STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 00549

UMKUM FUN DER YIDISHER KOVNE

Joseph Gar

Permanent preservation of this book was made possible by Mr. & Mrs. B. Grandis, Dr. & Mrs. E. Weinstein, Dr. & Mrs. N. Nissel, and Mr. & Mrs. S. Weinstein in memory of Sally & Charles Weinstein

FUNDING FOR THE CORE COLLECTION OF YIDDISH LITERATURE WAS MADE POSSIBLE IN PART BY A GRANT FROM THE DAVID AND BARBARA B. HIRSCHHORN FOUNDATION

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

•

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

•

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified. If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

יוסף גאַר

אומקום

פון דער

יידישער קאָוונע

אַרויסגעגעבן דורכן פאַרבאַנד פון ליטווישע יידן
אין דער אַמעריקאַנער זאָנע אין דייטשלאַנד, מינכען.
1948

THE EXTERMINATION of the JEWS of KOWNO (KAUNAS)

ALL RIGHTS RESERVED

Special issue to „Unser Weg" (Our Way) published under Eucom Civil Affairs Division, Authorization Numer UNDP 244 by the Central Committee of the Liberated Jews of US Zone. Responsible Publisher: Ruben Rubinstein. Printed by Buchdruckerei Joh. Wagner & Söhne, Ffm.-Höchst, Kasinostr. 22

פֿיר, אומפֿאַרגעסלעכן טעכטערל
שעטערלע ! —
אין טרויער און בענקשאַפֿט

אינהאַלט־פאַרצייכעניש

זייט

☆☆☆ ראובן רובינשטיין 7

☆☆☆ דר. פיליפ פרידמאַן 9

פאָרוואָרט י. ג. 12

I. באַמערקונגען צום מצב פונעם ליטווישן יידנטום אין די יאָרן 1918־1940 17

איינציקע שטריכן צום פּאָליטישן, סאָציאַל־עקאָנאָמישן און קולטורעלן מצב פון ליטוויש־יידישן קיבוץ אין פּעריאָד צווישן די צוויי וועלט־מלחמות. — אויסברוך פון צווייטן וועלט־קריג. — וויכטיקסטע געשע־ענישן אין לאַנד ביז צום אַריינמאַרש פון דער רויטער אַרמיי קיין ליטע.

II. איין יאָר סאָוועטישע תקופה אין ליטע (יוני 1940־יוני 1941) 26

ראַדיקאַלע שינויים אין לעבן פון דער ייד. באַפעלקערונג אין ליטע בשייכות מיטן איינפירן אין לאַנד דעם סאָוועטישן רעזשים. — אייליקע דעפּאָרטאַציע פון די פּאָליטיש־אומלאָיאַלע עלעמענטן האַרט פאַרן מלחמה־אויסברוך צווישן דייטשלאַנד און רוסלאַנד. — פאַר־שטאַרקטע אַנטיסאָוועטישע ווי אויך אַנטיסעמיטישע שטימונג ביי די ליטווינער.

III. אויסברוך פונעם דייטש־סאָוועטישן קריג און די בהלה־דיקע עוואַקואַציע 30

באַוואָפנטע קאַמפן מצד דער ליטווישער „5־טער קאָלאָנע“ קעגן דער אָפּטרעטנדיקער רויטער אַרמיי. — טיילווייזע עוואַקואַציע פון די יידן אין די טיפערע געביטן פון ראַטן־פאַרבאַנד. — ערשטע ייד. מלחמה־קרבנות.

IV. ערשטע מאַסן־עקסצעסן קעגן דער יידישער באַפעלקערונג אין קאָוונע 33

מצב אין קאָוונע ערב דער דייטשער אָקופּאַציע. — אַנטי־יידישע העצע דורכן ליטווישן ראַדיאָפאָן. — איבערפאַלן אויף יידן אין קאָוונע. —

גרויזאַמער פּאָגראָם אין סלאָבאָדקע. — בעסטיאַלישע רציחות אין די גאַראַזשן.

V. שוידערלעכע הריגה אויפן 7—טן פאָרט 40

גזלנישע פאַרברעכנס מצד ליטווישע פּאַרטיזאַנער איבער די צונויפכאַפּטע 10—12 טויזנט יידן. — שענדונגען און דערשיסונגען פון יידישע פרויען. — דערמאָרדונג פון 7-8 טויזנט יידן.

VI. גרינדונג פון סלאָבאָדקער געטאָ 44

שאַפונג פון אַ יידישן קאָמיטעט. — יידישע באַפעלקערונג פון קאָוונע און די פאָרשטעט מוז אַריבערגיין אינעם ניי=געגרינדעטן געטאָ. — מבול פון אַנטי=יידישע באַפעלן. — ערשטע טעטיקייט פון יידישן קאָמיטעט — איבערזידלונג אין געטאָ.

VII. יידישע קרבנות ערב אָפּשליסונג פון געטאָ 50

אַקציע פונעם „באַרימטן דאָנערשטיק“. — אומקום פון איבער טויזנט יידישע מענער. — דערשיסונגען פון יידן ביים איינקויפן שפּייז=פּראָדוקטן.

VIII. אַקציע אויף דער אינטעליגענץ גלייך נאָכן אָפּשליסן דאָס געטאָ 53

אָפּשליסונג פון געטאָ. — פאָדערונג מצד דער מאַכט צוצושטעלן 500 יידן אויף „אינטעליגענטער“ אַרבעט אין שטאָט. — אָנמעלדונג פון עטלעכע הונדערט יידן פון פרייע באַרופן צו גיין אַרבעטן. — דאָס צונויפכאַפּן אין געטאָ די פעלנדיקע צאָל יידן. — טראַגישער גורל פון די צונויפגעכאַפּטע 534 יידישע יונגעלייט.

IX. באַרויבונג פון יידישן האָב־און גוטס 57

סיסטעמאַטישע הויז=זוכונגען אין אַלע געטאָ=הייזער מיטן ציל צו באַרויבן דאָס יידישע אייגנטום. — טעראָר און קרבנות בעת די הויז=זוכונגען. — „פרייוויליקע“ אָפּליפערונג פון געלט און אַלע אַנדערע ווערטפולע חפצים.

X. „פּראָבע־אַקציע“ 61

פאַרטיילונג פון 5000 „יאָרדאַן=שיינען“. — מאַסן=אַקציע אין קליין=געטאָ, וואָס איז צוליב אומאויפגעקלערטע סיבות אָפּגעשטעלט געוואָרן שוין נאָך דער פאָרגעקומענער סעלעקציע.

XI. ערשטע „אָרדנטלעכע“ מאַסן־אַקציע אין געטאָ 64

פּראָוואָקאַציע וועגן אַ ייד. „אַטענטאַט“ אויפן שעף פון דער געטאָ=וואַך. — דאָס אָפּשפּאַרן אַ גאַנצן געטאָ=קוואַרטאַל און די דורכפירונג פון דער ערשטער מאַסן=אַקציע אין געטאָ.

XII. אַקציע און ליקווידאַציע פון קליין־געטאָ 67

אומגעריכטע אַקציע אין קליין=געטאָ. — פאַרלויף פון דער אַקציע. — דאָס פאַרברענען לעבעדיקערהייט די קראַנקע און דעם מעדיצינישן פערסאָנאַל פון יידישן שפּיטאָל. — ליקווידאַציע פון קליין=געטאָ און די אַריבערפירונג פון די ניצול=געוואָרענע יידן אינעם איבעריקן טייל געטאָ.

XIII. גרויסע אַקציע 72

באַאומרואיקנדיקע קלאַנגען ערב דער גרויסער אַקציע. — באַפעל צו דער געטאָ=באַפעלקערונג וועגן דערשיינען אויפן דעמאָקראַטו=פּלאַץ, ניט אָנווייזנדיק דעם צוועק פון צונויפקום. — שטייגנדיקע פּאַניק אין געטאָ. — דאָס דערשיינען פון איבער 26 טויזנט יידן אויפן דעמאָקראַטו=פּלאַץ. — פאַרלויף פון דער סעלעקציע, וואָס האָט אָנגע=האַלטן פון אינדערפרי ביז אינאָוונט — אָפּגעסאָרטירטע יידן ווערן געטריבן צום 9=טן פאָרט. — אויפרודערונג אין געטאָ. — שוידער=לעכער גורל פון איבער 10 טויזנט יידן.

XIV. מצב אין געטאָ במשך די ערשטע פּאָר חדשים נאָך דער גרויסער אַקציע (נאָוועמבער 1941 — יאַנואַר 1942) . . . . 83.

פאַרצווייפלטע שטימונג ביי די געטאָ=יידן. — „באַרואיקנדיקע“ דער=קלערונג פאַרן געטאָ מצד דעם געטאָ=קאָמענדאַנט און געשטאַפּאָ. — דאָס ברענגען אויפן 9=טן פאָרט אויסלענדישע יידן אויף פאַרניכטונג. — הונגער, קעלט און שווערע קאַטאָרזשנע אַרבעט. — אויפמונטערנדיקע ידיעות פונעם סאָוועטישן פראָנט. — „פעלץ=אַקציע“.— באַוואַכונג פון געטאָ אין די הענט פון אַ נ.ס.ק.ק.=אָפּטיילונג.

XV. ערשטע איבערזידלונגס־אַקציע קיין ריגע 91

ערב דער איבערזידלונגס= אַקציע. — פאַרלויף פונעם לכתחילה'דיקן רעקרוטירן די מענטשן פאַר דער איבערזידלונג. — דורכפאַל פון דער רעקרוטירונג מצד די יידישע אינסטאַנצן. — מאַססיטלען מצד דער מאַכט אַליין אַדורכצופירן די רעקרוטירונג.—ענדע פון דער איבערזיד=לונגס=אַקציע. — גורל פון די איבערגעזידלטע יידן.

XVI. ס'לעבן אין געטאָ אין דער תקופה צווישן די צוויי איבער־זידלונגס־אַקציעס קיין ריגע (פעברואַר־אָקטאָבער 1942) . . . 98

„אַקציע“ אויף ביכער און ספרים. — טיילווייזע סטאַביליזירונג פון דער לאַגע אין געטאָ. — פּראָבלעם פון פאַרווענדן די יידישע אַרבעטס=קרעפטן. — גרויסע געטאָ=וואַרשטאַטן. — סימנים פון אויפשטייג פון געזעלשאַפטלעכן לעבן. — קאַמף צווישן כספּי=סערעבראָוויטשן און

ליפצערן צוליב דער השפעה איבער דער אָנפירונג פון געטאָ־לעבן. — באַמערקונגען וועגן ליפּצערס ראָלע אין לעבן פון געטאָ־ישוב. — פּראָבלעם פון דערנערונג אין געטאָ. — שמוגל פון שפּייז־פּראָדוקטן. — אַ פּאָר ווערטער וועגן געטאָ־פּרנסות. — ווידער גזירות און גזירה׳לעך: א) רוימונגען פון געטאָ־קוואַרטאַלן. — ב) פאַרבאָט פון שוואַנגער־שאַפט. — ג) שליסונג פון בתי־מדרשים און קינדער־שולן. — ד) דאָס איינפירן אַ „געלטלאָזע“ ווירטשאַפט. — ה) פאַרבאָט אַריינצוטראָגן שפּייז־פּראָדוקטן. — ו) רעקרוטירונג פון אַרבעטס־לאַגער אין פּאָלעמאָן.

XVII. צווייטע איבערזידלונגס־אַקציע קיין ריגע 126

מאַסמיטלען מצד דער יידישער געטאָ־אַדמיניסטראַציע צו רעקרוטירן די נויטיקע צאָל מענטשן. — געשפּאַנטער פאַרלויף פונעם סוף פון דער רעקרוטירונג פון די מענטשן קיין ריגע.

XVIII. אַ תּליה אין געטאָ 130

פאַרפאַל מיטן יידישן יונגנמאַן מעק, וואָס האָט געשאָסן אויף אַ דייטשן פון דער געטאָ־קאָמענדאַנטור. — תיכף׳דיקע געשטאַפּאָ־אויספאָר־שונג. — אַרעסט פונעם עלטעסטן־ראַט און זיין באַפרייאונג. — דאָס עפנטלעכע אויפהענגען מעקן אין געטאָ.

XIX. סטאַלינגראַדער־אַקציע 134

נאַציישע מאַסמיטלען צו פאַרשטערן די יידן זייער שמחה צוליב דער דייטשער מפּלה ביי סטאַלינגראַד. — פאַרלויף פון דער אַקציע, וואָס האָט אָפּגעקאָסט דעם געטאָ געניוע 50 קרבנות.

XX. וויכטיקסטע געטאָ־פּאַסירונגען אין פרילינג און אָנהויב־זומער 1943 138

פּראָיעקט אַריבערצופירן אין קאָוונער געטאָ אַ 4—5 טויזנט יידן פון ווילנער אומגעגנט. — דאָס ברענגען אין קאָוונער געטאָ אַן 8 הונדערט יידן, וואָס האָבן געאַרבעט אַרום זשעזשמער. — געשטאַפּאָ־באַשולדי־קונג, אַז געטאָ־יידן „סיגנאַליזירן“ די סאָוועטישע לופט־פליער. — נעפלדיקע ידיעות וועגן אויפשטאַנד אין וואַרשעווער געטאָ — ערשטע פּרוּוון אַוועקצוגיין אין וואַלד צו די פּאַרטיזאַנער.

XXI. הכנות צו פאַרוואַנדלען דאָס געטאָ אין אַ קאַצעט פון סעפּאַראַטע אַרבעטס־לאַגערן 148

קאַמף צווישן ס. אַ. און ס. ס. פאַר אָנפירערשאַפט מיטן געטאָ. — ס.ס. — די נייע געטאָ־באַלעבאַטים. — ערשטע שריט ביים פונאַנדערפירן

דאָס געטאָ אין סעפּאַראַטע אַרבעטס־לאַגערן. — ווי אַזוי ס'פלעגן פרי־ער רעקרוטירט ווערן די ערשטע קליינע אַרבעטס־לאַגערן אין פּראָ־ווינץ. — גרינדונג פון אַ ייד. אינסטאַנץ צו באַשטימען די מענטשן פאַר די לאַגערן (די „קאַזערנירונגס־קאָמיסיע").

XXII. איבערזידלונגס־אַקציע קיין עסטלאַנד 157

צוגרייטונגען צו רעקרוטירן 3000 יידן פאַרן אַרבעטס־לאַגער אין עזשערעטשאַי. — שטימונג אין געטאָ ערב דער איבערזידלונג. — אַרעסט פון דער יידישער „האַלץ־בריגאַדע". — פאַרלויף פונעם ערשטן טאָג פון דער איבערזידלונגס־אַקציע. — וואַקכאַנאַליע אין געטאָ, ווען וולאַסאָווצעס האָבן נאָכמיטאָג גענומען כאַפּן יידן. — גורל פון די אַרויסגעפירטע מענטשן. — אויף מאָרגן נאָך די געשעענישן פון 26־טן אָקטאָבער.

XXIII. פון נאָך דער איבערזידלונגס־אַקציע קיין עסטלאַנד ביז ערב דער אַקציע אויף קינדער, אַלטע און קראַנקע (נאָוועמבער 1943 — מערץ 1944) 168

באַוועגונג אין געטאָ אַפּצוגעבן די קינדער ביי קריסטן. — שאַפונג פונעם ערשטן גרויסן יידישן אַרבעטס־לאַגער אין אַלעקסאָט. ס'יידישע „לעבן" אין אַרבעטס־לאַגער. — גרינדונג פונעם צווייטן אַרבעטס־לאַגער אין שאַנץ. — רוימונג פון אַלט־געטאָ־ראַיאָן. — ווייטערדיקע רעקרוטירונג פון די ייד. אַרבעטס־לאַגערן. — לעגענדאַרער אַנטלויפן פון דער ייד. אַרבעטס־בריגאַדע, וואָס האָט געאַרבעט אויפן 9־טן פאָרט ביים פאַרברענען די אויסגעגראָבענע הרוגים. — מצב אין געטאָ במשך די ערשטע פאַר חדשים פון יאָר 1944: א) דערפרייענדיקע ידיעות פון די פראָנטן. — ב) גינסטיקע עקאָנאָמישע לאַגע. — ג) נייע פּליכט־רעגיסטראַציע. — ד) קלענערע הוספה־קאַזערנירונגען. — ה) דאָס אַוועק־גיין פון געטאָ צו די פּאַרטיזאַנער. — פּערזאָנען, וואָס האָבן זיך מתעסק־געווען מיט דער פּאַרטיזאַנער־באַוועגונג. — אינדיווידועלער און קאָלעקטיווער אַוועקגיין צו פּריוואַטע קריסטן. ו) יידישער קאַמף קעגן מוסרים און אויסוואָרפן. — ז) אינטענסיווער בוי פון „מאַלי־נעס". — ח) דאָס אַריינשיקן אין געטאָ דייטשע קאַפּאָס. — ס' קלאַנגען, הכחשות א.א.וו.

XXIV. אַקציע אויף קינדער, אַלטע און קראַנקע 203

רואיקע שטימונג אין געטאָ ערב דער אַקציע. — „אומ־שולדיקע" פאַראָרדנונג צו דער ייד. פּאָליציי וועגן קומען אויסהערן תקנות פון לופט־שוץ. אומגעריכטער אַוועקפירן די ייד. פּאָליציי אויפן 9־טן פאָרט. — פאַרלויף פון דער אַקציע אין געטאָ און אין די ייד. אַרבעטס־לאַגערן. — לאַגע אין געטאָ נאָך דער אַקציע.

XXV. פאַרשאַרפטער מצב אין געטאָ במשך די חדשים אַפּריל — יוני 1944 216

ליקווידאַציע פון דער יידישער געטאָ־פּאָליציי. — גרינדונג פון „אָרד־נונג־דינסט“. — אַרעסט פון עלטעסטן־ראַט. — ענדגילטיקע ליקווי־דאַציע פון דער געטאָ־„אויטאָנאָמיע“. — נייע און שווערע חומרות אין געטאָ־רעזשים: א) פאַרשטאַרקטע באַוואַכונג איבער די יידן. — ב) סיסטעמאַטישע ציילונגען פון דער געטאָ־באַפעלקערונג. ג) דאָס אָנטאָן די יידן אין געשטרייפטע קאַצעט־בגדים. — ד) איילקע מאָס־מיטלען צו קאַזערנירן דעם רעשט געטאָ־יידן. — אַרעסט פונעם פאַר־טיזאַנער־פירער חיים יעלין. — געשטאַפּאָ־איבערפאַל אויף אַ ייד. פאַרטיזאַנער־גרופּע.

XXVI. דעפּאָרטאַציע און ליקווידאַציע פון געטאָ 230

קאָוונע פאַלט אַריין אין דער פראָנט־זאָנע. — געשפּאַנטע לאַגע אין געטאָ ערב דער דעפּאָרטאַציע. — פאַרלויף פון די ערשטע דעפּאָר־טאַציע־טעג. — רוצחישע מאָסמיטלען מצד געשטאַפּאָ אין די לעצ־טע טעג פון דער דעפּאָרטאַציע. — שוידערלעכער חורבן פון געטאָ. — גרויזאַמער אומקום פון אַן אָנדערהאַלבן טויזנט באַהאַל־טענע יידן.

XXVII. גורל פון די דעפּאָרטירטע יידן 244

וואָס איז געשען מיט די דעפּאָרטירטע יידן, ווען זיי זיינען אָנגעקומען קיין דייטשלאַנד? — לויידנספולער וועג פון די מענער אינעם דאַכאַוער קאַצעט־גיהנום. — גורל פון די פאַרשלעפּטע פרויען אין די מזרח־פּרייסישע אַרבעטס־לאַגערן.

XXVIII. נאָך דער באַפרייאונג 264

נייע פּראָבלעמען און זאָרגן פון די באַפרייטע מענער און פרויען. — ס׳לעבן פונעם הייפל ניצול־געוואָרענע ליטווישע יידן אין די ערשטע שארית־הפליטה־יאָרן.

XXIX. גרויזאַמער בלוט־באַלאַנס 270

העכער 90% קאָוונער יידן, וואָס האָבן געשמאַכט אינעם היטלערישן גיהנום, זיינען אומגעקומען על קדוש־השם.

* *
*

אין פייער און פלאַם, אין יסורים און גסיסה־צאַפּלעניש איז אומגעקומען אַ גרויסע, שיינע, שטאַרקע, זאַפטיקע יידישע וועלט. אונטערן שטיוול פון דער בלוטיקער נאַציש־דייטשער אוניפאָרמירטער בעסטיע איז צעטראָטן געוואָרן דאָס אייראָפּעאישע יידנטום.

צענדליקער. און הונדערטער יידישע קהלות, מיט יידישן לעבן און יידישן יצירה־גייסט אָנגעלאָדענע שטעט און שטעטלעך זיינען פארחרובט געוואָרן, זיינען פארטיליקט געוואָרן פון אונטער גאָטס הימלען.

צווישן זיי אויך די יידישע ליטע. צווישן זיי אויך קאָוונע.

אַ שטאָט, וואָס איז אויפגעקומען אין איר גאַנצער נאַציאָנאַל־יידישער פראַכט ערשט נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, פאר די יאָרן 1917—1941. פון אַ קליינער פראָווינץ־שטאָט איז זי אויסגעוואַקסן צו דער מדרגה פון אן עיר ואם בישראל, איז געוואָרן די יורשטע פון די בעסטע טראדיציעס פון היסטאָריש־באַרימטן ליטווישן יידנטום — טראַדיציעס פון קערנדיקער יידישקייט, קולטור, למדנות, מאָדערנע געזעלשאפטלעך־פּאָליטישע באַוועגונגען.

קאָוונע איז געוואָרן די רעפּרעזענטאנטין פון ליטוויש־יידישן ציבור, וואָס האָט געשם'ט אין דער גאָרער יידישער וועלט מיט זיין פעסטער יידישער וואָרצל־דיקייט, מיט זיינע שעפערישע נאַציאָנאלע פּאָטענצן.

אין משך פון די גרויליקע דריי יאָר 1941—1944 איז די דאָזיקע יידישע קאָוונע דורך די געמיינע רציחות פון מערדערישן דייטשן אָקופּאַנט און פון זיינע אכזריותדיקע ליטווישע מיטהעלפער פולקאָם פארשניטן געוואָרן. קאָוונע האָט געטיילט דעם גורל פון אויסגעהרגעטן יידישן פאָלק.

די געשיכטע פון דאָזיקן פאַמעלכדיקן, פאַטאַלן אומקום שילדערט אין זיין בוך ה' יוסף גאַר. דאָס איז דאָס ערשטע בוך וועגן דעם לעבן און אומקום פון קאָוונער געטאָ. געשריבן האָט עס אַ מענטש, וואָס האָט אליין מיטגעמאַכט די שוידערלעכע גילגולים פון קאָוונער געטאָ־לעבן, וואָס איז אליין געגאַנגען דעם דערנער־וועג פון טויט און חורבן.

אַ פעדאַגאָג, אַ שריפטשטעלער, אַ רעדאַקטאָר, איינער פון די ווידיקסטע איבערגעבליבענע פאָרשטייער פון דער ליטוויש־יידישער אינטעליגענץ, אַ מענטש מיט אַ הויכן אחריות־געפיל און חוש פאר וויסנשאפטלעכער סיסטעמאַטישקייט,

באַמיט זיך ה׳ יוסף גאַר אין זיין דאָזיקער מאָנאָגראַפיע פונאנדערצוּוויקלען די שרעקלעכע מגילה פון חורבן קאָוונע.

ער אונטערדריקט אין זיך ווי ווייט מעגלעך די שפּורן פון זיינע פּערזענלעכע דערשיטערנדיקע איבערלעבונגען. ער שילדערט די טראַגישע געשעענישן אָביעקטיוו, פּינקטלעך, געוויסנהאַפט. ער שטרעבט צו בלייבן טריי דעם היסטאָרישן אמת: ניט צו איבערטרייבן און ניט צו פאַרמינערן די אַזוי אויך גענוג ריידעוודיקע נאַקעטע ווירקלעכקייט. ער באַמיט זיך צו זיין גערעכט לגבי מיינונגען און פּערזאָנען.

יוסף גאַר איז דעריבער דער ערלעכסטער און איבערציינגנדיקסטער עדות און היסטאָריקער פונעם שרעקלעכן פינאַל פון ליטווישן יידנטום. דערין ליגט דער היסטאָרישער ווערט פון זיין אַרבעט, אין וועלכער ער האָט אריינגעטאָן אַ מאַסע ענערגיע און פּראַצע און אויך פיל שריפטשטעלערישן געשמאַק.

מיר די שרידים פון דער יידישער ליטע און אלע יידן בכלל וועלן אויפנעמען דעם דאָזיקן ווערטפולן ספר מיט טיפער אָנערקענונג.

דער פאַרבאַנד פון די ליטווישע יידן אין דער אמעריקאַנער זאָנע אין דייטשלאנד האַלט פאַר אַ חוב און פאַר אַ כבוד צו העלפן אונדזער פריינט יוסף גאַר ארויסצוגעבן דאס דאָזיקע בוך.

— זאָל דורך אָט דעם ספר — די מגילה פון פּיין, טרערן און אומקום פאַראייביקט ווערן לדורות דער אימה׳דיקער לעצטער לעבנס־גאַנג פון איינעם פון די שענסטע קיבוצים פון אונדזער מאַרטירער־און קדושים־פאָלק.

ראובן רובינשטיין

פאָרזיצער פונעם פאַרבאַנד פון די ליטווישע יידן

אין דער אמעריקאַנער זאָנע אין דייטשלאַנד.

מינכען, דעם 9־טן מאַי 1948.

* * *

אונדזער גרויסער דיכטער דוד שמעונאָוויטש האָט אין אַ רעדע אויפֿן כינוס פֿון די יידישע שרייבער אין ארץ־ישראל אַרויסגעזאָגט די פֿאָלגנדיקע טרויעריקע און ביטערע ווערטער:

„... מיר ווייסן זייער גוט, וואָס ס'איז געשען די יידן אין אַלע לענדער, וועלכע זיינען פֿאַרנומען געוואָרן דורך די נאַציס. מיר ווייסן אויך צו אונדזער גרויסער שרעק און צו דער שרעק פֿון דער גאַנצער מענטשהייט, ווי קליין און שוואַך ס'איז געווען די רעאַקציע מצד די בירגער פֿון די אָקופּירטע לענדער קעגן די שוידערלעכע מעשים, וואָס זיינען אָפּגעטאָן געוואָרן מיט זייערע שכנים. מיר ווייסן נאָך מער: מיר ווייסן, אַז די פּאָליאַקן און די אוקראַאינער און די ליטווינער האָבן מיט אַלע זייערע מעגלעכקייטן געהאָלפֿן די דייטשן אין דער אויסראָטונג פֿון די יידן".

אין קיין שום לאַנד אין אייראָפּע האָט די פֿאַרברעכערישע נאַצי־פּראָפּאַגאַנדע ניט אָנגעטראָפֿן אויף אַזאַ פֿרוכטבאַרן באָדן און געפֿונען אַזוי פֿיל ענטוזיאַסטישע מיטהעלפֿערס לשמה אין איר בלוטיקן ווערק, ווי אין אָט די פֿאַרשאָלטענע גרענעץ־געביטן צווישן מזרח און מערב. די דאָזיקע לענדער, וווּ נאַציאָנאַלער האַס און שאָוויניסטישע אומטאָלעראַנץ האָט געבושעוועט זינט לאַנגע צענדליקער יאָרן און וווּ ס'איז געווען אַ חזקה פֿון דורות־לאַנג אָפּצווענדן די פּאָליטישע און סאָציאַלע שפּאַנונגען און קאָנפֿליקטן אויף יידישע קעפּ — זיינען אויסגעוויילט געוואָרן פֿון די נאַציס צו ווערן אַ מאַסן־קבר פֿאַר מיליאָנען יידן פֿון גאַנץ אייראָפּע. די ראָלע, וועלכע די באַוווינער פֿון די דאָזיקע ראַנד־געביטן האָבן געשפּילט, די שטעלונג, וואָס זיי האָבן אָנגענומען לגבי די שוידערלעכע פֿאַרברעכנס כּלפּי יידן — איז שוין באַלויכטן געוואָרן אין אַ ריי ווערק און אַרטיקלען. אַמווייניקסטן איז אָבער דערבײַ באַרירט געוואָרן דער חלק פֿון די ליטווינער, הגם דווקא זיי האָבן געשפּילט אַזאַ פֿאַטאַלע ראָלע אין דעם מאַקאַברישן שפּיל און זייער פֿינצטערע יידן־שנאה האָט זיי באַווירקט צו פֿאַרגיסן יידיש בלוט ווייט איבער די גרענעצן פֿון זייער לאַנד, געמאַכט פֿון זיי קאָנדאָטיערן פֿון מאַסן־מאָרד אין פֿרעמדע לענדער און מדינות.

לויט מיין וויסן איז י. גאַרם בוך די ערשטע אַרבעט, וואָס גיט אונדז אַ פּילזייטיקן און זאַכלעך־צוזאַמענגעשטעלטן מאַטעריאַל וועגן דער ראָלע פֿון

די ליטווינער איז דער טראַגישער תקופה. אמת, יוסף גאַרם אַרבעט נעמט ניט אַרום גאַנץ ליטע און זי פאַרמעסט זיך ניט צו געבן אַ בילד פון דער ליטווישער פּאָליטיק און פון ליטווישע רציחה לגבי יידן אויף דעם גאָר־ברייטן שטח פון „באשר הם שם".

ס'זיינען אָבער פאַראַן פאַרשיידענע מעטאָדן צו דערגרונטעווען דעם וויסנ־שאַפטלעכן אמת. דער נאַטור־פאָרשער, וועלכער איז אויסן צו דערקענען דעם טעם פון ים־וואַסער, מוז ניט חוקר ודורש זיין דעם גאַנצן סכום וואַסער, וואָס איז פאַראַן אין ים. ער נעמט איין טראָפּן און שטעלט אים אונטער אַ מיקראָסקאָפּ. פון דעם מיקראָקאָסמאָס כביכול טוט ער לערנען דעם מהות פון מאַקראָקאָסמאָס. יוסף גאַר האָט זיך גענומען פאַר זיין ציל צו באַטראַכטן איין שטאָט, די הויפּט־שטאָט פון ליטע. ער באַטראַכט זי גענוי און גרינטלעך, ער אַנאַליזירט דעם קאַמף און געראַנגל, די פאַרצווייפלונג און דעם יאָמער פון די קרבנות, דעם תהום פון רשעות, רציחה און נידערטרעכטיקייט פון די פאַרפאָלגער; און פון דעם בילד, וואָס מיר באַקומען וועגן דער ראָלע פון די „אַרישע" שכנים אין דער הויפּטשטאָט, קענען מיר זיך משער־זיין, ווי אַזוי ס'איז צוגעגאַנגען אין דעם „מאַקראָקאָסמאָס", אומעטום, ווו די ליטווינער האָבן „קאָלאַבאָרירט" מיט די דייטשן אין דער „ענדלעזונג פון דער יידן־פראַגע".

נאָך פון אַן אַנדער שטאַנדפּונקט שטעלט פאַר מיט זיך די געשיכטע פון דער יידישער קאָוונע מער ווי אַ בלויז־לאָקאַלן אינטערעס. קאָוונע איז — ענלעך ווי לאָדזש אין פּוילן — געווען דער איינציקער יידישער ישוב אויף די מזרח־קרעסן, וואָס איז דורך די דייטשן ביזן סוף־זומער 1944 געוואָרן פאַרשוינט פון אַ פולשטענדיקן אומקום. דאָס יידישע לאָדזש און דאָס יידישע קאָוונע האָבן דורכגעמאַכט די יסורים פון אומקום און אַגאָניע אין אַ לענגערן, פּאַמעלכערן טעמפּאָ, ווי די אַנדערע קהילות. די עטאַפּן פון אונטערגאַנג און קאַמף פאַרן לעבן זיינען דאָ געווען צעצויגענער, לענגער. געוויסע כאַראַקטעריסטישע פּראָצעסן פון דער טראַגעדיע זיינען דאָ געקומען פולער צום אויסדרוק, ווי ערגעץ־ווו אַנדערש. דער היסטאָריקער פון די אומקום־יאָרן באַקומט דאָ אַ טיפערן איינ־בליק אין די שמערצלעכע און גרויזאַמע פּרטים פון דער אַנטוויקלונג, וואָס האָט אין אַנדערע ישובים זיך פונאַנדערגעוויקלט אין אַ בליץ־טעמפּאָ.

יוסף גאַר באַמיט זיך טריט ביי טריט צו אַנטפּלעקן פאַר אונדז דעם פאַר־וויקלטן פּלאָנטער פון די דאָזיקע קאָמפּליצירטע פּראָצעסן אין זיין הייטאַט־שטאָט קאָוונע.

כדי צו באַהערשן די געוואַלטיקע שפע פון פּראָבלעמען און מאַטעריאַלן און געשטאַלטן זי דורכזיכטיק און קלאָר פאַר דעם לייענער, האָט ער איינגעטיילט זיין אַרבעט אין צוויי טיילן:

דער ערשטער, דער דינאַמישער טייל, שילדערט אין כראָנאָלאָגישן סדר די אָטעם־פאַרכאַפּנדיקע געשעעניש אין געטאָ, דעם גרויסן מיטן שונא, דאס צאַפּלען צווישן לעבן און טויט, די פאַרצווייפלונג, די אכזריותן פון די רוצחים, דעם ווידערשטאנד, דעם אומקום, דעם טרויעריקן באַלאַנס פון די צו־שפּעט באַפרייטע;

דער צווייטער טייל איז אַ סטאַטישער. ער איז מער אַנאַליטיש און רעפלעקטיוו. ער גיט אַ סיסטעמאַטיזירטן איבערבליק איבער דעם געזעלשאַפטלעכן געבוי פונעם געטאָ. ער אַנאַליזירט די קאָמפּליצירטע דערשיינונגען פון דעם געטאָ־אַפּאַראַט סיי סאָציאָלאָגיש און סיי פּסיכאָלאָגיש (בפרט אלע „פּראָ“ און „קאָנטראַס“ וועגן יודן־ראט און געטאָ־פּאָליציי).

אַזוי ארום ווערן דורך דעם מחבר אריינגענומען אין זיין געשיכטלעכער באַטראַכטונג אלע אַספּעקטן פון יידישן לעבן אין דער טראַגישער צייט. צום סוף ווערן אויך ניט אויסגעמיטן דאס פּאַרטיי־לעבן און דער קאָוונער געטאָ־פֿאָלקלאָר.

מיר לייגן אַוועק דאס בוך מיטן געפיל, אַז דער מחבר האָט אונדז געגעבן אַ סך מאַטעריאַל צו בויען אַן אַלגעמיין בילד פון יידישן לעבן און אונטערגאַנג אין דער נאַצי־תקופה און אַ סך שטאָף נאָכצודענקען.

יוסף גאַרס ארבעט איז ניט בלויז אַ גרינטלעך־צוזאַמענגעשטעלטע כראָניק פון פאַקטן און געשעענישן. ס׳איז אַן ערנסטער פּרווו טיפער אריינצודרינגען אין די פּראָבלעמען פון דער צייט, זיי צו אנאַליזירן און סיסטעמאַטיזירן. גאַרס ארבעט איז אַ וויכטיקער צושטייער צו דער געשיכטע פון די אומקום־יאָרן און קאָן דינען — אין איר ערנסטן, וויסנשאַפטלעכן צוגאנג — ווי אַ מוסטער פאר אַ סך מחברים, וואָס האָבן, ארבעטנדיק לויטן רעצעפּט פון „עט סופר מהיר“ — פאַרפלאַכט און וואולגאַריזירט די געשיכטע פון די אומקום־יאָרן און געבראַכט ווייניק נוצן דער יידישער געשיכטע־פאָרשונג און ווייניק כבוד דעם טייערן אָנדענק פון אונדזערע קדושים. גאַרס ארבעט איז צו באַגריסן ווי אַ זעלטענעם אויסנאַם אין דעם ים פון גראַפאָמאַניע און ווי אַ גוטן ביישפּיל פון אחריות׳פולער, געוויסנהאַפטער פאָרשונגס־ארבעט.

דר. פיליפּ פרידמאַן

מינכען, דעם 11־טן מאי 1948.

פאָרוואָרט

אינעם ספר „אומקום פון דער יידישער קאָוונע" באַמיט זיך דער מחבר אויפצושטעלן אַ בילד פונעם גרויזאַמען חורבן פון דער גרעסטער יידישער קהילה אין ליטע — פון דער עיר ואם בישראל קאָוונע.

די יידישע קאָוונע, וואָס האָט געהאַט דאָס אומגליק צו ווערן פאַרכאַפּט פון די נאַציס שוין אין די ערשטע טעג פונעם דייטש־סאָוועטישן קריג סוף־יוני 1941, האָט במשך די שוידערלעכע נאַצי־יאָרן אַדורכגעמאַכט אַן ענווייס׳פולן וועג, וואָס האָט אין לעצטן סך־הכל זי דערפירט, ווי ס׳רוב יידישע ישובים אין די אָקופּירטע געביטן, צו אַ פולשטענדיקער פאַרניכטונג.

איטלעכער ייד, וואָס האָט געשמאַכט אינעם נאַצישן גיהנום, האָט, ווי באַוווּסט, זיין דראַנג צו דערלעבן די באַפרייאונג פאַרבונדן אויך מיטן טיפן באַגער צו קענען דערציילן פאַר דער וועלט וועגן די גרויליקע יידישע איבערלעבונגען אונטער דער היטלערישער הערשאַפט. בפרט איז עס געווען דער טרוים פון די יעניקע מענטשן, וואָס האָבן געהאַט אַ שטיקל שייכות צו דער פעדער.

אין די איינגאַרטיקע געטאָ־און קאַצעט־באַדינגונגען איז אָבער דאָס פירן אַזעלכע פאַרצייכענונגען געווען גאָר ניט פון די פשוטע און לייכטע זאַכן. צוליב פאַרשטענדלעכע טעמים איז אַזאַ אַרבעט בפועל־ממש געווען פאַרבונדן מיט טויט־געפאַר. ס׳רוב פון די כתבים, וואָס זיינען יאָ געשריבן געוואָרן אין יענער תקופה, זיינען, ליידער, צו אונדז ניט דערגאַנגען. צוזאַמען מיטן אומקום פון די מחברים, זיינען אויך ניט געבליבן קיין שפורן פון זייערע שריפטן. אָט פאַרוואָס ס׳רוב פובליקירטע שילדערונגען פון יענע יאָרן זיינען טאַקע געשריבן נאָך דער באַפרייאונג.

אויך דער דאָזיקער חיבור איז געשאַפן געוואָרן אין די נאָך־מלחמה־יאָרן. נאָך אַן לאַנג־דויערנדיקער, אָנגעשטרענגטער אַרבעט איז ענדלעך פאַרטיק געוואָרן

ס'דאָזיקע בוך, וואָס ווערט צוגעטראָגן דעם יידישן לייענער. ביי דער געלעגנהייט דערלויבט זיך דער מחבר צו מאכן פאָלגנדיקע באַמערקונגען:

א) דער ספר פאַרמאָגט צוויי גרונט־טיילן: 1) אַ כראָנאָלאָגישע שילדערונג פון דעם, וואָס קאָוונער געטאָ־ישוב איז אויסגעשטאַנען אין דער אָקופּאַציע־תקופה און 2) אַ מאָנאָגראַפיע וועגן די ייד. מוסדות אין געטאָ. אינדערצייט ווען אינעם ערשטן טייל קומען בעיקר צום אויסדרוק די מעשים־תעתועים מצד די נאַצי־רוצחים און זייערע כלערליי מיטהעלפער לגבי דער שוצלאָזער יידישער באַפעלקערונג, ווערט אינעם צווייטן טייל געשילדערט די טעטיקייט פון די ייד. געטאָ־אינסטיטוציעס און זייער אויסווירקונג אויף דער געשטאַלטונג פון די קעגנזייטיקע באַציאונגען בין ייד לייד אינעם אינערלעכן געטאָ־לעבן. צום סוף פון בוך ווערן געבראַכט אייניקע הוספה־נאָטיצן;

ב) די ערשטע פּאָר אריינפיר־קאַפּיטלעך, ווי „באַמערקונגען צום מצב פונעם ליטווישן יידנטום אין די יאָרן 1918—1940" און „איין יאָר סאָוועטישע תקופה אין ליטע" זיינען אויסן אָנצוּוואַרפן די וויכטיקסטע שטריכן פונעם ליטוויש־יידישן פאָלקס־לעבן אין דער תקופה צווישן די צוויי וועלט־מלחמות און פאַר־איינם אויפצוקלערן, ווי אַזוי ס'זיינען בהדרגה'דיק רייף געוואָרן די פאַרבאַדינג־גונגען פאַר דעם, די קאַטאַסטראָפע זאָל שוין אין די ערשטע אָקופּאַציע־טעג אָננעמען אַזאַ אויסערסט־בלוטיקן פאַרלויף. די כונה פון די לעצטע קאַפּיטלעך „נאָך דער באַפרייאונג" און „גרויזאַמער בלוט־באַלאַנס" איז צו פאַררונדן דאָס בילד פון אומקום און גלייכצייטיק ארויסצוהייבן די גרונט־פּראָבלעמאַטיק פונעם הייפל ניצול־געוואָרענע יידן אין די ערשטע יאָרן פון שארית־החורבן.

ג) אין דער מאַרטירער־געשיכטע פון קאָוונער געטאָ זיינען פאַראַן פיל מערקווירדיקע פּרטים, וואָס זיינען געווען באַוווסט נאָר די יעניקע מענטשן, וועלכע זיינען געשטאַנען נאָענט צו דער אָנפירונג פון דער ייד. אדמיניסטראַציע. בפרט האָט אַ יידיש־געזעלשאַפטלעכן אינטערעס די שקלא וטריא אין די ד' אמות פון עלטעסטן־ראַט — די העכסטע רעפּרעזענטאַנץ פון קאָוונער געטאָ־קיבוץ — אינדערצייט פון פאַרשיידענע גזירות, ווי אַ שטייגער, אַקציעס, איבער־זידלונגען א. א. פּורעניות. הגם דער מחבר האָט נים געהערט צו די בעסט־אינפאָרמירטע פּערזאָנען אין געטאָ, האָט ער דאָך, ווי אַן אָנגעשטעלטער פון יידישן אַפּאַראַט, געהאַט אַ מעגלעכקייט צו זיין אין בילד פון די געטאָ־געשעענישן, מער ווי סתם אַ ייד. צווייטנס, האָט ער וועגן אָט די ענינים אַ לענגערע צייט געזאַמלט ידיעות ביי קאָמפּעטענטע פּערזאָנען, כדי אַזוי ארום אויפצושטעלן

אַ וואָס=פֿולקאָמערע שילדערונג. נאָר אַלעמען איז ער מער ווי זיכער, אַז אין דעם פּרט זיינען אינעם בוך פֿאַראַן ניט ווייניק בלויזן;

ד) אַחוץ דער שילדערונג פֿונעם פֿאַרלויף פֿון די פֿאַרניכטונגס=אקציעס, ווערן אינעם ספר דאָ=און דאָרט געבראַכט גרעסערע איבערזיכטן פֿונעם „נאָרמאַלן" געטאָ=לעבן ביז שחיטה לשחיטה. קאָוונער געטאָ, וואָס האָט צוליב געוויסע סיבות, וועגן וועלכע ס'ווערט אינעם בוך טיילווייז גערעדט, עקזיסטירט לענגער, ווי די אַנדערע געטאָס אין א. ג. אָסטלאַנד, איז אין אַ געוויסן זין אַ טיפּישע געטאָ, פֿון וועמענס געשיכטע מ'קען פֿיל לערנען וועגן פּיינפֿולן מצב פֿון די יידן אין די אָקופּאַציע=יאָרן. אמת, קאָוונער געטאָ קען ניט אָנווייזן אויף קיין באַוואָפֿנטע ווידערשטאַנדן קעגן די נאַציס, ווי למשל, די געטאָס אין וואַרשע, ביאַליסטאָק, ווילנע א. א. ניט ווייניק גבורה, אויסדויער און בטחון איז אָבער אויך געווען אינעם אויבנאויפֿיק=פּאַסיוון אָבער אין תוך אַקטיוון אַלטעגלעכן קאַמף פֿונעם קאָוונער געטאָ=ייד גובר צו זיין אַלע שווערע קלעפּ פֿון דער מיאומדיקער געטאָ=ווירקלעכקייט, ווי עבֿודת=פּרך, הונגער, קעלט, ענגשאַפֿט, שמוץ א. א. שלעק, כדי סוף=כל=סוף צו דערלעבן היטלערס מפּלה. גיט מען נאָך צו די פּאַרטיזאַנער=באַוועגונג אין געטאָ, דעם בוי פֿון בונקערס אד'גל., ווערט קלאָר, אַז אויך קאָוונער געטאָ האָט געפֿירט אַ העראָאישן געראַנגל ניט צו ווערן צעריבן צווישן די שטיינער פֿון די נאַציִשע טויט=מילן;

ה) היות אין דער אַרבעט ווערן געבראַכט ניט נאָר טרוקענע פֿאַקטן, נאָר די געשעענישן און דערשיינונגען אינעם געטאָ=לעבן ווערן אויך מער=ווייניקער קאָמענטירט, איז זיך צו ריכטן אויף געוויסע חילוקי=דעות, בפֿרט מצד דעם אָדער יענעם ניצול=געוואָרענעם קאָוונער געטאָ=ייד, בנוגע דער אָפּשאַצונג פֿון געוויסע פֿאַקטן. דאָס איז אָבער ניט מער ווי נאַטירלעך, ווייל בנוגע נאָך אַזאַ צאַפּלדיקן און עמפּינדלעכן מאַטעריאַל קענען זיין פֿאַרשיידנאַרטיקע קאָנצעפּציעס. חוצדעם זעט דאָך איטלעכער מענטש ס'אַרומיקע לעבן מיט ז יי נ ע אויגן און דורך דער פּריזמע פֿון ז יי ן וועלט=באַנעם. אויך וועט עמיצער זיין ניט צו שטאַרק צופֿרידן פֿון דעם, וואָס אינעם בוך ווערן געלעגנהייטלעך דערמאָנט געמען פֿון געטאָ=יידן, וועלכע זיינען געווען טעטיק אין דער ייד. אַדמיניסטראַציע, און וואָס אין אייניקע פֿאַלן ווערן אויך געבראַכט קורצע כאַראַקטעריסטיקעס וועגן דער ראָלע פֿון געוויסע פּערזאָנען אינעם געטאָ=לעבן. דאָס איז אָבער דאָך געטאָן געוואָרן, ווייל דער מחבר איז געווען טיף איבערצייגט, אַז דאָס איגנאָרירן דעם פּערזענלעכן מאָמענט וואָלט אָן ספק נעגאַטיוו זיך אויסגעווירקט אויף דער גאַנצקייט און עכטקייט פֿון דער שילדערונג;

ו) ביים שרייבן דעם ספר איז דער מחבר געווען באַזעלט פון איין און איינציקער שטרעבונג: געבן אַ וואָס=פּינקטלעכערן און אָביעקטיווערן בילד פון דעם, וואָס ס׳איז געשען. אַרבעטנדיק איינער אַליין איבער אַזאַ רייכן און קאָמפּליצירטן מאַטעריאַל, בפרט אחר=המעשה און כמעט אָן דאָקומענטן אונטער דער האַנט, איז זעלבסטפאַרשטענדלעך, אַז אין דער אַרבעט האָבן געמוזט זיך אַריינגנבֿענען אומפּינקטלעכקייטן. אויף יעדן פאַל זיינען די אומגענויאיקייטן געמאַכט געוואָרן ניט במזיד, נאָר בשוגג. ווו און וויפיל ס׳האָט זיך נאָר געלאָזן, האָט דער מחבר געזען אויסצומיידן דעפעקטן, אָדער לכל=הפחות זיי צו דערפירן צו אַ מינימום. אויב דער חיבור וועט ווען=ניט=איז זוכה=זיין צו אַ נייער אויפלאַגע, וועלן די אויסבעסערונגען, וואָס וועלן געמאַכט ווערן מצד יודעי=דבר, מיט דאַנק גענומען ווערן אין אַכט און די טעותים וועלן ווערן אויספאַרריכט.

דער מחבר וויים גאַנץ גוט, אַז דאָס, וואָס ווערט געבראַכט אינעם בוך, בפרט אין ערשטן טייל, איז ניט מער ווי אַ גאָר=שוואַכערווידערקלאַנג פון דעם, וואָס ס׳איז געשען אויף דער וואָר. צו ריזיק איז אין יענער שווידערלעכער צייט געווען דער פאַרנעם פון דער אומדערהערטער יידישער קאַטאַסטראָפע, אַז אַ מענטשלעכע פעדער זאָל זיין ביכולת שריפטשטעלעריש זי צו רעקאָנסטרואירן.

דער אייגנטלעכער מיין פון דער דאָזיקער אַרבעט איז אַ דאָפּלטער: 1) אויפשטעלן אַ שטיקל מצבה נאָך דער חרוב ומוחרב געוואָרענער יידישער קאָוונע און 2) צוטראָגן אַ ביסל רוי=מאַטעריאַל פאַר אונדזערע היסטאָריקערס און קינסטלערס, וועלכע האָבן בדעה זיך צו נעמען צו דער בלוטיקער טעמע: „גזירות ת״ש — תש״ה״.

י. ג.

פּ. ס.

צום סוף זאָל דעם מחבר דערלויבט זיין אויסצודריקן זיין יישר=כוח די יעניקע אינסטיטוציעס און פּערזאָנען, וועלכע האָבן אים דערמעגלעכט דאָס בוך אַרויסצוגעבן. קודם=כל דאַרפן אין דעם פּרט דערמאָנט ווערן: דער פאַרבאַנד פון ליטווישע יידן אין דער אַמעריק. זאָגע אין דייטשלאַנד בראש מיטן פאָרזיצער, דעם נעסטאָר און מנהיג פונעם ליטווישן יידנטום, רעדאַקטאָר ראובן רובינשטיין; דער גענ.=סעקרעטאַר פון פאַרבאַנד ה׳ אינזש. אברהם שומטער; פאַרוואַלטונגס=מיטגליד ה׳ אינזש. פייוויש גאָלדשמידט;

ח׳ י. ד. ש יי נ ז אָ ן פֿאַר זיינע געצייכנטע שער־בלעטער ווי אויך אלע אנדערע גוטע פּריינט, וועלכע האָבן אויף דעם אָדער יענעם אופֿן צוגעלייגט אַ האנט צום דערשיינען פֿון בוך.

פֿאַר די פֿאַר צענדליק בילדער, וואָס קומען אריין אין בוך, קומט אַ דאנק דער צענטראַלער יידישער היסטאָרישער קאָמיסיע אין מינכען און אַ ריי יחידים.

ד. ז.

בילדער פון דער פאַרמלחמה'דיקער קאָוונע

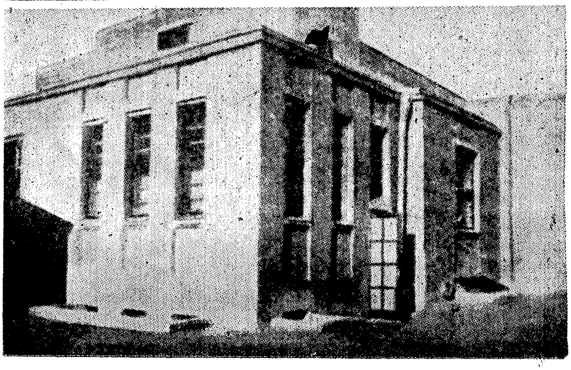

לייסוועס־
אַלעע — איינע
פון די הויפּט־
גאַסן.
אין פאָדער־
גרונט — גע־
בּיידע פון
ייד. צענטראַל־
באַנק.
געזונטהייטס־
הויז פון דער
געזעלשאַפט
„אָזע“

אַלטער קאָוונער בית־המדרש אויף יאַקשטאָ גאַס
(געבויט אינמיטן 19־טן יאָרהונדערט)

קאַפּיטל I

באַמערקונגען צום מצב פונעם ליטווישן יידנטום אין די יאָרן 1918־1940

אייניקע שטריכן צום פּאָליטישן, סאָציאַל־עקאָנאָמישן און קול־טורעלן מצב פון ליטוויש־יידישן קיבוץ אין פּעריאָד צווישן די צוויי וועלט־מלחמות. — אויסברוך פון צווייטן וועלט־קריג. — וויכטיקסטע געשעענישן אין לאַנד ביז צום אריינמאַרש פון דער רויטער אַרמיי קיין ליטע.

אַ 6—7 הונדערט יאר איז אַלט דער יידישער ישוב אין ליטע=לאנד — אינעם ניט=גרויסן אַגראַר=לאנד ביי די ברעגעס פון ניעמאן און ווילִיע. פארשיידענע געשיכטלעכע תקופות, ערגערע און לפי=ערך בעסערע, האָט דער ליטוויש=יידישער קיבוץ אדורכגעמאכט אין פארלויף פון זיין דורות=אלטן קיום. דער ליטווישער ייד, דער „ל י ט וו א ק", האָט במשך לאנגע יארהונדערטער זיך דערוואָרבן כאַראַקטער=שטריכן פון אַ ספּעציפישן יידישן פאָלקס=טיפּ און איז מיטדערצייט געוואָרן אַ שם=דבר אין דער אלוועלטלעכער יידישער משפחה.

גאָר גרויס איז דער צושטייער פונעם ליטווישן יידנטום צו אונדזערע קולטור=געזעלשאפטלעכע התגלותן אין דער נייער תקופה פון אונדזער אלטער און פילגעפּרוּווטער פאלקס=געשיכטע. אלע דערגרייכונגען פונעם שעפערישן יידישן געדאנק, ווי אַ שטייגער, רעליגיעזע יידישקייט, השכלה, פּאָליטישער ציוניזם, יידישער סאָציאליזם, וועלטלעכע קולטור אין יידיש און העברעאיש א. א. וו. האָבן, ווי באַקאַנט, תמיד געפונען אַ הילכיקן און ווארעמען אָפּקלאנג אינעם לעבן פון ליטוויש=יידישן ציבור.

אָבער ניט נאר אין פּרט פון אלגעמיין=יידישע קולטור=שאַפונגען האָט דאס יידנטום אין ליטע געהאט צו פארצייכענען באַדייטנדיקע אויפטוען און פארדינסטן. ס'איז אויך אלגעמיין=באַוווסט, אַז מיט זייערע קענטענישן און דערפארונגען, מיט זייער איניציאטיוו און אונטערנעמערישן גייסט אויפן עקאָנאָמישן געביט האָבן די יידן אין ליטע ביייגעטראגן אַ גאָר=היפּשן חלק צו דער אנטוויקלונג און געדייאונג פונעם ארטיקן סאָציאל=עקאָנאָמישן לעבן.

זייענדיק ביז צו דער ערשטער וועלט־מלחמה קאָנצענטרירט בעיקר אין די קלענערע פּראָווינץ־ישובים, ווו זיי האָבן אין ס'רוב ערטער געבילדעט די מערהייט פון דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג, זיינען די ליטווישע יידן טאָג־איין, טאָג־אויס געקומען אין אַן ענגן קאָנטאַקט מיט זייערע ליטווישע שכנים. ניט ווייניקער ווי דער שטעטלשער ייד איז געווען אָפּהענגיק מיט זיין חיונה פונעם ליטווישן פּויער, האָט אויך דער ליטווישער דאָרפס־מענטש ניט געקענט אויסקומען אָן דעם יידישן הענדלער, קרעמער און בעל־מלאכה, וועלכע האָבן ווירטשאַפטלעך פאַרמיטלט צווישן דאָרף און שטאָט.

האָט טאַקע אין יענע צייטן געהערשט אַ נאַטירלעכער שלום־בית צווישן ליטווינער און יידן, וועלכע האָבן, בכלל גענומען, געהאַט ניט שלעכט זיך צונויפגעלעבט. ניט רעכענענדיק פאַרשיידענע צופעליקע מיספאַרשטייעניש, האָבן יידן אין ליטע דאָן ניט געהאַט קיין יסוד זיך צו באַקלאָגן אויף אַ באַדראָענדיקן יידן־האַס מצד דעם ליטווישן פאָלק. נאָכמער, ווען ליטע איז געווען אונטערן צארישן יאָך, האָבן באַדייטנדיקע שיכטן פון דער דעמאָקראַטישער און פּראָגרעסיווער ליטווישער געזעלשאַפטלעכקייט געפונען אַ געמיינזאַמען לשון מיט די אַנטשפּרעכנדיקע יידישע קרייזן ווען פירן אַ בשותפות'דיקן קאַמף קעגן צאַריזם א. א. וו.

אַ קענטיקער שנוי לרעה איז אין דעם פּרט געקומען בשייכות מיט דער אַנטשטייאונג פון אַן אומאָפּהענגיקער ליטווישער מלוכה צום סוף פון דער ערשטער וועלט־מלחמה אין יאָר 1918.

די גרינדונג פון אַ זעלבסטשטענדיקער ליטווישער נאַציאָנאַלער מלוכה האָט צוו. אנד. אויך גורם־געווען אַ בולטע ענדערונג אין דער סאָציאַל־עקאָנאָמישער סטרוקטור פונעם ליטווישן פאָלק. ס'זיינען מיטאַמאָל געשאַפן געוואָרן אויסערסטגינסטיקע פּערספּעקטיוון פאַר דער יונגער ליטווישער בורזשואַזיע און אינטעליגענץ, וועלכע האָבן פּלוצלונג פאַר זיך דערזען נייע און גרויסע אַנטוויקלונגס־מעגלעכקייטן.

אין זייער דראַנג צו עקספּאַנסיע און העגעמאָניע, האָבן אָבער אָט די ליטווישע שטאַטישע עלעמענטן זיך אָנגעשטויסן אויף אַ נאַטירלעכער רעאַקציע מצד די יידישע מיטלשטאַנד־שיכטן, וועלכע האָבן פאַרמאָגט אויף די געביטן פון אינדוסטריע, האַנדל, האַנטווערקעריי און פרייע באַרופן אַ גרויסע דערפאַרונג, וואָס האָט זיי מיטגעהאָלפן איינצוהאַלטן זייערע ווירטשאַפטלעכע דערגרייכונגען.

אינעם אָפענעם און מאַסקירטן קאַמף אַריינצובאַקומען אין זייערע הענט די שליסל־פּאָזיציעס פון ליטווישן ווירטשאַפטלעכן לעבן, האָבן די אַגרעסיוו־קעמפערישע ליטווישע עקאָנאָמישע שיכטן גענאָסן די פולע אונטערשטיצונג און קלערליי פּריווילעגיעס מצד דעם מלוכה־אַפּאַראַט. די דאָזיקע סאָציאַל־עקאָנאָמישע ווידעראַנאַנדן צווישן ליטווינער און יידן האָבן, זעלבסטפאַרשטענדלעך, ניט גע־

קענט בלייבן אָן קענטיקע שפּורן אויף דער געשטאַלטונג פון די קעגנזייטיקע באַציאונגען צווישן יידן און ניט=יידן אין ליטווישן עפנטלעכן לעבן.

פּאַראַלעל מיטן וווּקס פון די עקאָנאָמישע אַפּעטיטן מצד די ליטווישע נאַציאָנאַליסטישע קרייזן, איז וואָס=ווייטער אַלץ העפטיקער אָנגעגאַנגען די פאַרשטאַרקונג פון די אַנטי=יידישע שטימונגען צווישן דער ליטווישער באַפעלקערונג. אויף דער אויסברייטערונג און פאַרטיפונג פונעם אַנטיסעמיטיזם אין ליטע אין די שפּעטערדיקע יאָרן האָט חוצדעם אויך געהאַט אַ קענטיקע השפּעה דער שנעלער פאָרויסמאַרש פון נאַציאָנאַל=סאָציאַליזם אין שכנישן דייטשלאַנד, ווי אויך די אַנטי=יידישע איינשטעלונגען אין דער שכנישער פּריצישער פּוילן און אין אַנדערע לענדער פון אייראָפּע.

שוין אין דער ערשטער העלפט פון די 20=ער יאָרן האָבן די ליטווישע קלערִיקאַל=רעאַקציאָנערע שיכטן, וועלכע זיינען דאַן געשטאַנען ביים מלוכה=רודער, חרוב=געמאַכט די מוסדות פון דער יידישער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע, וואָס די ליטווישע יידן האָבן מיט אַזוי פיל מי געהאַט אויפגעבויט. קורץ, גאָר קורץ, איז דעריבער געווען דער קיום פון די רעכטלעך=אָנערקענטע ועדי=הקהילות בראש מיטן יידישן נאַציאָנאַל=ראַט און ספּעציעלן מיניסטעריום פאַר יידישע ענינים. פון אָט די אַלע שווער=אויסגעקעמפטע אויטאָנאָמיע=דערגרייכונגען איז דעם ליטווישן יידנטום אין לעצטן סך=הכל געבליבן איינצוהאַלטן געוויסע פּאָזיציעס נאָר אויפן געביט פון שול=וועזן.

דער טאָטאַליטאַרער רעזשים, אונטער דער אָנפירונג פון מלוכה=פּרעזידענט אַנטאַנאַס סמעטאָנאַ, וואָס האָט אָנגעהאַלטן אין לאַנד איבער 13 יאָר (פון 17=טן דעצעמבער 1926 ביזן 15=טן יוני 1940), האָט, אמת, צו קיין אָפענע אַנטי=יידישע עקסצעסן ניט דערלאָזן מחמת מורא פאַר דער רעאַגירונג מצד אויסלאַנד, פון וועמען די קליינע ליטע איז געווען שטאַרק אָפּהענגיק. אָבער דער פּראָצעס פון אַרויסשטויסן די יידן פון זייערע איינגעפונדעוועטע פּאָזיציעס אין האַנדל, אינדוסטריע, מלאכה און פרייע פּראָפעסיעס איז אָנגעגאַנגען מיט אַ פיבערהאַפטיקן טעמפּאָ.

טויזנטער יידישע משפחות זיינען דורך דעם דאָזיקן קאַמף קעגן יידישע פּרנסות געבליבן אָן אַן עקאָנאָמישער אחיזה און זיינען געווען געצוווּנגען צו פירן אַ געמאַטערטן לעבן, זייענדיק אָנגעוויזן אויף מאַטעריעלער שטיצע מצד די קרובים אין אויסלאַנד.

פאַר דער אונטערוואַקסנדיקער יידישער יוגנט איז אין יענע יאָרן געווען די איינציק=פּראַקטישע פּערספּעקטיוו זיך איינצואָרדנען אין לעבן — דאָס עולה=זיין קיין ארץ=ישראל און, אין אַ פיל=קלענערער מאָס, אויך די אויסוואַנדערונג אין די לענדער פון צענטראַל=און דרום=אַמעריקע, דרום=אַפריקע א. א. וו.

באַזונדערס־שווער איז די יידישע עקאָנאָמישע לאגע אין ליטע געווען צום סוף פון די 20־ער און אָנהויב די 30־ער יארן, ווען דער יעמאָלטיקער אלגעמיינער עקאָנאָמישער קריזיס אין דער וועלט האָט אויך אין ליטווישן ווירטשאפטלעכן לעבן געלאזן טיפע שפורן.

אַן אינטערעסאנטן קאַפּיטל שטעלט פאר מיט זיך דאס יידישע געזעלשאפטלעכע און קולטורעלע לעבן אין ליטע. אמת, די 160 טויזנט ליטווישע יידן (אָן ווילנע און אומגעגנט) האָבן קוואַנטיטאטיוו מיט זיך פארגעשטעלט איינעם פון די ניט־גרויסע יידישע קיבוצים אויף דער וועלט, אָבער דערפאר האָבן זיי געלעבט אַן עכטן נאציאָנאַל־יידישן פאלקס־לעבן.

די פלאָג פון אסימילאציע, וואָס האָט אַזוי צעשטערעריש געווירקט אין לעבן פון פיל יידישע מאסן־ישובים, איז אין ליטוויש־יידישן לעבן בכלל קיין פראָבלעם ניט געווען. צי דאס איז געווען צו דערקלערן מיטן פאַקט, וואָס די יונגע ליטווישע קולטור איז ניט געווען ביכולת אָנצוגרייפן די יידישע קולטור־פּאָזיציעס, וואָס זיינען געשטאנען אויף אַ פיל־העכערער מדרגה, ווי די ליטווישע, אָדער וואָס די ליטווישע יידן האָבן פארמאָגט אין זיך אַ ווידערזאמערע נאציאנאלע אימוניטעט לגבי אסימילאציע, ווי די יידן אין די אנדערע לענדער, אָדער אפשר האָבן דאָ געשפּילט אַ ראָלע ביידע פאַקטאָרן צוזאמען — אויף יעדן פאל האָט דאס ליטווישע יידנטום פון דער אסימילאציע־מחלה ניט געליטן. מחמת דעם איז אפילו די ליטוויש־יידישע אינטעליגענץ אין תוך געווען יידיש־פאָלקסטימלעך און האָט זיך געפילט ענג געבונדן מיט אלע יידן און פריידן פונעם גאנצן יידישן ציבור.

חדרים און ישיבות, צווישן זיי די וועלט־באַרימטע ישיבות פון סלאבאדקע, טעלזש און פאנעוועזש; קינדער־גערטנער, פאָלקס־שולן, גימנאזיעס, לערער־סעמינארן, ווי אויך פיל אנדערע בילדונגס־און דערציאונגס־אנשטאלטן פון פארשיידענע שיטות, ווי רעליגיעז־טראדיציאָנעלע, ציוניסטיש־העברעאיסטישע און יידישיסטיש־פּראָגרעסיווע; יידישע און העברעאישע ביבליאטעקן; 3 יידישע טאָגצייטונגען פון פארשיידענע געז. ריכטונגען, ווי „יידישע שטימע" (אַלגעמיין־ציוניסטישע), „פאָלקסבלאַט" (פאָלקיסטיש־דעמאָקראטישע), „דאָס וואָרט" (ציוניסטיש־סאָציאליסטישע); פארשיידענע צייטשריפטן אין יידיש און העברעאיש; באשטענדיקע טעאטערס ווי אויך יידישע און העברעאישע טעאַטער־סטודיעס; מערערע ספּאָרט־פאראיינען, ווי „מכבי", „הפועל", „יאק" (יידישער אַטלעטיק־קלוב); אַ ברייט־פארצווייגטע נעץ פון יידישע פאָלקס־בענק בראש מיט אַ ייד. צענטראַל־באַנק; ווירטשאפטלעכע אָרגאַניזאציעס פון יידישע אינדוסטריעלער, סוחרים, האנטווערקער, קרעמער, מענטשן פון פרייע באַרופן א. א. וו; צדקה־מוסדות און כלערליי וווילטעטיקע חברות; לעגאלע און אויך אומלעגאלע פאַרטייען, אָנהויבנדיק פון דער עקסטרעם־רעכטער „אגודת־ישראל" און ענדיקנ־

דיק מיט די עקסטרעם־לינקע יידישע קאָמוניסטן; יוגנט־אָרגאַניזאַציעס פון פאַר־שיידענע געזעלשאַפטלעכע שאַטירונגען א. א. וו. — דאָס אַלץ זיינען געווען אויסדרוקס־פאָרמען פון נאַציאָנאַל־פּאָליטיק און זאַפטיקן יידישן פאָלקס־לעבן אין ליטע אין דער תקופה צווישן די צוויי וועלט־מלחמות.

*　　*

*

אין צענטער פונעם ליטוויש־יידישן געזעלשאַפטלעכן לעבן איז געשטאַנען ק אָ וו נ ע — די גרעסטע יידישע קהילה אין דער אומאָפּהענגיקער ליטווישער רעפּובליק, די שטאָט פון די וועלט־באַרימטע יידישע פּערזענלעכקייטן הרב הגאון ר׳ י צ ח ק ־ א ל ח נ ן זצ״ל, א ב ר ה ם מ אַ פּ וּ, ב ע ל ־ מ ח ש ב ו ת א. א. גדולי־ישראל, וועלכע האָבן גרויס־געמאַכט דעם נאָמען פון דער יידישער ליטע אין דער גאָרער וועלט.

נאָכדעם, ווי ווילנע איז אָקופּירט געוואָרן מצד די פּאָליאַקן, איז קאָוונע באַשערט געווען צו ווערן די ליטווישע הויפּשטאָט *). דער דאָזיקער פאַקט האָט שטאַרק משפּיע־געווען אויפן וווּקס און אַנטוויקלונג פון קאָוונע, וואָס האָט במשך געציילטע יאָרן אָנגענומען דעם פּרצוף־פּנים פון אַ רעזידענץ־שטאָט.

פון אַ באַפעלקערונג פון לערך 50—60 טויזנט נפשות צום סוף פון ערשטן וועלט־קריג, איז קאָוונע ערב דער צווייטער וועלט־מלחמה אויסגעוואַקסן צו אַ שטאָט פון 130—140 טויזנט מענטשן. דער דאָזיקער רעשיקער וווּקס פון דער אַלגעמיינער קאָוונער באַפעלקערונג האָט שטאַרק אָרונטערגעזעצט דעם פּראָצענט־זאַץ פון דער אָרטיקער יידישער באַפעלקערונג. אינדערצייט, ווען אַמאָליקע יאָרן האָבן יידן אין קאָוונע געבילדעט לערך אַ ה ע ל פ ט פון דער אַלגעמיינער צאָל מענטשן אין שטאָט, זיינען זיי אויף דער שוועל פון פאָלקס־חורבן דאָרטן געווען ניט מער ווי אַ ד ר י ט ל פון דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג.

מחמת דעם סכסוך צוליב ווילנע זיינען, ווי באַקאַנט, צווישן ליטע און פּוילן במשך 18 יאָר **) ניט געווען איינגעשטעלט קיין נאָרמאַלע דיפּלאָמאַטישע באַציאונגען, און איין לאַנד איז פון צווייטן געווען אָפּגעצוימט ווי מיט אַ כינעזי־שער וואַנט. דאָס פעלן פון אַ לעבעדיקן קאָנטאַקט מיטן שכנישן פּוילישן יידנטום, האָט סטימולירט דעם יידישן ישוב אין ליטע צו ווערן — אין נאַציאָנאַלן זין — אַ חי נושא את עצמו. אַלע קולטור־געזעלשאַפטלעכע נויטן פון ליטווישן יידנטום האָט די יידישע אינטעליגענץ אין ליטע געמוזט אַליין אויסטראָגן אויף אירע אייגענע

*) פאָרמעל: די צייטווייליקע הויפּשטאָט.

**) פון 1920 ביז 1938.

פּלייצעס. דאס האָט זי געצוואונגען צו זיין אקטיוו אויף אלע געביטן פון יידיש־נאציאנאלן שאַפן.

דעם טאָן אינעם ליטוויש־יידישן לעבן האָט, ווי געזאגט, געגעבן די יידישע קאָוונע, הגם ס'זיינען אין ליטע אויך געווען באַדייטנדיקע יידישע קהילות אין שאוול, פּאנעוועזש, מעמעל *) א. א. וו. די איניציאַטיוו פאר כלערליי יידיש־געזעלשאפטלעכע אַקטיוויטעטן איז תמיד ארויס פון קאָוונע, ווו ס'האָבן זיך גע־פונען די וויכטיקסטע יידישע צענטראלע אינסטיטוציעס.

גרויס איז געווען דער צושטראם פון דער יידישער יוגנט פון פּראָווינץ קיין קאָוונע. פון צענדליקער קלענערע און גרעסערע יידישע שטעטלעך פלעגן אהין אומאויפהערלעך זיך ציען מחנות יידישע בחורים און מיידלעך צו לערנען אין די העכערע און מיטעלע לערן־אנשטאלטן, אין די ישיבות א. א. וו. זייער פיל פּראָווינצער יידישע יוגנטלעכע פלעגן אין קאָוונע זיך איינאָרדנען ביי פארשיידענע האנטווערקער־פעכער אָדער אלס אנגעשטעלטע אין די האנדלס־און אינדוסטריע־אונטערנעמונגען. באַזונדערס־שטארק איז דער דאזיקער וואַנדער־שטראם פון שטעטל אין שטאט אָנגעגאַנגען בעת דער סאָוועטישער תקופה אין ליטע.

דאס אלץ האָט איבערגעלאזן אן אייגנארטיקן יידישן שטעמפּל אויף קאָוונע — אויף דער מעטראָפּאָליע פונעם ליטווישן יידנטום. ניט נור אין אַזעלכע ריין־יידישע שטאָט־פּערטלען, ווי למשל, סלאָבאָדקע, אַלטשטאָט א. א. וו. האָט אויף שריט און טריט געווימלט מיט יידן און יידישקייט, נאר אין אלע ווינקעלעך פון שטאָט האָט פּולסירט אן אינטענסיוו און ברויזנדיק יידיש לעבן און שאפן — —.

* *

*

ביים אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, וואָס האָט דעם 1־טן סעפּ־טעמבער 1939 זיך אָנגעהויבן מיט אַ באַוואָפנטן קאָנפליקט צווישן די צוויי ליטווישע שכנים דייטשלאנד או פוילן, האָט ליטע, ווי באַוווּסט, פּראָקלאמירט איר ניי־טראַליטעט.

צוליבן רעשיקן צוזאמענברוך פון דער פוילישער מלוכה, איז ליטע שוין אין די ערשטע מלחמה־וואָכן פארפלייצט געוואָרן פון אַ גרויסן שטראם פּוילישע פּליטים, צווישן וועלכע ס'איז אויך געווען אַ גרעסערע צאָל יידן. די ליטווישע יידן האָבן, לויט מעגלעכקייטן, זיך געמיט מקרב־צו־זיין זייערע אומגליקלעכע ברידער פון פוילן און זיי געהאָלפן געפינען אַ צייטווייליקן אָפּדאך אין ליטע. דער ספּעציעל־געשאפענער יידישער פּליטים־קאָמיטעט האָט צוו. אנד. זיך אויך פאר־

*) פון 1923 ביז 1939 האָט דאָס מעמעל־ געביט געהערט צו ליטע.

נומען מיט עמיגראַציע־הילף פאַר די יעניקע יידישע מלחמה־פליטים, וועלכע האָבן געהאַט אַ שטיקל מעגלעכקייט אויסצוואַנדערן קיין אויסלאַנד.

הגם מחמת אַ גאַנצער רייַ מלחמה־פאַקטאָרן איז דאָן אין ליטווישן עקאָנאָמישן לעבן אָנגעקומען אַ תקופה פון א. ג. מלחמה־פּראָספּעריטי, פון וואָס ס'האָט אויך גענאָסן די אָרטיקע יידישע באַפעלקערונג, האָט דאָך דער מלחמה־אויסברוך שטאַרק אויפגערודערט די ליטווישע יידן. ווער־ניט־ווער, נאָר יידן האָבן באַשייגפערלעך געזען, אַז פון דער דאָזיקער נייער וועלט־שחיטה וועט, ליידער, פאַר יידן קיין גוטס ניט אַרויסקומען, און די גינסטיקע עקאָנאָמישע קאָניונקטור איז די יידן ניט אייַנגעגאַנגען.

שפּעטער־צו, ווען דער ראַטן־פאַרבאַנד האָט, ווי אַ פּועל־יוצא פון זייַן יעמאָלטיקן הסכם מיטן נאַציישן דייטשלאַנד, גענומען אויסשפּרייטן זייַן ווירקונגס־ספערע אין די באַלטישע לענדער, אייַנאָרדנענדיק אין זיי סאָוועטישע קריגס־באַזעס א. א. וו. זייַנען אין אַ גאַנצער רייַ פּונקטן פון ליטע אייַנגעקוואַרטירט געוואָרן סאָוועטישע גאַרניזאָנען.

די אייַנאָרדנונג פון סאָוועטישע קריגס־באַזעס אין ליטע האָט אין ליטווישן עפנטלעכן לעבן געמאַכט אַ שטאַרקן רושם. ס'איז געווען אָנצוטאַפּן מיט דער האַנט, אַז די קליינע בופער־מלוכהלעך, ווי דאָס זייַנען געווען אויך די באַלטישע לענדער, זייַנען אין קריגס־צייַט, נאָך־מער ווי אין פרידנס־צייַט, ניט מער ווי אַן אָביעקט פון דיפּלאָמאַטישן „קו־האַנדל” צווישן די גרויסמאַכטן.

ווי ס'איז געווען צו דערוואַרטן, האָט די ניי־געשאַפענע סיטואַציע אין לאַנד שטאַרק צעטרייסלט די יסודות פונעם דיקטאַטור־רעזשים, וואָס האָט דייטלעך דערשפּירט, אַז מחמת דער אַנטוויקלונג פון די אינטערנאַציאָנאַלע פּאָליטישע געשעענישן איז זייַן ווייטערדיקע עקזיסטענץ זייער פּראָבלעמאַטיש. די הערשנדיקע ליטווישע נאַציאָנאַליסטישע קרייַזן זייַנען אַפילו גרייט־געווען מוחל צו זייַן סאָוועט־רוסלאַנד די „מתנה” פאַר ליטע — דאָס אינקאָרפּאָרירן אין די גרענעצן פון דער ליטווישער מלוכה די אַמאָליקע ליטווישע הויפּטשטאָט ווילנע, וואָס איז פאַרכאַפּט געוואָרן מצד פּוילן—„אַבי ס'זאָל נאָר בלייבן, ווי ס'איז געווען פריער...

למען האמת מוז מען זאָגן, אַז אויך די ליטווישע אָפּאָזיציאָנעלע און פּראָגרעסיווע עלעמענטן — מיטן אויסנאַם פון די קאָמוניסטן, פאַרשטייט זיך — זייַנען ניט געווען צו שטאַרק באַגייסטערט פון דער אויסגעוואַקסענער סאָוועטישער השפּעה אין ליטע. דאָך האָבן זיי געהאָפט, אַז איצט וועט זיי ענדלעך געלינגען צו דערגרייכן זייער לאַנג־יאָריקן טרוים: אָראָפּצווואַרפן דעם סמעטאָנאַ־רעזשים, וואָס האָט שוין אַלע דעמאָקראַטישע עלעמענטן אין לאַנד געגוג דערגעסן, און איין מאָל פאַר אַלע מאָל אייַנפירן אין ליטע אַ דעמאָקראַטישע מלוכה־אָרדנונג.

די סימפּאַטיעס פון דער איבערוועגנדיקער מערהייט פון דער יידישער באַפעלקערונג אין ליטע זיינען געווען אויף דער זייט פון די דעמאָקראַטישע כוחות, ווייל די מערהייט יידן האָט צוזאַמען מיט די אָפּאָזיציאָנעלע שיכטן אין לאַנד מיט אומגעדולד געוואַרט אויף דער מפּלה פון דער סמעטאָנאַ־קליקע.

די אײַנגלידערונג פון ווילנע און אומגעגנט אין די גרענעצן פון דער ליטוויִשער רעפּובליק, האָט פאַרגרעסערט דעם יידישן קיבוץ אין ליטע מיט נאָך אַ 100 טויזנט נפשות. אינדערצייט, ווען די 160 טויזנט ליטווישע יידן האָבן געבילדעט 7% פון דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג אין לאַנד, האָט דאָס פערטל מיליאָן יידן באַטראָפן לערך 10% פון דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג. לכתחילה האָבן די יידן זיך געריכט, אַז צוליב דער שטרעבונג צו ליטוויניזירן די ניי־צוגעקומענע געגנט, וועלן די ליטווישע רעגירונגס־קרייזן מוזן זיך שטאַרק רעכענען מיטן דאָרטיקן יידישן פאַקטאָר, בפרט אין ווילנע גופא, וווּ ס'האָבן געלעבט אַ 75 טויזנט יידן, און דאָס וועט זיך אויסווירקן לטובת דער אַלגעמיינער לאַגע פונעם ליטווישן יידנטום.

די דאָזיקע יידישע דערוואַרטונגען האָבן זיך ניט באַרעכטיקט, ווייל די ליטווישע שאָוויניסטישע עלעמענטן האָבן אָנשטאָט דעם געפּרוווט גאָר אויסשפּילן די ווילנער פּאָליאַקן קעגן די דאָרטיקע יידן. אַזוי, למשל, זיינען גלייך נאָכן אַריינמאַרש פון די ליטווינער אין ווילנע דאָרטן פאָרגעקומען אַנטי־יידישע עקסצעסן, אין וועלכע ס'האָבן זיך באַטייליקט ליטווישע פּאָליציסטן און אַנטיסעמיטישע פּאָליאַקן, און פון די יידישע האַפענונגען האָט זיך אויסגעלאָזן אַ טייך...

* *

*

די צווייטע וועלט־מלחמה איז זיך דערווייל געגאַנגען איר ווייטערדיקן וועג. דאָס היטלערישע דייטשלאַנד איז דאַן געגאַנגען פון נצחון צו נצחון. נאָכן צעשמעטערן פּוילן אין סעפּטעמבער 1939, זיינען, ווי באַקאַנט, אין פרילינג 1940 אָקופּירט געוואָרן דענעמאַרק, נאָרוועגיע, שפּעטער־צו — האָלאַנד, בעלגיע און ס'איז אָנגעהויבן געוואָרן אַ דייטשער גענעראַל־אָנגריף קעגן פראַנקרייך. דעם 14־טן יוני 1940 איז געפאַלן פּאַריז.

דעם 15־טן יוני 1940, אַלזאָ, איין טאָג נאָכן פאַלן פון דער פראַנצויזישער הויפּטשטאָט, האָט קיין ליטע אַריינגעמאַרשירט די רויטע אַרמיי. פּרעזידענט סמעטאָנאַ, וואָס האָט אויף דעם, ווייזט אויס, זיך ניט געריכט, האָט קוים באַוויזן צו אַנטלויפן קיין דייטשלאַנד. דער דיקטאַטור־רעזשים איז זיך צעפאַלן ווי אַ קאָרטן־שטיבל. ס'איז געשאַפן געוואָרן אַ „פאָלקס־רעגירונג" בראָש מיטן באַקאַנטן ליטווישן שריפטשטעלער פּראָפ. ק ר ע וו ע־מ י צ ק ע וו י ט ש י וּ ס (אגב, איז ער נאָכן

מלחמה־אויסבּרוך צווישן דייטשלאנד און רוסלאנד פארבּליבּן אונטער דער נאַצישער אָקופּאַציע אין ליטע און האָט דערנאָך — קען זיין, אונטערן דרוק פון די אָקופּאַנטן — עפנטלעך געטאדלט ראטן־פארבּאנד). אלס ממלא־מקום פון פרעזידענט איז באַשטימט געוואָרן דער ליטווישער זשורנאליסט יוסטאס פּאַלעצקיס, וואָס איז די לעצטע יארן געווען באַקאַנט מיט זיינע פּראָ־סאָוועטישע ארויסטרעטונגען.

די דאָזיקע איבּערראשנדיקע פּאָליטישע געשעענישן, וואָס האָבּן מיט זיך פארגעשטעלט אַ שטורמישן ווענדפּונקט אין דער גייסטער געשיכטע פון ליטע, האָבּן גאר בּקרוב אויך גורם געווען ווייט־גייענדיקע שינויים אינעם לעבּן פון ליט־וויש־יידישן קיבּוץ.

קאפיטל II

אין יאָר סאָוועטישע תקופה אין ליטע

[יוני 1940 — יוני 1941

ראדיקאַלע שינויים אין לעבן פון דער יידישער באַפעלקערונג אין ליטע בשייכות מיטן איינפירן אין לאַנד דעם סאָוו. רעזשים. — איילקע דעפּאָרטאַציע פון די פּאָליטיש־אומלאָיאַלע עלעמענטן האַרט פאַרן מלחמה־אויסברוך צווישן דייטשלאַנד און רוסלאַנד. — פאַרשטאַרקטע אַנטיסאָוועטישע ווי אויך אַנטיסעמיטישע שטימונג ביי די ליטווינער.

נאָך אַ 5־וואָכיקן אינערלעך־פּאָליטישן יווירונגס־פּראָצעס, האָט, ווי באַקאַנט, דער ניי־אויסגעוויילטער ליטווישער „פאָלקס־סיים" דעם 23־טן יולי 1940 פּראָקלאַמירט ליטע אלס ראַטן־רעפּובליק, וואָס איז שפּעטער־צו איינגעגלידערט געוואָרן אינעם באַשטאַנד־טייל פונעם סאָוועטן־פאַרבאַנד.

די איינפירונג פון דער סאָוועטישער מלוכה־אָרדנונג אין ליטע האָט, זעלבסט־פאַרשטענדלעך, געמוזט ברענגען און האָט טאַקע אויך געבראַכט צו ווייטגייענדיקע ענדערונגען אויף אַלע געביטן פון עפנטלעכן און פּריוואַטן לעבן פון לאַנד. די דאָזיקע ענדערונגען האָבן אויך שטאַרק געטראָפן די יידישע באַפעלקערונג אין ליטע.

אין רעכטלעך־פּאָליטישן זין, האָבן די יידן אין ליטע — צום ערשטן מאָל אין דער געשיכטע פון דאָזיקן לאַנד — באַקומען פולשטענדיקע גלייכבארעכטיקונג צוגלייך מיט אַלע אַנדערע בירגער פון לאַנד. דאס זיין אַ ייד — האָט פּלוצלונג אויפגעהערט צו זיין אַ סיבה פון כלערליי נאַציאָנאַל־פּאָליטישע דיסקרימינאַציעס און פאַרפאָלגונגען, ווי ס'איז געווען דער פאַל ביז צו יענער צייט.

דער נייער סאָוועטישער מלוכה־אַפּאַראַט האָט ברייט צעעפנט זיינע טירן פאַר די יידן, אַזוי גוט ווי פאַר ניט־יידן. די דאָזיקע נייע און אומגעוויינלעכע סיטואַציע האָט דערמעגלעכט די יידן אין ליטע איין מאָל פאַר אַלע מאָל פריי אויפצוהויבן דעם קאָפּ און ניט באַטראַכטן זיך פאַר בירגער פון אַ נידעריקערער מדרגה.

די רעאָרגאַניזאַציע פון געוועזענעם קאַפּיטאַליסטישן מלוכה־סדר אויף נייע, סאָציאַליסטישע יסודות האָט שטאַרק זיך געגוויטיקט אין די קענטעניש און דער־

פאַרונגען פון דער יידישער אַרבעטנדיקער אינטעליגענץ, וואָס האָט טאַקע מיט אימפּעט און התמדה זיך אַריינגעוואָרפן אין דער אַרבעט און האָט פיל בייגעטראָגן צו אָט דעם איבערבוי=פּראָצעס. ניט נאָר אין אַדמיניסטראַטיוון און אין ווירטשאַפטלעכן אַפּאַראַט, נאָר אויך אין די פאַרשיידענע אינסטאַנצן פון דער הערשנדיקער קאָמפּאַרטיי האָבן ־פיל יידן געשפּילט אַן אָנגעזעענע ראָלע.

דער פאַקט פון יידישער בירגערלעכער און מענטשלעכער גלייכבאַרעכטיקונג און בעיקר דאָס, וואָס יידן האָבן פאַרנומען פאַראַנטוואָרטלעכע פּאָסטנס אין מלוכה'שן און פּאַרטייאישן אַפּאַראַט, האָבן די ליטווישע אַנטי=סאָוועטישע עלעמענטן געמיט זיך שטאַרק אויסצונוצן פאַר זייער ־אומלעגאַלער אַגיטאַציע קעגן ניי=איינגעפירטן סאָוועטישן רעזשים אין ליטע. אין דעם פּרט איז דער אַנטיסעמיטיזם פאַר זיי געווען אַ דאַנקבאַרער מאַטעריאַל, און די ליטווישע פּראָ=פאַשיסטישע קרייזן האָבן געפּרווט פון אים שלאָגן וואָס=מער קאַפּיטאַל.

מען מוז אָבער זאָגן, אַז די סאָוועטישע מאַכט=אָרגאַנען האָבן געוווּסט, ווי אַזוי צו האַלטן אין צוים די דאָזיקע פאַשיסטיש=אַנטיסעמיטישע נפשות און צו קיין אַנטי=יידישע מעשים איז עס דאָן ניט דערגאַנגען.

אויב די פולשטענדיקע פּאָליטישע גלייכבאַרעכטיקונג פון די יידן אין ליטע איז מצד ס'רוב יידן אין לאַנד אויפגענומען געוואָרן מיט פריידיקע געפילן, האָט אָבער דער פּראָצעס פון נאַציאָנאַליזאַציע פון די גרעסערע און מיטעלערע האַנדלס= און אינדוסטריע=אונטערנעמונגען, פון די גרעסערע וווין=הייזער א. א. וו., וואָס איז גאָר גיך געקומען ווי אַ פּועל=יוצא פונעם ניי=איינגעפירטן סאָוועטישן רעזשים אין לאַנד, גורם געווען די דעקלאַסירונג פון גרויסע טיילן פון דער יידישער באַפעלקערונג.

די דעקלאַסירטע יידישע באַפעלקערונג איז, פאַרשטייט זיך, געווען שטאַרק אומצופרידן מיט די אַלע ווירטשאַפטלעכע שינויים, וואָס דער סאָוועטישער רעזשים האָט איינגעפירט אין לאַנד. בפרט זיינען געווען שטאַרק אויפגערודערט די יעניקע געוו. פאַרמעגלעכע משפחות, וואָס האָבן באַקומען א באַפעל פון דער מאַכט צו פאַרלאָזן זייערע דירות אין שטאָט און זיך אַריבערצוקלייבן ערגעץ=ווו אין די קלענערע ישובים בשכנות פון קאָווגע. אָבער אויך די אומצופרידענע עלעמענטן האָבן בלית=ברירה געמוזט שלום=מאַכן מיט דער ניי=געשאַפענער סיטואַציע, און זיי האָבן געזוכט צו געפינען אַ וועלכע ס'איז אחיזה אין די ראַמען פון נייעם מלוכה=סדר.

די רעשיקע ליקווידאַציע פונעם גאַנצן פריערדיקן, לפי=ערד, אַזוי אַקטיוון געזעלשאַפטלעכן און קולטורעלן לעבן, האָט אויף דער יידישער באַפעלקערונג, מיטן אויסנאַם פון די יידישע קאָמוניסטן און זייער פּעריפעריע, געמאַכט אַ זייער=פיינלעכן רושם. דער איבערברוך אין דעם פּרט איז געווען אַזאַ שנעלער און,

אגב, אויך אַזאַ הארבער, אַז ס'איז פּשוט ניט געווען קיין מעגלעכקייט בהדרגה'דיק זיך צוצופּאַסן צו די אַלע קאַרדינאַלע ענדערונגען.

ביי דער געלעגנהייט דאַרף מען אויך צוגעבן, אַז גלייך נאכדעם, ווי די סאָוועטן האָבן ארייננעמארשירט קיין ליטע, האָבן פיל יידן, בעיקר פון די פריער־דיקע גוט־סיטואירטע שיכטן, ווי אויך אַקטיווערע טוער פון די ליקווידירטע געז. פּאַרטייען און אָרגאַניזאַציעס, געמאכט פארצווייפלטע אָנשטרענגונגען פאַר יעדן פּרייז זיך ארויסצורייסן פון ליטע און אָפּפאָרן קיין ארץ־ישראל, אין די סקאַנדי־נאַווישע לענדער אָדער קיין יאַפּאַן, פון וואַנען מ'האָט געהאָפט אנצוקומען קיין אמעריקע א. א. מקומות.

גאָר גרויס איז אויך געווען די עמיגראַציע־בהלה ביי אַ גרויסן טייל פּויליש־יידישע פּליטים, וועלכע האָבן מחמת פּאָליטישע טעמים געהאַט אַ יסוד ניט צו פאַרבלייבן אונטער איין דאַך מיטן סאָוועטישן רעזשים.

פיל פון די דאָזיקע מענטשן פלעגן צו יענער צייט טאָג־טעגלעך באַלאַגערן די מוסדות פון „היאס", „פּאַלעסטינע־אַמט", „אינטוריסט" (סאָוועטישע טו־ריסטן־געזעלשאַפט פאַר אויסלענדער), כדי צו באַקומען ערגעץ־ווו אַן אריינפאַר־מעגלעכקייט. מיט ניט ווייניקער שווערקייטן איז אויך געווען פארבונדן דאָס באַקומען אַ דערלויבעניש ארויסצופאָרן פון לאַנד.

די אַדורכגעפירטע אַרעסטן צווישן יידישע (ווי אויך ניט־יידישע) אָנפירנ־דיקע פּערזאָנען פונעם פריערדיקן געז. לעבן האָבן ביי פיל מענטשן דעם דראַנג נאָך אויסוואַנדערונג נאָך מער פארגרעסערט. פון דער אנדער זייט, איז אָבער דאַן געוואָרן גרעסער די סכנה פון גיין אין די רעגירונגס־אינסטיטוציעס זיך משתדל־צו־זיין וועגן עמיגראַציע, כדי דערמיט ניט צו דערוועקן קיין חשד פון אַנטי־סאָוועטישע איינשטעלונגען. פאַר די דאָזיקע מענטשן, וועמענס צאָל ס'איז געווען אַ גאַנץ גרויסע, זיינען עס געווען טעג פון זייער שווערע איבערלעבונגען.

* *

*

און די צווייטע וועלט־מלחמה איז זיך ווייטער געגאַנגען איר וועג.

נאָכן דערגרייכטן מיליטערישן נצחון איבער פראַנקרייך אין יוני 1940, זיינען די דעראָבערישע אַפּעטיטן פון נאַצישן דייטשלאַנד געוואָרן נאָך מער חוצפה'־דיקער און אַגרעסיווער. דער היטלעריזם האָט געהאַט פארשלונגען נייע מלוכות — יוגאָסלאַוויע און גריכנלאַנד (אַפּריל 1941), דעם אינדזל קרעטע (מאַי 1941) — און איז ענדלעך אין יוני 1941 געקומען צום וויכטיקסטן פּונקט פון זיינע אַגרעסיווע פּלענער: מלחמה קעגן ראַטן־פאַרבאַנד.

די דייטלעכע צוגרייטונגען מצד דעם היטלערישן דייטשלאַנד צו אַ קריג קעגן ראַטן־פאַרבאַנד (וואָס איז, פאַרשטייט זיך, פאַר סאָוועט־רוסלאַנד ניט גע־בליבן קיין סוד), האָט פאַר דער סאָוועטן־מאַכט אַקטואַליזירט די פראַגע וועגן דע־פּאָרטירן פון ליטע, ווי איינעם פון די עווענטועלע פּלאַצדאַרמען פון די ערשטע קריגס־אָפּעראַציעס צווישן דייטשלאַנד און ראַטן־רוסלאַנד, די פּאָליטיש־אומלאָ־יאַלע עלעמענטן.

אינמיטן יוני 1941, לערך אַ וואָך צייט פאַרן איבערפאַל פון דייטשלאַנד אויפן ראַטן־פאַרבאַנד, האָט אין ליטע זיך אָנגעהויבן אַן אייליקע דעפּאָרטאַציע פון די פּאָליטיש־אומכשרע פערזאָנען.

גאַנץ אומגעריכט האָבן די סאָוועטישע מאַכט־אָרגאַנען אָנגעהויבן צו דע־פּאָרטירן אין די טיפערע געביטן פון רוסלאַנד די מער־ווייניקער אָנגעזעענע פערזאָנען פונעם געוועזענעם ליטווישן מלוכה־אַפּאַראַט, פון די אָפיצערן־קרייזן פון דער פריערדיקער ליטווישער אַרמיי, פון די אַקטיווערע אָנפירער פון די גע־שלאָסענע פּאָליטישע און געזעלשאַפטלעכע אָרגאַניזאַציעס און פאַרבאַנדן, פון די געוו. אייגנטימער פון די נאַציאָנאַליזירטע גרעסערע אונטערנעמונגען א. א. וו.

הגם די דאָזיקע שריט מצד דער ראַטן־מאַכט האָבן בשעתם אויך שטאַרק געטראָפן פיל ליטווישע יידן, וועלכע זיינען געוואָרן דעפּאָרטירט צוגלייך מיט ניט־יידן, האָבן אָבער די ליטוויש־אַנטיסעמיטישע עלעמענטן די גאַנצע זאַך באַוווסט־זיניק זיך גענומען פאַרצושטעלן ווי אַ דורכאויס „יידישע שטיקל אַרבעט" לגבי דעם ליטווישן פאָלק . . .

די העצע קעגן יידן האָט ביי דער געלעגנהייט זיך שטאַרק פונאַנדערגע־פלאַקערט, און דער קריגערישער אַנטיסעמיטיזם האָט גענומען לאָזן אין גאַנג זיין גיפטיקע פּראָפּאַגאַנדע קעגן די „יידישע" נ. ק. וו. ד.־אינסטאַנצן, וואָס האָבן אַדורכגעפירט די דאָזיקע מאַסמיטלען. פון טאָג־צו־טאָג האָבן אַלץ נייע כוואַליעס פון יידן־פרעסערישן גיפט פאַרפלייצט די סאַמע אָפּגעלעגנסטע ווינקעלעך פון דער ליטווישער פּראָווינץ.

ביי אַזאַ אַלגעמיין־געשפּאַנטער אַטמאָספער אין לאַנד און, חוצדעם, אויסער־געוויינלעך־פונאַנדערגעפלאַמטער שנאה קעגן יידן, ווען, ווי געזאָגט, דער ליט־ווישער אַנטיסעמיטיזם האָט זיך גענומען צו מאַכן פאַראַנטוואָרטלעך פאַר די שאַרפע מאָסמיטלען מצד דער ראַטן־מאַכט, איז אָנגעקומען די דאַטע פון 22־טן יוני 1941 — דער טאָג, ווען דאָס בשעתו אַזוי האָפערדיקע נאַצי־דייטשלאַנד איז אָנגעפאַלן אויפן ראַטן־פאַרבאַנד.

קאַפּיטל III

אויסברוך פונעם דייטש-סאָוועטישן קריג און די בהלה׳דיקע עוואַקואַציע

באַוואָפנטע קאַמפן מצד דער ליטווישער „5-טער קאָלאָנע" קעגן דער אָפּטרעטנדיקער רויטער אַרמיי. — טיילווייזע עוואַקואַציע פון די יידן אין די טיפערע געביטן פון ראַטן-פאַרבאַנד. — ערשטע יידישע מלחמה-קרבנות.

דער אומגעריכטער דייטשער איבערפאַל אויף ראטן-רוסלאנד, וואָס איז פאָרגעקומען אין די באַגינען-שעהן פון זונטיק, דעם 22-טן יוני 1941, האָט סיי אויף די סאָוועטישע, סיי אויף די יידישע קרייזן אין ליטע געמאַכט אַן אויסער-געוויינלעך-שטאַרקן רושם.

אין דער זעלבער צייט האָבן גאָר גרויסע טיילן פון דער ליטווישער באַפעל-קערונג, בפרט די נאַציאָנאַליסטישע און פּראָ-פאַשיסטישע עלעמענטן, וועלכע זיינען געווען שרעקלעך אויפגעבראַכט און צעשראָקן צוליב דער דעפּאָרטאַציע קיין רוסלאַנד, די ידיעה פון מלחמה-אויסברוך אויפגענומען מיט ענטוזיאַזם און שמחה. די דאָזיקע ליטווישע קרייזן האָבן איצט דערזען די פאַרווירקלעכונג פון זייער טרוים: אַ מלחמה צווישן דייטשלאַנד און רוסלאַנד, וואָס וועט, ווי זיי האָבן דאַן באמונה שלמה געגלויבט, דערפירן צו דער אומפאַרמיידלעכער מפּלה פון ראַטן-פאַרבאַנד און צו דער ווידעראויפשטעלונג פון דער ליטווישער נאַציאָנאַ-לער אומאָפּהענגיקייט.

צי מחמת סטראַטעגישע טעמים, צי מחמת אַנדערע סיבות, האָט, ווי באַ-קאַנט, די רויטע אַרמיי בשעתה זיך ניט אַריינגעלאָזן אין קיין גרעסערע שלאַכטן אויפן שטח פון דער ליטווישער טעריטאָריע און האָט געהאַלטן אין צוריקציען זיך צו די עכט-רוסישע געביטן. דאָס האָט געגעבן אַ מעגלעכקייט דער דייטשער אַרמיי שנעל זיך צו באַוועגן אויף דער ליטווישער טעריטאָריע. זיינען טאַקע שוין במשך די ערשטע מלחמה-טעג גאָר גרויסע שטחים פון ליטע געוואָרן אָקו-פּירט פון די שנעל-פאָרויסמאַרשירנדיקע דייטשע אַרמיי-טיילן.

צוגלייך מיטן צוריקטריט פון דער רויטער ארמיי און אייליקער עוואַקואַציע פון די מלוכהשע אינסטיטוציעס, האָבן אין לאַנד אָנגעהויבן צו בושעווען די ליט־ווישע פראָ־היטלערישע עלעמענטן, וועלכע האָבן זיך גלייך אָרגאַניזירט אין „ליטווישע פּאַרטיזאַנער־מחנות“.

צו די דאָזיקע פּראָ־דייטשע עלעמענטן אויף דער ליטווישער גאַס זײַנען אין איינציקע טעג ארום נאָכן מלחמה־אויסברוך אויך צוגעשטאַנען פּאָליטישע און הויפּטזעכלעך קרימינעלע פאַרברעכער פון די ליטווישע תפיסות, וועלכע די רוסן האָבן שוין ניט באַוויזן צו עוואַקואירן פון ליטע. מחמת די תפיסות זײַנען געבליבן אָן אויפזיכט, האָבן די ארעסטירטע זיך אליין באַפרײַט.

די דאָזיקע ליטווישע „5־טע קאָלאָנע“, וואָס איז אָן ספק שוין פון פריער געשטאַנען אין אַ קאָנטאַקט מיטן נאַצי־דייטשלאַנד און האָט פאַרמאָגט געהיימע געווער־רעזערוון, האָט תיכף זיך גענומען באַוואָפענען און מיט געווער אין די הענט אָנגעהויבן אַ קאַמף אין רוקן פון דער אָפּטרעטנדיקער רויטער ארמיי.

גלייכצייטיק מיטן קאַמף קעגן די סאָוועטישע ארמיי־טיילן, האָבן די דאָזי־קע ליטווישע באַוואָפנטע כוחות אָנגעהויבן זייער לאַנג־געטרוימטן בלוטיקן טע־ראָר קעגן דער שוצלאָזער און שטאַרק־צערודערטער יידישער באַפעלקערונג אין ליטע.

* *

*

זייער פיל יידן, קודם־כל אָבער די געוו. יידישע באַאַמטע און העכערע אָנ־געשטעלטע פון די סאָוועטישע אינסטיטוציעס, דערוואַרטנדיק גרויסע רעפּרע־סיעס אין פאַל פון אַ דייטשער אָקופּאַציע (אַז די היטלערישע רוצחים וועלן טאָטאַל פארניכטן די יידישע באַפעלקערונג, איז קיינעם נאָך דאַן ניט איינגעפאַלן), האָבן אייליק אנגעהויבן מאסנוויז זיך צו עוואַקואירן אין די טיפערע געביטן פון רוסלאַנד.

צוליבן בהלה'דיקן טעמפּאָ פון דער עוואַקואַציע פון די מיליטערישע א. א. מלוכהשע אנשטאַלטן, האָט זיך געפילט אַ גרויסער מאנגל אין טראַנספּאָרט־מיטלען פאַר ציווילע פּערזאָנען. דאָס איז געווען איינע פון די סיבות, צוליב וואָס נאָר קלענערע גרופּעס ליטווישע יידן האָבן באַוויזן רעכטצייטיק זיך צו עוואַקואירן.

אגב, מוז מען אויך צוגעבן, אַז לכתחילה האָט די סאָוועטישע גרענעץ־וואַך ניט אַרײַנגעלאָזן אין די געביטן פון אייגנטלעכן רוסלאַנד די יעניקע פּליטים, וועלכע זײַנען געקומען פון די באַלטישע לענדער א.א. געגנטן, וואָס זײַנען אַריבער צום ראטן־פאַרבאַנד זינט דעם אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה. מחמת דעם האָבן פיל פּליטים געמוזט צוריקקערן אין זייערע פריערדיקע היימען, פונוואַנען זיי

זיינען געווען אַנטלאָפן, כאָטש די דאָזיקע ערטער זיינען שוין געווען אָקופּירט דורך דייטשן. שפּעטער-צו, איז אַ פּאָר טעג ארום, האָט די סאָוועטן-מאכט געעפנט די גרענעץ, און אַלע פּליטים זיינען פריי אַריינגעלאָזן געוואָרן אין לאַנד. צוליבן לכתחילה׳דיקן פארבאָט אריבערצוטרעטן די סאָוועטישע גרענעץ, זיינען אָבער פיל יידישע פּליטים, בתוכם אויך פון ליטע, אַריינגעפאַלן אין די הענט פון די נאַציס.

די יעניקע יידן, וועלכע זיינען אריינגעלאָזן געוואָרן קיין רוסלאנד, זיינען גע-ווען פון די גליקלעכע, ווען ס׳האָט טאקע זיך איינגעגעבן אויסצומיידן די גרויזאַ-מע יידן-שחיטות, וואָס דער בלוטדורשטיקער היטלעריזם האָט מיט אַ גזלנישער קאַלטבלוטיקייט אַדורכגעפירט.

גרויסע מחנות יידן, וועלכע האָבן ניט געהאַט קיין פאַרקער-מיטלען, האָבן זיך געלאָזן גיין צופוס, טראָגנדיק אויף די הענט די קינדערלעך אָדער זיי פירנדיק אין קינדער-וועגעלעך, איבערלאָזנדיק אין די הייזער אויף הפקר זייער גאנצן האָב-און גוטס. זיי זיינען אָבער כמעט אלע אונטערוועגס פארכאַפּט געוואָרן מצד די ליט-ווישע פּאַרטיזאנער-גרופּעס, וועלכע האָבן פיל יידן אומגעבראכט אויפן אָרט, אַ גרויסן טייל פון זיי אַרעסטירט און די איבעריקע,נאָך אַ לענגערן פייניקן זיי אין די „פּאַרטיזאנער-שטאַבן", געצוווּנגען אדורכצומאכן דעם סכנותפולן וועג פון צוריק-קערן זיך אין זייערע אַלטע וווינערטער, וועלכע זיינען שוין דאן געווען אָקופּירט מצד די דייטשן.

גיט מען נאָך צו דעם אַלעמען צו דעם שוידער און גרויל פון די יעמאָלטיקע קריגס-אָפּעראציעס, בעיקר די אומאויפהערלעכע דייטשע באָמבארדירונגען פון די וועגן, איבער וועלכע ס׳האָבן זיך געצויגן אָפּטרעטנדיקע סאָוועטישע מי-ליטער-טיילן און גרויסע מחנות עוואַקואירנדיקע—ווערט קלאָר, וואָס יידן האָבן געהאַט איבערצולעבן אין אָט יענע גרוילפולע מלחמה-טעג.

זיינען טאַקע די וועגן, וועלכע פירן אין דער ריכטונג צו ווילנע און דווינסק — די צוויי הויפּט-ריכטונגען פון די עוואַקואירנדיקע — במשך דער ערשטער מלחמה-וואָך, ווען ס׳איז פאָרגעקומען די ענדגילטיקע אָקופּאַציע פון דער ליטווי-שער טעריטאָריע, באַדעקט געווען מיט זייער פיל יידישע הרוגים.

קאַפּיטל IV

ערשטע מאַסן־עקסצעסן קעגן דער יידישער באַפעל־קערונג אין קאָוונע

מצב אין קאָוונע ערב דער דייטשער אָקופּאַציע. — אַנטי־יידישע העצע דורכן ליטווישן ראַדיאָפאָן. — איבערפאַלן מצד ליטווינער אויף יידן אין קאָוונע. — גרויזאַמער פּאָגראָם אין סלאָבאָדקע. — בעסטיאַלישע רציחות אין די גאַראַזשן.

שוין אין די ערשטע מלחמה־שעהן האָט קאָוונע געגומען שפּירן די פאָלגן פון אויסגעבראָכענעם דייטש־סאָוועטישן קריג. אין די פריע פרימאָרגן־שעה׳ן פון זונטיק, דעם 22־טן יוני 1941, איז די שטאָט באָמבאַרדירט געוואָרן פון דער דייטשער קריגס־אַוויאַציע. במשך דעם זונטיקדיקן טאָג זיינען די דייטשע באָמבאַרדירונגען מערערע מאָל איבערגעחזרט געוואָרן. פון די באָמבאַרדירונגען האָבן אין שטאָט אויסגעבראָכן מערערע שריפות. דעם זעלבן טאָג נאָכמיטאָג האָט זיך אויך אָנגעהויבן די עוואַקואַציע פון די סאָוועטישע מלוכה־אַנשטאַלטן.

ווי מ׳קען זיך משער זיין, איז די פּאַניק ביי די יידן געווען זייער גרויס. מען איז געלאָפן צו באַקאַנטע זיך מישב־זיין, וואָס צו טאָן. יעדער ייד האָט מיטאַמאָל דערפילט, אַז ס׳ברענט דער באָדן אונטער זיינע פיס... די עוואַקואַציע פון די סאָוועטישע אינסטיטוציעס האָט די צעדרודערונג ביי די יידן נאָך מער פאַרשטאַרקט. פאַר דער מערהייט יידן איז קלאָר געווען, אַז אויב די רוסן עוואַקואירן זיך פון שטאָט, טאָרן די יידן אויך ניט בלייבן.

די בהלה און די דעזאָריענטירונג ביי די יידן איז געווען אַזוי גרויס, אַז אין דער זעלבער צייט האָט מען געקענט מערקן, ווי קאָוונער יידן לויפן אין דער פּראָווינץ, האָפנדיק, אַז דאָרטן וועט אפשר דער דערוואַרטער שטורעם אַדורכגיין פיל לייכטער, און יידן פון די קלענערע ישובים בשכנות פון קאָוונע לויפן אין שטאָט, מיט דער אויסרעכענונג דאָרט צו געפינען אַ זיכערערן שוץ, ווי אין די שטעטלעך, וווּ ס׳זיינען פאַראַן גאָר ווייניק יידן.

מאָנטיק, דעם 23=טן יוני, ווען אין קאָוונע איז שוין פּאַקטיש ניט געווען קיין סאָוועטישע מאַכט און די דייטשן האָבן נאָך די שטאָט ניט געהאַט אָקופּירט, זיינען די פּאַקטישע באַלעבאַטים פון שטאָט געווען די זיך=פאָרמירנדיקע ליטווישע אַנטי=סאָוועטישע פּאַרטיזאַנער=מחנות.

דעם זעלבן טאָג איז מצד די אָנפירנדיקע ליטווישע נאַציאָנאַליסטישע קרייזן דורכן קאָוונער ראַדיאָפאָן אָנגעמאָלדן געוואָרן דעם ליטווישן פאָלק, אַז ס'איז ענדלעך ווידעראויפגעשטעלט געוואָרן די ליטווישע נאַציאָנאַלע אומאָפּהענגיקייט און ס'איז אויך געבילדעט געוואָרן אַ נאַציאָנאַלע ליטווישע רעגירונג בראש מיט פּאָלקאָווניק ש ק י ר פּ א, דעם געוו. ליטווישן געזאַנדטן אין דייטשלאַנד.

מ'דאַרף אָבער באַמערקן, אַז ווען די דייטשן האָבן אָקופּירט קאָוונע, האָבן זיי ניט אנערקענט די פּראָקלאַמירטע ליטווישע אומאָפּהענגיקייט און במילא אויך ניט די געשאַפענע ליטווישע רעגירונג. נאָכמער, זיי האָבן אפילו ניט דערלויבט אייניקע ליטווישע „מיניסטאָרן“, וועלכע האָבן זיך געפונען אין בערלין, צו קומען קיין ליטע. די דייטשן האָבן לכתחילה מסכים געווען צו אנערקענען נאָר די עקזיסטענץ פון אַ ליטווישער מיליטערישער קאָמענדאַנטור און פון אַ ליטווישן מאַגיסטראַט. שפּעטער=צו האָט, ווי באַקאַנט, דער „ליטווישער קוויסלינג“, גענ. ק ו ב י ל י ו נ אַ ס, געבילדעט אַ ליטווישע רעגירונג פון „גענעראַל=ראַטגעבער“, וועלכע זיינען פּאַקטיש געווען ניט מער ווי יוצר=משרתים ביי דער דייטשער אָקופּאַציע=מאַכט.

כדי וואָס מער נושא=חן צו זיין ביי די דייטשן, האָבן דאַן די ליטווישע פּראָ=היטלערישע עלעמענטן אָנגעהויבן זייערע אַנטי=יידישע מערדערייען, האָפנדיק דורך אַזעלכע מעשים צו איבערצייגן די נאַציס, אַז אין פּרט פון יידן=רציחות קען מען זיך אויף די ליטווינער פאַרלאָזן און מ'קען האָבן צו זיי דעם פולן צוטרוי...

* *

*

פון מינוט=צו=מינוט איז אין יענע שוידערלעכע טעג די יידישע לאַגע אין קאָוונע געוואָרן אַלץ מער באַדראָענדיקער. די פּראָוואָקאַטאָרישע ראַדיאָ=דערקלערונג מצד דעם ליטווישן מיליטערישן קאָמענדאַנט פּאָלקאָווניק ב אָ ב י אַ ל י ס, אַז מחמת דעם, וואָס יידן שיסן אויף די אָנקומענדיקע דייטשע מיליטער=לייט, וועלן פאַר יעדן דערהרגעטן דייטשן סאָלדאַט דערשאָסן ווערן 100 יידן — האָט די פּאָגראָם=שטימונג קעגן יידן פולשטענדיק עלעקטריזירט.

לויט אַ פאָרויס=צוגעגרייטן פּלאַן, האָבן דאַן די ליטווישע פּאַרטיזאַנער אנגעהויבן אין קאָוונע זייערע ערשטע מאַסן=עקסצעסן קעגן דער יידישער באַפעלקערונג.

אנגעפירט פונעם „העכסטן פּאַרטיזאַנער־שטאַב“,האָבן זיך גרופּעס באַוואפנטע ליטווישע פּאַרטיזאַנער צעוואָרפן איבער די פאַרשיידענע טיילן פון שטאָט און גענומען איבערפאַלן די יידן אין זייערע וווינונגען. בעת די דאָזיקע איבערפאַלן, האָבן די פּאַרטיזאַנער אַ היפּש ביסל יידן דערשאָסן אויף אַן אָרט און זייער פיל יידן האָבן זיי אַרעסטירט. די אַרעסטירטע יידן פלעגן אפּגעפירט ווערן אין די „פּאַרטיזאַנער־שטאַבן“, אין דער נאַר־וואָס געשאַפענער ליטווישער זיכערהייטס־פּאָליציי און אין די תפיסות. אַלס זאַמל־פּונקט פאַר די פאַרהאַלטענע יידן אין אַלטשטאָט איז געווען באַשטימט דער פּלאַץ בשכונות פון ראָטהויז. ס'רוב אַרעס־טירטע יידן, בעיקר די מענער, האָט מען שפּעטער־צו פון די איינצלנע זאַמל־פּונקטן איבערגעשיקט אויפן 7־טן פאָרט (איינער פון די פאָרטן פון דער אמאָ־ליקער קאָוונער פעסטונג) — דעם ערשטן גרויסן מאַסן־פאַרניכטונגס־אָרט פאַר יידן אין קאָוונע.

אינדערצייט, ווען די בלוט־דורשטיקע ליטווישע פּאַרטיזאַנער האָבן אַדורכ־געפירט זייערע גזלנישע מעשים איבער דער הילפלאָזער יידישער באַפעלקערונג, האָבן זיך אָפּגעשפּילט גרויליקע סצענעס. דאָ און דאָרט איז געווען צו הערן דאָס יאָמערלעכע געוויין פון די אויף־טויט־דערשראָקענע יידישע מענער און פרויען, קינדער און זקנים, וועלכע מ'האָט מיט ווילדער רציחה געיאָגט און געטריבן פון די הייזער. די יעניקע איבערפאַלענע יידן, וועלכע פלעגן נאָך פּרווון זיך דינגען מיט די פּאַרטיזאַנער, מ'זאָל זיי ניט אַרעסטירן, פלעגט מען מערדערלעך שלאָגן און זידלען מיט די ערגסטע זידל־ווערטער.

וועגן די יעמאָלטיקע פּיינפולע טעג פאַר קאָוונער יידן זאָגן עדות די פאַלגנ־דיקע גאַסן־בילדלעך, וואָס זיינען איבערגעגעבן געוואָרן מצד לעבן־געבליבענע יידישע עדי־ראיה.

אויף דער צענטראַלער גאַס אין קאָוונע, אויף לייסוועס אַלעע, זיינען דעמאָנ־סטראַטיוו אַדורכגעפירט געוואָרן גרופּעס יידן, וועלכע זיינען צונויפגעכאַפּט גע־וואָרן אין סלאָבאָדקע. צווישן די געפירטע האָט מען געזען פיל יידן, אנגעטאָענע אין טלית און תפילין, זאָגנדיק בקול־רם תהילים. די דאָזיקע שחיטה־פּראָצעסיעס זיינען באַגלייט געוואָרן מיט קלעפּ פון נאַגייקעס, ביקסן־פּריקלאַדן און שרעק־שאָסן מצד די באַגלייטנדיקע ליטווישע פּאַרטיזאַנער.

ניט ווייט פון סלאָבאָדקער בריק, אויף יאַנעווער גאַס, האָבן די ליטווישע רוצחים צונויפגעכאַפּט אַ גרופּע פון לערך 25 יידן, וועמען זיי האָבן געצוווּנגען צו טאַנצן, מאַכן פאַרשיידענע „ספּאָרט־איבונגען“, זינגען אינדערהויך יידישע רעליגיעזע תפילות און... סאָוועטישע לידער. די באַנדיטן האָבן די פאַרבייגייער איינגעלאַדן זיך משמח־צו־זיין איבער די געפּייניקטע יידן.

ווען די אויסוואורפן איז נמאס געוואָרן דאָס בלוטיקע שפּיל, האָבן זיי באַפוילן די יידן זיך שטעלן אויף די קני, און זיי האָבן אַלעמען דערשאָסן פון הינטערוויילעך. צווישן די דערשאָסענע איז אויך געווען דער גַעוו. רעדאַקציע־מיטאַרבעטער פון קאָוונער „פאָלקסבלאַט", דר. שמואל מאַץ (באַקאַנט אונטערן פסעוודאָנים „שמואליק").

איינער אַ יידישער יונגערמאַן, וועמען ס'איז געלונגען זיך אַרויסצורייסן פון דער עקזעקוציע און אַריינצושפּרינגען אין דער ווילִיע, איז דערשאָסן געוואָרן, שווימענדיק אין טייך.

אַ פאָטאָ־אויפנאַמע פון דער דאָזיקער עקזעקוציע איז שפּעטער־צו געווען פאַרעפנטלעכט אין אַ דייטשן אילוסטרירטן זשורנאַל מיט אַ צושריפט: „ווי אַזוי די איינגעבוירענע מזרח־פעלקער זײַנען זיך נוקם אָן זייערע שונאים..."

גלייכצייטיק מיט די מערדערייען, זײַנען דאַן אין זייער פיל יידישע הייזער אויך פאַרגעקומען באַרויבונגען פון די ווערטפולערע חפצים.

און זאָל בײַ דער דאָזיקער געלעגנהייט פעסטגעשטעלט ווערן, אַז אין אָט יענע ערשטע פאַטאַלע טעג פאַר דער קאָוונער יידישער באַפעלקערונג, ווען די אויבנדערמאַנטע מערדערייען זײַנען פאָרגעקומען בפני כל עם־ועדה, איז — צו דער חרפּה פון ליטווישן פאָלק! — ניט געווען צו הערן קיין איין ליטווישע שטים, וואָס זאָל וואַגן צו פאַרדאַמען די אויפציטערנדיקע מאַסן־רציחות איבער די יידן מצד די ליטווישע היטלעריסטן. דער דאָזיקער שענדלעכער און טרויעריקער פאַקט האָט בשעתו אויף די נידערגעשלאָגענע יידן געמאַכט אַ זייער פּײַנלעכן רושם, און האָט פאַר זיי שוין דאַן בולט געמאַכט זייער האָפנונגסלאָזן מצב אונטער דער ממשלה פון די נאַציס און זייערע ליטווישע מיטשותּפים.

* *

*

דינסטיק דעם 24 יוני, פאַרנאַכט, נאָכדעם ווי אין קאָוונע האָבן זיך באַוויזן די ערשטע דייטשע מיליטער־טיילן, איז די רציחה מצד די ליטווינער זייער שטאַרק געשטיגן. די יעניקע יידן, וועלכע האָבן ניט באַוויזן רעכטצייטיק זיך צו עוואַקוירן — און זיי זײַנען געווען די מערהייט פון דער קאָוונער יידישער באַפעלקערונג — האָבן זיך גענומען פאַרשפּאַרן אין די וווינונגען און מיט גרויס שרעק דערוואַרטן, מה יולד יום...

אין אָט יענע פינצטערע טעג, ווען ס'איז אנגעגאַנגען דער פּלאַנמעסיק־אָרגאַניזירטער איבערפאַל מצד די ליטווישע פּאַרטיזאַנער־מחנות אויף די הילפלאָזע קאָוונער יידן, האָבן זייער אַ גרויסע ראָלע געשפּילט די הויז־וועכטער. ס'רוב פון זיי האָבן געוואָלט מיטאַמאָל נתעשר ווערן אויפן חשבון פון זייערע יידישע שכנים

און האָבן אַלץ געטאָן, אַז די צעיושעטע פּאַרטיזאַנער זאָלן פּאַרכאַפּן וואָס־מער יידן פון זייער הויף, כדי ס'זאָל דורכדעם צו זיי אין די הענט אַריינפאַלן דאָס יידי־שע האָב־און גוטס. נאָר געצײלטע הויז־ווערטער האָבן דאָן זיך ניט געלאָזן באַ־הערשן פון דער גיריקייט צו פּאַרכאַפּן יידישן אייגנטום, און זיי האָבן טיילווייז געהאָלפן שיצן זייערע יידישע שכנים, זאָגנדיק די אנגעקומענע פּאַרטיזאַנער, אַז מ'האָט שוין די די יידן אַרויסגעפירט, אָדער אַז ביי זיי אין הויף זיינען בכלל ניטאָ קיין יידן א.א.וו. אַזעלכע ערלעכע און גוטע מענטשן זיינען אָבער צווישן די הויז־ווערטער געווען זייער ווייניק.

אויב במשך די פריערדיקע פּאָר טעג זיינען נאָך געווען צו זען אויף די קאָוונער גאַסן יידישע פּאַרבייגייער, זיינען וואָס ווייטער די גאַסן געוואָרן כמעט ווי „יודן־ריין". אַזוי, למשל, האָט מען שוין מיטוואָך, דעם 25 יוני, נאָר וווּ־ניט־וווּ געקענט באַמערקן ווי איינצלנע דערשראָקענע יידן לויפן אַדורך די גאַס מיט גרויס נער־וועזיטעט, ווי חיות, וואָס ווערן פּאַרפאָלגט פון זייערע יעגער. איטלעכער ייד האָט דאַן גאַנץ גוט געוווּסט, וואָס פּאַרא טויט־סכנה ס'לויערט אויף אים מצד די ליטווישע פּאַרטיזאַנער ביים באַווייזן זיך אויף דער גאַס. יידן האָבן איינגעשטעלט דאָס לעבן און אַרויסגעגאַנגען אויף דער גאַס מיט איין ציל: זיך פאַרבינדן מיט קרובים אָדער גוטע באַקאַנטע, וואָס וווינען אויף אַנדערע גאַסן, כדי זיך ניט צו פילן אַזוי עלנט און פּאַראיינזאַמט אין די דאָזיקע שוידערלעכע טעג און נעכט.

דעם הויך־פּונקט פון די יעמאָלטיקע ערשטע מאַסן־עקסצעסן קעגן יידן האָט אָבער דערגרייכט דער גרויזאַמער פּאָגראָם אין סלאָבאָדקע. די דאָזיקע גרויליקע מאַסן־שחיטה איז פאָרגעקומען אין דער נאַכט פון מיטוואָך, דעם 25־טן אויף דאָנערשטיק, דעם 26־טן יוני 1941.

רוצחישע באַנדעס — צווישן וועלכע ס'זיינען געווען זייער פיל אוניפאָרמירטע ליטווישע סטודענטן און פּאַרטיזאַנער —, באַוואָפנטע מיט ביקסן, רעוואָלווערן, העק און מעסערס, האָבן אין דער נאַכט־פינצטערניש אויפגעבראָכן די טירן פון די יידישע הייזער אויף די געסלעך פון סלאָבאָדקע און מיט אַן אומדערהערטער רציחה האָבן זיי געשאָסן, געשטאָכן, אָפּגעהאַקט קעפּ א. א. וו. די דאָזיקע פּאָגראָם־שחיטה האָט אנגעהאַלטן די גאַנצע נאַכט.

היות אַ טייל רוצחים האָט אויך באַנוצט אויפּריים־קוילן, זיינען נאָכן פּאָג־ראָם אין פיל איבערגעפאַלענע הייזער, ווי אויך אויף די הויפן אַרום די הייזער, געפונען געוואָרן מענטשלעכע קערפּער־טיילן, אָפּגעריסענע דורך די „דום־דום קוילן". אַזוי, למשל, איז אויף יורבורקער גאַס, וווּ ס'האָט געוואוינט דער קאָוונער ציוניסטישער כלל־טוער מרדכי יאַטקונסקי, געפונען געוואָרן דער קאָפּ פון יאַט־קונסקין אין איין ברעג צימער, און דער איבעריקער קערפּער־טייל — אין אַ צווייטן

עק צימער. דער גוף פֿון זיין פרוי (אַ צאָן־דאָקטאָרין) איז געפֿונען געוואָרן מיט אָפּגעשניטענע בריסט.

אין דער דירה פֿון סלאָבאָדקער רב הרב אָסאָװסקי איז געפֿונען געוואָרן דעם רב'ס מורא'דיק־צעקאַלעמעשעטער גוף, ליגנדיק אויף אַ פאַרבלוטיקטער גמרה, וואָס ער האָט געהאַלטן אין לערנען ביינאַכט, ווען די רוצחים זיינען געקומען אים דער־מאָרדן.

מ'האָט אפילו געשמועסט, אַז אין אייניקע שוי־פענצטער פֿון סלאָבאָדקע זיינען געווען אויסגעשטעלט אָפּגעשניטענע קעפּ פֿון יידן.

אויף קריקשטשוקאַיטשיאַ גאַס, אַנטקעגן דער געביידע פֿון סלאָבאָדקער פּאָסט, איז אונטערגעצונדן געוואָרן אַ יידיש הויז, און אין די פלאַמען זיינען פאַרברענט געוואָרן אייניקע דערשאָסענע יידישע משפחות.

דאָס זיינען נאָר אייניקע פּרטים פֿון דעם שוידערלעכן סלאָבאָדקער פּאָגראָם בעת וועלכן ס'זיינען אויף אַ בעסטיאַלישן אופן אומגעבראַכט געוואָרן קרוב טויזנט יידן.

פרייטיק, דעם 27־טן יוני, האָט מען אויף מיסט־וועגענער צונויפגענומען די הרוגים און אַ טייל פֿון זיי באַגראָבן אויפן אַלטן סלאָבאָדקער יידישן בית־עולם, און די איבעריקע — אין מאַסן־גריבער ביים ברעג פֿון ווילִיע לעבן סלאָבאָדקע.

* *

*

דער סלאָבאָדקער פּאָגראָם האָט, ווייזט אויס, נאָך אַלץ ניט געשטילט די בלוטדורשטיקייט פֿון די ליטווישע רוצחים. זייער חיהשע גיריקייט נאָך יידיש בלוט האָט געפאָדערט אַלץ מער נייע יידישע קרבנות. אין אָט יענע גרויזאַמע טעג פאַר יידן אין ליטע האָבן די ליטווישע פּאָגראָמשטשיקעס זיך געקענט דער־לויבן צו באַפרידיקן זייערע סאַדיסטישע נטיות אין אַזאַ מאָס און אין אַזאַ פאָר־נעם, ווי זיי האָבן קיינמאָל גאָר ניט געקענט חלומען... אַ באַשטעטיקונג אויף דעם קען מען געפינען אין די פאָלגנדיקע גרויליקע פאַקטן:

פרייטיק, דעם 27 יוני, זיינען לערך 60 יידן, וועלכע זיינען צוזאַמענגעכאַפּט געוואָרן אין ראַיאָן פֿון וויטאָווט־פּראָספּעקט און געדימין־גאַס, אַרויפגעפירט גע־וואָרן אין הויף פֿון „ליעטוקיס"־גאַראַזש אויף וויטאָווט־פּראָספּעקט, און זיי זיינען דאָרט אויף אַן אויסערסט־גרויזאַמען אופן פאַרפייניקט געוואָרן צום טויט.

ווי עדי־ראיה פֿון די שכנישע הייזער האָבן איבערגעגעבן, זיינען עטלעכע צענדליק פֿון די דאָזיקע יידן מצד ליטווישע מאַסן־מערדער דערהרגעט געוואָרן דורך קלעפּ מיט אויטאָ־אינסטרומענטן, לאָפּעטעס און העק. ביי אַ טייל געפיי־ניקטע האָט מען אין די מיילער אַריינגעשטופּט די שלויכן צו וואַשן די אויטאָס

און, לאָזנדיק דורך די שלויכן לויפן וואַסער, זיינען די גופים פון די יידן צעפּלאַצט געוואָרן.

נאָך דער דאָזיקער בלוטיקער עקזעקוציע איז אויפן הויף פון גאַראַזש געבליבן ליגן אַ פאָרמלאָזע פאַרבלוטיקטע מאַסע פון אָפּגעריסענע און אָפּגעהאַקטע מענטשלעכע גלידער.

ענלעכע שוידערלעכע מעשים זיינען אין דער זעלבער צייט אויך פאָרגעקומען אויפן הויף פון אַ צווייטן גאַראַזש בשכנות פון וויטאַוטו־פּראָספּעקט. אויך אין דעם גאַראַזש האָבן די מערדער אַזוי לאַנג געפּייניקט זייערע קרבנות, ביז די יידן זיינען געפאַלן אין אָנמאַכט. דאַן האָט מען אויף די אנמאַכט־ליגנדיקע יידן געגאָסן קאַלטע וואַסער, כדי זיי זאָלן זיך אָפּטשוכענען, און דאַן זיי ווידער געפּייניקט. דאָס האָט זיך איבערגעחזרט אַזוי לאַנג, ביז די אומגליקלעכע יידן זיינען אינגאַנצן פאַרפּייניקט געוואָרן.

אין אן אנדער טייל שטאָט האָט מען דעם זעלבן טאָג געצוואונגען אַ גרופּע צונויפגעכאַפּטע יידן ארויסצושלעפּן פון ניעמאַן מיט שטריק אַ סאָוועטישן טאַנק, וואָס איז בעת די שלאַכטן ביי די בריקן פון טייך אריינגעפאַלן אין וואַסער. היות די יידן האָבן בשום־אופן ניט געקענט לייסטן אַזאַ שווערע ארבעט, זיינען זיי מערדערלעך צעממיתט געוואָרן מצד די ליטווישע פּאַרטיזאַנער, וועלכע האָבן געהאַלטן אין איין שרייען, אַז די יידן „פוילן זיך צו אַרבעטן" ...

דער שרעקלעכער סלאָבאָדקער פּאָגראָם, די בלוטיקע עקסצעסן אין די גאַראַזשן א. א. וו. זיינען אָבער, ליידער, געווען ניט מער ווי אן אריינפיר צו ווייטערדיקע אומדערהערטע רציחות לגבי דער שוצלאָזער און פאַרצווייפלטער יידישער באַפעלקערונג סיי אין קאָוונע און סיי אין דער פּראָווינץ. אין די דאָזיקע מאַסן־שחיטות האָבן מיט אן עכט־גזלנישער קאַלטבלוטיקייט זיך אַקטיוו מיטבאַטייליקט פאַרשטייער פון אַלע שיכטן פון ליטווישן פאָלק, ווי פּויערים, אַרבעטער, אינטעליגענץ, באַאַמטע א. א., וואָס האָבן מיט אַ סאַדיסטישער הנאה זיך געבאָדן אין ימים יידיש בלוט.

אַזוי טראַגיש־האָפנונגסלאָז האָט אויסגעזען די יידישע לאַגע אין ליטע שוין אין די ערשטע טעג פון דער היטלערישער אָקופּאַציע.

קאַפּיטל V

שווידערלעכע הריגה אויפן 7־טן פאָרט

גזלנישע פאַרברעכנס מצד ליטווישע פּאַרטיזאַנער איבער די צונויפגעזאַמלטע 10־12 טויזנט יידן. — שענדונגען און דערשיסונגען פון יידישע פרויען. — דערמאָרדונג פון 7־8 טויזנט יידן.

בעת די מאסן־אַרעסטן צווישן דער קאָוונער יידישער באַפעלקערונג איז די ליטווישע פּאַרטיזאַנער געלונגען צו פאַרכאַפּן אַ 10—12 טויזנט יידן. די פאַר־האַלטענע יידן האָט מען פון די באַזונדערע זאַמל־שטעלעס, ווי געזאָגט, איבער־געשיקט אויפן 7־טן פאָרט, וואָס געפינט זיך לעבן דער קאָוונער פאָרשטאָט „דער גרינער באַרג".

נאָר איינצלנע יידן איז דורך אויסקויף־געלט און כלערליי קאָמבינאַציעס גע־לונגען זיך אַרויסצורייסן פון דאָזיקן גיהנום. אלע איבעריקע, צווישן זיי דער גרעסטער טייל מענער און אַ קלענערע צאָל פרויען און קינדער, זיינען געבליבן אַרעסטירט אויפן פאָרט. די פרויען און די קינדער זיינען איינגעשפּאַרט געוואָרן אין די קאַזעמאַטן פון פאָרט, און די מענער האָט מען געהאַלטן אונטערן פרייען הימל.

דער טעראָר אויפן פאָרט, ביז ס'איז אדורכגעפירט געוואָרן די מאסן־עקזע־קוציע, איז געווען אַ גרויזאַמער. פאַרן קלענסטן „חטא" פלעגט מען אָן וואָרנונג דערשאָסן ווערן אויף אן ארט מצד די ליטווישע פּאַרטיזאַנער, וואָס האָבן באַוואַכט די ארעסטירטע יידן.

די מענער, וועלכע זיינען אין די יעמאָלטיקע גרויסע היצן במשך פיל טעג נאָכאַנאַנד געהאַלטן געוואָרן אונטער די ברענענדיקע שטראַלן פון דער זון, האָבן געדאַרפט ליגן אומבאַוועגט און ניט אויסריידן צווישן זיך קיין וואָרט. פלעגט עמיצער פון די מענער אויפהויבן דעם קאָפּ, אָדער ער פלעגט וועלן זיך אַוועק־לייגן אַ ביסל באַקוועמער, פלעגן די פּאַטרולירנדיקע פּאַרטיזאַנער אויף יענעם ארט תיכף נעמען האָגלען פון די קוילן־וואַרפער. ווען עסן איז די ערשטע טעג גאָר קיין רייד ניט געווען. פלעגט די ארעסטירטע, וועלכע האָבן געלעכצט נאָך אַ

טראָפּן וואסער, געלונגען אויסצופּועלן ביי דער וואַך אַ דערלויבעניש, מ'זאל עט־לעכע פון זיי פירן זיך אנטרינקען פון אַ דערבייאיקער סאזשעלקע, פלעגן די פאַר־טיזאנער אויפן צוריקוועג עטלעכע יידן דערשיסן, כלומרשט, „פארן וועלן אנט־לויפן" . . .

כדי די וואַך זאל זיין וואָס־מער ברוטאלער און סאדיסטישער לגבי די אַרעס־טירטע יידן, פלעגט זי סיסטעמאטיש אָנגעשיכורט ווערן. פיל פּאָסטנס פלעגן דעריבער כמעט שטענדיק זיין אין אַ שכורן צושטאנד.

באַזונדערס־שוידערלעך איז געווען די לאַגע פון די יונגע פרויען. ווען ס'פלעגט אָנקומען די נאכט, פלעגן די שכורע ליטווישע פּאַרטיזאנער זיך נעמען רייסן אין די פרויען־קאזארמעס, פּונוואנען זיי פלעגן נעמען שלעפּן יונגע יידישע פרויען און מיידלעך, זיי שענדן און דערנאָך דערשיסן. די פּאַניק ביי די פרויען פלעגט דאן ווערן אומגעהויער. פיל פון די איבערגעפּאלענע פרויען זיינען פון שרעק אַראָפּ פון זינען. אַזעלכע גרויליקע סצענעס האָבן אָנגעהאלטן במשך פיל נעכט. צענדליקער יידישע מיידלעך און יונגע פרויען זיינען געשענדעט און דערשאָסן געוואָרן, בעת די דאָזיקע ווילדע נאכט־אָרגיעס פון די צעיושעטע ליטווישע אויס־וורפן.

כדי ניט געפעלן צו ווערן דער פּאַרטיזאנער־וואַך, פלעגן די שענערע און יינגערע פרויען און מיידלעך בכיון זיך איינשמירן דעם פּנים אין בלאָטע א. א. וו. דאָס האָט אָבער די פארחיה'שטע סאַדיסטן ניט אָפּגעהאלטן פון זייערע פאַר־ברעכערישע מעשים, און די צאָל געשענדעטע יידישע פרויען איז געוואָרן אלץ גרעסער. ס'זיינען אפילו געווען פאלן, ווען צווישן די געשענדעטע און פאַרפּייניק־טע פרויען זיינען געווען יינגערע מיידלעך צוזאַמען מיט זייערע מוטערס.

דער יעמאלטיקער קאָוונער ליטווישער קאָמענדאנט, פּאָלקאָווניק באַביאַליס, פלעגט אָפט קומען וויזיטירן דעם 7־טן פאָרט און אליין געבן די נויטיקע דירעק־טיוון פאר דער באַוואַכונג.

אין איינעם אַ טאג האָט ער פאַראָרדנט אויסצוטיילן פון די יידישע מענער די יעניקע, וועלכע האָבן געדינט אלס פרייוויליקע אין דער ליטווישער ארמיי. לערך 70 יידישע יונגעלייט, וועלכע האָבן פרייוויליק געדינט אין ליטווישן מילי־טער, זיינען געוואָרן אָפּגעטיילט פון די איבעריקע מענער און איינגעשפּאַרט אין אַ באַזונדערן קאַזעמאַט. די דאָזיקע יידן זיינען געצוווּנגען געוואָרן צו זינגען און צו טאנצן פאר דער שכורער וואַך, וואָס האָט אויף פאַר־שיידענע אופנים זיך איזדעקעוועט איבער זיי. שפּעטער־צו זיינען זיי איבערגע־שיקט געוואָרן אין דער קאָוונער צענטראלער תפיסה און זיינען מיטדערצייט

דערמאָרדעט געוואָרן. נאָר איינציקע פון זיי איז געלונגען אויף פאַרשיידענע אופנים ניצול צו ווערן פון תפיסה און אָנקומען צו זייערע משפחות.

ווען די שוידערלעכע רציחות אויפן 7־טן פאָרט זאָגט עדות פאָלגנדיקער הימל־שרייאיקער פאַקט: צו יענער צייט, ווען אויפן פאָרט זיינען געהאַלטן געוואָרן אַרעסטירטע די צוגויפגעכאַפּטע יידן, איז אין קאָוונע פאַרגעקומען אַ באָקסעט־באַל־מאַטש צווישן אַ דייטשער מיליטערישער מאַנשאַפט און אַ ליטווישער. היות די ליטווינער זיינען געווען גרויסע מומחים אין אָט דעם ספּאָרט־צווייג און אַ געוויסע צייט געווען דער מייסטער פון באָסקעט־באַל אין אייראָפּע, זיינען זיי אַרויס אַלס זיגער פונעם מאַטש. אַלס „פּרעמיע" האָט יעדער פון דער זיגערישער ליטווישער מאַנשאַפט באַקומען דאָס רעכט צו . . . דערשיסן אויפן 7־טן פאָרט אַ צענדליק יידן. אַ ליטווישער אָפיציר, ק י ר ק י ל אַ, איז דערביי געווען אַזוי שטאַרק פאַרכאַפּט פון זיין חיה'שער בלוטדורשטיקייט, אַז ער האָט אייגנהענטיק דערשאָסן הונדערטער יידן. געפּייניקט פון זיין „געוויסן", איז ער אין אַ פּאָר טעג אַרום באַגאַנגען זעלבסטמאָרד.

נאָכדעם, ווי ס'זיינען דורך סאָוועטישע קריגס־געפאַנגענע צוגעגרייט געוואָרן מאַסן־גריבער, זיינען די אַרעסטירטע יידישע מענער, אין אַ צאָל פון אַ 7—8 טויזנט פּערזאָן, אָנהויב־יולי 1941 דורך קוילן־וואַרפער דערשאָסן געוואָרן.

די יידישע פרויען און קינדער האָט מען פאַרן דערמאָרדן די מענער אַריבערגעפירט פון 7־טן אויפן 9־טן פאָרט, וואָס געפינט זיך אַ 4—5 קמ. הינטער דער קאָוונער פאָרשטאָט סלאָבאָדקע. פון 9־טן פאָרט האָט מען ס'רוב פרויען און קינדער אין אַ קורצער צייט אַרום אָפּגעלאָזן אַהיים, ווו ס'האָט זיי דערוואַרט אַ נייער מבול פון גזירות און גזישות.

און ווידעראַמאָל זאָל דאָ באַטאָנט ווערן, אַז בעת אָט דער ריזיקער בלוטבאָד אויפן 7־טן פאָרט זיינען די ליטווינער געווען ניט נאָר די אויספירער פון די שחיטות, נאָר צוזאַמען מיט געשטאַפּאָ זיינען זיי אויך געווען די אָרגאַניזאַטאָרן פון די מאַסן־רציחות. דער דאָזיקער גרויליקער פאַקט, וואָס איז געשען ניט נאָר אין קאָוונע, נאָר אין אַ פיל גרעסערער מאָס אויך אין דער ליטווישער פּראָווינץ, ווו די ליטווישע היטלעריסטן האָבן אין פיל ערטער אויסגעמאָרדעט די אָרטיקע יידן, נאָך גאָר ניט האָבנדיק אויף דעם קיין באַפעל מצד געשטאַפּאָ — וועט לדור־דורות בלייבן ווי דער גרעסטער שאַנד־פלעק אין דער געשיכטע פון ליטווישן פאָלק, וועמענס זין און טעכטער ס'זיינען געווען מסוגל אויסצופירן אַזעלכע גרויזאַמע און שענדלעכע פאַרברעכנס.

די יידן אין דער גאָרער וועלט, און בפרט די ליטווישע יידן, וועלן אויף אייביק איינקריצן אין זייער זכרון די דאָזיקע שאנד=און גרויל=טאטן מצד די ליטווינער, וועלכע האָבן אין קריטישסטן מאָמענט פון אונדזער מארטירער=געשיכטע צוגעלייגט זייערע הענט ביים פארגיסן דאס אומשולדיקע בלוט פון אונדזערע קדושים.

קאַפּיטל VI

גרינדונג פון סלאָבאָדקער געטאָ

שאַפונג פון א יידישן קאָמיטעט. — יידישע באַפעלקערונג פון קאָוונע און די פאַרשטעט מוז אַריבערגיין אינעם ניי־געגרינדעטן געטאָ. — מבול פון אַנטי־יידישע באַפעלן. — ערשטע טעטיקייט פון יידישן קאָמיטעט. — איבערזידלונג אין געטאָ.

אין אייניקע וואָכן ארום נאכן מלחמה=אויסברוך, ווען די קריגס=אָפּעראַציעס האָבן זיך אָפּגערוקט ווייט הינטער די גרענעצן פון ליטע, האָט די אָקופּאַציע=מאכט זיך גענומען צו „סטאביליזירן" די לאגע אין לאנד בכלל און אין קאָוונע בפרט.

אָנהויב=יולי 1941 האָט קאָוונער געשטאַפּאָ געלאָזט רופן צו זיך אייניקע יידישע כלל=טוער, ווען ס'איז געמאָלדן געוואָרן, אַז היות די ליטווינער קענען בשום אופן ניט וווינען צוזאמען מיט די יידן אין שטאט, וויל „אַלע יידן זיינען קאָמוניסטן"..., וועט פון 15=טן אויגוסט ד. י. אין קאָוונע געגרינדעט ווערן פאר יידן אַ געטאָ. אלס ראיאן פון געטא איז פארויסגעזען די פארשטאט סלאָבאָדקע. די ארויסגערופענע יידן איז פאראָרדנט געוואָרן צו שאַפן אַ יידישן קאָמיטעט *), וואָס זאל זיך באַשעפטיקן מיט דער יידישער איבערזידלונג פון שטאט אין געטאָ.

ביי דער דאָזיקער געלעגנהייט האָט געשטאַפּאָ געהאט „פארזיכערט" די יידישע כלל=טוער, אַז מער וועלן קיין עקסצעסן קעגן יידן ניט פארקומען.

דעם 10=טן יולי איז אין קאָוונע פארעפנטלעכט געוואָרן אַ באַפעל, לויט וועלכן אלע אָנגעהעריקע צו דער יידישער אָפּשטאמונג אין קאָוונער שטאט ווי אויך אין די פאָרשטעט מוזן צום 15=טן אויגוסט 1941 פארלאָזן זייערע וווינונגען און זיך באַזעצן אין וויליאַמפּאָלער (סלאָבאָדקער) פאָרשטאָט, ווו ס'וועט פאר יידן געשאפן ווערן אַ געטאָ.

*) גענויער וועגן דער גרינדונג פון יידישן קאָמיטעט — ז. „עלטעסטן־ראַט" אין מאָנאָגראַפיע „יידישע מוסדות אין קאָוונער געטאָ."

צו יענער צייט, ד. ה. לערך אינמיטן יולי, ווען די ערשטע כוואליע פון אומ־אויפהערלעכע מאסן־עקסצעסן קעגן יידן אין קאָוונע איז געווען פארביי און ס'איז אָנגעקומען אַ קליינע „רואיקע" הפסקה, האָבן אין שטאט אויף פארשיידענע אופנים מיט סכנות־נפשות זיך געהאט ארייננגעגנבעט פיל יידן, וועלכע זיינען פארכאַפּט געוואָרן אויפן וועג פון זייער עוואַקואציע דורך דעם שנעלן פארויס־מארש פון די דייטשע ארמיי־טיילן. דאס זיינען געווען מענטשן, וועלכע זיינען צוליב געוויסע סיבות אונטערוועגס ניט געווען ארייננגעפאלן אין די הענט פון ליט־ווישע פּארטיזאנער, אָדער זיינען פון זיי ניצול־געוואָרן נאך אַ ריי ענויים און נגישות.

צוזאמען מיט די יידן, וועלכע האָבן גאר ניט באַוויזן זיך צו עוואַקואירן, און די יעניקע פרויען און קינדער, וואָס זיינען געווען ארעסטירט אין די ערשטע מלחמה־טעג און זיינען נאָכדעם באַפרייט געוואָרן, איז אין קאָוונע דאן געווען אַ יידישע באַפעלקערונג פון לערך 30 טויזנט נפשות.

אמת, אין די יידישע הייזער זיינען שוין מער ניט פאָרגעקומען קיין סיסטע־מאטישע איבערפאלן מצד די ליטווישע פּארטיזאנער, ווי דאס איז געשען ביז דאן, אָבער דאָך איז דאס באַווייזן זיך פאר יידן אין גאס — בפרט פאר יידישע מענער — נאך אלץ געווען פארבונדן מיט גרויסע סכנות. יידן האָבן אין יענע טעג מורא געהאט ניט נאר צו ווערן ארעסטירט, נאר אויך ניט צו ווערן פארכאַפּט אויף ארבעט ביי די דייטשן אָדער ליטווישע פּארטיזאנער, ווייל ביי דער ארבעט פלעגט מען יידן מערדערלעך שלאָגן און זיך איזדעקעווען איבער זיי. יידן זיינען דעריבער מיט ציטער און הארצקלעמעניש געזעסן פארשטעקט בחדרי־חדרים און געוואַרט מיט באַאומרואיקונג אויף דער אנטוויקלונג פון די ווייטער־דיקע געשעענישן.

* *

*

דעם 17־טן יולי 1941 איז אין קאָוונע ענדלעך איינגעשטעלט געוואָרן אַ ציווילע מאכט, ד. ה. אין שטאט איז געשאפן געוואָרן אַ דייטשער שטאט־קאָמי־סאריאט, וואָס האָט געגומען אָרדענען אלע ענינים פון דער ציווילער באַפעלקערונג. אלס קאָוונער שטאָט־קאָמיסאר איז געוואָרן באַשטימט דער ס. אַ־בריגאדנפירער קראַמער, ווי ס'האָט זיך שפּעטער ארויסגעוויזן, דער געוו. בירגערמייסטער פון דאַכאַו, אַ גרויסער צורר־ישראל.

אלס ראטגעבער פאר יידישע ענינים ביים שטאט־קאָמיסאריאט איז לכתחילה געווען באַשטימט דער ליטווינער קאַמינסקאַס, אַ געוו. העכערער באַאַמטער פון קאָוונער מאגיסטראט און אַ קורצע צייט אויך בירגערמייסטער פון ווילנע אין

די צייטן פון סמעטאנא. שפּעטער-צו איז אלס רעפערענט פאר יידישע ענינים ביים שטאט-קאָמיסאריאט באַשטימט געוואָרן דער ס. א.-שטורמפירער יאָרדאַן, אַ יונגער נאצי פון דייטשן גרענעץ-שטעטל איידקונען, אַ יידן-מערדער פון גרויסן מאסשטאב, וואָס האָט אויף זיין „געוויסן" טויזנטער יידישע קרבנות.

צו יענער צייט האָבן די אינסטאנצן פון שטאט-קאָמיסאריאט באוויזן ארויסצוגעבן די ערשטע אנטי-יידישע באפעלן, ווי אַ שטייגער, אַ באַפעל פאר יידן צו טראגן אַ געלן מגן-דוד אויף דער ברוסט און אין אייניקע טעג ארום אַ נייעם באפעל צו טראגן אַ צווייטן מגן-דוד אויך אויפן רוקן; אַ באַפעל, אַז יידן טארן ניט גיין אויפן טראָטואר, ווי אלע מענטשן, נאָר זיי מוזן גיין ביי די ברעגעס פון גאַס, נאָענט צו די רינשטאָקן ביים טראָטואר; באפעלן, לויט וועלכע ס'איז פאר יידן שטרענג פארבאָטן זיך צו באַווייזן אין עפנטלעכע ערטער, זיך באַנוצן מיט עפנטלעכע פארקער-מיטלען (ווי אויטאס, דראשקעס, א. א. וו.), האָבן טעלעפאָנען, ראדיאָ-אַפּאַראַטן, האלטן קריסטלעכע דינסטן, גיין אויף די מערק איינקויפן שפּייז-פּראָדוקטן א. א. וו.

אַ ספּעציעלער באַפעל האָט אויך פארווערט די יידן צו פארקויפן קריסטן אָדער איבערגעבן אפילו אין זייער צייטווייליקן באַזיץ וואָס-ניט-איז פונעם יידישן פארמעגן, איינשליסלעך מעבל און שטובּיקע חפצים. ווי ס'האָט שפּעטער זיך ארויסגעוויזן, איז דער זין פונעם לעצטן באַפעל געווען, אַז יידן זאלן זייער גאנצן האָב-און גוטס אריבערפירן אין געטאָ, כדי די דייטשן זאלן קענען דארט פון די יידן אלץ צורויבן.

די דאָזיקע אנטי-יידישע באַפעלן זיינען געווען פּובליקירט אין נאָמען פון דייטשן שטאַט-קאָמיסאר, אָדער פון ליטווישן מיליטערישן קאָמענדאנט. פארן עובר-זיין אויף אָט די באפעלן איז געווען פארויסגעזען טויט-שטראָף.

נאך די בלוטיקע עקסצעסן קעגן דער יידישער באַפעלקערונג במשך די ערשטע פּאָר וואָכן פון דער נאצי-הערשאַפט, ווען ס'זיינען אומגעבראכט געוואָרן טויזנטער יידן, האָט די כוואַליע פון די אנטי-יידישע באַפעלן אומצווייידייטיק עדות געזאָגט אויף דעם, ווו יידן האלטן אין דער וועלט...

די טראגישע איבערלעבונגען ביז דאַן און די באַאומרואיקנדיקע דערוואַרטונג פון דער נאָענטער צוקונפט האָבן גורם געווען, אַז די מרה-שחורה און דער יאוש פון דער יידישער באַפעלקערונג זאלן פון טאָג-צו-טאָג ווערן אלץ גרעסער. אויף די יידישע פּנימער איז געלעגן אויסגעגאָסן ענדלאזער צער, און אין די שטומע בליקן האָבן זיך אָפּגעשפּיגלט זייערע גרענצלאָזע ענויים און צרות.

שפּעטער-צו, ווען די אומאויפהערלעכע בלוטיקע געשעענישן האָבן די יידן טיילווייז פארהארטעוועט, זיינען די יידן געוואָרן ווייניקער עמפּינדלעך צו די

כלערליי נאַצישע גזירות. אין די ערשטע אָקופּאַציע־וואָכן זיינען אָבער די יידן געווען פולשטענדיק צוזאַמענגעבראָכן און דעפּרימירט.

* *

*

דער נאָר־וואָס געגרינדעטער יידישער קאָמיטעט, אין וועלכן ס'זיינען צוו. אנד. געווען פאַרטראָטן דר. גריגאָרי וואָלף, דר. אלחנן עלקעס, דר. יעפים ראַבי־נאָוויטש, אַדוו. לייב גאַרפונקעל, אַדוו. יעקב גאָלדבערג, הרב שמוקלער, הרב סניעג א. א., איז גלייך פון אנהויב־אָן פאַרוואָרפן געוואָרן מיט אַ סך אַרבעט.

הגם די „מאַכט" פונעם יידישן קאָמיטעט איז געווען, ווי מ'קען זיך פאָר־שטעלן, זייער אַ מיזערנע, פלעגט דאָך די שוצלאָזע און רעכטלאָזע יידישע באַ־פעלקערונג טאָג־טעגלעך באַלאַגערן דעם קאָמיטעט מיט פאַרשיידענע ענינים, זוכנ־דיק ביי אים הילף און אַן עצה.

כדי צו קענען לייסטן אַ פּראָדוקטיווע אַרבעט, האָט דער יידישער קאָמיטעט שוין דאַן געהאַט געשאַפן פאַרשיידענע קאָמיסיעס, וואָס האָבן זיך פאַרנומען מיט ענינים פון יורידישער הילף, וווינונגען, אַרבעטס־פאַרטיילונג, איבערזידלונג אין געטאָ א. א. וו.

קודם־כל האָט דאַן דער קאָמיטעט געהאַט פיל צו טאָן מיט די יעניקע יידן, וועלכע האָבן זיך צוריקגעקערט אין שטאָט נאָכן אומגעלונגענעם פּרוּוו פון עוואַ־קואַציע, און האָבן געפונען פאַרנומען דורך קריסטן זייערע דירות צוזאַמען מיטן האָב־און־גוטס, וואָס זיי האָבן איבערגעלאָזן ביים אַנטלויפן פון קאָוונע. די דאָזי־קע יידן האָט מען געדאַרפט באַזאָרגן מיט אַן אָפּדאַך ערגעץ־ווו און זען אָפּצו־קריגן — כאָטש אַ טייל — פון זייער פאַרמעגן. כדי צו רעגולירן די וווינונגס־ענינים פאַר יידן, איז אין יידישן קאָמיטעט געווען דעלעגירט אַ ליטווישער באַאַמ־טער פון וווינונגס־אַמט ביים מאַגיסטראַט. דאָס אָפּקריגן די זאַכן איז געווען בעיקר אָפּהענגיק פון די הויז־פאַרוואַלטערס — אַן אינסטיטוציע, וואָס איז נאָך געבליבן פון די סאָוועטישע ציימן, ווען די גרויסע הייזער זיינען געווען נאַציאָנאַליזירט.

דער יידישער קאָמיטעט, האָט אָבער, ווי געזאָגט, אַלס זיין גרונט־אויפגאַבע געהאַט צו אָרגאַניזירן און אָרדנען די איבערזידלונג אין געטאָ.

זייער פיל איז דאַן אויסגעקומען זיך צו דינגען מיטן קאָוונער ליטווישן מאַ־גיסטראַט ביים פעסטשטעלן דעם תחום פון געטאָ. די ליטווישע טאַנגעבער פון מאַגיסטראַט זיינען געווען איינגעשטעלט צו באַשטימען פאַרן געטאָ אַ וואָס־קלע־נערן שטח, כדי, חלילה, ניט „צו עוולה'ן" די קריסטלעכע באַפעלקערונג אין סלאָ־

באָדקע ...די יידישע פאָרשטייער האָבן געמוזט דעריבער קעמפן מיטן מאַגיסטראַט, מ׳זאָל אַריינציען אין תחום פון געטאָ נאָך אַ געסל, נאָך אַ פּאָר צענדליק הילצערנע באַטקעס.

אונטערן אויפזיכט פון ליטווישע מאַגיסטראַט־באַאַמטע, האָבן די יידן אַליין געמוזט אַרומצוימען דעם געטאָ־קוואַרטאַל מיט אַ הויכן צוים פון שטעכיקן דראָט.

אַזוי ווי לכתחילה איז געווען פאַרויסגעזען, אַז אויך אין די הייזער פון ביידע זייטן יורבורקער גאַס זאָלן וווינען יידן, אָבער די עצם־גאַס זאָל בלייבן אָפן פאַרן ניט־יידישן פאַרקער, איז מען צוגעטראָטן צו בויען אויף יורבורקער גאַס (ניט ווייט פון סלאָבאָדקער בריק) אַן אונטערערדישן טונעל, וואָס האָט געזאָלט זיין באַשטימט נאָר פאַרן יידישן פאַרקער. אָבער אינמיטן בויען פון טונעל איז קלאָר געוואָרן, אַז אויף יורבורקער גאַס וועלן יידן ניט טאָרן וווינען, און די אַרבעט ביים גראָבן דעם טונעל איז געוואָרן איבערגעריסן.

אויך איז פון אָנהייב אָן אין תחום פון געטאָ געווען אַריינגערעכנט דער טייל פון פּאַנעריו גאַס, וואָס פאַרמאָגט די אומגראָדע נומערן, און הוצדעם אייניקע שכנישע געסלעך, ווי למשל, נאַוויאַלאָ, לאַמפּעדזשיו, טיילן פון דוואַראָ, גאָשטאַוטאָ א. א. דער דאָזיקער טייל געטאָ האָט געהייסן „קליין־געטאָ“.

היות אויך פּאַנעריו גאַס איז איינע פון די צענטראַלע גאַסן פון סלאָבאָדקע און פירט צו וויכטיקע וועגן אויסן שטאָט, איז די גאַס גופא באַשטימט געוואָרן פאַרן ניט־יידישן פאַרקער, ד. ה. אין די הייזער פון ביידע זייטן גאַס האָבן געוווינט יידן און די עצם־גאַס איז געוואָרן אָפּגעטיילט פון די הייזער דורך הויכע צוימען פון שטעכיקן דראָט. מ׳זאָל קענען פאַרקערן פון קליין־געטאָ אין איבעריקן טייל געטאָ, איז קווער איבער פּאַנעריו גאַס (ביים קרייץ־פּונקט מיט דוואַראָ גאַס) אויפגעבויט געוואָרן דורך יידן אַ ספּעציעלער הילצערנער הענג־בריקל (אַ וויאַדוק).

כדי צו שאַפן פּלאַץ פאַר די יידן אין פאָרויסגעזעענעם געטאָ־ראַיאָן, האָט די אָרטיקע ניט־יידישע באַפעלקערונג געמוזט פאַרלאָזן אירע וווינונגען און אַריבערגיין אין די געוועזענע יידישע דירות אין שטאָט אָדער אין דעם טייל סלאָבאָדקע, ווו קיין יידן האָבן ניט געטאָרט זיין.

במשך אייניקע וואָכן האָבן לאַנגע רייען פון הונדערטער פורן, אָנגעפּאַקטע מיט בעבעכעס, און טויזנטער פוסגייער מיט פּעקלעך אויף די פּלייצעס זיך געצויגן אויפן וועג פון שטאָט קיין סלאָבאָדקע און — פון סלאָבאָדקע אין שטאָט. די ערשטע זיינען געווען יידן, די אַנדערע — קריסטן. ס׳האָט אויסגעזען ווי, להבדיל, אַ „פעלקער־וואַנדערונג“ — אַ וואַנדערונג, אויפגעצוווּנגען פון געשטאַפּאָ, וואָס האָט שוין דאַן געהאַט פאַרטראַכט אירע גרויזאַמע פּלענער בנוגע דעם גורל פון געטאָ.

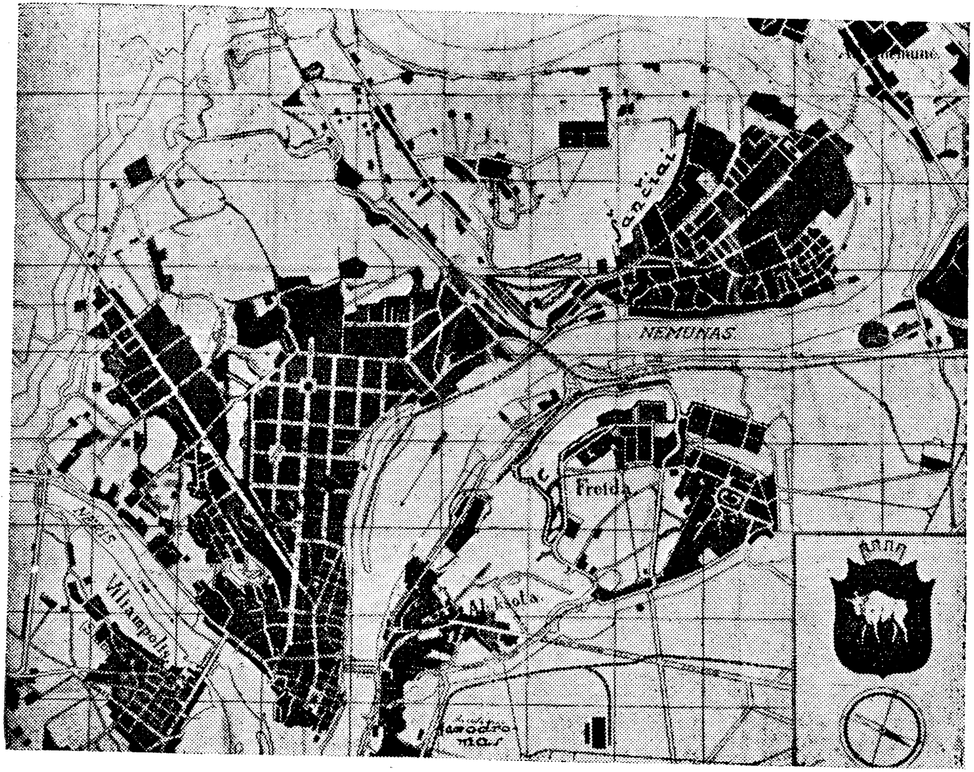

פלאַן פון קאָוונע און די פאָרשטעט אין יאָר 1922

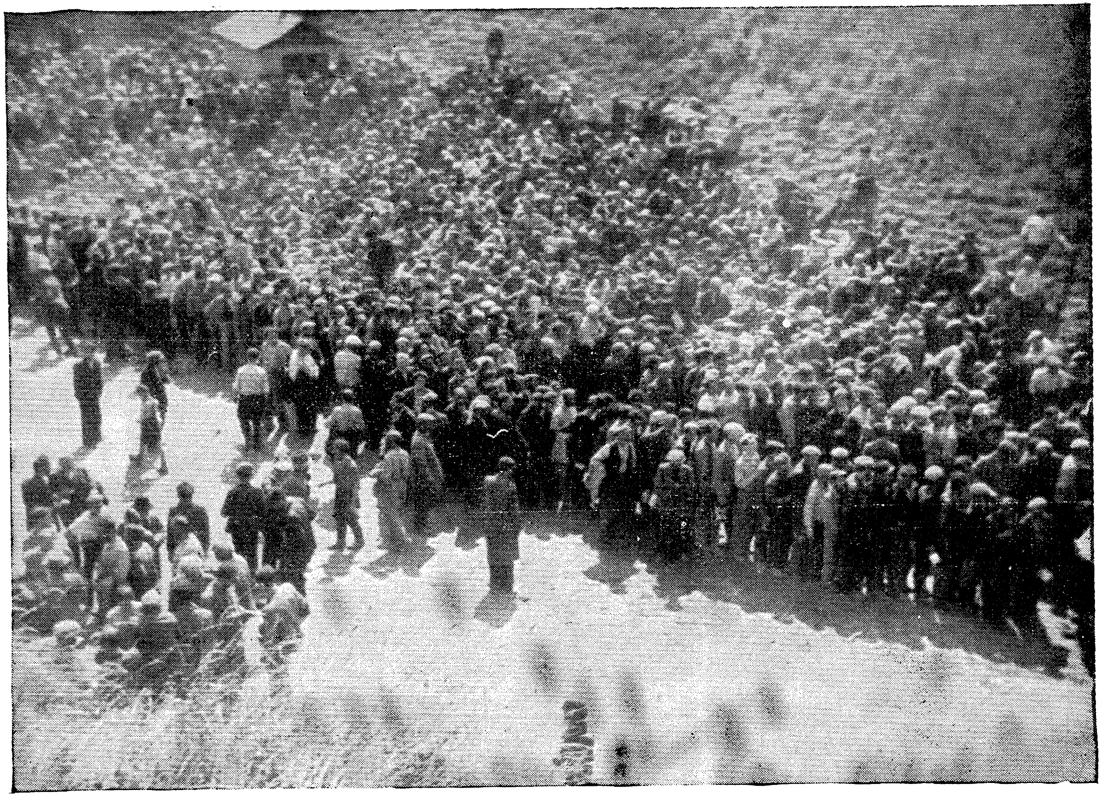

אופן 7=טן פאָרט. טויזנטער צונויפגעכאַפּטע יידישע מענער, וועלכע זיינען אָנהויב=יולי 1941 געוואָרן דערמאָרדעט

(דער קאָוונער ייד ס. בורשטיין האָט דאָס דאָזיקע בילד באַקומען ביי אַ דייטשן אין מינכען)

ווי‌סנדיק, אַז די גזירה פון אריבערגיין אין געטאָ וועלן יידן מוזן פינקטלעך אויספירן צום אנגעוויזענעם טערמין, האָט זיך אנגעהויבן ביי יידן אַ געיעג צו געפינען אַ ווינונג אין געטאָ. ווער ס'האָט געקענט מאטעריעל זיך דערלויבן, פלעגט געבן אַ גרעסערע סומע אָפּטרעט־געלט די סלאָבאָדקער קריסטלעכע באַלעבאַטים פון די הייזער און ווינונגען, וועלכע זיי האָבן געמוזט פארלאָזן, און פלעגט פארנעמען זייערע דירות. ניט ווייניק אָפּנארערייען און שיקאַנעס מצד אומערלעכע קריסטן זיינען ביי דער געלעגנהייט פאָרגעקומען.

אויך איז בשעתו געווען ביי יידן אַ גערייד, אַז אינעם יידישן ווינונגס־אמט, וואָס האָט געדארפט רעגולירן די ווינונג־ענינים אין געטאָ־ראיאָן, קומען פאר אומדערלאזבארע האנדלונגען מצד אומערלעכע יידישע באַאַמטע, וועלכע האָבן פון די יידישע צרות געוואָלט מאכן אַ מקור פון „לייכטע פארדינסטן“...

גאר אַ גרויסער טייל פון דער אומבאַמיטלטער יידישער באַפעלקערונג, וואָס האָט בשום אופן ניט געפונען אין געטאָ־ראיאָן קיין ווינונג, האָט נאר געזען אריבערצופירן אין געטאָ די זאכן און זיי אָפּלייגן ערגעץ־ווו ביי אַ באַקאַנטן אין אַ שטעלכל, אויף אַ בוידעם א. א. וו. לעבן פיל הייזער אין געטא־ראיאן זיינען געווען אָנגעוואלגערט פעק מיט יידישע זאכן, פונאנדערגענומענע מעבל און פארשיידענע שטוביקע חפצים, וועלכע יידן האָבן מיטגעבראכט מיט זיך אין געטאָ און האָבן נאך ניט געהאט קיין אייגענעם ווינקל, ווו דאס אלץ אוועקצולייגן.

פון טאג־צו־טאָג האָבן אלץ נייע מחנות יידן פארלאָזן זייערע דירות אין שטאָט און זיך באַזעצט אין געטאָ. שוין אין דער ערשטער וואָך פון אויגוסט 1941 איז דער גרעסטער טייל פון דער קאָוונער יידישער באַפעלקערונג געזעסן אין געטאָ, דאן נאך לחלוטין ניט־פאָרויסזעענדיק, וואָס פארא אויסערסט־טראגישן גורל ס'דערוואַרט די געטאָ־יידן גאָר בקרוב...

קאַפּיטל VII

יידישע קרבנות ערב אָפּשליסונג פון געטאָ

אַקציע פונעם „באַרימטן דאָנערשטיק". — אומקום פון טויזנט יידישע מענער. — דערשיסונג פון יידן ביים איינקויפן שפּייז־פּראָדוקטן.

צו יענער צייט, ד. ה. אָנהויב־אויגוסט 1941, האָבן אין שטאָט נאָך געלעבט ניט ווייניק יידן, וועלכע האָבן אָדער נאָך ניט באַוויזן אריבערצוגיין אין געטאָ, אָדער האָבן נאָך ניט געהאט אין געטאָ קיין דירה, וווהין אריבערצוגיין. חוצדעם האָבן פיל יידן, וועלכע זיינען שוין געזעסן אין געטאָ, געהאט איבערגעלאזן אין שטאט אַ טייל פון זייערע זאכן, וואָס זיי פלעגן — צוליבן יעמאלטיקן מאנגל אין טראנספּאָרט־מיטלען — ביסלעכווייז אריבערטראגן אויף זיך פון שטאט אין געטאָ. צוליב דעם איז דאן אנגעגאַנגען אַ גרויסער פארקער צווישן געטאָ און שטאָט, און אויף די גאַסן פון שטאָט האָט זיך ארומגעדרייט אַ גרעסערע צאָל יידן.

דאָס איז געווען דאָנערשטיק, דעם 7־טן אויגוסט 1941־טן יאָר, אינדערפרי, ווען ס'איז אָנגעגאנגען מיטן פולן טעמפּאָ דאָס אריבערהויבן זיך אין געטאָ, און פיל יידן זיינען געווען אונטערוועגס פון שטאָט אין געטאָ און צוריק.

גאַנץ אומגעריכט פאר די יידן, וועלכע זיינען געווען פארטאָן מיט דער אי־בערזידלונג אין געטאָ, האָבן ליטווישע פּארטיזאנער גענומען אַרעסטירן יידישע מענער, וואָס האָבן זיך געפונען אין די הייזער און אויף די גאַסן פון שטאָט. צו־ליב וואָס זיי ווערן אַרעסטירט און וווהין זיי ווערן אָפּגעפירט, האָט קיינער פון די געכאַפּטע יידן בשעתו קיין אנונג ניט געהאט.

לכתחילה האָבן די יידן געמיינט, אז מען כאַפּט זיי געווים אויף ארבעט — אַ זאך, וואָס פלעגט אין יענע טעג זייער אָפט פּאסירן. די ליטווישע פּארטיזאנער האָבן אָבער אומאויפהערלעך געכאַפּט יידישע מענער, אומאָפּהענגיק פון זייער עלטער און פיזישן געזונט־צושטאנד, און באַנוצנדיק קעגן זיי געוואלט־מיטלען, זיי געפּאקט אין ספּעציעלע לאסט־אויטאָס, וואָס זיי האָבן פאר דעם צוועק געהאט אין

זייער רשות. ארויסגעוויזן האָט זיך, אז די יידישע מענער ווערן אָפּגעטראנספּאָר־טירט אויפן הויף פון קאָוונער צענטראַל־תפיסה (די א.ג. געלע טורמע).

במשך אייניקע שעה איז די ליטווישע רוצחים געלונגען צונויפצוכאַפּן אַן ערך 1200 יידישע מענער און זיי צונויפברענגען אין תפיסה.

זיך דערוויסנדיק וועגן גזירה אויף יידישע מענער אין שטאָט, האָבן, ערשטנס, ס'רוב מענער אין געטאָ און אין שטאָט זיך גענומען אויסבאַהאַלטן און, צווייטנס, האָבן די נאָענטע משפחה־מיטגלידער פון די פארכאַפּטע מענער גענומען זוכן מיטלען, ווי אזוי זיי צו באפרייען פון תפיסה.

נאָך גרויסע באַמיאונגען מצד די קרובים פון די אַרעסטירטע, האָט זיך איינ־געגעבן אָן אַנדערהאַלבן הונדערט עלטערע און שוואַכערע מענער צו באַפרייען, און די איבעריקע זיינען געבליבן אין תפיסה.

וועגן גורל פון די דאָזיקע העכער טויזנט יידישע מענער איז לכתחילה די יידן ניט געלונגען עפּעס צו דערגיין. שפּעטער־צו איז אויפגעקלערט געוואָרן, אז אין אייניקע טעג ארום נאָך זייער ארעסט האָט מען די יידישע מענער ארויסגע־פירט פון תפיסה און זיי אלעמען דערשאָסן. ווו מ'האָט זיי אומגעבראכט, איז אָבער געבליבן פאר יידן אומבאַוווּסט.

אין דער געשיכטע פון קאָוונער געטאָ איז די דאָזיקע אקציע אריין אונטערן נאָמען: „די אקציע פון בארימטן דאָנערשטיק".

* *

*

שוין פון די ערשטע טעג פון דער היטלערישער אָקופּאציע האָבן יידן—אחוץ אלע אנדערע שלעק און פּורעניות — פון טאָג־צו־טאָג אלץ מער גענומען שפּירן אַ מאנגל אין שפּייז־פּראָדוקטן. קיין רעזערוו פון לעבנסמיטל איז דאן ביי קיינעם פון די יידן ניט געווען, און דאָס ביסל שפּייז, וואָס איז פון פריער יאָ געווען, האָט מען שוין אויך געהאַלטן ביים ענדיקן.

אמת, אין ערשטן חודש פון דער אָקופּאציע האָבן יידן באַקומען שפּייז־קארטן, ווי ניט־יידן, אָבער צוליב די אנטי־יידישע עקסצעסן און אַרעסטן פלעגן פיל יידן מורא האָבן אפילו ארויסצוגיין אין גאס אָפּנעמען די שפּייז־פּראָדוקטן אויף די קארטן. דער טעראָר מצד די ליטווישע פּארטיזאנער האָט פאר פיל יידן אוממעג־לעך געמאכט דעם צוטריט צו די שפּייז געשעפטן. צוליב אָט די־אלע סיבות איז די דערנערונגס־פראגע ביי יידן צו יענער צייט געווען באַזונדערס פארשארפט.

געטריבן פון הונגער, פלעגן יידן ריזיקירן און ארויסגנבענען זיך אויף די וועגן הינטער דער שטאָט, כדי דאָרטן עפּעס איינצוקויפן ביי די פּויערים, וועלכע

פלעגן פירן אין שטאָט פארקויפן זייערע פּראָדוקטן. בעיקר זיינען עס געווען גע־צוווּנגען צו טאָן די יעניקע יידן, וועלכע זיינען שוין געזעסן אין געטאָ, וואָס איז נאָך דאַן ניט געווען אָפּגעשלאָסן, אָבער זיי האָבן בפּועל־ממש ניט געהאַט, וואָס צו עסן.

די אָקופּאַציע־מאַכט האָט אָבער באַשלאָסן צו מאַכן א סוף צו דעם דאָזיקן יידישן „פאַרברעכן", און טאַקע אויף אַן עכט־נאַציש שטייגער.

אין איינעם א פרימאָרגן, אָנהויב־אויגוסט 1941, ווען די איבערזידלונג אין געטאָ איז נאָך ניט געווען פאַרענדיקט און ס'איז געווען מעגלעך פריי אַרויסצוגיין און אַריינצוגיין אין געטאָ־תחום, איז געמאַכט געוואָרן מצד געשטאַפּאָ א פּלוצלונ־גער איבערפאַל אויף די יעניקע יידן, וועלכע זיינען געווען אַרוים אויף די וועגן הינטער סלאָבאָדקע איינצוקויפן אַ ביסל שפּייז־פּראָדוקטן ביי די פאַרבייפאָרנ־דיקע פּויערים.

אייניקע צענדליק יידן, וואָס האָבן זיך געפונען אויף די וועגן, איז געלונגען רעכטצייטיק נעלם צו ווערן, אָבער 26 יידן זיינען בעתן איבערפאַל יאָ אַריינגע־פאַלן אין די הענט פון געשטאַפּאָ.

די אַריינגעפאַלענע יידן האָט געשטאַפּאָ אוועקגעפירט ניט ווייט פון נייגטן פאָרט, דאָרט זיי געצוווּנגען אויסצוגראָבן פאַר זיך א גרוב, טאַנצן אַרום אייגענעם קבר, זינגען סאָוועטישע לידער און דערנאָך — זיי אַלעמען דערשאָסן.

נאָכן דערשיסן די געכאַפּטע יידן, האָבן די געשטאַפּאָ־רוצחים אויפן אָרט פון דער עקזעקוציע געבראַכט עטלעכע צענדליק יידן, וועלכע האָבן געאַרבעט ביים אַדורכפירן דעם צוים אַרום געטאָ, און זיי געצוווּנגען צו פאַרשיטן די גרוב מיט די יידישע הרוגים.

פאַרן אָפּפירן די דאָזיקע יידן אין געטאָ איז זיי מצד געשטאַפּאָ אָנגעזאָגט געוואָרן, זיי זאָלן די געטאָ־יידן דערציילן, וואָס פאַר א סוף ס'דערוואַרט יעדן יידן, וועלכער וועט וואַגן אַרויסצוגיין אויף די וועגן איינקויפן שפּייז־פּראָדוקטן ביי די פאַרבייפאָרנדיקע פּויערים.

נאָך אין זעלבן טאָג איז וועגן דער עקזעקוציע איבער די 26 יידן פּובליקירט געוואָרן א ספּעציעלע באַקאַנטמאַכונג פון געשטאַפּאָ.

אַז נאָכן דאָזיקן טראַגישן פאַרפאַל האָבן יידן אויפגעהערט אַרויסצוגיין אויף די וועגן איינקויפן שפּייז, איז געווים איבעריק צו זאָגן. די דערנערונגס־פראַגע האָט דעריבער גאָר אינגיכן ביי יידן אָנגענומען א קאַטאַסטראָפאַלן כאַראַקטער.*)

---

*) מערערע פּרטים וועגן ענין דערנערונג — אין די ווייטערדיקע קאַפּיטלעך.

קאַפּיטל VIII

אקציע אויף דער אינטעליגענץ גלייך נאָכן אָפּשליסן דאָס געטאָ

אָפּשליסונג פון געטאָ. —פאָדערונג מצד דער מאַכט צוצושטעלן 500 יידן אויף „אינטעליגענטער„ אַרבעט אין שטאָט. — אָנמעלדונג פון עטלעכע הונדערט יידן פון פרייע באַרופן צו גיין אַרבעטן. — דאָס צונויפכאַפּן אין געטאָ די פעלנדיקע צאָל יידן. — טראַגישער גורל פון די צונויפגעכאַפּטע 534 יידישע יונגעלייט.

דעם 15=טן אויגוסט 1941 איז דאָס געטאָ ענדלעך געוואָרן אָפּגעשלאָסן. הגם ס'איז שווער אָנצוגעבן גענויע ידיעות, וויפיל יידן ס'זיינען אריבער פון שטאָט אין געטאָ, איז דאָך אָנצונעמען, אז אין געטאָ זיינען אריין אַן ערך 28=29 טויזנט יידישע נפשות. גלייך ווי דאָס געטאָ איז געוואָרן פארמאכט, איז די באוואכונג פון געטאָ אריבער אין רשות פון א ספּעציעלער דייטשער פּאָליציי=אָפּטיילונג, וואָס האָט געהאט צו איר דיספּאָזיציע א גרעסערע צאָל ליטווישע פּארטיזאנער.

אויף אויסצופירן די פאראָרדנונגען פון דער מאכט לגבי דעם געטאָ און אויף אָנצופירן מיט די אינערלעכע עינינים פון געטאָ=לעבן, איז פון דעם פריערדיקן יידישן קאָמיטעט נאָך א גאנצער ריי גלגולים געשאפן געוואָרן דער יידישער „עלטעסטן=ראט“*), בראש מיט דר. אלחנן עלקעס.

אַחוץ דער דאָזיקער יידישער רעפּרעזענטאנץ, וואָס איז, אגב, אָנערקענט געוואָרן מצד דער מאכט ווי די פאָרשטייערשאפט פון געטאָ=ישוב, זיינען דאן אויך ביים עלטעסטן=ראט געגרינדעט געוואָרן א גאנצע ריי יידישע געטאָ=מוסדות, ווי אַ שטייגער, ייד. געטאָ=פּאָליציי, ייד. ארבעטס=אמט, ייד. וווינונגס=אמט, ייד. פארפלעגונגס=אמט א. א. וו.

*) אָפּיציעל געהייסן: Ältestenrat d, Jüdischen Ghetto-Gemeinde, Vilijampole היות דער נאָמען „עלטעסטן־ראט“ איז געווען איינגעבירגערט ביי די קאָוונער געטאָ־יידן, ווערט ער איבערגעלאָזן אין ספר ניט פארייִדישט.

לויט דער כונה פון עלטעסטן=ראט, האָבן די דאָזיקע אַלע געטאָ=אינסטיטוציעס *) געדאַרפט מיטהעלפן איינצושטעלן אַ שטיקל אָרדנונג אינעם אינערלעכן געטאָ=לעבן.

שבת, דעם 16=טן אויגוסט, בסך=הכל איין טאָג נאָכן אָפּשליסן דאָס געטאָ, האָבן אויפן סמך פון אַ באַפעל מצד דער מאַכט די יידן געמוזט פאַרלאָזן אייניקע גאַסן, ווי למשל, ראַודאָנדוואַריאָ, דעגעטוקו א. א., וווּ זיי האָבן נאָר=וואָס מיט אַזוי פיל שוועריקייטן געהאַט זיך איינגעאָרדנט, און אַריבערגיין אינעם איבעריקן געטאָ=תחום. די ענגשאַפט אין געטאָ איז דורכדעם געוואָרן נאָך גרעסער.

די יידישע באַפעלקערונג האָט נאָך ניט באַוויזן זיך אָפּצוכאַפּן פונעם שווידערלעכן קלאַפּ צוליב די איבער 1000 יידישע קרבנות, וועלכע זיינען פאַרכאַפּט געוואָרן בעתן טרויעריק=באַרימטן דאָנערשטיק, דעם 7=טן אויגוסט, ווי דער רוצחישער היטלעריזם האָט שוין געפאָדערט נייע הונדערטער יידישע קרבנות, כדי צו שטילן זיין אומגעזעטיקטן דורשט נאָך יידישן בלוט. דאָס מאָל איז די געשטאַפּאָ=פאָדערונג אויף יידיש בלוט געווען מאַסקירט אויף פאָלגנדיקן אופן:

דאָנערשטיק, דעם 14=טן אויגוסט 1941, האָט דער יעמאָלטיקער ראַטגעבער פאַר יידישע ענינים ביים שטאָט=קאָמיסאַר, דער ליטווינער קאַמינסקאַס, איבערגעגעבן דעם יידישן עלטעסטן=ראַט אַ פאַראָרדנונג צוצושטעלן אויף מאָנטיק, דעם 18=טן אויגוסט, 500 יידן, וועלכע זיינען נויטיק, כלומרשט, אויף צו ברענגען אין אָרדנונג אייניקע שטאָטישע אַרכיוון. דערביי האָט קאַמינסקאַס אויסדריקלעך באַטאָנט, אַז פאַר דער דאָזיקער אַרבעט זיינען נויטיק בעיקר אינטעליגענטע מענטשן.

ניט זייענדיק חושד, אַז דאָ האַנדלט זיך וועגן אַ נידערטרעכטיקן און פּראָוואָקאַטאָרישן שפּיצל מצד די ברוינע הענקער און זייערע ליטווישע מיטשותפים אומצובריינגען אַ גרויסן טייל פון דער קאָוונער יידישער אינטעליגענץ, האָט דאָס יידישע אַרבעטס=אַמט ביים עלטעסטן=ראַט פונאַנדערגעשיקט מיטטיילונגען בעיקר צו די יידן פון פרייע באַרופן, ווי למשל, צו אַדוואָקאַטן, דאָקטוירים, אינזשינערן, לערער, בוכהאַלטאָרן, סטודענטן א.א., זיי זאָלן צום באַשטימטן טערמין זיך מעלדן ביים געטאָ=טויער, כדי צו גיין אַרבעטן אין שטאָט.

*   *

*

הגם דער מנול קאַמינסקאַס האָט „פאַרזיכערט“ דעם עלטעסטן=ראַט, אַז די יידן וועט קיין שלעכטס ניט געשען און אַז אינדערצייט פון דער אַרבעט וועט

*) וועגן דער טעטיקייט און ראָלע פון די יידישע געטאָ־אינסטיטוציעס — ז. מאָנאָגראַפיע: „יידישע מוסדות אין קאָוונער געטאָ“.

מען זיי געבן דריי מאָל אַ טאָג עסן א. א. וו., האָבן דאָך אויף די מעלדונגען פון יידישן ארבעטס־אמט צום באשטימטן טערמין זיך אָפּגערופן ניט מער ווי א פּאָר הונדערט מאן, צווישן וועלכע ס׳זיינען געווען, ווי געזאָגט, פיל פון דער קאָוונער יידישער אינטעליגענץ.

מאָנטיק, דעם 18־טן אויגוסט, איז צום געטאָ־טויער אָנגעקומען א גרויסע באוואכונג פון ליטווישע פּארטיזאנער, אונטער דער אָנפירונג פון געשטאַפּאָ־רוצח ראַוקאַ, וואָס איז שפּעטער־צו טרויעריק־באַרימט געוואָרן ווי דער גרעסטער תלין פון געטאָ, כדי אָפּצופירן די יידישע מענער צו דער „ארבעט". די יעניקע יידן, וועלכע זיינען אליין געקומען אויפן זאמל־פּלאַץ ביים געטאָ־טויער, זיינען תיכף ארומגערינגלט געוואָרן פון דער גרויסער און שטרענגער פּאַרטיזאנער־באוואכונג.

היות צו דער נויטיקער צאָל קרבנות האָבן געפעלט אַ צוויי הונדערט מאן, האָט דער געשטאַפּאָ־הענקער ראַוקאַ באפוילן די פּארטיזאנער אריינצוגיין אין געטאָ און צונויפכאַפּן די פעלנדיקע צאָל יידן.

מיט גרויס רציחה האָבן די ליטווישע פּארטיזאנער זיך פונאנדערגעשאָטן איבער די געסלעך פון געטאָ און אויף א ברוטאַלן אופן האָבן זיי צונויפגעטריבן א גרעסערע גרופּע געכאַפּטע יידן.

צוזאמען מיט די אליין־געקומענע, זיינען אויפן פּלאַץ ביים געטאָ־טויער צוזאמענגעבראַכט געוואָרן 534 יידן, וועלכע זיינען אונטער אַ שטרענגער שמירה אָפּגעטראנספּאָרטירט געוואָרן פון געטאָ אין שטאָט, פונוואנען זיי האָבן שוין קיינמאָל מער ניט צוריקגעקערט.

לכתחילה האָבן די געטאָ־יידן נאָך ניט געוווּסט, אז דאָס איז געווען ניט מער ווי אַ מאסקירטע אקציע, און די משפּחה־אָנגעהעריקע פון די אוועקגעפירטע פלעגן טאָג־טעגלעך לויפן צום געטאָ־טויער, כדי אָפּצוּוואַרטן זייערע אייגענע, וועלכע דאַרפן צוריקקערן פון דער ארבעט...

אומזיסט זיינען געווען די יידישע באמיאונגען עפּעס צו דערגיין וועגן גורל פון די פארשלעפּטע קרבנות. ניט געקוקט אויף די כלערליי „פאַרזיכערונגען" מצד פארשיידענע נאַצי־גדולים, וועלכע האָבן געהאַט צו טאָן מיטן געטאָ, אז די „אוועקגעפירטע 534 יידן לעבן און ארבעטן"... איז גאַר גיך אויפגעקלערט געוואָרן, אַז זיי זיינען נאָך דעם זעלבן טאָג, ווען מ׳האָט זיי ארויסגעפירט פון געטאָ, דערשאָסן געוואָרן אויפן 4־טן פאָרט, וואָס געפינט זיך לעבן דער קאָוונער פּאַרשטאָט פּאַנעמון.

ווידעראמאָל איז דאָס געטאָ שווער געטראָפן געוואָרן מצד דער רוצחישער געשטאפּאָ, וועמען ס'האָבן, ווי געזען, שטארק מיטגעהאָלפן די ליטווישע היט־לעריסטן.

אין א געוויסער צייט ארום נאָך דער דאָזיקער אקציע האָט דער יעמאָל־טיקער געטאָ־קאָמענדאנט, ס.א.־שטורמפירער יאָרדאַן, איינער פון די גרויליקסטע תלינים פון קאָוונער געטאָ, ביי א געלעגנהייט דערקלערט אין עלטעסטן־ראט, אז די 534 יידן זיינען דערשאָסן געוואָרן ווי א שטראָף־מיטל פאר דעם, וואָס יידן זאָלן האָבן, מחמת סאַבאָטאַזש־טעמים, בעת דער ארבעט פארגעצט און אי־בערגעפירט א וואַגאָן צוקער, וואָס האָט געהערט צו דער ווערמאכט — א זאך, וואָס איז, פארשטייט זיך, לא היה ולא נברא.

אויף יעדן פאל איז עם פאר געשטאפּאָ געווען א „גרונט" אומצוברענגען אי־בער 500 יידן, צווישן זיי א גרויסע צאָל פון דער קאָוונער יידישער אינטעליגענץ.

קאַפּיטל IX

באַרויבונג פון יידישן האָב־ און גוטס

סיסטעמאַטישע הויז־זוכונגען אין אלע געטאָ־הייזער מיטן ציל צו באַרויבן דאָס יידישע אייגנטום. — טעראָר און קרבנות בעת די הויז־זוכונגען. -- „פרייוויליקע" אָפּליפערונג פון געלט און אלע אנדערע ווערטפולע חפצים.

אין א פּאָר טעג ארום, נאָכדעם ווי די גאנצע קאָוונער יידישע באפעלקערונג איז שוין געווען פארשפּארט הינטער א הויכן צוים פון שטעכיקן דראָט און שטרענג באוואכט פון א ספּעציעלער געטאָ־וואך, זיינען אין פארלויף פון איבער צוויי וואָכן צייט, אָנהויבנדיק פון 19־טן אויגוסט און ענדיקנדיק מיטן 4־טן סעפּטעמבער 1941, טאָג־איין, טאָג־אויס פאָרגעקומען אין די יידישע הייזער הויז־זוכונגען, כדי אָפּצונעמען ביי די יידן זייער געלט און אנדערע ווערטפולע חפצים.

אונטער דער אָנפירונג פון פּאָליציי־הויפּטמאן טאָרנבוים, פלעגן דייטשע פּאָליציי־אָפּטיילונגען גיין פון הויז־צו־הויז און, אדורכפירנדיק גרינדלעכע רעוויזיעס, פלעגן זיי צונעמען געלט, גאָלדענע און זילבערנע חפצים, בעסערע בגדים, וועש און שיך, עלעקטרישע מכשירים, מעדיצינישע א.א. אינסטרומענטן, שענערע מעבל און אלע אנדערע קעגנשטאנדן און זאכן, וואָס פלעגן זיי געפעלן ווערן אין די יידישע הייזער.

לכתחילה זיינען די געטאָ־יידן געווען איינגעשטעלט אויסצובאהאלטן פון די דייטשע רויבער זייערע בעסערע און ווערטפולערע זאכן. צו דעם צוועק האָט יעדער איינער זיך געמיט ערגעץ־ווו צו פארשטעקן זיין געלט און בעסערע קעגנשטאנדן, אז די דייטשן זאָלן בשום אופן עס ניט געפינען. געלט, גאָלד, זילבער א. א. ווערטפולע חפצים פלעגט מען באַגראָבן אין דער ערד, אָדער באַהאַלטן אין אַזאַ אָרט, וואָס איז פאר אַ פרעמדן אויג ניט אויפפאלנדיק. כדי ניט מקבל־פּנים צו זיין די „געסט" מיט ליידיקן, פלעגן די יידן בכיוון אליין אָנגרייטן א ביסל געלט און וואָס־ניט־איז פון זייערע בעסערע זאכן, די דייטשן זאָלן ניט ווערן חושדיק, אז מען האָט פון זיי עפּעס אויסבאהאלטן.

נאָכדעם, ווי די יידישע הייזער זיינען שוין איינמאָל געווען דורכגעזוכט, האָבן די דייטשן אָנגעהויבן נאָכאמאָל דורכצונישטערן יעדן יידישן הויז. מיטן ציל צו דעזאָריענטירן די געטאָ־יידן, זיי זאָלן ניט קענען באַוויזן רעכטצייטיק זיך צו־צוגרייטן צו די הויז־זוכונגען און באַהאַלטן זייערע בעסערע קעגנשטאַנדן, פלעגט די דייטשע פּאָליציי אָנווענדן פאַרשיידענע טריוקן: אַ טאָג־צוויי פלעגט זי אַדורכפירן די רעוויזיעס סיסטעמאַטיש פון גאַס צו גאַס, מיטאַמאָל פלעגט זי זיך איבערוואַרפן פון איין געטאָ־קוואַרטאַל אין אַ צווייטן א.א.וו.

די איבערפאַלער האָבן געהאַט מיט זיך לאַסט־אויטאָס, און אַ ספּעציעלע אַר־בעטס־קאָמאַנדע פלעגט די אָנגערויבטע זאַכן תיכף אָפּטראַנספּאָרטירן אין שטאָט. אַלס לאַגערן פאַר די צוגערויבטע יידישע זאַכן און מעבל זיינען באַנוצט געוואָרן די געוועזענע יידישע בתי־מדרשים אין אַלט־שטאָט.

ווען־דיק אָנשרעקן די געטאָ־באַפעלקערונג, זי זאָל ניט וואָגן אויסצובאַהאַלטן עפּעס פון די ווערטפולע זאַכן און אַלץ אָפּגעבן בעת די רעוויזיעס, האָבן די נאַציס אין עטלעכע טעג אַרום נאָכן אָנהויבן אַדורכצופירן די הויז־זוכונגען, גענומען אָנ־ווענדן אַ בלוטיקן טעראָר. אָן דער מינדסטער סיבה האָט די פּאָליציי טאָג־איין, טאָג־אויס אין דער צייט פון די רעוויזיעס גענומען דערשיסן יידן, בעיקר מענער. צענדליקער יידן זיינען אויף אַזאַ אופן דאָן דערשאָסן געוואָרן. די שרעק פאַרן טע־ראָר בעת די הויז־זוכונגען איז געווען אַזוי גרויס, אַז יעדן מאָל, ווען ס׳פלעגט באַוווסט ווערן, אַז די איבערפאַלער זיינען שוין דאָ אין געטאָ, פלעגט ביי די גע־טאָ־יידן ווערן די אמתע בהלה. יידן האָבן צו יענער צייט ניט אַזוי מורא געהאַט, טאָמער וועלן די דייטשן פון זיי צונעמען ווערטפולע זאַכן, ווי מ׳איז געווען אין שרעק, ס׳זאָל, חלילה, ניט קומען צו קיין מענטשלעכע קרבנות.

באַזונדערס־געפערלעך איז געווען פאַר מענער זיך צו געפינען אין שטוב אינ־דערצייט פון די הויז־זוכונגען, ווייל די דייטשן פלעגן די מענער מערדערלעך שלאָגן און ניט ווייניק, ווי געזאָגט, אויך דערשאָסן. די מענער פלעגן זיך מיען תיכף צו פאַרשווינדן פון די יעניקע קוואַרטאַלן, וווּ די הויז־זוכונגען פלעגן פאָר־קומען.

אין די הייזער פלעגן דעריבער בעת די רעוויזיעס פאַרבלייבן נאָר פרויען און קינדער. זוכנדיק ביי די פרויען, כלומרשט, פאַרשטעקטן גאָלד, בריליאַנטן א.א.וו., פלעגן די פרויען אויסגעטאָן ווערן מוטער־נאַקעט און זיי פלעגן אונטערזוכט ווערן מצד דער דייטשער פּאָליציי.

דער דאָזיקער טעראָר מצד די נאַצישע רויבער האָט אויף די געטאָ־יידן אָנ־געיאָגט אַזאַ פּאַניק און טויט־שרעק, אַז פיל יידן האָבן שוין געוואָלט פּטור ווערן פון זייער אייגנטום, אבי נאָר צו זיין זיכער מיטן לעבן.

במשך די איבער צוויי וואָכן, וואָס די גרינדלעכע אונטערזוכונגען האָבן אָנגעהאַלטן, איז אַ גרויסער טייל פון יידישן פאַרמעגן געוואָרן צוגערויבט. דער מערהייט געטאָ־יידן איז דאָך געלונגען מיט גרויסע שוועריקייטן אַ טייל פון זייער אייגנס אויסצובאַהאַלטן פון די נאַציס בעת די רעוויזיעס.

* *
*

נאָך די אַלע הויז־זוכונגען האָבן די נאַציס באַשלאָסן פולשטענדיק ארויסצופרעסן פון די יידן דעם רעשט פון זייער אייגנטום, וואָס זיי איז געלונגען מיט סכנות־נפשות בעת די רעוויזיעס אויסצובאַהאַלטן. צו דעם צוועק האָט דער יעמאָלטיקער געטאָ־קאָמענדאַנט יאָרדאַן פאַראָרדנט דעם יידישן עלטעסטן־ראַט, אַז די יידן אַליין זאָלן „פרייוויליק" אָפּליפערן אַלץ, וואָס זיי האָבן אויסבאַהאַלטן אין דער צייט פון די הויז־זוכונגען. כדי צו באַווייזן די יידן, אַז דאָס מאָל זאָלן זיי באמת אָפּליפערן אַלץ, וואָס זיי פאַרמאָגן, איז מצד דעם געטאָ־קאָמענדאַנט געווען אָנגעמאָלדן, אַז פאַרן עובר זיין אויפן באַפעל פון דער מאַכט וועט מען דערשיסן ניט נאָר דעם שולדיקן, נאָר אויך זיינע שכנים.

זיך שטיצנדיק אויפן באַפעל פון געטאָ־קאָמענדאַנט, האָט דער עלטעסטןראַט אָנהויב־סעפּטעמבער אָנגעמאָלדן דער געטאָ־באַפעלקערונג, אַז ביז דאָנערשטיק, דעם 4־טן סעפּטעמבער 1941, מוזן אַלע יידן „פרייוויליק" אָפּליפערן גאָר דאָס געלט (איבערלאָזנדיק פאַר אַ גאַנצער משפחה ניט מער ווי 100 רובל, וואָס זיינען דאַן געווען גלייך צו 10 רייכס־מאַרק), פרעמדע וואַליוטע, ווערט־פּאַפּירן, גאָלדענע חפצים, איינשליסלעך טבעת־קדושינ׳ס, זילבער־אויסאַרבעטונגען, טעפּיכער, פעלצן, טעקסטיל־שטאָף, עלעקטרישע און מעדיצינישע מכשירים, קאָלעקציעס א. א. מער־ווייניקער ווערטפולע חפצים. דער דאָזיקער באַפעל איז באַגלייט געוואָרן מיט אַ דראָונג צו דערשיסן ניט נאָר דעם יעניקן, ביי וועמען מען וועט דערנאָך געפינען עפּעס פון דעם, וואָס דאַרף אָפּגעליפערט ווערן, נאָר גלייכצייטיק צו דערשיסן אויך די ארומיקע מיטווינער.

היות די געטאָ־יידן האָבן שוין דאַן גאַנץ גוט געוווּסט, אַז די נאַצישע רוצחים זיינען פעאיק ענלעכע דראָונגען אויך אויסצופירן, איז ניט געווען קיין אַנדער ברירה, ווי אויסצופירן דעם באַפעל. נאָכמער, די דראָונג צו דערשיסן זייטיקע מענטשן, האָט די מער ערלעכערע און פאַראַנטוואָרטלעכע מענטשן באַוועגט אויסצופירן פּינקטלעך די פאָדערונגען פון דער מאַכט, כדי ס׳זאָלן דערנאָך צוליב אַ ניט־אָפּגעליפערטן קעגנשטאַנד ניט דאַרפן ליידן קיין אומשולדיקע מענטשן.

אויב אין דער ערשטער צייט פון די הויז־זוכונגען איז ביי די יידן געווען צו מערקן אַן איינשטעלונג אויסצובאַהאַלטן פון די רויבער אַלץ, וואָס ס׳לאָזט זיך, איז דאָסמאָל געשאַפן געוואָרן שעור־ניט אַ פסיכאָז אַלץ אָפּליפערן

די נאַצים, כדי זיי זאָלן ניט האָבן קיין אויסרייד פאַר נייע קרבנות. יידן האָבן דע־ריבער געגומען אויסגראָבן פון דער ערד, אָדער ארויסנעמען פון די אנדערע באַהעלטענישן די אלע קאָסטבארקייטן, וואָס זיי האָבן געהאַט פארבאַהאַלטן, און זיינען געווען גרייט זיי אָפּצוליפערן דער מאכט. יעדער פאראנטוואָרטלעכער ייד האָט אליין אזוי געטאָן און האָט צוגערעדט זיינע באַקאַנטע, זיי זאָלן אויך אַזוי טאָן.

נאָר די אַסאָציאלע און אַמאָראלישע עלעמענטן אין געטאָ זיינען געווען איינ־געשטעלט ניט אויסצופירן דעם דאָזיקן באַפעל און דערמיט עווענטועל שטעלן אין סכנה זייטיקע מענטשן. די מערהייט געטאָ־יידן האָט געשטעלט הן דאָס אייגענע לעבן ווי אויך דאָס לעבן פון די מיטוווינער העכער פאַר די ווערטפולסטע חפצים, און דערמיט האָבן זיי ארויסגעוויזן אַ העכערן געזעלשאַפטלעכן און מאָ־ראלישן באַוווסטזיין.

האָט טאַקע כמעט די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג פון פרימאָרגן ביז אין אָוונט אריין געטראָגן מיט די אייגענע הענט אָפּצוגעבן אין די זאַמל־פונקטן די במשך פון דורות אָפּגעשפּאָרטע יידישע פּראַצע. גאָלדענע און זילבערנע בעכערס, לייכטער, כלים א. א. קעגנשטאַנדן, וואָס זיינען אין פארלויף פון צענדליקער יאָרן איבערגעגאַנגען פון דור־צו־דור און זיינען געווען שטומע עדות פונעם אייגנאַר־טיקן יידישן לעבנסשטייגער אין מזרח־אייראָפּע, זיינען צוזאַמען מיט אנדערע ווערטפולע זאַכן „פרייוויליק" איבערגעגעבן געוואָרן אין רשות פון די אומברענגער פון יידישן פאָלק.

אין פארלויף פון אַ פּאָר טעג זיינען די געגויע 30 טויזנט קאָוונער געטאָ־יידן געבליבן פולשטענדיק באַרויבט און פאַראָרעמט. די יידישע אָפּליפערונגען זיינען מצד זאַכקענער געשאַצט געוואָרן אין אַ ווערט פון צענדליקער מיליאָנען רייכס־מאַרק.

ניט געקוקט אויף דעם, וואָס די נאַצים האָבן יעמאָלט זיך געבאָדן אינעם צו־גערויבטן יידישן האָב־און גוטס און זיינען געווען זיכער, אַז די יידן האָבן דאָס־מאָל אלץ אָפּגעליפערט, זיינען דאָך נאָכדעם אין געטאָ נאָך געמאַכט געוואָרן אַ גאַנצע ריי שטיך־פּראָבעס, כדי צו דערגיין, צי עמיצער פון די יידן האָט, חלילה, ניט איבערגעלאָזן ביי זיך עפּעס אַזוינס, וואָס ער האָט געדאַרפט אָפּגעבן. אַזוי ווייט האָבן דערגרייכט די רויבערישע אַפּעטיטן פון די נאַצים... ערשט דאַן, ווען זיי האָבן זיך ענדגילטיק איבערצייגט אין דעם, אַז די יידן זיינען באמת געבליבן נאַקעט און באָרוועס, זיינען מער קיין הויז־זוכונגען אין געטאָ ניט פאָר־געקומען.

קאַפּיטל X

„פּראָבע־אַקציע“

פאַרטיילונג פון 5000 „יאָרדאַן־שיינען“. — מאַסן־אַקציע אין קליין־געטאָ, וואָס איז צוליב אומאויפגעקלערטע סיבות אָפּגע־שטעלט געוואָרן שוין נאָך דער פאָרגעקומענער סעלעקציע.

דעם 15־טן סעפּטעמבער 1941 האָט דער שטאָט־קאָמיסאַר, אין וועמענס רשות דאָס געטאָ האָט זיך געפונען, איבערגעגעבן — דורכן ליטווישן באַאַמטן קאַמינסקאַס — דעם עלטעסטן־ראַט 5000 שיינען, וועלכע מ'האָט געדאַרפט פאַרטיילן די יידישע האַנטווערקער און זייערע משפחה־מיטגלידער. אַזוי ווי די דאָזיקע געדרוקטע האַנטווערקער־שיינען זיינען געווען געצייכנט מצד דעם יע־מאַלטיקן געטאָ־קאָמענדאַנט יאָרדאַן, האָט מען אָט די באַשייניקונגען אָנגערופן „יאָרדאַן־שיינען“.

הגם ס'איז לכתחילה אין געטאָ ניט געווען באַוווּסט, צוליב וואָס, אייגנטלעך, ס'ווערן אַזעלכע שיינען פאַרטיילט, איז דאָך געווען אַ גרונט אָנצונעמען, אַז די יעניקע יידן, וועלכע וועלן יאָ האָבן די „יאָרדאַן־שיינען“, וועלן עווענטועל געוויס טראַקטירט ווערן בעסער, ווי די יידן, וועלכע פאַרמאָגן זיי ניט. איטלעכער ייד אין געטאָ האָט דעריבער זיך געמיט צו באַקומען אַ „לעבנס־שיין“, ווי די געטאָ־יידן האָבן שפּעטער־צו אָנגערופן די א. ג. יאָרדאַן־שיינען.

זיך דערוויסנדיק וועגן דער פאַרטיילונג פון די שיינען, האָבן טויזנטער, טויזנטער יידן באַלאַגערט די געביידע פון עלטעסטן־ראַט און זיינע אינסטיטו־ציעס אויף וואַרניו גאַס 49, וועלנדיק באַקומען אַ „יאָרדאַן־שיין“. אַלעמענס בקשות צו דערפילן איז דער עלטעסטן־ראַט, פאַרשטייט זיך, ניט געווען ביכולת. חוצדעם איז ביי די געטאָ־יידן געווען אַ רייד, אַז די יעניקע, וועלכע זיינען ממונה צו פאַר־טיילן די שיינען, מאַכן דערמיט פאַרשיידענע אומדערלאַזבאַרע קאָמבינאַציעס. ס'איז דעריבער אַרום דעם ענין שיינען אָנגעגאַנגען אַ העפטיקער גערangl. אויסער דורכן עלטעסטן־ראַט, האָבן יידן אַ ביסל „יאָרדאַן־שיינען“ געהאַט באַקומען די־רעקט אויף די דייטשע אַרבעטס־שטעלעס, וווּ זיי האָבן געאַרבעט.

בײַ דער געלעגנהײט איז כדאי אָנצווײַזן, אַז די דאָזיקע שײַנען האָבן טאַקע געשפּילט אַ גרויסע ראָלע אין אײניקע קומענדיקע אקציעס. ערשט בעת דער גרויסער אַקציע, וואָס איז פאָרגעקומען דעם 28־טן אָקטאָבער 1941, איז מצד די נאַציס ניט געלײגט געוואָרן קײן אַכט אויף קײנע שײַנען, אפילו ניט אויף „יאָרדאַן־שײַנען". ביז דאַן איז אָבער דער א. ג. יאָרדאַן־שײַן טאַקע געווען אין אַ געוויסן זין אַ לעבנס־שײַן, ווײַל דורכדעם האָבן מענטשן זיך געראַטעוועט בעת די סעלעקציעס, וואָס זײַנען פאָרגעקומען בשײַכות מיט די פאַרניכטונגס־אקציעס.

מאָנטיק, דעם 15־טן סעפּטעמבער, פאַרנאַכט, איז אין געטאָ געקומען דער געטאָ־קאָמענדאַנט יאָרדאַן און האָט קאָנפיסקירט די קאַסע פון עלטעסטן־ראַט. הגם יאָרדאַן האָט ניט אָנגעגעבן די סיבה פון זײַן האַנדלונג, איז דאָך געווען אַ יסוד צו זײַן שטאַרק באַאומרואיקט וועגן די נאָענטע פּלענער מצד דער מאַכט בנוגע דעם געטאָ.

אַז דער דאָזיקער ייִדישער חשד איז ניט געווען אָן אַ גרונט, האָבן דערוויזן די ווײַטערדיקע געטאָ־געשעענישן.

* *
*

מיטוואָך, דעם 17־טן סעפּטעמבער 1941, אַזײגער 7—8 אינדערפרי, איז גאַנץ אומגעריכט אַרומגערינגלט געוואָרן פון אַ פאַרשטאַרקטער וואַך דאָס קלײן־געטאָ, ווו ס'האָבן געלעבט לערך דרײַ טויזנט ייִדן. דער פאַרקער צווישן קלײן־געטאָ און איבעריקן טײל געטאָ איז תיכף אָפּגעשפּאַרט געוואָרן.

אין דער זעלביקער צײַט זײַנען אַרײַן אין קלײן־געטאָ דײַטשע פּאָליצײַ־אָפּטײלונגען צוזאַמען מיט ליטווישע פּאַרטיזאַנער, און זײ האָבן גענומען אַרויס־טרײַבן די ייִדן פון זײערע הײַזער. די אַרויסגעטריבענע ייִדן האָט מען גענומען פירן אויף אַ פּלאַץ, וואָס האָט זיך געפונען בשכנות פון קלײן־געטאָ. ווען אַלע ייִדן זײַנען שוין געווען צוזאַמענגעבראַכט אויפן פּלאַץ, האָט זיך אָנגעהויבן אַ סעלעקציע: די יעניקע, וועלכע האָבן געהאַט די „יאָרדאַן־שײַנען", האָט מען אָפּגעשטעלט אויף דער „גוטער זײַט", די אַלע אַנדערע — אויף דער „שלעכטער זײַט".

פאַר דער צײַט, וואָס ס'איז אין קלײן־געטאָ פאָרגעקומען דאָס אַרויסטרײַבן די ייִדן אויפן פּלאַץ און די סעלעקציע, איז אויך אין איבעריקן טײל געטאָ געווען אַן אויסערגעוויינלעכע פּאַניק. ייִדן האָבן געמײנט, אַז נאָכדעם, ווי מען וועט ענדיקן מיטן קלײן־געטאָ, וועט מען זיך נעמען צו די אַנדערע געטאָ־קוואַרטאַלן. מען איז דעריבער געלאָפן פון אײן געטאָ־ווינקל אין צווײטן, ניט ווייסנדיק, פאַר־שטייט זיך, ווו און וואָס ס'איז בעסער...

די יידן אינעם איבעריקן טייל געטאָ האָבן פונדערווייטנס געהאַלטן אין נאָכ־פאָלגן דאס אַלץ, וואָס קומט פאָר אין קליין־געטאָ. פון מינוט־צו־מינוט איז די שפּאַנונג געוואָרן אַלץ גרעסער. וואָס דאָרט קומט באמת פאָר, האָט קיינער אין „גליקלעכערן" טייל געטאָ דאָך ניט געוווּסט. טייל האָבן משער געווען, אַז מען וועט די אָפּגעסאָרטירטע אוועקפירן צו דערשיסן; אַנדערע האָבן אַרויסגעזאָגט דעם חשד, אַז מען פירט, מסתמא, אַריבער קאָוונער געטאָ קיין לובלין, ווו ס'איז דאַן געווען דער רעזערוואַט פאַר יידן א. א. וו.

נאָכן פאַרענדיקן די סעלעקציע, האָט מען גענומען די אָפּגעסאָרטירטע אויף דער „שלעכטער זייט" לאָדן אין לאַסט־אויטאָס און אָפּטראַנספּאָרטירן אין דער ריכטונג צום 9־טן פאָרט. ס'איז קלאָר געוואָרן, אַז ס'קומט פאָר אַן אַקציע.

פּלוצלונג איז צוליב אומאויפגעקלערטע סיבות די אַקציע איבערגעריסן געוואָרן. די אַנפירער פון דער סעלעקציע האָבן גענומען פאַרלאָזן דעם פּלאַץ, און די באַוואַכונג האָט גענומען די יידן צוריקטרייבן אַהיים. פון 9־טן פאָרט האָט מען גענומען צוריקברענגען די יעניקע יידן, וועלכע מ'האָט שוין באַוויזן אַהין אַוועקצופירן.

צי ס'האָט דאַסמאָל זיך געהאַנדלט וועגן אַן אַקציע, וואָס איז צוליב וועלכע ס'איז סיבות איבערגעריסן געוואָרן, אָדער דאס איז געווען אַ מין „נערוון־קריג" קעגן די געטאָ־יידן, אָדער גאָר אַ מין „גענעראַל־פּראָבע" צו די באַפאָרשטייענ־דיקע מאַסן־אַקציעס — איז פאַר די געטאָ־יידן געבליבן אומבאַוווּסט.

ס'איז אויך בשעתו געווען אַ רייד, אַז דער אייגנטלעכער ציל פון אָט דער „פּראָבע־אַקציע" איז געווען צו שאַפן אַ פילם, וואָס זאָל באַווייזן, אַז די פאַר־ניכטונגס־אַקציעס אויף יידן ווערן אַדורכגעפירט מצד דער אָרטיקער באַפעלקע־רונג, ד. ה. ליטווינער, און ניט מצד דייטשן. צו דעם צוועק זאָלן די נאַציס האָבן אַוועקגעשטעלטע ביי דער סעלעקציע־אַרבעט בעיקר ליטווישע פּאַרטיזאַנער און דאַן פילמירט דעם פאַרלויף פון דער סאָרטירונג. אויך די דאָזיקע ווערסיע איז געבליבן ניט מער ווי אַ השערה.

לויט שפּעטערדיקע אומקאָנטראָלירטע ידיעות, זאָל דאַן זיך גאָר האָבן גע־האַנדלט וועגן אַ פּלאַן מצד דער מאַכט איבערצולאָזן אין געטאָ נאָר די 5000 באַזיצער פון די „יאַרדאַן־שיינען", און די אַלע אַנדערע געטאָ־יידן אומצוברענגען. אין לעצטן מאָמענט זאָל האָבן די אָקופּאַציע־מאַכט זיך אָפּגעזאָגט פון דעם דאָזיקן פּלאַן. קיין אויטענטישע ידיעות וועגן דעם איז אָבער אויך ניט געלונגען צו דערגיין.

אין דער געשיכטע פון קאָוונער געטאָ איז די דאָזיקע פּאַסירונג פאַרבליבן אונטערן נאָמען: „די פּראָבע־אַקציע".

קאַפּיטל XI

ערשטע „אָרדנטלעכע“ מאַסן־אַקציע אין געטאָ

פּראָוואָקאַציע ווען יידישן „אַטענטאַט“ אויפן שעף פון דער געטאָ־וואַך. — דאָס אָפּשפאַרן אַ גאַנצן געטאָ־קוואַרטאַל און די דורכפירונג פון דער ערשטער מאַסן־אַקציע אין געטאָ.

אין 9 טעג ארום נאך דער „פּראָבע־אקציע“, דעם 26־טן סעפּטעמבער 1941, איז אין געטאָ פאָרגעקומען די ערשטע, אַזוי צו זאָגן, „אָרדנטלעכע“ מאַסן־אקציע.

ביז דאַן איז די אויסראטונג פון דער יידישער באַפעלקערונג פארגעקומען מער סטיכיש, אָן אַ „סיסטעם“. מיט דער דאָזיקער אקציע איז דאָס געטאָ אריינגעטראטן אין אַ סטאדיע פון ארדנטלעכע מאַסן־אקציעס. די דאָזיקע מאַסן־שחיטות האָבן נאר במשך איין חודש צייט, ד. ה. פון 26־טן סעפּטעמבער ביזן 28־טן אָקטאבער 1941, אָפּגעקאָסט דעם געטאָ אַן ערך 13 טויזנט קרבנות. אין דעם פּרט פארנעמט די דאָזיקע אקציע אין דער מארטירער־געשיכטע פון קאָוונער געטאָ אַ באַזונדערן אָרט.

די „סיבה“ פון דער דאָזיקער אקציע, בעת וועלכער ס'זיינען אומגעבראכט געוואָרן איבער טויזנט יידן, איז געווען פאלגנדיקע:

מיט אַ טאָג־צוויי פאר אָט דער מאַסן־אקציע איז מצד דער געטאָ־וואַך איבערגעגעבן געוואָרן דעם עלטעסטן־ראט, אַז פון אַ חורבה, וואָס האָט זיך געפונען אויף קריקשטשוקאַיטשיאָ גאַס, לעבן געטאָ־טויער, זאָל מען מצד יידן האָבן געשאָסן אויפן יעמאַלטיקן שעף פון דער געטאָ־וואַך, קאָזלאָווסקי.

דעם עלטעסטן־ראט איז געשטעלט געוואָרן אַ פאָדערונג אויסצוליפערן דער געטאָ־וואַך די שולדיקע אינעם „אַטענטאַט“. אין קעגנפאַל זיינען אנגעמאָלדן געוואָרן אנטשפּרעכנדיקע סאנקציעס לגבי דער געטאָ־באַפעלקערונג.

אַזוי ווי די גאַנצע מעשה מיטן „אַטענטאַט“ אויפן שעף פון געטאָ־וואַך איז געווען ניט מער ווי אַ געוויינלעכע געשטאַפּאָ־פּראָוואָקאַציע, וואָס איז געווען אויסן

צו האָבן אַ „גרונט" אדורכצופירן אין געטאָ אן אקציע, זיינען אַלע דערקלערונגען און פארענטפערונגען מצד די יידן לכתחילה געווען פארמשפּט צו בלייבן אָן דערפאָלג.

די אמתע כוונות מצד די נאצים לגבי דעם געטאָ האָבן אויף זיך ניט געלאָזן לאנג וואַרטן.

* * *

פרייטיק, דעם 26־טן סעפטעמבער, אַזייגער 3 בייטאג, האָבן אין געטאָ אריינגעמארשירט אייניקע דייטשע פּאָליציי־אָפּטיילונגען און ליטווישע פּאַרטיזאנער, און זיי האָבן ארומגערינגלט דעם גאנצן קווארטאל, ווו דער „אטענטאט" איז, כלומרשט, פארגעקומען (דאס האָט פארכאַפּט די גאַסן: וועליאנער, מעסיניגקו, טיילן פון לינקעווער, איירענאָלער, קריקשטשוקאַיטשיאָ א. א.)

נאכדעם, ווי די גאנצע יידישע באַפעלקערונג פון דעם דאזיקן ארומגערינגלטן ראיאָן איז מיט ווילדער רציחה ארויסגעטריבן געוואָרן פון די הייזער און איז צונויפגעבראכט געוואָרן אויף אַ שכנישן פּלאַץ, האָט זיך אנגעהויבן די סעלעקציע. ווער ס'האָט געהאט צו דערווייזן, אַז ער ארבעט ערגעץ אין שטאט, איז אָפּגעסאָרטירט געוואָרן אויף איין זייט, די אַלע אנדערע — צווישן זיי פיל עלטערע און שוואַכערע מענטשן, פרויען אָן מענער דערצו נאך מיט קליינע קינדער — אויף דער אנדער זייט.

אַז די סעלעקציע אויף „רעכטס" און אויף „לינקס" באַדייט אַ סאָרטירונג פון מי לחיים ומי למות, האָבן דאַן נאָך ניט אַלע יידן תופס־געווען. פיל געטאָ־יידן האָבן נאך אַלץ ניט געקענט זיך פארשטעלן, אַז די נאצים זיינען מסוגל צו אזעלכע קאַלטבלוטיקע מאסן־מערדערייען.

איבער טויזנט מענער, פרויען און קינדער זיינען אין יענעם נאכמיטאג אָפּגעסאָרטירט געוואָרן צום טויט און זיינען תיכף אָפּגעפירט געוואָרן אין דער ריכטונג צום 9־טן פארט. די אָפּגעסאָרטירטע „צום לעבן" האָט מען אין זייערע וווינונגען דערלויבט זיך צוריקצוקערן ערשט אין אַ טאג־צוויי ארום, ווען ס'זיינען פארענדיקט געוואָרן די גרינטלעכע הויז־זוכונגען אין זייערע דירות, כדי אויסצוגעפינען „דאס באהאלטענע יידישע געווער"...

קיין גענויע ידיעות, וואָס מיט די אוועקגעפירטע יידן איז געשען, זיינען צו יענער צייט אין געטאָ ניט באַוווּסט געווען. ס'האָבן צירקולירט די פארשיידנסטע קלאַנגען. אַזוי, למשל, איז אין עטלעכע טעג ארום נאך דער סעלעקציע פארשפּרייט געוואָרן אַ ווערסיע, אַז די אוועקגעפירטע יידן געפינען זיך, כלומרשט, אין ראָמיין, אַ דאָרפישער ישוב ביי קאָוונע, ווו זיי זיינען באשעפטיקט ביי פעלד־ארבעט. מ'האָט אפילו בשעתו גערעדט וועגן אַ באַקומענעם בריוו פון אן ארויסגע־

פירמן יידן צו זיינע באַקאַנטע אין געטאָ, פון וועלכן ס׳איז צו זען, אַז די מעשה ראָמיין איז אמת.

הגם פיל געטאָ־יידן האָבן גערעדט וועגן בריוו, האָט דאָך קיינער דעם „בריוו" אין די אויגן ניט געזען. ערשט אין אַ געוויסער צייט ארום האָט מען זיך גע־כאַפּט, אַז די דאָזיקע קלאַנגען שטאַמען מצד געשטאַפּאָ, וואָס האָט באַוווסטזיניק זיי פאַרשפּרייט, מיטן ציל צו דעזאָריענטירן און פאַרפירן די עפנטלעכע מיינונג פון די געטאָ־יידן.

פון טאָג־צו־טאָג איז דערייבער אַלץ קלאָרער געוואָרן, אַז די אַלע קלאַנגען וועגן ראָמיין א. א. וו. האָבן קיין יסוד ניט, און אז די אַוועקגעפירטע יידן זיינען אומגעבראַכט געוואָרן אויפן 9־טן פאָרט. די שטימונג אין געטאָ האָט מחמת דעם געגנומען ווערן אַלץ אומרואיקער. ס׳איז געווען באַשיינפּערלעך צו זען, אַז דאָס אַלץ, וואָס ס׳איז געשען אין געטאָ ביז דאַן, איז ניט מער ווי אַן אנהויב. דער עיקר — שטייט נאָך פאַר... און די דאָזיקע פיינלעכע פאָרויסזאָגונגען זיינען, לײדער, גאַר בקרוב מקוים געוואָרן.

קאפיטל XII

אַקציע און ליקווידאַציע פון קליין-געטאָ

אומגעריכטע אַקציע אין קליין-געטאָ. — פאַרלויף פון דער אַק-ציע. — דאָס פאַרברענען לעבעדיקערהייט די קראַנקע און דעם מעדיצינישן פּערסאָנאַל פון יידישן שפּיטאָל. — ליקווי-דאַציע פון קליין-געטאָ און די אריבערפירונג פון די ניצול-געוואָרענע יידן אינעם איבעריקן טייל געטאָ.

ווי ס'איז שוין דערמאָנט געוואָרן אינעם קאַפּיטל „גרינדונג פון סלאָבאָדקער געטאָ", איז לכתחילה אין תחום פון געטאָ אויך געווען אריינגערעכנט דער טייל פּאַנעריו גאַס, וואָס פאַרמאָגט די אומגראַדע נומערן, און חוצדעם אייניקע שכנישע געסלעך. דער דאָזיקער געטאָ-ראיאָן האָט געהייסן „קליין-געטאָ", און איז דורך אַ ספּעציעלן הילצערנעם הענג-בריקל געווען פאַרבונדן מיטן איבעריקן טייל געטאָ.

ניט האָבנדיק די מינדסטע אָנונג וועגן טראַגישן גורל, וואָס דערוואַרט גאר בקרוב דעם קליין-געטאָ, האָבן דארטן זיך באַזעצט איבער דריי טויזנט יידן. אין קליין-געטאָ זיינען אויך געווען איינגעאָרדנט אייניקע יידישע געטאָ-אַנ-שטאַלטן, ווי אַ שטייגער, שפּיטעלער פאַר כירורגישע און אינפעקציע-קראַנקע, אַ קינדער-היים, אין וועלכן ס'זיינען געווען צונויפגעקליבן די קינדער פון די גע-וועזענע יתומים-הייזער אין קאָוונע, אַ מושב-זקנים א. א. וו.

סוף-סעפּטעמבער האָבן די קריסטן, וועלכע האָבן געוווינט בשכנות פון קליין-געטאָ, גענומען ריידן וועגן דעם, אַז אינגיכן וועלן די יידן מוזן פאַרלאָזן דעם דאָזיקן ראיאָן. ס'רוב יידן האָבן געמיינט, אַז די קריסטן זאָגן עס, מסתמא, דערפאַר, וואָס די געוו. ליטווישע באַלעבאַטים פון די הייזער אין קליין-געטאָ האָבן זיך געווענדעט צו דער מאַכט מיט אַ בקשה, מ'זאָל די יידן צונעמען פונעם דאָזיקן ראיאָן, ווייל דארטן געפינען זיך זייערע גערטנער א. א. ווירטשאַפטן.

הגם די יידן האָבן, ווי געוויינלעך, ערנסט זיך צוגעהערט צו אַזעלכע קלאַנגען, איז דאָך בשעתו קיינעם פון די געטאָ-יידן ניט איינגעפאַלן, אַז דאס קליין-געטאָ שטייט באמת ערב אַ קאַטאַסטראָפע.

אין דער נאכט פון פרייטיק, דעם 3־טן אויף שבת, דעם 4־טן אָקטאָבער 1941, איז די געטאָ־יידן געווען זייער אויפּפאַלנדיק די כמעט־אומאויפהערלעכע שיסערייַ מצד די ליטווישע פּאַרטיזאַנער, וועלכע האָבן באַוואַכט דעם צוים ארום קליין־געטאָ. אמת, די פּאָסטנס פון דער געטאָ־באַוואַכונג פלעגן זייער אָפט בײַ־נאכט שעהן־לאַנג ניט אויפהערן מיט זייערע שיסערייען, וואָס פלעגן די געטאָ־יידן שטאַרק נערווירן. אָבער דאסמאָל איז די שיסערייַ בייַנאכט געווען אַזאַ העפטיקע, אַז דאס האָט ביי די געטאָ־יידן, בפרט ביי די יידן פון קליין־געטאָ, ארויסגערופן אַ גרויסע באַאומרואיקונג.

שבת, אַזייגער 7 אינדערפרי, ווען פון אעראדראם האָבן צוריקגעקערט די יידישע נאכט־ארבעטער און ס'זיינען געווען ארויס אין שטאָט ארבעטן די יידישע ארבעטס־בריגאַדעס, איז פּלוצלונג דאס קליין־געטאָ ארומגערינגלט געוואָרן פון אַ פארשטאַרקטער וואַך, באַוואָפנט מיט מאַשינגעווער. אויפן בריק פון קליין־געטאָ איז אוועקגעשטעלט געוואָרן אַ ספּעציעלע וואַך מיט קוילנוואַרפער, און דער פארקער צווישן קליין־געטאָ און איבעריקן טייל געטאָ איז געוואָרן אָפּגעשפּאַרט. אפילו די שטענדיקע אייַנוווינער פון קליין־געטאָ, וואָס האָבן נאָר־וואָס זיך צוריקגעקערט פון דער נאַכט־ארבעט אויפן אעראדראם, איז פארווערט געווען אריבער־צוגיין דאָס בריקל און אדיינצוגיין צו זיך אין די וווינונגען.

פאר דער צייט זיינען אין קליין־געטאָ געווען אריין גרופּעס דייטשע פּאָ־ליציי צוזאַמען מיט ליטווישע פּאַרטיזאַנער און, גייענדיק פון הויז־צו־הויז, האָבן זיי ארויסגעטריבן די יידישע באַפעלקערונג אויף דער גאַס און זי אויסגעשטעלט אין רייען.

ניט זאגנדיק די יידן קיין וואָרט, ווהין און צוליב וואָס זיי ווערן געטריבן, האָט מען ניט געלאָזן מיטנעמען מיט זיך קיינע זאכן. מען האָט אפילו געהייסן אויסטאָן פון זיך בעסערע בגדים, מאַנטלען און עס איבערלאָזן אין שטוב.

* *

*

ווען אלע יידן פון קליין־געטאָ זיינען שוין געווען ארויסגעטריבן פון די הייַ־זער, האָט מען אלעמען גענומען טרייבן צו אַ פּלאַץ, בשכנות פון קליין־געטאָ, וווּ ס'איז פארגעקומען די סעלעקציע. ערב דער סעלעקציע, האָט דער שטאָט־קאָמיסאר, ס. אַ.־בריגאַדנפירער קראַמער, געמאָלדן דער דייטשער פּאָליציי, אַז בעת דער סעלעקציע זאָלן זיי אַלס גילטיקע אַרבעטס־שיינען אנערקענען נאָר די „יאָרדאַן־שיינען". נאָך דער דאָזיקער מעלדונג האָט זיך אנגעהויבן די סע־לעקציע.

די יעניקע גליקלעכע, וועלכע האָבן פארמאגט „יאַרדאַן־שיינען", זיינען צו־זאמען מיט זייערע משפחות אָפּגעשטעלט געוואָרן אויף דער גוטער זייט, אלע אנדערע זיינען אַפּגעקליבן געוואָרן אויף פארניכטונג.

פארדערצייט, וואָס ס'איז פארגעקומען די סעלעקציע, איז מצד די נאצים אונטערגעצונדן געוואָרן דער יידישער שפּיטאָל פאר אינפעקציע־קראנקע, און איבער 60 קראנקע צוזאמען מיטן מעדיצינישן פערסאָנאַל זיינען לעבעדיקערהייט אומגעקומען אין די פלאמען.

ביי דער געלעגנהייט איז כדאי צו באמערקן, אַז לכתחילה האָבן די נאצים צוגעפּאַסט אַ צענדליק יידן, וועמען זיי האָבן באפוילן לעבן שפּיטאל אויס־צוגראָבן אַ גרוב, האָבנדיק, ווייזט אויס, בדעה פארן אונטערצינדן דעם שפּיטאל צו דערשיסן די קראנקע און דערנאָך זיי צו באַגראָבן. אינמיטן גראָבן די גרוב איז אָבער צוגעקומען צו דער גרופּע יידן אַ דייטשער פּאָליציי־אָפיצער, וואָס האָט זיי געהייסן אָפּשטעלן די ארבעט. דאן האָבן די היטלעריסטן פארמאכט די טירן און פענצטער פון שפּיטאל און אים אונטערגעצונדן צוזאמען מיט די קראנקע, וועלכע זיינען, ווי געזאגט, לעבעדיקערהייט פארברענט געוואָרן.

לאנגע פייער־צונגען, איינגעהילט אין געדיכטע קנוילן רויך, האָבן געגומען זיך רייסן צום הימל און אנגעזאגט די געטאָ־יידן, אַז אין דעם מאָמענט ראנגלען זיך אין אַ מוראדיקער גסיסה איבער אַ האלבן הונדערט שווער־קראנקע יידן צו־זאמען מיט זייערע דאקטוירים און קראנקן־שוועסטער, וועלכע האָבן ביי די שווערסטע געטאָ־באַדינגונגען אלץ געטאָן, כדי זיי געזונט צו מאכן.

דער דאזיקער אומדערהערטער באַרבאַרישער אַקט מצד די רוצחישע היט־לעריסטן האָט אויף די געטאָ־יידן, בפרט אויף די יידן אין קליין־געטאָ, ווו ס'איז צו יענער צייט אָנגעגאַנגען די סעלעקציע, געמאַכט אַן אויסערגעוויינלעכן רושם.

די חולאים פון יידישן שפּיטאל פאר כירורגישע א. א. קראנקייטן ווי אויך די יידן פון מושב־זקנים האָט מען געפּאַקט אין לאַסט־אויטאָס, און מ'האָט זיי אַלעמען געפירט אויפן 9־טן פארט. ביי דער ארבעט פון לאָדן די קראנקע און אַלטע אין די לאַסט־אויטאָס זיינען געווען באַשעפטיקט די יעניקע יידן, וועלכע האָבן געהאט געגראָבן די גרוב לעבן שפּיטאָל.

ווי אַ באַלוינונג פאר „טיכטיקער ארבעט", האָבן די נאצים דערנאָך זיי גע־האט אריבערגעפירט אינעם איבעריקן טייל געטאָ. נאר 2 עלטערע יידן, וועמען זיי האָבן פון דער גרופּע איבערגעלאָזן, כדי באַהילפיק צו זיין ביי דער ארבעט פון אונטערצינדן דעם שפּיטאל, זיינען מצד די רוצחים אומגעבראַכט געוואָרן צוזאמען מיט די קראנקע.

בסך־הכל זיינען דאן אויף דער שלעכטער זייט אָפּגעסאָרטירט געוואָרן אַן ערך 1500 יידן, צווישן זיי קרוב 200 יתומים און יתומות פון קינדער־היים אין

געטאָ צוזאַמען מיט זייערע דערציער און אויפזעער. נאָכן פאַרענדיקן די סע־לעקציע, האָט מען די פאַראַנטוואָרטלעכע צום טויט גענומען טרייבן אין דער ריכטונג צום 9־טן פאָרט.

היות די געטאָ־יידן האָבן שוין דאַן גוט געוווּסט, וואָס פאַרא גורל ס'דער־וואַרט אויפן 9־טן פאָרט, האָבן די פאַראַנטוואָרטלעכע זיך גענומען רייסן פון די רייען. די דייטשע און ליטווישע פּאָסטנס, וועלכע האָבן זיי באַוואַכט, האָבן זיי גענומען מערדערלעך שלאָגן מיט די נאַגייקעס, מיט די ביקסן־פּריקלאַדן. ס'האָבן זיך אָפּגע־שפּילט גרויליקע און אויפציטערנדיקע סצענעס...

ווען די צום טויט־פאַראורטיילטע האָט מען געהאַט אָוועקגעטריבן אַ ביסל ווייַ־טער פון סעלעקציע־פּלאַץ, האָט דער ברוטאַלער רויזנער תּלין, קראַמער, וואָס האָט אָנגע־פירט מיט דער אַקציע, זיך געווענדעט צו די יידן, וועלכע זיינען געווען אָפּגעסאָר־טירט צום „לעבן", מיט פאָלגנדיקע ווערטער:

„אַזוי ווי אין קליין־געטאָ זיינען מצד די יידן פאַרגעקומען אומדערלאַזבאַרע ענינים, ווי אומלעגאַלער האַנדל דורכן געטאָ־צוים א. א. וו., ווערט פון היינט־אָן דאָס קליין־געטאָ ליקווידירט. אויב די יעניקע, וועלכע שטייען דאָ אויפן פּלאַץ, וועלן זיך פאַרהאַלטן פאַרנינפטיק, וועלן זיי איבערגעזידלט ווערן אין איבעריקן טייל געטאָ. ווען ניט, איז אייער וועג אהין!" — האָט ער אַנגעוויזן מיט דער האַנט אין דער ריכטונג צום 9־טן פאָרט...

אַ טויטע שטילקייט האָט געהערשט אויפן פּלאַץ בעת די רייד פון נאַצי־הענקער. די דערוויילנ־לעבן־געבליבענע יידן זיינען געשטאַנען פאַרגליווערטע, פאַר־כאַפּטע פון טויט־שרעק, און זיי האָבן מיט זייערע טרויעריקע בליקן באַגלייט זייערע ברידער און שוועסטער, וועלכע מ'האָט געפירט צום טויט.

* *
*

נאָך דער דערקלערונג פון שטאַט־קאָמיסאַר קראַמער, האָבן די ליטווישע פּאַרטיזאַנער גענומען טרייבן די „גליקלעכע" יידן אין דער ריכטונג צום הענג־בריקל, וואָס האָט געפירט פון קליין־געטאָ אין איבעריקן טייל געטאָ. ווען אַרייַנ־גיין אין די הייזער עפּעס נעמען, איז, פאַרשטייט זיך, קיין רייד ניט געווען. אומ־לעבער נצול־געוואָרענער ייד האָט אין דעם מאָמענט געהאַט איין־און־איינציקן באַגער: וואָס־גיכער פאַרלאָזן דאָס קליין־געטאָ, ווו ס'האָט געאָטעמט מיט טויט און פאַרניכטונג.

ביים קריכן אויף די שמאָלע און שטיילע טרעפּלעך פונעם הענג־בריקל, האָבן די פּאַרטיזאַנער ווידעראַמאָל גענומען מערדערלעך שלאָגן די יידן פאַרן, כלומרשט, צו־לאַנגזאַמען אַריבערגיין דאָס בריקל. אחוץ די מכות־רצח, האָבן זיי נאָך די יידן געדראָט מיטן אַוועקשיקן אויפן 9־טן פאָרט. ס'איז דעריבער ביים

אריבערגיין דאס בריקל אנטשטאנען אַ שרעקלעכער געדראנג און פּאַניק. מענטשן זיינען געקראכן איינער איבערן צווייטן, זיך באַמיענדיק וואָס־גיכער ארויסצורייסן פון קליין־געטאָ.

די לערך אנדערהאלבן טויזנט נצול־געוואָרענע יידן האָבן ערשט נאכן ארי־בערכאַפּן זיך דאס ענגע־בריקל געקענט אָפּכאַפּן דעם אָטעם און קומען צו זיך פונעם שווידערלעכן קאָשמאר, וואָס זיי האָבן אָקאָרשט איבערגעלעבט. ווי זיי שטייען און גייען, האָבן די דאָזיקע מענטשן זיך גענומען פונאנדערגיין צו באַ־קאַנטע, כדי ביי זיי צו געפינען אַ ווינקל, ווי אוועקצולייגן דעם קאָפּ. די יעניקע, וועלכע האָבן ניט געהאט צו וועמען צו גיין, זיינען געבליבן שטיין אויף דער גאַס הילפלאז און געוואַרט, ביז עמיצער וועט זיך אויף זיי מרחם־זיין און וועט זיי אריינגעמען צו זיך.

אין אַ פּאר טעג ארום נאך דער פארגעקומענער אקציע און ליקווידאציע פון קליין־געטאָ, ווען די יידישע הייזער זיינען דארטן שוין געווען פולשטענדיק אויסגערויבט און אין זיי זיינען פארבליבן נאר צעבראכענע מעבל־שטיק און ווערטלאזע קעגנשטאנדן, איז מצד געטשאַפּאָ די יידן פון ליקווידירטן קליין־געטאָ דערלויבט געוואָרן נאר אויף 1 שעה צייט אריבערצוגיין אין די געוועזענע וווינונ־גען, כדי פון דארטן עפּעס־וואָס אריבערצוטראגן צו זיך אינעם איבעריקן טייל געטאָ. אויך מיט דער דאָזיקער „פּריווילעגיע" האָבן זיך געקענט באַנוצן נאר די יעניקע, וועלכע האָבן געהאט צו ווייזן אַ „יארדאן־שיין".

ווען אין איינעם אַ פארנאכט זיינען געשטאפּאָ־לייט געקומען אין געטאָ, כדי אויף איין שעה צייט אריבערצופירן אין קליין־געטאָ די יעניקע יידן, וועלכע האָבן דארט געהאט זייערע זאכן, האָבן הונדערטער יידן, וואָס האָבן אויף דעם שוין געוואַרט שעהן־לאנג ביים ענגע־בריקל, ווי אַ מעכטיקער שטראם זיך אַ לאָז געטאָן אהין. אין גרויס איילעניש האָבן יידן גענומען פון דארטן שלעפּן אויף זיך בעט־געוואַנט, אלטע בגדים א. א. קעגנשטאנדן, וועלכע די נאצים האָבן בעת זייער רויב איבערגעלאָזן אין די געוועזענע יידישע דירות, ווייל זיי האָבן פאר זיי ניט געהאט קיין ווערט.

פאר די מענטשן פון קליין־געטאָ, וועלכע זיינען נאך דער אקציע פון דארטן ארויס נאַקעט און בארוועס, האָט אָבער יעדע שמאטע און יעדע שטיקל באַלע־באַטישקייט געהאט אַ גרויסן ווערט, און זיי האָבן דעריבער געוואָלט וואָס־מער אריינכאַפּן פון זייער „עשירות" במשך דער דערלויבטער שעה צייט. די איילעניש און יאגעניש איז דעריבער געווען, ווי נאך די גרעסטע גליקן...

אָט אַזוי איז גלייך ביים אנהויב פון דער עקזיסטענץ פון געטאָ אויף אַן עכטן געשטאַפּאָ־אופן ליקווידירט געוואָרן אַ גאנצער געטאָ־ראיאָן — דאס קליין־געטאָ.

קאַפּיטל XIII

גרויסע אקציע.

באַאומרואיקנדיקע קלאַנגען ערב דער גרויסער אַקציע. — באַפעל צו דער געטאָ־באַפעלקערונג וועגן דערשיינען אויפן דעמאָקראַטו־פּלאַץ, נים אַנווייזנדיק דעם צוועק פון צונויפקום. — שטייגנדיקע פּאַניק אין געטאָ. — דאָס דערשיינען פון איבער 26 טויזנט יידן אויפן דעמאָקראַטו־פּלאַץ. — פאַרלויף פון דער סעלעקציע, וואָס האָט אָנגעהאַלטן פון אינדערפרי ביז אינאָוונט. — נאָך דער סעלעקציע. — אָפּגעסאָרטירטע יידן ווערן געטריבן צום 9־טן פאָרט. — אויפרודערונג אין געטאָ. — שוידערלעכער גורל פון איבער 10 טויזנט יידן.

אין 24 טעג ארום, נאכדעם ווי ס'איז פארגעקומען די אקציע און ליקווידא־ציע פון קליין־געטאָ, איז דינסטיק, דעם 28־טן אָקטאָבער 1941, פאָר־געקומען אן אקציע, וואָס האָט צוליב דער ריזיקער צאָל קרבנות, וועלכע זי האָט איינגעשלונגען — איבער 10 טויזנט יידן! —, באַקומען דעם גרויליקן טיטל: „די גרויסע אקציע".

שוין אַ געוויסע צייט פאר דער דאָזיקער אקציע האָבן אין געטאָ געהאט ציר־קולירט קלאנגען, אַז, לויט די רייד פון קריסטן אין שטאָט, זיינען אויפן 9־טן פאָרט דורך סאָוועטישע קריגס־געפאנגענע צוגעגרייט געוואָרן גרויסע גריבער. היות ס'איז געווען אן ערנסטער גרונט חושד צו זיין, אַז די דאזיקע גריבער זיינען צו־געגרייט פאר די געטאָ־יידן, האָט עס ארויסגערופן אַ גרויסע צערודע־רונג. פון טאג־צו־טאג זיינען די דאָזיקע באַאומרואיקנדיקע קלאַנגען געוואָרן אַלץ מער עקשנותדיקער און האָבן די פּאַנישע שטימונג ביי די געטאָ־יידן שטארק פארגרעסערט.

זונטיק, דעם 26־טן אָקטאָבער־ מיטאָג־צייט, איז דערשינען אין געטאָ דער יעמאלטיקער ממונה פאר יידישע ענינים אין געשטאַפּאָ, ראַוקאַ, וועלכער איז דעם געטאָ שוין געווען באַקאַנט פון דער אקציע אויף דער אינטעליגענץ, און

האָט נאָך אַ לענגערן געשפּרעך מיט אייניקע מיטגלידער פון עלטעסטן־ראַט זיי צום סוף געמאַכט פּאָלגנדיקע „אומשולדיקע” מיטטיילונג:

— די מאַכט האָט באַשלאָסן, האָט דערקלערט ראַוקאַ, אָפּצוטיילן די אַרבעטנ־דיקע אין געטאָ פון די ניט־אַרבעטנדיקע. צו דעם צוועק וועלן די ניט־אַרבעטנדי־קע ייִדן אויסגעטיילט ווערן באַזונדער, און זיי וועלן באַזעצט ווערן אין ראַיאָן פון געוו. קליין־געטאָ. די אַרבעטנדיקע ייִדן, וועלכע אַרבעטן ס'רוב אויפן אַעראָ־דראָם א. א. קריגס־וויכטיקע אַרבעטס־שטעלעס, מוזן באַקומען אַ גרעסערע און אויך בעסערע באַשפּייזונג, כדי זיי זאָלן קענען לייסטן מער אַרבעט. דעריבער וועט דינסטיק, דעם 28־טן אָקטאָבער, קיינער פון געטאָ ניט אַרויסגעלאָזט ווערן צו דער אַרבעט אין שטאָט, און ס'וועט פּאַרקומען אַן אָנטשפּרעכנדיקע פונאַנ־דערטיילונג פון דער גאַנצער געטאָ־באַפעלקערונג. וועגן דינסטיקדיקן צונויפקום אויפן זאַמל־פּלאַץ, דאַרף דער עלטעסטן־ראַט מודיע־זיין דער געטאָ־באַפעלקערונג — האָט קאַלטבלוטיק פּאַרענדיקט זיין געשפּרעך דער געשטאַפּאָ־תלין ראַוקאַ.

אויפן סמך פון דער טרויעריקער דערפאַרונג מכוח דעם ווערט פון די גע־שטאַפּאָ־דערקלערונגען, איז געווען אַ יסוד באַאומרואיקט צו זיין וועגן אמתן ציל פון דער אָנגעמאָלדענער צונויפּרופונג פון דער גאַנצער געטאָ־באַפעלקערונג אויפן דעמאָקראַטו־פּלאַץ.

אינעם עלטעסטן־ראַט איז דעריבער אַנטשטאַנען די פראַגע, צי זאָל ער יאָ אָדער ניט פּובליקירן די מעלדונג וועגן באַפעל מצד דער מאַכט צו דערשיינען אויפן זאַמל־פּלאַץ. נאָך אַ לײדנשאַפטלעכן ישוב־הדעת זיינען עטלעכע מיטגלי־דער פונעם עלטעסטן־ראַט, בראש מיט דר. עלקעס, זונטיק, שפּעט אין אָוונט, אַוועק צו הרב שאַפּירא, כדי צו הערן זיין מיינונג וועגן דער פראַגע. הרב שאַפּירא, וואָס איז בשעתו געווען קראַנק, האָט געהאַט געבעטן אַ ביסל צייט נאָכצוטראַכטן וועגן דער תשובה. ערשט מאָנטיק אינדערפרי האָט הרב שאַפּירא געענטפערט דעם על־טעסטן־ראַט, מ'זאָל די מעלדונג צו דער געטאָ־באַפעלקערונג יאָ פּובליקירן.

די שפּאַנונג אין געטאָ איז דערווייל אַלץ מער געוואַקסן און האָט דערגרייכט איר הויכפּונקט, ווען דער עלטעסטן־ראַט האָט מאָנטיק, דעם 27 אָקטאָבער, ביי־טאָג, פּובליקירט אַ מעלדונג, ווו ס'איז געזאָגט געוואָרן, אַז, לויט אַ באַפעל פון די מאַכט־אָרגאַנען, דאַרף דינסטיק, דעם 28 אָקטאָבער, 6 אַזייגער פרי, די גאַנצע געטאָ־באַפעלקערונג, יונג און אַלט, מענער, פרויען און קינדער, געזונטע און אַפילו אויך קראַנקע, דערשיינען אויפן דעמאָקראַטו־פּלאַץ — אַ גרויסער פּלאַץ אין יעמאַלטיקן תחום פון געטאָ. ווער ס'וועט געפונען ווערן אין שטוב, האָט עס געהייסן אין דער מעלדונג, וועט ווערן דערשאָסן מצד דער דייטשער פּאָליציי, וועלכע וועט גיין קאָנטראָלירן די הייזער. די הייזער דאַרפן דעריבער בלייבן אָפן.

וועגן עצם=צוועק פון צונויפזאַמלען זיך — איז מצד דעם עלטעסטן=ראַט אין זיין מעלדונג צו דער באַפעלקערונג קיין איין וואָרט ניט דערמאָנט געוואָרן.

גלייך נאָכן באַקאַנט=ווערן פון דער דאָזיקער מעלדונג מצד דעם עלטעסטן=ראַט, האָט דאָס געטאָ געמאַכט דעם איינדרוק פון אַ הוידנדיקער שיף אין דער צייט פון אַ גרויסן שטורעם אויפן ים...

די דראָאונג, אַז מען וועט דערשיסן די יעניקע, וועלכע מען וועט געפינען אין שטוב, האָט אויסגעשלאָסן די מעגלעכקייט פון בכלל ניט קומען אויפן זאַמל=פּלאַץ. אגב, דאַרף באַמערקט ווערן, אַז צו יענער צייט איז נאָך די געטאָ=יידן ניט איינגעפאַלן אויפן זינען דער געדאַנק פון זיך אויסבאַהאַלטן, כדי ניט אויסצופירן די פאַראָרדנונג פון דער אָקופּאַציע=מאַכט אַליין צו דערשיינען אויפן סעלעקציע=פּלאַץ.

דער אַנדערער האַלבער טאָג פון מאַנטיק און די נאַכט פון מאַנטיק אויף דינסטיק איז געווען אַ צייט פון גרויסער דענערווירונג און באַאומרואיקונג. מענטשן זיינען געלאָפן איינער צום צווייטן אויסצוטייטשן דעם ניט=אָנגעמאָלדענעם ציל פון דעם מאָרגנדיקן צונויפקומען זיך אויפן דעמאָקראַטו=פּלאַץ. איינער האָט ביים צווייטן געוואָלט געפינען אַ באַשייד אויף דער פּיינלעך=נאַגנדיקער רעטעניש: וואָס וועט, אייגנטלעך, מאָרגן געשען?..

ווי ס'איז געווען דער פאַל ביז דאַן, האָבן אויך דאָסמאָל ניט געפעלט קיין „באַרואיקנדיקע“ קלאַנגען, אָן ספק פאַרשפּרייטע מצד געשטאַפּאָ אַליין, אַז ס'וועט כלומרשט, קיין בייז ניט געשען; אַז ס'האַנדלט זיך נאָר וועגן אַ מין אומשולדיקן פאַרביימאַרשירן, פון דער גאַנצער געטאָ=באַפעלקערונג פאַר די מאַכט=פאַרשטייער, כדי זיי זאָלן האָבן אַ מעגלעכקייט מיט די אייגענע אויגן אָנצוקוקן דעם מענטשן=מאַטעריאַל פון געטאָ; אַז מען וועט מצד די מאַכט=אָרגאַנען מאַכן פאַר דער געטאָ=באַפעלקערונג אַ געהעריקע מעלדונג און — דאָס וועט זיין אַלץ א. א. וו. אָבער, אַז דער 28=טער אָקטאָבער 1941 וועט זיין דער שוואַרצסטער טאָג אין דער געשיכטע פון קאָוונער געטאָ=ישוב — אַ טאָג, וואָס וועט אָפּקאָסטן דעם געטאָ 40 פּראָצענט פון זיין מענטשן=באַשטאַנד — אַזוינס האָבן אפילו די גרעסטע געטאָ=פּעסימיסטן דאַן ניט געוואַגט פאָרויסצוזען.

האָבנדיק די דערפאַרונג פון די פריער=פאָרגעקומענע סעלעקציעס, אַז ס'איז ראַטזאַמער צו האָבן ביי זיך וואָס בעסערע אַרבעטס=דאָקומענטן, פון וועלכע ס'איז צו זען, אַז מען אַרבעט און מען איז אַ „נוציקער ייד“, האָט איטלעכער געטאָ=ייד זיך געמיט צו זיין באַזאָרגט צום מאָרגנדיקן טאָג מיט וואָס=מער אַרבעטס=באַשייניקונגען, כדי דערמיט צו באַרעכטיקן זיין פּרעטענזיע אויף א שקלאַפן=לעבן.

די טויזנטער יידישע עראַדראַם-אַרבעטער האָבן דאַן זייער פיל אַכט געלייגט אויף די אַרבעטס-בינדעס, וואָס די דייטשע פראָנט-בוי-לייטונג פון עראָדראָם האָט זיי געהאַט פאַרטיילט. *)

די יעניקע עראָדראָם-אַרבעטער, וועלכע האָבן נאָך ניט געהאַט אָפּגענומען פון יידישן אַרבעטס-אַמט זייערע אַרבעטס-קאַרטעס, זיינען אייליק אַהין געלאָפן זיי אָפּנעמען, האָפנדיק, אַז דאָס קען האָבן פאַר זיי אַ גרויסן באַדייט במשך דעם מאָרגנדיקן טאָג. דער געדראַנג אין אַרבעטס-אַמט איז דעריבער געווען אַזוי גרויס, אַז די אומרואיקע מענטשן-מאַסע האָט ניט קענענדיק זיך דערשלאָגן אפצובאַקומען די אַרבעטס-קאַרטעס, דעמאָלירט אַ טייל פונעם אַרבעטס-אַמט.

דער עלטעסטן-ראַט, פון זיין זייט, האָט געמאַכט צוגרייטונגען, אַז די געטאָ-באַפעלקערונג זאָל אויפן פּלאַץ זיך גרופּירן לויט די באַזונדערע אַרבעטס-שטעלעס, ווי אַ שטייגער, עראַדראַם, שטאַטישע אַרבעטס-בריגאַדעס, געטאָ-אינסטיטוציעס א. א. וו., און איטלעכע אַרבעטס-שטעלע זאָל האָבן אַ באַזונדערן טראַנספּאַרענט, פון וועלכן ס'זאָל זיין צו זען, ווו די מענטשן אַרבעטן.

* *

*

ס'האָט זיך געענדיקט דער אַנדער האַלבער טאָג פון 27-טן אָקטאָבער און ס'איז אויך פאַרביי די נאַכט פון 27-טן אויפן 28-טן אָקטאָבער, וואָס כמעט אַלע יידן האָבן פאַרבראַכט אין גרויס דענערווירונג מחמת די באַאומרואיקנדיקע דערוואַרטונגען פונעם אנקומענדיקן טאָג.

אין דער טונקלקייט פון שפּעט-האַרבסטיקן פאַרטאָג, וואָס האָט נאָך ניט באַוויזן אויסצוטאָגן, האָבן געפינקלט די פאַרגייענדיקע שטערן. צום ערשטן מאָל איז דעם ערב-ווינטער די ערד געווען באַדעקט מיט אַ דינעם שניי-פוך. ס'איז געווען אונטערגעפרוירן און קאַלטלעך.

ווען דער זייגער איז געוואָרן 6, האָבן מיטאַמאָל פון אַלע געטאָ-הייזער זיך גענומען לאָזן יידן צום דעמאָקראַטו-פּלאַץ. עלטערן האָבן זייערע קלענערע קינדער געטראָגן אויף די הענט, אָדער געפירט אין קינדער-וועגעלעך. אַלטע און שוואַכערע מענטשן זיינען דורך זייערע משפחה-מיטגלידער געפירט געוואָרן אונטער אָרעם. די שווער-קראַנקע האָט מען אויף טראָג-ברעטלעך געטראָגן צום פּלאַץ. קיינער האָט ניט געוואָלט פאַרבלייבן אין שטוב און זיין אויסגעשטעלט אויף דער געפאַר צו ווערן דערשאָסן בעת דער קאָנטראָל פון די הייזער. ווי ס'האָט געהאַט געפאָדערט דער באַפעל פון דער מאַכט, זיינען די טירן אין אַלע יידישע הייזער געבליבן אָפן, פריי פאַר דער קאָנטראָל פון דער דייטשער פּאָליציי.

*) די אַרבעטס-בינדעס זלעגט מען טראָגן אויפן לינקן אַרבל פון אויבערשטן בגד.

אַז ס׳האָט אויסגעטאָגט, איז אויפן גרויסן דעמאָקראַטו־פּלאַץ שוין געווען צונויפגעקליבן די גאַנצע געטאָ־באַפעלקערונג אין אַ סכום פון איבער 26 טויזנט נפשות. יעדער איינער האָט זיך געמיט צו זיין וואָס־נענטער צו זיינע פריינט און באַקאַנטע.

ס׳איז אַריבער אַ שעה און צוויי און קיין זאַך איז נאָך ניט געווען צו זען. פאַר דער צייט זיינען אויפן פּלאַץ אויך אנגעקומען לערך אנדערהאַלבן טויזנט יידן, וועלכע זיינען דעם פאַריקן טאָג, ד. ה. מאנטיק דעם 27־טן אָקטאָבער, אינדערפרי, אַוועק אַרבעטן אויפן אעראָדראָם, און זיי זיינען דאָרטן מצד דער אעראָדראָם־לייטונג פאַרהאַלטן געוואָרן צו אַרבעטן אויך די נאַכט־שיכט, ווייל פון געטאָ האָט מען קיין אַרבעטער אויף דער נאַכט־שיכט שוין ניט אַרויסגעלאָזן.

די דאָזיקע יידן, וואָס האָבן, צוריקקערנדיק פון אעראָדראָם אין געטאָ, שוין קיינעם ניט געפונען אין די הייזער, זיינען אַרומגעלאָפן איבערן פּלאַץ, כדי אויפצוזוכן אינעם גרויסן מענטשן־המון זייערע משפחה־מיטגלידער. חוצדעם, וואָס זיי זיינען געווען טויט־מיד און אויסגעשעפּט פון אַרבעטן אויפן אעראָדראָם 2 שיכטן נאָך דער ריי, זיינען זיי געווען זייער שטאַרק אויסגעשמירט אין בלאָטע און ליים פון דער אַרבעט. (ווי ס׳האָט שפּעטער, אין לויף פון טאָג, זיך אַרויסגעשטעלט, האָט דער הילוך פון די דאָזיקע מענטשן און זייער גאַנצער אויסזען פאַרן גרעסטן טייל פון זיי געהאַט אַ פאַטאַלע ווירקונג בעת דער סעלעקציע.)

* *

*

אַזייגער 9 אינדערפרי האָבן זיך גענומען דערנענטערן צום פּלאַץ מחנות דייטשע פּאָליציי, אונטער דער אָנפירונג פון פּאָליציי־הויפּטמאַן טאָרנבוים, און גרויסע גרופּעס שטאַרק־באַוואָפנטע ליטווישע פּאַרטיזאַנער. ס׳איז געוואָרן קענטיק, אַז דאָס גורלדיק־אומבאַוווּסטע וועט זיך באַלד אָנהויבן.

נאָכדעם, ווי ס׳איז אנגעקומען דער געשטאַפּאָ־רוצח ראַוקאַ צוזאַמען מיטן יידן־מערדער, דער געטאָ־קאָמענדאַנט יאָרדאַן, איז אויפן ריזיקן פּלאַץ געוואָרן טויט־שטיל, ווי בעת אַן אויסערגעוויינלעך־געשפּאַנטן מאָמענט. אַלע אָנוועזנדיקע יידן אויפן פּלאַץ האָבן אינטואיטיוו דערשפּירט, אַז באַלד וועט געשען עפּעס אויסערגעוויינלעכעס, עפּעס פאַטאַלעס...

פריער פאַר אַלץ איז אָפּגעגעבן געוואָרן אַ באַפעל זיך אויסצושטעלן צו 10 פּערזאָן אין אַ ריי און זיך צו גרופּירן אין קאָלאָנעס צו 100 מענטשן, זיך האַלטנדיק גאַנצע משפּחות צוזאַמען. פאַרויס זיינען געשטאַנען די מיטגלידער פון יידישן עלטעסטן־ראַט און פון דער יידישער געטאָ־פּאָליציי צוזאַמען מיט זייערע משפּחה־מיטגלידער, הינטער זיי — די קאָלאָנע פון פאַרשיידענע געטאָ־מוסדות, און דאַן

די יידישע אַרבעטס־בריגאַדעס אין שטאָט, די אעראָדראָם־אַרבעטער א. א. וו.

פאַר דער צייט זיינען אויך אָפּגעשיקט געוואָרן פּאָליציי און פּאַרטיזאַנער אַדורכצופירן רעוויזיעס אין די געטאָ־הייזער, כדי צו קאָנטראָלירן, אויב אַלע געטאָ־יידן זיינען טאַקע דערשינען אויפן פּלאַץ. די יעניקע שוואַך־קראַנקע, וועלכע מ'האָט בשום־אופן ניט געקענט ברענגען צום זאַמל־פּלאַץ און זיי זיינען איבערגעלאָזן געוואָרן אין די הייזער, זיינען מצד דער פּאָליציי און פּאַרטיזאַנער צוזאַמענגענומען געוואָרן אויף לאַסט־אויטאָס און זיינען אָפּגעטראַנספּאָרטירט געוואָרן דירעקט אויפן 9־טן פאָרט. ביי דער געלעגנהייט איז כדאי צוצוגעבן, אַז אייניקע ליטווישע פּאַרטיזאַנער, וועלכע האָבן ניט געקענט גובר־זיין דעם יצר־הרע נאָך רויב און האָבן אין די יידישע הייזער גענומען רויבן, וואָס ס'לאָזט זיך, זיינען מצד די דייטשן אַליין אויף אָן אָרט געוואָרן אַנטוואָפנט און אונטער אַ קאָנוואָי איבערגעשיקט אין שטאָט.

ענדלעך זיינען די רוצחים צוגעטראָטן צו זייער בלוטיקער אַרבעט.

נאָכדעם ווי ראַוקאַ האָט געהאַט אַדורכגעלאָזן בשלום אַלעמען פון דער קאָלאָנע פון עלטעסטן־ראַט און פון דער יידישער געטאָ־פּאָליציי, האָט ער זיך גענומען צו סאָרטירן די קאָלאָנעס פון די יידישע געטאָ־מוסדות, אויסטיילנדיק אויף דער רעכטער זייט די עלטערע און שוואַכערע מענטשן, און אויף דער לינקער זייט — די יינגערע און קרעפטיקערע מענטשן.

נאָכן ענדיקן סאָרטירן די קאָלאָנעס פון דער יידישער געטאָ־אַדמיניסטראַציע, האָט די סעלעקציע אָנגענומען אַן אינטענסיווערן טעמפּאָ. זיך שטעלנדיק מיטן פּנים צו די פאַרזאַמלטע אויפן פּלאַץ, האָבן רייענווייז געמוזט פאַר אים פאַרביידעפילירן אַלע יידן און ער, ראַוקאַ, האָט מיט אַ שטעקעלע אין דער האַנט דיריזשירט די מענטשן צו גיין אויף רעכטס, אָדער אויף לינקס.

שוין לכתחילה איז געווען קענטיק, אַז ראַוקאַ אורטיילט בעת דער סעלעקציע בעיקר לויטן פיזישן אויסזען פון מענטשן, לויט זיין קליידונג, זויבערקייט, משפּחה־באַשטאַנד א. א. וו. די יינגערע, קרעפטיקערע און זויבערע מענטשן ווי אויך קלענערע משפּחות, וואָס פאַרמאָגן ווייניק ניט־אַרבעטספעיקע פּערזאָנען, שיקט ער אויף דער בעסערער זייט; די עלטערע און שוואַכערע מענטשן, משפּחות אָן אַרבעטספעיקע מענער ווי אויך די יעניקע, וועלכע זעען אויס אומזויבער און זיינען שלעכט געקליידעט — אויף דער ערגערער זייט.

זיך לחלוטין ניט אינטערעסירנדיק מיט דעם, צי דער באַטרעפנדיקער ייד אַרבעט יאָ אָדער ניט, האָט ער, ראַוקאַ, בכלל ניט געלייגט קיין אַכט אויף די אַרבעטס־באַשייניקונגען, וואָס איטלעכער ייד האָט צוגעגרייט אים צו ווייזן. ס'זיינען געווען פיל פאַלן ווען לאַנג־יאָריקע בעלי־מלאכות פלעגן דעפילירנדיק פאַרביי

ראַוקאַן אים זאָגן, אַז זיי זיינען פּאַכמענער, וואָס אַרבעטן שווין לאַנג ביי זייערע פּעכער, פלעגט ער מיט אַ ציניש שמייכעלע זיי ענטפערן: „זייער גוט! גראָד אַזעלכע פּאַכמענער וועלן דא אנטקעגן — ווייזנדיק מיט דער האַנט אין דער ריכ־טונג פון „קליין־געטאָ — זייער צוניץ קומען...“

ווען ער פלעגט אָבער פון זיינע משרתים אויפן פּלאַץ באַקומען אַ ידיעה, אַז אויף דער רעכטער, ד. ה. שלעכטער זייט, זיינען נאָך דא צו ווייניק קרבנות, פלעגט ער דאַן בכלל אָן יעדן קריטעריום שיקן אויף רעכטס אַ גרעסערע צאָל יידן, כדי אויסצוגלייכן זיין „חשבון“.

אַז ס'איז געקומען מיטאָג־צייט, האָט ראַוקאַ זיך ניט פאַרגונען איבערצו־רייסן זיין „הייליקע“ אַרבעט און, עסנדיק מיט אַפּעטיט זיינע פוטערבראָדן, האָט ער מיט דער זעלבער התמדה, ווי פריער, פאָרגעזעצט מיט זיין תלין־שטעקעלע צו שיקן יידן צום טויט.

אויך יאָרדאַן, וואָס האָט לכתחילה מער זיך אינטערעסירט מיטן אַלגעמיינעם גאַנג פון דער סעלעקציע, אַליין ניט סאָרטירנדיק די מענטשן, האָט שפּעטער־צו זיך מתקנא־געווען אָן זיין „קאָלעגע“ ראַוקאַ, און ער האָט פערזענלעך זיך גענומען אַקטיוו באַטייליקן אין דער סעלעקציע־אַרבעט.

שווידערלעכע און גרויליקע סצענעס פלעגן זיך אָפּשפּילן אין די פאַלן, ווען די נאַצישע־מערדער פלעגן בעת דער סעלעקציע אָפּרייסן אַן אַלטן טאַטן אָדער מאַ־מען פון זייערע קינדער, אָדער סתם אַזוי, לויט זייער איינזען, אָפּרייסן פון דער משפחה איינעם אָדער מערערע משפּחה־מיטגלידער און זיי שיקן אויף דער שלעכ־טער זייט.

אַ יאָמערלעך געוויין פון אויף אייביק־פונאַנדערגעשיידטע משפחה־מיטגלידער האָט זיך געטראָגן איבערן ריזיקן פּלאַץ. יעדער איינער איז געווען באַהערשט פון אַ גרענעצלאָזער פאַרצווייפלונג און פאַרלוירנקייט. יידן האָבן געהאַט דאָס געפיל, אַז אַלע זיינען במילא פאַרלוירן, נאָר פאַר איין טייל ווערט דאָך דאָס לעבן אויף אַ געוויסער צייט פּראָלאָנגירט.

אויב פאַרן אַדורכגיין די סעלעקציע, זיינען ס'רוב יינגערע מענטשן געווען שרעקלעך דענערווירט, וועלנדיק וואָס־גיכער וויסן די אנטשיידונג פון גורל, האָבן די עלטערע יידן, מוז מען זאָגן, דאַן אַרויסגעוויזן פיל מער רואיקייט און בטחון. אין אַלע רייען האָט מען געקענט זען און הערן, ווי עלטערע יידן זאָגן אָן אויפהער קאַפּיטלעך תהילים, מיטן טרויעריקן ניגון פון תהילים־זאָגן, בעת דער בר־מינן ליגט אויף דער ערד...

דער גרויליקער טאָג האָט זיך געצויגן ווי אַן אייביקייט. אַלץ, וואָס געשעט אויפן פּלאַץ, האָט אויסגעזען עפּעס אַזוי משונהדיק־ווילד, אומפאַרשטענדלעך, ווי

אין אַ בייזן קאשמאר־חלום. אָבער, ליידער, איז עס ניט געווען קיין בייזער חלום, נאָר אַן אויסערסט־טראַגישעווירקלעכקייט.

היות די אָפּגעטיילטע אויף דער שלעכטער זייט פלעגט מען אָפּטראַנספּאָר־טירן אין ראַיאָן פון געוועזענעם קליין־געטאָ, האָבן זיך אויפן פּלאַץ איינגעפונען יידן, וועלכע האָבן געפּרוווט זיך אַליין און אויך אַנדערע איינריידן, אַז ס'וועלן, קען זיין, טאַקע געשאַפן ווערן צוויי געטאָס: אַ "בעסערע", ווו ס'וועלן זיין די אַר־בעטספעאיקע, יונגע און געזונטע מענטשן, און אַן „ערגערע" געטאָ, ווו ס'וועלן זיין די עלטערע און שוואַכערע מענטשן, וועלכע ווערן אָפּגעקליבן אויף דער שלעכטער זייט.

*

און די סאָרטירונג איז ווייטער אָנגעגאַנגען מיטן פולן טעמפּאָ. אומאויפ־הערלעך פלעגן גרויסע מחנות יידן געשיקט ווערן אויף דער שלעכטער זייט און פון דאָרטן — אין קליין־געטאָ. די יעניקע אָפּגעריסענע משפחה־מיטגלידער, וועלכע פלעגן פּרובירן אַריבערלויפן פון דער שלעכטער זייט צו זייערע אייגענע אויף דער בעסערער זייט, פלעגן מערדערלעך געממיתט ווערן מצד דער שטרענגער באַוואַ־כונג, וואָס פלעגט זיי היטן. לויט דער גרויזאַמער באַציאונג צו זיי מצד די פאַסטנס איז געווען דייטלעך צו זען, אַז די מענטשן דערוואַרט זייער שלעכטס.

געלעגנהייטלעך איז גוויטיק צו באַמערקן, אַז די יידישע געטאָ־פּאָליציי, וואָס האָט ביים אויספירן פאַרשיידענע אורדנונגס־פונקציעס געהאַט אַ מעגלעכקייט פרייער זיך צו באַוועגן אויפן פּלאַץ, האָט אין יענעם גרויליקן טאָג דורך פאַר־שיידענע קאָמבינאַציעס מיטגעהאָלפן פיל יידן אָדער בכלל אויסצומיידן די סע־לעקציע און זיך אַריבערצוגנבענען צו די אָפּגעקליבענע אויף דער גוטער זייט, אָדער — אין אַ פיל קלענערער מאס — שוין נאָך דער סעלעקציע זיך אַריבערצוכאַפּן פון דער שלעכטער אויף דער גוטער זייט. צענדליקער, צענדליקער יידן זיינען אַ דאַנק דעם יענעם טאָג נצול־געוואָרן פון אַ טראַגישן אומקום.

ביז אין דער אָוונט־טונקלקייט האָט אָנגעהאַלטן די סעלעקציע. פיל שוואַכע און קראַנקע מענטשן, וועלכע האָבן ניט אויסגעהאַלטן דאָס אויסזיין אַ גאַנצן טאָג אויפן פעלד, זיינען געשטאָרבן אויפן פּלאַץ. נאָך דער סעלעקציע זיינען דעריבער אויפן זאַמל־פּלאַץ געבליבן ליגן צענדליקער מתים און אויך אַ היפּשע צאָל גוסס'־דיקע קראַנקע. די יעניקע, וועלכע זיינען נאָך געווען ביים לעבן, זיינען אין די פאַרטאָג־שעהן צוגויפגענומען געוואָרן אויף לאַסט־אויטאָס און זיינען אָפּגעשיקט געוואָרן צום פאָרט אויף פאַרניכטונג.

*

ענדלעך איז צום סוף פון דער סעלעקציע פאַר די געשטאַפּאָ־רוצחים באַ־וווסט געוואָרן, אַז אויף דער שלעכטער זייט זיינען אָפּגעסאָרטירט געוואָרן איבער

10 טויזנט קרבנות. ווען די לעצטע גרופּע פון די אָפּגעסאָרטירטע יידן אויף דער שלעכטער זייט איז אָפּגעפירט געוואָרן אין קליין־געטאָ, איז די יעניקע יידן, וועלכע זיינען געווען אָפּגעקליבן אויף דער גוטער זייט און זיינען דעם גאַנצן טאָג געבליבן באַוואַכט, דערלויבט געוואָרן זיך צוריקצוקערן אין זייערע וווינונגען.

אין דער אָוונט־טונקלקייט האָבן די „גליקלעכע" יידן גענומען פּאַרלאָזן דעם סעלעקציע־פּלאַץ און גיין צו זיך אַהיים. ס'איז אָבער געווען אַ קאָלאָסאַלער אונ־טערשייד צווישן דעם גיין אויפן פּלאַץ פּאַרטאָג און דעם צוריקקערן פון פּלאַץ אינאָוונט: ס'איז כמעט ניט געווען קיין איין משפּחה, וואָס האָט צוריקגעקערט אַהיים מיט דער זעלבער צאָל מענטשן, ווי מען איז פּאַרטאָג אַרויס פון שטוב. חוצדעם זיינען הונדערטער, הונדערטער משפּחות אַוועק אויף דער שלעכטער זייט און זייער פּולן באַשטאַנד.

די צוריקגעקערטע אַהיים האָבן אויסגעזען, ווי געקומענע פון אַ ריזיקער לויה — אַ לויה פון איבער 10 טויזנט מענטשן. טויט־מידע, אַדורכגעפּראַרענע און אויסגעהונגערטע האָבן די צוריקגעקערטע אין זייערע היימען ניט געקענט קומען צו זיך, ווייל אַלעמען האָט געפּייניקט די פראַגע וועגן ווייטערדיקן גורל פון די צונויפגעקליבענע יידן אין קליין־געטאָ. ווידער איז די נאַכט געווען אַ שלאָפלאָזע.

די אַריבערגעפירטע יידן אין קליין־געטאָ האָט מען פּאַראָרדנט צו פּאַרנע־מען די האַלב־חרובע וווינונגען, וווּ ס'האָבן געהאַט געוווינט די יידן ביז דער אַקציע און ליקווידאַציע פון קליין געטאָ.

ניט האָבנדיק קיין אַנונג, וואָס פּאַראַ טראַגישן סוף ס'דערוואַרט זיי שוין במשך דעם מאָרגנדיקן טאָג, האָבן די קרבנות זיך צעוואָרפן איבערן קליין־געטאָ, כדי צו געפינען אַן אָרט, וווּ אוועקצולייגן דעם מידן קאָפּ. ס'רוב האָבן טאַקע, ווייזט אויס, געהאַלטן, אַז דאָ וועט זיין אויף אַ לענגערער צייט זייער מקום־מנוחה, ווייל פּיל פון זיי האָבן געוואָלט פּאַרנעמען אַ וואָס בעסערע דירה א. א. וו.

במשך דער נאַכט האָט דער פּאָרזיצער פון עלטעסטן־ראַט דר. עלקעס אויס־געפּועלט ביי די מאַכט־אָרגאַנען אַ דערלויבעניש אַרויסצונעמען פון קליין־געטאָ אַן ערך 100 יידן. ווען ער איז אנגעקומען אין קליין־געטאָ און האָט גענומען אויסזוכן די באַטרעפנדיקע מענטשן, איז מצד די אַנדערע יידן געוואָרן אַרום דר. עלקעסן אַ שרעקלעכער געדראַנג, און אַ ליטווישער פּאַרטיזאַן האָט מיט זיין ביקס פּאַרוווּנדעט דר. עלקעסן דעם קאָפּ. אין אַ כמעט־באַוווּסטלאָזן צושטאַנד איז דר. עלקעס צוריקגעבראַכט געוואָרן אין געטאָ און פון ענין איז גארניט געוואָרן.

* *

*

ערשט אין די פּאַרטאָג־שעהן פון מיטוואָך, דעם 29־טן אָקטאָבער 1941, איז

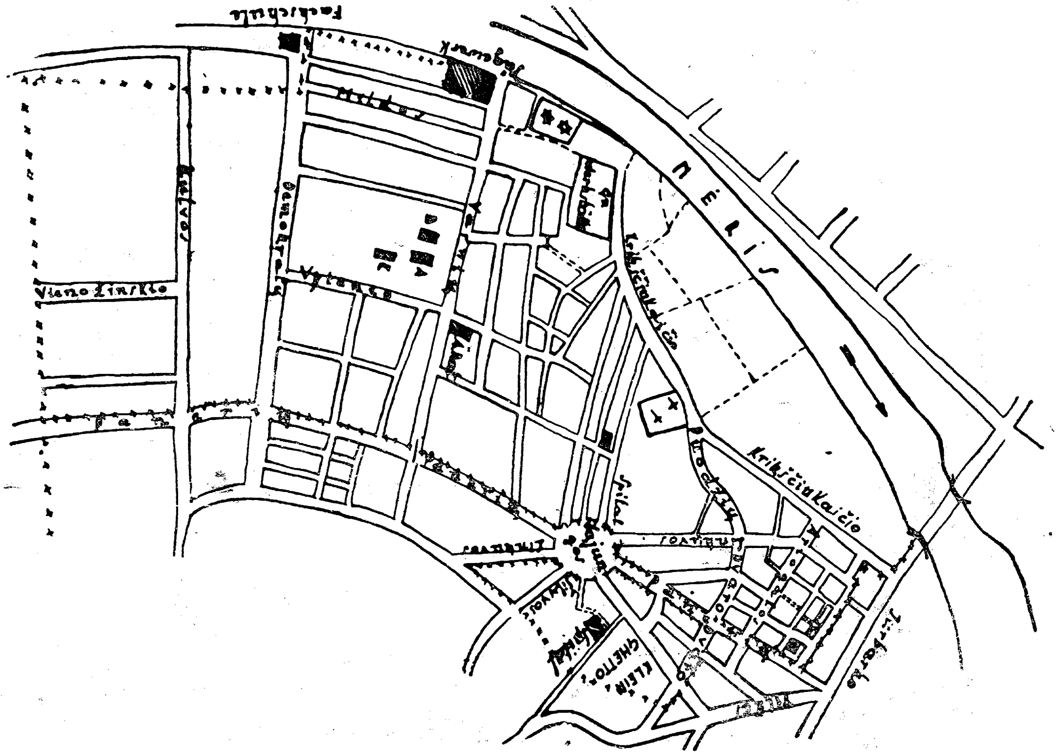

פלאַן פון סלאָבאָדקער געטאָ
(צוזאַמענגעשטעלט און געצייכנט פון אינזש. יעקב פערעצמאַן)

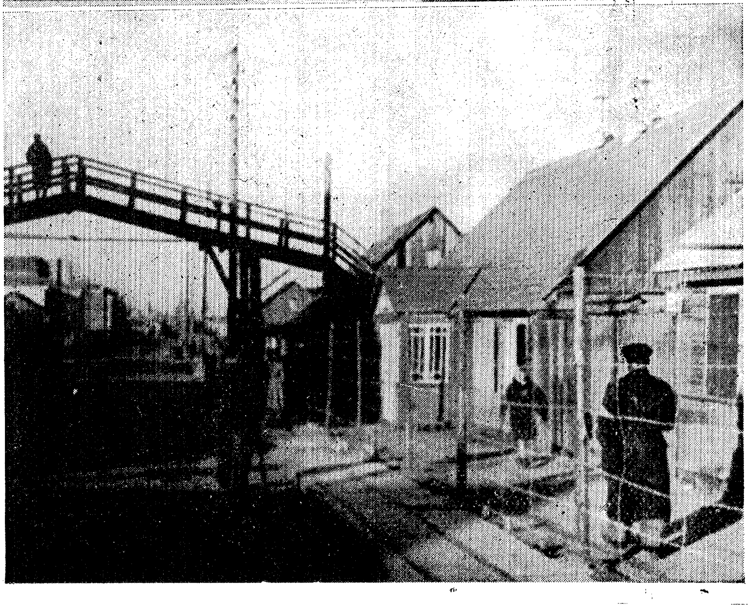

הינטערן צוים פון שטעכיקן דראָט
דאָס הענג=בּריקל צווישן קליין=געטאָ און איבעריקן טייל געטאָ

אין קליין־געטאָ געוואָרן אַ גערודער: דאָרטן האָבן די פּאַרטיזאַנער אַלעמען אויפגעוועקט און באַפוילן זיך פאַרטיק מאַכן צום מאַרש. ווהין מען וועט מאַר־שירן, האָט קיינער פון די קרבנות לכתחילה ניט געוווּסט.

ווען די יידן אין קליין־געטאָ זיינען אויסגעשטעלט געוואָרן אויף דער גאַס אין רייען און האָבן אָנגעהויבן צו מארשירן, האָבן זיי דערזען, אַז זיי ווערן געפירט פון קליין־געטאָ אין דער ריכטונג צום 9־טן פאָרט.

די רוצחישע באַנעמונג צו די יידן מצד דער שטרענגער און גרויסער באַ־וואַכונג, וואָס איז באַשטאַנען בעיקר פון ליטווישע פּאַרטיזאַנער, האָט ביי די אומ־גליקלעכע יידן צוגענומען די מעגלעכקייט פון אַ טראַכט צו טאָן, וואָס ס'טוט זיך מיט זיי. די קלעפּ, זידלערייען און שרעק־שאָסן מצד די מערדער האָבן פּאַ־ראַליזירט ביי די קרבנות דאס לעצטע ביסל פיזישע און גייסטיקע ענערגיע, און זיי האָבן זיך געלאָזט פירן צו דער שחיטה כצאן לטבח יובל...

דאָס געטאָ, וואָס איז אַלאַרמירט געוואָרן פון דער שרעקלעכער ידיעה, אַז די יידן פון קליין־געטאָ פירט מען אויפן 9־טן פאָרט, איז געשטעלט געוואָרן אויף די פיס. אַלע האָבן געאיילט צו די גאַסן, פון וואַנען ס'איז געווען צו זען, ווי מ'פירט די יידן צו דער שחיטה. אַלע האָפענונגען און אילוזיעס וועגן גורל פון די אָפּגעסאָרטירטע יידן זיינען מיטאמאל פולשטענדיק צערונען געוואָרן. די יללות און יאָמערלעכע געשרייען אויף ביידע זייטן פונעם שטעכיקן דראָט זיינען געווען עד לב־השמים. ס'איז געווען דאס גרויליקע געשריי פון אַ פאָלק, וואָס ווערט אויסגעראָטן אָן אַ שום פאַרוואָס און פאַרווען.

קילאָמעטערס־לאַנג האָבן זיך געצויגן די טויטן־קאָלאָנעס פון די איבער 10 טויזנט קאָוונער יידן. דאס איז געווען זייער לעצטער מארש צו איינער פון די שוידערלעכסטע נאַצישע מאַסן־פאַרניכטונגס־שטעלעס אין ליטע — צום 9־טן פאָרט —, ווו מיט וואָכן צוריק זיינען סאָוועטישע קריגס־געפאַנגענע געצוווּנגען געוואָרן צוצוגרייטן פאר די יידן ריזיקע מאַסן־גריבער.

רוצחישע געשטאַפּאָ־לייט צוזאַמען מיט ליטווישע מאַסן־מערדער, באַ־רוישטע פון אַלקאָהאָל־גיפט און צערייצטע פון זייערע חיה'שע אינסטינקטן, זיינען שוין דאָרטן מיט אַווטאָמאַטן און קוילנוואַרפער געווען גרייט מקבל־פנים צו זיין די טויזנטער יידישע מענער, פרויען און קינדער מיט אַ מבול פון זודיקן בליי...

און אין אַ טאָג־צוויי אַרום האָט דער שפּעט־האַרבסטיקער ווינט במשך אַ גאַנצער ריי טעג און נעכט דערטראָגן צום געטאָ דאס עכאָ פון דער אומאויפהער־לעכער קנאַלעריי פון מאַשינגעווער אויפן 9־טן פאָרט. דאס דאָזיקע ווידערקלאַנג

פון דער שיסעריי האָט אָנגעזאָגט די דערוווייל לעבן-געבליבענע געטאָ-יידן, אַז אין דעם מאָמענט הויפן זיך שיכטנווייז אין די ברידער-קברים הונדערטער צע-שאָסענע און האלב-לעבעדיקע נאקעטע יידישע גופים; אַז, צודריקנדיק זייערע קינדערלעך צום הארצן, וועלנדיק אויף אַזאַ אופן זיי באשיצן פונעם האָגל פון די מאשין-געווער, פאלן אין די גריבער אריין הונדערטער יידישע מאַמעס צו-זאמען מיט זייערע עופה'לעך; אַז צוזאמען מיטן לעצטן שמע-ישראל פון די אין גסיסה-ווייען פארגייענדיקע קדושים, וועט אינעם חלל פון דער וועלט אויף אייביק אויך בלייבן הענגען זייער בלוטיקע קללה — אַ קללה, געשיקט אויף די קעפ פון די גרויזאמע נאצישע מאסן-מערדער און זייערע ליטווישע מיטהעלפער...

קאַפּיטל XIV

מצב אין געטאָ במשך די ערשטע פּאָר חדשים נאָך דער גרויסער אַקציע

(נאָוועמבער 1941 — יאַנואַר 1942)

פאַרצווייפלטע שטימונג בײַ די געטאָ־יידן. — „באַרואיקנדיקע“ דערקלערונגען פאַרן געטאָ מצד דעם געטאָ־קאָמענדאַנט און געשטאַפּאָ. — דאָס ברענגען אויפן 9־טן פאָרט אויסלענדישע יידן אויף פאַרניכטונג. — הונגער, קעלט און שווערע קאַטאָרזשנע ארבעט. — אויפמונטערנדיקע ידיעות פונעם סאָוועטישן פראָנט. — „פעלץ־אַקציע“. — באַוואַכונג פון געטאָ אין די הענט פון אַ נ.ס.ק.ק.־אָפּטיילונג.

נאָך דער גרויסער אקציע, ווען אין געטאָ זיינען געבליבן בסך=הכל אַ 16 טויזנט נפשות, איז די שטימונג געווען אן אויסערסט=געדריקטע.

די יידן זיינען צו יענער צייט געווען שטארק פארצווייפלט ניט נאָר מחמת דער ריזיקער צאָל קרבנות, וואָס האָט אָפּגעקאָסט דעם געטאָ די גרויסע אַקציע, נאָר ס'האָט געהערשט אן אלגעמיינע איבערצייגונג, אַז, פריער אָדער שפּעטער, דערווארט אויך די דערווייל לעבן=געבליבענע יידן דער זעלבער גורל, ווי זייערע אומגעקומענע ברידער און שוועסטער; קיינער אין געטאָ האָט דעריבער ניט געזען קיין זין אין די ווייטערדיקע ענויים, ווייל די שאנסן כאָטש פאר אַ קליינעם טייל יידן צו דערלעבן די באפרייאונג האָבן דאן אויסגעזען אַבסאָלוט אומרעאל.

די גרויסע אַקציע האָט פולשטענדיק צונישט=געמאכט די ביז=דאן אַלגעמיין=אָנגענומענע מיינונג, אַז היות מ'דארף די יידן אויסנוצן ווי אן אומזיסטע ארבעטס=קראפט אויף פארשיידענע צוואנגס=ארבעטן, דעריבער וועלן די נאציס אַ לענגערע צייט נאָך לאָזן די יידן ביים לעבן. נאָכדעם, ווי בעת דער גרויסער אַקציע זיינען אוועקגעפירט געוואָרן אויפן 9=טן פארט אומגעבראכט צו ווערן הונדערטער פון די בעסטע יידישע בעלי=מלאכות, טויזנטער יונגע, געזונטע און ארבעטס=

פעאיקע מענער און פרויען, — איז דען נאָך דעם אַלעמען געווען אַ גרונט צו גלויבן, אַז די יידן וועט מען לאָזן לעבן מחמת דעם, וואָס מ׳קען זיי אויסנוצן אויף אַרבעט?!

ס׳האָט, אַלזאָ, זיך אַרויסגעוויזן פאַר ריכטיק די מיינונג, אַז כל־זמן די יידן אין נאַצישן גיהנום לעבן, דאַרפן זיי אַרבעטן, און ניט, ווי די מער־אָפּטימיסטי־שע געטאָ־יידן האָבן געהאַט גערעכנט, אַז ווייל די יידן אַרבעטן, דאַרף מען זיי דעריבער, הייסט עס, לאָזן לעבן...

אָט פאַרוואָס יידן אין געטאָ האָבן זיך גענומען באַציען סקעפּטיש בנוגע דעם גיין אַרבעטן. נאָכמער, וואָס־ווייטער האָט זיך דאַן ביי די געטאָ־יידן גענומען אויסאַרבעטן די פּסיכאָלאָגיע פון „ס׳איז שוין ניטאָ וואָס אָנצווערן״, „במילא איז דאָך אונדזער גורל געחתמעט״ א. א. וו.

ווען די דאָזיקע פאַרצווייפלטע שטימונגען זיינען דערגאַנגען צו די נאַצישע געטאָ־מושלים, איז דער יעמאָלטיקער געטאָ־קאָמענדאַנט יאָרדאַן גע־קומען אין עלטעסטן־ראַט און האָט אָפּגעגעבן אַ „פאַרזיכערונג״ אין נאָמען פון די מאַכט־אָרגאַנען, אַז „די גרויסע אַקציע איז די „לעצטע״ אַקציע אין קאָוונער געטאָ״; אַז „אַלע יידן קענען זיין רואיק בנוגע זייער ווייטערדיקן גורל״ א. א. וו.

ועל־כולם איז מצד יאָרדאַנען געקומען אַן אויפפאָדערונג, אַז די יידן זאָלן פּינקטלעך און געוויסנהאַפט דערפילן זייער אַרבעטס־פליכט.

ווי אַ „סאַטיספאַקציע״ מצד די נאַציס פאַר די 10 טויזנט יידישע קרבנות און גלייכצייטיק ווי אַ „סטימול״, אַז יידן זאָלן האָבן חשק צו אַרבעטן, האָט יאָרדאַן איבערגעגעבן דעם עלטעסטן־ראַט אַ טשעק אויף 10 טויזנט מאַרק און האָט פאַראָרדנט, מ׳זאָל אויסצאָלן די יידישע אַרבעטער, וועלכע אַרבעטן אויפן אַעראָדראָם, צו... האַלבן מאַרק אַ טאָג. אגב, האָט ער אויך געהאַט „באַוויליקט״ צו פאַרטיילן צווישן די אומבאַמיטלטע אַעראָדראָם־אַרבעטער די זאַכן, וואָס זיינען געבליבן פון די יעניקע יידן, וועלכע מ׳האָט געהאַט אַרויסגעפירט פון געטאָ בעת דער גרויסער אַקציע.

אין אייניקע טעג אַרום נאָך יאָרדאַנס דערקלערונג איז געקומען אין על־טעסטן־ראַט ראַוּקאָ, דער הויפּט־רוצח בעת דער גרויסער אַקציע, און אויך ער האָט אָפּגעגעבן אַ „באַרואיקנדיקע״ דערקלערונג וועגן ווייטערדיקן גורל פון געטאָ, לערך אין זעלבן גייסט ווי יאָרדאַן.

די דאָזיקע דערקלערונגען מצד די נאַצישע רוצחים יאָרדאַן און ראַוּקאָ האָבן, זעלבסטפאַרשטענדלעך, קיינעם פון די געטאָ־יידן ניט איבערצייגט. יידן זיינען געבליבן ביי זייערע פאַרצווייפלטע שטימונגען, ווי געווען.

ווי אַן איבעריקער באַווייז ניט צו גלויבן אָט די אַלע „הבטחות״ מצד די געטאָ־באַלעבאַטים איז בשעתו געווען דער טרויעריקער פאַקט, וואָס במשך אַ

חודש צייט, ד.ה. פון מיטן נאָוועמבער ביז מיטן דעצעמבער 1941, האָט מען אויפן 9-טן פאָרט אייניקע מאָל געהאט געבראכט גרעסערע גרופּעס אויסלענדישע יידן (דייטשע, עסטרייכישע, טשעכישע א. א.) צום פאַרניכטן.

טויזנטער אויסלענדישע יידן זיינען דאן אומגעבראכט געוואָרן אויפן 9-טן פאָרט. די אויסלענדישע יידן פלעגט מען ברענגען מיטן צוג קיין קאָוונע, פונוואנען מען פלעגט זיי אָפּטראנספּאָרטירן צו-פוס פארביי געטאָ צום 9-טן פאָרט. ס'רוב פלעגט עס געמאכט ווערן ביינאכט, כדי ניט צו ציען די אויפמערקזאמקייט מצד דער ארומיקער באפעלקערונג.

פון די פארשיידענע געפונענע בריוולעך *) אין די צוגערויבטע זאכן פון די דערהרגעטע אויסלענדישע יידן איז געווען צו זען, אז אויף די ערטער, פונוואנען מ'האָט די יידן צונויפגענומען, האָט מען זיי מצד דער אָרטיקער מאכט פארזיכערט, אז זיי ווערן איבערגעזידלט אין „אָסטלאנד" אויף ארבעט, און זיי איז דערלויבט געווען מיטצונעמען אַ גרעסערן סכום פון זייערע בעסערע זאכן, א היפּש ביסל שפּייז א.א.וו.

די אויסלענדישע יידן האָבן, ווייזט אויס, זיך ניט פאָרגעשטעלט דעם אמתן צוועק פון זייער „איבערזידלונג" און האָבן געהאט די איבערצייגונג, אז זיי פאָרן טאקע אויף ארבעט ערגעץ-ווו אין די אָקופּירטע סאָוועטישע געביטן.

ווי ס'איז שפּעטער אויפגעקלערט געוואָרן מצד יידישע יונגעלייט, וועלכע מ'האָט אין יאָר 1943 פארכאפּט אויף ארבעט אויפן 9-טן פאָרט ביים פארברענען די אויסגעגראָבענע הרוגים, כדי צו פארווישן די שפּורן פון די היטלערישע גרוילטאַטן**), זיינען פיל אויסלענדישע יידן געפונען געוואָרן אין די מאסן-גריבער אָנגעטאָן אין זייערע בגדים.

דאָס זאָל האָבן געשען מחמת דעם, וואָס אַ טייל אויסלענדישע יידן האָט זיך ניט געלאָזן אויסטאָן נאקעט פאר דער עקזעקוציע, ווי דאָס איז געווען פאָרויסגעזען אין די „פאָרשריפטן" פון 9-טן פאָרט.

צוליב אלץ צוזאמען זיינען די געטאָ-יידן געווען אויסערסט-פּעסימיסטיש געשטימט בנוגע דער אנטוויקלונג פון די ווייטערדיקע געשעענישן אין געטאָ.

* *

*

אָבער דער לעבעדיקער מענטש, כל-זמן ער לעבט, מוז דאָך האָבן עפּעס

*) די בריוולעך האָבן געפונען קאָוונער געטאָ-יידן, וועלכע האָב געאַרבעט אַלס אַרבעטער אין קאָוונער געשטאַפּאָ און האָבן דאָרטן געאָרדנט די זאַכן פון די אומגעבראַכטע יידן.

**) ז. „לעגענדאַרער אַנטלויפן פון דער ארבעסט-בריגאַדע, וואָס האָט געאַרבעט אויפן 9-טן פאָרט ביים פאַרברענען די אויסגעגראָבענע הרוגים".

צום לעבן, און די פראגע פון ווי־ניט־איז אדורכלעבן איז פון טאָג־צו־טאָג אין געטאָ געוואָרן העכסט־קאטאסטראָפאל.

ס'איז שוין געווען אוועק מער ווי א האלב יאָר, זינט דעם אָנהויב פון דער נאצישער אָקופאציע, און פארדערצייט האָבן יידן אזוי פיל צרות און פיין שוין איבערגעלעבט, אז, ניט ריידנדיק וועגן אנדערע קלאָגן, זיינען זיי דאן געבליבן אָן שום מאטעריעלע עקזיסטענץ־מיטלען.

ווי ס'איז שוין געווען דערמאָנט אין א פאַריקן קאפיטל, האָבן ס'רוב יידן ביים ארייננגיין אין געטאָ קיין שפּייז־רעזערוון ניט פארמאָגט, און דאָס ביסל שפּייז־פּראָדוקטן, וואָס זיי האָבן יאָ געהאט, איז שוין ביי אלעמען געווען לאנג געענדיקט. ארייננשמוגלען אין געטאָ שפּייז־פּראָדוקטן, וועלכע יידן פלעגן ביי דער ארבעט אין שטאָט אומלעגאל איינקויפן ביי די קריסטן, מיט וועמען זיי פלעגן ארבעטן, האָט צו יענער צייט זעלטן־ווער געקענט, ווייל די איבערוועגנדיקע מער־הייט יידן האָט געארבעט אויפן אַעראָדראָם, און דאָרטן זיינען יידן כמעט גאָר־ניט געקומען אין קאָנטאקט מיט קריסטן, ביי וועמען זיי וואָלטן קענען אויס־בייטן זייער לעצט העמד אָדער בגד אויף א ביסל לעבנסמיטל*).

אויסבייטן עפּעס פון די זאכן אויף שפּייז־פּראָדוקטן ביי די קריסטן, וועלכע גייען פארביי לעבן געטאָ־צוים, איז וואָס ווייטער געוואָרן פארבונדן מיט טויט־געפאר, ווייל די פּאָסטנס ביים געטאָ־צוים פלעגן שיסן אָן שום וואָרנונג אויף יעדן יידן, וואָס פלעגט פּרובירן צוגיין גאָר־נאָענט צום צוים.

די אָפיציעלע פארפלעגונג פאר יידן מצד דער מאכט איז געווען א נייש־טיקע (וויניקער ווי א דריטל פון דער שפּייז־צוטיילונג פאר א ניט־יידן!). ברויט איז געווען א יקר־המציאות, וואָס זעלטן־ווער פון די געטאָ־יידן האָט געקענט זיך דערלויבן עס צו עסן כאָטש אויף העלפט צו זאט. פארפראָרענע, צעפוילטע קארטאָפל און אפילו קארטאָפל־שאָלעכץ איז ביי די געטאָ־יידן אויך געווען א גרויסער יש.

אין הונדערטער געטאָ־הייזער איז דעריבער דער הונגער אין בוכשטעבלעכן זין פון וואָרט געוואָרן אן אמת'ער בן־בית און האָט פון טאָג־צו־טאָג פארכאַפּט אלץ מער און מער יידישע משפחות.

שפּעטער־צו, ווען ס'האָבן זיך איינגעשטעלט די בארימטע גרויסע פרעסט פונעם ווינטער 1941־42, איז צום הונגער נאָך צוגעקומען א שרעקלעכע קעלט. קיין וואַרעמע מלבושים אָנצוטאָן האָבן יידן ניט געהאט, און ארבעטן פלעגן זיי

*) אין די ווייטערדיקע קאפיטלעך — מערערע פרטים וועגן דעם ענין.

דארפן בײ די גרויסע פרעסט פון 30־40 גראַד אויפן פרײען פעלד פון אַעראָדראָם פון אינדערפרי ביז אינאָוונט.

חוצדעם פלעגן טויזנטער יידן נאָך דארפן יעדן טאָג אדורכמאכן א מהלך פון לערך 10־12 קמ. ביים גיין פון געטאָ צו דער ארבעט און צוריק. האָבן טאקע יידן יענעם ווינטער אָפּגעפראָרן הענט און פיס און זיינען געוואָרן קאַליקעס.

קומענדיק אהיים, פלעגט ניט זיין קיין ברעקל האָלץ אדורכצוהייצן דעם אויוון. יידן האָבן דעריבער גענומען רייסן הילצערנע פּאַרקאַנעס אַרום די הייזער אין געטאָ, פונאנדעררייסן שטעלכלעך, ניט קיין באַווינטע הייזער א.א.וו. ווער ס׳האָט געהאט א מעגלעכקייט, פלעגט פון דער ארבעטס־שטעלע שלעפּן אויף זיך א שטיק האָלץ ביז אין געטאָ אריין. ניט זעלטן פלעגט טרעפן, אז די קאָנטראָליאָרן ביים געטאָ־טויער פלעגן אָפּנעמען בײ א יידן די שווער־וואָגיקע שטיק האָלץ, וואָס ער האָט 5־6 קמ. געשלעפּט אויף זיך...

חוץ אלעמען האָט די אכזריות׳דיקע באציאונג מצד א גרויסן טייל דייטשע מייסטערס צו די יידישע אַעראָדראָם־ארבעטער, וועמען זיי פלעגן שלאָגן מכות־רצח פארן קלענסטן „חטא“, בײ א סך יידן אוועקגעפּטרט זייער ביסל כוחות און געזונט און זיי געמאכט פאר שברי־כלים.

אָט אזוי האָבן יידן זיך געפּלאָגט אין היטלערישן גיהנום און זייער אָפּט מקנא־געווען זייערע אומגעבראכטע ברידער און שוועסטער, וועלכע פארשפּאָרן שוין אדורכצומאכן אזוי פיל אוממענטשלעכע ליידן און גגישות.

נאָר איין טרייסט האָט דעם פארחושכטן און פארפּייניקטן געטאָ־ייד צוגעזאָגט פיל האָפענונגען און אים געמאכט א סך מונטערער: די סטראטעגישע לאגע אויפן דייטש־סאָוועטישן פראָנט ווינטער 1941־42.

אויב אין דער תקופה ביז דער גרויסער אקציע און א געווויסע צייט אויך נאָכדעם האָט כמעט פאר אַלעמען אין געטאָ אויסגעזען, אז די נאַצים און זייערע פארבינדעטע קען, חלילה, זיך איינגעבן זייערע רויבערישע מלחמה־צילן, און דאן איז נימאָ קיין אָרט פאר דער מינדסטער אילוזיע בנוגע דעם גורל פון די דער־וויל־לעבן־געבליבענע יידן, האָבן די יעמאָלטיקע סאָוועטישע אָנגריפן און זייערע נצחונות איבער די נאַצישע ארמייען אויפגעשיינט מיט א פייערל פון האָפענונג און מוט אויף בעסערע צייטן.

וואָס־ווייטער אין ווינטער אלץ מער בולטער זיינען געוואָרן די שוועריקייטן פון דער דייטשער מיליטערישער לאגע, און דאס איז פאר די געטאָ־יידן געווען א גרויסע סאטיספאקציע פאר די אלע רדיפות און נגישות איבער זיי מצד די דייטשן.

הגם יידן האָבן אליין שטארק געליטן פון אויסערגעוויינלעך=קאלטן ווינטער, איז דאָך אלעמענס פארלאנג געווען, דער ווינטער זאָל זיין וואָס=שטרענגער און זאָל זיך ציען וואָס=לענגער...

* *

*

סוף=דעצעמבער 1941 האָט דאָס געטאָ שוין אויפן פולן פרימאָרגן געהאט „אין א נאָווינע“ איבערצולעבן גרויס שרעק: גאנץ אומגעריכט איז פובליקירט געוואָרן א מעלדונג פון עלטעסטן=ראט, אז, לויט א פאראָרדנונג פון דער מאכט, דארפן יידן במשך אייניקע שעה אָפּליפערן אלע ביי זיי פאראנגענע פעלצן, איינשליסלעך אפילו פשוטע פעלצלעך, וואָס יידן טראָגן ביי דער ארבעט.

אזוי ווי לכתחילה איז געווען פאָרויסגעזען אין דער פאראָרדנונג, אז כדי אָפּצוליפערן זייערע פעלצן, וועלן די יידן דעם טאָג נישט ארויסגעלאָזן ווערן צו דער ארבעט אין שטאָט, און אלע וועלן מוזן זיך צונויפקלייבן אויפן טרויעריק=בארימטן דעמאָקראטו=פּלאַץ, ווו דעם 28=טן אָקטאָבער 1941 איז פאָרגעקומען די סעלעקציע בעת דער גרויסער אקציע —, האָבן יידן אויסגעטייטשט דעם ענין פון אָפּליפערן די פעלצן נאָר ווי א שפּיצל מצד געשטאפּאָ צונויפצוקלייבן די יידן אויפן דעמאָקראטו=פּלאַץ, כדי דאָרטן ווידעראמאָל אדורכצופירן א סעלעקציע בשייכות מיט אן אקציע.

דאָס געטאָ איז מחמת דעם געוואָרן זייער אומרואיק, און כמעט אלע יידן זיינען געווען איינגעשטעלט פאר קיין פאל נישט צו גיין אויפן דעמאָקראטו=פּלאַץ. יידן זיינען געווען גרייט בעסער צו ווערן דערשאָסן אין געטאָ ביי זיך אין שטוב, איידער צו גיין אויפן פּלאַץ און פון דאָרטן — אויפן 9=טן פאָרט.

ווען געשטאפּאָ איז דערגאנגען די שטימונג פון די געטאָ=יידן, האָט זי רעזיגנירט פון איר לכתחילה׳דיקן פּלאַן, אז די יידן זאָלן זיך צונויפקלייבן אויפן דעמאָקראטו=פּלאַץ און האָט מסכים געווען, די יידן זאָלן אָפּליפערן זייערע פעלצן אין ספּעציעל=באשטימטע זאמל=פונקטן.

די געטאָ=יידן זיינען שוין געווען צופרידן, וואָס אנשטאט אן אקציע אויף יידן, האָט זיך אויסגעלאָזן נאָר מיט אן אקציע אויף יידישע פעלצן... און זיי האָבן צונויפגעטראָגן אין די זאמל=פונקטן זייערע בעסערע פעלצן, וואָס ס׳איז זיי מיט גרויס סכנות געלונגען אויסצובאהאלטן אין דער צייט פון די גרויסע הויז=זוכונגען אין געטאָ אין הארבסט 1941, און זיי האָבן אויך אויסגעטאָן פון זיך די פשוטע, צעריסענע ארבעטס=פעלצלעך.

ווייזט אויס, דער שטרענגער ווינטער פון 1941־42 איז די היטלעריסטן געווען אַריין טיף אין דיביינער, אַז זיי האָבן זיך גאָרניט געשעמט אויס־צוטאָן פון די יידן אפילו זייערע איינגעשמאָלצענע און אָפּגעריסענע ארבעטס־פּעלצלעך און זיי אָפּשיקן פאר זייערע פארפרוירענע ארמיי־טיילן אויפן סאָוועטישן פראָנט. דאָס געטאָ האָט אָבער דאן געהאט א טאָג פון טויט־שרעק און שווערע איבערלעבונגען צוליב דער מורא פאר אן אקציע, וואָס איז, צום גליק, ניט פאָרגעקומען.

בעת דער דאָזיקער „פּעלץ־אקציע“ איז אויפן אויבערפלאך פונעם געטאָ־לעבן ארויסגעשוואומען מיט א באזונדערער בולטקייט די פיגור פון יידישן יונגמאן בענאָ ליפּצער, וועלכער איז געווען דער בריגאדיר פון דער יידישער אר־בעטס־בריגאדע אין קאָוונער געשטאַפּאָ.

מחמת זיינע פארבינדונגען מיט א ריי אָנפירנדיקע געשטאַפּאָ־לייט, האָט ליפּצער גאָר גיך אָנגעהויבן צו שפּילן אן ערשטראנגיקע ראָלע אינעם געטאָ־לעבן. ליפּצער און קאָוונער געטאָ — דאָס איז א טעמע, וואָס פארדינט א באַ־זונדערע אויפמערקזאמקייט אין דער געשיכטע פון קאָוונער געטאָ־ישוב און וועגן דעם לוינט אַ ביסל ברייטער זיך אָפּצושטעלן ביי אן אנדער געלעגנהייט.

* *
*

אינמיטן יאַנואַר 1942 האָט אן אָפּטיילונג פון קאָוונער נ.ס.ק.ק.*) איבער־גענומען די באוואכונג פון געטאָ.

ביז צו יענער צייט איז די געטאָ־באוואכונג געלעגן אין די הענט פון אן אָפּטיילונג דייטשער פּאָליציי, וואָס האָט געהאט צו איר דיספּאָזיציע א גרעסערע גרופּע ליטווישע פּאַרטיזאנער. סיי די קאָמענדאנטור פון דער געטאָ־וואַך, סיי די פּאָסטנס ביים געטאָ־צוים האָבן געהאט זייער קווארטיר בשכנות פון געטאָ. אין געטאָ גופא פלעגן זיי אריינקומען נאָר דאן, ווען זיי פלעגן האָבן צו דערליידיקן דינסטלעכע ענינים.

ווען די נ.ס.ק.ק.־לייט האָבן איבערגענומען די באוואכונג פון געטאָ, האָבן זיי, קודם־כל, די קאָמענדאנטור פון דער געטאָ־וואַך איינגעאָרדנט אין געטאָ גופא. דאָס אליין האָט שוין באדייט א שנוי לרעה, ווייל אויב ביז דאן פלעגט מען אין געטאָ ניט צו אָפט קענען זען עמיצן פון דער געטאָ־וואַך, זיינען זיי איצט געווען פול אין אלע ווינקעלעך פון געטאָ.

*) „נאַציאָנאַל־סאָציאַליסטישער קראַפטפאַר־קאָרפּוס“ — א נאַצישע מיליטערישע פאָרמאַציע וואָס האָט געהאַט צו טאָן מיטן מאָטאָריזירטן טראַנספּאָרט־וועזן.

חוצדעם האָבן זיי גלייך פון אָנהויב אָן איינגעפירט אַ שרעקלעכן טעראָר בײַם געטאָ=צוים, און זיי האָבן אין ערשטן טאָג פון זייער איבערנעמען די געטאָ=באוואכונג דערשאָסן עטלעכע יידן, וועלכע האָבן געפרוווט צוגיין צום צוים עפּעס אויסבייטן אויף שפּייז=פּראָדוקטן בײַ די פאַרבייגייענדיקע קריסטן.

זיי האָבן זיך אויך פאַרמאָסטן תיכף איינצושטעלן בײַם געטאָ=טויער אַ שטרענגע קאָנטראָל בײַ די יידן, וועלכע קערן צוריק פון דער אַרבעט אין שטאָט, כדי אָפּצונעמען בײַ זיי דאָס ביסל שפּייז, וואָס זיי האָבן זיך אומלעגאַל איינגעשאַפט בײַ דער אַרבעט. דאָס האָט באַדייט פאַרן געטאָ אַ שרעקלעכע הונגער=גזירה.

ווי אַ באַווייז, אַז זיי מיינען ערנסט מיט זייער נייעם שטרענגן רעזשים בײַם געטאָ=טויער, האָבן זיי שוין במשך דעם ערשטן טאָג דערשאָסן אַ יידן מיטן נאָמען געמפּל, וואָס האָט, כלומרשט, געוואָלט זיך אַרויסדרייען פון זייער קאָנטראָל.

זיי האָבן אויך ניט פאַרגעסן צו „אָרדנען" דעם ענין, ווי אַזוי די געטאָ=יידן דאַרפן באַגריסן די דייטשע געטאָ=וואַך (מענער פלעגן דאַרפן שוין פונדערווייטנס דערזעענדיק אַ דייטש אַראָפּנעמען דאָס היטל, פרויען — בײַם פאַרבייגיין, אַ נויג טאָן מיטן קאָפּ).

זעענדיק די באַנעמונג לגבי די יידן מצד די נ.ס.ק.ק.=לייט, האָבן די ליטווישע פּאַרטיזאַנער זיך געהאַט מתקנא=געווען אָן זייערע דייטשע „קאָלעגן" און פאַרן ניט באַגריסן „ווי געהעריק" אַ פאַרבייגייענדיקן ליטווישן פּאַרטיזאַנער, האָט אַ רוצחישער ליטווינער אויף איינער פון די גאַסן פון געטאָ אָן שום וואָרנונגען דערשאָסן דעם יידישן דאָקטאָר גערבער. אַלץ צוזאַמען האָט אָנגעוואָרפן אויפן געטאָ אַ שרעקלעכע מורא צוליב די ווייטערדיקע עווענטועלע עקסצעסן מצד דער נייער געטאָ=וואַך.

וואָס אַ טאָג ווייטער זיינען אָבער די שטרענגע נ.ס.ק.ק.=לייט, פאַרן פּרייז פון פעטע יידישע „מתנות", געוואָרן אַלץ מער צוגעלאָזענער, און זיי האָבן מיטדערצייט פיל נאָכגעלאָזן פון זייער לכתחילהדיקן טעראָר לגבי דער געטאָ=באַפעלקערונג. זייער איבערנעמען די באַוואַכונג פון געטאָ האָט אָבער, ווי געזען, די געטאָ=יידן געקאָסט אַ גאַנצע ריי קרבנות און אַ היפּש ביסל שרעק.

קאַפּיטל XV

ערשטע איבערזידלונגס־אַקציע קיין ריגע

ערב דער איבערזידלונגס־אַקציע. — פאַרלויף פונעם לכתחילה׳דיקן רעקרוטירן די מענטשן פאַר דער איבערזידלונג. — דורכפאַל פון דער רעקרוטירונג מצד די יידישע אינסטאַנצן. — מאסמיטלען מצד דער מאַכט אַליין אַדורכצופירן די רעקרוטירונג. — ענדע פון דער איבערזידלונגס־ אַקציע. — גורל פון איבערזידלטע יידן.

דאס געטאָ האט נאך ניט באַוויזן אָפּצוכאַפּן דעם אָטעם פון די שרעקלעכע איבער־לעבונגען בעת די פאַרגעקומענע אקציעס א. א. פורעניות, ווי מיטאמאל האבן אין דער אנדער העלפט יאנואר 1942 גענומען צירקולירן קלאנגען וועגן דעם, אז מען דאַרף האבן פון געטאָ פינף הונדערט יידן פאַר ריגע.

לכתחילה, מוז מען זאגן, האבן ניט אלע געלייגט גענוג אכט אויף די אלע קלאַנ־גען. וואָס־ווייטער זיינען אבער די דאזיקע קלאַנגען געוואָרן אַלץ העפטיקער, ביז ס׳איז ענדלעך קלאר געווארן, אַז ס׳איז טאקע דאָ וועגן דעם א פאראָרדנונג פון די מאכט־אָרגאַנען צום עלטעסטן־ראַט. סוף יאנואר איז שוין פולשטענדיק געווען זיכער, אַז במשך די נאָענטסטע טעג וועט דאס געטאָ שטיין פאַר א שווערן און פּיינפולן נסיון.

הגם דער אָפיציעלער מאָטיוו מצד די מאַכט־אָרגאַנען איז געווען, אַז די יידן ווערן געשיקט קיין ריגע אויף אַרבעט, האבן אבער די יידן, אויפן גרונט פון דער טרויעריקער דערפאַרונג בעת די פילצאליקע מאַסן־אַקציעס, ניט געגלויבט דער אָפיציעלער ווערסיע פון דער מאכט און האבן עס געהאלטן פאר אַן אַקציע, אונטער אַ דעקמאַנטל פון פאָרן, כלומרשט, אויף ארבעט קיין ריגע. פון טאָג־צו־טאָג איז די שטימונג אין געטאָ דעריבער געווארן וואָס־ווייטער רק מער געשפּאַנטער.

ביי דער געלעגנהייט איז כדאי צוצוגעבן, אַז צו יענער צייט האָבן די מוסדות פון עלטעסטן־ראַט, בפרט די יידישע געטאָ־פּאָליציי און דאָס ייד. ארבעטס־אַמט, געהאַט באַוויזן צו שאַפן געוויסע אָרגאַניזאַציע־פאַרמען און זיי האבן אנגעהויבן צו פירן א „נארמאלע” טעטיקייט. די יידישע געטאָ־אַדמיניסטראַציע

האט שוין דאן באַוויזן אדורכצופירן אַ גענויע רעגיסטראַציע פון דער געטאָ־באַפעלקערונג, וואָס איז פארבליבן נאך די אלע פארניכטונגס־אַקציעס, און וועגן יעדן געטאָ־ייד געהאט אינפארמאציעס וועגן זיין וווינארט, אַרבעטס־פּלאַץ, פאַמיליע־באשטאנד, עלטער א. א. וו.

אַזוי ווי די מאַכט־אָרגאַנען האבן פאראָרדנט דעם עלטעסטן־ראַט, ער אליין זאל אָרגאַניזירן די רעקרוטירונג פון דער נויטיקער צאָל מענטשן, האט דער עלטעסטן־ראט באשלאסן ביים צונויפשטעלן די רשימה פון די באטרעפנ־דיקע פערזאנען פאר ריגע זיך צו האלטן מער־וויי־ניקער אן פאלגנדיקע ריכט־ליניעס: אלס קאנדידאטן צו פארן קיין ריגע קומען אין דער ערשטער ריי אין באטראכט אַרבעטספעיקע מענער אדער פרויען, וועלכע פארמאגן ניט קיין משפּחות, ווי אויך בעלי־משפּחות, וועלכע האבן ניט קיין קליינע קינדער.

אין די ערשטע טעג פון פעברואר מאנאט, ווען ס׳איז ענדגילטיק קלאר געוואָרן, אַז במשך די נאָענטסטע טעג וועלן מוזן רעקרוטירט ווערן די מענטשן פאר ריגע, האט די אומרואיקייט אין געטא געגומען ווערן אלץ גרעסער.

אַזוי ווי די געטאָ־באַפעלקערונג האט דאך ניט געוווסט גענוי, וועלכן טאג דאס וועט געשען און מ׳האט מורא געהאט, אַז אין איינעם א טאג, ווען די מענטשן וועלן צוריקקערן פון דער ארבעט, וועט א טייל פון זיי ביים געטאָ־טויער פארכאַפּט ווערן אויף ריגע — האבן פיל מענטשן, בעיקר אָבער די יינגערע און אַליינשטייענדיקע פערזאנען, אויפגעהערט צו גיין צו דער ארבעט אין שטאָט און זיך געזוכן צו באהאלטן, ביז דער ענין ריגע וועט פארבייגיין.

מען מוז אָבער צוגעבן, אַז צו יענער צייט זיינען נאך ניט געווען אין געטאָ קיין ספּעציעל־געבויטע באַהעלטענישן, ווי מ׳האָט זיי שפּעטער אָנגערופן „מאַלינעס". די באהעלטענישן זיינען דאן ס׳רוב געווען פרימיטיווע, ווי א שטייגער, ערגעץ־ווו אין א קעלער, אויף א בוידעם, אין א שטאַל אָדער אין א ניט־באַוווינטער געביידע א. א. וו.

די יעניקע יידישע ארבעטער, וואס האבן געארבעט אין שטאט און האבן באוויזן איינצושטעלן בעסערע באציאונגען מיט וועמען ניט־איז פון די דייטשן אויף דער ארבעטס־שטעלע, האבן זיך געמיט צו פועלן ביי די דייטשן, מ׳זאל זיי דערלויבן צו בלייבן נעכטיקן ערגעץ־ווו אויפן ארבעטס־פּלאַץ, כדי ניט צו דארפן גיין אין געטאָ און זיין אויסגעשטעלט אויף דער סכנה צו ווערן פארכאַפּט אויף ריגע.

* *
*

ענדלעך איז געקומען דער 6־טער פעברואר 1942 — דער טאג, ווען די יידישע געטאָ־אדמיניסטראַציע האט געדארפט צונויפנעמען די פאראויסגעזעענע

פּערזאָנען פאר ריגע. זיך ריכטנדיק אויף דעם, אַז געוויסע יידן וועלן דער ניט-באוואפנטער יידישער געטאָ-פּאָליציי עווענטועל שטעלן א ווידערשטאנד ביים קומען זיי נעמען אויף ריגע, זיינען ביים גיין אינאָווענט צונויפנעמען די מענטשן צוזאמען מיט דער יידישער פּאָליציי אויך מיטגעגאנגען דייטשע פּאָסטנס פון דער געטאָ-באַוואַכונג.

שוין פארנאכט איז אין געטאָ אויף די גאסן ניט געווען צו זען קיין באוועגונג. נאך מער, ווי אלע טאג, זיינען דעם אָוונט די געטאָ-הייזלעך געווען פארזונקען אין חושך. יידן, וועלכע האבן אפילו ניט געהאט קיין גרונט חושד צו זיין, אַז זיי פיגורירן אויף דער ליסטע צו פאָרן קיין ריגע, זיינען אויך געזעסן אין די הייזער מיט אומרואיקער דערווארטונג אויף די באפארשטייענדיקע געשעענישן.

אַזייגער 9 אינאָוונט איז אין געטאָ אַריין אַ גרעסערע גרופּע באַוואָפנטע ג. ס. ק. ק.-לייט און האט צוזאמען מיט דער יידישער געטאָ-פּאָליציי גענומען גיין אין די הייזער צונויפנעמען די פאראויסגעזעענע פּערזאָנען.

ס'האט אָבער גלייך פון אָנהייב אָן זיך אַרויסגעוויזן, אַז פיל פון די אָנגעמערקטע פּערזאָנען זיינען ניטאָ אין די הייזער, ווייל זיי באהאלטן זיך אויס. די יעניקע מענטשן, וועלכע מ'האט יאָ געפונען אין די וווינונגען — איבערהויפּט אַליינשטייענדיקע מיידלעך און פרויען, עלטערע מענער א. א. וו. —, האָט מען געפירט אין דער געביידע פון אַ געוו. קלויז (אויף וועליאָנער גאס), וואָס איז געווען באשטימט אלס זאמל-פונקט פאר די צונויפגענומענע יידן.

די היסטערישע געוויינען און יללות, וואָס האבן זיך געטראגן איבער די געסלעך פון געטאָ אין דער פראָסטיקער נאַכט-פינצטערניש, האָבן אָנגעוואָרפן א גרויליקע אימה.

די יעניקע, וועלכע האבן זיך שטארק געעקשנ'ט און ניט געוואָלט מיטגיין מיט דער פּאָליציי, האט מען מיט געוואַלט געשלעפּט צום זאַמל-פונקט.

שעהן-לאנג האט אין יענער טראגישער נאכט זיך געצויגן די וואַקכאַנאַליע אין געטאָ. ס'איז געווען הארצרייסנדיק און שוידערלעך. נאך אלעמען איז דער פּאָליציי געלונגען צונויפצונעמען, לויט די ספּעציעלע רשימות, ניט מער ווי אַן ערך 200 פּערזאָן און דאס אויך, ווי געזאגט, ס'רוב פרויען, עלטערע און שוואַכערע מענטשן.

היות צווישן די צונויפגעכאפּטע געטאָ-יידן זיינען געווען זייער פיל מאטעריעל-אומבאמיטעלטע פּערזאנען, האט דער עלטעסטן-ראט געזען זיי צו באזארגן פאר אָפּפאָרן מיט אַ ביסל וועש, אַ ווארעמען בגד, אַ ביסל שפּייז און עטלעכע צענדליק מארק. די אומגליקלעכע יידן איז אָבער ניט געלעגן אין קאָפּ צו נעמען דאס ביסל הילף פון עלטעסטן-ראט, און זיי האבן ניט אויפגעהערט צו באקלאגן זייער טרויעריקן און ביטערן גורל.

אין דער קוים־באַלויכטענער קלויז־געביידע, וווּ ס'זיינען געווען צונויפגעבראַכט די פאַרהאַלטענע יידן אויף ריגע, זיינען זיי, די אומגליקלעכע, געזעסן אויסגעזעצט אויפן דיל און מיט אומרואיקער האַרצקלאַפּעניש דערוואַרט זייער וועג אין דער אומבאַוווּסטקייט. די אויסגעצויגענע שאָטנס אויף די פאַרלאָזענע ווענט פון קלויז האָבן דעם גאַנצן טרויעריקן אַרום געמאַכט נאָך גרויליקער. ס'איז געווען אַן עכט בילד פון היטלערישע געוואַלט־טאַטן איבער יידן, וועלכע מ'האָט צייטווייליק נאָך געלאָזן ביים לעבן.

אַזייגער 3—4 ביינאַכט האָט מען די גאַנצע גרופּע צונויפגעבראַכטע יידן, אונטער אַ שטאַרקן קאָנוואָי פון דער געטאָ־וואַך, גענומען אָפּפירן צו דער באַן־סטאַנציע.

ווען זיי זיינען אָנגעקומען אויף דער באַן און די באַלעבאַטים איבערן געטאָ, שטאָט־קאָמיסאַר קראַמער און זיין „יידן־רעפערענט" יאָרדאַן, וועלכע האָבן שוין אויף זיי געוואַרט, האָבן דערזען אַז, ערשטנס, אַנשטאָט 500 יידן, ווי די פאַראָרדנונג איז געווען, זיינען דאָ ניט מער ווי 180 און, צווייטנס, באַשטייט די מערהייט געבראַכטע יידן פון פרויען און עלטערע, שוואַכערע מענער, — האָבן זיי באַשלאָסן דעם גאַנצן טראַנספּאָרט צוריקצושיקן אין געטאָ און אַליין, אָן יידישער מיטהילף, צונויפנעמען אין געטאָ די מענטשן פאַר ריגע.

אומגעריכט פאַר דער געטאָ־באַפעלקערונג איז פאַרטאָג דער מענטשן־טראַנספּאָרט אויף ריגע צוריקגעבראַכט געוואָרן אין געטאָ. יידן האָבן פאַרשטאַנען, אַז היינט־מאָרגן וועט אין געטאָ זיך טאָן חושך, מחמת ס'איז געווען מער ווי זיכער, אַז די רעקרוטירונג וועלן אַדורכפירן די דייטשן אַליין.

די יעניקע פּערזאָנען, וועלכע מ'האָט צוריקגעבראַכט פון דער באַן און אַריינגעלאָזן פריי אין געטאָ, זיינען, פריער פאַר אַלץ, געלאָפן זיך פאַרבאַהאַלטן, מען זאָל זיי שוין קיין צווייטן מאָל ניט קאָנען געפינען ביים קומען זיי נעמען אויף ריגע.

אינדערפרי זיינען די יידישע אַרבעטנדיקע אין שטאָט יאָ אַרוים צו דער אַרבעט, ווי תמיד. פאַרוויסזעענדיק, אַז אין געטאָ קען דעם טאָג עפּעס פּאַסירן, זיינען דאַסמאָל פיל מער מענטשן, ווי אַלעמאָל, געגאַנגען אַרבעטן אין שטאָט, ניט וועלנדיק בלייבן אין געטאָ.

* *
*

אַזייגער 11 אינדערפרי איז דער געטאָ־קאָמענדאַנט יאָרדאַן דערשינען אין עלטעסטן־ראַט און האָט דאָרטן געמאַכט אַ ווילדן סקאַנדאַל, באַגלייט מיט פאַרשייַדענע דראָונגען, מחמת דעם וואָס דער עלטעסטן־ראַט האָט זיך אַרויסגעוויזן פאַר אומפעיק צו אָרגאַניזירן די רעקרוטירונג. דערביי האָט ער אָפּגעגעבן פאָלגנדיקע פאַראָרדנונג:

די גאַנצע דערוואַקסענע באַפעלקערונג, וועלכע איז ניט אַרויס אין שטאָט צו דער אַרבעט און געפינט זיך אין געטאָ, איינשליסלעך די אַרבעטער פון די געטאָ־וואַרשטאַטן און די מיטאַרבעטער פון אַלע יידישע געטאָ־אַנשטאַלטן, דאַרפן 12 אַזייגער בייטאָג דערשיינען אויפן דעמאָקראַטו־פּלאַץ, ווו ער אַליין וועט רעקרוטירן די פּאַרטיע יידן פאַר ריגע.

די אַסאָציאַציעס, וואָס דער דעמאָקראַטו־פּלאַץ פלעגט אַרויסרופן ביי דער געטאָ־באַפעלקערונג צוליב די סעלעקציעס, וואָס פלעגן דאָרטן פאָרקומען בעת די אַקציעס, האָבן קיין גוטס ניט צוגעזאָגט.

פיל געטאָ־יידן האָבן טאַקע באַשלאָסן אויפן דעמאָקראַטו־פּלאַץ ניט צו גיין און האָבן זיך באַהאַלטן, ווו איינער האָט נאָר געקענט, אַבי ניט צו זיין אין שטוב, ווען מען וועט קומען רעווידירן די הייזער, צי ווער־ניט־איז איז דאָרטן ניט פאַרבליבן. אויפן זאַמל־פּלאַץ האָבן זיך דאָך צונויפגעזאַמלט לערך 1000 מאַן, צווישן זיי כמעט אַלע מיטאַרבעטער פון דער יידישער געטאָ־אַדמיניסטראַציע, אַרבעטער פון די געטאָ־וואַשטאַטן א. א.

אַזייגער 1 בייטאָג איז אויפן פּלאַץ דערשינען יאָרדאַן, אין באַגלייטונג פון אַ גרעסערער גרופּע דייטשע פּאָסטנס, און האָט זיך גענומען צו דער רעקרוטירונג. צווישן די פּערזאָנען, וואָס זיינען אָפּגעסאָרטירט געוואָרן פאַר ריגע, האָבן זיך געפונען זייער פיל אָנגעשטעלטע פון יידישן געטאָ־אַפּאַראַט ווי אויך עלטערע און שוואַכערע מענטשן, וועלכע זיינען דערשינען אויפן פּלאַץ זייענדיק זיכער, אַז זיי וועט מען אויף ריגע ניט נעמען. די פולע צאָל פון די נויטיקע 500 פּערזאָן איז אָבער אויך יאָרדאַנען בעת דער סעלעקציע ניט געלונגען צו שאַפן.

די אָפּגעסאָרטירטע אויף ריגע האָט מען תיכף, אונטער דער באַגלייטונג פון אַ שטאַרקער וואַך, גענומען טרייבן פון פּלאַץ צו דער באַן. די יעניקע, וועלכע האָבן ניט געקענט נאָכהאַלטן ביים מאַרשירן צו דער באַן, זיינען מצד דער באַגלייטנדיקער וואַך מערדערלעך געשלאָגן געוואָרן. דאָס אַלץ האָט דערמאָנט די געטאָ־יידן די טרויעריק־באַרימטע סצענעס בעת די פאַרגעקומענע אַקציעס, און דאָס האָט נאָך מער פאַרשטאַרקט דעם חשד, אַז מ'פירט ניט די מענטשן אויף אַרבעט קיין ריגע, נאָר מ'פירט זיי ערגעץ־ווו אויף פאַרניכטונג. די פּאַניק איז דעריבער געוואַקסן פון מינוט־צו־מינוט.

נאָכדעם ווי מ'האָט פון געטאָ אַרויסגעפירט די אָפּגעסאָרטירטע פּאַרטיע יידן, האָבן אין געטאָ זיך פונאַנדערגעשאַטן גרופּעס דייטשע פּאָליציי און האָבן גענומען גיין איבער די הייזער כאַפּן יידן.

פאַר דער צייט האָבן אויך גענומען צוריקקערן אין געטאָ די יידן, וואָס זיינען געווען אַוועק אין שטאָט אַרבעטן. אַזוי ווי די נויטיקע צאָל יידן איז נאָך אַלץ ניט

נעוועז, ווייל ווער ס'האָט נאָר באַוויזן, האָט זיך פאַרשטעקט אין אַ באַהעלטעניש, און די דייטשע פאָליציי האָט זייער ווייניק מענטשן צוגויפגעכאַפּט אין די הייזער, איז קלאָר געוואָרן, אַז דעם רעשט פעלנדיקע יידן וועט מען נעמען ביים געטאָ-טויער פון די צוריקגעקערטע פון דער ארבעט. און אַזוי איז טאַקע געוועזן.

פון די יעניקע יידן, וואָס האָבן צוריקגעקערט פון שטאָט, האָט מען ביים געטאָ-טויער גענומען אָפּסאָרטירן מענטשן פאַר ריגע. די דאָזיקע סעלעקציע איז דורכגעפירט געוואָרן מצד דייטשן צוזאַמען מיט פאָרשטייער פון דער יידישער געטאָ-אַדמיניסטראַציע. די פּאַניק און צערודערונג ביי די יידן, וועלכע האָבן צוריקגעקערט פון דער ארבעט, איז געוועזן זייער גרויס. ניט קלענער איז אויך געוועזן די שרעק ביי זייערע משפּחה-מיטגלידער, וועלכע האָבן ניט געוווּסט דעם גורל פון די צוריקגעקערטע פון דער ארבעט. אייניקע שעה האָט אָנגעהאַלטן דאָס ארויסנעמען פון די רייען יידן, וועלכע זיינען גלייך פון געטאָ-טויער אָפּגעטראַנספּאָרטירט געוואָרן צו דער באַן אויף ריגע.

* *

*

אַזייגער 7-8 אינאָוונט האָט דער שטורעם אין געטאָ ביסלעכווייז זיך איינגעשטילט. די יעניקע, ביי וועמען מ'האָט פאַרכאַפּט אויף ריגע משפּחה-מיטגלידער, זיינען געווען שרעקלעך אויפגערודערט צוליבן אומגליק, וואָס זיי האָט געטראָפן.

היות געוויסע העכערע יידישע געטאָ-באַאַמטע, וואָס זיינען געווען מיטגעפאָרן ביים אָפּשיקן די יידן צו דער באַן, האָבן דאָרט געלעגנטהייטלעך באַפרייט אייניקע פאַרכאַפּטע פערזאָנען בעת דער ביימאָגיקער סעלעקציע דורך יאָרדאַנען, האָבן פיל מענטשן, ביי וועמען מ'האָט צוגענומען נאָענטע משפּחה-מיטגלידער, גענומען לויפן צו אָט די ייד. געטאָ-פונקציאָנערן, מ'זאָל אויך זייערע קרובים צוריקברענגען פון דער באַן. דאָס האָט אָבער ווייניק געהאָלפן, און דער טראַנספּאָרט מיט די געוויסע 500 קאָוונער געטאָ-יידן איז אוועק קיין ריגע.

די איבערזידלונגס-אַקציע קיין ריגע, וואָס איז אין לעצטן סך-הכל בעיקר אַדורכגעפירט געוואָרן מצד די דייטשן אַליין, לחלוטין זיך ניט רעכענענדיק מיט דעם, צי די פאַרהאַלטענע פערזאָנען לאָזן איבער אין געטאָ משפּחות אָדער ניט, האָט, חוץ אַלעמען, גורם געווען דערצו, אַז פיל משפּחות זיינען מחמת דער דאָזיקער אַקציע געוואָרן פונאַנדערגעריסן.

אַ סך פאַמיליעס זיינען טאַקע דאָ געבליבן אָן אַ מפרנס, ווייל דעם מאַן אָדער דערוואַקסענעם זון האָט מען אוועקגעשיקט קיין ריגע. צוליב דעם איז דער מאַטעריעלער מצב פון די דאָזיקע משפּחות געוואָרן זייער אַ קלאָגעדיקער. דאָס ביסל מאַטעריעלע הילף מצד די יידישע געטאָ-מוסדות איז געווען אַ נישטיקע לגבי זייערע

מינימאלסטע עקזיסטענץ-פאָדערונגען. אזוי ארום האָט די דאָזיקע איבערזיד-לונגס-אקציע אויף א לענגערער צייט איבערגעלאָזן נאָכווייעניש אין געטאָ-לעבן.

אין א קורצער צייט ארום זיינען אין געטאָ אָנגעקומען איינצלנע גרוסן פון די ארויסגעפירטע יידן, אז זיי געפינען זיך טאקע אין ריגע אויף ארבעט. די דאזיקע גרוסן האָבן געווירקט אויפן געטאָ בארואיקנדיק, ווייל דורכדעם איז ענדלעך אָפּגע-פאלן דער חשד, אז מ'האָט די מענטשן געפירט ערגעץ-ווו אויף פארניכטונג.

צום סוף איז נויטיק צוצוגעבן, אז אין פרילינג 1944, ווען די סאוועטישע אָפענסי-ווע אויפן צפונדיקן פראָנט-אָפּשניט האָט באוועגט די דייטשן „זיך אויפצורוימען" אין עסטלאנד און לעטלאנד, איז פון לעטלאנד געבראכט געוואָרן קיין פאָנעוועזש א געוויסע צאל קאוונער געטאָ-יידן, וועלכע זיינען קיין ריגע פארשלעפּט געוואָרן בעת די צוויי איבערזידלונגס-אקציעס אין יאָר 1942. אין פאָנעוועזש איז צו יענער צייט געווען געגרינדעט א יידישער ארבעטס-לאגער ביים בויען דעם דאָרטיקן אע-ראָדראָם.

צוזאמען מיט די אנדערע יידן פון די איבעריקע יידישע ארבעטס-לאגערן, וואָס האָבן דאן פאָרמעל אָנגעהערט צום „קאָנצענטראציע-לאגער קאָוונע", זיינען זיי פון פאָנעוועזש אין יולי 1944 צוליב דער דערנענטערונג פון די פראָנט-אָפּעראציעס דעפּאָרטירט געוואָרן קיין דייטשלאנד, ווו זיי האָבן געטיילט דעם גורל פון די אלע פארשלעפּטע יידן אין די דייטשע קאצעטן.

קאַפּיטל XVI

ס'לעבן אין געטאָ אין דער תקופה צווישן די צוויי איבערזידלונגס־אַקציעס קיין ריגע
(פעברואַר — אָקטאָבער 1942)

„אַקציע" אויף ביכער און ספרים. — טיילווייזע סטאַביליזירונג פון דער לאַגע אין געטאָ. — פּראָבלעם פון פאַרווענדן די יידישע אַרבעטס־קרעפטן. — גרויסע געטאָ־וואַרשטאַטן. — סימנים פון אויפשטייג פון געזעלשאַפטלעכן לעבן. — קאַמף צווישן כספי־סע־רעבראָוויטשן און ליפּצערן צוליב דער השפעה איבער דער אָנפירונג פון געטאָ־לעבן. — באַמערקונגען וועגן ליפּצערס ראָלע אין לעבן פון געטאָ־ישוב. — פּראָבלעם פון דערנערונג אין געטאָ. — שמוגל פון שפּייז־פּראָדוקטן. — א פּאָר ווערטער וועגן געטאָ־פּרנסות. — ווידער גזירות און גזירה'לעך: א) רוימונגען פון געטאָ־קוואַרטאַלן. — ב) פאַרבאָט פון שוואַנגערשאַפט. — ג) שליסונג פון בתי־מדרשים און קינדער־שולן. — ד) דאָס איינפירן א „געלטלאָזע" ווירטשאַפט. — ה) פאַרבאָט אַריינצוטראָגן שפּייז־פּראָדוקטן. — ו) רעקרוטירונג פון אַרבעטס־לאַגער אין פּאַלעמאָן.

נאָך די אַלע אַקציעס און גזירות, וואָס האָבן געהאַט ווי א גרונט־ציל די פיזישע פאַרניכטונג פון די יידן, איז אין געטאָ אויך געקומען צו אן „אַקציע"... אויף ביכער, ספרים א.א. דרוק־זאַכן.

אינעם פּראָגראַם פון אונדזערע רוצחים איז, ווייזט אויס, אריין אונדז, יידן, ניט נאָר להרוג, לאבד ולהשמיד, נאָר גלייכצייטיק אויך צו פאַרטיליקן אונדזערע קולטור־שאַפונגען, אונדזערע גייסטיקע אוצרות, ס'זאָל פון אונדז קיין שריד ופליט ניט בלייבן.

לויט א פאַראָרדנונג פון די מאַכט־אָרגאַנען, האָבן צום 18־טן פעברואַר 1942 אַלע געטאָ־יידן געדאַרפט אָפּליפערן דער מאַכט אַלע רעליגיעזע ספרים, וועלטלעכע ביכער א.א. דרוק־זאַכן, אין וועלכער שפּראַך זיי זאָלן ניט זיין. ווי ס'איז תמיד

געװען דער נאַציִשער נוסח, איז אויך די דאָזיקע פאַראָרדנונג באַגלייט געװאָרן מיט האַרבע דראָאונגען פאַרן ניט אויספירן פּינקטלעך דעם באַפעל פון דער מאַכט.

װען די ייִדן זײַנען געװען אַרײַן אין געטאָ, האָבן כּמעט אַלע ייִדן, צוזאַמען מיט זייערע זאַכן און שטוביקע חפצים, אויך מיטגעבראַכט פיל פון זייערע ביכער און ספרים. מען האָט זיך גערעכנט, אַז אויב נאָר דער קאָפּ װעט זײַן דערבײַ, װעט דאָס בוך, דער ספר, זײַן די איינציקע גײַסטיקע שפּײַז הינטערן שטעכיקן דראָט. און באמת איז אַזוי טאַקע געװען.

דאָס איינציקע מיטל אויף אַ װײַלע זיך אַרויסצורײַסן פון קאָפּ די בלײַענע רעיונות, װוּ מ'האַלט אין דער װעלט, איז פאַרן געטאָ־ייִדן געװען דאָס בוך, דער ספר. אין דעם פּרט האָט פיל געדינט די עפנטלעכע געטאָ־ביבליאָטעק, װאָס האָט עקזיסטירט בײַם שול־אַמט*) פון עלטעסטן־ראַט. די אָנגעמאָלדענע גזירה אָפּצוגעבן די אַלע פאַראַנענע ביכער און ספרים האָט דעריבער די געטאָ־באַפעלקערונג אויפגענומען גאָר ניט מיט קיין לײַכטן האַרצן.

װער ס'האָט געהאַט אַ מעגלעכקייט, האָט אַ טייל פון זײַנע ביכער, װאָס זײַנען אים געװען באַזונדערס טײַער, זיך געמיט צו פאַרבאַהאַלטן. אַנדערע האָבן באַשלאָסן בעסער די ביכער צו פאַרברענען, איידער זיי אָפּצוגעבן אין די הענט פון די נאַציס.

בײַ דער געלעגנהייט איז נויטיק צוצוגעבן, אַז בעת דער ביכער־אַקציע איז איייניקע יוגנטלעכע, װאָס האָבן אָנגעהערט צו דער ציוניסטישער יוגנט־אָרגאַניזאַציע „אבצ"**), געלונגען אַרויסצוגנבענען פון אַ זאַמל־פּונקט אויף אָפּצוליפערן די ביכער עטלעכע טויזנט װיכטיקערע װערק, בפרט אין העברעיִש. מיטגעהאָלפן האָט זיי דערבײַ דער העכערער פונקציאָנער פון דער יידישער געטאָ־פּאָליציי י. גרינבערג***). שפּעטער־צו האָט די דערמאָנטע יוגנט־גרופּירונג געשאַפן פון אָט די ביכער אַן אומלעגאַלע ביבליאָטעק, װאָס האָט בעיקר באַדינט די ציוניסטישע יוגנט. חוץ דעם האָבן אויך אַנדערע געזעלשאַפטלעכע גרופּירונגען געהאַט אויסבאַהאַלטן קענטיקע סכומים ביכער, װאָס האָבן פאַר זיי געהאַט אַ באַזונדערן אינטערעס.

נאָך אַלעמען זײַנען דאָך צענדליקער טויזנטער ביכער און ספרים אָפּגעליפערט געװאָרן דער מאַכט. צװישן די אָפּגעליפערטע ביכער זײַנען געװען זייער פיל װערטפולע און זעלטענע װערק אין בלערליי שפּראַכן.

---

*) ז. „שול־אַמט" אין מאָנאָגראַפיע „ייִד. מוסדות אין קאָװנער געטאָ".

**) ז. „ציוניסטישע טעטיקייט אין געטאָ".

***) ז. „פּערזאָנען, װאָס האָבן זיך מתעסק געװען מיט דער פּאַרטיזאַנער־באַװעגונג אין געטאָ".

מיטן „אָרדנען“ די יידישע צוגערויבטע ביבליאָטעקן, ארכיוון, מוזעומס א.א. גייסטיקע אוצרות, האָט, ווי באוווּסט, אין דריטן רייך זיך באשעפטיקט דער „איינזאַץ=שטאַב רייכסלייטער ראָזענבערג“, וואָס האָט געהאט פיליאלעס אין אלע פונקטן, ווו ס'זיינען ביז דער אָקופּאַציע געווען גרעסערע יידישע קהילות. אויך אין קאָוונע איז דאָן געווען אן אָפּטיילונג פון ראָזענבערגס „איינזאַץ=שטאַב“, וואָס האָט צוו. אנד. זיך מתעסק=געווען מיט די קאָנפיסקירטע ביכער אין געטאָ. ביים סאָרטירן די צונויפגענומענע ביכער זיינען אינעם דאָזיקן איינזאַץ=שטאַב אויך געווען באשעפטיקט די געטאָ=יידן: לעמכען (פריי געוואָרן אין דאַכאַו), קיזעל (אומגעקומען בעת דער ליקווידאציע פון געטאָ), גוטמאן (דערשאָסן געוואָרן אין 1942 ביים ארייַנשמוגלען אין געטאָ שפּייז=פּראָדוקטן) א.א.

די מער=ווערטפולערע שאפונגען, בעיקר פון יודאאיסטישן כאראקטער, צוזאמען מיט די וויכטיקסטע ווערק פון די קאָנפיסקירטע יידישע ביבליאָטעקן, ארכיוון א.א. יידישע דאָקומענטן און מאטעריאלן האָט די דאָזיקע נאצישע „וויסנשאפטלעכע“ אינסטיטוציע איבערגעשיקט ערגעץ=ווו קיין דייטשלאַנד. די אלע איבעריקע צוגערויבטע ביכער און ספרים זיינען איבערגעגעבן געוואָרן אין פּאַפּיר=פאבריק, כדי פון זיי אויסצוארבעטן פּאַפּיר.

ניט געקוקט אויפן ביסל געראטעוועטע ביכער און ספרים, איז דאָס געטאָ נאָך אָט דער „אקציע“ דאָך געבליבן כמעט „ביכער=ריין“, און פאַרן געוויינלעכן געטאָ=ייד איז א בוך געוואָרן א יקר=המציאות.

* *
*

נאָך דער ערשטער איבערזידלונגס=אקציע קיין ריגע איז די לאגע אין געטאָ געוואָרן וואָס=ווייטער אלץ מער סטאַבילער. דער דאָזיקער שנוי לטובה האָט באקומען זיין בולטסטן אויסדרוק, קודם=כל, אין פאקט, וואָס אין פּעריאָד צווישן דיביידע איבערזידלונגס=אקציעס קיין ריגע, ד.ה. פון אָנהויב=פעברואר ביזן סוף=אָקטאָבער 1942, זיינען ניט פארגעקומען קיין ווייטערדיקע מאסן=אקציעס.

אמת, אויף אן אינדיווידועלן אופן זיינען מצד געשטאַפּאָ במשך דעם צייט=אָפּשניט אומגעבראכט געוואָרן צענדליקער יידן, וועלכע זיינען ארייַנגעפאלן צו איר אין די הענט ביי פארשיידענע געלעגנהייטן, בעיקר ביים ארויסגיין פון ארבעטס=פּלאַץ, כדי עפּעס אויסצובייטן ביי קריסטן אויף שפּייז=פּראָדוקטן, אָדער ביי אנדערע פּרוּוון מצד יידן צו קומען אין קאָנטאקט מיט זייערע באקאנטע קריסטן. דאָס זיינען אָבער געווען, ווי געזאָגט, אינדיווידועלע פאלן.

די אין א געוויסן זין „מילדערע“ באציאונג צום געטאָ מצד דער אָקופּאַציע=מאכט, האָט גלייכצייטיק גורם געווען א לפי=ערך'דיקן אויפשטייג אין עקאָנאָמישן

זין, און אין געטאָ האָט זיך אָנגעהויבן א תקופה פון „פּראָספּעריטי"... געשען איז אָט דער אויפשטייג פון עקאָנאָמישן ווילזיין, אין דער ערשטער ריי, מחמת דער ענדערונג אין פארווענדן די ארבעטס־קרעפטן פון געטאָ.

אין די ערשטע טעג פון געטאָ־קיום, ווען אין געטאָ זיינען געווען געגויע דריי צענדליק טויזנט יידן, איז די פראגע פון יידישער ארבעטס־פליכט נאָך ניט געווען ווי געהעריק געאָרדנט. דאס ייד. ארבעטס־אַמט, וועמענס אויפגאַבע ס'איז געווען צו באפרידיקן די פאָדערונגען פון דער מאכט אויף יידישער ארבעט, פלעגט זיינע פונקציעס אויספירן מיט דער הילף פון דער יידישער געטאָ־פּאָליציי, וועלכע פלעגט פון פאל־צו־פאל צונויפברענגען — ריכטיקער געזאָגט: צונויפכאפּן — די נויטיקע צאָל יידישע ארבעטער.

שפּעטער־צו, ווען די יידישע געטאָ־באפעלקערונג איז מחמת די אדורכגעפירטע מאסן־שחיטות געוואָרן פארקלענערט כמעט ביז אויף א העלפט און, חוצדעם, זיינען נאָך די פאדערונגען מצד דער מאכט אויף יידישע ארבעטער געוואָרן אלץ גרעסער —, איז מיטדערצייט מצד דער יידישער געטאָ־אדמיניסטראציע איינגעפירט געוואָרן אין געטאָ אַן ארבעטס־פליכט. די ארבעטס־פליכט איז געווען חל אויף מענער אין עלטער פון 14 ביז 60 יאָר און פאר פרויען — פון 15 ביז 45 און, שפּעטער־צו, ביז 55 יאָר*).

ביז יענער צייט, ד.ה. אָנהויבנדיק פון הארבסט 1941 ביז ערב־ פרילינג 1942, אין די איבערוועגנדיקע מערהייט יידישע ארבעטנדיקע געווען פארווענדעט ביי די ארבעטן אויף קאָוונער אַעראָדראָם. די איבעריקע יידן האָבן געארבעט ביי פארשיידענע מיליטערישע ארבעטס־שטעלעס אין שטאָט.

ביים בוי פון אַעראָדראָם זיינען אין אָנהויב געווען באשעפטיקט בעיקר סאָוועטישע קריגס־געפאנגענע. אָבער שוין דעם 21־טן סעפטעמבער 1941 האָט דאָס געטאָ צום ערשטן מאָל געדארפט צושטעלן 500 ארבעטער פאר די אַעראָדראָם־ארבעטן.

ביי דער געלעגנהייט איז כדאי צו דערמאָנען, אז ערב־ראש־השנה פון יאָר 1941, ווען אין געטאָ זיינען פארנאכט געקומען אעראָדראָם־פּאָסטנס, כדי צו נעמען יידן אויף דער נאכט־שיכט, זיינען ביים כאפּן יידן אויף דער ארבעט מצד די נאצישע רוצחים אָן שום סיבה דערשאָסן געוואָרן ביים געטאָ־טויער א 10 יידן.

פון טאג־צו־טאג איז אבער די פאדערונג אויף יידישע אַעראדראם־ארבעטער אלץ מער געשטיגן, ווייל דער גרעסטער טייל סאָוועטישע קריגס־געפאנגענע אינ־

*) גענויער וועגן דער פראַגע פון צוואַנגס־אַרבעט ז. קאַפּיטל „אַרבעטס־אַמט" אין מאָנאָגראַפיע „ייד. מוסדות אין קאָוונער געטאָ".

מחמת די אוממענטשלעכע לעבנס־באַדינגונגען אומגעקומען, און דער רעשט איז אריבערגעפירט געוואָרן אנדערשוואו אויף ארבעט.

ערב דער גרויסער אקציע האָט די צאָל יידישע ארבעטער אויפן אַעראָדראָם טעגלעך דערגרייכט לערך 4000 פּערזאָן. אויפן אַעראָדראָם איז די ארבעט אָנגע־גאנגען א רונדן מעת־לעת אין עטלעכע ארבעטס־שיכטן א טאָג.

אחוץ דער אויסערסט־שווערער קאטאָרזשנער ארבעט אין נאסקייט און קעלט אויפן פרייען פעלד במשך א לאנגן ארבעטס־טאָג (ביי דער יעמאָלטיקער יידישער הונגער־פארפלעגונג און מאנגל אין מינימום פון בגדים און שיך), האָט די ארבעט אויפן אעראָדראָם באדייט פארן געטאָ־ייד א הונגער־לעבן. געווען איז עס מחמת דעם, וואָס דאָרטן האָבן יידן געארבעט ניט קומענדיק אין קיין בארירונג מיט קריסטן, ביי וועמען ס'איז געווען מעגלעך אויסצובייטן די רעשטלעך פון זייערע זאכן אויף שפּייז־פּראָדוקטן. אָט פארוואָס ארבעטן אויפן אעראָדראָם האָט פארן געטאָ־יידן באדייט ניט האָבן קיין מעגלעכקייט צו דערנערן זיך און די משפחה, שווער האָרעווען, אויסגייענדיק מיט די כוחות, און זיך מוזן באגנוגענען מיט דער הונגער־ראַציאָן, וואָס די מאכט האָט באוויליקט צוצוואַרפן דער געטאָ־באפעלקערונג.

גיין אַרבעטן אויפן אַעראָדראָם — איז געווען איינער פון די הארבע שטראָף־מיטלען ניט נאָר על־פּי „קאָדעקס" פון דער יידישער געטאָ־אדמיניסטראציע פאר פארשיידענע פארברעכנס בין־ייד־לייד, נאָר אפילו די מאכט־אָרגאנען פלעגן דאָן אָפּט זיך נוהג־זיין צו שיקן א יידן ארבעטן אויפן אַעראדראם, ווי א שטראָף־אָפּקום פארן עובר־זיין אויפן „געזעץ" פון דער אָקופּאַציע־מאכט.

כדי צו קאָמפּענסירן דעם אַעראדראם־ארבעטער פאר זיין באזונדערס־שווערער מערכה, האט דער עלטעסטן־ראט, פון זיין זייט, דאן איינגעשטעלט פארשיידענע פּרעמיעס פאר די פּינקטלעכע אַעראָדראָם־ארבעטער, ד. ה. פאר די יעניקע, וועלכע פלעגן גיין אַרבעטן די גאנצע 6—7 טעג א וואָך. די וועכנטלעכע הוספה־פארפלעגונג פלעגט באשטיין פון אַ 2 קג. ברויט, עטלעכע קג. קארטאפל, עטלעכע הונדערט גראם מעל א. א. וו.

חוצדעם האבן די אַעראדראם־ארבעטער צו יענער צייט געהאט נאך א „פּרי־ווילעגיע": אינדערצייט, ווען ביי יידן פון אנדערע ארבעטס־שטעלעס פלעגט מען ביים אדורכגיין דעם געטאָ־טויער אדורכפירן א קאָנטראָל, כדי צו קאנפיסקירן די אומלעגאל־איינגעשאפענע שפּייז־פּראָדוקטן, פלעגן די אעראדראם־ארבעטער קענען אדורכגיין דעם געטאָ־טויער אָן א רעוויזיע.

דעם אמת זאגנדיק, איז ניט געווען שטארק, וואס צו קאנטראלירן די אַערא־דראם־ארבעטער, ווייל זיי פלעגן צוריקקערן פון דער ארבעט מיט ליידיקע הענט, און די קאנטראל אויף שפּייז איז געווען אן איבעריקע.

די דאזיקע „פּרעמיעס" און „פּריווילעגיעס" האבן דעם אעראדראם־ארבעטער זייער ווייניק אַנגעלאָקט און זיין אידעאל איז געווען: וואָס־גיכער פּטור צו ווערן פון אעראדראם און קריגן אן אנדער ארבעטס־פּלאַץ. „אעראדראמשטשיק", ד. ה. אן ארבעטער אויפן אעראדראם, איז דעריבער געווען א שם־דבר לגנאי און האט באדייט זיך געפינען אויפן נידעריקסטן שטאַפּל פון סאציאלן לייטער אין געטאָ. ווענן אעראדראמשטשיק זיינען, אגב, געשאפן געווארן ספּעציעלע פאלקס־לידער*), ווו ס'איז באוויינט געוואָרן זיין ביטערער גורל.

ניט אין ערך בעסער איז געווען דער מצב פון די יעניקע געטאָ־יידן, וועלכע האבן געארבעט אין די פאַרשיידענע קלענערע ארבעטס־בריגאדעס אין שטאט. דא, אין שטאט, זיינען די יידן געקומען אין קאנטאקט מיט די קריסטלעכע ארבע־טער מיט וועמען זיי האבן צוזאמען געארבעט, און זיי פלעגן ביי דער געלעגנ־הייט אויסבייטן ביי די קריסטן זייערע זאכן אויף שפּייז־פּראָדוקטן, וואָס זיי פלעגן, צוריקקערנדיק פון דער ארבעט, אריינשמוגלען אין געטאָ.

אמת, ביים געטאָ־טויער איז געווען א קאנטראל מצד דער געטאָ־וואַך, כדי צו קאנפיסקירן די פּראָדוקטן, וואָס יידן פלעגן אומלעגאל אריינטראגן אין געטאָ. יידן פלעגן זיך אבער אן עצה געבן אויך מיט דער קאנטראל ביים טויער דורכן אונטערקויפן די קאנטראליארן, זיי זאלן נאר לפנים־ווענן קאנטראלירן ביים דורכגיין דעם געטאָ־טויער, אדער, אין פאל פון קאנפיסקירן די פּראָדוקטן, א טייל דערפון צוריקקערן דעם בעל־דבר. א וויכטיקע ראלע האבן דערביי געשפּילט די יידישע פונקציאָנערן ביים געטאָ־טויער**)

ביי דער געלעגנהייט דאַרף מען צוגעבן, אַז מיטדערצייט האָבן יידן זיך אויסגעלערנט אַזוי קונציק צו מאסקירן קלענערע סכומים פּראָדוקטן, אַז זייער פיל יידן פלעגט געלינגען אדורכצוגיין די קאנטראל בשלום. אזוי, למשל, זיינען געווען בשעתו פארשפּרייט אזעלכע מינים מאסקירונגען: אין א לאנגן, שמאלן זעקעלע פלעגט מען אָנשיטן מעל אדער תבואה און עס ארומבינדן ארום לייב, ווי א קאמפּרעס (דאס האט טאקע געהייסן: „מאכן א קאמפּרעס"); אדער, צ.ב., אינעם בלעכענעם געשיר, וואס מען פלעגט מיטנעמען אויף צו עסן ביי דער ארבעט, פלעגט זיין א דאָפּלטער דעק און צווישן די דעקן פלעגט זיין אן ארט אוועקצולייגן א שטיקל פּוטער, שפּעק, קעז, פלייש א. א. וו. די המצאות אין דעם פּרט פלעגן זייער אפט דערגיין ביז צו אמתער קוריאָזיטעט.

אויסער דעם איז די דיפערענץ אין די פּרייזן אויף שפּייז־פּראָדוקטן אין שטאט און אין געטאָ געווען אזא גרויסע, אז ס'פלעגט לוינען פון ציים־צו־צייט,

*) ז. „מוסטערן פון פאָלקלאָר אין קאָוונער געטאָ".

**) ז. „אַרבעטס־אמט" אין מאָנאָגראַפיע: „ייד. מוסדות אין קאָוונער געטאָ".

ווי מען פלעגט זאגן אין געטא, צו „ברענען" ביי דער קאנטראָל, ד. ה. מ'זאָל צונעמען א טייל פּראָדוקטן. דער פאַרלוסט פון די אָפּגענומענע שפּייז־פּראָדוקטן פלעגט ווערן געדעקט דורכן פאַרקויפן די בשלום־אַדורכגעטראָגענע פּראָדוקטן.

אָט פאַרוואָס אַרבעטן אין א שטאָט־בריגאַדע האָט פאַר געטאָ־ייִד געהייסן זיין פּריווילעגירט, זיין זיכער מיט חיונה, קענען זיך דערלויבן צו עסן בעסער און שטענדיק האָבן ביי זיך א פּרייע פּאָר מאַרק.

די א. ג. סאָציאַלע קאָנטראַסטן צווישן די אַעראָדראָם־אַרבעטער און די אַרבעטער אין די שטאָטישע בריגאַדעס זיינען געווען אַזעלכע בולטע, אַז אַפילו לויטן אויסערלעכן אויסזען און געזיכטס־אויסדרוק פלעגט מען קענען אונטערשיידן צווישן אַן אַעראָדראָמשטשיק און אַן אַרבעטער אין א שטאָט־בריגאַדע.

אינדערצייט, ווען דער אַעראָדראָמשטשיק פלעגט ס'רוב גיין אָפּגעריסן און אָפּגעשליסן ווי אַן עכטער שלעפּער, און ער פלעגט אויסזען אָפּגעצערט, פאַרחושכט און פאַרדאגה'ט, איז דער אַרבעטער אין שטאָט־בריגאַדע געווען, אין דורכשניט גענומען, בעסער געקליידעט און האָט מערסטנטייל געמאַכט א זאַטן און מונטערן איינדרוק.

שוין אָנהויב־ווינטער 1941־42 האָט די אָקופּאַציע־מאַכט אין ליטע גענומען „מיט גוטן" מאָביליזירן ליטווינער אויף פאַרשיידענע פראָנט־בוי־אַרבעטן ווי אויך אויף אַרבעט אין דייטשלאַנד.

דורך פאַרשיידענע אָפענע און פאַרמאַסקירטע טעראָר־מיטלען איז דער אָקופּאַציע־מאַכט געלונגען צונויפצונעמען טויזנטער ליטווינער און זיי ווי „פריוויליקע" אָפּצושיקן אין נאַציישן „רייכס־אַרבעטס־דינסט". אין פיל שטאָטישע פאַבריקן און אַנדערע אַרבעטס־פּלעצער זיינען מחמת דער דאָזיקער דערשיינונג געוואָרן היפּשע בלויזן אין באַשטאַנד פון די פאַרשיידענע פאַבריק־ספּעציאַליסטן און הילפס־אַרבעטער.

דער גאַנג פון דער מלחמה, בעיקר די אויסשעפּנדיקע פאַר די דייטשן ווינטער־שלאַכטן, האָט געצוווּנגען דאָס דייטשע הינטערלאַנד צו אַרבעטן מיטן פולן דאַמף, כדי צו קענען דעקן די נויטן פון דער גאָר־ניט־פויגלדיקער מערכה אויפן מזרח־פראָנט.

צו יענער צייט האָט דער קאָוונער שטאָט־קאָמיסאַר זיך געפונען פאַר גע־צוווּנגען ביסלעכווייז אויסצונוצן די ייִדישע האַנטווערקער־כוחות, וועלכע זיינען ביז דאַן געווען ניט ראַציאָנעל אויסגענוצט ביי זייערע ספּעציאַליטעטן, נאָר האָבן ס'רוב געאַרבעט אויפן אַעראָדראָם ווי שוואַרצאַרבעטער. דעם רעזערוו פון דער ניט־אויסגענוצטער ייִדישער האַנטווערקערשאַפט האָט מען געדאַרפט אייליק פאַרווענדן אין די שטאָטישע פאַבריקן א. א. אַרבעטס־פּלעצער.

די דאזיקע דערשיינונג האט פארן געטאָ געהאט א דאפלטן באדייט: ערשטנס, האָט דאס געשטארקט ביי יידן זייערע האפענונגען דערוויי׳ל צו בלייבן לעבן — מען דארף דאך זיי, די יידן, האבן!—און, צווייטנס, איז דאס שטארק צונויפגעפאלן מיט די עקאנאמישע נויטן פון געטאָ: ביים ארבעטן אין שטאט, ווען יידן דאך קענען זיך איינקויפן שפייז=פראדוקטן — איינע פון די וויכטיקסטע פראבלעמען פארן געטאָ=ייד, כל=זמן ער איז ניט געוואָרן אומגעבראכט...

מיטן אנקום פון פרילינג 1942 האט דעריבער דער קאָוונער שטאט=קאָמיסאריאט, דער באלעבאס איבערן געטאָ, גענומען אלץ עפטער דערלויבן פארשיידענע מיליטערישע און ציווילע ארבעטס=שטעלעס צו באשעפטיקן ביי זיך יידישע בעלי=מלאכות און הילפס=ארבעטער. דאס האט באוועגט צו פארקלענערן דעם קאָנטינגענט יידישע ארבעטער אויפן אַעראדראם, און אויף דעם חשבון פארגרעסערן די צאל יידישע ארבעטנדיקע אין די שטאטישע ארבעטס=פלעצער.

פאר די יעניקע יידן, וועלכע מען פלעגט אראָפּנעמען פון דער ארבעט אויפן עראדראם און אריבערפירן זיי אויף ארבעט אין א שטאט=בריגאדע, האט עס באדייט אן אמתער איבערגאנג מאפלה לאורה..., ווייל דאס האט געהייסן, אַז עקאָנאָמיש ווערט זייער לאגע שטארק פארבעסערט און די פראגע פון חיונה ווערן ניט אין ערך לייכטער, ווי ארבעטנדיק אויפן אעראדראם.

אין מערץ 1942 איז אין געטאָ געגרינדעט געוואָרן א פיליאלע פון דייטשן ארבעטס=אמט אין קאוונע. ווי אן ערשטער שריט פון ניי=געגרינדעטן דייטשן אַרבעטס=אַמט איז געווען דאָס אַדורכפירן אין געטאָ אַן אַלגעמיינע רעגיסטראַציע פון אלע ארבעטס=פעיקע מענער און פרויען. ביי דער דאזיקער רעגיסטראציע האבן זייער פיל יידן, וועלכע זיינען גאר ניט געווען קיין בעלי=מלכות, זיך אויך רעגיסטרירט ווי פאַכלייט, מיט דער כונה, אַז די שאַנסן פון אַ בעל=מלאכה וועלן עווענטועל זיין בעסערע, ווי פון א ניט=קוואַליפיצירטן ארבעטער.

לויט דער דאזיקער רעגיסטראציע איז דעריבער אויסגעקומען, אַז אין געטאָ איז דא א גרויסער רעזערוו פון ניט קיין צוועקמעסיק=פארוועגדעטע פאכלייט, און דאס האט דערמעגלעכט דעם דייטשן ארבעטס=אמט ניט צו זיין קארג ביים געבן דערלויבנישן די שטאטישע ארבעטס=פלעצער צו באשעפטיקן ביי זיך יידישע פאכלייט.

אלס לייטער פון דייטשן ארבעטס=אמט אין געטאָ איז געווען באשטימט א ס. אַ.=מאן, הויפטשטורמפירער הערמאן, ניט קיין צו גרויסער צורר=היהודים, וועלכע האט נאך חוצדעם זיך געלאזן ווילגיין אויפן חשבון פון זייער אָפטע און פעטע יידישע „מתנות״. (ווען דאס געטאָ איז הארבסט 1943 איבערגענומען געוואָרן מצד דער ס. ס. און איז פארוואנדלט געוואָרן אין א קאָנצלאגער, האט

דער דאָזיקער ס. אַ.־מאַן הערמאַן נעמוזש פּאַרלאָזן זיין וואַרעם בענקל אין געטאָ. ער האָט אָבער געהאַט שׂכל דאָן אַרויסצובאַקומען אַ שרייבן פון דר. עלקעס, אַז דאָס געטאָ האָט ניט צו אים קיין תביעות. אַדאַנק דעם דאָזיקן שרייבן האָט ער נאָך דער נאַציִשער קאַפּיטולאַציע זיך געראַטעוועט פון פּאַרשיי־דענע אומאַנגענעמע פּאָלגן בשייכות מיט דער דענאַציפיציִרונג אין דער אַמעריִ־קאַנער זאָנע אין דייטשלאַנד.)

אַלס יידישער ראַטגעבער אינעם ניי־געגרינדעטן דייטשן אַרבעטס־אַמט אין געטאָ איז מצד דעם עלטעסטן־ראַט געוואָרן באַשטימט דר. יצחק ראַבינאָ־וויטש*), אַ באַקאַנטער קאָוונער תושב און, אגב, אַ נאָענטער קרוב פון באַרימטן קאָוונער צדיק ר׳ יצחק־אלחנן ז״ל.

מחמת אָט די אַלע אויסגערעכנטע פאַקטאָרן איז פון וואָך־צו־וואָך געשטיגן די צאָל ניי־געגרינדעטע יידישע אַרבעטס־בריגאַדעס אין שטאָט און דאָס האָט באַדייט, אַז פון וואָך־צו־וואָך איז די עקאָנאָמישע לאַגע פון אַלץ נייע צענדליקער משפחות געוואָרן פאַרבעסערט. דאָס געטאָ האָט דאָן געגומען מאַטעריעל ביסלעכ־ווייז זיך אָפּכאַפּן. אַלץ ווייניקער זיינען געווען צו זען געטאָ־יידן, וואָס האָבן ניט קיין מקור פון חיונה. דער דאָזיקער פּראָצעס פון עקאָנאָמישן אויפשטייג איז אין געטאָ אָנגעגאַנגען במשך דעם גאַנצן זומער 1942.

* *
*

פּאַראַלעל מיטן וווּקס פון די יידישע אַרבעטס־בריגאַדעס אין שטאָט אויפן חשבון פון דער יידישער אַרבעט אויפן אַעראָדראָם, האָט אין יענער צייט אויך זיך אָנגעהויבן אַ רעש׳יקערער אויפבוי פון די גרויסע געטאָ־וואַרשטאַטן.

דער אַנטוויקלונגס־וועג פון די גרויסע געטאָ־וואַרשטאַטן געהערט צו איינעם פון די אינטערעסאַנטע און באַלערנדיקע קאַפּיטלעך אין דער געשיכטע פון קאָוונער געטאָ־ישוב, און ס׳וואָלט לוינען וועגן דעם אָנצושרייבן אַ גרעסערע מאָנאָגראַפישע אַרבעט. ביי דער איצטיקער געלעגנהייט ווילט זיך איבערגעבן נאָר די וויכטיקסטע פּרטים פון די דאָזיקע וואַרשטאַטן.

די אידעע צו גרינדן אין געטאָ ספּעציעלע וואַרשטאַטן, וווּ יידן זאָלן אַרבעטן ביי פאַרשיידענע באַשטעלונגען פאַר דער דייטשער וועראַמאַכט, איז אויפגעקומען סוף־1941, ווען דאָס געטאָ האָט נאָך דער גרויסער אַקציע געגומען ביסלעכווייז קומען צו זיך. דער פּלאַן צו גרינדן די דאָזיקע וואַרשטאַטן איז געקומען פון דער

---

*) געגויער וועגן אים — ז. „אַרבעטס־אַמט" אין מאָנאָגראַפיע „ייד. מוסדות אין קאָוונער געטאָ".

יידישער זייט, און ער איז אקצעפּטירט געוואָרן דורך די דייטשע געטאָ־באַלע־באַטים.

די יידישע אויסרעכענונגען זיינען דערביי געווען פאָלגנדיקע:

ערשטנס, די מערהייט געטאָ־יידן האט צו יענער צייט שטארק זיך געפּלאָגט ביי די אוממענטשלעכע באַדינגונגען פון דער צוואַנגס־אַרבעט אויפן אַעראָדראָם. אַ שטיקל איינדרוק וועגן דער דאָזיקער עבודת־פּרך האט דער לייענער געקענט באַקומען אין די פריערדיקע קאַפּיטלעך. יידן האָבן דעריבער געוואָלט שאַפן אין געטאָ גופא אַ לייכטערע אַרבעטס־שטעלע, וואָס זאָל זיין צוגעפּאַסט בעיקר פאַר פרויען, שוואַכערע מענער, יוגנטלעכע א. א. וו.

צווייטנס, האָבן יידן שוין דאַן געהאַט אין זינען, אַז די עקזיסטענץ פון געטאָ־וואַרשטאַטן קען מיטדערצייט הויבן דעם גראַד פון דער יידישער „נוציקייט" אין די אויגן פון דער אָקופּאַציע־מאַכט — אַ פאַקטאָר, וואָס האָט, מוז מען מודה זיין, אין אַ גאַר היפּשער מאָס טאַקע זיך באַרעכטיקט.

די דייטשע געטאָ־מושלים זיינען, פון זייער שטאַנדפּונקט געקוקט, געווען פאַראינטערעסירט אין דער גרינדונג פון די געטאָ־וואַרשטאַטן צוליב פאָלגנדיקע טעמים:

די באַרויבונג פון יידישן האָב־און גוטס, וואָס איז פאָרגעקומען אין האַרבסט 1941, האָט דעם שטאָט־קאָמיסאַריאַט, דעם באַלעבאָס פון געטאָ, אַריינגעבראַכט אחוץ געלט, גאָלד א. א. ווערטפולע קעגנשטאַנדן, אויך זייער גרויסע סכומים פון בגדים, פעלצן, שוכוואַרג א. א. וו. חוצדעם פלעגט דער שטאָט־קאָמיסאַריאַט אויך באַקומען זיין „חלק" פון די זאַכן, שיך א. א. וו., וואָס מען פלעגט צונויפנעמען פון די דערמאָרדעטע קאָוונער און אויסלענדישע יידן. די דאָזיקע זאַכן פלעגט דער שטאָט־קאָמיסאַריאַט האַלטן אין פאַרשיידענע סקלאַדן אין שטאָט, איבערהויפּט אָבער אין די געביידעס פון ראַטהויז, אין די געוו. בתי־מדרשים א. א. וו.

ביים אָרדנען און סאָרטירן די דאָזיקע זאַכן האָט דאַן געאַרבעט אַ יידישע אַרבעטס־קאָמאַנדע, וואָס האָט געהייסן „די יאָרדאַן־בריגאַדע", אויפן נאָמען פון גרויסן יידן־מערדער, דעם געטאָ־קאָמענדאַנט יאָרדאַן. די בעסטע יידישע שניידער, פוטער־קירזשנער, שוסטער, יוועלירער, זייגערמאַכער א. א. בעלי־מלכות האָבן אין דער דאָזיקער בריגאַדע געאַרבעט פאַר די פּריוואַטע באַשטעלונגען מצד די באַאַמטע פון שטאָט־קאָמיסאַריאַט און זייערע משפחות.

די דייטשן פון שטאָט־קאָמיסאַריאַט איז אָבער צוליב פיל סיבות געווען ראַטזאַמער די דאָזיקע יידישע וואַרשטאַטן אַריבערצוטראָגן אין געטאָ גופא. חוצדעם האָבן זיי גאַנץ גוט געוווסט, אַז זיי וועלן פון יידישע געטאָ־וואַרשטאַטן האָבן

גרויסע מאַטעריעלע נוצן. און אַזוי איז טאַקע געווען: די דאָזיקע וואַרשטאַטן זיינען פאַר זיי מיטדערצייט געוואָרן אַן אומאויסשעפּלעכער מקור פון גניבות, שוחד א. א. קאָמבינאַציעס.

אָט פאַרוואָס ס'זיינען בשעתם צונויפגעפאַלן די יידישע און דייטשע אינ־טערעסן ביים גרינדן די גרויסע געטאָ־וואַרשטאַטן.

נאָך לענגערע צוגרייטונגען זיינען מצד די יידן אָפּגערעמאָנטירט געוואָרן אייניקע גרויסע רוימען אויף קריקשטוקאַיטשיאָ גאַס 107, ווו ס'איז אַמאָל געווען אַ ליטווישע פאַך־שול און אין די געטאָ־צייטן — דער גרעסטער רעזערוואַט פאַר די אָפּדאַכלאָזע געטאָ־יידן, און דעם 18־טן יאַנואַר 1942 זיינען די גרויסע געטאָ־וואַרשטאַטן ענדלעך געוואָרן געעפנט.

לכתחילה זיינען געוואָרן געגרינדעט נאָר אייניקע קלענערע וואַרשטאַטן פון שניידער, שוסטער און ס'זיינען אויך אַריבערגעטראָגן געוואָרן די יידישע וואַר־שטאַטן פון דער אויבנדערמאָנטער „יאָרדאַן־בריגאַדע".

גאָר גיך זיינען אָבער די גרויסע געטאָ־וואַרשטאַטן אויסגעוואַקסן צו אַ ברייט־פאַרצווייגטן קאָמבינאַט פון פאַרשיידענע וואַרשטאַטן, ווי אַ שטריקער, שניידעריי, שוסטעריי, שטריקעריי, היטל־און פוטער־קירזשנעריי, וועשעריי, שלאָסעריי, סטאָ־לעריי, קאָרב־פלעכטעריי, בערשטעריי און נאָך פיל אַנדערע מינים וואַרשטאַטן ווו ס'האָבן לכתחילה בסך־הכל געאַרבעט עטלעכע הונדערט יידן און שפּעטער־צו — 3—4 טויזנט יידן אין 2 שיכטן: ביי־טאָג און ביינאַכט.

די אַרבעטס־באַדינגונגען אין די געטאָ־וואַרשטאַטן, ווו ס'האָבן געאַרבעט אויסשליסלעך יידן, זיינען געווען פיל גינסטיקערע, ווי ביי דער אַרבעט אין שטאָט, ווייל דאָ, אין די געטאָ־וואַרשטאַטן, זיינען ניט געשטאַנען אויפן קאָפּ קיין דייטשע אָדער אַנדערע ניט־יידישע אויפזעער.

חוצדעם האָט מען, אַרבעטנדיק אין די געטאָ־וואַרשטאַטן, ניט געדאַרפט אַדורכ־מאַכן טאָג־איין, טאָג־אויס דעם לאַנגן וועג פון גיין צו דער אַרבעט אין שטאָט און צוריק. פיל שטאָטישע אַרבעטס־שטעלעס האָבן זיך געפונען אויף אַ מהלך פון 4—5 קמ. ווייט פון געטאָ, אויב ניט נאָך ווייטער. גיין אַהין און צוריק איז דאָס געווען אַ קימה־לן פון לערך 10 קמ. זיך שלעפּן טאָג־טעגלעך איבערן ברוק פון שטאָט אין רעגן, אין היץ, אין קעלט א. א. וו.

אַרבעטנדיק אין די געטאָ־וואַרשטאַטן, האָט מען, אגב, אויסגעמיטן די גאַנצע אויסמאַטערנדיקע פּראָצעדור פון אַדורכגיין אינדערפרי דעם געטאָ־טויער ביים גיין צו דער אַרבעט און פאַרנאַכט — די קאָנטראָל פון די אַריינגעטראָגענע שפּייז־פּראָדוקטן, מיט דער גאַנצער נערוון־שפּאַנונג אַרום דעם דאָזיקן ענין. דאָס זיינען טאַקע געווען די מעלות פון די געטאָ־וואַרשטאַטן.

דער חסרון איז אבער באַשטאַנען אין דעם, וואָס די ארבעטער פון די געטאָ־וואַרשטאַטן האָבן ניט געהאַט קיין מעגלעכקייט זיך איינצושאַפן שפּייז־פּראָדוקטן צו ביליקערע פּרייזן, ווי דאָס האָבן יאָ געקענט די ארבעטנדיקע אין שטאָט. אין די געטאָ־וואַרשטאַטן האָבן העריבער געקענט זיך דערלויבן צו ארבעטן נאָר די מאַטעריעל מער־באַמיטלטע עלעמענטן פון געטאָ. און אַזוי איז טאַקע לכתחילה געווען.

אַחוץ די עכטע פאַכלייט, פלעגן אין די געטאָ־וואַרשטאַטן אַנגענומען ווערן אַזעלכע געטאָ־יידן, וועלכע זיינען מחמת זייער עלטער אָדער געזונט־צושטאַנד ניט געווען צוגעפּאַסט פאַר דער ארבעט אין שטאָט. דאָרטן האָבן טאַקע געאַרבעט פיל עלטערע און שוואַכערע מענער און פרויען, און אַ היפּש ביסל אומדערוואַקסנ־דיקע יוגנט.

אָנצוקומען אין די געטאָ־וואַרשטאַטן פאַר אַ מענטשן פון אַ שטאָטישן ארבעטס־פּלאַץ איז צו יענער צייט געווען ניט אַזוי לייכט, ווייל דאָס ייד. ארבעטס־אַמט, וואָס האָט שטענדיק געפילט אַ מאַנגל אין בעלנים צו גיין ארבעטן אין די שווערע און ווייטע ארבעטס־שטעלעס, איבערהויפּט אויפן אַעראָדראָם, האָט שטאַרק מקפּיד־געווען ביים דערלויבן אריבערצוגיין ארבעטן פון שטאָט אין די געטאָ־וואַרשטאַטן.

די געטאָ־וואַרשטאַטן האָבן געשפּילט אַ גרויסע ראָלע אינעם לעבן פון געטאָ, און זיי זיינען געווען אַ באַדייטנדיקער פאַקטאָר אין דער סטרוקטור פון יידישן ארבעטס־איינזאַץ. סוף 1943, ווען אין געטאָ איז פאָרגעקומען די קאַזערנירונג, ד.ה. דאָס פונאַנדערפירן דאָס געטאָ אין סעפּאַראַטע יידישע ארבעטס־לאַגערן, און און פרילינג 1944, נאָך דער אַקציע אויף קינדער, אַלטע און קראַנקע — איז די ראָלע פון די געטאָ־וואַרשטאַטן מחמת אַ ריי סיבות נאָך מער אויסגעוואַקסן. צו יענער צייט זיינען די געטאָ־וואַרשטאַטן געווען אַ וויכטיקער פאַקטאָר ביים אויפ־האַלטן דעם קיום פון געטאָ־ישוב.

ווען אין 1943 האָט זיך אָנגעהויבן ביי דער יוגנט די באַוועגונג פון גיין אין וואַלד צו די פּאַרטיזאַנער, כדי מיט געווער אין די הענט צו קעמפן קעגן נאַציסטישן שונא, פלעגט מען אין געטאָ־וואַרשטאַטן בגניבה נעמען דייטשע מילי־טערישע אוניפאָרמען א. א. זאַכן, וואָס זיינען געווען נויטיק פאַר די אוועק־גייענדיקע אין וואַלד.

כדי צו האָבן אַ קאָנטראָל איבער דער טעטיקייט פון די וואַרשטאַטן, פלעגט דער שטאָט־קאָמיסאַריאַט דאָרטן האָבן זיינע באַאַמטע. אייניקע פון זיי זיינען געווען גרויסע מנוולים און יידן פלעגן פון זיי זייער פיל ליידן.

ווען דאס געטאָ איז הארבסט 1943 אריבער אין רשות פון ס. ס.*), זיינען די ווארשטאטן געשטאנען ערב א קריזיס, ווייל דער נייער לאגער־קאמענדאנט געקע איז לכתחילה געווען איינגעשטעלט קעגן דער עקזיסטענץ פון די ווארשטאטן. נאכדעם, ווי ער האט אבער „פארזוכט דעם טעם" פון די ווארשטאטן, איז אויך ער געוואָרן אן אנהענגער פון זייער עקזיסטענץ און האט באשטימט זיין ממלא־מקום, ס. ס.־הויפטשטורמפירער ר י נ ג, אלס אויפזעער פון די גרויסע געטאָ־ווארשטאטן.

מיט דער גרינדונג פון די גרויסע געטאָ־ווארשטאטן האט לכתחילה זיך מתעסק־געווען דער יעמאָלטיקער לייטער פון ווירטשאפטס־אמט ביים עלטעסטן־ראט, ג. ג ע מ ע ל י צ ק י. אבער שפּעטער־צו, גלייך נאך זייער גרינדונג, איז מצד דעם עלטעסטן־ראט געשאפן געוואָרן ביי די ווארשטאטן א יידישע לייטונג, ווו בראש איז געשטאנען מ. ס ע ג א ל ס א ן**). חוץ אים זיינען אין דער לייטונג פון די ווארשטאטן געווען טעטיק: דער אויבנדערמאָנטער געמעליצקי, ב. פ ר י ד מ א ן, ה. ק אַ ג אַ ן (אלע אָנגעוויזענע פערזאנען פריי־געוואָרן אין דאַכאַו), ה. ב ר י ק (זיך געראטעוועט אין א געטאָ־בונקער בעת דער ליקווידאציע פון געטאָ), י. ש וו א ר ץ, א נ ג ר. ק ע ל ז אָ ן (ביידע אומגעקומען אין דאַכאַו) א.א.

הגם אויך געוויסע פערזאָנען פון דער לייטונג פון די גרויסע געטאָ־ווארשטאטן, אזוי גוט ווי ניט וויניק טאָנגעבער פון די אנדערע געטאָ־מוסדות, זיינען ניט געווען פריי פון פּראָטעקציאָניזם, שוחד, קאָרופּציע א.א. אַמאָראלישע און אַסאָציאַלע פּארקריפּלונגען***), האָבן דאָך די דאָזיקע ווארשטאטן, ווי שוין געזאָגט, געשפּילט א זייער וויכטיקע ראָלע אינעם געטאָ־לעבן.

=XXX=

צו די גרויסע ווארשטאטן איז פאָרמעל געווען אָנגעשלאָסן אויך די געטאָ־טעפּעריי, וואָס האָט ביז צו דער נאַצישער אָקופּאַציע געהערט צו די סלאָבאָדקער יידישע תושבים, די ברידער מ י כ ל ע ס. געפונען האט זיך די טעפּעריי אויף אַלדאָנאָס גאס נומ. 9.

---

*) ז. קאַפּיטל־אָפּשניטן: „קאמף צווישן ס. אַ. און ס. ס. פאר אָנפירערשאפט מיטן געטאָ" און „ס. ס. — די נייע געטאָ־באַלעבאַטים".

**) אגב, האָט ער געשפּילט אַ גרויסע ראָלע אין געטאָ־לעבן, ווען דאס געטאָ האָט זיך געפונען אין רשות פון ס. ס.־אָבערשטורמבאַנפירער געקע.

***) גענויער וועגן אָט די ענינים — אין דער מאָנאָגראפיע: „ייד. מוסדות אין קאָוונער געטאָ".

אין דער טעפעריי האָט מען אָנגעהויבן צו ארבעטן זומער 1942, ווען די גרויסע געטאָ־ווארשטאטן האָבן געהאַלטן אין פונאנדערוואקסן זיך און ס'זיינען דאָרט געעפנט געוואָרן א גאנצע ריי נייע אָפּטיילונגען. נאָכדעם ווי דאָס געטאָ־משוגעים־הויז, וואָס איז לכתחילה געווען איינגעקווארטירט אין די רוימען פון דער טעפעריי, איז אריבערגעפירט געוואָרן אין אן אנדער לאָקאל, האָט די טעפעריי באַניימט איר ארבעט.

צוזאמען מיט די געוו. אייגנטימער פון דער טעפעריי זיינען דאָרטן בסך־הכל געווען באשעפטיקט א דריי צענדליק יידן. אויסארבעטן פלעגט מען אין דער טע־פעריי פארשיידענע ליימענע געשיר, ווי שיסעלעך, טעפעלעך א.א.וו. די אויסגע־ארבעטע כלים פלעגט מען פארווענדן פאר דער באפעלקערונג פון געטאָ און שפּע־טער־צו אויך פון די יידישע לאַגערן, וואָס האָבן געהערט צום געטאָ. חוצדעם פלעגט די טעפעריי אויסארבעטן אש־בעכערס א.א. באשטעלונגען פאר די נאַ־צישע געטאָ־מושלים.

מיט דער ארבעט פון דער טעפעריי האָבן אָנגעפירט די פריערדיקע באַלעבאַ־טים און חוצדעם אויך א דייטשער קעראמיק־פאכמאן געאָרג האוער. (אגב, איז ער געווען ניט קיין שלעכטער דייטש און האָט שפּעטער־צו, צוליב אומבאַ־קאנטע סיבות, פארענדיקט זיין לעבן מיט זעלבסטמאָרד).

די טעפעריי האָט עקזיסטירט ביז צו דער ליקווידאציע פון געטאָ אין יולי 1944. אינעם גוט־מאסקירטן בונקער פון דער טעפעריי איז בשעת דער געטאָ־דעפּאָרטאציע געלונגען זיך אויסצובאהאלטן א צענדליק יידן, וואָס זיינען אין א פּאָר וואָכן ארום ניצול־געוואָרן בשיכות מיטן באפרייען קאָוונע דורך דער רויטער ארמיי.

* *
*

אחוץ די גרויסע געטאָ־ווארשטאטן האבן אין געטאָ אויך עקזיסטירט קליינע געטאָ־ווארשטאטן. אויב די גרויסע געטאָ־ווארשטאטן האָבן, ווי געזען, געארבעט פאר די הצטרכותן פון די דייטשע מיליטערישע אינסטיטוציעס, איז דער ציל פון די קליינע געטאָ־ווארשטאטן געווען צו באדינען די באפעלקערונג פון געטאָ און פון די יידישע ארבעטס־לאַגערן, וועלכע האָבן געהערט צום געטאָ*).

* *
*

די, לפי־ערך, רואיקערע לאגע אין געטאָ און דער פארבעסערטער מצב פון דער געטאָ־באפעלקערונג האָבן דערמעגלעכט, אז גלייכצייטיק מיט דער סטאבילי־

*) וועגן די קליינע געטאָ־ווארשטאטן: ז. „ווירטשאפטס־אמט" אין מאָנאָגראפיע: „ייד. מוסדות אין קאָוונער געטאָ".

זירונג פון די פאַרשיידענע געטאָ־אינסטיטוציעס, וואָס האָבן זיך געפונען אין רשות פון עלטעסטן־ראַט, האָבן אין יענער צייט אויך אָנגעהויבן זיך באַווייזן סמנים פון אַ דערוואַכטן געזעלשאַפטלעכן לעבן.

די געזעלשאַפטלעך־אַקטיווערע פּערזאָנען פון די אַמאָליקע פּאַרטייען און ריכטונגען אויף דער יידישער גאַס האָבן דאַן אָנגעהויבן צו פירן אין געטאָ, בפרט צווישן דער יוגנט, אַ געהיימע געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט, וואָס איז געווען אויסן צו אָרגאַניזירן זייערע אידעאָלאָגישע אָנהענגער.

אַ באַזונדערע אַקטיווּיטעט האָבן גענומען אַרויסווייזן די כלערליי ציוניס־טישע גרופּירונגען, פון איין זייט, און די לינק־געשטימטע עלעמענטן, פון דער צווייטער זייט.

סיי דער ציוניזם, וועמענס אידעאַל ס'איז צו לייזן דאָס אייביקע יידישע גלות־פּראָבלעם — און וואָס גלות באַדייט, האָט מען דעם געטאָ־ייד ניט באַדאַרפט דערקלערן! — סיי דער סאָוועטן־פאַרבאַנד, די גרויסע און מעכטיקע מלוכה, וואָס האָט אויף אירע פּלייצעס אַדורכגעטראָגן די שווערסטע לאַסט ביים צע־שמעטערן דעם רוצחישן היטלעריזם — דעם גרעסטן דם־שונא פונעם געטאָ־ייד! — האָבן שטאַרק אָנגעלאָקט די געזעלשאַפטלעך־באַוווּסטזיניקערע טיילן פון דער געטאָ־יוגנט.

איטלעכע פון די אויבנדערמאָנטע געזעלשאַפטלעכע שיטות האָט זיך געהאַט איר פּעריפעריע און האָט זיך געמיט, דורך אַ געהיימער אָרגאַניזאַציאָנעלער טע־טיקייט, אויפצוהאַלטן ביי די סימפּאַטיקער אַ מונטערן גייסט און אויך אַ וואַכ־זאַמקייט בנוגע די געשעענישן אין געטאָ־לעבן.

די לינקע עלעמענטן אין געטאָ האָבן דאַן באַוויזן ניט נאָר צו אָרגאַניזירן זייערע אָנהענגער, נאָר גלייכצייטיק האָבן זיי שוין צו יענער צייט געפּרוּווט אויך איינצושטעלן אַ קאָנטאַקט מיט די לינק־אָריענטירטע עלעמענטן אין שטאָט.

ביסלעכווייז האָט זיך אויך אָנגעהויבן איינצושטעלן אַ געוויסע פאַרבינדונג צווישן די באַזונדערע געזעלשאַפטלעכע גרופּירונגען אינעם געטאָ־לעבן, מיטן ציל איינצושטעלן אַ קאָאָרדינירטע טעטיקייט מצד אַלע געזעלשאַפטלעך־אַקטיווע ריכטונגען. פון דער דאָזיקער צוזאַמענאַרבעט פון די באַזונדערע שטרעמונגען איז שפּעטער־צו אויסגעוואַקסן די אַלגעמיינע באַוועגונג ביי דער געטאָ־יוגנט אַוועקצוגיין אין וואַלד צו די פּאַרטיזאַנער, כדי זיך צו שטעלן אין די רייען פון די קעמפער קעגן די נאַציס*).

ווען אין געטאָ איז שפּעטער־צו געוואָרן אַקטועל דאָס בויען פון „מאַלינעס“, ד.ה. בונקערס, ווו זיך צו אויסצובאַהאַלטן אין דער צייט פון אַקציעס און פאַר־

*) גענויער וועגן דעם ענין — אין די ווייטערדיקע קאַפּיטלען.

וואָרנונג ניט צוצוגיין נאָענט
צום געטאָ־צוים

בענאָ ליפּצער, איינער פון די
ווichטיקסטע יידישע דעה־
זאָגערס אין געטאָ

Eine Kauener Schutzmannschafts-Abteilung verabschiedet

Neuer Auftrag für treue Dienste / Ansprachen des Generalkommissars und des Kommandeurs der Ordnungspolizei

Gestern fand in Kauen die Verabschiedung einer litauischen Schutzmanschafts-Abteilung, die in einem neuen Bestimmungsgebiet neue Aufgaben erhalten hat, statt. Die Verabschiedung nahm der Kommandeur der Ordnungspolizei Litauen, Major der Schutzpolizei Engel, vor.

Kurz nach 15 Uhr waren die Männer der Schutzmannschafts-Abteilung in einem offenen Viereck auf dem Kasernenhof in Schanzen angetreten. Als der Kommandeur der Ordnungspolizei Litauen, Major der Schutzpolizei Engel, mit dem Kommandeur der Gendarmerie Litauen, Hauptmann der Gendarmerie Brokmus, und den Herren ihres Stabes, auf dem Platz eingetroffen waren und sich mit dem Inspekteur der litauischen Schutzmannschafts-Abteilungen, Major Krischtschunas, dem Kommandeur der Ordnungspolizei Litauen, Major der Schutzpolizei Engel, Meldung erstattet hatte, begrüsste Major Engel den inzwischen eingetroffenen Generalkommissar Dr. von Renteln. Beide schritten in Begleitung des Inspekteurs der litauischen Schutzmannschafts-Abteilungen und des Führers des angetretenen Bataillons die Front ab.

Der Kommandeur der Ordnungspolizei Litauen, Major der Schutzpolizei Engel, richtete an die Männer der litauischen Schutzmannschafts-Abteilungen folgende Abschiedsrede:

Offiziere und Männer der Schutzmannschafts-Abteilung!

Nachdem der Bolschewismus durch die Deutsche Wehrmacht aus dem General-Gebiet Litauen vertrieben Volk auch für Euch und Euer Volk geleistet hat, bewiesen, dass Ihr gewillt seid, der Weltpest, dem Bolschewismus, entgegenzutreten.

Heute seid Ihr ausersehen, in einem anderen Standort Eueren Dienst zu versehen. Der neue Standort liegt vorerst in Estland. Ich bin davon überzeugt, dass Ihr überall dort, wohin Ihr auch gestellt werdet, Eueren Dienst getreu den soldatischen Tugenden, tapfer, treu und gehorsam verrichten werdet. Ich weiss auch, dass Ihr mir, als Euerem bisherigen Kommandeur, überall Ehre einlegen werdet und danke Euch für Euere bisherige Gefolgschaft.

Ich verabschiede Euch somit von hür, mit den besten Wünschen für Euch und Eure Formation.

Nach dem Kommandeur der Ordnungspolizei Litauen, Major der Schutzpolizei Engel, sprach Generalkommissar Dr. von Renteln. Er wandte sich an die angetretenen Männer der Schutzmannschafts-Abteilung mit folgenden Worten:

Wir stehen in einer Zeit, die seit Jahrhunderten die grösste Auseinandersetzung um das Schicksal von ganz Europa und jedes einzelnen von uns mit sich bringt. Es handelt sich

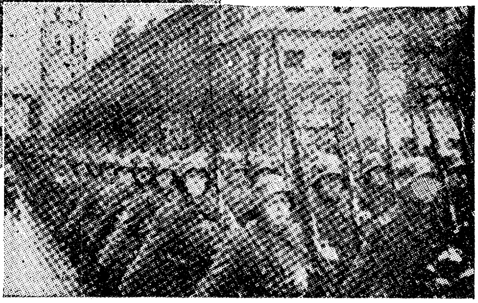

ליטווישע טרופּן ווערן גע־
שיקט מחוץ די גרענעצן פון
ליטע אויסצופירן „ספּעציע־
לע" אויפגאַבעס (Kauener
Zeitung נומ. 27 פון 11־טן
נאָוועמבער 1941)

‏X דר. פאָן רענטעלן, גענעראַל־קאָמיסאַר פון ליטע. XX האַנס קראַמער, קאָוו־
נער שטאָט־קאָמיסאַר

שלעפּונגען, זיינען די אָרגאַניזירטע גרופּירונגען געווען פון די ערשטע און ענער־גישסטע בויער פון „מאַלינעס".

חוץ דער דאָזיקער אומלעגאַלער אָרגאַניזאַציאָנעלער אַרבעט צווישן דער יוגנט, האָט דאָן אין געטאָ זיך אויך אָנגעהויבן א טיילווייז־לעגאַלע קולטור־טעטיקייט (פאַרשטייט זיך, אין א זייער־באַגרענעצטן מאָסשטאַב), וואָס איז געוואָרן אָר־גאַניזירט מצד דעם שול־אַמט ביים עלטעסטן־ראַט.

פאַר די קינדער פון שול־עלטער זיינען בשעתו געעפנט געוואָרן אייניקע פאָלקס־שולן; און פאַר די גרעסערע קינדער — א פאַך־שול מיט אייניקע אָפּ־טיילונגען צו לערנען א מלאכה. פון צייט־צו־צייט פלעגן אויך אָרגאַניזירט ווערן האַלב־לעגאַלע לעקציעס, פאָרטראָגן, קולטור־פאַראַנשטאַלטונגען, וואָס פלעגן צו־ציען א היפּשן עולם*).

צו יענער צייט איז אין געטאָ אויך אָרגאַניזירט געוואָרן א יידישער אָרקעס־טער**), וואָס פלעגט שבת און זונטיק איינאָרדנען אין איינער פון די געביידעס פון די אַמאָל־באַרימטע סלאָבאָדקער ישיבות עפנטלעכע קאָנצערטן, צו וועלכע ס'פלעגן אחוץ יידן אויך „באַוויליקן" צו קומען פאַרשטייער פון שטאָט־קאָמי־סאַריאַט און געטאָ־קאָמענדאַנטור.

מאָמענטנווייז האָט געמאַכט דעם איינדרוק, אז ביסלעכווייז ווערט פאַרצויגן א דין הייטל אויף די אָפענע ווונדן פון געטאָ־ישוב. אָבער נאָר אויף א סעקונדע פלעגט דער געטאָ־ייד קענען פאַרגעסן זיין מיאומדיק־טראַגישן גורל. דער נאַצישער רעזשים אין־און ארום געטאָ האָט שוין געזאָרגט דערפאַר, דער ייד זאָל אויף שריט און טריט דערשפירן, ווו ער האַלט אין דער וועלט...

* *
*

אין קאָוונער געשטאַפּאָ־קרייזן האָט א געוויסע צייט (פון אָנהויב־אָקופּאַציע ביז לערך זומער 1942) געשפּילט א קענטיקע ראָלע דער ליטוויש־יידישער יונגער־מאַן כספּי־סערעבראָוויטש. דער דאָזיקער יונגערמאַן האָט נאָך אין די צייטן פון דער סמעטאָנאַ־הערשאַפט אין ליטע געהאַט הינטער זיך א טונקעלע פאַרגאַנגענ־הייט און איז מחמת דעם מצד די סאָוועטישע מאַכט־אָרגאַנען אין די יאָרן 1940־1941 אריינגעזעצט געוואָרן אין תפיסה, פונוואַנען ער איז צוזאַמען מיט פיל אַנ־דערע אַרעסטירטע באַפרייט געוואָרן מיטן אָנקום פון די דייטשן קיין קאָוונע.

מחמת זיינע פאַרבינדונגען מיט געשטאַפּאָ, האָט כספּי־סערעבראָוויטש באַ־קומען דאָס רעכט צו וווינען אין שטאָט, ניט געקוקט אויף דעם וואָס ער איז

**) ז. „שול־אַמט".

*) ז. „פּאָליציי־אָרקעסטער" אין מאָנאָגראַפיע: „ייד. מוסדות אין קאָוונער געטאָ"

געווען א ייד. אגב, איז ער געווען אין דעם פּרט דער איינציקער קאָוונער ייד, וואָס האָט געגאָסן מצד געשטאַפּאָ אזא אומגעוויינלעכע „פּריווילעגיע". אין געשטאַפּאָ איז כספּי געווען טעטיק אלס באַאַמטער פאַר פּוילישע אָדער אנדערע ענינים און איז הוצדעם געווען באַפולמעכטיקט מצד געשטאַפּאָ צו האָבן די אויפזיכט איבערן געטאָ. דעריבער האָט ער טאַקע ארויסגעוויזן אן אקטיוון אינטערעס פאַרן יידישן לעבן אין געטאָ, און ער פלעגט זייער אָפט קומען צום עלטעסטן־ראט און צו דער לייטונג פון דער יידישער געטאָ־פּאָליציי.

צוליב מורא פאַר זיין פּאָזיציע אין געשטאַפּאָ, פלעגט דער עלטעסטן־ראט זיך אונטערוואַרפן זיינע ווינטשן און מיינונגען בנוגע פאַרשיידענע ענינים פון געטאָ־לעבן, בפרט ביים באַשטימען די העכערע פונקציאָנערן פון יידישן געטאָ־אַפּאַראַט.

ביי דער געלעגנהייט וועט זיין אינטערעסאַנט צוצוגעבן, אז כספּי, וואָס איז פאַר דער מלחמה געשטאַנען נאָענט צו דער רעוויזיאָניסטישער באַוועגונג אין ליטע, האָט געפּרוווט איינריידן זיינע געשטאַפּאָ־באַלעבאַטים, אז די יעמאָלטיקע רעוויזיאָניסטישע שטרעמונג פון אחימאיר א.ג. „קעגן שטראָם" איז אויסגעשפּראָכן אנטי־ענגליש, און זי סימפּאַטיזירט מיט היטלערן און זיינע אַקס־מלוכות. אויף אזא אופן האָט ער געוואָלט זיך איינשאַפן מער „זיכערקייט" און אָנזען אין די אויגן פון געשטאַפּאָ. דערגאַנגען וועגן דעם איז מען צופעליק דאָן, ווען ס'איז אין די הענט פון געשטאַפּאָ אריינגעפאַלן א פּעקל בריוו, געשיקט פון קאָוונער געטאָ קיין ווילנע*). כספּי אלס אויספאָרשער פונעם ענין האָט געוואָלט שיצן זיינע רעוויזיאָניסטישע חברים, וועלכע האָבן געהאַט געשיקט בריוו צו יוסף גלאַזמאַן קיין ווילנע, און אויך זייערע בריוו זיינען געווען אריינגעפאַלן אין געשטאַפּאָ.

כספּי־סערעבראָוויטשעס השפּעה אויפן עלטעסטן־ראט האָט אָבער ארויסגערופן די קנאה מצד אן אנדער יידישן יונגנמאַן, בענאָ ליפּצער, וואָס איז, ווי ס'איז שוין דערמאָנט געוואָרן, געווען א בריגאַדיר פון דער יידישער ארבעטס־בריגאַדע אין קאָוונער געשטאַפּאָ, און האָט אויך פאַרמאָגט געוויסע פאַרבינדונגען מיט העכערע געשטאַפּאָ־לייט. אויך ליפּצער האָט געפּרוווט אויסאיבן זיין השפּעה אויפן עלטעסטן־ראט.

אייניקע חדשים האָט אָנגעהאַלטן דער קאָנקורענץ־קאַמף צווישן די אויבנדערמאָנטע יידישע יונגעלייט, ביז אָנהויב־זומער 1942 האָט ענדלעך ליפּצער, אויסנוצנדיק א פּאַסיקע סיטואַציע קעגן סערעבראָוויטשן, דערגרייכט זיין ציל: נאָכדעם, ווי כספּי־סערעבראָוויטש איז צוליב געוויסע סיבות אריינגעפאַלן אין אומחן ביי זיינע געשטאַפּאָ־באַלעבאַטים, און זיי האָבן אים מיט זיין משפּחה

---

*) ז. „דורכפאַל פון אומלעגאַלער בריוו־פאַרבינדונג צווישן קאָוונער א. א. געטאָס" אין מאָנאָגראַפיע: „ייד. מוסדות אין קאָוונער געטאָ".

אומגעבראכט אונטערוועגס פון א כלומרשטער קאָמאנדירונג קיין ווילנע, איז ליפּצער דאן באַפּולמעכטיקט געוואָרן מצד געשטאַפּאָ אויפצופּאַסן אויף דער טעטיקייט פון עלטעסטן־ראַט און זיינע מוסדות.

ליפּצער, וואָס איז פאַר דער מלחמה געווען א וואָיאַזשאָר פון א קאָוונער ראַדיאָ־פירמע, איז געווען א מענטש אין די פערציקער יאָרן, כמעט אָן בילדונג, נאָר מיט א שטאַרק אנטוויקלטער מאַכט־אַמביציע. אין געטאָ פלעגט ער שטענדיק ליב האָבן צו לאָזן פילן זיין מאַכט־שטעלונג און פלעגט ריידן מיט א טאָן פון אן אויפגעקומענעם „שררה". אדאנק זיינע נאָענטע באַציאונגען מיט געוויסע געשטאַפּאָ־גדולים, איז ער געוואָרן דער אומגעקרוינטער יידישער „דיקטאַטאָר" פון קאָוונער געטאָ־ישוב.

למען האמת מוז מען אָבער אויך צוגעבן, אז צענדליקער יידן, וועלכע זיינען ביי פאַרשיידענע געלעגנהייטן געווען אריינגעפאַלן אין געשטאַפּאָ, זיינען געראַטעוועט געוואָרן פון א זיכערן טויט מחמת זיין באַקאַנטשאַפט מיטן יעמאַלטיקן רעפערענט פאַר יידישע ענינים אין געשטאַפּאָ, דעם גרויזאַמען יידן־מערדער שטיץ*), וועמען ער פלעגט „שמירן" מיט גרויסע סומעס שוחד.

ס'זיינען אָבער אויך געווען פאַלן, ווען ליפּצער פלעגט זיך דערלויבן צו ראַטעווען דאָס לעבן פון איין יידן אויפן חשבון פון אן אנדער אַרעסטירטן יידן, ווייל זייער אָפּט איז געשטאַפּאָ נאָר אָנגעגאַנגען, מ'זאָל אומברענגען א יידן, ניט וויכטיק דעם צי יענעם...

אויף יעדן פאַל האָט אָבער אזא השפּעה פון ליפּצערן אין די געשטאַפּאָ־קרייזן זייער שטאַרק אימפּאָנירט דעם רעכטלאָזן און שוצלאָזן געטאָ־יידן, בפרט דעם נידערגעשלאָגענעם „עמך"־מענטש פון געטאָ. צענדליקער לעגענדעס און מעשיות, ווי אזוי ער, ליפּצער, האָט ארויסגעראַטעוועט יידן פון טויט אין די סאַמע לעצטע מינוטן פאַרן אָפּפירן זיי אויפן 9־טן פאָרט צום דערשיסן, האָבן זיך ארומגעטראָגן צווישן דער געטאָ־באַפעלקערונג, און זיין אָנזען און פּאָפּולאַריטעט אין געטאָ איז דורך דעם זייער שטאַרק אויסגעוואַקסן.

מיט זיינע דעמאַגאָגישע ארויסטריטן לטובת די פּשוטע פאָלקס־מענטשן, האָט ער גאָר גיך זיך דערוואָרבן זייער סימפּאַטיע. ער פלעגט אָננעמען אָנקלאַגעס און בקשות מצד די יידן וועגן באַגאַנגענע לגבי זיי עוולות מצד די געטאָ־אינסטיטוציעס און פלעגט אויף דעם געבן געהעריקע פאַראָרדנונגען צו די אַנטשפּרעכנדיקע מוסדות, וואָס פלעגן זיינע באַשטימונגען אויספירן אזוי פּינקטלעך, ווי א פאַראָרדנונג מצד דער מאַכט.

*) זומער 1943 איז בשכנות פון ווילנע מצד אַ יידישן פּאַרטיזאַנער אויסגעפירט געוואָרן אויף שטיצן אן אַטענטאַט, פון וועלכן ער איז אין א פּאָר טעג ארום געשטאָרבן.

גיין זיך קלאָגן פאַר ליפּצער — איז דעריבער דאָן געווען אַ סטראַשונעק ניט נאָר פאַר אַ נידעריקן באַאַמטן פון אַ געטאָ־מוסד, נאָר אַפילו פאַר די אָנ־פירנדיקע פונקציאָנערן פונעם יידישן געטאָ־אַפּאַראַט.

ווען דאָס געטאָ איז נאָוועמבער 1943 פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ קאָנצענ־טראַציע־לאַגער און אַלס לאַגער־קאָמענדאַנט איז באַשטימט געוואָרן דער ס.ס.־אָבערשטורמבאַנפירער געקע, האָט ליפּצערס שטערן לכתחילה גענומען אונטער־גיין. נאָכמער איז זיין אָנזען געזונקען, ווען זיין אַרבעטס־בריגאַדע האָט אויפגע־הערט צו גיין אַרבעטן אין שטאָט ביי געשטאַפּאָ, ווייל אין געטאָ גופא זיינען איינגעאָרדנט געוואָרן וואַרשטאַטן, ספּעציעל פאַר די געשטאַפּאָ־לייט. זיין קאָנטאַקט מיט געשטאַפּאָ איז דורכדעם געוואָרן פאַרשווערט, און זיין השפּעה אין געטאָ איז געוואָרן שטאַרק פאַרמינערט.

אין דער צייט פון אַרעסט פון דער יידישער געטאָ־פּאָליציי, וואָס איז פאָר־געקומען סוף־מערץ 1944 גלייכצייטיק מיט דער אַקציע אויף קינדער, אַלטע און קראַנקע, האָט ליפּצער געשפּילט אַ זייער־פאַרדעכטיקטע ראָלע *).

נאָך דער ליקווידאַציע פון עלטעסטן־ראַט אין פרילינג 1944, ווען ער, ליפּצער, איז געוואָרן שעף פון „אָרדנונג־דינסט"**), וואָס האָט געדאַרפט פאַרבייטן די ליקווידירטע יידישע געטאָ־פּאָליציי, האָט זיין שטערן ווידער גענומען העל אויפ־שיינען, און זיין פונדאַסניי־דערוואָרבענע השפּעה האָט אָנגעהאַלטן ביז דער דעפּאָרטאַציע און ליקווידאַציע פון געטאָ.

בעת דער ליקווידאַציע פון געטאָ האָט ליפּצער געהאַט זיך פאַרבאַהאַלטן אין איינער פון די געטאָ־מאַלינעס. ווען זיין מאַלינע איז אַנטדעקט געוואָרן מצד די געשטאַפּאָ־לייט, און זיי האָבן באַפוילן די מענטשן פון דאָרטן אַרויסצוקריכן, האָט ליפּצער פאַר דעם נאָך באַוויזן איינצונעמען גיפט, וואָס האָט אָבער אויף אים ניט געווירקט. געוואָלט האָט ליפּצער מיטגיין מיט די דעפּאָרטירטע יידן, אָבער דער לאַגער־קאָמענדאַנט געקע, וואָס האָט אים געהאַט אַרומגעזוכט עטלעכע טעג, זינט ער האָט זיך אויסבאַהאַלטן אין מאַלינע ווי אויך געשטאַפּאָ, וואָס האָט געהאַט אויף אים אַן אויג פאַר זיין וויסן צופיל „סודות פון חדר", האָבן ניט דערלויבט אים מיטצוגיין מיט די דעפּאָרטירטע יידן. אויף מאָרגן איז ליפּצער דערשאָסן געוואָרן און, ווי עדי־ראיה האָבן דערציילט, זאָל מען אים האָבן נאָך מיט סמנים פון לעבן אַריינגעוואָרפן אין די פלאַמען פון ברענענדיקן יידישן שפּיטאַל, וווּ ער איז פאַרברענט געוואָרן צוזאַמען מיט נאָך דערמאָרדעטע געטאָ־יידן ***).

*) ז. „אַקציע אויף קינדער, אַלטע און קראַנקע".
**) ז. קאַפּיטל־אָפּשניט: „גרינדונג פון אָרדנונג־דינסט".
***) ז. „דעפּאָרטאַציע און ליקווידאַציע פון געטאָ".

צוזאַמען מיט ליפּצערן איז אויך דערשאָסן געוואָרן נאָך א מיטאַרבעטער פון זיין בריגאַדע, חיים מאַטעמאַטיק. דער דאָזיקער יונגערמאַן פלעגט אין געשטאַפּאָ הערן געהיים אויסלענדישע ראַדיאָ־נייס, וואָס ער פלעגט דערנאָך איבערגעבן אין געטאָ.

הגם ליפּצערס באַציאונגען מיט געשטאַפּאָ זיינען געבליבן אומאויפגעקלערט, איז דאָך מער ווי זיכער, אז ער האָט דאָרטן, בכלל גענומען, געשפּילט זייער א חשודיקע ראָלע לגבי דעם געטאָ. בפרט איז געווען דייטלעך צו זען זיין פּראָוואָקאַטאָרישע דאָפּלט־שפּיל ביים אַרעסט פון דער יידישער געטאָ־פּאָליציי. ס'איז אויך געווען מער ווי זיכער זיין „צושטייער" צום ליקווידירן דעם עלטעסטן־ראַט.

דער פאַקט, וואָס ער איז געשטאַנען אין פאַרבינדונגען מיטן ראַפינירטן יידן־מערדער פון געשטאַפּאָ, קיטעל, דעם טרויעריק־באַרימטן ליקווידאַטאָר פון ווילנער, קאָוונער א.א. געטאָס, זאָגט עדות אויף דעם, אז אין לעצטן קריטישן פּעריאָד פון געטאָ האָט ליפּצער — אפשר קעגן זיין ווילן — געבראַכט פאַרן געטאָ א סך צרות.

ווי געזען, האָט ליפּצער אין די אייגנאַרטיקע באַדינגונגען פונעם געטאָ־לעבן געשפּילט א קאָלאָסאַלע ראָלע, און זיין נאָמען איז ענג געבונדן מיט די וויכטיקסטע געשעענישן פון קאָוונער געטאָ־ישוב.

* *
*

ווי ס'איז שוין מערערע מאָל געזאָגט געוואָרן, איז איינע פון די וויכטיקסטע עקזיסטענץ־פּראָגעס פון געטאָ געווען דאָס פּראָבלעם פון דערנערונג. דער גרעס־טער טייל שפּייז־פּראָדוקטן, וואָס דאָס געטאָ פלעגט דאַרפן פאַרניצן, פלעגט אריינגעטראָגן ווערן מצד די אַרבעטנדיקע אין די שטאָט־בריגאַדעס.

די מורא פאַר הונגער האָט די געטאָ־יידן געשטויסן צו פאַרשיידענע רי־זיקאַלישע שריט ביים איינשאַפן זיך שפּייז, ווי א שטייגער, אַראָפּנעמען פון זיך די געלע לאַטעס און „מעשה־גוי" אוועקגיין ערגעץ־ווו בשכנות פון אַרבעטס־פּלאַץ צו קריסטן, ביי וועמען מען פלעגט עפּעס קענען איינקויפן.

ניט ווייניק יידן זיינען טאַקע ביי דער געלעגנהייט אריינגעפאַלן אין די הענט פון דער ליטווישער פּאָליציי, וואָס פלעגט די „שולדיקע" גלייך אויסליפערן גע־שטאַפּאָ. פאַר אַזעלכע „חטאים" פלעגט געשטאַפּאָ אַוועקשיקן אויפן 9־טן פאָרט.

נאָכמער, דער יעמאָלטיקער גרויזאַמער געשטאַפּאָ־מערדער שטיץ, דער ממונה פאַר יידישע ענינים, פלעגט אין פאַל פון כאַפּן א יידן אין שטאָט דערשיסן ניט נאָר דעם בעל־דבר, נאָר גלייכצייטיק אויך זיין גאַנצע משפּחה. צענדליקער יידן צוזאַמען מיט זייערע משפּחות האָבן אויף אַזאַ אופן באַצאָלט מיט זייערע לעבנס

פאַרן פּרווו צו באַזאָרגן פאַר זיך און פאַר די קינדערלעך אַ שטיקל ברויט און עפּעס צום ברויט.

גאַר גרויס איז געווען דאָס גליק פון די יעניקע געטאָ־יידן, וועלכע מען פלעגט נעמען אויף אַ טאָג־צוויי ערגעץ־ווו אין פּראָווינץ. דאָן איז ביי דער אַרבעט געווען די בעסטע געלעגנהייט זיך איינצושאַפן שפּייז צו ביליקע פרייזן אין, אַגב, אויך מיט ווייניק ריזיקע אַריינצופאַלן אין געשטאַפּאָ. אין אַזאַ פאַל פלעגט מען די פאַרגדיקע אין פּראָווינץ שטאַרק מקנא זיין. איטלעכער געטאָ־ייד פלעגט זיך ווינטשן צו האָבן דעם זכות כאָטש איינמאָל צו קענען פאָרן אין פּראָ־ווינץ, כדי, ווי מען פלעגט אין געטאָ זאָגן, צו קענען „מאַכן אַ גוטן פעקל", ד.ה. איינקויפן שפּייז־פּראָדוקטן צו ניט קיין טייערע פרייזן.

זומער 1942 האָט מען אויך גענומען נעמען יידישע פרויען און יונגטלעכע אויף אַרבעט אין די גערטנערייען און פעלדער אין די גרויסע הויפן אַרום קאָוונע. דאָס איז ווידער געווען פאַרן געטאָ אַ דאָפּלטער שאַנס: ערשטנס, האָבן אַ גע־לעגנהייט צו גנב'ענען גרינסן, תבואה און, צווייטנס, זיך איינקויפן ביי די אַרומיקע פּויערים פאַרשיידענע שפּייז־פּראָדוקטן.

אינדערצייט פון דער עקזיסטענץ פון די דאָזיקע לאַנדווירטשאַפטלעכע אַר־בעטס־בריגאַדעס, האָט דאָס געטאָ געהאַט צו עסן גרינסן צו זאַט.

ס'פלעגט אויך פּאַסירן, אַז דייטשע מיליטערישע אָדערווירטשאַפטלעכע אָרגאַניזאַציעס פלעגן נעמען יידישע פרויען ביים איבערקלייבן קאַרטאָפל, גרינסן, א.א.וו., אָדער זיי פלעגן פאַרלאַנגען יידישע אַרבעטער צום לאָדן תבואה א.א. שפּייז־פּראָדוקטן. אין אַזאַ פאַל פלעגן יידן, מיט אָדער אָן דער הסכמה פון זייערע אויפזעערס, זען צוצוגנבענען פאַר זיך אַ ביסל קאַרטאָפל, גרינס, תבואה א.א.וו.

פלעגט מען אַ יידן כאַפּן ביי אַזאַ „פאַרברעכן", פלעגט מען אים שלאָגן מכות־רצח און זייער־אָפט אפילו אים אויך איבערגעבן אין די הענט פון געשטאַפּאָ. פלעגט אָבער יאָ געלינגען עפּעס צו „אָרגאַניזירן", ווי מ'האָט אין געטאָ און קאַצעט אָנגערופן אַזאַ שטיקל אַרבעט, פלעגט מען שוין צוריקקערן אין געטאָ מיט פולע רוקזעק, און די שמחה איז געווען גוואַלדיק גרויס...

אַ געוויסע ראָלע אין פּרט פון דערנערונג האָט אויך געשפּילט דאָס אַריינ־שמוגלען שפּייז־פּראָדוקטן דורכן געטאָ־צוים. ס'זיינען אין געטאָ געווען ספּעציעלע צוים־הענדלער, וועלכע האָבן געהאַט פאַרבינדונגען מיט שטאָטישע ספּעקולאַנטן, וואָס פלעגן זיי צושטעלן פאַרשיידענע שפּייז־פּראָדוקטן אין גרעסערע סכומים. פאַרשטייט זיך, אַז ביי אַזעלכע מסחרים פלעגן אויך זיין אַריינגעצויגן געוויסע פּאָסטנס אַרום געטאָ־צוים, ווייל אָן זייער הסכם וואָלט אַזאַ שמוגל ניט מעגלעך געווען.

די צוים־הענדלער פלעגן די שפּייז־פּראָדוקטן פארקויפן די אומלעגאלע שפּייז־קרעמלעך אין געטאָ אויף ווידערפארקויף אין דעטאל. די קאָנקורענץ צווישן די צוים־הענדלער גופא האָט רעגולירט די פרייזן פון די שפּייז־פּראָדוקטן אויפן „געטאָ־מארק".

ס'פלעגט זייער אָפט פאסירן, אז ביים ארייננברענגען אין געטאָ א גרעסערן סכום שפּייז־פּראָדוקטן, פלעגט די דיפערענץ צווישן די פרייזן פון די דאָזיקע פּראָדוקטן אין שטאָט און אין געטאָ זיין אזא מינימאלע, אז ס'פלעגט פשוט ניט לוינען אזעלכע פּראָדוקטן איינצוקויפן אין שטאָט.

יידן פלעגן דעריבער אזעלכע פּראָדוקטן בעסער איינקויפן אין געטאָ גופא, צאָלנדיק פאר זיי א ביסל טייערער, אָבער דערפאר פלעגן זיי דורכדעם אויסמיידן די סכנה פון האָבן שאָדן, ווען די קאָנטראָל ביים געטאָ־טויער זאָל עווענטועל עפּעס קאָנפיסקירן פון די איינגעקויפטע שפּייז־פּראָדוקטן אין שטאָט.

א געוויסע צייט האָט די ייד. געטאָ־פּאָליציי אפילו געפּרוווט פעסטשטעלן רעגולירטע פרייזן אויף די שפּייז־פּראָדוקטן אין די געטאָ־קרעמלעך, כדי זיי זאָלן ניט באַרייסן די געטאָ־באפעלקערונג.

די צוים־הענדלער, ס'רוב דרייסטע און אדורכגעטריבענע יונגען, זיינען געווען די בעסט־סיטואירטע יידן אין געטאָ, און זיי פלעגן זיין אָנגעפּראָפּט מיט טויזנטער מארקן.

אמת ניט ווייניק פון זיי האָבן באצאָלט מיט זייערע לעבנס אין די פאלן, ווען ס'פלעגט פאסירן א דורכפאל, און זיי פלעגן ארייַנפאלן אין די הענט פון געשטאַפּאָ. די גרויסע פארדינסטן פון צוים־האנדל פלעגן אָבער ניט אָפּהאלטן די איבעריקע צוים־הענדלער ווייטער צו טרייבן זייער מסחר, וואָס האָט פאר דער דערנערונג פון געטאָ געשפּילט זייער א וויכטיקע ראָלע.

* *
*

פארשיידן זיינען געווען די וועגן פון די געטאָ־יידן ביים מאכן זייער חיונה. א גרויסער טייל ארבעטער פון די בעסערע שטאָט־בריגאדעס, ווי אויך א קליינע צאָל ארבעטער פון די גוטע ארבעטס־פּלעצער אויפן אעראָדראָם, פלעגן אין פרט פון מאכן חיונה האָבן אמבעסטן: ערשטנס, פלעגן זיי, גייענדיק צו דער ארבעט, אוועקטראָגן אויפן ארבעטס־פּלאץ צו פארקויפן פאר געלט אָדער אויסבייטן אויף שפּייז־פּראָדוקטן פארשיידענע בגדים, שיך, וועש א.א. זאכן, וואָס האָבן זיך נאָך געפונען אין יידישן רשות. צווייטנס פלעגן זיי, צוריקקערנדיק פון דער ארבעט, אריינטראָגן אין געטאָ שפּייז־פּראָדוקטן, פון וועלכע א טייל פלעגן זיי פארניצן

פאַר זיך, און ס׳איבעריקע פלעגן זיי פאַרקויפן אַנדערע יידן פאַר פּרייזן, וואָס פלעגן געבן אַ קענטיקן רווח.

אויף אַזאַ אופן פלעגן די אַרבעטער אין די בעסערע אַרבעטס־שטעלעס קענען האָבן במשך פון טאָג אַ דאָפּלטן פאַרדינסט: איינמאָל אין שטאָט ביים פאַרקויפן די זאַכן, און אַ צווייטן מאָל אין געטאָ — ביים פאַרקויפן די שפּייז־פּראָדוקטן.

אין געטאָ זיינען אויך געווען ספּעציעלע פאַרמיטלער, וועלכע פלעגן זיך פאַרנעמען מיט צושטעלן די אַרבעטער פון די גוטע אַרבעטס־פּלעצער פאַרשיידענע זאַכן צום פאַרקויפן אין שטאָט. די דאָזיקע זאַכן פלעגן זיי איינקויפן ביי די יעניקע געטאָ־יידן, וועלכע פלעגן אַליין ניט גיין אין שטאָט אַרבעטן. אויך זיינען אין געטאָ געווען פאַרמיטלער צו פאַרקויפן די אַריינגעטראָגענע שפּייז־פּראָדוקטן. ביידע מינים פאַרמיטלער פלעגן שוין אויך האָבן, ווי אַדורכצוקומען מיט דער חיונה.

וועגן עניין זאַכן אין געטאָ דאַרף מען ניט פאַרגעסן, אַז די זאַכן פון די אַרויס־געפירטע יידן בעת די אַקציעס פלעגן מערסטנטייל אַריבערגיין צו זייערע קרובים, אָדער זיי פלעגן אָנקומען זייערע שכנים, אָפטמאָל אַפילו אומבאַקאַנטע מענטשן. אַ געוויסער טייל פון די דאָזיקע זאַכן פלעגט אויך אַריבער אין רשות פון סאָציאַלן אַמט, כדי זיי צו פאַרטיילן פאַר אומבאַמיטלטע געטאָ־יידן*). 16 טויזנט יידן, וועלכע זיינען צו יענער צייט געווען אין געטאָ, האָבן דעריבער פּאַקטיש פאַרמאָגט די זאַכן, וואָס האָבן געהערט צו די קרוב 30 טויזנט יידן, וועלכע זיינען אין אוי־גוסט 1941 אַריין אין געטאָ.

אמת, די בעסערע יידישע זאַכן זיינען צוגערויבט געוואָרן בעת די גרויסע הויז־זוכונגען, וואָס זיינען פאָרגעקומען אין האַרבסט 1941. אָבער אַפילו די איינפאַכע זאַכן האָבן אין שטאָט פאַרמאָגט אַ געווויסן ווערט. די קריסטלעכע באַפעלקערונג אין שטאָט און בפרט אין דאָרף האָט געקויפט זייער גערן אַפילו די גענויצטע יידישע זאַכן, ווייל, ערשטנס, פלעגט נייע זאַכן דאַן זיין זייער שווער צו קריגן און, צווייטנס, פלעגן די יידן אַוועקגעבן זייערע נאָך גאַנץ־גוטע זאַכן פאַר אַ קליינעם סכום שפּייז־פּראָדוקטן.

די בעלי־מלאכות, ווי אַ שטייגער, שניידער, שוסטער א.א. פלעגן אין דער צייט, ווען זיי פלעגן זיין פריי פון דער אַרבעטס־פליכט, מאַכן ביי זיך אינדערהיים פּריוואַטע באַשטעלונגען אָדער פאַר די געטאָ־יידן, אָדער צום פאַר־קויפן אין שטאָט. די דאָזיקע בעלי־מלאכות פלעגן דעריבער גוט פאַרדינען.

ס׳זיינען אויך געווען יידן, וואָס האָבן געפּרוווט אויסנוצן דעם מאַנגל ביי דער קריסטלעכער באַפעלקערונג, דער עיקר ביי דער דאָרפישער, פון אַזעלכע

*) ז. „סאָציאַל־אַמט" אין מאָנאָגראַפיע: „ייד. מוסדות אין קאָווגער געטאָ".

ארטיקלען, ווי פרויען־קאָפּטיכלער, שירצן, היטלען א.א.וו.

אין געטאָ האָט דעריבער זיך אַנטוויקלט אַ גאַנצע „אינדוסטריע“, וואָס פלעגט אויסארבעטן די דאָזיקע ארטיקלען. אין דער דאָזיקער געטאָ־פּראָדוקציע פלעגן זיין אריינגעצויגן מערערע פּערזאָנען. א טייל פון זיי פלעגט זיך פארנעמען מיטן גיין איבער די געטאָ־הייזער אויפקויפן געניצטע לאָקנס, טשיכלער, וויסצייג א.א.וו. אנדערע, ווידער, פלעגן זיך פארנעמען מיטן פארבן די דאָזיקע שטאָפן, מיטן אויסמאָלן אויף די קאָפּטיכלער פארשיידענע אָרנאמענטן, ס'זאָל זיין ענלעך אויף א פאבריק־אויסארבעטונג א.א.וו.

יידן פלעגן אין געטאָ אויך פּראָדוצירן קאָנפעקטן, מאַנפּאַסיע א.א. זיסיקייטן צו פארקויפן אין שטאָט. צענדליקער יידישע משפחות האָבן פון אזעלכע „אומלע־גאלע“ באשעפטיקונגען געמאכט זייער בידנע געטאָ־חיונה, און אויף צו להעכיס זייערע בלוטיקע שונאים פאר יעדן פּרייז געוואָלט אריבערלעבן אלע צרות און דערלעבן די מפּלה פון די נאַצים...

* *

*

במשך דעם צייט־אָפּשניט צווישן די ביידע איבערזידלונגס־אַקציעס קיין ריגע, האָבן די נאַצים דאָך ניט פארגעסן „מזכה צו זיין“ דאָס געטאָ מיט א גאנצער ריי גזירות און גזירה'לעך, וואָס האָבן געהאַט אויפן לעבן פון געטאָ אן ערנסטע אויסווירקונג. מיר וועלן דערמאָנען נאָר די וויכטיקסטע פון זיי.

= × × =

די גזירה צו רוימען געטאָ־קווארטאלן פלעגט זייער אָפט טרעפן דער געטאָ־באפעלקערונג. נעמענדיק אין אכט, אז דער וווין־שטח פאר א געטאָ־יידן איז אפילו אין די ראמען פון א „גרויסן“ געטאָ געווען א מינימאלער, קען מען זיך פאָר־שטעלן, ווי גרויס די ענגשאפט אין געטאָ פלעגט ווערן נאָך א באפעל צו רוימען א באשטימטן געטאָ־ראַיאָן...

אינמיטן יאנואר 1942, ביי א גאָר־שטארקן פראָסט פון די יעמאָלטיקע שטרענגע קעלטן, האָט פלוצלונג דער געטאָ־קאָמענדאנט יאָרדאַן געהאט איבערגע־געבן דעם עלטעסטן־ראט א פאראָרדנונג במשך עטלעכע שעה צייט צו רוימען א גאנץ־היפּשן געטאָ־קווארטאל, דעם וויענאָזשינסקיא־ראַיאָן. דער „מאָטיוו“ מצד יאָרדאַנען איז געווען: נאָך במשך דעם זעלבן טאָג קומען אין די הייזער פון גע־רוימטן ראַיאָן 5000 ווינער יידן.

דער געטאָ־ראַיאָן איז צו דער געפאָדערטער צייט געררוימט געוואָרן, אָבער קיין ווינער יידן זיינען אין קאָוונער געטאָ ניט געקומען. לכתחילה האָט מען גע־מיינט, אז אָדער די גאנצע מעשה מיט די ווינער יידן איז נאָר געווען א „תירוץ“

צו רוימען דעם געטאָ־ראַיאָן, אָדער ווינער יידן זיינען טאַקע געקומען, אָבער אנשטאָט זיי צו בהענגען אין געטאָ, האָט מען זיי אוועקגעפירט אויפן 9־טן פאָרט. ארויסגעוויזן האָט זיך, אז א גרופּע ווינער יידן האָט מען יענע טעג יאָ געבראכט אין ריגער געטאָ. ווייזט אויס, אז ס'איז יאָ געווען געפּלאַנט זיי צו ברענגען אין קאָוונער געטאָ, אָבער אין לעצטן מאָמענט האָט מען זיי אוועקגעפירט קיין ריגע.

שפּעטער־צו איז דער דאָזיקער ראַיאָן צוריקגעקערט געוואָרן דעם געטאָ, און אָנהויב־אָקטאָבער 1942 איז ער ווידער ארויסגענומען געוואָרן פון געטאָ־תחום. דאָס מאָל שוין אויף שטענדיק.

אַ צווייטע רוימונג פון געטאָ־קוואַרטאַל איז פאָרגעקומען אין מאַי 1942, ווען ס'איז געראַמט געוואָרן אויף פּאַנעריו גאַס דער רעשט פון די יידישע הייזער, וואָס האָבן זיך געפונען אויף דער זייט פון די אומגראָדע נומערן, ווי אויך אַלע יידישע הייזער אויף די ארומיקע שכנישע געסלעך.

= × × =

דעם 7־טן מאַי 1942 האָבן די מאכט־אָרגאַנען ארויסגעגעבן צו דער געטאָ־באַפעלקערונג א באַפעל, לויט וועלכן ס'איז יידישע פרויען פארבאָטן געוואָרן צו שוואַנגערן. פאַרן עובר־זיין אויף דעם דאָזיקן באַפעל, איז געווען פאָרויסגעזען טויט־שטראָף פאַר דער שוואַנגערער פרוי ווי אויך פארן קינד.

די שווידערלעכע איבערלעבונגען מחמת די אַקציעס און טאָג־טעגלעכע גזירות און הוצדעם אויך די אונטערדערנערונג האָבן לכתחילה גורם־געווען אַן אַטראָפירונג פון געשלעכטלעכן לעבן ביי דער געטאָ־באַפעלקערונג: יונגע מענער זיינען געוואָרן אימפּאָטענט, און יונגע פרויען האָבן פארלוירן די מענסטרואַציע.

ווען די כוואַליע פון מאסן־שחיטות איז סוף־1941 געוואָרן איינגעשטילט און אין פרילינג און זומער 1942 איז די עקאָנאָמישע לאַגע אין געטאָ געוואָרן ניט אין ערך אַ בעסערע, ווי פריער, האָט אויך דאָס געשלעכטלעכע לעבן ביי דער געטאָ־באַפעלקערונג בהדרגהדיק גענומען צוריקבאַקומען זיין מער־ווייניקער נאָרמאַלן כאַראַקטער.

פיל פרויען, וואָס האָבן דאן געהאט פארשוואַנגערט, האָבן אָבער וועגן דעם אין די ערשטע חדשים נאָך אליין ניט געוווּסט, ווייל דאָס ניט האָבן קיין מענסטרואַציע האָבן זיי דערקלערט מיט די זעלבע סיבות, וואָס זיינען אין דעם פרט געווען מאַסגיביק אין דער פריערדיקער געטאָ־תקופה.

בשייכות מיטן אויבנדערמאָנטן באַפעל וועגן פארבאָט פון שוואַנגערשאַפט אין געטאָ האָט דאָס יידישע געזונטהייטס־אַמט פונאַנדערגעשיקט אַ בער די יידישע הייזער קראַנקן־שוועסטערס און אַקושאָרינס, כדי אויפצופאָדערן די יינגערע פרויען, וועלכע האָבן ניט קיין מענסטרואַציע, צו קומען אין געטאָ־אַמבולאַטאָריע זיך אונ־טערזוכן, אויב די דאָזיקע דערשיינונג איז ניט אין צוזאַמענהאַנג מיט שוואַנגער־שאַפט.

די יעניקע פרויען, ביי וועלכע ס'איז דאן פעסטגעשטעלט געוואָרן, אז זיי זיינען שוואַנגער, האָבן געמוזט מאַכן אבאָרטן. ביי די שוואַנגערע פרויען אין די שפּעטערע מאָנאַטן האָט מען געזען אָדער ארויסצורופן פרי־געבורטן, אָדער די דאָזיקע פרויען האָבן זיך געמיט ניט צו ווייזן אויף דער גאַס, כדי זיי זאָלן ניט ווערן באַמערקט מצד דייטשן, און די געבורטן פלעגן פּאַרקומען אין זייערע וווינונגען, און ניט אין שפּיטאָל.

די ניי־געבוירענע קינדער פלעגט מען אין אזא פאַל פאַרשרייבן אין סטאַטיס־טישן אמט פון געטאָ מיט א דאַטע פון פאַרן אויבנדערמאָנטן באַפעל, כדי זיי זאָלן זיין „לעגאַל“.

אזוי ארום איז דאָס מאַכן אַבאָרטן אין געטאָ געווען ניט נאָר געזעצלעך דער־לויבט, נאָר, נאָכמער, ס'איז געווען אָבליגאַטאָריש.

=XXX=

די נאַצי־באַלעבאַטים פון געטאָ האָבן אויך ניט געקענט רוען ווייסנדיק, אז אין געטאָ זיינען פאַראַן בתי־מדרשים, וווּ יידן ריכטן אָפּ רעליגיעזע תפילות צום יידישן גאָט. אויך האָבן זיי ניט געקענט פאַרשטיין, צו וואָס דאַרפן יידישע קינדער, וועלכע וועלן פריער אָדער שפּעטער אומגעבראַכט ווערן, לערנען אין די קינדער־שולן?...

כדי צו „רעגולירן“ די דאָזיקע ענינים, איז אין געטאָ דעם 26־טן אויגוסט 1942 פּובליקירט געוואָרן א באַפעל פון דער מאַכט צו שליסן אַלע בתי־מדרשים און ס'איז אויך פאַרווערט געוואָרן פאַר יידן אָפּצוריכטן רעליגיעזע תפילות בציבור. אמת, אין געהיים האָבן יידן אויך ווייטער געדאַוונט אין מנינים, ווי געווען, אָבער די מאַכט־אָרגאַנען האָבן דערפון ניט געטאָרט וויסן.

אין דער זעלבער צייט זיינען אויך געשלאָסן געוואָרן די קינדער־שולן*)

= × × =

אז א געטאָ־ייד טאָר ביי זיך ניט האָבן קיין געלט, איז געווען א כּלל די גאַנצע צייט, זינט די נאַציס האָבן צוגערויבט דאָס יידישע האָב־און גוטס.

דער עלטעסטן־ראַט האָט אָבער פאַרמאָגט א גאַנצע ריי מוסדות, וואָס פלעגן נעמען ביי דער באַפעלקערונג פאַרשיידענע געלט־אָפּצאָלן. אזוי, א שטייגער, פלעגט מען אין די שפּייז־געשעפטן, ווו מען פלעגט דער געטאָ־באַפעלקערונג ארויסגעבן די אָפיציעלע שפּייז־צוטיילונגען, ווי אויך אין דער געטאָ־גערטנעריי, אַפּטייק, שפּיטאָל, קליינע געטאָ־וואַרשטאַטן א.א.וו. מוזן באַצאָלן די אָפיציעל־פעסטגע־שטעלטע פרייזן מצד דעם ווירטשאַפט־אמט ביים עלטעסטן־ראַט.

---

*) ז. „שול־אמט“ אין מאָנאָגראַפיע: „ייד. מוסדות אין קאָוונער געטאָ“.

פון די דאָזיקע אָפּצאָלן פלעגט דער עלטעסטן־ראַט האָבן אַ היפּשע הכנסה, וואָס ער פלעגט פאַרווענדן לויט זיין אייגענעם איינזען.

אינמיטן אויגוסט 1942 איז אין עלטעסטן־ראַט גאַנץ אומגעריכט דערשינען דער יעמאָלטיקער געטאָ־באַלעבאָס פאַן־קעפּען, וואָס האָט קאָנפיסקירט די קאַסע פון עלטעסטן־ראַט אין סכום פון לערך 30 ט. מאַרק. אויסער דעם איז שטרענג פאַרבאָטן געוואָרן. דער יידישער געטאָ־אַדמיניסטראַציע צו נעמען וועלכע ס'איז געלט־אָפּצאָלן.

פון דאַן אָן איז אין געטאָ איינגעפירט געוואָרן אַ „געלטלאָזע" ווירטשאַפט, ד.ה. אַלע הצטרכותן פון געטאָ־ייד, ווי פאַרפּלעגונג, רפואות, באַקליידונג א.א.וו. האָבן געדאַרפט באַפרידיקט ווערן אָן שום באַלוינונג.

פאַקטיש איז אָבער געבליבן אַן אומלעגאַלער אָפּצאָל פאַר די אַלע זאַכן, ווי געווען.

= × × =

כדי צו מאַכן אַ סוף צום אומלעגאַלן אַריינטראָגן שפּייז־פּראָדוקטן אין געטאָ, האָט געשטאַפּאָ אָנגעמאָלדן, אַז אָנהויבנדיק פון 26־טן אויגוסט 1942 וועט ווערן להלוטין פאַרווערט אַריינצוטראָגן אין געטאָ ראַציאָנירטע שפּייז־פּראָדוקטן (און כמעט אַלע שפּייז־פּראָדוקטן זיינען דאַך דאַן געווען ראַציאָנירט...)

אַזוי ווי די דאָזיקע פאַראָרדנונג איז אָנגעמאָלדן געוואָרן מיט אַ 4־5 טעג פריער, האָבן יידן געוואָלט אויסנוצן די צייט, כדי אָנצוגרייטן אַ קליינעם רעזערוו פון שפּייז־פּראָדוקטן, מ'זאָל אויף דער נאָענטסטער צייט ניט דאַרפן זיין אָנגעוויזן אויף דער אָפיציעלער הונגער־פאַרפּלעגונג.

אין אָט־די־אָ טעג פלעגן צום געטאָ־טויער אינדערפרי קומען הונדערטער מענער און פרויען, וועלכע פלעגן אַרבעטן אין די געטאָ־וואַרשטאַטן, אין די געטאָ־מוסדות, אָדער זיי פלעגן בכלל זיין באַפרייט פון דער אַרבעט מחמת עלטער אָדער געזונט־צושטאַנד, כדי מיטצוגיין אין שטאָט מיט אַן אַרבעטס־בריגאַדע און דאָרטן איינקויפן אַ ביסל שפּייז־פּראָדוקטן.

צוזאַמען מיט די שטענדיקע שטאָטישע אַרבעטער פלעגן אין יענע טעג ביים געטאָ־טויער זיך צונויפזאַמלען 6־7 טויזנט יידן און מיט אַלע כוחות קעמפן אַריינצופאַלן אין אַ בעסערער שטאָט־בריגאַדע, וווּ מ'פלעגט ביי גינסטיקערע באַדינגונגען זיך איינשאַפן שפּייז־פּראָדוקטן. דער טומל און האַרמידער ביים געטאָ־טויער איז דאַן געווען, ווי אויף אַ ריזיקן יאַרמאַרק.

אַ קורצע צייט האָט טאַקע אָנגעהאַלטן דער פאַרבאָט אַריינצוטראָגן אין געטאָ שפּייז־פּראָדוקטן. פון טאָג־צו־טאָג איז אָבער די האַרבקייט פון פאַרבאָט דורכן לעבן גופא געוואָרן אַלץ מער אָפּגעשוואַכט, און גאָר אינגיכן האָבן יידן ווייטער אומלעגאַל אַריינטראָגן לעבנסמיטל, ווי געווען.

=XXX=

זומער 1942 האָט דאָס געטאָ איייניקע מאָל געדאַרפט געבן א געוויסע צאָל יידן פאַרן אַרבעטס־לאַגער אין פּאַלעמאָן (אַן אייזנבאַן־סטאַנציע בשכנות פון קאָוונע), וווּ בײַ פאַרשיידענע שווערע אַרבעטן האָבן געאַרבעט פאַרשלעפּטע אויס־לענדישע אַרבעטער.

די רעקרוטירונג פאַרן פּאַלעמאָנער אַרבעטס־לאַגער האָבן אַדורכגעפירט די יידישע געטאָ־אינסטיטוציעס, און זי איז פאָרגעקומען מיט אַלע טרויעריק־באַרימטע באַגלייט־דערשיינונגען ווי צוואַנג, געוויין, יללות און הילפלאָזער ווערן זיך מצד די יעניקע, וועלכע זיינען באַשטימט געוואָרן אַהין צו פאָרן.

איינער פון די טראַנספּאָרטן אויף פּאַלעמאָן איז אָפּגעגאַנגען דעם ערשטן טאָג ראש־השנה 1942, און דאָס געטאָ האָט געהאַט דעם אמתן „יום־טוב“...

סוף־זומער האָבן אין געטאָ געגומען צירקולירן קלאַנגען וועגן דעם, אַז ס׳איז דאָ א פאָדערונג מצד דער מאכט צו געבן א צווייטן מאָל מענטשן אויף אַרבעט קיין ריגע. ענדלעך איז קלאָר געוואָרן, אַז אַזא פאָדערונג איז טאַקע פאַראַן. דאָס געטאָ האָט מיטאַמאָל פאַרגעסן די טאָג־טעגלעכע זאָרגן און געגומען „לעבן“ מיט דער באַפאַרשטייענדיקער גזירה, וואָס איז געווען ניט אָפּצושרייען.

קאפיטל XVII

צווייטע איבערזידלונגס־אַקציע קיין ריגע

מאַסמיטלען מצד דער יידישער געטאָ־אַדמיניסטראַציע צו רעקרוטירן די נויטיקע צאָל מענטשן. — געשפאַנטער פארלויף פונעם סוף פון דער רעקרוטירונג. — אַפּטראַנספּאָרטירונג פון די מענטשן קיין ריגע.

ווען ס'איז קלאָר געוואָרן, אז סוף־אָקטאָבער 1942 מוז דאָס געטאָ צום צווייטן מאָל געבן א 3־4 הונדערט יידן אויף ארבעט קיין ריגע, איז די לאגע אין געטאָ ווידעראמאָל געוואָרן געשפּאנט.

אמת, די שטימונג פאר דער צווייטער איבערזידלונגס־אקציע איז לכתחילה ניט געווען אזא פארצווייפלטע, ווי זי איז געווען בעת דער ערשטער איבערזידלונגס־אַקציע אָנהויב־פעברואַר 1942. דאָס וויכטיקסטע אין דעם פּרט איז געווען דאָס, וואָס דאָסמאָל האָט קיינער ניט געצווייפלט אין דעם, אַז דאָ האַנדלט זיך טאַקע וועגן פאָרן אויף ארבעט און ניט, חלילה, וועגן א פארניכטונגס־אקציע.

די גרוסן פון די יעניקע, וועלכע זיינען אוועקגעפירט געוואָרן קיין ריגע מיט 8 חדשים צוריק, זיינען ניט געווען קיין צו שלעכטע. אויך אין ריגע האָבן צו יענער צייט די יידן געארבעט ביי פארשיידענע צוואנגס־ארבעטן און האָבן געלעבט, לפי־ערך, אין ענלעכע באדינגונגען, ווי די קאָוונער יידן.

דאָך האָט קיינער ניט געוואָלט פארלאָזן זיין איינגעזעסענעם אָרט מיט די במשך דער צייט דערוואָרבענע „דערגרייכונגען“ און זיך לאָזן פונדאָסניי אָנהויבן בויען א לעבן ערגעץ־ווו ביי נייע, אומבאקאנטע באדינגונגען.

אנדערש איז געווען די לאגע פון די יעניקע יידן, ביי וועמען מען האָט בעת דער ערשטער איבערזידלונגס־אקציע געהאט אוועקגעפירט קיין ריגע נאָענטע משפּחה־מיטגלידער, ווי א מאַן, אַ פרוי, קינדער, עלטערן א.א.וו. ביי פיל פון די דאָזיקע מענטשן איז לכתחילה געווען א גרייטקייט אפילו פרייוויליק צו פאָרן קיין ריגע, כדי צו זיין צוזאמען מיט די אייגענע.

דער עלטעסטן־ראַט, וואָס האָט באַקומען פון דער מאַכט די אויפגאַבע צו רעקרוטירן די מענטשן פאַר ריגע, האָט, פאַרשטייט זיך, געפּרוּווט אויסנוצן די דאָזיקע שטימונג און האָט נאָך, פון זיין זייט, די פרייוויליקע בעלנים צו פאָרן קיין ריגע צוגעזאָגט מאַטעריעל צו אונטערשטיצן.

די צאָל פרייוויליקע איז אָבער ביי דער פאַר־רעגיסטראַציע געווען ניט קיין גרויסע, דעריבער איז געווען מער ווי זיכער, אז מען וועט אויך דאָסמאָל רע־קרוטירן די מענטשן אויף אַ צוואַנגס־אופן.

ווידעראַמאָל איז אַנטשטאַנען אַ פּאַניק און אַ נערוועזיטעט ביי די יעניקע געטאָ־יידן, וועלכע האָבן געקענט זיך ריכטן אויף דעם, אַז זיי קענען עווענטועל אַריינפאַלן אין דער רשימה פון די פּערזאָנען, וועלכע מען וועט צווינגען צו פאָרן קיין ריגע. די דאָזיקע פּאַנישע שטימונג האָט שטאַרק משפּיע־געווען לרעה אויך אויף דער איינשטעלונג פון די פרייוויליקע.

פון טאָג־צו־טאָג איז טאַקע דעריבער געוואָרן אַלץ קלענער די צאָל בעלנים פרייוויליק צו פאָרן קיין ריגע. נאָכמער, די לכתחילה־פאַרשריבענע צו פאָרן פריי־וויליק האָבן גענומען מאַסנווייז אָפּרופן זייער גרייטקייט צו פאָרן.

די דאָזיקע מענטשן, וואָס האָבן אָפּגערופן זייער פאַרשרייבן זיך, זיינען אָבער מצד דער יידישער געטאָ־אַדמיניסטראַציע באַטראַכט געוואָרן — צי זיי ווילן יאָ, צי זיי ווילן ניט — ווי די פּאַסיקסטע קאַנדידאַטן פאַר דער איבערזידלונג קיין ריגע.

* * *

אייניקע טעג פאַרן אָפּשיקן די מענטשן קיין ריגע, ווען די יידישע געטאָ־פּאָלי־ציי האָט אָנגעהויבן צו פאַרהאַלטן די אָנגעצייכנטע פּערזאָנען, איז די שטימונג אין געטאָ געוואָרן שטאַרק עלעקטריזירט. מענטשן האָבן זיך גענומען צום איינציק־מעגלעכן מיטל: זיך אויסבאַהאַלטן פון דער געטאָ־פּאָליציי.

פיל האָבן אויך אויפגעהערט צו גיין אַרבעטן אין שטאָט, מ'זאָל זיי ניט פאַר־האַלטן ביים געטאָ־טויער בעת זייער צוריקקומען פון דער אַרבעט. די לופט אין געטאָ איז ווידעראַמאָל געוואָרן אָנגעפּילט מיט אימה און פּיין.

פאַרדערצייט האָט די געטאָ־פּאָליציי פאַרגעזעצט צו פאַרהאַלטן די אָנגע־מערקטע פּערזאָנען. ווי ס'איז געווען דער פאַל בעת די פריקע רעקרוטירונגען, האָבן אויך דאָסמאָל פיל פאַרהאַלטענע מענטשן, וועלכע האָבן געהאַט פאַרבינ־דונגען מיט וועמען־ניט־איז פון די העכערע יידישע געטאָ־באַאַמטע, געפּרוּווט דורך זייערע נאָענטע אויף דער פריי זיך משתדל־זיין, מ'זאָל זיי באַפרייען. אויפן אָרט פון די פאַרהאַלטענע, וועלכע מ'האָט פריי־געלאָזן, האָט מען געמוזט פאַר־האַלטן אַנדערע פּערזאָנען. דאָס האָט דעם קנויל פון עינויים און שרעק נאָך מער פאַרגרעסערט.

נאָך אַלעמען איז אַ טאָג פאַרן אָפּשיקן דעם מענטשן־טראַנספּאָרט נאָך אַליץ ניט געווען די נויטיקע צאָל פערזאָנען, און דעם רעשט האָט מען ביים געטאָ־טויער געכאַפּט פון די צוריקגעקערטע פון דער אַרבעט. דאָסמאָל האָבן עס אַדורכגעפירט די יידישע אינסטאַנצן אַליין.

כדי ניט אַרויסצורופן קיין חשד מצד די יעניקע, וועלכע מען וועט פאַר־האַלטן ביים געטאָ־טויער, אַז מען נעמט זיי אויף ריגע, האָט די יידישע געטאָ־פּאָליציי גאַנץ אומגעריכט אַדורכגעפירט, כלומרשט, אַ קאָנטראָל ביי די צוריק־געקערטע פון שטאָט, צי די געלע לאַטעס זיינען ביי זיי צוגעפעסטיקט, לויט די פאָרשריפטן מצד דער מאַכט, אָדער ניט.

ביי די יעניקע פערזאָנען, וועלכע מ'האָט געוואָלט פאַרהאַלטן, זיינען די לאַטעס, כלומרשט, ניט געווען אין אָרדנונג און מען האָט זיי אַריינגעפירט אין דער געטאָ־תפיסה, וואָס האָט זיך געפונען ביים געטאָ־טויער.

די דאָזיקע „המצאה“ מצד דער געטאָ־פּאָליציי איז גאָר גיך דעשיפרירט געוואָרן. די פאַרהאַלטענע זיינען שוין אָבער געווען אין געטאָ־תפיסה אונטער באַוואַכונג, און בלית־ברירה האָבן זיי געמוזט שלום מאַכן מיטן גורל צו ווערן איבערגעזידלט קיין ריגע.

ביים אָפּשיקן דעם טראַנספּאָרט צו דער באַן, האָט ביים געטאָ־טויער זיך באַוויזן דאָס שרעקלעכסטע געשפּענסט פאַר דער געטאָ־באַפעלקערונג — דער געשטאַפּאָ־מערדער שטיץ, פאַר וועמען יידן האָבן געציטערט אימת־מות, מחמת דער גרויסער צאָל יידישע קרבנות, וואָס ער האָט אומגעבראַכט. דער דאָזיקער ממונה פאַר יידישע ענינים אין געשטאַפּאָ האָט געקענט צו יעדן מאָמענט און דער מינדסטער סיבה אַוועקפירן יידן אויפן 9־טן פאָרט און זיי דאָרט אייגנהענטיק דערשיסן.

דער זאַמל־פּלאַץ און די שכנישע גאַסן אַרום געטאָ־טויער, ווו ס'האָבן זיך צונויפגעקליבן פיל פריינט און באַקאַנטע אַרויסצובאַגלייטן די אָפּפירנדיקע יידן, זיינען מיטן אָנקומען פון תליון שטיץ תיכּף־ומיד פריי געוואָרן פון מענטשן, ווייל יעדער איינער האָט מורא געהאַט זיך צו געפינען אין די ד' אמות פון נאַצי־רוצח, וועמענס נאָמען אַליין ס'פלעגט אַרויסרופן גרוייליקע אַסאָציאַציעס פון בלוטיקע עקזעקוציעס איבער יידן אויפן 9־טן פאָרט.

אפילו די יידן, וועלכע מ'האָט געפירט מיטן טראַנספּאָרט, האָבן געמוזט באַהערשן זייערע אויפגערעקטע געפילן ביים פאַרלאָזן צום לעצטן מאָל דאָס געטאָ מיט אַלע זייערע פריינט און באַקאַנטע און ניט געבן קיין פּיפּס ביים פאַרביי־מאַרשירן דעם בלוטדורשטיקן יידן־מערדער שטיץ.

ערשט אַדורכגייענדיק דעם געטאָ־טויער און זייענדיק דערווייטערט פון שטיצן אויף אייניקע הונדערט מעטער, האָבן זיי געקענט אומגעשטערט באַווייגען זייער גורל — דעם ביטערן גורל פון געטאָ־יידן, וועלכע זיינען פאַראורטיילט ביז זייער פאַרניכטונג זיך צו פייניקן אינעם גרויזאַמען נאַצישן גיהנום...

קאַפּיטל XVIII

א תליה אין געטאָ

פאָרפאַל מיטן יידישן יונגנמאַן מעק, וואָס האָט געשאָסן אויף א דייטשן פון דער געטאָ־קאָמענדאַנטור. — תיכף׳דיקע געשטאַפּאָ־אויספאָרשונג. — אַרעסט פונעם עלטעסטן־ראט און זיין באַפּרייאונג. — דאָס עפנטלעכע אויפהענגען מעקן אין געטאָ.

1

נאָך דער צווייטער איבערזידלונגס=אקציע קיין ריגע זיינען אין געטאָ פארביי אייניקע, לפי=ערד, רואיקע וואָכן, אָן באזונדערע אויפטרייסלונגען. א קריטישער מאָמענט פארן געטאָ איז אָנגעקומען אינמיטן=נאָוועמבער 1942. דער דאָזיקער אומגעריכטער קריזיס איז געשען אויף פאָלגנדיקן אופן:

דאָס איז געווען זונטיק, דעם 16=טן נאָווטמבער1942, פארנאכט. אַ יידישער יונגערמאן מיטן נאָמען מעק, א מענטש אין די דרייסיקער יאָרן, א געוו. באלעבאָס פון א זייגער= און יוועליר=געשעפט אין קאָוונע, האָט באשלאָסן צוזאמען מיט נאָך צוויי חברים זיינע גראָד אין דער צייט זיך אדורכצוגנבענען דורכן געטאָ=צוים, כדי זיך איינצואָרדנען אין שטאָט, ווי ניט=יידן. איינעם פון די דריי יונגעלייט איז געלונגען אדורכצוגיין דעם געטאָ=צוים בשלום, און נאָך אים איז געגאנגען מעק. ער האָט אָבער זיך פאַרטשעפּעט אָן די דראָטן פון צוים און איז מחמת דעם באמערקט געוואָרן מצד א פּאָסטן, וואָס איז געלאָפן אים פארהאלטן. דער דריטער יונגערמאן, וואָס האָט געזאָלט דורכגיין דעם צוים נאָך מעקן, איז שוין, פארשטייט זיך, ניט געגאנגען און איז תיכף פארשוווּנדן אין געטאָ.

צופעליק האט בשכנות פון דער דאזיקער פאַסירונג זיך געפונען א העכערער פונקציאָנער פון דער געטאָ=וואַך, א ווינער דייטש מיטן נאמען פליישמאן. ווען פליישמאן איז צוגעלאפן צו מעקן, כדי אים צו פארהאלטן, האט מעק ארויסגעכאַפּט פון קעשענע א רעוואָלווער און האט געצומען שיסן. געטראפן האט ער מיט זיין שיסן קיינעם ניט, אבער ער איז תיכף פארהאלטן געוואָרן.

די דאזיקע איבערראשנדיקע ידיעה האט בליץ=שנעל זיך פארשפרייט אין געטאָ און האט צווישן דער באפעלקערונג ארויסגערופן אן אומגעהויערע צע=

רודערונג, ווייל דאס איז געווען דער ערשטער פאַל, ווען א געטאָ־ייד האט געוואגט אויפצוהויבן געווער קעגן א דייטשן, בפרט קעגן אזא העכערן דייטשן געטאָ־באַאַמטן. דער שׂכל־הישר האט מחייב־געווען, אז דאס וועט קאסטן דעם געטאָ גאר גרויסע קרבנות. שוין ניט ריידנדיק וועגן עצם־פאַקט פון א יידישן אַטענטאַט אויף א דייטשן, האט מען מורא געהאט, דער דאזיקער פאַל זאל ניט דינען פאר די מאכט־אָרגאַנען ווי אן אויסרייד צו באשולדיקן דאס גאנצע געטאָ אין, האבן געהיים געווער.

יידן האָבן ביי דער געלעגנהייט זיך דערמאָנט, אַז אין האַרבסט 1941, ווען ס׳איז געווען ניט־מער ווי א פּראוואקאטארישער בלבול וועגן א כלומרשטן שאָס מצד יידן אויפן יעמאָלטיקן שעף פון דער געטאָ־וואַך, קאָזלאָווסקי, איז אין געטאָ פארגעקומען די ערשטע מאסן־אַקציע, וואָס האט אָפּגעקאסט דער געטאָ־באפעלקערונג איבער 1000 קרבנות. וואָס־זשע דערוואַרט היינט דעם געטאָ, ווען ס׳איז טאקע באמת פארגעקומען אן אַטענטאַט פון א יידן אויף א דייטשן?!. אזוי האָבן יידן דאַן געקלערט און זיך אויסגעמאָלן שוידערלעכע בילדער. יידן האָבן דע־ריבער מיט גרויס נערוועזיטעט און שפּאַנונג געוואַרט אויף די סאַנקציעס פאַרן געטאָ מצד דער אָקופּאַציע־מאַכט.

* * *

אין א שעה־צוויי ארום נאכן דאזיקן פארפאל זיינען אין געטאָ אנגעקומען פארשטייער פון געשטאַפּאָ צוזאמען מיטן שעף פון דער דייטשער שוץ־פּאָליציי, וועלכע האבן אנגעהויבן די אויספארשונג וועגן ענין. די שפּאַנונג אין געטאָ איז געוואָרן נאך גרעסער, ווען ס׳איז באוווסט געוואָרן, אַז ווי א פּועל־יוצא פון דער ערשטער אויספארשונג זיינען ארעסטירט געוואָרן אַלע מיטגלידער פון עלטעסטן־ראַט, אחוץ דעם פארזיצער דר. עלקעס, וואס איז צו יענער צייט געלעגן קראנק.

חוצדעם איז מצד דער אויספארשונג פאראָרדנט געווארן דער יידישער געטאָ־פּאָליציי תיכף צו אַרעסטירן 20 יידישע ערוב׳ניקעס, ביז ס׳וועט זיך איינ־געפינען מעקס חבר, וואָס איז געווען אדורכגעגאנגען דורכן געטאָ־צוים און איז נעלם־געוואָרן. היות ס׳איז געווען א גרונט צו דערוואַרטן, אַז די ערוב׳ניקעס קענען פאלן אלס קרבנות מחמת דעם, וואס ס׳וועט ניט געלינגען צו געפינען מעקס חבר, האט די יידישע געטאָ־פּאָליציי אלס ערוב׳ניקעס פארהאלטן מענער און פרויען פון משוגעים־הויז, האפנונגסלאזע קראנקע א. א. וו. דאס איז געמאכט געוואָרן מיט דער כוונה, ס׳זאלן ניט ליידן קיין געזונטע מענטשן און בעלי־משפחות אין פאַל, ווען ס׳וועט קומען צו בלוט־פארגיסונג.

גלייך נאָך דער ערשטער אויספאַרשונג זיינען די מיטגלידער פון עלטעסטן־ראַט אָפּגעפירט געוואָרן אין געשטאַפּאָ. אינעם ארעסט פון די מיטגלידער פון עלטעסטן־ראַט האָבן יידן אייגגעזען א שלעכטן סימן, און ס'איז שטאַרק געשטיגן די אומרואיקייט אין געטאָ צוליב דער דערוואַרטונג פון מאָרגנדיקן טאָג, ווען ס'וועט קלאָר ווערן די טענדענץ פון דער מאַכט בײם ליקווידירן דעם ענין.

פאַרדערצייט האָבן יידן אויסגענוצט אַלץ, וואָס ס'איז געווען אין זייער רשות, כדי „וויכער צו מאַכן" די הערצער פון די יעניקע נאַצי־מושלים, פון וועמען ס'איז געווען אָפּהענגיק דער גאַנג פון דער אויספאַרשונג. א געוויסע ראָלע לטובת דעם געטאָ האָט געשפּילט דער פאַקט, וואָס אויך דער דייטש פלײשמאַן, וועלכער האָט באַקומען פון יידן די אמתע מתנה, האָט אויף דער אויספאַרשונג דערקלערט, אַז מען האָט בײם שיסן ניט געצילט אין אים, נאָר האָט געשאָסן אין דער לופטן.

* *
*

ענדלעך איז נאָך פיל אנשטרענגונגען געלונגען דעם גאַנצן ענין אַ־זעקצושטעלן אויף אַזאַ פּלאַן, אַז מען איז ניט קיין שליח־צבור פון געטאָ און איז זיין שריט באַגאַנגען לויט זיין פּערזענלעכער איניציאַטיוו, וועלנדיק אַנטלויפן פון געטאָ מחמת מורא פאַר באַפאַרשטייענדיקע פאַרניכטונגס־אַקציעס. חוץ אַלעמען האָט, ווייזט אויס, קאָוונער געשטאַפּאָ דאַסמאָל ניט געהאַט קיין גרויסן חשק צו מאַכן פונעם ענין א צו גרויסן ווענן און האָט אויף מאָרגן אינדערפרי די מיטגלידער פון עלטעסטן־ראַט באַפרייט פון אַרעסט און זיי צוריקגעשיקט אין געטאָ.

מעקן האָט אָבער געשטאַפּאָ באַשלאָסן עפנטלעך אויפצוהענגען אין געטאָ. אמת, דאָס געטאָ, וואָס האָט זיך גערעכנט אויף סאַנקציעס אין א מאַסן־מאַשטאַב, האָט, דערוויסנדיק זיך דעם אורטייל פון געשטאַפּאָ, לייכטער אָפּגעאָטעמט. דאָך האָט די אָנגעמאָלדענע עקזעקוציע איבער מעקן, דורך הענגען אים, אַלעמען שטאַרק וויי געטאָן, ווייל דאָס איז געווען דער ערשטער פאַל פון אויפהענגען א יידן אין קאָוונער געטאָ.

דינסטיק, דעם 18־טן נאָוועמבער, דעם טאָג, ווען ס'איז באַשטימט געוואָרן אויסצופירן די עקזעקוציע איבער מעקן, האָבן יידן אַליין געמוזט צוגרייטן אַ תליה, וואָס איז אויסגעשטעלט געוואָרן אויף אַן אָפענעם פּלאַץ אַנטקעגן דער געבײדע פון עלטעסטן־ראַט. מעק, וואָס איז שוין אין געשטאַפּאָ מערדערלעך צעממיטעט געוואָרן ביז דער עקזעקוציע, איז קוים א לעבעדיקער געבראַכט געוואָרן צו דער תליה. געהאַלטן האָט ער אָבער זיך, לפי־ערך, גאַנץ רואיק,

און זיין ערשטע פראגע פארן גיין צו דער תליה איז געווען וועגן גורל פון זיין מוטער און שוועסטער, מיט וועמען ער האט אין געטאָ צוזאמען געלעבט.

די פארשטייער פון דער יידישער געטאָ־פּאָליציי, וועלכע האבן געמוזט צו־גרייטן די תליה און אויך בייזיין די עקזעקוציע, האבן אים בארואיקט, אַז אַלץ איז אין בעסטער ארדנונג. באמת האט אבער געשטאפּאָ זיין מוטער און שוועסטער געהאט אוועקגעפירט אויפן 9־טן פארט און דארטן זיי דערשאסן, איידער נאך מ'האט אים, מעקן, אויפגעהאנגען.

דער יעמאלטיקער רעפערענט פאר יידישע ענינים ביים שטאט־קאמיסאריאט, דער ס.אַ.־מאַן מילער, האָט זיך ניט געפוילט אַליין צו לויפן אין די אַרומיקע יידישע הייזער, כדי צו צווינגען די פאראנענע יידן בייצוזיין די עקזעקוציע. דער גאנצער פארמעגן*) פון מעקן איז אריבער אין פריוואטן רשות פון די געשטאפּאָ־רוצחים, וועלכע האבן מיטן ענין געהאט צו טאָן.

א גאנצן מעת־לעת איז מעקס גוף געהאנגען אויף דער תליה. ס'איז ניט שווער צו פאַרשטיין די יידישע געפילן יענעם טאָג... אַ קאַלטער שפעט־האַרבסטי־קער ווינט האָט אָן אויפהער באַוועגט הין און צוריק אויף דער תליה דעם קליינעם און אויסגעצויגענעם גוף פון מעקן. די תליה־שטריק אויף מעקס האלדז האט די געטאָ־יידן נאך מער, ווי אלע טאג, ניט געלאזן פארגעסן זייער טראגישן און האָפענונגסלאָזן גורל.

נאָכדעם ווי ס'איז קלאָר געוואָרן, אַז דער ענין מעק איז ענדגילטיק ליק־ווידירט, זיינען די ערוב'ניקעס באפרייט געוואָרן. אויף א ווײַלע האט דאס געטאָ ווידער זיך בארואיקט, אָבער טאקע ניט אויף לאנג, ווייל מיטן אנקומען פון יאר 1943 האט פארן געטאָ זיך אנגעהויבן אַ תקופה פון פערמאַנענטער אומרואי־קייט — א תקופה, ווען ס'זיינען אין געטאָ־לעבן פארגעקומען וויכטיקע ענדע־רונגען, וואס האבן געהאט א דעצידירנדיקע השפעה אויפן ווייטערדיקן גורל פון די געטאָ־יידן.

*) אגב, אין גאָר אַ גרויסן ווערט, ווייל ווי ס'האָט זיך ארויסגעוויזן בעת דער גע־שטאַפּאָ־רעוויזיע אין זיין וווינונג, האָט ער ניט אָפּגעליפערט זיינע קאָסטבאַרע חפצים אינגרעציייט פון דער באַרויבונג פון יידישן האָב־און גוטס אין יאָר 1941.

קאַפּיטל XIX

„סטאַלינגראַדער אַקציע“

נאַציִשע מאָסמיטלען צו פאַרשטערן די יידן זייער שמחה צוליב דער דייטשער מפּלה ביי סטאַלינגראַד. — פאַרלויף פון דער אַקציע, וואָס האָט אָפּגעקאָסט דעם געטאָ גענויע 50 קרבנות.

אין יאַנואַר 1943, ווען די לאַגע פון די אַרומגערינגלטע דייטשע חילות ביי סטאַלינגראַד איז געוואָרן אַלץ קריטישער און ס'איז פאַר אַלעמען געווען צו זען בחוש, אַז דאָ, ביי סטאַלינגראַד, הויבט זיך אָן דער באַרג=אַראָפּ פון דער דייטשער אַרמיי אויפן מזרח=פראַנט, איז די שטימונג אין געטאָ געוואָרן פון טאָג=צו=טאָג אַלץ מונטערער. יידן האָבן דייטלעך דערזען, אַז זייער לאַנג=געטרוימטע האָפענונג ווען=ניט=איז צו ווערן באַפרייט פון היטלערישן גיהנום, הויבט אָן ביסלעכווייז מקוים צו ווערן.

וואָס נענטער צום סוף=יאַנואַר, ווען אפילו די דייטשע מיליטערישע אויבער=קאָמאַנדע האָט אין אירע פראַנט=באַריכטן שוין מער ניט געקענט פאַרהוילן די אומפאַרמיידלעכע דייטשע קאַטאַסטראָפע ביי סטאַלינגראַד, האָבן אַלץ מער פּנימער פון געטאָ=יידן געגומען שיינען און אויסדריקן פרייד און נקמה. ענדלעך איז די היסטאָרישע שלאַכט פאַר סטאַלינגראַד פאַרענדיקט געוואָרן מיט אַ רומפולן נצחון פאַרן סאָוועטן=פאַרבאַנד און מיט אַן אויפטרייסלענדיקער מפּלה פאַרן נאַצי=דייטשלאַנד.

דער טאָג, ווען ס'איז אינעם דריטן רייך פּראָקלאַמירט געוואָרן אַ נאַציאָ=נאַלער טרויער בשייכות מיט דער מפּלה ביי סטאַלינגראַד, איז פאַר די געטאָ=יידן געווען אַן אמתער, לאַנג=דערוואַרטער יום=טוב. ניט נאָר אין געטאָ, נאָר אפילו אין שטאָט ביי דער אַרבעט צווישן קריסטן, האָבן יידן זיך געטיילט מיט זייערע פרייד=געפילן און האָבן העכער אויפגעהויבן דעם קאָפּ.

ס'איז אָבער, פון דער אַנדער זייט, געווען זיך צו ריכטן, אַז די נאַצי=רוצחים וועלן זען די יידן צו פאַרשטערן זייער שמחה און בקרוב זיי צוטראָגן אַזוינס, וואָס זאָל זיי מאַכן פאַרגעסן וועגן דער דייטשער מפּלה און זיי באַוועגן צו האָבן צו

טאָן מיט אייגענע צרות... לאַנג וואַרטן אויף אַזאַ שריט מצד געשטאַפּאָ איז, ליידער, ניט אויסגעקומען.

דעם 3־טן פעברואַר 1943, עטלעכע טעג נאָך דער ענדגילטיקער דייטשער מפּלה בײַ סטאַלינגראַד, זיינען, לויט אַ באַפעל פון געשטאַפּאָ, מצד דער ליטווישער פּאָליציי אַרעסטירט געוואָרן אין שטאָט עטלעכע צענדליק יידן. הגם ביז דאַן פלעגן יידן זייער אָפט ביי דער אַרבעט אַרויסגיין בשכנות פון אַרבעטס־פּלאַץ, כדי אומלעגאַל איינצוקויפן אַ ביסל שפּייז־פּראָדוקטן און דאָס פלעגט ס'רוב אַדורכגיין בשלום, איז דעם טאָג אין שטאָט אַרעסטירט געוואָרן יעדער ייד, וואָס האָט נאָר געפּרוּווט וויפיל־ניט־איז זיך דערווייטערן פונעם אַרבעטס־פּלאַץ.

אמת, יידן אַליין האָבן די טעג זיך שטאַרק געהיט, כדי ניט אַריינצופאַלן אין די הענט פון געשטאַפּאָ, ווייל זיי האָבן געוווּסט פאָרויס, אַז די רוצחים, צערייצטע מחמת דער דייטשער מפּלה, וועלן איצט, נאָך מער ווי ווען־ניט־איז אין אַנדער צייט, פאַר קיין פאַל ניט אַרויסלאָזן פון זייערע נעגל די יידישע קרבנות. דאָך זיינען דעם טאָג אַרעסטירט געוואָרן אין שטאָט עטלעכע צענדליק יידן ביים איינקויפן אַ לעבל ברויט, אַ ביסל קאַרטאָפל, אַ צייטונג א. א. וו.

אויסער די אַרעסטירטע יידן אין שטאָט, האָט אויך דער שעף פון די ליטווישע פּאָליציסטן ביי דער געטאָ־וואַך, דער רוצח ראַטניקאַס, אין געטאָ גופא אַרעס־טירט אַ געוויסע צאָל יידן, בעיקר פון די באַלעבאַטים פון די געהיימע שפּייז־קרעמלעך. זיין „אויסרייד" איז געווען: קאַמף קעגן שוואַרץ־האַנדל אין געטאָ...

די אַרעסטירטע אין שטאָט האָט מען געבראַכט אין געשטאַפּאָ, און די אַרעס־טירטע אין געטאָ — אין דער געטאָ־תפיסה. געשטאַפּאָ האָט אויך פאַראָרדנט דער יידישער געטאָ־פּאָליציי צו פאַרהאַלטן אַלע משפּחה־מיטגלידער פון די אַרעסטירטע סיי אין שטאָט, סיי אין געטאָ.

ווייסנדיק, וואָס פאַרא טראַגישן גורל ס'דערוואַרט זיי און זייערע משפּחה־מיטגלידער, האָבן ס'רוב אַרעסטירטע יידן אין שטאָט זיך געמיט ביי דער גע־שטאַפּאָ־אויספאָרשונג ניט אַנצוגעבן, אַז זיי האָבן אין געטאָ משפּחה־מיטגלידער. אויף אַזאַ אופן זיינען נצול־געוואָרן פון אַ זיכערן טויט פיל משפּחה־מיטגלידער פון די אַרעסטירטע. בסך־הכל זיינען דאַן הן אין שטאָט, הן אין געטאָ פאַרהאַלטן געוואָרן קרוב 50 יידן, צווישן זיי מענער, פרויען און אַ צענדליק קינ־דערלעך.

* *
*

דעם 4־טן פעברואַר 1943, אינדערפרי, ביים אַריבערפירן די אַרעסטירטע פון געטאָ־תפיסה אין דער געטאָ־וואַך, האָבן זיך אָפּגעשפּילט גרויליקע סצענעס.

ענדלעך זיינען די אַרעסטירטע אַרויפגעזעצט געוואָרן אויף שליטנס, מיט וועלכע מ'האט זיי געפירט צו דער געטאָ=וואַך, ווו ס'האבן אויף זיי שוין געווארט געשטאפּאָ=לייט.

דער צוג פון די שליטנס, אין וועלכע ס'זיינען געזעסן די צום=טויט=פאראורטיילטע, האט מיט זיך פארגעשטעלט א לויה פון לעבעדיקע מתים, וועלכע ווייסן גאנץ גוט, וואס ס'דערווארט זיי אין אַ פּאָר שעה ארום אויפן 9=טן פארט... אויסגעשעפּטע פיזיש און גייסטיק פון די שוידערלעכע איבער=לעבונגען, זיך גרייטנדיק במחשבה צו דער באפארשטייענדיקער עקזעקוציע, האבן זיי מיט זייערע רעזיגנירטע בליקן צום לעצטן מאל אין זייער לעבן אָנגעקוקט דאס געטאָ.

פארדערצייט איז געווען צו זען, ווי פארביי געטאָ איז פארבייגעפארן אין דער ריכטונג צום 9=טן פארט דער טרויעריק=באַרימטער לאסט=אויטא פון געשטאפּאָ, אין וועלכן ס'זיינען געזעסן די ארעסטירטע יידן אין שטאט. אין אַ 20 מינוט אַרום האָט דער זעלבער לאַסט=אויטאָ צוריקגעקערט פון פאָרט און איז צוגעפאָרן צו דער געטאָ=וואַך צונויפנעמען די איבעריקע יידישע קרבנות.

דער געשטאפּאָ=הענקער שטיץ, וואס האט אנגעפירט מיט דער עקזעקוציע, איז געווען געקומען אין געטאָ=וואַך, כדי בייצוזיין ביים אָפּטראנספּאָרטירן די צום טויט=פאראורטיילטע יידן. זיין אָנוועזנהייט האט ביי דער געטאָ=באפעל=קערונג אָפּגענומען די מעגלעכקייט אביסל נענטער צוצוגיין צו דער געטאָ=וואַך און צום לעצטן מאל אָנקוקן די עטלעכע צענדליק יידן, וועלכע וועלן אין א שעה=צוויי אַרום אומגעבראכט ווערן. צווישן די קרבנות זיינען אויך געווען דער באַ=קאַנטער קאָוונער רוסיש=יידישער זשורנאַליסט באָריס אָרעטשקין און זיין פרוי, וועלכע זיינען גראָד יענע טעג געווארן ארעסטירט אויף א באפעל פון געשטאפּאָ צוליב זייערס אַ קינד, וואָס האָט געהאַט זיך אויסבאַהאַלטן אין שטאָט ביי באקאנטע קריסטן, און איז דארטן מצד געשטאפּאָ צו יענער צייט אנטדעקט געווארן.

ס'איז געווען א פארכמארעטער ווינטער=פרימארגן, ווען דאס געטאָ האט באצאלט מיט די לעבנס פון א געגויעם האלבן הונדערט יידן. דורך דער דאזיקער בלוט=באָד, וואס געשטאפּאָ האט ארגאניזירט, כדי ס'זאל די געטאָ=יידן ניט איינגיין זייער שמחה צוליב דער מפּלה פון זייערע מערדער, האבן די היטלע=ריסטן דערגרייכט זייער ציל נאָר טיילוויז: די שטימונג אין געטאָ איז טאַקע

מחמת די אומגעבראכטע קרבנות געווען זייער א געדריקטע, אבער די דאזיקע פרויער־שטימונג איז ניט געווען ביכולת פולשטענדיק צו פאַרטושן די אויפגעהויבענע יידישע געפילן פון פרייד און נקמה.

אין דער געשיכטע פון קאָוונער געטאָ איז די דאזיקע אקציע אריין אונטערן נאמען: „די סטאַלינגראַדער אַקציע".

קאפיטל XX

וויכטיקסטע געטאָ־פּאַסירונגען אין פרילינג און אָנהויב־זומער 1943

פּראָיעקט אַריבערצופירן אין קאָוונער געטאָ א 4־5 טויזנט יידן פון ווילנער אומגעגנט. — דאָס ברענגען אין קאָוונער געטאָ אַן 8 הונדערט יידן, וואָס האָבן געאַרבעט ארום זשעזשמער. — געשטאַפּאָ־באַשולדיקונג, אַז געטאָ־יידן „סיגנאַליזירן" די סאָוועטישע לופט־פליער. — נעפּלדיקע ידיעות וועגן אויפשטאַנד אין וואַרשעווער געטאָ. — ערשטע פרוון אוועקצוגיין אין וואַלד צו די פּאַרטיזאַנער.

מיטן אנקומען פון פרילינג 1943 זיינען אין געטאָ פון וואָר־צו־וואָר אַלץ מער דייטלעכער געוואָרן די סימנים פון דעם, אַז דאָס געטאָ קייקלט זיך צו אַן אומפאַרמיידלעכן קריזיס. די סיבה פונעם דאזיקן אנקומענדיקן קריזיס איז, קודם־כל, געלעגן אינעם מצב פון די קריגס־אָפּעראַציעס אויפן מזרח־פראָנט, ווו די אַלץ־בולטער־ווערנדיקע איבערגעוויכט פון דער רויטער ארמיי האָט געצוווּנגען די דייטשן אַלץ מער זיך צוריקצוציען פון די אָקופּירטע סאָוועטישע געביטן. די נאַציס זיינען מחמת דעם געוואָרן פיל מער געררייצטער, ווי פריער, ווען זיי האָבן געהאַט די זיכערקייט אין זייער נצחון. די דאזיקע גערוועזטעט אינעם לאַגער פון די היטלעריסטן האָט זיך געלאָזט אויך שפּירן אין זייער באַציאונג צום הייפל בשעתם נאָך עקזיסטירנדיקע געטאָס.

אויב צוליב געוויסע סיבות האָט קאָוונער געטאָ־ישוב א לענגערע צייט געהאַט א, לפי־ערך, רואיקע הפסקה, ווען קיין באַדייטונגספולע געשעענישן פאַרן געטאָ זיינען נים פאַרגעקומען, האָבן צו יענער צייט אויך די קאָוונער געטאָ־יידן גענומען שטאַרק שפּירן די ענדערונג לרעה. וואָס וויטער האָט דער ייד אין געטאָ געפילט, אַז, אמת טאַקע, מיטן סוף פון די צרות האַלט עס, אויף יעדן פאַל, נעענטער ווי ווייטער... אָבער גראָד די אומבאַוווּסטקייט פון ווען און, דער־

עיקרשט, ווי אַזוי דער קנויל וועט זיך אָפּוויקלען, האָט אים ניט געלאָזט הנאה־האָבן פון דער פאַרערגערטער דייטשער מערכה אויף די פראָנטן. דער דאָזיקער מצב האָט דעם געטאָ־ייד געצוווּנגען צו קוקן מיט אָפענע אויגן אויף אַלץ, וואָס געשעט אַרום אים.

* *

*

אָנהויב־מערץ 1943 האָט די אָקופּאַציע־מאַכט פון ווילנער געגנט באַשלאָסן צו ליקווידירן די רעשטלעך פון די קלענערע געטאָ־ישובים אין אָשמענע, סמאָר־גאָן, אָלשאַן, קרעווע, וואָרניאַן, מיכאַלישאָק, סוויר א. א. פּונקטן אַרום ווילנע, וווּ ס'האָבן דאַן זיך נאָך אויפגעהאַלטן אַן ערך 5 טויזנט יידן. די דאָזיקע שריט מצד דער מאַכט זיינען געשטאַנען בשייכות מיט איר טענדענץ ביסלעכווייז בכלל אָפּצוריייניקן די מזרח־געביטן פונעם ביסל לעבן־געבליבענע יידן. וואָס איז שייך די יידן פון די קלענערע געטאָס אַרום ווילנע דאַרף מען זאָגן, אַז זיי זיינען געווען אויף אַ שלעכטן אויג ביי דער מאַכט, ווייל פון די דאָזיקע געטאָ־ישובים, וואָס זיינען געווען נאָענט צו די פּאַרטיזאַנער־נעסטן אין די וועלדער צווישן ווילנע און מינסק, איז שוין לענגערס געווען צו מערקן אַ קענטיקע באַוועגונג אַוועקצוגיין פון געטאָ צו די פּאַרטיזאַנער.

ווי באַקאַנט, איז סוף־1941 די דאָזיקע געגנט אַריבער פון ווייס־רוסלאַנד צום גענעראַל־באַצירק ליטע. היות צו יענער צייט איז אין ליטע שוין געווען פאַר־ענדיקט די פאַרניכטונג פון די יידן אין פּראָווינץ, און אין ווייס־רוסלאַנד האָבן דאַן ערשט זיך נאָך אָנגעהויבן די סיסטעמאַטישע פאַרניכטונגס־אַקציעס אין אַ ברייטן מאַסשטאַב, זיינען די שיריים פון די אויבנדערמאָנטע געטאָס געבליבן אויך ווייטער עקזיסטירן אַדאַנק דעם צופאַל, וואָס זיי זיינען געוואָרן איינגעגלידערט אין די גרענעצן פון ליטע.

לכתחילה האָט דער קאָוונער שטאָט־קאָמיסאַר און באַלעבאָס איבערן געטאָ, מסכים־געווען צו דערלויבן די יידן פון ווילנער אומגעגנט צו ברענגען אין קאָוונער געטאָ. ווילנער געטאָ איז שוין דאַן געשטאַנען ערב דער ליקווידאַציע, און וועגן אַריבערפירן די יידן אין ווילנער געטאָ האָט שוין דאַן ניט געקענט זיין קיין רייד.

דער עלטעסטן־ראַט פון קאָוונער געטאָ האָט, פון זיין זייט, שוין אָפילו געהאַט פאַרויסגעזען אַ פּלאַן, ווי אַזוי די דאָזיקע יידן ווי־ניט־איז איינצואָרדנען אין געטאָ מיט אַ שטיקל אָפּדאַך איבערן קאָפּ. אָבער אין דער לעצטער מינוט האָט קאָוונער געשטאַפּאָ ניט דערלויבט צו ברענגען די דאָזיקע יידן אין קאָוונער געטאָ, מחמת זי קען, נעבעך, ניט איבערנעמען קיין אחריות פאַר זיי, ווייל „זיי זיינען אַלע פּאַר־טיזאַנער"...

געענדיקט האָט זיך דער ענין זייער פֿאַטאַל פֿאַר די דאָזיקע יידן. אָנפֿאַנג-אַפּריל 1943 האָבן די אָרטיקע מאַכט-אָרגאַנען געהאַט געמאָלדן די יידן, אַז מ'פֿירט זיי אַריבער אין קאָוונער געטאָ. לכתחילה האָבן די יידן אויך געגלויבט אין דעם און האָבן זיך געלאָזט פֿירן. אונטערוועגס האָבן זיי דערזען, אַז מ'האָט זייער עשאַלאָן גאָר געבראַכט אויף דער סטאַנציע פּאָנאַר. צווישן די יידן איז דאַן אויסגעבראָכן אַ שרעקלעכע פּאַניק, און זיי האָבן גענומען אויפֿרייסן די פֿאַרמאַכטע וואַגאָנעס, אין וועלכע מ'האָט זיי געפֿירט, כדי צו אַנטלויפֿן. די באַגלייטנדיקע פֿאַסטנס האָבן תיכף געעפֿנט אויף די יידן אַ פֿייער פֿון מאַשין-געווער. פֿיל יידן האָבן געשטעלט אַ ווידערשטאַנד די רוצחים און אייניקע פֿון זיי אויך דערהרגעט. בעת אַט דעם קאַמף איז אַ פּאָר צענדליק יידן געלונגען נעלם-צו-ווערן, און אַלע איבעריקע האָט מען דערשאָסן אין פּאָנאַר.

דער גרויליקער פֿאַקט פֿון אומברענגען די יידן פֿון ווילנער אומגעגנט האָט פֿולשטענדיק צונישט געמאַכט די אילוזיעס ביים גרעסטן טייל קאָוונער געטאָ-יידן, אַז די צייט פֿון מאַסן-שחיטות איז שוין פֿאַרביי און מער זיינען אַזעלכע הריגות איבער יידן ניט מעגלעך. אומגעקערט, ס'איז געווען באַשיינפּערלעך צו זען, אַז די צערייצטע היטלערישע חיה-רעה האָט לחלוטין ניט רעזיגנירט פֿון איר לכתחילה'-דיקן פּראָגראַם טאָטאַל אויסצוראָטן די יידן, וועלכע געפֿינען זיך אין אירע נעגל. און אַז יידן האָבן געהאַט אַ גרונט צו זיין פּעסימיסטיש, האָט זיך, ליידער, גאָר גיך באַשטעטיקט.

* *

*

ביים בוי פֿון דער אויטאָסטראַדע ווילנע-קאָוונע איז צוו. אנד. געווען באַ-שעפֿטיקט אויך אַ גרעסערע גרופּע יידן פֿון די פֿריער-דערמאָנטע געטאָ-ישובים אין ווילנער געגנט. אין מאַי 1942 זיינען אַז ערך 6 הונדערט אַרבעטספּעציקע מענער און פֿרויען פֿון די געטאָס אין אָשמענע, סמאָרגאָן, אָלשאַן, קרעווע א. א. וו. געבראַכט געוואָרן קיין זשעזשמער *) ביים בוי פֿון דער אויטאָסטראַדע. גע-אַרבעט האָבן די דאָזיקע יידן ביי „אָ. טע.", ד. ה. „אָרגאַניזאַציע טאָדט" **). אַ צווייטע גרופּע יידן האָט געאַרבעט ביי דער זעלבער אויטאָסטראַדע ניט ווייט פֿון יעוויע, ביי ווילנע.

אין זשעזשמער זיינען די יידן איינגעקוואַרטירט געוואָרן אין געוו. בית-מדרש און אויך אין לאָקאַל פֿון קינאָ. פֿאַרן קומען פֿון די יידן האָט מען אין די דאָזיקע

*) אַ שטעטל אויפֿן וועג ווילנע-קאָוונע.

**) טאָדט איז, ווי באַקאַנט, געווען אַ באַרימטער דייטשער אינזש., וואָס האָט אַלס מיניסטער פֿאַר באַוואָפֿענונג אינעם דריטן רייך אָדורכגעפֿירט גרויסע מיליטערישע בוי-אַרבעטן.

געבליבן בײַ אַנטי־סאַניטאַרע באַדינגונגען געהאַלטן סאָוועטישע קריגס־געפאַנ־גענע. מחמת דעם איז גלייך נאָכן קומען פון די יידן אויסגעבראָכן צווישן זיי אַ טיפוס־עפּידעמיע, פון וועלכער ס'זיינען געשטאָרבן פיל מענטשן, בתוכם אויך דער יידישער אָנפירער פון לאַגער ראובן סעגאַלאָוויטש פון אָלשאַן.

מיט די „אָ. טע."־לייט האָבן די יידן געהאַט ניט שלעכט זיך צונויפגעלעבט. אַזוי, למשל, פלעגט יעדע וואָך פון זשעזשמער פאָרן אַן אויטאָ ברענגען פאַר די לאַגער יידן שפּייז־פּראָדוקטן פון זייערע היימען אַרום ווילנע. צוזאַמען מיטן שפּייז פלעגן שוין אויך מיטקומען קרובים פון די לאַגער־יידן, כדי צו פאַרבלייבן אַרבעטן אין זשעזשמער.

ערב־פרילינג 1943, ווען מ'האָט געהאַלטן ביים ליקווידירן די געטאָס אַרום ווילנע, זיינען נאָך 7 הונדערט יידן, צווישן זיי פיל קליינע קינדער, געבראַכט גע־וואָרן קיין זשעזשמער. בסך־הכל זיינען שוין דאַן געווען אין זשעזשמערער לאַגער אַן 11־12 הונדערט יידישע נפשות.

זומער 1943 איז די אַרבעט ביים בוי פון דער אויטאָסטראַדע געוואָרן פאַר־ענדיקט. אַ 3 הונדערט יידן זיינען מצד „אָ. טע." אַריבערגעפירט געוואָרן אויף אַן אַנדער אַרבעטס־שטעלע. וווּ מ'וועט אַהינטאָן די איבעריקע יידן, איז לכתחילה געווען אומבאַוווּסט. ס'איז אָבער באַשטאַנען די סכנה, מ'זאָל זיי אומברענגען, ווייל זיי זיינען „אומנוציקע" יידן.

דער קאָוונער עלטעסטן־ראַט, וואָס איז שוין פון פריער געשטאַנען אין אַ געוויסן קאָנטאַקט מיט די יידן אין זשעזשמער, האָט גענומען אויסנוצן זיינע פאַרבינדונגען מיטן לייטער פון דייטשן אַרבעטס־אַמט אין געטאָ, הערמאַן, ער זאָל זען אויסצופועלן ביים שטאַט־קאָמיסאַר אַ דערלויבעניש די דאָזיקע יידן אַרי־בערצופירן אין קאָוונער געטאָ. פאַרן שטאַט־קאָמיסאַר האָט עס אָפיציעל גע־דאַרפט הייסן, אַז די יידן זיינען נויטיק אַלס אַרבעטס־קרעפטן אויף וויכטיקע אַרבעטס־שטעלעס.

סוף־כל־סוף האָבן די מאַכט־אָרגאַנען מסכים־געווען די אַרבעטספעאיקע יידן אַריינצולאָזן אין געטאָ. דאָס אָפּקלייבן די פאַסיקע מענטשן איז אָנפאַרטרויט גע־וואָרן דעם אויבנדערמאַנטן לייטער פון דייטשן אַרבעטס־אַמט. צוזאַמען מיט אים זיינען אויך מיטגעפאָרן אייניקע העכערע ייד. געטאָ־באַאַמטע. מיטן לייטער פון דייטשן אַרבעטס־אַמט איז שוין געלונגען אַדורכצומאַכן, מ'זאָל בשתיקה אַריינ־פירן אין געטאָ ניט נאָר די אַרבעטספעאיקע מענטשן, נאָר אַלע יידן פון זשעזש־מערער לאַגער. אַן ערך 800 יידישע מענער, פרויען און קינדער זיינען אין יוני 1943 אַריינגעבראַכט געוואָרן אין קאָוונער געטאָ, און דורך דעם האָבן זיי צום מאָמענט זיך געראַטעוועט פון אַ זיכערן אומקום.

לכתחילה האָבן די קאָוונער געטאָ־יידן גאנץ פריינטלעך אויפגענומען די „זשעזשמערער יידן", ווי מ'פלעגט זיי רופן אין געטאָ. לויט די באשיידענע מעגלעכקייטן, האָט מען זיך גענומען זיי צו העלפן, מיט וואָס ס'איז געווען מעגלעך. שפעטער־צו, מוז מען אָבער פעסטשטעלן, איז די ייד. געטאָ־אדמיניסטראציע, ליידער, ניט אלע מאָל געשטאנען אויף דער געהעריקער הויך פון אָביעקטיוויטעט לגבי די דאָזיקע יידן. קוקנדיק אויף זיי ווי אויף, להבדיל, „מינדערווערטיקע" יידן, פלעגט מען מיט זיי, ווי מ'זאָגט, פארשטאָפּן אלע לעכער, ווען מ'פלעגט דארפן האָבן מענטשן אויף שווערע ארבעטס־שטעלעס אין אָדער מחוץ קאָוונער געטאָ.

דער גרעסטער טייל פון אָט די יידן, איז פארשלעפט געוואָרן קיין עסטלאנד בעת דער איבערזידלונגס־אקציע, וואָס איז פאָרגעקומען דעם 26־טן אָקטאָבער 1943.

* *
*

פרילינג 1943 האט די סאוועטישע קריגס־אַוויאַציע גענומען פון צייט־צו־צייט באזוכן קאוונע, און זי האט אייניקע מאל אויך באָמבארדירט די שטאט. אַז יידן האבן געהאט גרויס הנאה פון דער באָמבארדירונג און האבן אין דעם איינגעזען אַ שטיקל אתחלתא דגאולה, איז געוויס איבעריק צו זאגן...

פאר די קאוונער געשטאפּאָ־קרייזן איז ניט געווען פרעמד די באציאונג מצד די יידן צו די סאָוועטישע באָמבאַרדירונגען. כדי צו האלטן דאס געטאָ אין אַ פערמאַנענט־געריי̆צטער שטימונג, איז מצד געשטאפּאָ געמאכט געוואָרן דעם געטאָ די באשולדיקונג, אז אינדערצייט פון די לופט־אָנגריפן ווערט פון געטאָ סיגנאליזירט צו די סאוועטישע לופט־פליער.

הוצדעם האט צו יענער צייט נאך מער פארשארפט דעם גאנצן ענין פאלגנדיקע פּאַסירונג:

צווישן די דייטשע ארבעטס־שטעלעס, ווו געטאָ־יידן האבן דאן געארבעט, איז אויך געווען א יידישע ארבעטס־בריגאדע ביי א גרויסן מוניציע־לאגער, וואס האט זיך געפונען אויפן 5־טן פארט, ביי דער קאוונער פארשטאט פּאַנעמון.

כדי צו האבן א מעגלעכקייט צו באקומען געווער פאר די יונגטלעכע, וואס קלייבן זיך אוועקצוגיין פון געטאָ אין וואלד אריין צו די פּאַרטיזאנער, האבן די לינקע קרייזן אין געטאָ געהאט ארייגעשיקט אין אָט דער בריגאדע אייניקע פון זייערע מיטגלידער, וועלכע פלעגן שוין געפינען ביי דער ארבעט א פּאַסיקע

געלעגנהייט אוועקצוגנבענען געווער-טיילן און דערנאָך זיי אריינצושמוגלען אין געטאָ ביים צוריקקערן פון דער ארבעט.

אין איינעם א טאג פון מערץ 1943 איז מצד דער קאָנטראָל ביים געטאָ-טויער, ווו ס'פלעגן קאָנטראָלירט ווערן אַלע יידן ביים אריינגיין אדער ארויסגיין פון געטאָ, פארהאַלטן געוואָרן א יידישער יונגערמאן פון דער אויבנדערמאנטער בריגאדע מיטן נאמען ר. בערמאַן, וואס האט געוואָלט אריינשמוגלען אין געטאָ אַ געוויסן טייל פון אַ ראַקעטע. דער יונגערמאן איז, פארשטייט זיך, געוואָרן ארעסטירט און איז תיכף אָפּגעפירט געוואָרן אין געשטאַפּאָ.

היות ליפּצער, וואָס האָט געהאַט גרויסע פארבינדונגען אין קאָוונער געשטאַפּאָ, האט, אגב, אויך געוואָלט לעבן גוט מיט די לינקע אין געטאָ, האט ער אַלץ געטאָן, כדי בערמאַנען צו באפרייען.

אין א פּאָר וואָכן ארום איז טאקע בערמאַן באפרייט געוואָרן, אבער געשטאַפּאָ האט שוין דאַן געהאט נאָך אַן „ארגומענט" צו פארשטאַרקן איר פּראָוואָקאַטארישע באשולדיקונג, אַז דאס געטאָ „סיגנאַליזירט" צו די סאָוועטישע פליער.

דער דאָזיקער ענין, וואס האט אָנגעהאַלטן איניקע וואָכן, האט געקאָסט דעם געטאָ ניט ווייניק נערוון, מחמת ס'איז געווען א חשד צו מיינען, אַז געשטאַפּאָ זוכט אַ „תירוץ" אדורכצופירן אין געטאָ אַן אקציע. באַזונדערס אָנגעשטרענגט איז געווען די לאַגע אין געטאָ גראָד אין דער וואָך פון פּסח. ס'האט געמאַכט דעם איינדרוק, אַז געשטאַפּאָ טוט בכיוון אַלץ, כדי די שפּאַנונג אין געטאָ זאָל פּסח-צייט וואָס-מער שטייגן, און יידן זאָלן האָבן א פארשטערטן „יום-טוב".

ענדלעך איז געלונגען דעם עלטעסטן-ראט נאָך לאַנגע טענות ומענות ריינ-צווואַשן דאס געטאָ פון דער דאָזיקער געשטאַפּאָ-פּראָוואָקאַציע.

*   *
*

הגם דאס געטאָ איז געווען שטאַרק אָפּגעריסן פון דער אויסערלעכער וועלט, זיינען דאָך צום געטאָ דערגאַנגען ידיעות וועגן אויפשטאַנד און ליקווידאַציע פון ווארשעווער געטאָ. קיין גענויערע פּרטים פון אויפשטאַנד זיינען אין געטאָ ניט געווען באַקאַנט. מ'האט נאָר געוווּסט, אַז ביים ליקווידירן דאס ווארשעווער געטאָ האָבן די יידן געשטעלט א באַוואָפנטן ווידערשטאַנד, און די דייטשן האָבן קעגן די יידן אָנגעווענדעט טאַנקעס, ארטילעריע און אפילו עראָפּלאַנען.

כדי צו באַקומען זיכערע ידיעות וועגן דעם ענין, האט דער עלטעסטן-ראט געפּרווּוט אָנבינדן א קאָנטאַקט מיט ווילנער געטאָ, וואָס האט געאָגראַפיש זיך

געפונען נענטער צום ווארשעווער געטאָ און האט דעריבער געקענט האבן מער ידיעות, ווי קאָוונער געטאָ. אויך האט מען געפרוווט עפּעס דערגיין וועגן דעם בײַ קריסטן אין שטאט. אין דעם פּרט איז אבער געלונגען נאר צו דערגיין, אַז אַ קריסט, וואס האט אדורכגערייזט ווארשע גראד אין די טעג פון אויפשטאנד, האט אַליין געהערט די קאנאנאדע בעת די קאמפן און האט געזען, ווי אזוי דאס געטאָ איז געשטאנען אין פלאמען.

אויב די מער־מיושב'דיקע געטאָ־יידן האבן די ידיעות פון אויפשטאנד אין ווארשעווער געטאָ אויפגענומען מיט שטארק־אומרואיקע געפילן, האט די ידיעה וועגן יידישן אויפשטאנד געמאכט אויף דער אקטיווער יוגנט א שטארקן רושם און האט זי סטימולירט צו זוכן מיטלען און וועגן, ווי אזוי וואס־גיכער זיך צו שטעלן אין די רייען פון די קעמפער קעגן היטלעריזם. טאקע דאן האבן אין געטאָ־לעבן גענומען באקומען מער חשיבות די יעניקע געזעלשאפטלעכע קרייזן, וואס האבן גערופן צו ארגאניזירן גרופעס יוגנטלעכע, וועלכע זאלן אוועקגיין פון געטאָ אין וואלד אריין, כדי זיך אָנצושליסן צו די פּארטיזאנער. מיטדערצייט איז אין געטאָ פון דעם אנטשטאנען א גאנצע באוועגונג, וואס האט אין געטאָ־לעבן גענומען שפּילן אן אָנגעזעענע ראָלע.

די ידיעות וועגן אויפשטאנד און ליקווידאציע פון ווארשעווער געטאָ האבן שטארק אויפגערודערט די געטאָ־באפעלקערונג און נאכמער געצוווּנגען יעדן געטאָ־ייד זיך צו פארטראכטן וועגן זיין ווייטערדיקן גורל.

* *

*

די סטראטעגישע לאגע אויפן דייטש־סאוועטישן פראנט איז, ווי באקאנט, וואס ווייטער אין זומער 1943 געווארן פאר די דייטשן אלץ מער קאטאסטראפאלער. די סאוועטישע נצחונות האבן, חוץ אלעמען, שטארק מיטגעווירקט צו דעם, ס'זאלן זיך פונאנדערוואקסן אין רוקן פון שונא גרעסערע פּאַרטיזאַנער־קרעפטן, וואס האבן אנגעטאן די דייטשן היזקות סיי אין מענטשן, סיי אין קריגס־מא־טעריאלן.

צו יענער צייט איז אין קאָוונער געגנט נאָך ניט געווען קיין פּאַרטיזאַנער־טע־טיקייט מחמת צוויי גרונט־טעמים: ערשטנס, איז קאָוונע נאך דאן געווען זייער ווייט פון דער פראנט־ליניע און, צווייטנס, זיינען די ליטווינער, כמעט ווי אַ כלל, געווען פיינטלעך איינגעשטעלט צו דער דאזיקער פּאַרטיזאַנער־באוועגונג. די נאָענטסטע פּאַרטיזאַנער־נעסטן אין די וועלדער ארום ווילנע זיינען געווען אַן ערך אנדערהאלבן הונדערט קילאמעטער ווייט פון געטאָ.

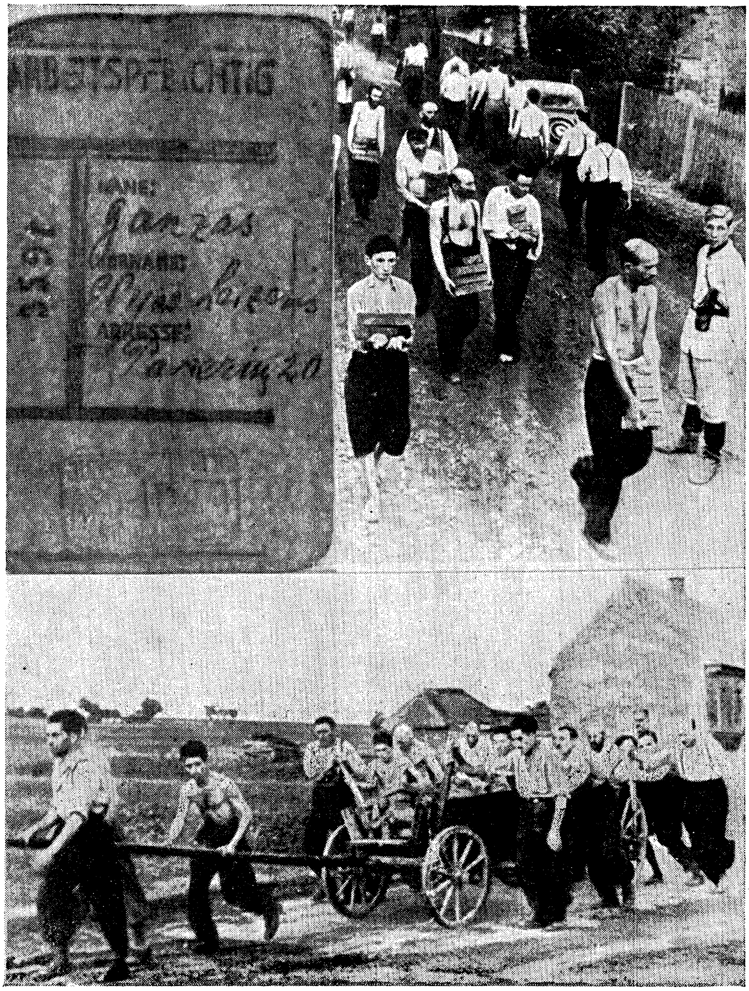

ייִדן אויף צוואַנגס=אַרבעט אונטער דער נאַצישער ממשלה
אויבן לינקס: אַן אַרבעטס=פליכט=קאַרטע פון קאָוונער געטאָ

מאַפּע פון די יידן־שחיטות, אויסגעפירטע דורך געשטאַפּאָ און אירע מיטהעלפער.
צום סוף דעצעמבער 1941 זיינען אין ליטע (אָן ווילנע און אומגעגנט) שוין געווען אויסגעמאָרדעט 136.421 יידן. געטאָ־ישובים זיינען פאַרבליבן נאָר אין קאָוונע (16.000 נפשות) און שאַוול (4500)

דער 9־טער פאָרט ווו ס'זיינען אומגעבראַכט געוואָרן ס'רוב קאָוונער יידן

מחמת דעם איז דאָ ניט געווען קיין אָביעקטיווע מעגלעכקייט, אַז פון קאָוונער געטאָ זאָלן גרעסערע גרופּעס יידן קענען זיך אַנשליסן צו דער פּאַרטיזאַנער־באַוועגונג. דער דראַנג ביי דער געטאָ־יוגנט אַוועקצוגיין צו די פּאַרטיזאַנער איז אָבער געוואַקסן פּאַראַלעל צו די סאָוועטישע נצחונות און צו די דייטשע מפּלות.

צו יענער צייט זיינען טאַקע געמאַכט געוואָרן די ערשטע קאָנקרעטע שריט, אַז גרופּעס יוגנטלעכע זאָלן אַוועקגיין צו די פּאַרטיזאַנער אין וואַלד.

די איניציאַטיוו צו אָרגאַניזירן די פּאַרטיזאַנער־באַוועגונג איז געקומען מצד דער אָנפירונג פון די לינק־אָריענטירטע עלעמענטן אין געטאָ, בראש מיטן קאָוונער יונגן יידישן שרייבער חיים יעלין*).

ניט נאָר אין געטאָ, נאָר אפילו אין שטאָט קאָוונע גופא איז נאָך ביז דאָן די אונטערערדישע לינקע באַוועגונג געווען גאַנץ שוואַך. ערשט צו יענער צייט האָט די דאָזיקע באַוועגונג גענומען אויפלעבן און אַרויסווייזן סימנים פון אַקטיווער טעטיקייט.

דער קאָנטאַקט צווישן די לינק־געשטימטע עלעמענטן אין שטאָט און אין געטאָ האָט נאָך ניט לאַנג זיך געהאַלטן אין איינשטעלן. דעריבער האָבן די עטלעכע גרופּעס יוגנטלעכע, וואָס זיינען געווען גרייט אַוועקצוגיין צו די פּאַרטיזאַנער אין וואַלד, געדאַרפט עס מאַכן אָן דער אַנטשפּרעכנדיקער הילף און אָנווייזונגען מחוץ דעם געטאָ.

עטלעכע צענדליק יוגנטלעכע האָבן באַשלאָסן אין עטלעכע גרופּעס אַרויסצוגיין פון געטאָ און זיך אַוועקלאָזן אין די וועלדער אַרום ווילנע, כדי אויסצוגעפינען פּאַרטיזאַנער. ס'איז אָבער דאָן געווען אַזאַ לאַגע, אַז ניט ס'איז געווען מעגלעך ווי־ניט־איז צו אָרגאַניזירן דעם וועג פון די דאָזיקע „מרגלים" און ניט ס'איז געווען באַוווסט, וווּ, לערך, מ'קען די פּאַרטיזאַנער געפינען. דאָך זיינען די דאָזיקע יוגנטלעכע געווען אַנטשלאָסן ווייטער אין געטאָ ניט צו בלייבן, און זיי האָבן זיך אויף פאַרשיידענע אופנים — דורכן אַרויסגנבענען זיך דורכן געטאָ־צוים, אָדער דורכן אַנטלויפן פון דער אַרבעטס־שטעלע אין שטאָט — אַוועקגעלאָזן אין וועג אַריין.

די רעזולטאַטן פון די דאָזיקע ערשטע פּרוּוון אַוועקצוגיין צו די פּאַרטיזאַנער זיינען געווען זייער טרויעריקע. כמעט אַלע, וואָס זיינען אַוועק פון געטאָ, זיינען אונטערוועגס פאַרהאַלטן געוואָרן מצד דער ליטווישער פּאָליציי, וועלכע האָט די יידן אויסגעליפערט געשטאַפּאָ.

*) גענויער וועגן אים — ז. „אַרעסט פון יידישן פּאַרטיזאַנער־פירער חיים יעלין".

ניט ווײסנדיק דעם גורל פון די ערשטע גרופּעס, זײַנען פון געטאָ ארויס נאָך עטלעכע גרופּעס מענטשן, וועלכע זײַנען אויך ארײַנגעפאַלן אין געשטאַפּאָ. ערשט, ווען ס'איז באַקאַנט געוואָרן, אַז דאָס איז ניט קיין ריכטיקער וועג, האָבן מער קיין מענטשן פון געטאָ אויף דעם אופן זיך ניט געלאָזן אין וועג אַרײַן. מ'האָט געזוּ־מען זוכן זיכערערע וועגן און מיטלען צוצוקומען צו די פּאַרטיזאַנער.

אָבער ניט נאָר בײַ די לינק־געשטימטע עלעמענטן אַליין איז דאָן אַנטשטאַנען דער דראַנג אַוועקצוגיין אין וואַלד. אויך פיל יונגע מענטשן פון די אַנדערע געזעלשאַפטלעכע גרופּירונגען זײַנען געווען גרייט זיך צו שטעלן אין די רייען פון די באַוואָפנטע קעמפער קעגן די נאַציס. ס'איז דעריבער צו יענער צײַט וואָס־ווײַטער אַלץ מער רײַפער געוואָרן די אידעע צו שאַפן אין געטאָ אַ געהיימען קאָמיטעט פון פאָרשטייער פון פאַרשיידענע געזעלשאַפטלעכע שטרעמונגען, ווי קאָמוניסטן, ציוניסטן א. א. וו., כדי דעם ענין פּאַרטיזאַנער אַוועקצושטעלן אויף אַ ברייטערן און, לויט מעגלעכקייטן, אויך אַ פיל זיכערערן יסוד, ווי ביז דאָן.

בײַ דער געלעגנהייט איז וויכטיק צוצוגעבן, אַז אָנהויב־פרילינג 1943 האָט אַ געוויסע קריסטלעכע פרוי פון פּוילן, אירענאַ, געהאַט אַ געהיימען באַזוך אין קאָװנער געטאָ. אירענאַ, אַ פרוי אין די מיטעלע יאָרן, האָט נאָך אַלס סטו־דענטין געהאַט זיך דערנענטערט צום יידישן לעבן און האָט ארויסגעוויזן גרויס אינטערעס פאַר ציוניזם, בפרט פאַרן „השומר הצעיר". אין די נאַצי־יאָרן האָט זי בעיקר זיך אָפּגעגעבן מיטן אײַנשטעלן אַ קאָנטאַקט צווישן די יידישע געטאָ־ישובים אין פּוילן.

קײן קאָװנע איז זי געווען געקומען פון ווילנער געטאָ. די ווילנער פ. פּ. אָ. (פאַראייניקטע פּאַרטיזאַנער אָרגאַניזאַציע) האָט זי געהאַט באַאויפטראַגט צו דערגיין אין קאָװנער געטאָ ווען דעם, וואָס ס'ווערט געטאָן אין פּרט פון צוגרייטן אַ געטאָ־פאַרטיידיקונג און ווי ס'האַלט מיט דער פּאַרטיזאַנער־באַוועגונג. פון איר האָט מען זיך אויך דערוווּסט, אַז די געטאָס אין וואַרשע און ביאַליסטאָק פאַר־מאָגן געווער און גרייטן זיך צו שטעלן אַ ווידערשטאַנד די נאַצי־רוצחים, און אַז אויך ווילנער געטאָ גייט אויפן זעלבן וועג.

געווען איז זי אין קאָװנער געטאָ אַ פּאָר טעג און האָט באַוויזן פאַר דער צײַט אָפּצוהאַלטן געהיימע באַראַטונגען מיטן „מצוק"*) און מיט אייניקע אָנפירנדיקע פערזאָנען פון די געזעלשאַפטלעכע גרופּירונגען. זי האָט שטאַרק פּראָפּאַגירט די אידעע, אַז דער איינציקער וועג פאַר דער יוגנט איז זיך ארויסצורייסן פון געטאָ און אַוועקגיין אין וואַלד צו די פּאַרטיזאַנער.

*) ז. „ציוניסטישע טעטיקייט אין געטאָ".

איר באַזוך האָט טאַקע פֿיל בייגעטראָגן צו דעם, די פּאַרטיזאַנער־באַוועגונג אין געטאָ זאָל בקרוב אָננעמען רעאַלע און ממשות'דיקע אויסדרוקס־פֿאָרמען *).

---

*) גענויער וועגן דעם — אין די ווייטערדיקע קאַפּיטלען.

קאַפּיטל XXI

הכנות צו פאַרוואַנדלען דאָס געטאָ אין אַ קאַצעט פון סעפּאַראַטע אַרבעטס־לאַגערן

קאַמף צווישן פ.אַ. און ס.ס. פאַר אָנפירערשאַפט מיטן געטאָ. — ס.ס. — די נייע געטאָ־באַלעבאַטים. — ערשטע שריט ביים פונאַנדערפירן דאָס געטאָ אין סעפּאַראַטע אַרבעטס־לאַגערן. — ווי אַזוי ס'פלעגן פריער רעקרוטירט ווערן די ערשטע קליינע ארבעטס־לאַגערן אין פּראָווינץ. — גרינדונג פון אַ יידישער אינסטאַנץ צו באַשטימען די מענטשן פאַר די לאַגערן (די „קאַזערנירונגס־קאָמיסיע").

דער זומער 1943 איז אין געטאָ פאַרביי אין אַ זייער־אָנגעשטרענגטער אַטמאָספער. די באַקומענע טרויעריקע גרוסן פון די געטאָס אין ווילנע און ריגע, וווּ די אָקופּאַציע־מאַכט האט ענערגיש אדורכגעפירט די ליקווידאציע פון די געטאָס און האט דעם גרעסטן טייל דארטיקע יידן פונאַנדערגעפירט אין ספּעציעל־געשאַפענע אַרבעטס־לאגערן, האט ביי די קאָוונער געטאָ־יידן צוגערויבט דאס ביסל, מ'שטיינס־געזאָגט, רואיקייט, וואָס זיי האָבן נאָך ביז דאַן פאַרמאָגט.

די יידן אין קאָוונער געטאָ האָבן במשך די לעצטע חדשים געהאט געלעבט אין, לפי־ערך, גינסטיקערע לעבנס־באַדינגונגען, ווי די יידן אין ווילנע און ריגע. אינדערצייט, ווען אין די אויבנדערמאַנטע געטאָס האט מען דעם רעשט לעבן־געבליבענע יידן אַרויסגענומען פון געטאָ און אים אַריבערגעפירט אין אַרבעטס־לאַגערן, האָבן כמעט אלע קאָוונער יידן נאָך געלעבט אין געטאָ, און לגבי זייערע ברידער אין ווילנע און ריגע זיינען זיי געווען אין אַ פּריווילעגירטן מצב. אָבער די דאָזיקע קורצע, רואיקע הפסקה פאַר די געטאָ־יידן אין קאָוונע האט זיך געהאט געענדיקט, און אויך דער הימל פון קאָוונער געטאָ האט גענומען ביסלעכווייז זיך באַדעקן מיט געדיכטע וואָלקנס.

אנגעהויבן האָט זיך די ענדערונג לגבי דעם געטאָ מיטן סכסוך צווישן די אַלטע באַלעבאַטים איבערן געטאָ, די פאַרשטייער פון דער דייטשער ציוויל־פאַרוואַלטונג, בראש מיטן קאָוונער שטאָט־קאָמיסאַר ס.אַ.־בריגאַדנפירער האַנס קראַמער, פון איין זייט און די פאַרשטייער פון ס ס., די נייע פרעטענדענטן אויף דער דעה־זאָגעריי איבערן געטאָ־ישוב, פון דער אַנדער זייט.

די פאַרערגערטע דייטשע סטראַטעגישע לאַגע אויפן מזרח־פראָנט נאָך דער קאַטאַסטראָפאַלער מפּלה בײַ סטאַלינגראַד און די מעגלעכקייט פון אַ ווייטער־דיקן צוריקטריט פון די אָקופּירטע סאָוועטישע געביטן, האָט צוו. אַנד. געצוווּנגען דעם „יידן־טיש" אין דער נאַצי־פּאַרטיי צוצוגרייטן די געהעריקע פאַרבאַדינ־גונגען פאַר דער ליקווידאַציע פונעם רעשט לעבן־געבליבענע יידן אין די געציילטע געטאָס פון „אָסטלאַנד". צו דעם צוועק האָט מען, קודם־כל, געדאַרפט די געטאָס, די ביז־איצטיקע לעבנס־פאָרמען פון די יידן, אייליק פאַרוואַנדלען אין אַרבעטס־און קאָנצענטראַציע־לאַגערן.

די נאַצי־מומחים אין דער יידן־פראַגע האָבן גאַנץ גוט געוווּסט, אַז, פונאַנ־דערפירנדיק די געטאָס אין באַזונדערע אַרבעטס־לאַגערן מיט אַן אַנטשפּרעכנדיקן שטרענגן רעזשים, וועט זיי פיל לייכטער זיך איינגעבן אַדורכצופירן זייער אָנגע־צייכנט פּראָגראַם צו פאַרניכטן דעם רעשט יידן אין די פאַרנומענע מזרח־געביטן. חוצדעם האָט מען אין די הויכע נאַצי־ספערן, ווייזט אויס, געהאַלטן, אַז די עקסטרעמע ס. ס.־מענער זיינען מער צוגעפּאַסט אַדורכצופירן די דאָזיקע אָפּע־ראַציע, ווי די „מעסיקע" ס. אַ.־לייט.

די אַלטע באַלעבאַטים איבערן געטאָ, די ס.אַ.־לייט, האָבן פון געטאָ געהאַט גאָר גרויסע מאַטעריעלע נוצן. אָנווערן די מאַכט איבערן געטאָ האָט דעריבער פאַר דער דאָזיקער ס. אַ.־קליקע באַדייט פאַרלירן אַ מקור פון שוחד, גניבה און פאַרשיידענע אַנדערע מאַכינאַציעס, וואָס זיי האָבן געהאַט בשפע אַראַנק דעם געטאָ. מחמת דעם האָבן זיי אַזוי לייכט ניט געוואָלט אויפגעבן זייערע פּאָזיציעס, וואָס האָבן זיי, אחוץ דעם פּילזייטיקן מאַטעריעלן נוצן, אויך דערמעגלעכט צו זיצן אינעם רואיקן הינטערלאַנד און ניט דאַרפן גיין אויפן פראָנט. ס'האָט דעריבער אַרום דער פראַגע פון אָנפירונג מיטן געטאָ זיך אַנטוויקלט אַ פאַרביסענער גערעַנגל, וואָס האָט דערגרייכט אַזש צו די צענטראַלע פּאַרטיי־ספערן אין בערלין. נאָך אַ לענגערן, עקשנות'דיקן קאַמף איז ענדלעך ס.ס. אַרויס אַלס זיגער, און די קאָוונער ס.אַ.־לייט האָבן געמוזט זיך געזעגע־נען מיט זייערע וואַרעמע בענקלעך ביים אָנפירן מיטן געטאָ.

בעתן דאָזיקן דראַמאַטישן געראַנגל צווישן די צוויי לייבלעכע ברידער פון דער ברוינער הענקער־משפחה זיינען די געטאָ־יידן, דעם אמת זאָגנדיק, געווען

פאַראינטערעסירט, אַז ס'זאָלן בלייבן די פריערדיקע, טיילווייז שוין איבער־געזעטיקטע אין יידישן בלוט, האַב־און גוטס ס. א.־לייט, איידער אַרונטערפאַלן אונטער די אָפּעקע פון די בייזע און שטרענגע ס. ס.־מענער, פון וועמען מ'האָט געקאָנט דערוואַרטן נאָר נייע און שווערע גזירות. לײַדער, האָט אָבער זיך אויסגעלאָזן ניט אַזוי, ווי יידן האָבן געוואָלט.

*   *
*

אָנהויב־סעפּטעמבער 1943 האָט אין געטאָ זיך באַוויזן אַ הויכער ס. ס.־פונקציאָנער, ס. ס.־אָבערשטורמבאַנפירער ווילהעלם געקע*), וואָס האָט גענומען אייליק איבערנעמען פון שטאָט־קאָמיסאַריאַט די אַדמיניסטראַציע איבערן געטאָ. דער נייער געטאָ־באַלעבאָס האָט מיט זיין דערשיינען אין געטאָ אַרויסגערופן צווישן די יידן אַ גרויסע צערודערונג. יידן האָבן דערשפּירט בחוש, אַז מיט זיין קומען האָבן אין קאָוונער געטאָ זיך געענדיקט די „זיבן גוטע יאָר", און דאָס געטאָ איז אַריינגעטראָטן אין אַ תקופה פון שווערע נסיונות.

היות מ'האָט אין געטאָ באַקומען ידיעות, אַז ער, געקע, איז אַ יידן־הענקער פון אַ גרעסערן מאַסשטאַב און פאַרמאָגט נאָך חוץ אַלעמען אַ פולמאַכט פון די „הויכע פענצטער" צו האַנדלען לויט זיין אייגענעם איינזען, האָבן יידן זיין קומען אין קאָוונער געטאָ אויסגעטייטשט ווי אַ באַווייז, אַז דאָס געטאָ שטייט ערב דער ליקווידאַציע.

ניט מען נאָך צו, אַז אָנהויב־סעפּטעמבער ד.י. איז פאַרגעקומען די ליקווי־דאַציע פון ווילנער געטאָ, פונוואַנען מ'האָט דעם גרעסטן טייל יידן פאַרשלעפּט קיין עסטלאַנד אויף צוואַנגס־אַרבעט אין די דאָרטיקע קאַצעטן, די עלטערע, שוואַכערע דערוואַקסענע מענטשן און קינדער פאַרניכטעט אין פּאָנאַר, און דעם רעשט פון עטלעכע טויזנט יידן באַזעצט אין אַ פּאָר אַרבעטס־לאַגערן בשכנות פון ווילנע —, ווערט קלאָר, ווי געשפּאַנט ס'איז געוואָרן די אַטמאָספער אין קאָוונער געטאָ.

שוין מיט זיין אויסערלעכער פיזיאָנאָמיע — אַן עכטער טיפּ פון פּרייסישן יונקערטום, הויך געוואַקסן, ברייט־פּלייציק, שטענדיק מיליטעריש־שטראַם אויס־געצויגן דעם גוף, אַ פאַרריסענער קאָפּ און אַ פּאָר טיף־אַדורכדרינגלעכע אויגן — האָט געקע אַנגעוואָרפן אַ פחד אויף די געטאָ־יידן. וואָס־ווייטער האָט ער אַלץ מער גענומען אַריינגנעמען אין זיינע הענט די אָנפירונג מיטן געטאָ.

*) אין דייטש: Göcke

זייענדיק א ראפינירטער יידן־תלין מיט א גרויסער מאָס פון יונקעריש־נאַ־צישער „אינטעליגענץ״, האט געקע, ווייזט אויס, דאסמאל באשלאסן זיינע צילן בנוגע דעם געטאָ צו דערגרייכן „מיט גוטן״, ד. ה. שאפן צו אים, פריער פאר אלץ, א געוויסן צוטרוי מצד די יידן. אנגעהויבן האט ער זיין דאזיקן וועג מיטן פארגרעסערן די שפייז־צוטיילונגען פארן געטאָ. אינדערצייט, ווען דער פריערדיקער געטאָ־באלעבאס, דער שטאט־קאמיסאריאט, פלעגט פשוט אראָפּגנבענען פאר זיך די מאגערע שפייז־נארמעס, וואס ס׳זיינען געווען באשטימט פאר די יידן, און דער ייד. באַפּעלקערונג פלעגט ער צווואַרפן צו הונדערט גראם ברויט א טאָג פרא פערזאן און פון צייט־צו־צייט צו ביסל פארפוילטע קארטאפל —, האט ער, געקע, פאראָרדנט ארויסצוגעבן די יידן ניט נאר די פעסטגעשטעלטע שפייז־צוטיילונג, נאר האט זיך געמיט די יידן, אזוי צו זאגן, ניט צו עוולה׳ן... פאר דער שווער־ארבעטנדיקער באפעלקערונג האט ער אפילו געהאט באשטימט ארויס־צוגעבן הוספה־צוטיילונגען פון שפייז־פראדוקטן.

אחוץ דער פארגרעסערונג פון דער אפיציעלער פארפלעגונג, האט ער אויך די יידן ניט געשטערט אריינצוטראגן אין געטאָ שפייז־פראדוקטן, וואס זיי פלעגן אומלעגאַל איינקויפן אין שטאָט בעת דער אַרבעט. אויבנאופיק האָט דעריבער לכתחילה געמאכט דעם איינדרוק, אז די נייע באלעבאטים פון געטאָ זיינען ניט נאר ערגער פאר די אלטע, נאר, אומגעקערט, אין געוויסע פרטים, ווי אַ שטיינער, אין פרט פון פארפלעגונג זיינען זיי נאך בעסער, ווי יענע. אָבער גאָר גיך האט געקע גענומען ארויסגעבן זיך אליין מיט זיינע נייע שרים בנוגע דעם געטאָ.

* * *

גייענדיק אויפן וועג פון אייליק צוגרייטן די פארבאַדינגונגען צו פארוואנדלען דאס געטאָ אין א קאצעט, דורכן אריבערפירן דעם גרעסטן טייל געטאָ־יידן אין ספּעציעלע יידישע ארבעטס־לאגערן, האט געקע אנגעהויבן זיין פּלאַן, ערשטנס, מיטן רעמאנטירן א גרויסע מיליטערישע געביידע לעבן קאָוונער אַעראדראם. אין דער דאזיקער געביידע איז פריער געווען א לאגער פאר סאוועטישע קריגס־געפאנגענע. דעם יידישן אַרבעטס־אַמט האָט ער פּאַראָרדנט וואָס־גיכער אדורכצופירן דעם רעמאנט פון אָט דער געביידע. הגם די געטאָ־יידן האבן משער־געווען, אז דער ניי־רעמאנטירטער לאגער וועט זיין פאר זיי, האט מען אבער קיין באשטעטיקונג אויף דעם מצד דעם געטאָ־קאמענדאנט ניט באקומען.

צווייטנס, איז ביז זיין קומען אין געטאָ געווען א לאגע, אז אחוץ אויפן אַעראדראם, ווו ס׳האבן צו יענער צייט געארבעט אן אנדערהאלבן טויזנט יידן,

האָבן איבער 5000 יידן געאַרבעט אין קרוב צו 200 שטאַטישע אַרבעטס־פּלעצער, צעוואָרפענע אין אַלע ווינקעלעך פון שטאָט, צוזאַמען מיט קריסטלעכע אַרבעטער. לויטן פּלאַן פון געקעו, זיינען אַנגענומען געוואָרן אייליקע שריט צו ליקווידירן די צעוואָרפענע יידישע אַרבעטס־שטעלעס און גלייכצייטיק צו שאַפן אין די קאָוונער פאַרשטעט 5—6 גרויסע אַרבעטס־פּלעצער, ספּעציעל פאַר יידן. דורכן שאַפן אויף די אַרבעטס־שטעלעס גופא אַרבעטס־לאַגערן פאַר די יידן, וואָס אַרבעטן דאָרט, האָט געקע געהאָפט צו דערגרייכן מיטאַמאָל פאָלגנדיקע צילן:

א) דאָס געטאָ מיט זיין קאָמפּאַקטער מאַסע פון אַן ערך 16 טויזנט נפשות ווערט צעפּיצלט אויף עטלעכע אַרבעטס־לאַגערן, אָפּגעריסענע איינער פון צווייטן;

ב) אַרויסנעמענדיק די יידן פון די אַרבעטס־שטעלעס, וווּ זיי אַרבעטן צוזאַמען מיט ניט־יידן, ווערט פאַר די יידן אָפּגעשאַפט די מעגלעכקייט צו קומען אין קאָנטאַקט מיט קריסטן — אַ פאַקטאָר מחמת כמה וכמה טעמים פון אַן אויסער־געוויינלעכן באַדייט פאַר די יידן;

ג) האָבנדיק דעם אַרבעטס־לאַגער ביי דער אַרבעטס־שטעלע גופא, מיידט מען אויס צו פירן די יידן פון געטאָ אין שטאָט צו דער אַרבעט און צוריק, און

ד) דאָס איז דער עיקר! — אין נויטיקן מאָמענט, ווען ס'וועט קומען די צייט צו ליקווידירן דעם רעשט יידן, וועט עס זיין פיל לייכטער צו דערגרייכן אין דעם פאַל, ווען די יידן וועלן זיך געפינען אין קליינע, איזאָלירטע אַרבעטס־לאַגערן, אונטער אַ שטרענגן רעזשים, איידער דאָן, ווען אַ גרעסערע צאָל יידן וועט זיין קאָנצענטרירט אין געטאָ, וווּ דער ייד האָט אָביעקטיוו פיל מער באַוועגונגס־פרייהייט, ווי אין אַרבעטס־לאַגער.

לויטן באַפעל פון געקעו, זיינען דעריבער פון טאָג־צו־טאָג פאַרמאַכט געוואָרן אַלץ מער יידישע אַרבעטס־בריגאַדעס אין שטאָט, און די יידישע אַרבעטער פון די ליקווידירטע בריגאַדעס פלעגן אויטאָמאַטיש אַריבערגעפירט ווערן אין די ספּעציעל פאַר יידן געשאַפענע אַרבעטס־פּלעצער ביי די מיליטערישע אינטענ־דאַנטור־אָרגאַניזאַציעס*) אין דער קאָוונער פאַרשטאָט שאַנץ.

די דאָזיקע דערשיינונג האָט, חוץ אַלעמען, געהאַט פאַר די געטאָ־יידן אַ נעגאַטיווע אויסווירקונג אין עקאָנאָמישן זין. אַרבעטנדיק אין קלענערע אַרבעטס־פּלעצער צוזאַמען מיט קריסטן, פלעגן יידן האָבן אַ מעגלעכקייט אויסצובייטן זייער לעצט ביסל זאַכן אויף שפּייז־פּראָדוקטן. מיטן צווינגען די יידן צו אַרבעטן נאָר אין אַ סביבה פון יידן, ניט קומענדיק אין קאָנטאַקט מיט ניט־יידן, איז פון זיי צוגענומען געוואָרן די מעגלעכקייט צו קענען מאַטעריעל עקזיסטירן. מחמת

*) H.V.M. (Heeresverpflegungsmagazin) און H.B.A. (Heeresbekleidungsamt)

דעם האָט טאַקע דער עקאָנאָמישער ווילשטאַנד אין געטאָ גאַר גיך גענומען שטאַרק זינקען, און דעם גרעסטער טייל יידן האָט גענומען לעבן פיל ערגער, ווי פריער.

* * *

נאָך אין פאַרלויף פון זומער 1943, איידער דאָס געטאָ איז אריבער אין רשות פון ס. ס.=אָבערשטורמבאַנפירער געקע, זיינען פון דער געטאָ=באַפעלקערונג רעקרוטירט געוואָרן אין דער ליטווישער פראָווינץ 3 יידישע אַרבעטס=לאַגערן: 1)אין קיידאַן — ביים בויען דעם דאַרטיקן אַעראָדראָם, אַן ערך 500 יידן, 2) אין פּאַלעמאָן — ביי ציגל און טאָרף=אַרבעט, א 300 יידן און 3) אין קאָשעדאַר — ביי טאָרף און וואַלד=אַרבעט, אַן ערך 300 יידן.

די רעקרוטירונג פון די דאָזיקע אַרבעטס=לאַגערן האָבן אַדורכגעפירט די אינסטאַנצן פון עלטעסטן=ראַט אויף פאָלגנדיקן אופן: יעדן מאָל, ווען ס'איז נויטיק געווען צו רעקרוטירן א געוויסע צאָל יידן פאַרן באַטרעפנדיקן אַרבעטס=לאַגער, פלעגן צונויפגעשטעלט ווערן רשימות פון פּאַסיקע קאַנדידאַטן פאַרן לאַגער. ביים צונויפשטעלן אַזעלכע רשימות האָט פאָרמעל געגאָלטן פאָלגנדיקער קריטעריום: קודם=כל אַליינשטייענדיקע יינגערע מענער און פרויען; צווייטנס, משפחות אָן קליינע קינדער און, דריטנס, האָט עס געזאָלט הייסן, אַז נאָר פיזיש=געזונטע און אַרבעטס=פעאיקע מענטשן קומען אין באַטראַכט געשיקט צו ווערן אין לאַגער.

היות, אָבער, די יידישע געטאָ=אָנפירער האָבן ניט צו שטאַרק מקפּיד=געווען, אַז די אויבנדערמאָנטע מער=ווייניקער יושר'דיקע ריכטליניעס זאָלן באמת טאַקע אָפּגעהיט ווערן, און אין געטאָ=לעבן האָבן ניט געפעלט קיין אַסאָציאַלע און אַמאָראַלישע דערשיינונגען, ווי ווילקיר, קאָרופּציע, פּראָטעקציאָניזם א. א. וו., מוז מען למען האמת זאָגן, אַז פאַקטיש פלעגן אין אַזעלכע רשימות אַריינגעצויגן ווערן בעיקר די יעניקע פּערזאָנען, וועלכע זיינען געשטאַנען אויפן נידעריקסטן שטאַפּל פון סאָציאַלן לייטער אין געטאָ. די דאָזיקע אומבאַהאָלפענע און שוצלאָזע פאָלקס=מענטשן זיינען געווען דאָס סאַמע דאַנקבאַרסטע מאַטעריאַל פאַר די צוואַנגס=איבערזידלונגען אין די אַרבעטס=לאַגערן.

כדי ס'זאָל זיין א מעגלעכקייט פריער צו דיספּאָנירן ביים ענדגילטיקן פעסט=שטעלן די פּערזאָנען פאַרן אַרבעטס=לאַגער, פלעגט אויף די רשימות שטענדיק אָנגעצייכנט ווערן א פיל=גרעסערע צאָל מענטשן, ווי ס'פלעגט נויטיק זיין פאַרן לאַגער.

פּראַקטיש פלעגט די רעקרוטירונג פון אַן אַרבעטס=לאַגער פאָרקומען אַזוי:

מיט אייניקע טעג פאַרן טערמין אָפּצושיקן די יידן אין לאַגער, פלעגן די אָנגעמערקטע פּערזאָנען, גאַנץ אומגעריכט פאַר זיי, ס'רוב ביינאַכט, פאַרהאַלטן

ווערן מצד דער יידישער געטאָ־פּאָליציי, און זיי פלעגן געהאַלטן ווערן אין געטאָ־תּפיסה, ביז דער אָפּטראַנספּאָרטירונג אין לאַגער. במשך די דאָזיקע טעג און נעכט פלעגט דאָס געטאָ איבערלעבן אַ גרויסע שפּאַנונג און אויפרעקונג. נאָך ניט־פאַרהאַלטענע ־ מענטשן פלעגן ציטערן, מ'זאָל זיי ניט קומען פאַרהאַלטן, און די שוין־פאַרהאַלטענע פלעגן דורך זייערע פריינט און באַקאַנטע אויף דער פריי אָנווענדן פאַרשיידענע שתּדלנות, מ'זאָל זיי באַפרייען.

פיל יינגערע און אַרבעטספעאיקע איינצל־פּערזאָנען, וועלכע זיינען דאָן געווען די פּאַסיקסטע קאַנדידאַטן פאַר די אַרבעטס־לאַגערן, פלעגן זיך מיען, אויף דער צייט פון רעקרוטירן די מענטשן, זיך צו פאַרבאַהאַלטן ערגעץ־וווּ אין אַ באַהעלטעניש, מ'זאָל זיי ניט געפינען אין די וווינונגען, קומענדיק זיי זוכן. באַוויזן פלעגן זיי זיך ערשט נאָכדעם, ווען דער טראַנספּאָרט אין אַרבעטס־לאַגער פלעגט שוין זיין אָפּגעגאַנגען און ס'איז געווען קלאָר, אַז דאָסמאָל איז די סכנה צו ווערן אַרויסגעשיקט אין אַ לאַגער שוין ענדגילטיק פאַרביי.

האַרט פאַרן אָפּשיקן דעם מענטשן־טראַנספּאָרט אין לאַגער, פלעגן העכערע באַאַמטע פון עלטעסטן־ראַט צוזאַמען מיט אַ יידישער מעדיציניִשער קאָמיסיע קומען אין געטאָ־תּפיסה און לעצטגילטיק באַשטימען, ווער ס'מוז פאָרן אין לאַגער. אין די דאָזיקע נעילה־שעה'ן פלעגט אין־און אַרום געטאָ־תּפיסה רוישן, ווי אין אַ בינשטאָק. די יעניקע, וועלכע פלעגן נאָך האָבן דעם קלענסטן שאַנס ניט צו פאָרן, פלעגן עס פּרובירן אויסנוצן אין די סאַמע לעצטע מינוטן.

דעם קולמינאַציע־פּונקט פלעגן די דאָזיקע פּיינפולע און טראַגישע געטאָ־געשעענישן דערגרייכן אין דעם מאָמענט, ווען מ'פלעגט פון דער געטאָ־תּפיסה אָנהויבן אַרויסצופירן די מענטשן, כדי זיי אָפּצופירן אין לאַגער. אַ ספּעציעלער קאָנוואָי פון דייטשן, ליטווישע פּאַרטיזאַנער אָדער אוקראַאיִנישע וולאַסאָוצעס פלעגט קומען אָפּנעמען די יידן. פריינט און באַקאַנטע פון די יידן, באַשטימטע צו פאָרן אין לאַגער, פלעגן זיך צונויפקלייבן אַרום די צוויי געטאָ־תּפיסות, וווּ ס'פלעגן געהאַלטן ווערן די צונויפגענומענע מענטשן, און מיט יללות, ווי ביי אַ לוויה, פלעגן זיי אַרויסבאַגלייטן זייערע נאָענטע. גרויליקע סצענעס פלעגן זיך אָפּשפּילן ביים אָפּשיקן די מענטשן. געוויין, געשריי, היסטערישע אָנפאַלן ביי פרויען א. א. וו. פלעגן זיך אַדורכמישן אינאיינעם, און אַלץ צוזאַמען פלעגט שאַפן אַן אויפציטערנדיק בילד פונעם יידישן „לעבן" אין געטאָ.

נאָכן אָפּשיקן יידן אין אַן אַרבעטס־לאַגער, פלעגט אַ געוויסע צייט אין געטאָ הערשן אַ שטימונג פון אבילות צוליב די אַרויסגעפירטע מענטשן. נאָך ניי־אָנקומענדיקע גזירות און צרות פלעגן אָפּשטופּן אין אַ זייט די פריער־פאַרגעקומענע געשעענישן. דאָס געטאָ פלעגט שוין „לעבן" מיט די נייע שלעק און פורעניות. און אַזוי אָן אַן אויפהער, אָן אַ סוף...

* *
*

נאכדעם, ווי געקע האט איבערגענומען די אנפירונג מיטן געטאָ און ס'איז קלאָר געוואָרן זיין טענדענץ די גאַנצע געטאָ-באַפעלקערונג בהדרגה'דיק אַריבערצופירן אין ארבעטס-לאגערן, האט די העכסטע רעפרעזענטאנץ פון געטאָ-קיבוץ, דער עלטעסטן-ראַט, כדי צו רעגולירן אזא פיינפולן פראָצעס פון געטאָ-לעבן, געשאַפן אַ קאַזערנירונגס-קאָמיסיע*) אָנצופירן מיט די אַלע ענינים ביים אַריבערפירן יידן פון געטאָ אין די אַרבעטס-לאַגערן.

די קאזערנירונגס-קאמיסיע איז אייליק צוגעטראטן צו איר ארבעט. א גאנצער „שטאַב" מיטארבעטער איז געשטעלט געווארן אין איר רשות. די ארבעט פון דער קאמיסיע איז אָנגעגאנגען דורך טאג און דורך נאכט. קודם-כל האט די קאזערנירונגס-קאמיסיע אויסגעארבעט א פלאַן, ווי אזוי צו פארטיילן די גאנצע געטאָ-באפעלקערונג, אָפהענגיק פון פאמיליע-באשטאנד, ארבעטס-פלאַץ, ארבעטספעאיקייט, עלטער, בארוף א. א. וו. אין ספעציעלע קאטעגאריעס, כדי צו האבן אן אריענטאציע, אין וועלכן ארבעטס-לאגער דער אדער יענער ייד קען עווענטועל ווערן קאזערנירט.

אינעם באשטאנד פון דער קאזערנירונגס-קאמיסיע זיינען אחוץ די פערזאנען, באשטימטע פונעם עלטעסטן-ראט, אויך געווען פארטראטן פארשייער פון די אומלעגאלע געזעלשאפלעכע גרופירונגען אין געטאָ, ווי קאָמוניסטן, רעוויזיאניסטן א. א. ציוניסטישע שטרעמונגען. די אויפגאבע פון די געז. פארשטייער איז געווען צו פארטיידיקן די אינטערעסן פון זייערע מענטשן אין פרט פון קאזערנירונג.

היות בשעתו האָט דער אָנזען פון די געז.-אַקטיווערע עלעמענטן געהאַלטן אין וואקסן, בעיקר צוליב זייער טעטיקייט ביים אוועקגיין פון געטאָ אין וואלד צו די פאַרטיזאנער, פלעגט די קאזערנירונגס-קאמיסיע זייער שטארק זיך רעכענען מיט זייערע ווונטשן און פארלאנגען.

אַחוץ די געטאָ-יידן, וועלכע האָבן געהאַט אַ שטיקל שייכות צו די געז. שטרעמונגען, זיינען בעת די ערשטע קאזערנירונגען געווען געשיצט אויך די יעניקע פערזאנען, וועלכע זיינען געשטאנען אין גוטע באציאונגען מיט די אָנפירנדיקע

---

*) דאס אריבערפירן יידן פון געטאָ אין ספעציעלע יידישע ארבעטס-לאגערן האָט מען אין קאָוונער געטאָ אָנגערופן „קאַזערנירן", פון דייטשן וואָרט „קאַזערנע" — קאַזאַרמע, ד. ה. איינקווארטירן די יידן אין קאַזאַרמעס אָדער באַראַקעס אויף די ארבעטס-פלעצער. די אינסטאנץ, וואָס האָט געהאט צו טאָן מיט די דאָזיקע ענינים, האָט געהייסן: „קאַזערנירונגס-קאָמיסיע".

פונקציאנערן פון יידישן געטאָ־אַפּאַראַט. מחמת דעם זיינען ביים רעקרוטירן די ארבעטס־לאַגערן די א. ג. סתם־יידן, וואס האָבן געבילדעט דעם רוב בנין ורוב מנין פון דער געטאָ־באַפעלקערונג, געווען אויסגעשטעלט אויפן אייגזען פון דער קאַזערנירונגס־קאָמיסיע.

אמת, קענען די באַשטימונגען פון דער קאַזערנירונגס־קאָמיסיע האָט דער געטאָ־ייד פאָרמעל געהאַט רעכט זיך צו קלאָגן אין עלטעסטן־ראַט. למען האמת מוז מען אָבער זאָגן, אַז אַזעלכע אַנקלאַגעס פלעגן זעלטן־ווען גענומען ווערן אין אַכט. דער ייד, וואָס פלעגט באַשטימט ווערן אין אַן ארבעטס־לאַגער, פלעגט, ווילנדיק ניט ווילנדיק, מוזן פּינקטלעך אויספירן די פאַראָרדנונג מצד דער קאַזערנירונגס־קאָמיסיע.

די ערשטע ממשות'דיקע אַרבעט פון דער קאַזערנירונגס־קאָמיסיע איז געווען דאָס אייליקע צוגרייטן אַ רשימה פון 3000 געטאָ־יידן בשייכות מיט דער פאַראָרדנונג פון געקען צו שאַפן אין עזשערעטשאַי*) אַ יידישן ארבעטס־לאַגער פאַר טאָרף־ און וואַלד־אַרבעטן.

אין דער קאַזערנירונגס־קאָמיסיע זיינען געווען טעטיק: פּאָליציי־שעף משה לעווין, דר. וואַלסאָנאָק, אינזש. ראַטנער, דוד ראַטנער**) נ. מאַרקאָווסקי (פריי געוואָרן אין דאַכאַו), פּ. מאַרגאָליס***) א.א.

*) אַ דאָרפישער ישוב ביים שטעטל סאַפּיזשישאַק, אַן ערך 40 קמ. פון קאָווגע.

**) וועגן אַלעמען ז. „פּערזאָנען, וואָס האָבן זיך מתעסק־געווען מיט דער פּאַרטיזאַנער־באַוועגונג".

***) ז. „אַרבעטס־אַמט".

קאַפּיטל XXII

איבערזידלונגס־אַקציע קיין עסטלאַנד

צוגרייטונגען צו רעקרוטירן 3000 יידן פאַרן אַרבעטס־לאַגער אין עזשערעטשאי. — שטימונג אין געטאָ ערב דער איבערזידלונג. — אַרעסט פון דער יידישער „האָלץ־בריגאַדע“. — פאַרלויף פונעם ערשטן האַלבן טאָג פון דער איבערזידלונגס־אַקציע. — וואַק־כאַנאַליע אין געטאָ, ווען וולאַסאָווצעס האָבן נאָכמיטאָג גענומען כאַפּן יידן. — גורל פון די ארויסגעפירטע מענטשן. — אויף מאָרגן נאָך די געשעענישן פון 26־טן אָקטאָבער.

ווי מיר האבן געזען אין פאריקן קאפּיטל, האט דער געטאָ⸗קאמענדאנט געקע געהאט פאראָרדנט דעם עלטעסטן⸗ראט צוצוגרייטן א רשימה פון 3000 יידן פאר א נייעם ארבעטס⸗לאגער אין עזשערעטשאי, ביי קאָוונע. די קאזערנירונגס⸗קאמיסיע ביים עלטעסטן⸗ראט האט געארבעט מיטן „פולן דאַמף“, כדי די רשימה פון די פּאַסיקע קאַנדידאַטן פאר עזשערעטשאי וואס⸗גיכער פארטיק צו מאכן. געווען איז עס אינמיטן אקטאבער 1943.

דער עלטעסטן⸗ראט, האבנדיק צוטרוי צו געקעס דערקלערונגען, אז די 3000 געטאָ⸗יידן דארף מען טאקע האבן פאר עזשערעטשאי, האט, פון זיין זייט, געמאכט אלע הכנות, דער יידישער ארבעטס⸗לאגער זאל זיין אוועקגעשטעלט אויף מער⸗ווייניקער געזינטערע יסודות. צו דעם צוועק האָט ער פאָרויסגעזען צו קאמאנדירן אין עזשערעטשאי מיטארבעטער פון די פארשיידענע געטאָ⸗אינסטי⸗טוציעס, ווי א שטייגער, פון פארפלעגונגס⸗אמט, ארבעטס⸗אמט, סאציאל⸗אמט א.א.וו., כדי אויך דאָרטן, אַזוי ווי אין געטאָ, איינצושטעלן אַ יידישן אַפּאַראַט, וואָס זאל באדינען די לאגער⸗באפעלקערונג.

פאר די געטאָ⸗יידן איז די רעקרוטירונג פון מענטשן פאר עזשערעטשאי ניט געווען קיין סוד. להפך צו די פריערדיקע רעקרוטירונגען אין די אַרבעטס⸗לאַגערן, ווען מ'האט געקוקט אויף דער מעגלעכקייט אריינצופאלן אין אן ארבעטס⸗לאגער ווי אויף אן אומגליק, האבן איצט פיל יידן די זאך ניט גענומען אזוי טראגיש.

איטלעכער ייד אין געטאָ האָט געוווּסט, אַז, ערשטנס, וועט מען, פריער אָדער שפּעטער, בּמילא אַריינפאַלן אין אַן אַרבעטס־לאַגער און צווייטנס, האָט דער לאַגער אין עזשערעטשאַי געשיינט צו זיין ניט ערגער, ווי די אַנדערע אַרבעטס־לאַגערן.

סיי די „הבטחה" מצד געקען צו שאַפן אין עזשערעטשאַי ביי די טאָרף־ און וואַלד־אַרבעטן ניט קיין ערגערע לעבנס־באַדינגונגען, ווי אין געטאָ גופא, סיי די באַמיאונגען מצד דעם עלטעסטן־ראַט דאָרטן איינצושטעלן אַ שטיקל אָרדנונג, האָבן באַדייטנדיק נייטראַליזירט די מורא צו ווערן באַשטימט אין יענעם אַרבעטס־לאַגער.

אמת, איטלעכער געטאָ־ייד האָט טאַקע געוואָלט בעסער בלייבן אין געטאָ, איידער פאָרן קיין עזשערעטשאַי. אָבער, ווי געזאָגט, פאַר קיין גרויסע טראַגעדיע האָט מען עס ניט געהאַלטן.

אַז פון ענין עזשערעטשאַי וועלן פאָרן געטאָ זיך אויסלאָזן אַזעלכע טראַגישע פאָלגן, איז בשעתו קיינעם אויפן זינען ניט אַרויף.

ווען ס'איז קלאָר געוואָרן, אַז במשך די נאָענטסטע טעג דאַרפן פּאַרטיק ווערן די צוגרייטונגס־אַרבעטן פאַר דער רעקרוטירונג פון נייעם לאַגער, איז דאָך, ווי תמיד פאַר אַזאַ געשעעניש, די שטימונג אין געטאָ געוואָרן אַ היפּש ביסל געשפּאַנט. עפּעס ווי די געטאָ־יידן וואָלטן אינטואיטיוו דערשפּירט די גרויסע סכנה, וואָס דערנענטערט זיך פאַר זיי.

כדי ענדגילטיק זיך צו איבערצייגן אין דער ריכטיקייט פון דער דערקלערונג מצד דעם געטאָ־קאָמענדאַנט, אַז די יידן וועלן ווערן איבערגעזידלט קיין עזשערעטשאַי און ניט אַנדערשוו, האָט דר. עלקעס ווידעראַמאָל וועגן דעם גערעדט מיט געקען, וואָס האָט אים אויסדריקלעך „פאַרזיכערט", אַז ס'האַנדלט זיך נאָר וועגן לאַגער עזשערעטשאַי.

ענדלעך האָט געקע מיטגעטיילט דר. עלקעסן, אַז דעם 26־טן אָקטאָבער וועט פאָרקומען דאָס אָפּשיקן די מענטשן אין נייעם לאַגער.

* *

*

דינסטיק, דעם 25־טן אָקטאָבער, נאָכמיטאָג, האָבן יידישע אַרבעטער פון דער „האַלץ־בריגאַדע", וואָס האָט געאַרבעט אין אַלעקסאָט*) ביים לאָדן האָלץ ניט ווייט פון דער אייזנבאַן־ליניע, באַמערקט, אַז ס'שטייען אַ סך וואַגאָנעס מיט פאַרדראָטעטע פענצטערלעך. ווען די יידן האָבן געפּרוּווט דערגיין ביי די פּאָסטנס,

*) אַ קאָוונער פאָרשטאָט בשכנות מיטן אַעראָדראָם.

וואָס האָבן זיי באוואכט ביי דער אַרבעט, פאַר וועמען די דאָזיקע וואַגאָנעס שטייען גרייט, האָבן זיי באַקומען אַן אויסמיידנדיקן ענטפער.

הגם די יידן פון דער בריגאַדע איז דאָן קיין ביז ניט איינגעפאַלן, האָבן זיי אָבער געזען, אַז אַ פּאָר שעה פאַרן ענדיקן די אַרבעט און צוריקקערן אין געטאָ זיינען אויפן אַרבעטס־פּלאַץ אָנגעקומען געשטאַפּאָ־לייט, וואָס האָבן די יידן פאַר־אָרדנט צו פאַרענדיקן די אַרבעט און אַריינצוקריכן אין לאַסט־אויטאָס, וועלכע זיי האָבן מיטגעבראַכט מיט זיך. לכתחילה האָבן יידן געמיינט, אַז ס'האַנדלט זיך וועגן אַ רעוויזיע מצד געשטאַפּאָ אויף אומלעגאַל־איינגעקויפטע שפּייז־פּראָדוקטן. קיין רעוויזיעס זיינען אָבער ניט געשען. וואָס דאָ קומט פאָר האָבן יידן זיך ניט געקענט דערקלערן. דערזעענדיק, אַז די געשטאַפּאָ־לייט פירן זיי אין דער ריכטונג צום 9־טן פאָרט, פון וואַנען מ'קומט ניט צוריק, האָבן די מענטשן, פאַר־בייפאָרנדיק דאָס געטאָ, געוויינט און געשריען צו די געטאָ־יידן, אַז מ'פירט זיי אויפן פאָרט. אויך אין געטאָ האָט קיינער ניט געוווסט, וואָס ס'האָט פּאַסירט מיט די מענטשן פון דער „האַלץ־בריגאַדע“.

נאָכן אָפּהאַלטן אויפן פאָרט די אויף טויט־דערשראָקענע יידן די נאַכט פון 25־טן אויפן 26־טן אָקטאָבער, האָט מען זיי אַלעמען אויף מאָרגן אינדערפרי צוריקגעקערט אין געטאָ, ווו ס'איז, ווי מיר וועלן שפּעטער זען, שוין פאָרגעקומען דאָס צונויפנעמען די מענטשן.

ערשט נאָכדעם איז עס קלאָר געוואָרן, אַז געשטאַפּאָ האָט די אַרבעטער פון דער „האַלץ־בריגאַדע“ אַוועקגעפירט אויפן פאָרט מחמת מורא, אַז די יידן, וועלכע האָבן באַמערקט די צוגעגרייטע וואַגאָנעס, זאָלן קומענדיק אין געטאָ ניט דערציילן, וואָס זיי האָבן געזען. דורכדעם וואָלט די געטאָ־יידן געקענט איינ־פאַלן אַ חשד, אַז די צוגעגרייטע וואַגאָנעס זיינען, אפשר, באַשטימט פאַר זיי.

די געשטאַפּאָ־צוגרייטונגען צום מאָרגנדיקן טאָג זיינען פאַרן געטאָ דאָך ניט געבליבן אינגאַנצן בסוד. דינסטיק פאַרנאַכט האָבן די יידישע בריגאַדירן פון דער אַרבעטס־בריגאַדע „ה.ק.פּ.“*), ווי אויך פון דער אַרבעטס־שטעלע „קראַפטפּאַסט־אַמט, קאָוען“**), קומענדיק פון דער אַרבעט געבראַכט די פאַרטרוילעכע ידיעה, אַז ביי די אויבנדערמאָנטע דייטשע דינסט־שטעלעס איז אויף מאָרגן מצד גע־שטאַפּאָ באַשטעלט געוואָרן אַ גרעסערע צאָל לאַסט־אויטאָס. דאָס האָט געגעבן אַן ערנסטן גרונט חושד־צו־זיין, אַז דער מאָרגנדיקער טאָג וועט זיין פאַרן געטאָ אַ טאָג פון גאָר פיינפולע און שווערע נסיונות.

*) H. K. P. (Heereskraftfahrpark)

**) קאָוונע האָבן די נאַציס משנה־שם געווען אויף קאָוען.

אויב איינצלנע יידן האָבן שוין דאן געהאַט זיך צוגעגרייט א באַהעלטעניש, ווו זיך צו פאַרשטעקן עד יעבור זעם, האָט כמעט די גאַנצע באַפעלקערונג הילפלאָז זיך געלאָזן טראָגן מיטן שטראָם פון גורל. פיל געטאָ־יידן האָבן במשך דער נאַכט צוגעגרייט פאַר יעדן דערוואַקסענעם משפחה־מיטגליד א רוקזאַק מיט די נויטיקסטע זאַכן, כדי צו זיין גרייט אויף אַלע עווענטואַליטעטן.

ווידער איז עס געווען א נאַכט פון די טרויעריק־באַרימטע שלאָפלאָזע נעכט אין געטאָ, ווען קיינער איז ניט געווען זיכער, צי ער וועט די קומענדיקע נאַכט נאָך אויך זיין אין געטאָ, אָדער ער וועט ווערן פאַרשלעפּט ערגעץ־ווו אויף אומקום. פאַרטאָג איז אויך באַקאַנט געוואָרן, אַז די באַוואַכונג אַרום געטאָ־צוים איז פאַרשטאַרקט — א דייטלעכער באַווייז, אַז אין געטאָ וועט קיין גוטס ניט געשען...

* *
*

מיטוואָך, דעם 26־טן אָקטאָבער, פאַרטאָג, זיינען שוין אַלע געטאָ־יידן געווען אויף די פיס, גרייט צו א שווערן נסיון'פולן טאָג. גאַר פרי האָט א פּובליקירטע מעלדונג פונעם עלטעסטן־ראַט מודיע־געווען דער געטאָ־באַפעלקערונג וועגן דעם, אַז מצד די מאַכט־אָרגאַנען איז דעם עלטעסטן־ראַט איבערגעגעבן געוואָרן א פאַראָרדנונג צוצושטעלן 3000 יידן אויף אַרבעט אין עזשערעטשאַי. אָנווייזנדיק אין דער מעלדונג, אַז ס'זיינען צוגעגרייט געוואָרן רשימות פון די יעניקע יידן, וועלכע זיינען באַשטימט צו פאָרן אין נייעם לאַגער, האָט דער עלטעסטן־ראַט אַפּעלירט צו דער געטאָ־באַפעלקערונג פּינקטלעך אויסצופירן די אָנווייזונגען פון דער יידישער געטאָ־פּאָליציי, וואָס וועט קומען אין די הייזער איבערגעבן די באַטרעפנדיקע פּערזאָנען די באַשטימונגען צו פאָרן קיין עזשערעטשאַי. צום סוף האָט דער עלטעסטן־ראַט אַרויסגעזאָגט אין דער מעלדונג אייניקע טרייסט־ווערטער צו די יעניקע יידן, וועמען ס'וועט אויסקומען צו פאָרן אין לאַגער, צווינטשנדיק זיי גליק אין זייער נייער „היים“.

צו דער אַרבעט אין שטאָט זיינען די יידן דעם טאָג ניט אַרויסגעלאָזן געוואָרן. גרופּעס יידן האָבן שוין אין די פריע פרימאָרגן־שעהן זיך געקליבן ביי די הייזער און מיט גרויס נערוועזיטעט דערוואַרט די באַפאָרשטייענדיקע געשעענישן.

אַזייגער 7־8 אינדערפרי האָבן אין געטאָ גענומען אָנקומען שטאַרק־באַוואָפנטע גרופּעס פון דייטשער פּאָליציי, געשטאַפּאָ־לייט און ציוויל־געקליידעטע ליטווינער פון דער ליטווישער זיכערהייטס־פּאָליציי. איבערנעמענדיק פון דער יידישער געטאָ־פּאָליציי די צוגעגרייטע רשימות פון די פּערזאָנען, באַשטימטע פאַר עזשערעטשאַי, זיינען זיי אין דער באַגלייטונג פון דער ייד. פּאָליציי געגאַנגען איבער די געטאָ־הייזער צונויפנעמען די באַטרעפנדיקע מענטשן.

פיל פערזאָנען, וואָס זיינען געווען פאַרויסגעזען אויף די רשימות, זיינען לכתחילה געפונען געוואָרן אין די וווינונגען מחמת פאַלגנדיקע סיבות: ערשטנס, האָט קיינער ניט געוווּסט, צי ער איז יאָ דאָ אָדער ניטאָ אויף די ליסטעס; צווייטנס, גלויבנדיק, אז מען פאָרט טאַקע קיין עזשערעטשאַי, א נאָענטער פונקט ביי קאָוונע, איז, ווי שוין געזאָגט, ביי דער מערהייט געטאָ־יידן געווען פּאַראַ־ליזירט די גרייטקייט זיך ארויסצודרייען פון פאָרן אהין און, דריטנס, איז צו יענער צייט די צאָל באהעלטענישן אין געטאָ געווען זייער א קליינע, און יידן האָבן פשוט ניט געהאַט, ווו זיך אויסצובאהאלטן.

אַריינקומענדיק אין א שטוב צוצונעמען די מענטשן פארן לאגער, פלעגט מען זיי דערלויבן איינצופּאקן די סאַמע נויטיקסטע זאכן, וואָס מ׳פלעגט אויף פורן אָפּטראנספּאָרטירן צום זאמל־פונקט ביים געטאָ־טויער אויף ווארניו גאס.

מיטאָג־צייט האָבן פיל געטאָ־יידן גענומען שטאַרק צווייפלען אין דעם, צי די צונויפגענומענע מענטשן פירט מען טאַקע קיין עזשערעטשאַי, ווייל מען איז דערגאַנגען, אַז פון געטאָ גייען די טראַנספּאָרטן ניט צום ניעמאַן־האַפן, ווי דאָס וואָלט געדארפט זיין אין פאַל פון פאָרן קיין עזשערעטשאַי, נאָר מ׳פירט די מענטשן גאָר צום אַעראָדראָם.

די שטימונג אין געטאָ האָט פון שעה־צו־שעה גענומען אָננעמען א פּאנישן כאראקטער, און יעדער איינער האָט זיך געמיט צו פארשטעקן, ווו ס׳איז נאָר מעגלעך, כדי ניט אריינצופאלן צווישן די מענטשן, וועלכע מ׳נעמט צונויף. דאָס צונויפּברענגען מענטשן, לויט די צוגעגרייטע רשימות, איז דעריבער געוואָרן אלץ לאנגזאמער.

די קאָזערנירונגס־קאָמיסיע, באקומענדיק ידיעות פון דער יידישער געטאָ־פּאָליציי, אז מ׳האלט שוין ביים ענדיקן אויסנוצן די צוגעגרייטע רשימות און ס׳פעלן נאָך א סך מענטשן, מחמת פיל יידן באהאלטן זיך אויס, האָט אין גרויס איילעניש גענומען פארטיק מאכן נייע רשימות, זיך ניט האלטנדיק אָן קיינע ריכטליניעס, אבי נאָר נאָכצוקומען די פאָדערונג פון דער מאכט ביים רעקרו־טירן די נויטיקע צאָל יידן. אָבער אויך די דאָזיקע אויף־גיך־צונויפגעשטעלטע רשימות האָבן קיין סך ניט געהאָלפן, ווייל דאָס צונויפנעמען די מענטשן איז געוואָרן פון שעה־צו־שעה אַלץ שווערער.

געשטאַפּאָ, וואָס האָט אָנגעפירט מיט דער אקציע, האָט נאָר געוואַרט אויף אזא געלעגנהייט, כדי אדורכצופירן אירע א שטיקל „ארבעט“...

* * *

אזיינער 2־3 ביטאָג, ווען די געשטאַפּאָ־לייט צוזאמען מיטן שטאַב פון געטאָ־קאָמענדאנט געקע האָבן געזען, אז ס׳פעלן נאָך א 1000 מאן, האָבן זיי אריינ־

געלאָזן אין געטאָ א גרויסע כאַפּטע אָנגעשכורטע וולאַסאָוועצעס, וואָס זיי האָבן פון אינדערפרי אָן געהאַלטן פארשטעקט ערגעץ־ווו בשכנות פון געטאָ. ס'איז זיי אָפּגעגעבן געוואָרן א באפעל ארומצורינגלען די גרויסע בלאָק־הייזער, ווו ס'האָבן געוווינט הונדערטער יידן, און אָן איבערקלייב אלע יידן ארויסטרייבן אויף דער גאס.

מיט א ווילדער רציחה פון געניטע פּאָגראָמשטשיקעס האָבן די וולאַסאָוועצעס זיך ארייַנגעריסן אין די יידישע וווינונגען און, לאָזנדיק אין גאנג די פּריקלאַדן פון זייערע ביקסן, נאַגייקעס און כוליגאנישע זידל־ווערטער, האָבן זיי זיך געוואָרפן אויף מענער, פרויען און קינדער, געזונטע און קראַנקע, יונגע און אַל־טע, און אלעמען, אָן אויסנאם, גענומען טרייבן צום זאמל־פּונקט ביים געטאָ־טויער. דאָרטן זיינען די צונויפגעבראכטע יידן געפּאקט געוואָרן אויף לאַסט־אויטאָס, וואָס פלעגן זיי אָפּטראנספּאָרטירן פון געטאָ.

נאָכן ארויסטרייבן די יידן פון די גרויסע בלאָק־הייזער, זיינען באַפאַלן געוואָרן די יידישע הייזער אין די שכנישע גאסן, און אויך פון דאָרטן האָט מען די יידן גענו־מען טרייבן צו די לאַסט־אויטאָס. אייניקע שעה האָט אָנגעהאַלטן די וואקכאַנאַליע פון די צעיושעטע רוצחים. פאר דער צייט האָט אין געטאָ געהערשט אַ שוידערלעכע פּאַניק און פּאָגראָם־שטימונג. מענטשן האָבן גענומען זיך אוים־באהאַלטן, ווו איינער האָט נאָר געקענט. מען איז געלאָפן, ווי משוגע, פון איין ווינקל צום צווייטן. די געשרייען און יללות פון די, וועלכע זיינען מיט געוואַלט געשלעפּט געוואָרן מצד די וולאַסאָוועצעס, זיינען געווען אין לשער. גלייכצייטיק האָבן די ווילד־געוואָרענע רוצחים אומגעשטערט געראַבירט די יידישע הייזער, וואָס זיי האָבן איבערפאַלן.

קרוב אָנדערהאַלבן טויזנט מאן זיינען אויף אזא אופן צונויפגעכאַפּט גע־וואָרן דורך די וולאַסאָוועצעס במשך עטלעכע שעה.

אז ס'איז אָנגעפאַלן דער אָוונט און די נויטיקע צאָל יידישע קרבנות איז שוין געווען צונויפגעבראכט, האָבן ביסלעכוויז די מחנות געשטאַפּאָ און פּאָליציי־לייט צוזאמען מיט זייערע „קאָלעגן", די ליטווינער און וולאַסאָוועצעס, גענומען פארלאָזן דאָס געטאָ. אויף די גאסן פון געטאָ איז נאָך א לענגערע צייט ניט געווען צו זען קיין לעבעדיקן מענטשן. אין טויט־שרעק האָבן די געטאָ־יידן געוואַרט, וואָס ווייטער וועט זיין.

ווען ס'איז קלאָר געוואָרן, אז די אקציע איז געענדיקט, האָבן די אויסבאַ־האַלטענע יידן ביסלעכוויז גענומען ארויסקריכן פון די לעכער. אין געטאָ האָט

אויסגעזען, ווי נאָך אַ שווידערלעכן פּאָגראָם. אין פיל הייזער האָבן געפעלט גאַנצע משפחות און איינצלנע פּערזאָנען, וועלכע זיינען ארויסגעפירט געוואָרן פון געטאָ. בסך־הכל זיינען דעם טאָג פארכאפּט געוואָרן 2700*) יידן.

* *
*

ווי ס'האָט שפּעטער זיך אויפגעקלערט, האָט מען די יידן פון געטאָ געבראכט אויף קאָוונער אַעראָדראָם, ווו ס'האָבן שוין אויף זיי געוואַרט ס.ס.־ און געשטאפּאָ־לייט, בראש מיטן טרויעריק־באַרימטן אָנפירער פון דער גרויסער אקציע, הויפּט־שטורמפירער ראַוקאַ.

אויפן אַעראָדראָם האָט געהערשט פאָלגנדיקע „אָרדנונג“:

ווי נאָר ס'פלעגט אָנקומען אַ לאַסט־אויטאָ מיט יידן, פלעגן די נאַצי־רוצחים ארומרינגלען די געבראכטע יידן און אדורכפירן אַ סעלעקציע. די קינדער פלעגט מען אייליק צוכאַפּן פון די עלטערן און, ווי פּילקעס, זיי ארייננוואַרפן אין ספּעציעלע לאַסט־אויטאָס. עלטערן, וועלכע פלעגן עפּעס וואגן צו זאָגן און זיך קעגנשטעלן, פלעגט מען מערדערלעך שלאָגן. די עלטערע און שוואַכערע מענער און פרויען זיינען אָפּגעטיילט געוואָרן באַזונדער.

די יינגערע און געזינטערע מענער און פרויען האָט מען געלאָדן אין די דערבייִשטייענדיקע משא־וואַגאָנעס, צו 100 פּערזאָן אין אַ וואַגאָן. די אָנגע־לאָדענע וואַגאָנעס זיינען תיכף פארריגלט געוואָרן. די וואַגאָן־פענצטערלעך זיינען געווען באשלאָגן מיט שטעכיקן דראָט. די ענגשאַפט און צאַנקעריי אין די איבער־פולטע וואַגאָנעס איז געווען אומגעהויער גרויס. מענטשן זיינען דאָרט געווען צו־נויפגעדריקט, ווי הערינג אין אַ פאַס. וועגן עסן און טרינקען איז קיין רייד ניט געווען. אפילו די מענטשלעכע באַדערפעניש האָבן די יידן געמוזט דערלייזיקן אין זעלבן וואַגאָן...

דאָס גאַנצע אויסזען פון אַעראָדראָם האָט דערמאָנט די שווידערלעך־באַקאַנטע בילדער פון די פאַרניכטונגס־אַקציעס. די יאָמערייען און געשרייען פון די מיט גוואַלד־צעריסענע משפחה־מיטגלידער זיינען געווען הארצרייסנדיק. פון אַלע זייטן האָבן זיך געשאָטן אויף יידישע קעפּ מכות־רצח מצד די גזלנישע ס.ס.־ און געשטאַפּאָ־לייט.

לויט שפּעטער־אויפגעקלערטע ידיעות, האָט מען די קינדער, עלטערע און שוואַכערע מענער און פרויען־אָפּגעטראַנספּאָרטירט קיין אוישוויץ, ווו זיי זיינען

*) אין טאָג פון דער איבערזידלונגס־אַקציע האָט מען גערעכנט, אַז מ'האָט ארויס־געפירט העכער 3000 פּערזאָן. דער טעות איז אויפגעקלערט געוואָרן ביים ציילן די מענטשן בעת דער סעלעקציע אויפן אַעראָדראָם.

פאַרגאַזט און פאַרבערנט געוואָרן. וויפל קרבנות ס'זיינען דאָ אוועק אויף פאַר־ניכטונג, איז ניט געלונגען פעסטצושטעלן.

דער עשאַלאָן מיט די ארבעטס־פעאיקע מענער און פרויען האָט שפּעט אינאָוונט זיך גענומען רירן פון אָרט. די יידן אין די וואַגאָנעס האָבן געזען, אַז מ'פירט זיי ערגעץ־ווו. זיי האָבן אָבער ניט געוווּסט, וווּהין זיי ווערן געפירט.

פאָרנדיק איבער דער אייזנבאַן־בריק, ווו ס'איז געווען אַן אַר־בעטס־שטעלע*) פאַר געטאָ־יידן, האָבן די מענטשן פון די וואַגאָנעס ארויסגע־וואָרפן צעטעלער, אין וועלכע זיי האָבן געשריבן צו די יידן אין געטאָ, אַז מ'פירט זיי אין אַן אומבאַקאַנטער ריכטונג. אַזעלכע צעטעלעך האָבן זיי אויך ארויסגע־וואָרפן ביי קיידאַן, ווו ס'איז געווען אַ יידישער ארבעטער־לאַגער. ביים אדורכפאָרן שאַוול, האָבן שאַוולער געטאָ־יידן, וואָס האָבן געאַרבעט ניט ווייט פון דער באַן, געטרייסט די קאָוונער יידן, אַז מ'פירט זיי ניט אויף פאַרניכטונג, נאָר אויף אַר־בעט קיין ריגע.

אויסגעלאָזן האָט זיך, אַז אין עטלעכע טעג ארום איז דער עשאַלאָן אָנגע־קומען קיין עסטלאַנד, און די יידן האָט מען באַזעצט אין די ארבעטס־לאַגערן ארום וויוואַרא (לעבן נאַרווא) און ארום קלאָגאַ, ווו זיי האָבן שוין געפונען יידן, פאַרשלעפּטע אַהין פון ווילנער א.א. געטאָס.

פון די שווערע קאַטאָרזשנע ארבעטן און פון די אוממענטשלעכע לעבנס־באַדינגונגען איז דער גרעסטער טייל פאַרשלעפּטע יידן קיין עסטלאַנד אומגעקומען.

אין יולי 1944, ווען ס'איז אָנגעגאַנגען די יעמאָלטיקע סאָוועטישע זומער־אָפענ־סיווע, האָבן די נאַציס איילִיק גענומען עוואַקויִרן די עסטישע ארבעטס־לאַגערן. נאָך פיל גלגולים האָט מען אַן ערך 4000 יידן פון די לאַגערן ארום וויוואַרא עוואַקויִרט אין די קאַצעטן פון דייטשלאַנד. די איבעריקע יידן פון די לאַגערן ארום קלאָגאַ האָבן די היטלעריסטן צוליבן שנעלן פאָרויסמאַרש פון די סאָוועטישע טרופּן שוין ניט באַוויזן צו עוואַקויִרן. אָנהויב־אויגוסט 1944 האָט מען די דאָזיקע יידן דערשאָסן און צונויפגעלייגט אויף שייטערהויפנס צום פאַרברענען. די רוצחים האָבן אָבער שוין ניט באַוויזן צו פאַרברענען די קרבנות, ווייל די רוסישע חילות האָבן דערגרייכט דעם פונקט און געפונען דאָרטן די דערשאָסענע יידן, גרייט צו פאַרברענען אויף די שייטערהויפנס.

עטלעכע צענדליק יידן איז יאָ געלונגען זיך ארויסצודרייען פון דער מאַסן־שחיטה און זיך אויסצובאַהאַלטן אין די עסטישע וועלדער. דער גרעסטער טייל פון זיי איז אָבער אומגעקומען אריינפאַלנדיק אין די הענט פון די נאַציס, אָדער

*) אַן אָפּטיילונג פון דער דייטשער פירמע „דעמאַג".

אויסגייענדיק פון הונגער און קראנקייט. געציילטע פערזאָנען איז געלונגען אריבער־צוקומען אלע גרויליקע איבערלעבונגען און אין געגויע צווי מאַנאטן ארום צו ווערן באפרייט.

די עוואקואירטע קיין דייטשלאנד האָבן געטיילט דעם זעלבן גורל, ווי אלע אנדערע פארשלעפטע יידן אין דייטשע קאצעטן, ווו די באפרייאונג האָבן דערלעבט נאָר יחידי־סגולה.

*   *

*

אז ס'איז פארביי די נאכט נאָך אזא קאָשמארפולן טאָג, זיינען אויף מאָרגן אינדערפרי די יידן אליין ניט געגאנגען צו דער ארבעט אין שטאָט. לעבן זאמל־פונקט ביים געטאָ־טויער, פונוואנען מ'האָט די צוויפנגעכאפטע יידן אָפגעפירט אין די לאסט־אויטאָס, איז געווען אָנגעוואָרפן א בארג מיט פעק יידישע זאכן. לכתחילה האָבן די יידן געוואָלט מיטנעמען מיט זיך זייערע זאכן, נאָר זעענדיק, אז מ'פירט זיי ניט קיין עזשערעטשאי, ווי ס'איז געווען די רייד, נאָר ערגעץ־ווו אין דער אומבאקאנטקייט, אפשר אויך אויף אומקום, איז קיינעם פון זיי מער ניט געלעגן אין קאָפּ מיטצונעמען זאכן. שפעטער־צו זיינען די איבערגעלאָזענע זאכן אריבער אין רשות פון סאָציאלן אמט.

פארטאָג איז קודם־כל יעדערער געלאָפן צו זיינע פריינט און באקאנטע דער־גיין, וועמען מ'האָט במשך דעם נעכטיקן טאָג ארויסגעפירט. די איבערגעבליבענע אין געטאָ האָבן באוויינט די ארויסגעפירטע, און מיט שרעק האָט איטלעכער געטאָ־ייד דערוואַרט זיין אייגענע שטארק מטושטשות'דיקע צוקונפט. איצט זיינען אלע געווען זיכער, אז נאָכן ליקווידירן ווילנער געטאָ, איז, ווייזט אויס, אָנגע־קומען די ריי צו ליקווידירן אויך קאָוונער געטאָ. מ'האָט געהאט די איבערצייגונג, אז די וויַיטערדיקע עקזיסטענץ פון געטאָ איז נאָר א פראגע פון אייניקע וואָכן און אפשר פון אייניקע טעג. ס'האָט זיך נאָר געוואָלט האָבן א הפסקה כאָטש פון א פּאָר רואיקע טעג, כדי צו קענען אָפּכאַפּן דעם אָטעם.

דעם זעלבן טאָג, ד.ה. דאָנערשטיק, דעם 27־טן אָקטאָבער, איז מצד געקען אָפּגעגעבן געוואָרן א פאראָרדנונג צום עלטעסטן־ראַט במשך אייניקע טעג צו רוימען די גרויסע בלאָק־הייזער אויף וואַרניו גאס און די קליינע בלאָק־הייזער אויף מילדאָס גאס. די נאצישע רוצחים האָבן די פארבליבענע געטאָ־יידן ניט געלאָזן זיך אפילו געגוג אָנצוווײנען... גאנץ אומגעריכט זיינען הונדערטער משפחות געצוווּנגען געוואָרן צו פארלאָזן זייערע וווינונגען און צו זוכן ערגעץ־ווו א נייעם אָפּדאַך.

שוידערלעך האָט אויסגעזען דאָס בילד אין און אַרום די גרויסע בלאָק=
הייזער נאָך דער פאָרגעקומענער איבערזידלונגס=אַקציע. פעדערן פון אויפגע=
ריסענעם בעטגעוואַנט האָבן זיך אַדורכגעמישט מיט צעבראָכענע מעבל, שטוב=
זאַכן אד'גל, און אַלץ צוזאַמען האָט עדות געזאָגט אויף די פּאָגראָם=מעשים
מצד די וולאַסאָווצעס. צו דעם אַלעמען איז נאָך צוגעקומען די אייליקע רוימונג
פונעם ראיאָן. יידן פונעם דאָזיקן געטאָ=ראַיאָן האָבן געשלעפּט אויף זיך די נוי=
טיקסטע פון די שטוביקע חפיצים און האָבן זיך איינגעקוואַרטירט אינעם איבעריקן
טייל געטאָ. אַלע האָבן אויסגעזען ווי אבלים, וואָס האָבן זיך געריכט, אַז מאָרגן=
איבערמאָרגן וועט אויך קומען זייער ריי... די פּיינלעך=נאָגנדיקע פראַגע: וואָס
ווייטער? — האָט ניט אָפּגעלאָזן אויף קיין איין רגע.

אין אייניקע טעג אַרום נאָך דער איבערזידלונגס=אַקציע קיין עסטלאַנד האָט
געקע, אין א געשפּרעך מיט דר. עלקעסן אים איבערגעגעבן, אַז, אָנהויבנדיק
פון 1=טן נאָוועמבער 1943, וועט קאָוונער געטאָ פאַרוואַנדלט ווערן אין א קאָנ=
צענטראַציע=לאַגער*). וואָס פאַרא ממשות'דיקע באַדייטונג די דאָזיקע אומוואַנד=
לונג פון געטאָ אין א קאַצעט וועט האָבן פאַר די געטאָ=יידן, איז צו יענעם מאָ=
מענט נאָך ניט געווען אינגאַנצן קלאָר. אויף יעדן פאַל איז געווען א גרונט זיך
צו ריכטן, אַז דאָס באַדייט אַן ענדערונג לרעה ניט לטובה... און אַזוי איז טאַקע,
ליידער, געווען.

וויסנדיק די שטימונג ביי די געטאָ=יידן, אַז ס'האָט ניט קיין זין ווייטער
צו גיין אַרבעטן, ווייל סיי=ווי=סיי גייט עס דאָך צו א פולשטענדיקער ליקווידאַציע
פון געטאָ, האָט געקע „געראַטן“ די יידן זיך צו באַרואיקן נאָך די פאָרגעקומענע
געשעענישן, און יעדערער זאָל אויך ווייטער פּינקטלעך גיין צו דער אַרבעט,
ווי געווען. אין קעגנפאַל האָט ער געדראָט אָנצוווענדן שטרענגע סאַנקציעס לגבי
דער געטאָ=באַפעלקערונג.

פון די טראַגישע געשעענישן בעת דער איבערזידלונגס=אַקציע קיין עסטלאַנד
האָבן די געטאָ=יידן געמאַכט פאָלגנדיקע וויכטיקע אויספירן:

ערשטנס, ווער ס'האָט די קלענסטע מעגלעכקייט אַוועקצוגיין פון געטאָ צו
די פּאַרטיזאַנער אין וואַלד, אָדער ערגעץ=ווו צו באַקאַנטע קריסטן אין שטאָט
אָדער אין דאָרף, טאָר מער ניט וואַרטן מיט דעם קיין איבעריקן טאָג, ווייל ס'איז
די העכסטע צייט עס צו טאָן, אַניט קען עס ווערן צו שפּעט;

צווייטנס, ווער ס'האָט ניט קיין מעגלעכקייט אַוועקצוגיין פון געטאָ, דאַרף
אייליק זיך נעמען צו דער בויאונג פון א „מאַלינע“. ד.ה. פון א גוט=מאַסקירטער
באַהעלטעניש, ווו זיך אויסצובאַהאַלטן אין אַזעלכע גרויליקע טעג, ווי ס'איז גע=

*) פאָרמעל געהייסן: K. L. Kauen

ווען דער 26=טער אָקטאָבער. די דערפאַרונג האָט באַוויזן, אַז די יעניקע, וועלכע זיינען בעת דער איבערזידלונגס=אַקציע געווען פאַרשטעקט ערגעץ=ווו אין אַ באַהעלטעניש, זיינען דאָך געבליבן בשלום אין געטאָ. אָט פאַרוואָס ס'האָט טאַקע זינט דאַן זיך אָנגעהויבן אַ פיבערהאַפטיקע בויאונג פון „מאַלינעס" — אַ באַוועגונג, וואָס האָט פאַרכאַפּט אַ גרויסע צאָל געטאָ=יידן.

קאַפּיטל XXIII

פון נאָך דער איבערזידלונגס־אַקציע קיין עסטלאַנד ביז ערב דער אקציע אויף קינדער, אַלטע און קראַנקע

(נאָוועמבער 1943 — מערץ 1944)

באַוועגונג אין געטאָ אָפּצוגעבן די קינדער ביי קריסטן. — שאַפונג פונעם ערשטן גרויסן יידישן אַרבעטס־לאַגער אין אַלעקסאָט. — ס׳יידישע „לעבן" אין אַרבעטס־לאַגער. — גרינדונג פונעם אַרבעטס־לאַגער אין שאַנץ. — רוימונג פון אַלט־געטאָ־ראַיאָן. — ווייטערדיקע רעקרוטירונג פון די יידישע־אַרבעטס־לאַגערן. — לעגענדאַרער אַנטלויפן פון דער יידישער אַ־בעטס־בריגאַדע, וואָס האָט געאַרבעט אויפן 9־טן פאָרט ביים פאַרברענען די אויסגעגראָבענע הרוגים. — מצב אין געטאָ במשך די ערשטע פּאָר חדשים פון יאָר 1944: א) דערפרייענדיקע ידיעות פון די פראָנטן. — ב) גינסטיקע עקאָנאָמישע לאַגע. — ג) נייע פליכט־רעגיסטראַציע. — ד) קלענערע הוספה־קאַזערנירונגען. — ה) דאָס אוועקגיין פון געטאָ צו די פּאַרטיזאַנער. — פערזאָנען, וואָס האָבן זיך מתעסק־געווען מיט דער פּאַרטיזאַנער־באַוועגונג. — אינדיווידועלער און קאָלעקטיווער אַוועקגיין צו פּריוואַטע קריסטן. — ו) יידישער קאַמף קעגן מוסרים און אויסוואורפן. — ז) אינטענסיווער בוי פון „מאַלינעס". — ח) דאָס אַריינשיקן אין געטאָ דייטשע קאַפּאָס. — ט) קלאַנגען, הכחשות א. א. וו.

אין אַ צען טעג ארום נאָך דער איבערזידלונגס־אַקציע קיין עסטלאַנד, ווען די געטאָ־יידן האָבן נאָך ניט באַוויזן זיך אָפּצושוכענען פונעם גרויסן קלאַפּ צוליב די ארויסגעפירטע קרוב צו דריי טויזנט יידן, איז צום געטאָ דערגאַנגען אַ ידיעה, אַז דעם 5־טן נאָוועמבער 1943 איז אין שאַוולער געטאָ פאָרגעקומען אַן אַקציע אויף קינדער, ניט קיין ארבעטנדיקע אַלטע און קראַנקע. די דאָזיקע אַקציע האָט אָפּגעקאָסט דעם שאַוולער געטאָ איבער 800 קרבנות, בעיקר קינדער ביז 12 יאָר, עלטערע מענטשן פון איבער 55 יאָר און, חוצדעם, קראַנקע און אינוואַלידן.

ווען ס'איז וועגן דעם באַוווּסט געוואָרן אין קאָוונער געטאָ, זיינען די ייִדן געוואָרן שרעקלעך אויפגערודערט, ווייל ס'איז געווען צו דערוואַרטן, אַז דאָס, וואָס האָט פּאַסירט אין שאַוולער געטאָ, וועט, פריער אָדער שפּעטער, אויך מוזן פּאַסירן אין קאָוונער געטאָ.

פיל עלטערע מענטשן און אינוואַלידן, וואָס זיינען, לויט זייער עלטער אָדער קראַנקייט, שוין ניט געווען מער ארבעטס=פליכטיק, האָבן, ניט וועלנדיק זיין אָן אן ארבעטס=קאַרטע, זיך באַזאָרגט מיט אן ארבעטס=פּלאַץ בעיקר אין די געטאָ=וואַרשטאַטן, ווו די ארבעטס=באַדינגונגען זיינען געווען ניט אין ערגעץ גינסטיקערע, ווי אין די שטאָטישע ארבעטס=פּלעצער.

שלעכט איז געווען זיך צו געבן אן עצה, וואָס צו טאָן מיט די קינדער. אַזוי ווי מ'האָט גערעכנט, אַז די קינדער, וועלכע לערנען זיך אַ מלאכה אין געטאָ=פאַך=שול, זיינען אין אַ קלענערער סכנה, ווי די קינדער, וועלכע זיינען אינדערהיים, האָבן עלטערן גענומען אָפּגעבן זייערע קינדער אין פאַך=שול.

אויב בנוגע אלטע און קראַנקע איז ניט געווען ווי זיך צו העלפן, און זיי האָבן געמוזט וואַרטן אויפן גרויליקן טאָג, ווען די היטלערישע חיה=רעה וועט קומען זיי פאַרצוקן, האָט די זאָרג וועגן גורל פון די קלענערע קינדער ניט געלאָזן צו רו. מ'האָט גענומען זוכן מעגלעכקייטן אריבערצופירן קינדער אין שטאָט אָדער אין דאָרף און זיי אָפּגעבן אין קריסטלעכע משפחות. דאָס איז אָבער געווען אן אויסער=געוויינלעך=שווערע אויפגאַבע, וואָס האָט זיך אָנגעשטויסן אויף אומצאָליקע שוועריקייטן.

פריער פאַר אַלץ האָט מען געדאַרפט געפינען אַזאַ קריסטלעכע משפחה, וואָס זאָל זיין גרייט צוצונעמען אַ ייִדישן קינד און דערביי ריזיקירן מיט די לעבנס פון אַלע משפחה=מיטגלידער, אין פאַל ווען געשטאַפּאָ זאָל די זאַך אַנטדעקן.

צווייטנס, האָט מען געדאַרפט פאַרמאָגן אַ גרעסערע סומע געלט, כדי מאַטעריעל צו פאַרגיטיקן די קריסטלעכע משפחה פאַרן צונעמען און אויסהאַלטן דאָס קינד. די יעניקע עלטערן, וועלכע זיינען געווען אומבאַמיטלט, האָבן דורך פאַרשיידענע אופנים זיך געמיט צו שאַפן די געלט=מיטלען, וואָס זיינען געווען נויטיק אויף איינצואָרדנען דאָס קינד ביי קריסטן.

פיל וויכטיקער, ווי די געלט=מיטלען, איז געווען די גרונט=פראַגע: ווו געפינט מען אַ פּאַסיקן אָרט אָפּצוגעבן דאָס קינד? און די דאָזיקע פראַגע איז געווען גאָר ניט אַזוי פּשוט.

ניט ווייניק מיסברויכן און אָפּנאַרערייען זיינען מצד אומערלעכע קריסטן אין דעם פרט פאָרגעקומען. די דאָזיקע קריסטן פלעגן צונעמען ביי די ייִדן דאָס

געלט און די זאַכן, און ערשט נאָכדעם פלעגן זיי בכלל זען זיך אַרויסצודרייען פון אָננעמען דאָס קינד. אָדער אין אַ קורצער צייט אַרום פלעגן זיי אים צוריק־שיקן די עלטערן אין געטאָ מיטן אויסרייד, אַז געשטאַפּאָ פאַרפאָלגט זיי, און זיי קענען ווייטער דאָס קינד ניט האַלטן ביי זיך. ס׳זיינען געווען פאַלן, ווען קינדער האָבן געוואַנדערט פון געטאָ אין שטאָט און צוריק אַ 3—4 מאָל, ביז זיי האָבן געפונען אַ מקום־מקלט. ס׳האָבן אויך ניט געפעלט קיין שאַנטאַזש־שפּיצלער און אַנדערע אַרויספּרעסונגס־מיטלען מצד פאַרברעכערישע קריסטן, פאַר וועמען די טראַגעדיע פון יידישן קינד איז געווען אַ גוטע געלעגנהייט צו מאַכן „לייכטע געשעפטן״...

די צאָל קריסטן, וואָס האָבן געוואָגט צונעמען צו זיך אַ יידישן קינד, זייענדיק אינספּירירט בעיקר פון הומאַניסטישע טעמים, איז געווען ניט גרויס. אַ מענטש־לעכע פאַרשטענדעניש ביים ראַטעווען די יידישע קינדער האָבן יאָ אַרויסגעוויזן געוויסע פּערזאָנען פון דער קאַטוילישער גייסטלעכקייט, ווי אַ שטייגער, דער זייער־ליבנסווירדיקער גלח פּאָוקשטיס, דער יעזואיטן־פּאַטער אַלאָאיז, די מאָ־נאַכין אַנאַ בראָקייטיטע א. א. אַ טייל פון זיי האָט עס געטאָן מחמת ריין־מענטש־לעכע מאָטיוון, אַנדערע — מחמת מיסיאָנערישע: אַפשמדן די יידישע קינדער און זיי אויסהאָדעווען ווי קריסטן. ווי דאָס זאָל ניט זיין, איז אַדאַנק די דאָזיקע קאַטוילישע גייסטלעכע געלונגען אַרויסצוראַטעווען פון געטאָ אַ היפּש ביסל קינדער.

חוצדעם איז געווען גאָר ניט קיין לייכטע פּראָבלעם אַרויסצוטראָגן די קינ־דער פון געטאָ און זיי צושטעלן אויף אַן אָרט צו די קריסטלעכע משפּחות. אויך אין דעם פּרט פלעגן ס׳רוב יידן זיך געבן אַן עצה אויף פאָלגנדיקע אופנים:

פאַר אַ גוטער באַלוינונג פלעגן זיך איינגעפינען געוויסע פּאָסטנס פון דער געטאָ־באַוואַכונג, וועלכע פלעגן, אינדערצייט פון זייער שטיין וואַך ביים געטאָ־צוים, לאָזן אַדורכטראָגן דאָס קינד דורכן געטאָ־צוים. ניט ווייט פון צוים פלעגט שוין וואַרטן עמיצער פון די קריסטן, וואָס פלעגט דאָס קינד תיכף צונעמען און עס אַוועקפירן צו זיך אַהיים. ס׳רוב פלעגט מען אָבער זיין געצוווּנגען אַליין צו־צושטעלן די קינדער צו די קריסטן אין שטאָט.

מיט דער הילף פון פאַרשיידענע קאָמבינאַציעס פלעגט מען פיל קינדער אויך אַרויסטראָגן דורכן געטאָ־טויער. אַזוי, למשל, פלעגט מען גאָר קליינע קינדער, נאָכן איינשלעפערן זיי דורך אַ נאַרקאָז, פאַרמאַסקירן אין אַ טאָרבע אָדער אין אַ רוקזאַק און, גייענדיק צו דער אַרבעט, פלעגט מען זיי אַוועקטראָגן אין שטאָט אַריין. אָדער, אַ שטייגער, אַ פּעסט־געבויטער מאַן פלעגט דאָס איינ־געשלעפערטע קינד אַרומבינדן אַרום זיך אונטערן מאַנטל, און אַזוי אומבאַמערקט פלעגט ער עס אַדורכטראָגן דורכן געטאָ־טויער.

צו דעם צוועק פלעגן אויך שטארק אויסגענוצט ווערן די יידישע פורן פון די געטאָ־מוסדות און פון די געטאָ־וואַרשטאַטן. מיט די דאָזיקע פורן, וואָס פלעגן פאָרן אין שטאָט אריין מיט פארשיידענע דינסטלעכע ענינים, ווי ברענגען פארפלעגונג פארן געטאָ, אוועקפירן אָדער ברענגען מאטעריאַלן פאר די געטאָ־וואַרשטאַטן א. א. וו., זיינען אויך פיל קינדער ארויסגעפירט געוואָרן פון געטאָ.

די פּאָסטנס ביים געטאָ־טויער פלעגן אין אַזאַ פאַל ווערן גוט באַלוינט מצד די עלטערן פון די קינדער. ווען דער רעזשים אין געטאָ איז געוואָרן פיל שטרענגער, און יידישע פורן פלעגן ווערן באַגלייט מצד אַ דייטשן פּאָסטן, פלעגן יידן זען דורכצוקומען מיט די פּאָסטנס, זיי זאָלן זיך מאַכן ניט זעענדיק, וואָס מען פירט אויף די פורן...

כדי די קלענערע קינדער זאָלן ניט נעמען וויינען בעתן ארויסטראָגן זיי פון געטאָ און דערמיט שטעלן אין סכנה זיך און די עלטערן, פלעגט מען זיי, ווי געזאָגט, הארט פארן דורכטראָגן דורכן געטאָ־טויער אָדער געטאָ־צוים איינשלעפערן מיט נאַרקאָז־מיטלען.

ס'האָבן ניט געפעלט קיין פאַלן, ווען קינדער פלעגן זיך אויפכאַפּן גראָד ערב דעם ארויסטראָגן זיי פון געטאָ. דאַן פלעגט מען מוזן צוריקקערן אַהיים און אין אַ טאָג־צוויי ארום ווידער פּרובירן איינשלעפערן דאָס קינד. גאָר גרויס איז געווען די סכנה, ווען דאָס קינד פלעגט זיך אויפכאַפּן אויף יענער זייט טויער פּריצייטיק, ד. ה. איידער מען פלעגט מיט אים אָנקומען אויף אַן אָרט.

בכלל גענומען איז געווען לייכטער ביי קריסטן איינצואָרדענען מיידלעך, איידער יינגלעך. מחמת דעם, וואָס די יינגלעך זיינען געווען געמלט, פלעגט זיין פיל שווערער זיי אָפּצוגעבן אין שטאָט.

אַ פּראָבלעם איז אויך געווען, דאָס קינד זאָל קענען אַ ביסל ליטוויש, כדי צו קענען זיך פארשטעענדיקן אין דער נייער סביבה.

געווען קריסטן, וואָס פלעגן זיין בעלנים צו נעמען נאָר קלענערע קינדער. אנדערע, ווידער, פלעגן וועלן נעמען דווקא גרעסערע.

ביים אָפּגעבן אַ קינד אין שטאָט, האָט מען געדאַרפט אָט די אַלע ענינים רעגולירן און ערשט דאַן צוטרעטן צום עיקר: ארויסטראָגן פון געטאָ דאָס קינד.

ביי דער געלעגנהייט דאַרף באַמערקט ווערן, אַז אין פרט פון דערמעגלעכן ארויסצוטראָגן די קינדער פון געטאָ האָט פיל מיטגעהאָלפן דער יידישער יונגער־מאַן יאַנקל וורבאָווסקי, וואָס האָט געאַרבעט ביים געטאָ־טויער *).

*) וועגן דער ראָלע פון די יידישע פונקציאָנערן ביי די געטאָ־טויערן, בפרט וועגן ווערבאָווסקין — ז. „ארבעטס־אמט" אין דער מאָנאָגראַפיע: „ייד. מוסדות אין קאָוונער געטאָ".

ניט געקוקט אויף די אַלע קאָלאָסאַלע שוועריקייטן, האָט זיך דאָך אָנגעהויבן אין געטאָ אַ גרויסע באַוועגונג וואָס־גיכער די קינדער איינצואָרדענען אין שטאָט. די יע־ניקע עלטערן, וועלכע האָבן געהאַט פאַרבינדונגען מיט באַקאַנטע קריסטן אין שטאָט אָדער אין דאָרף און האָבן באַזאָרגט די נויטיקע מאַטעריעלע מיטלען אויף אַדורכצו־פירן די דאָזיקע גאָר־ניט־לייכטע אָפּעראַציע, האָבן אויף קיין זאַך ניט געקוקט און האָבן עס געטאָן וואָס־אייליקער. ס'האָט אויך קיינעם פון די עלטערן ניט אָפּגעשראָקן די מעגלעכקייט אַרייַנצופאַלן אין געשטאַפּאָ ביים איינאָרדענען דאָס קינד אין שטאָט און באַצאָלן דערפאַר מיט די לעבנס פון דער גאַנצער משפחה. די געטאָ־יידן האָבן אַלץ געטאָן, אַבי נאָר צו ראַטעווען די קינדער.

צענדליקער קינדער האָבן אויף אַזאַ אופן זיך יאָ אַרויסגעראַטעוועט פון געטאָ, אָבער הונדערטער קינדער האָבן געמוזט בלייבן אין געטאָ, ווייל זייערע עלטערן איז ניט געלונגען צו געפינען אַ פּאַסיקן פּלאַץ פאַר זיי אין שטאָט.

אַ באַזונדערן קאַפּיטל שטעלט פאָר מיט זיך די שטילע אָבער טיפע טראַגעדיע פונעם יידישן קינד, וואָס איז יאָ איינגעאָרדנט געוואָרן אין שטאָט ביי קריסטן. דאָס ניט קענען די שפּראַך, כדי זיך צו פאַרשטענדיקן מיט די נייע מענטשן, די בענקשאַפט נאָך די עלטערן, די איבערגאַנגס־תקופה ביים אַקלימאַטיזירן זיך אין זיין נייער „היים" א. א. וו. — איז אַ טעמע, וואָס וואַרט נאָך אויף איר קינסט־לערישן תיקון.

די דאָזיקע באַוועגונג אָפּצוגעבן די קינדער אין שטאָט אָדער אין דאָרף ביי קריסטן האָט אָנגעהאַלטן ביז און אויך נאָך דער קינדער־אַקציע, וואָס איז פאָרגעקומען אין געטאָ סוף־מערץ 1944.

* *

*

אָנהויב־נאָוועמבער 1943 איז, ווי געזאָגט, דאָס געטאָ פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ קאַצעט. צו יענער צייט איז קלאָר געוואָרן, אַז שפּעטסטנס סוף־נאָוועמבער דאַרף אויף קאָוונער אַעראָדראָם (טאַקע אין דער זעלבער געביידע, וואָס יידן האָבן אויסגערעמאָנטירט) געשאַפן ווערן אַן אַרבעטס־לאַגער פאַר 1500 געטאָ־יידן א. נ. „אַרבעטס־לאַגער אַלעקסאָט".

ס'איז אויך באַקאַנט געוואָרן, אַז גלייך נאָכדעם וועלן אין דער קאָוונער פאָרשטאָט שאַנץ מוזן פאַרטיק ווערן די ספּעציעל פאַר יידן געבויטע הילצערנע באַראַקעס פאַר נאָך אַן אַרבעטס־לאַגער פון אַן ערך 1500 יידן. אַ דריטן לאַגער איז געוואָען פאָרויסגעזען צו שאַפן אין פּעטראַשון, אַ 7 קמ. פון קאָוונע, וווּ ס'האָבן געזאָלט קאַזערנירט ווערן לערך 700 יידן, וועלכע האָבן געאַרבעט ביי דער דיי־

טשער מיליטערישער דינסטשטעלע פאר אויטאָ-רעמאָנטן („ה. ק. פּ."). חוצדעם האָט מען געדאַרפט פאַרגרעסערן די שוין-פאראַנענע אַרבעטס-לאַגערן אין קייַדאַן, פּאַלעמאָן, קאָשעדאַר א. א. וו. פאַר דער קאַזערנירונגס-קאָמיסיע זיינען אוועקגעשטעלט געוואָרן גרויסע אויפגאַבעס, און זי האָט אָנגעהויבן צו אַרבעטן מיט אַ שטאַרקן טעמפּ.

לויט די אָנמעלדונגען פון לאַגער-קאָמענדאַנטן געקע, האָט מען במשך דער נאָענטסטער צייט געדאַרפט פון קאָוונער געטאָ אַריבערפירן אין די אַרבעטס-לאַגערן אַ 4—5 טויזנט יידן.

אין געטאָ גופא וואָלטן דאַן פאַרבליבן אַ 7—8 טויזנט יידן: 1) די אַרבעטנדיקע אין די כלערליי געטאָ-ווארשטאַטן; 2) די נאָך-ניט-געשלאָסענע איינצלנע יידישע אַרבעטס-בריגאַדעס אין שטאָט און 3) דער אַפּאַראַט פון די יידישע מוסדות צו באַדינען די באַפעלקערונג פון געטאָ און פון די אַרומיקע ייד. אַרבעטס-לאַגערן.

אינעם פּלאַן פון דער טאָטאַלער קאַזערנירונג פון דער געטאָ-באַפעלקערונג איז געווען פאָרויסגעזען, ווי אַזוי צו קאַזערנירן אויך דעם רעשט געבליבענע יידן אין געטאָ גופא. דאָס איז אָבער געווען איבערגעלאָזן אויפן סאַמע סוף פון דער קאַזערנירונג. אין דער ערשטער ריי האָט מען געדאַרפט שאַפן דעם אַרבעטס-לאַגער אויפן אַעראָדראָם. ס'איז געווען באַשטימט דעם לאַגער צו גרינדן דעם 30-טן נאָוועמבער 1943.

ענדלעך האָט די קאַזערנירונגס-קאָמיסיע פאַרטיק געמאַכט די רשימה פון די פּערזאָנען פאַרן אַלעקסאָטער לאַגער. היות ס'איז שוין קלאָר געווען, אַז יעדער געטאָ-ייד וועט במילא מוזן אַדורכמאַכן דעם עטאַפּ פון ווערן קאַזערנירט אין אַן אַרבעטס-לאַגער און אויסמיידן אַזאַ זאַך וועט ניט זיין מעגלעך, האָט מען איצט שוין ניט געדאַרפט אָנקומען צום פריערדיקן מיטל פון אָנווענדן צוואַנג ביים רעקרוטירן די מענטשן. די אָנגעמערקטע פּערזאָנען פאַרן לאַגער האָט מען מיט אַ וואָך פריער אַריינגעשיקט מעלדונגען, אַז זיי דאַרפן צום באַשטימטן טערמין זיין גרייט צו ווערן קאַזערנירט.

ס'רוב געטאָ-יידן, וועלכע האָבן באַקומען אַזעלכע מעלדונגען, האָבן גלייך פון אָנהויב אָן שלום-געמאַכט מיטן געדאַנק צו ווערן קאַזערנירט, ווייל מ'האָט געוווסט, אַז דאָס איז אַ „קראַנקייט", וואָס איטלעכער געטאָ-ייד וועט מוזן אַדורכמאַכן... און אויב שוין יאָ — טאָ וואָס-זשע פאַר אַ ראָלע שפּילט שוין צו בלייבן אין געטאָ נאָך אַ פּאָר וואָכן? אַזוי, לפי-ערך, האָט געטראַכט דער פּשוטער געטאָ-ייד.

אויף דער פּסיכאָלאָגישער גרייטקייט צו ווערן קאַזערנירט האָבן, חוץדעם, מיטגעווירקט פּאָלגנדיקע יידישע „השערות“:

ערשטנס, די יעניקע, וועלכע ווערן איצט קאַזערנירט, האָט מען משער־געווען, ווייסן שוין, אַז דאָס איז זייער לעצט אָרט, ווו אָדער זיי וועלן על־פּי־נס באַפרייט ווערן, אָדער דאַרטן וועלן זיי אין אַ קריטישן מאָמענט אומגעבראַכט ווערן.

צווייטנס, די יעניקע, וועלכע בלייבן אין געטאָ, קענען זיך נאָך ריכטן אויף פאַרשיידענע סורפּריזן: וועט מען, למשל, דאַרפן מיטאמאל האָבן ערגעץ־ווו אַ גרעסערע צאָל יידן פון קאָוונער געטאָ, וועט מען „על־פּי־שכל“ זיי נעמען ניט פון די אַרבעטס־לאַגערן, נאָר פונעם נאָך־ניט קאַזערנירטן געטאָ־קיבוץ. איז צו וואָס־זשע ווערן פאַרשלעפּט ערגעץ־ווו אין דער אומבאַקאַנטקייט, ווער ווייס ביי וועלכע באַדינגונגען דאָס וועט געשען און ניט מיט אַלע משפּחה־מיטגלידער צוזאַמען? . . . איז דאָך שוין פיל „ראַטזאַמער“ זיך צו לאָזן קאַזערנירן בשכנות פון קאָוונע צוזאַמען מיט דער גאַנצער משפּחה — אַזוי האָבן דאַן פיל געטאָ־יידן זיך געחקרנ'ט.

אויסער דעם האָט פיל געטאָ־יידן באַוועגט פרייוויליק זיך צו לאָזן קאַזערנירן פּאָלגנדיקער ערנסטער ענין:

ווי ס'איז שוין דערמאָנט געוואָרן, איז אָנהויב־נאָוועמבער ד. י. אין שאַוולער געטאָ פאָרגעקומען אַן אַקציע אויף קינדער, אַלטע און קראַנקע. היות די אַקציע אין שאַוולער געטאָ האָט די דאָרטיקע ייד. לאַגערן געטראָפן ווייניקער, ווי דאָס געטאָ גופא, האָבן קאָוונער געטאָ־יידן דערפון געמאַכט דעם אויספיר, אַז די קינדער, אַלטע און קראַנקע זיינען אין די אַרבעטס־לאַגערן „זיכערער“, ווי אין געטאָ. אַז אַזאַ אַקציע וועט אויך אין קאָוונער געטאָ, פריער אָדער שפּעטער, מוזן פאָרקומען, אין דעם האָט קיין איין געטאָ־ייד ניט געצווייפלט.

ביים באַזייטיקן די לעצטע ספיקות זיך צו לאָזן קאַזערנירן, האָט אויך מיט־געווירקט די אָנמעלדונג מצד דעם לאַגער־קאָמענדאַנט, אַז גלייך נאָך דער קאַ־זערנירונג פון אַלעקסאָטער לאַגער וועט פאָרקומען די רוימונג פונעם אַלט־געטאָ־ראַיאָן, דעם א. ג. ערשטן סעקטאָר, ווו ס'האָבן געלעבט אַ זעקס טויזנט יידן און, הויפּטזעכלעך, יידן־קאַנדידאַטן פאַר די אַרבעטס־לאַגערן. וויסנדיק פאַרויס, מיט וויפיל שוועריקייטן ס'וועט דערנאָך זיין צו געפינען אַן אָפּדאַך אינעם איבער־געבליבענעם געטאָ־תחום, ווו פאַר יעדן געבליבענעם מענטשן וועט אויסקומען ניט מער ווי אַן אנדערהאַלבן קוו. מעטער וווין־שטח, האָט די מערהייט יידן, באַ־שטימטע פאַר דער קאַזערנירונג אין אַלעקסאָט, גאָרניט געפּרוווט זיך דינגען וועגן

איבערבלייבן אין געטאָ. מחמת דעם אלעמען איז געווען מער ווי זיכער, אַז צום טאָג פון קאזערנירן אלעקסאָט וועלן אָן ספק קיין יידן פארן לאגער ניט פעלן.

יידן, וועלכע האָבן געדארפט אריבערגיין אין ארבעטס=לאגער, האָבן מיט אַ פּאָר טעג פריער איינגעפּאַקט זייער ביסל וויכע בעבעכעס, איבערלאָזנדיק אין די ווינונגען מעבל א. א. שטוביקע=זאכן, און זיי זיינען געווען גרייט אדורכצומאכן דעם נייעם, ווי אלע האָבן געהאָפט, לעצטן עטאַפּ אויפן לײדנספולן=וועג פון היטלערישן גיהנום.

דעם 30=טן נאָוועמבער 1943, אינדערפרי, האָבן ביים געטאָ=טויער זיך גענומען זאמלען די באשטימטע יידן פארן ארבעטס=לאגער אין אלעקסאָט. די צוויפגעזאמלטע הונדערטער מענער, פרויען און קינדער האָבן זיך גרופּירט משפּחה=וויַיז, און מיט רוקזעק אויף די פּלייצעס האָבן זיי געוואַרט אויפן באַפעל צו פארלאָזן דאָס געטאָ און זיך לאָזן אין וועג אריין. דער פּסיכאָז צו ווערן קאזערנירט האָט די צונויפגעזאמלטע מענטשן=מאסע געמאכט אומגעדולדיק און, ווען ס'איז פארארדנט געוואָרן אדורכצוגיין דעם געטאָ=טויער, האָבן יידן זיך גענומען שטופּן דורכן טויער, ווי זיי וואָלטן שוין בכלל ארוים פריי פון געטאָ...

אַז ס'איז אָבער געקומען דער קאָנוואָי פון דייטשע סאָלדאטן, וועלכע האָבן מיט אויסגעשטרעקטע ביקסן זיך אויסגעשטעלט אין שפּאַלערן, כדי צו באַוואַכן די אָפּמארשירנדיקע יידן, האָט גענומען ווערן קאַלמוטנע אויפן הארצן. פריינט און באַקאַנטע זיינען געקומען ארויסבאַגלייטן די אָפּמאַרשירנדיקע אין לאגער. דאָס געזעגענען זיך איז פאָרגעקומען אין אַ זייער=געדריקטער שטימונג: מ'האָט ביטער געוויינט, זיך הארציק אוןווארעם געקושט איינע מיט די אנדערע, צווינטשנדיק דערביי, אַז יעדערן זאָל זיין גוט, ווו ער וועט זיין. אינעם דאָזיקן מאָמענט איז באמת שווער געווען אורצוטיילן, ווער ס'האַנדלט קליגער: די יעניקע, וועלכע ווערן קאזערנירט, אָדער די, וועלכע בלייבן אין געטאָ...

* *

*

נאָכדעם ווי דער טראנספּאָרט אין ארבעטס=לאגער איז געווען אָפּגעגאַנגען און פארנאכט האָבן זיך געהאט צוריקגעקערט אין געטאָ די יעניקע יידן, וועלכע האָבן געהאט צו טאָן מיט דער אומזידלונג, זיינען שוין גלייך געווען צו הערן ניט קיין היימלעכע גרוסן. די מענטשן האָט מען אריינגעטריבן אין אַ גרויסער קאזארמע, ווו ס'זיינען געווען צוגעגרייט הארטע הילצערנע נאַרעם אין דריי עטאזשן. די משפּחות זיינען גלייך געוואָרן צעריסן, וויַיל די מענער האָט מען אָפּגעטיילט פון די פרויען, און אויך די קינדער זיינען געוואָרן פונאנדערגעטיילט: די עלטערע

יינגלעך האָבן געדאַרפט זיין מיטן פאָטער, די יינגערע קינדער — מיט דער מוטער.

די באַוואַכונג פון לאַגער איז געווען אַ שטרענגע, און דער תפיסה־איינדרוק איז דאָרט געווען ניט אין ערך גרעסער, ווי אין געטאָ. די געבראַכטע זאַכן האָט מען גלייך צוגענומען אין אַ באַזונדערן סקלאַד, אַרויסגעבנדיק יעדערן אויף דער האַנט נאָר אַ טייל פונעם בעטגעוואַנט, אַ פּאָר וועש, אַ האַנטוך א. א. סאַמע נויטיקסטע זאַכן. אַרויסגענומען נאָך זאַכן האָט מען געטאָרט נאָר איינמאָל אין צוויי וואָכן. היות פון דער אָפיציעלער פאַרפלעגונג פלעגט מען ניט קענען לעבן, און יידן האָבן געמוזט אויסבייטן ביי די קריסטן זייערע לעצטע זאַכן, כדי צו באַקומען פאַר דעם שפּייז־פּראָדוקטן, איז דאָס אָפּנעמען די מעגלעכקייט פריי צו דיספּאָנירן מיט די אייגענע זאַכן געווען אַ שטאַרקער קלאַפּ.

אויף מאָרגן אינדערפרי זיינען פון לאַגער אַרויסגעגאַנגען צו דער אַרבעט ניט נאָר אַזעלכע מענער און פרויען, וועלכע האָבן אין געטאָ געאַרבעט, נאָר אויך אפילו די יעניקע, וועלכע זיינען אין געטאָ מחמת עלטער אָדער קראַנקייט געווען באַפרייט פון דער אַרבעט. אין לאַגער זיינען נאָר פאַרבליבן צו־בעט־ליגנדיקע קראַנקע, זקנים און קינדער ביז לערך א יאָר 10, וועלכע זיינען געווען דעם גאַנצן טאָג אונטער דער אויפזיכט פון אייניקע אויפזעערס — אַ ביסל־געזינטערע אַלטע מענער און פרויען. וואָס פאַרא אויפזיכט דאָס איז געווען, איז איבעריק צו זאָגן...

נאָכן אָפּאַרבעטן אַ קאַלטן און נאַסן ערב־ווינטערדיקן טאָג אויפן פרייען פעלד פון אַעראָדראָם, האָבן די אַדורכגעקעלטערטע און אַדורכגענעצטע יידן אינאָוונט צוריקקערנדיק פון דער אַרבעט, שוין מער ניט געהאַט דאָס שטיקל וואַרעמע און רואיקע משפּחה־ווינקעלע, ווי אין געטאָ, נאָר אַ ריזיקע קאַזאַרמע מיט אָנגעפּיקעוועטע נאַרעס איינע אויף די אַנדערע, און איינע לעבן די אַנדערע. אינעם האַרמידער פון געגנויע אַנדערהאַלבן טויזנט מאַן איז, פאַרשטייט זיך, ניט געווען קיין רייד וועגן קענען זיך אָפּרוען. אינדערצייט, ווען אין געטאָ האָט יעדער איינער נאָך געהאַט די מעגלעכקייט צוצוגרייטן עסן פאַר זיך, לויט די מאַטעריעלע מעגלעכקייטן, האָט מען אין לאַגער געמוזט זיך באַגנוגענען מיט אַ פּאַרציע זופּ פון אַלגעמיינעם קעסל. ועל־כולם איז אַלס לאַגער־פירער באַשטימט געוואָרן אַן עכטער הורג־נפש מיט אַ סטאַזש פון מערערע קאַצעטן, דער ס. ס.־מאַן מ י א.

צוליבן רוצחישן לאַגער־פירער איז אַלעקסאָטער אַרבעטס־לאַגער פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ מוראדיקן גיהנום. פאַרן קלענסטן „חטא“ פלעגט ער מערדערלעך שלאָגן מיט זיין לאַנגער נאַגייקע און דווקא נאָך איבערן פּנים. און צו שלאָגן און צו שטראָפן פלעגט ער שוין געפינען אַ "גרונט" אויף יעדן שריט און טריט.

אין קאַמף
קעגן
נאַצישן שונא

אַ גרופּע יידישע פּאַרטיזאַ-
נער פון קאָוונער געטאָ
אין די רודניצקער וועלדער
(ווילנער געגנט)

ראַבּי בּן-אליעזר, קאָ-
מאַנדיר פון פּאַרטיזאַנער-
מחנה „קאָרטשאַגין"

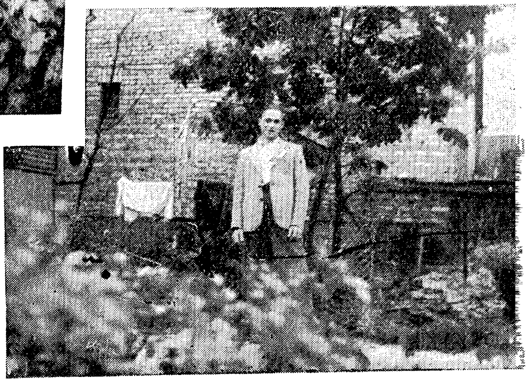

העלדישער פּאַרטיזאַן חיים
בּערמאַן (16 יאָר אַלט).
נאָכדעם ווי בּיים אויספירן
אַ וויכטיקע פּאַרטיזאַנער-
שליחות זיינען געפאַלן אַלע
זיינע חברים, האָט ער זיך
אַליין אויפגעריסן מיט אַ
האַנט-גראַנאַט, אומברענגענדיק דערביי מערערע ס.ס.-לייט

דערמאָרדעטע קאַצעטלער אינעם עסטישן קאַצעט קלאָגאַ. צוליב דער רעשיקער סאָוועטישער אָפענסיווע
האָבן די נאַצי־רוצחים שוין ניט באַוויזן צו פאַרברענען די שייטערהויפנס מיט די הרוגים

לויטן פאָרויסגעזעצענעם לאגער-רעזשים, פלעגט מען צוויי מאָל אַ טאָג *) אויפן הויף פון לאגער אדורכפירן צייל-אַפּעלן, בעת וועלכע ער פלעגט שוין אָן אויפהער פּאַכן מיט דער נאגייקע אויף רעכטס און אויף לינקס, פאַרן, כלומרשט, ניט שטיין, ווי מען דאַרף, פאַרן ארויסריידן אַ וואָרט ביים שטיין אין ריי א. א. וו.

אין לאגער האָבן מענער ניט געטאָרט אריינגיין צו די אייגענע פרויען, און אפילו ביים באגעגענען זיך אויף די טרעפּ אָדער אין די קאָרידאָרן, פלעגט מען ניט טאָרן זיך אָפּשטעלן און אדורכריידן אַ פּאָר ווערטער. פאַרן עובר-זיין אויף דער דאָזיקער פאַראָרדנונג, פלעגט דער לאגער-פירער ממיתן מיט זיין נאגייקע.

פלעגט ער כאַפּן, אַז עמיצער, גייענדיק צו דער ארבעט, טראָגט ארויס אַ העמד אָדער אן אנדער זאך, כדי עס אויסצובייטן אויף שפּייז-פּראָדוקטן, פלעגט ער ניט נאָר קאָנפיסקירן ביים יידן זיין קענגשטאנד, נאָר אַלס צוגאָב פלעגט ער אים נאָך שטארק צעשלאָגן. פלעגט זיך אים פארוועלן קאָנטראָלירן די צוריקגעקער-טע יידן פון דער ארבעט, און ער פלעגט ביי עמיצן געפינען איינגעקויפטע שפּייז-פּראָדוקטן, פלעגן ווידער פליען נאגייקע-קלעפּ, ווי האָגל. און אזוי טאָג-איין, טאָג-אויס...

קיין ווענ צוריק האָבן אָבער די געפּייניקטע יידן ניט געהאַט, און זיי זיינען דעריבער געווען געצוווּנגען צו ליידן און צו שווייגן. פלעגט עמיצער האָבן די „זכיה" ערנסט קראנק צו ווערן און פלעגט מוזן אויף אַ געוויסער צייט איבער-געשיקט ווערן אין געטאָ-שפּיטאָל, פלעגט ער עס באַטראכטן פאר אַ זעלטענעם גליק: כאָטש אויף אַ קורצער צייט זיך ארויסרייסן פון גיהנום-קאָשמאר, וואָס הייסט „ארבעטס-לאגער אלעקסאָט", אונטער דער אויפזיכט פונעם ס. ס.-סאדיסט מיאַ. די מענטשן, וואָס פלעגן קומען פון לאגער אין געטאָ, פלעגן מיט גיריקער קנאה קוקן אויף די געטאָ-יידן, וועלכע האָבן דאָס גליק זיך צו געפינען אין קרייז פון זייער משפּחה, שלאָפן אין דער אייגענער בעט און ניט האָבן אויף יעדן שריט און טריט דעם אכזריות'דיקן לאגער-פירער.

נאָך אַזאַ אוממענטשלעכער און אומדערטרעגלעכער לאגע אין אלעקסאטער לאגער, איז די שטימונג זיך צו לאָזן קאזערנירן שטארק געפאַלן, און די רעקרו-טירונג פון די ווייטערדיקע ארבעטס-לאגערן איז שוין געוואָרן ניט דעם ערד שווע-רער, ווי פריער.

* *
*

נאָך דער גרינדונג פון ארבעטס-לאגער אין אלעקסאט, איז געוואָרן אַקטועל די רעקרוטירונג פונעם שאַנצער ארבעטס-לאגער, וווּ ס'זיינען דורך יידן אליין אויסגעבויט געוואָרן הילצערנע באַראַקעס פאַרן לאגער. אמת, אין שאַנץ איז

*) פּאַרטאָג, גלייך נאָכן אויפשטיין, און אונאָוונט, נאָך דער ארבעט.

געווען פּאַרויסגעזען אַלס לאַגער־פירער אויך אַ ס. ס.־מאַן, מיטן נאָמען בענצקאָ, אָבער, צום גליק, ניט אַזאַ גרויסער רוצח, ווי זיין „קאָלעגע" מיאַ אין אַלעקסאַט. דאָס האָט אין אַ געוויסן פּרט פאַרלייכטערט די רעקרוטירונג פון שאַנצער לאַגער. חוצדעם האָט דאָס געטאָ צו יענער צייט נאָך אַלץ געלעבט אין שרעק צוליב דער דערוואַרטער אַקציע אויף קינדער און אַלטע, און פיל יידן האָבן מקבל־באהבה געווען אַלע שוועריקייטן פון לאַגער־לעבן, גלויבנדיק, אַז דורך דעם וועלן זיי אפשר קענען ראַטעווען זייערע קינדער אָדער עלטערע מענטשן.

ענדלעך איז אויך באַשטימט געוואָרן אויפן 22־טן דעצעמבער 1943 די רוימונג פון אַלט־געטאָ־ראַיאָן. ס'איז געווען זיכער, אַז ווייטער אָפּצולייגן די רוימונג וועט ניט זיין מעגלעך. דאָס האָט ווידעראַמאָל זייער פיל יידן באַוועגט זיך צו לאָזן קאַזערנירן, ווייל די אויסזיכטן צו געפינען אין איבערגעבליבענעם געטאָ־תחום אַ שטיקל ווינקעלע, ווו דעם קאָפּ אָוועקצולייגן, זיינען געווען זייער שוואַכע.

דעם 19־טן דעצעמבער 1943, אַ פּאָר טעג פאַרן רוימען דעם אַלט־געטאָ־ראַיאָן, זיינען געגנויע טויזנט יידן געוואָרן קאַזערנירט אין שאַנצער לאַגער. די איבעריקע, אַן ערך 500 יידן, זיינען קאַזערנירט געוואָרן אַ ביסל שפּעטער.

אין שאַנצער ארבעטס־לאַגער איז געלונגען איינצושטעלן אַ פיל־לייכטערן רעזשים, ווי אין אַלעקסאַט. דער לאַגער־פירער בענצקאָ האָט זיך געלאָזן וויל־גיין אויפן ייד. חשבון און האָט מחמת דעם די יידן צופיל ניט געשטערט אין אינווייניקסטן לאַגער־לעבן. צו ווערן קאַזערנירט אין אַלעקסאַט, אָדער אין שאַנץ, איז דעריבער פאַרן געטאָ־ייד געווען ווייט ניט איינס און דאָס זעלבע.

ביי דער געלעגנהייט איז אינטערעסאַנט צוצוגעבן, אַז אָנהויב־יולי 1944, אַ פּאָר טעג פאַרן דעפּאָרטירן קאָוונער געטאָ און די אַרומיקע ארבעטס־לאַגערן אין די קאַצעטן פון דייטשלאַנד, איז בענצקאָ אַנטלאָפן פון לאַגער צוזאַמען מיט אַ יידישער פרוי, מיט וועמען ער איז געווען אין נאָענטע באַציאונגען. נאָכן באַפרייען קאָוונע דורך דער רויטער ארמיי אָנהויב־אויגוסט 1944, האָט ער אין באַגלייטונג פון זיין יידישער געליבטער זיך באַוויזן אין קאָוונע און האָט געהאַפט פאַר זיין, כלומרשט, בעסערער באַנעמונג מיט די יידן אין שאַנצער ארבעטס־לאַגער, צו געפינען חן אין די אויגן פון די באָלשעוויקעס. ס'זיינען אָבער דורך די סאָוועטישע מאַכט־אָרגאַנען פעסטגעשטעלט געוואָרן זיינע חטאים אין די לאַגערן פאַר סאָוועטישע קריגס־געפאַנגענע, ביז זיין קומען קיין שאַנץ, און ער איז לויט אַן אורטייל פון קריגס־געריכט דערשאָסן געוואָרן.

* *
*

דעם 22־טן דעצעמבער 1943 זיינען טויזנטער יידן פונעם אַלט־געטאָ־ראַיאָן,

פונעם א. ג. ערשטן סעקטאָר, געווען געצוווּנגען צו פאַרלאָזן זייערע דירות און אריבערציִיען ווינען אינעם איבעריקן טייל געטאָ.

די רוימונג פונעם געטאָ-ראַיאָן האָט געמאַכט אַ פּײַנלעכן רושם. אָנהויבנדיק פון די פריע פרימאָרגן-שעה'ן ביז דער דערלויבטער שעה צו בלייבן אין גע-רוימטן קוואַרטאַל, האָבן טויזנטער יידן געשלעפּט אויף זיך זייערע בעבעכעס, „מעבל" א. א. שטוב-זאַכן. ווען טראַנספּאָרט-מיטלען איז, פאַרשטייט זיך, דאַן ניט געווען קיין רייד.

מ'האָט געקענט זען, אַ שטייגער, ווי איין ייד שלעפּט עפּעס אויף די פּלייצעס; אַ צווייטער ייד האָט וואָס-ניט-איז איינגעפּאַקט אין אַ באַלייע אָדער אין אַ וואַ-נעלע און, אָנגעבינדנדיק אָן דעם אַ שטריק, שלעפּט ער עס אַזוי אויף דער ערד; אַ דריטער פירט עפּעס פון זיין „עשירות" אויף אַ צעבראָכענעם וועגעלע אָדער שלימעלע אויף די זאַמדיקע געסלעך פון געטאָ; אַ פערטער, ניט קענענדיק מער שלעפּן זיין טישל אָדער עלמערל, איז זיך אין דעם מיאוש און לאָזט עם איבער אונטערוועגס אויף הפקר. אויף די שמאָלע און געדריטע געסלעך פון געטאָ האָט דעם גאַנצן טאָג געררוישט, ווי אויף אַ יריד... דער האַרמידער איז געווען, ווי בעת אַ גרויסער שריפה. יעדער איינער האָט זיך געמיט וואָס-מער צו ראַטעווען פון זיינע זאַכן און זיי אריבערצופירן צו זיך אין זיין נייער נאָרע.

נאָך דער רוימונג פונעם אַלט-געטאָ-ראַיאָן, איז דער תחום פון געטאָ גע-וואָרן שטאַרק פאַרקלענערט. אין אייניקע הונדערט הילצערנע הייזלעך און אין עטלעכע גרעסערע בלאָק-הייזער האָבן זיך געדראַפּט צונויפגעפּאַרן אַ 7—8 טויזנט יידן. אין פיל הייזער איז מען געווען געצוווּנגען, מחמת דער גרויסער ענגשאַפט, אויפצושטעלן צוויי עטאַזשן געלעגערס און באַזייטיקן פון ווינונג דאָס מעבל א. א. ווייניקער-נויטיקע זאַכן, כדי צו מאַכן פּלאַץ פאַר וואָס-מער שלאָף-געלע-גערס.

דאָך האָבן יידן זיך געקלאַמערט פאַר יעדן פרייז צו בלייבן וואָס-לענגער אין געטאָ און ניט ווערן קאַזערנירט אין אַן אַרבעטס-לאַגער, וווּ די לעבנס-באַ-דינגונגען זיינען געווען ניט אין ערך ערגערע, ווי אין געטאָ, אפילו שוין ביי די פאַרערגערטע באַדינגונגען.

* *
*

פאַר דער צייט, וואָס ס'איז פאָרגעקומען די רעקרוטירונג פון די גרויסע אַרבעטס-לאַגערן אין אַלעקסאָט און אין שאַנץ, זיינען גלייכצייטיק אויך פאַר-גרעסערט געוואָרן די קלענערע לאַגערן אין פּראָווינץ, ווי למשל, אין קיידאַן,

קאַשעדאַר, פּאַלעמאַן א. א. וו. שפּעטער־צו זיינען אויך געגרינדעט געוואָרן נייע קלע־נערע ארבעטס־לאַגערן אין רויטן־הויף, באַבט, קאַזלאָווע־רודע א. א. פּונקטן בשכנות פון קאָוונע.

נאָך דער אַקציע אויף קינדער, אַלטע און קראַנקע איז דער גרעסטער טייל יידן פון די ארבעטס־לאַגערן אין אַלעקסאָט און אין קיידאַן אריבערגעפירט גע־וואָרן קיין פּאָנעוועזש, וווּ ס'איז בשעתו געגרינדעט געוואָרן אַ יידישער ארבעטס־לאַגער ביים בוי פון דאָרטיקן אעראָדראָם. אין פּאָנעוועזשער ארבעטס־לאַגער זיינען, ווי ס'איז שוין געווען דערמאָנט אין אַ פריערדיקן קאַפּיטל, געבראַכט געוואָרן יידן פון לעטלאַנד, צווישן זיי אַ געוויסע צאָל געוו. קאָוונער געטאָ־יידן, וועלכע זיינען פאַרשלעפּט געוואָרן קיין ריגע אויף ארבעט בעת די צוויי איבער־זידלונגס־אקציעס, וואָס זיינען פאָרגעקומען אין פעברואַר און אָקטאָבער 1942.

סוף־יוני 1944, האַרט פאַר דער דעפּאָרטאַציע און ליקווידאַציע פון געטאָ, זיינען, ווי מיר וועלן שפּעטער זען, אויף אַן אייליקן אופן אויך קאַזערנירט גע־וואָרן ס'רוב יידישע ארבעטס־בריגאַדעס, וואָס האָבן געאַרבעט אין שטאָט, אָבער די בריגאַדע־ארבעטער האָבן ביז דאַן נאָך געלעבט אין געטאָ. די דאָזיקע ברי־גאַדעס האָט מען קאַזערנירט אין אַלעקסאָטער אָדער שאַנצער לאַגערן.

דער לאַגער־קאָמענדאַנט געקע האָט נאָך אויך געפּלאַנט אייליק צו קאַזער־נירן דעם ארבעטס־לאַגער אין פּעטראַשון און, חוצדעם, אויך צו קאַזערנירן אין קאָוונער פאָרשטאָט סלאָבאָדקע די יידישע ארבעטס־בריגאַדעס, וואָס האָבן גע־ארבעט אין די סלאָבאָדקער פאַבריקן. די דאָזיקע קאַזערנירונגען איז אים שוין אָבער ניט געלונגען אדורכצופירן מחמת דעם, וואָס דעם 8־טן יולי 1944 האָט זיך אָנגעהויבן די דעפּאָרטאַציע און ליקווידאַציע פון געטאָ.

* *
*

אין יאָר 1943, נאָך דער דייטשער קאַטאַסטראָפאַלער מפּלה ביי סטאַלינגראַד, ווען ס'איז פאָרגעקומען אן אנטשיידנדיקער איבערברוך אויפן מזרח־פראָנט לטובת סאָוועט־רוסלאַנד, איז פאַר די נאַציס צוו. אנד. אויך זייער אַקטועל גע־וואָרן די פראַגע וואָס־גיכער צו פאַרווישן די שפּורן פון זייערע באַגאַנגענע גרויל־טאָטן אין די אָקופּירטע געביטן, פונוואַנען זיי זיינען געווען געצוווּנגען בהדרגה'־דיק זיך צוריקצוציען.

אויפן 9־טן פאָרט *), ווו די היטלעריסטן האָבן איינגעאָרדנט די גרעסטע מאַסן־פאַרניכטונגס־שטעלע אין ליטע, זיינען אין די מאַסן־גריבער געלעגן צענדליקער

*) איינער פון די פאָרטן פון דער אמאָליקער קאָוונער פעסטונג.

טויזנטער הרוגים. אחוץ קאָוונער און אויסלענדישע יידן, זיינען דארטן אויך אומ־געבראכט געוואָרן סאָוועטישע קריגס־געפאנגענע א. א. ניט־יידישע קרבנות פונעם בלוטדורשטיקן נאצי־רעזשים. ס׳רוב דערמאָרדעטע זיינען אָבער געווען יידן.

סוף־זומער 1943 האָט מען אויפן 9־טן פארט אָנגעהויבן אויסצוגראָבן פון די מאסן־גריבער די הרוגים און זיי פארברענען אויף שייטערהויפנס. ביי דער דאָזיקער ארבעט איז געווען באשעפטיקט א בריגאַדע פון פיר און זעכציק מאן. אחוץ די עטלעכע צענדליק סאָוועטיש־יידישע קריגס־געפאנגענע, וועלכע האָבן שוין לענגערס געארבעט אויפן פארט ביים באגראָבן די מענטשן נאָך די עקזעקוציעס, זיינען כמעט אלע איבעריקע בריגאַדע־ארבעטער געווען יידן פון קאָוונער געטאָ.

ס׳רוב קאָוונער יידן זיינען געווען יונגטלעכע, וואָס האָבן זומער 1943 זיך ארויסגעלאָזן פון געטאָ אין וואַלד אריין צו די פּאַרטיזאנער און זיינען אונטערוועגס אריינגעפאלן אין די הענט פון דער ליטווישער פּאָליציי, וואָס האָט זיי אויסגעליפערט געשטאַפּאָ. די געשטאַפּאָ־מערדער האָבן עטלעכע צענדליק פון די דאָזיקע יידן געהאלטן אויפן 9־טן פארט, גרייט צו דער אקטועל־געוואָרענער פארברענונג פון די הרוגים. א געוויסע צאָל יידן האָט געשטאַפּאָ אויך רעקרוטירט אין געטאָ גופא פון די יעניקע ארבעטס־בריגאַדעס, וואָס דער לאגער־קאָמענדאנט געקע האָט צו יענער צייט ליקווידירט בשייכות מיט דער באַפאָרשטייענדיקער קאזערנירונג פון געטאָ.

לויטן פּלאַן פון געשטאַפּאָ, האָט די דאָזיקע אייליקע ארבעט געדארפט פארענדיקט ווערן שפּעטסטנס ביז צום פרילינג 1944. ס׳איז דעריבער באשטימט געוואָרן פאר דער בריגאַדע א „נאָרמע“ צו פארברענען טעגלעך א 4—5 הונדערט הרוגים. די מענטשן פון דער בריגאַדע זיינען געווען איינגעטיילט אין באַזונדערע ארבעטס־גרופּעס, און איטלעכע ארבעטס־גרופּע האָט געהאט צו דערלייזיקן א באשטימטע אויפגאבע פון דער ארבעט, ווי, למשל, ארויסציען די הרוגים פון די גריבער, צוגרייטן די שייטערהויפנס, צונויפלייגן די מתים אויף שייטערהויפנס, זיי ברענען א. א. וו.

שוין ניט רעדנדיק וועגן דער עצם מיאומדיקער ארבעט פון אויסגראָבן און פארברענען די הרוגים, האָבן די מענטשן, וואָס האָבן דערביי געארבעט, גאנץ גוט געוווּסט, אז ווי נאָר זיי וועלן ענדיקן די ארבעט, וועט געשטאַפּאָ געווים זיי אלעמען אומברענגען, כדי ניט צו לאָזן קיין לעבעדיקע עדות, וועלכע זאָלן קענען דערציילן פאר דער וועלט, וואָס זיי האָבן געזען און געהערט אויפן 9־טן פארט.

ביי די מער־ענערגישערע מענטשן פון דער בריגאַדע איז דעריבער אנטשטאַנען די אידעע פון זוכן א וועג, ווי אזוי צו אנטלויפן פון פארט. אז דער רעזשים

און די שמירה אויפן 9־טן פאַרט איז מצד געשטאַפּאָ געשטאַנען אויף דער „גע־עריקער הויף“, איז געווים איבעריק צו זאָגן...

צווישן די קריגס־געפאַנגענע איז געווען אַ געוו. סאָוועטישער אָפיציר, לויט זיין באַרוף אַן אינזשינער. ער האָט שוין לענגערס געהאַט געאַרבעט אויפן פאַרט און איז געווען, מער ווי אַלע אַנדערע פון דער אַרבעטס־בריגאַדע, אָריענטירט אין דער אומגעבונג פון דעם קאַזעמאַט, ווו מ'האָט זיי געהאַלטן. ביי דער מיטהילף פון אייניקע קריגס־געפאַנגענע און עטלעכע יונגנטלעכע פון געטאָ, האָט ער ענער־גיש זיך גענומען אויסצופאָרשן די מעגלעכקייטן צו קענען אַנטלויפן פון פאַרט.

נאָך לאַנגע באַאָבאַכטונגען און אויספאָרשונגען, אויף וויפיל דאָס איז בכלל געווען מעגלעך אין די ראַמען פונעם שטרענגן רעזשים אויפן פאַרט, איז דער דאָזיקער קליינער גרופּע מענטשן געלונגען צו דערגיין, אַז בשכנות פון זייער קאַמער געפינט זיך אַ טונעל, דורך וועלכן מ'וואָלט, וואַרשיינלעך, קענען זיך אַדורכרייסן ביז צום אַרויסגאַנג פון פאַרט. צוצוקומען צום דאָזיקן טונעל איז געווען מעגלעך דורך אַן אייזערנער טיר, וועלכע איז געווען בשכנות פון זייער קאַמער, אָבער וואָס איז געווען פאַרריגלט פון אינעווייניק פונעם טונעל.

צווישן די מענטשן פון דער בריגאַדע איז אויך געווען אַ יידישער מעדיצינער, דר. פּ אָ ר ט נ ו י, וואָס איז פאַר אַ וועלכן־ס'איז חטא געווען געבראַכט אויפן פאַרט, ווו ער איז געגאַנגען די פליכטן פון אַ דאָקטאָר אין דער בריגאַדע.

איינער אַ קאָוונער יידישער יונגערמאַן פון דער בריגאַדע, פּ י נ ע ק ר אַ ק י־נ אָ וו ס ק י *), לויט זיין פאַך אַ שלאָסער, וואָס האָט אָנגעהערט צו דער אָנפירנ־דיקער גרופּע, האָט אַ געוויסע צייט סימולירט אַ קראַנקייט, כדי דער יידישער דאָקטאָר זאָל אים באַפרייען פון גיין צו דער אַרבעט און אים איבערלאָזן אין קאַמער. מיט דער הילף פון אַליין־געשאַפענע בויערלעך פון טאַשן־מעסערלעך, וואָס מ'פלעגט געפינען אין די בגדים פון די הרוגים, איז אים געלונגען בגנבה אויסצו־בויערן אַ לאָך אין דער טיר, וואָס האָט געפירט אינעם אומבאַקאַנטן טונעל.

אַז די דאָזיקע וויכטיקע אַרבעט איז געווען פאַרענדיקט, האָבן די אָנפירנדיקע מענטשן באַשלאָסן צו מאַכן די לעצטע הכנות צום אַנטלויפן פון פאַרט. היות ס'איז געווען האַרט פאַר קאַלייד 1943, איז געוואָרן באַשלאָסן דאָס אַנטלויפן אַדורכצופירן אין דער נאַכט פון 24־טן אויפן 25־טן דעצעמבער, ווען די פּאָסטנס פון פאַרט וועלן בשייכות מיט ווייַנאַכטן געווים זיין בגלופנדיק און ניט אַזוי וואַכזאַם.

*) אגב, האָט ער נאָך דער באַפרייאונג דעם מחבר איבערגעגעבן די געשילדערטע פּרטים.

בײַ דער געלעגנהייט דאַרף מען צוגעבן, אַז געשטאַפּאָ האָט די מענטשן פון דער בריגאַדע ניט שלעכט געגעבן עסן און פון צײַט־צו־צײַט זיי אויך פאַרטיילט ציגאַרעטן און שנאַפּס. געשטאַפּאָ האָט עס געטאָן מחמת צוויי טעמים: ערשטנס, די מענטשן זאָלן פיזיש קענען לייסטן די פאַרויסגעזעענע אַרבעט צום באַשטימטן טערמין און, צווייטנס, פאַראַלעירן בײַ זיי דעם עוונטועלן דראַנג צו אַנטלויפן פון פאָרט. נאָכן פאַרענדיקן די אַרבעט, האָט געשטאַפּאָ במילא געהאַט בדעה זיי אומצוברענגען אויף די זעלבע שייטערהויפנס, ווו זיי פלעגן ברענען די מתים.

די אַנפירנדיקע פּערזאָנען פון דער בריגאַדע פלעגן זיך מיען אַרויסצושטעלן פאַר די געשטאַפּאָ־אויפזעער אַלס גוטע אַרבעטער און זיי האָבן אַלץ געטאָן, אַז ביז וואָס־ווען זאָלן צווישן דער בריגאַדע און דער נאַציִשער באַוואַכונג זײַן אײַנגעשטעלט, אַזוי צו זאָגן, גוטע באַציאונגען... פון צײַט־צו־צײַט פלעגן די מענטשן פון דער בריגאַדע פאַרן שלאָפן גיין אײַנאָרדנען „פאַרווײַלונגען" מיט לידער און טענץ, צו וועלכע ס'פלעגן אויך אַרײַנקומען פּאָסטנס פון דער באַוואַכונג פון פאָרט.

בשייכות מיט ווײַנאַכטן, האָט מען ערב־קאַלייד די אַרבעט פאַרענדיקט פרײַער, ווי אַלע טאָג, און די בריגאַדע האָט אויך באַקומען אויף „יום־טוב" שנאַפּס, ציגאַרעטן א. א. מתנות.

פאַרנאַכט האָבן די אַנפירער פון אַנטלויפן געמאָלדן דעם עולם פון דער בריגאַדע, אַז ס'איז צוגעגרייט געוואָרן אַ מעגלעכקייט צו אַנטלויפן פון פאָרט, און אַז דאָס וועט געשען די נאַכט.

מ'קען זיך פאָרשטעלן די שטוינענדיקע איבעראַשונג פון די מענטשן, וועלכע האָבן צום ערשטן מאָל זיך דערוווּסט פונעם גאַנצן פּלאַן... איבערגעבנדיק די דעטאַלן, ווען און ווי אַזוי דאָס וועט געשען, איז גלײַכצײַטיק אָנגעזאָגט געוואָרן זיך צו פאַרהאַלטן שטרענג־דיסציפּלינירט און פּינקטלעך אויספירן די אָנווײַזונגען פון די אַנפירער. אין קענגפאַל איז געווען אָנגעמאָלדן אומבאַרחמנות'דיק צו פּטר'ן יעדן אײנעם, וואָס וועט מיט עפּעס שטערן דעם אַלגעמיינעם פּלאַן צו אַנטלויפן.

אין קאַלייד־אָוונט איז אין קאַמער פון דער בריגאַדע פאָרגעקומען אַ שמחה'לע מיט לידער, טענץ א. א. וו. צום „באַל" איז, ווי שטענדיק, אויך געווען געקומען אַ טייל פון די פּאָסטנס. די מענטשן פון דער בריגאַדע האָבן שוין געזאָרגט פאַר דעם, אַז זייער באַקומענעם שנאַפּס זאָלן אויסטרינקען די פּאָסטנס...

נאָך דער שמחה זײַנען די פּאָסטנס אַוועק און חברה איז אַרויף אויף די נאַרעס, כלומרשט, שלאָפן. ווען דאָס ליכט איז געוואָרן אויסגעלאָשן, זײַנען אַלע

געלעגן אַנגעטאָענערהייט אויף זייערע געלעגערס און מיט פאַרכאַפּטע אָטעמס גע־וואַרט אויף די ווייטערדיקע פאַראָרדנונגען. אַלע האָבן געפילט, אַז גאַר אינגיכן וועט ווערן דעצידירט זייער גורל: לעבן — אָדער טויט?..

אַז ס'איז פאַרביי אַ לענגערע צייט און אַרום זייער קאַזעמאַט איז געוואָרן גאַר שטיל, איז מצד די אָנפירער פון אַנטלויפן אָפּגעגעבן געוואָרן אַ באַפעל שטי־לערהייט, האַלטנדיק די שיך אין די הענט, גרופּעסווייז זיך אַרויסצושאַרן פון דער קאַמער און זיך צושלייכן צו דער טיר, וואָס פירט צום טונעל.

מיט גרויס פּאַרזיכטיקייט איז אַלעמען געלונגען זיך צוצושאַרן צו דער טיר. לאַנגזאַם און אָן גערויש איז דורך דער אויסגעבויערטער לאָך אָפּגעריגלט געוואָרן די טיר, און דער עולם האָט אונטער דער באַלייכטונג פון שטיקלעך ליכט זיך געלאָזן גיין מיטן טונעל צום אַרויסגאַנג. נאָך אַ לענגערער אַרומזוכעניש, זיינען זיי צוגעקומען צום אַרויסגאַנג, וואָס האָט זיך געפונען האַרט פאַר אַ הויכן, גע־מויערטן צוים אַרום די אַלע פאַרט־געביידעס.

כדי זייערע טונקעלע סילועטן זאָלן אויפן פאָן פון שניי ניט ווערן באַמערקט מצד פּאָסטנס, וועלכע האָבן עווענטועל געקענט זיך געפינען בשכנות פון אָרט, וואָס האָט אָפּגעטיילט דעם אַרויסגאַנג פון טונעל ביז צום צוגאַנג צום צוים אַרום פאַרט, האָבן אַ פּאָר מענטשן געהאַלטן אַן אָנגעצויגענעם לײַלעך, ווי אַן עקראַן־לייוונט, און זיך באַהאַלטנדיק הינטערן לייוונט, האָבן די מענטשן גרופּעסווייז זיך צוגעשאַרט ביז צום צוים.

ווען אַלע מענטשן האָבן אויף אַזאַ אופן בשלום זיך צוגעשאַרט צום צוים, איז מיט דער הילף פון פריער־צוגעגרייטע שטריק־לייטערס, וואָס מען האָט געמאַכט פון האַנטיכער, אַלעמען געלונגען אַריבערצוקלעטערן דעם צוים און זיך געפינען אויף די פעלדער מחוץ פון פאַרט.

דאָן האָט דער עולם זיך צעשאָטן אין קליינע גרופּקעס און יחידים און אייליק גענומען אָפּציען פון ראַיאָן פון פאַרט. אַ טייל איז אינמיטן דער נאַכט דערגאַנ־גען ביז צום געטאָ — אַ מהלך פון 5—6 קמ. — און האָט זיך אַריינגעגנבעט אָדער אין געטאָ גופא, אָדער אין נאָר־וואָס גערוימטן ראַיאָן פון אַלט־געטאָ, פונ־וואַנען זיי האָבן שפּעטער שוין ווי־ניט־איז זיך אַריינגעכאַפּט אין געטאָ־תחום. די איבעריקע מענטשן זיינען אַוועק אין דער ריכטונג צו די וועלדער אַרום קאָוונע.

מ'קען זיך פאָרשטעלן די ציין־קריצעניש אין קאָוונער געשטאַפּאָ, ווען מ'האָט דאָרט זיך דערוווסט וועגן דעם אַנטלויפן פון פאַרט. געשטאַפּאָ האָט, נעבעך, געהאַט אַ פאַרשטערטן ווייַנאַכטן... וועלנדיק אויסמיידן אַ ווײַסטן סקאַנדאַל מצד די הויכע נאַצי־ספערן אין בערלין פאַרן צולאָזן אַזאַ מאוסע מעשה, האָט געשטאַפּאָ אייליק אָרגאַניזירט אַ געיעג אויף די אַנטלאָפענע. אַ סך אַנטלאָפענע

זיינען טאַקע אומגעקומען ביים פאַרפאָלגן זיי, אָדער זיינען אריינגעפאלן לעבע־דיקע אין די הענט פון געשטאַפּאָ.

אַ פּאָר צענדליק מענטשן, בעיקר פון די יעניקע, וועמען ס'איז געלונגען זיך אריינצוכאַפּן אין געטאָ און דארט זיך אויסצובאַהאַלטן, זיינען שפּעטער־צו אַוועק צו די פאַרטיזאנער, כדי מיט געווער אין די הענט זיך נוקם צו זיין אַן די נאַציס. אַ טייל פון זיי האָט בשלום אדורכגעמאכט די פאַרטיזאנער־תקופה און האָט ענד־לעך דערלעבט די באַפרייאונג.

די אַלע געכאַפּטע זיינען מצד געשטאַפּאָ תיכף דערשאָסן געוואָרן. כדי פונ־דאָסניי צו רעקרוטירן די ארבעטס־בריגאַדע, האָט געשטאַפּאָ, לויט די אָנווייזונ־גען פונעם דייטשן ארבעטס־אמט אין געטאָ, צונויפגענומען יידן פון געטאָ־קיבוץ ווי אויך פון די ארבעטס־לאַגערן. ווי מ'האָט בשעתו גערעדט צווישן דער געטאָ־באַפעלקערונג, איז דאָס צונויפשטעלן די רשימה פון די מענטשן פאַר אָט דער בריגאַדע פאַרגעקומען מיט דער „מיטהילף" פון אייניקע העכערע יידישע געטאָ־פונקציאָנערן, וואָס האָבן געהאט אַ השפּעה אויף דער טעטיקייט פונעם דייטשן ארבעטס־אמט אין געטאָ. די פונדאָסניי־אָרגאַניזירטע בריגאַדע האָט געדאַרפט פאַרענדיקן די אָנגעהויבענע ארבעט פון פאַרברענען די אויסגעגראָבענע הרוגים, און די מענטשן, וועלכע מ'האָט איצט שוין געהאַלטן אונטער אַ זייער־שטרענגער שמירה, זיינען נאָכן פאַרענדיקן די ארבעט דאָרטן גופא אומגעבראַכט געוואָרן.

די געטאָ־יידן האָט, פאַרשטייט זיך, שטארק הנאה־געטאָן די העלדישע גע־שיכטע מיטן אנטלויפן פון פאָרט. די מורא, אַז פאַרן געטאָ זאָל דערפון ניט ארויסקומען קיין שלעכטס, האָט, צום גליק, זיך ארויסגעוויזן פאַר אומבאַגרינדעט, און דאס געטאָ האָט צוליב דעם ענין ניט געליטן.

* *
*

די ערשטע־פּאָר חדשים פון יאָר 1944 זיינען אין געטאָ פאַרביי אין אַ פאַר־העלטנישמעסיק־רואיקער אַטמאָספער. דער לאַגער־קאָמענדאַנט געקע איז ארום ניי־יאָר געווען אוועקגעפאָרן אויף אַ פּאָר וואָכן אורלויב און ס'איז געווען צו דערוואַרטן, אז פאַר דער צייט פון זיין אורלויב וועלן, מסתמא, אין געטאָ קיין ערנסטע פּאַסירונגען ניט פאַרקומען. און אַזוי איז טאַקע געווען.

במשך דעם דאָזיקן צייט־אָפּשניט זיינען אין לעבן פון געטאָ־ישוב געווען צו פאַרצייכענען פאָלגנדיקע מער־ווייניקער וויכטיקע געשעענישן.

— × × —

די אַלץ־ערגער־ווערנדיקע מיליטערישע לאַגע פון נאַצישן דייטשלאַנד און זיינע פאַרבינדעטע אויף אַלע פראָנט־אָפּשניטן, דאָס אומאויפהערלעכע צוריקציען זיך פון די דייטשע חיילות פון ס'רוב אָקופּירטע געביטן אין רוסלאַנד ווי אויך פון

איטאַליע, ווו די מערב־אַליאירטע האָבן אָפּגעהאַלטן קענטיקע נצחונות, די סיסטע־מאַטישע באָמבאַרדירונגען פון די דייטשע אינדוסטריע־צענטערן, האפנס, גרויסע שטעט א. א. וו. האָט אויף דער געטאָ־באַפעלקערונג געווירקט שטאַרק דערמוטיקנדיק און געקרעפטיקט די האָפענונג אויף בעסערע צייטן. אַז דער היטלעריזם קייקלט זיך וואָס אַ טאָג ווייטער אַליץ נענטער צו זיין אומפאַרמיידלעכער מפּלה, איז שוין דאַן געווען מער ווי קלאָר. די הויפּט־פראַגע איז נאָר געווען: ווער פון די געטאָ־יידן וועט דערלעבן די שעה פון באַפרייאונג?...

ידיעות וועגן דער לאַגע אויף די פראָנטן, אַלגעמיינע פּאָליטישע נייס א. א. וו. פלעגט דאָס געטאָ צו יענער צייט דערגיין הן פון די ליטווישע און דייטשע צייטונגען, וועלכע מ'פלעגט ביי דער אַרבעט אין שטאָט אומלעגאַל זיך איינשאַפן און דערנאָך זיי אַריינשמוגלען אין געטאָ, הן מצד די יעניקע יידן, וועלכע האָבן געאַרבעט אַלס ראַדיאָ־מעכאַניקער אין די דייטשע דינסטשטעלעס אין שטאָט. די דאָזיקע ראַדיאָ־מעכאַניקער פלעגן שוין געפינען אַ פּאַסיקע געלעגנהייט ביי דער אַרבעט צו הערן געהיים אויסלענדישן ראַדיאָ. חוצדעם האָבן די לינקע עלעמענטן אין געטאָ אַ געוויסע צייט געהאַט אַ געהיימען ראַדיאָ־אַפּאַראַט, און זיי פלעגן איבערגעבן ידיעות בעיקר פון מאָסקווער ראַדיאָ.

די וויכטיקסטע ידיעות פון פאַרשיידענע מקורות פלעגן גיין פון מויל־צו־מויל און פלעגן מיט דער שנעלקייט פון אַ בליץ פאַרשפּרייט ווערן צווישן דער געטאָ־באַפעלקערונג. צוליב פאַרשטענדלעכע טעמים איז דער אינטערעס צו די פּאָלי־טישע און מיליטערישע געשעענישן געווען ביי די געטאָ־יידן זייער גרויס. איט־לעכער ייד אין געטאָ האָט גאַנץ גוט געוווּסט, אַז זיין פּערזענלעכער גורל איז אין אַ גרויסער מאָס אָפּהענגיק פונעם אויסגאַנג פון די גרויסע וועלט־געשעענישן.

— × × —

די עקאָנאָמישע לאַגע אין געטאָ איז צו יענער צייט געווען ניט קיין שלעכטע. אַחוץ דער אָפיציעלער פאַרפלעגונג, וואָס איז געווען פיל בעסער ווי דאַן, ווען דער שטאָט־קאָמיסאַריאַט האָט געבאַלעבאַטעוועט מיטן געטאָ, האָט דער לאַגער־קאָמענדאַנט געקוקט כמעט ווי ניט געשטערט די יידן אַריינצוטראָגן שפּייז־פּראָדוקטן, וואָס מ'פלעגט איינקויפן אין שטאָט ביי דער אַרבעט.

אמת, איטלעכער געטאָ־ייד האָט געלעבט אַזוי, ווי זיינע מאַטעריעלע מעגלעכ־קייטן האָבן אים דערלויבט. קיין הונגער האָט אָבער דאַן אין געטאָ קיינער ניט געליטן.

ביי דער געלעגנהייט איז נויטיק צו באַמערקן, אַז ניט ווייניק פּערזאָנען פון דער „געטאָ־אַריסטאָקראַטיע", ד. ה. העכערע פונקציאָנערן פון יידישן געטאָ־אַפּאַראַט און „מקורבים" צו די דייטשע מאַכטהאָבער, פלעגן אפילו פון צייט־צו־צייט ביי זיך אין שטוב מאַכן פאַרוויילונגען, ווו אנשי שלומנו פלעגן דורך נאַכט שכורן און זיך לאָזן וווילגיין אויף פון אַנדערע ערדישע תענוגים...

די דאָזיקע אויפפירונג פון אַ געוויסן טייל „יעלות" *) איז געשטאַנען אין אַ שרייאיקער סתירה צום לעבן פונעם רוב פון דער געטאָ־באַפעלקערונג, וואָס האָט מיט גרויסע מאַטערנישן געשלעפּט דעם יאָך פון געטאָ־גלות.

בכלל האָט דאָן געמאַכט דעם איינדרוק, אַז געקע לאָזט בכיוון אויפהאַלטן דעם לעבנס־סטאַנדאַרט אין געטאָ אויף אַ לפי־ערך נשקשה'דיקער הויך, כדי אויף אַזאַ אופן ביי די געטאָ־יידן צו פּאַראַליזירן זייער גרייטקייט אוועקצוגיין אין וואַלד אָדער אין שטאָט. די דאָזיקע פּאָליטיק מצד געקען, מוז מען מודה־זיין, איז ניט געבליבן אָן דערפאָלג. זייער פיל געטאָ־יידן, וואָס וואָלטן ביי געוויסע אָנשטרענגונגען יאָ געקענט שאַפן אַ מעגלעכקייט אוועקצוגיין פון געטאָ, האָבן זיך געלאָזן פאַרפירן פון „גוטן" לעבן אין געטאָ און האָבן ווייניק געזאָרגט וועגן אוועקגיין אין שטאָט.

אין סך־הכל מוז מען דעריבער פעסטשטעלן, אַז וואָס איז שייך דער עקאָנאָמישער לאַגע האָט די געטאָ־באַפעלקערונג דאָן ניט געהאַט קיין יסוד אויף וואָס שטאַרק זיך צו באַקלאָגן.

— × × —

סוף־יאַנואַר 1944 האָט געקע פאַראָרדנט אַדורכצופירן אין געטאָ און אין די אַרבעטס־לאַגערן אַ רעגיסטראַציע פון דער גאַנצער באַפעלקערונג, איינשליסלעך קינדער, ניט קיין אַרבעטנדיקע אַלטע, קראַנקע א. א. וו. פאָרמעל איז די רעגיסטראַציע געווען בשייכות מיטן אויפשטעלן אַ גענויע קאַרטאָטעק פון דער גאַנצער יידישער באַפעלקערונג, וואָס האָט געהערט צום „קאָנצענטראַציאָנס־לאַגער קאָוון".

היות ביי די געטאָ־יידן איז דאָן נאָך געווען פריש אין זכרון די פאַרגעקומענע אַקציע אויף קינדער, אַלטע און קראַנקע אין שאַוולער געטאָ און ס'איז געווען אַ חשד, אַז אַזאַ אַקציע קען מען בקרוב אויך דערוואַרטן אין קאָוונער געטאָ, איז אַנטשטאַנען די מורא צו רעגיסטרירן די קלענערע קינדער. אויך האָבן עלטערע מענטשן זיך געשראָקן אָנצוגעבן ביי דער רעגיסטראַציע זייער ריכטיקן עלטער.

די משפחות, וואָס האָבן פאַרמאָגט קליינע קינדער אָדער אַלטע און קראַנקע, האָבן געהאַט ניט ווייניק קאָפּ־דרייעניש מיטן ענין רעגיסטראַציע.

— × × —

במשך די ערשטע פּאָר חדשים פון יאָר 1944 איז פאָרגעקומען אַ גרעסערע הוספה־קאַזערנירונג אין שאַנצער אַרבעטס־לאַגער און, חוצדעם, קלענערע הוספה־קאַזערנירונגען אין די אַנדערע אַרבעטס־לאַגערן. די קלענערע הוספה־קאַזערני־

*) „יאַלעס" האָט מען אין געטאָ גערופן די העברעיש ייד. געטאָ־באַאַמטע. וועגן באַגריף „יעלות" — ז. „באַמערקונגען צום פאַלקלאָר אין קאָוונער געטאָ".

רונגען פֿלעגן געשעען מחמת עטלעכע טעמים: ערשטנס, איז בכלל געווען נויטיק צו פֿאַרגרעסערן די צאָל מענטשן אין די לאַגערן און, צווייטנס, פֿלעגן איינצלנע פֿערזאָנען מחמת קראַנקייט אָדער גוטע פֿאַרבינדונגען מיט די באַטרעפֿנדיקע יידישע געטאָ־מושלים באַפֿרייט ווערן פֿון די אַרבעטס־לאַגערן. אויף זייער אָרט פֿלעגט מען דאַרפֿן שיקן נייע מענטשן.

קאַזערנירן אַ מענטשן אין אַן אַרבעטס־לאַגער, בפֿרט אין אַלעקסאַטער לאַגער, איז פֿאַר אַ געטאָ־ייִד געווען אַ געוויסע טראַגעדיע. אגב, איז עס אויך געווען איינע פֿון די שטראָף־מיטלען פֿאַרן עובר־זיין אויף די פֿאַרשריפֿטן פֿון געטאָ־קאָדעקס.

דער דראַנג זיך אַרויסצורייסן פֿון די אַרבעטס־לאַגערן איז געווען זייער גרויס. ווער ס'האָט נאָר געהאַט דעם קלענסטן שאַנס זיך צו באַפֿרייען פֿון לאַגער, פֿלעגט עס טאָן. דער קאָנטראַסט צווישן לעבנס־סטאַנדאַרט אין געטאָ און אין אַרבעטס־לאַגער איז געווען צו שרייאיק, אַז אַ געטאָ־ייִד זאָל זיין גלייכגילטיק צו דער פֿראַגע פֿון בלייבן אין געטאָ, אָדער ווערן אַרויסגעשיקט אין אַן אַרבעטס־לאַגער.

— × × —

אינעם דאָזיקן צייט־אָפּשניט איז צווישן דער געטאָ־יוגנט אָנגעגאַנגען אַן אינטענסיווע באַוועגונג אַוועקצוגיין אין וואַלד צו די פּאַרטיזאַנער. צו יענער צייט איז אין געטאָ אויך געשאַפֿן געוואָרן די אומלעגאַלע אָרגאַניזאַציע, וואָס האָט זיך פֿאַרנומען מיטן ווערבירן און איבערשיקן מענטשן פֿאַר די פּאַרטיזאַנער־מחנות. צום געהיימען פּאַרטיזאַנער־קאָמיטעט, וואָס איז באַשטאַנען פֿון פֿאַרשטייער פֿון די אומלעגאַלע געזעלשאַפֿטלעכע גרופּירונגען אין געטאָ, האָבן אויך אָנגענומען מיטגלידער פֿונעם עלטעסטן־ראַט און פֿון דער לייטונג פֿון דער יידישער געטאָ־פּאָליציי. דער דאָזיקער פֿאַקט האָט געהאַט זייער אַ וויכטיקע באַדייטונג פֿאַר דער אַנטוויקלונג פֿון דער פּאַרטיזאַנער־באַוועגונג אין געטאָ.

אויב לכתחילה האָבן די איניציאַטאָרן פֿון דער פּאַרטיזאַנער־באַוועגונג געדאַרפֿט זיך היטן ניט נאָר פֿאַר די ניט־יידישע פֿאַקטאָרן מחוץ דעם געטאָ, נאָר טיילווייז אויך פֿאַר דער ייִד. אַדמיניסטראַציע, איז איצט דער לעצטער מאָמענט אָפּגעפֿאַלן און דאָס האָט זייער פֿיל באַדייט. נאָכמער, די דאָזיקע קאָאָרדינאַציע פֿון די פֿאַרשיידענע געז. גרופּירונגען אינעם געטאָ־ישוב, איינשליסלעך די העכסטע אינסטאַנצן פֿון דער יידישער געטאָ־אַדמיניסטראַציע, ווי דאָס זיינען געווען דער עלטעסטן־ראַט און די לייטונג פֿון דער יידישער געטאָ־פּאָליציי, האָט מיטאַמאָל געעפֿנט גאַנץ נייע און ניט אין ערך ברייטערע פּערספּעקטיוון פֿאַרן וווקס פֿון דער דאָזיקער ייִד. ווידערשטאַנד־באַוועגונג קעגן די נאַציס.

גלייכצייטיק מיטן אויסברייטערן דעם באַזיס פון אָט דער באַוועגונג אין געטאָ גופא, זיינען בשעתו אויך אונטערגענומען געוואָרן שריט מצד די לינקע עלעמענטן איינצושטעלן אַ פיל ענגערן קאָנטאַקט און צוזאמענארבעט צווישן דער דאָזיקער אָרגאַניזאציע אין געטאָ און די לינקע קרייזן אין שטאָט. דאָס איז גע־טאָן געוואָרן מיט דער אויסרעכענונג, אַז אַלץ, וואָס האָט אַ שייכות צו דער דאָ־זיקער ארבעט, זאָל גיין כשורה.

די אדורכגעפירטע געלט־זאמלונגען אין געטאָ, בעיקר ביי די גוט־סיטואירטע בריגאַדע־מענטשן, פלעגן דערמעגלעכן צו דעקן די הוצאות ביים איינשאפן זיך געווער פאר די אָפּפאָרנדיקע אין וואַלד, ווי אויך צו באַזאָרגן אויטאָס איבערצו־שיקן די מענטשן וואָס־נעגנטער צו די פּאַרטיזאַנער־נעסטן. די גאנצע באַוועגונג האָט בשעתה געהאט פארקאַפּט גרעסערע גרופּעס יונגע מענטשן און ס'האָט געמאכט דעם איינדרוק, אַז ניט געשטאַפּאָ, ניט דער לאגער־קאָמענדאַנט געקע זיינען אינפאָרמירט וועגן דעם, וואָס ס'קומט פאָר אין דעם פּרט אין געטאָ.

דערווייל האָט מען געזען אויסצונוצן די גינסטיקע קאָניוקטור און ס'איז אויך דעם געביט געווען לעבעדיק.

היות דאָס אַלץ איז פאָרגעקומען מיט דער ידיעה און מיטהילף מצד די יידישע געטאָ־אינסטיטוציעס, איז אַלץ אין געטאָ געשטאַנען צו דער דיספּאָזיציע פון דער דאָזיקער באַוועגונג. די יידישע פונקציאָנערן ביים געטאָ־טויער פלעגן שוין אַזוי קונציק פארדרייען די קעפּ פון די דייטשע פּאָסטנס, אַז ווען פון געטאָ פלעגט אַ פּאַרטיע יידן מיט געווער אין די קעשענעס ארויסגיין צו די פּאַרטיזאַנער, פלעגט עס פאר די פּאָסטנס הייסן, אַז דאָס גייט גאָר א בריגאַדע צו דער ארבעט אין שטאָט...

אדער, למשל, פון די גרויסע געטאָ־וואַרשטאַטן, וווּ יידן פלעגן אַרבעטן ביי פאַרשידענע באַשטעלונגען פאר דער דייטשער ווערמאַכט, פלעגט מען, ווי שוין געזאָגט, מיטן ווּיסן פון דער יידישער לייטונג פון די וואַרשטאַטן, אַרויסגנבענען פאר די פּאַרטיזאַנער דייטשע מיליטערישע בגדים, שטיוול א. א. נויטיקע זאכן.

כדי צו שאַפן אַ לייכטערע מעגלעכקייט אַוועקצוגיין פון געטאָ, האָט מען אויך געזען אויסצונוצן דעם פאַקט, וואָס צו יענער צייט איז אַ גרעסערע אַרבעטס־בריגאַדע *) געווען באַשעפטיקט ביים אדורכפירן אַן אונטערערדישן טעלעפאָן־און טעלעגראַף־קאַבעל צווישן קאָוונע און מאַריאַמפּאָל. היות לכתחילה פלעגט מען די יידישע אַרבעטער אַלע טאָג פירן פון געטאָ צו דער אַרבעט און צוריק, פלעגן פיל יונגטלעכע, וואָס פלעגן זיין גרייט אַוועקצוגיין צו די פּאַרטיזאַנער, מיטפאָרן

*) זי האָט געהייסן: „בלאַנק קאַבעל".

צו דער ארבעט אויפן שאסיי קאוונע=מאריאמפאל, און דארטן פלעגן זיי זען נעלםצו ווערן. שפעטער=צו איז די דאזיקע בריגאדע געווארן קאזערנירט אין מאריאמפאל, ווו זי איז געווען ביז צו יענער צייט, ווען די ארבעט איז פארענדיקט געווארן.

צוליב אלץ צוזאמען קען יענע צייט פאררעכנט ווערן ווי די „גאלדענע תקופה“ אין דער געשיכטע פון דער פארטיזאנער=באוועגונג אין קאוונער געטא.

ווען אין קאוונער געשטאפא איז געקומען דער טרויעריק=בארימטער ליקווידאטאר פון ווילנער א. א. געטאס, דער געשטאפא=„ספעציאליסט“ פאר יידן=ענינים, דער מאסן=מערדער קיטעל, וואס האט זיך גענומען אינטערעסירן מיטן געטא=לעבן, איז די טעטיקייט פון דער דאזיקער באוועגונג געווארן אלץ שווערער. ענדלעך איז מצד געשטאפא געקומען דער צעשמעטערנדיקער קלאפ פאר דער פארטיזאנער=באוועגונג בעת דער קינדער־אקציע און ארעסט פון דער יידישער געטא=פאליציי סוף=מערץ 1944.

פון די יעניקע געטא=יידן, וואס זיינען געווען באזונדערס=אקטיוו אין דער געהיימער ארגאניזאציע צו ווערבירן פארטיזאנער און זיי אפצושיקן אין וואלד אריין, איז נויטיק צו דערמאנען די מער=וויכטיקערע פערזאנען.

א) מצד די לינקע קרייזן:

ח י י ם י ע ל י ן — הויפט=אנפירער פון דער פארטיזאנער=באוועגונג. מערערע פרטים וועגן זיין פערזענלעכקייט וועט דער לייענער געפינען אין די אנדערע קאפיטלעך פונעם בוך *).

ד י מ א ה א ל פ ע ר ן — א יונגערמאן פון דער קאוונער אסימילירטער יידישער אינטעליגענץ. זיין פאטער — אגב, א משומד — איז געווען אין קאוונע אן אדוואקאט. דימקע, ווי מ'פלעגט אים גוטמוטיק רופן, האט אין דער אנפירערשאפט פון ווידערשטאנדס=באוועגונג גענומען אן אקטיוון אנטייל. א מענטש, א נח=לבריות אין עכטן זין פון ווארט, האט ער גענאסן די סימפאטיע מצד אלע געזעלשאפטלעכע שטרעמונגען אין געטא. אים איז געלונגען אריבערצולעבן דעם קאצעט דאכאו און האט נאך דער באפרייאונג זיך צוריקגעקערט קיין ליטע.

אינזש. ש מ ע ו ן ר א ט נ ע ר — לכתחילה געווען א מיטארבעטער פון ייד. ארבעטס=אמט. בהדרגה'דיק געווארן נאענט צו די לינקע. שפעטער=צו געווען איינער פון די אנפירנדיקע פערזאנען פונעם געהיימען קאמיטעט. אינמיטן=אפריל 1944 געווארן דערשאסן בעת געשטאפא איז איבערגעפאלן א יידישע פארטיזאנער=גרופע ניט ווייט פון געטא**).

*) בפרט אינעם קאפיטל=אפשניט: „ארעסט פון ייד. פארטיזאנער=פירער חיים יעלין“.

**) ז. „געשטאפא=איבערפאל אויף א יידישער פארטיזאנער=גרופע“.

ירחמיאל בערמאַן — בעת דער סאָוועטישער תקופה אין ליטע געווען טעטיק ווי אַן ארטיסט אויף דער יידישער בינע. האָט פיל געטאָן ביים פאַרשאַפן געווער פאר די פּאַרטיזאנער. אין מערץ 1943 איז ער, ווי שוין פריער דערמאָנט, ארעסטירט געוואָרן ביים אריינטראָגן אין געטאָ אַ ראקעטע. אדאנק ליפּצערס אינטערווענץ איז ער באַפרייט געוואָרן. איז געווען צווישן דער פריער־אָנגעוויזענער ייד. פּאַרטיזאנער־גרופּע, וואָס איז איבערגעפאלן געוואָרן מצד געשטאַפּאָ און איז נאָכן ניצול־ווערן בעת דער שיסעריי אוועק צו די פּאַרטיזאנער. נאָך דער באַפרייאונג אוועק פון ליטע מיטן שטראָם פון דער בריחה.

מנשה סאַפּאָזשניקאָוו — לויטן באַרוף אַ מאַלער. געווען טעטיק אין דער קרימינעלער אָפּטיילונג פון דער ייד. געטאָ־פּאָליציי. איז געווען אַ זייער־דרייסטער און ענערגישער יונגערמאַן, וואָס האָט פיל געטאָן פאר די לינקע ווי אויך פאר די פּאַרטיזאנער. אומגעקומען בעתן דערמאָנטן איבערפאַל אויף די ייד. פּאַרטיזאנער.

דר. רודאָלף וואָלסאָנאָק — אַ גוט־באַקאַנטער זשורנאַליסט. געווען אַ זייער געבילדעטער און פעאיקער מענטש. אין געטאָ לכתחילה געווען לייטער פון אעראָדראָם־אָפּטיילונג אינעם ייד. ארבעטס־אמט. שפּעטער־צו געוואָרן לייטער פונעם סטאַטיסטישן אַמט. איינער פון די וויכטיקסטע מיטגלידער פון דער „קאַזערנירונגס־קאָמיסיע", וואָס האָט געהאַט צו באַשטימען די מענטשן פאר די ארבעטס־לאַגערן. אין דעם פּרט זאָל ער האָבן געהאַט אויף זיין געוויסן אַ היפּש ביסל חטאים. אין געטאָ זיך געהאַלטן נאָענט צו די לינקע. ווי אַ געוו. אָפיציר פון דער פּוילישער ארמיי, מיטגעהאָלפן ביי די מיליטערישע ענינים פון דער פּאַרטיזאנער־אָרגאַניזאציע. געוואָרן פארשלעפּט אין דאַכאַוער קאַצעט. נאָך דער באַפרייאונג אָנגעהויבן ארויסצוגעבן אין לאַנדסבערגער לאַגער אַ יידישע צייטונג מיט לאטיינישע בוכשטאַבן*). געווען אַ קראַנקער מענטש און איז נאָך אַן אָפּעראַציע געשטאָרבן אין מינכען דעם 31־טן דעצעמבער 1945.

משה שערמאַן — א יונגערמאַן, וואָס איז שוין לענגערס געווען טעטיק אין די לינקע קרייזן. פון געטאָ אוועק צו די פּאַרטיזאנער. נאָך דער באַפרייאונג צוריקגעקומען קיין קאָוונע און האָט פיל געטאָן פארן דאָרטיקן ייד. קינדער־היים.

דוד ראַטנער — מצד די לינקע געשיקט געוואָרן צו ארבעטן אין דער ייד. געטאָ־פּאָליציי און אין דער „קאַזערנירונגס־קאָמיסיע". האָט פיל געטאָן ביים אָפּשיקן די מענטשן אין וואַלד. שפּעטער־צו אליין אוועק צו די פּאַרטיזאנער. אומגעקומען אין די וועלדער ארום קאַזלאָווע־רודע אַ פּאָר טעג פאר דעם, ווי די דאָזיקע געגנט איז באַפרייט געוואָרן פון דער רויטער ארמיי.

---

*) „Landsberger Lager-Cajtung"

ב) מצד די ציוניסטישע שטרעמונגען:

משה לעווין — אַ לענגערע צייט געווען שעף פון דער יוד. געטאָ־פּאָליציי. האָט געהערט צו די רעוויזיאָניסטן. געהאט אין געטאָ ניט ווייניק שונאים, מחמת ער איז געווען אַ שטרענגער מענטש און פלעגט מיט מענטשן אָפּט זיך באַגיין צו הארב. האָט געהאט גרויסע פאַרדינסטן פאַר דער פּאַרטיזאַנער־באַוועגונג אוןביים בויען „מאַלינעס". בעתן ארעסטן פון דער ייד. געטאָ־פּאָליציי סוף־מערץ 1944 *) האָט דער געשטאַפּאָ־תלין קיטעל אים דעם ערשטן שטארק געפּייניקט און גלייך נאָכדעם דערשאָסן. בעת דער אויספארשונג אויפן פאָרט זיך געהאלטן זייער דרייסט און ווירדיק.

הירש לעווין — איינער פון די אָנפירער פון דער רעוויזיאָניסטישער באוועגונג אין ליטע. נאָכן אריינמארש פון די סאָוועטן קיין ליטע, געוואָרן ארעסטירט און איז געזעסן אין תפיסה. ווען די דייטשן האָבן אָקופּירט קאָוונע, איז ער צוזא־מען מיט אנדערע ארעסטירטע ארויס פון תפיסה, ווייל די באָלשעוויקעס האָבן ניט באַוויזן צו עוואַקואירן די ארעסטירטע. אין געטאָ געווען אַ פירנדיקע פּערזאָן אינעם עלטעסטן־ראַט. אין געהיימען פּאַרטיזאַנער־קאָמיטעט געווען פון די אַק־טיווסטע מיטגלידער. נאָכן ארעסט פון דער ייד. געטאָ־פּאָליציי און ליקווידירונג פון עלטעסטן־ראַט, איז ער מצד קיטעלן שטארק געזוכט געוואָרן. אים איז אָבער געלונגען זיך אויסצובאַהאַלטן פריער אין געטאָ און דערנאָך אין שטאָט, וווּ ער האָט דערלעבט די באפרייאונג. נאָך דער באפרייאונג געהאלפן גרינדן דעם קאָוונער ייד. קינדער־היים. לויט אַ מסירה מצד אַ ייד. יונגערמאַן, אַז ער, לעווין, זאָל האָבן בעת דער גרויסער אקציע זיך אָפּגעזאָגט צו בעטן דעם געשטאַפּאָ־רוצח ראַוקאַ, וואָס האָט אָנגעפירט מיט דער סעלעקציע, ער זאָל באַפרייען דעם יונגנמאַנס צוגענומענע עלטערן, הגם לעווין האָט עס פאַר אנדערע יידן יאָ געטאָן, — איז ער מצד דעם סאָוועטישן זיכערהייטס־דינסט ארעסטירט געוואָרן און איז שפּור־לאָז פארשוווּנדן פון קאָוונע. לויט שפּעטערדיקע ידיעות זאָל מען אים האָבן פאַר־שיקט אין אן ארבעטס־לאַגער אין די סאָוועטישע צפון־געביטן.

יצחק גרינבערג — העכערער פונקציאָנער פון דער ייד. געטאָ־פּאָליציי. געווען אן אָנפירנדיקער חבר פון דער ציוניסטישער יוגנט־אָרגאַניזאציע אין געטאָ „אבצ" **). איז געווען אַ העלדישער יונגערמאַן, וואָס האָט פיל אויפגעטאָן פאַר די פּאַרטיזאַנער־ענינים. געווען אַ זייער־ערלעכער מענטש און האָט, לויט זיינע מעגלעכקייטן, באַקעמפט די אנטי־געזעלשאפטלעכע דערשיינונגען אין געטאָ־לעבן. בעתן ארעסט פון דער ייד. פּאָליציי געוואָרן דערשאָסן אויפן 9־טן פאָרט.

---

*) ז. „אומגעריכטער אוועקפירן די ייד. פּאָליציי אויפן 9־טן פאָרט".

**) ז. „ציוניסטישע טעטיקייט אין געטאָ".

מ. בראַמסאָן — לויטן באַרוף אַ לערער. אַ געוו. אָפיציר פון דער ליטווי־שער אַרמיי און אַן אָנפירער אין „פאַרבאַנד פון די ייד. פראָנט־קעמפער אין ליטע". פאַרנומען העכערע פּאָסטנס אין דער ליטונג פון דער ייד. געטאָ־פּאָליציי. מיט־געהאָלפן דער פּאַרטיזאַנער־באַוועגונג, בפרט אין איר אָרגאַניזאַציע־פּעריאָד. גע־וואָרן פאַרשלעפּט קיין דאַכאַו. זייענדיק אַ ליידנשאַפטלעכער רויכערער, פלעגט ער אין קאַצעט אוועקגעבן זיין לעצטן ביסן ברויט, כדי צו באַקומען עפּעס צום רויכערן. איז מחמת דעם אויסגעגאַנגען פון הונגער האַרט פאַר דער באַפרייאונג.

ביי דער געלעגנהייט איז אויך נויטיק צו דערמאָנען אייניקע ייד. פרויען, וואָס זיינען געווען אַקטיוו אין דער פּאַרטיזאַנער־באַוועגונג:

אָליאַ מייזעל — זיך שטאַרק אָפּגעגעבן מיט די פּאַרטיזאַנער־ענינים. אַחוץ דעם געווען אַקטיוו אויך אין די לינקע קרייזן. אוועק אין וואַלד, ווו זי איז קראַנק געוואָרן און געשטאָרבן.

איידל פּילאָווניק — פיל געהאָלפן ביים אַריינטראָגן אין געטאָ געווער פאַר די פּאַרטיזאַנער. געווען אין וואַלד און האָט דערלעבט די באַפרייאונג.

איר ברודער טוביה פּילאָווניק, אַ יונגנטלעכער פון אַ יאָר 18, איז גייענ־דיק צו די פּאַרטיזאַנער אַרעסטירט געוואָרן אונטערוועגס און איז אָפּגעשיקט גע־וואָרן אויפן 9־טן פאָרט ביים פאַרברענען די אויסגעגראָבענע הרוגים. נאָכן אַנט־לויפן פון דער דאָזיקער בריגאַדע האָט ער זיך אויסבאַהאַלטן אין געטאָ, פונוואַנען ער איז אוועק אין וואַלד. אויספירנדיק אַ שליחות פון די פּאַרטיזאַנער, איז ער פרילינג 1944 אַרום קאָוונע דערשאָסן געוואָרן.

לאה סעניאָר — האָט אַ סך געאַרבעט פאַר דער פּאַרטיזאַנער־אָרגאַני־זאַציע. איז אויך געווען אין וואַלד און האָט דערלעבט די באַפרייאונג.

מיט די פּאַרטיזאַנער־ענינים האָבן, אַחוץ די אויסגערעכנטע פּערזאָנען, זיך מתעסק־געווען אויך אַ גאַנצע ריי אַנדערע מענער און פרויען, ווי למשל, אלחנן קאַגאַן, אלטע באָרוכאָוויטש א. א., וואָס האָבן אויף פאַרשיידע־נע אופנים מיטגעהאָלפן דער ווידערשטאַנדס־באַוועגונג קעגן די נאַצישע רוצחים.

=XXX=

אַחוץ דער אָרגאַניזירטער פּאַרטיזאַנער־באַוועגונג זיינען אין יענער תקופה אויך יחידים און קלענערע גרופּעס יידן אַרויס פון געטאָ זיך איינאָרדנען אין שטאָט אָדער אין דאָרף ביי באַקאַנטע קריסטן, וואָס האָבן געהאַט פאַר זיי צוגעגרייט ספּעציעלע באַהעלטענישן.

די יעניקע געטאָ־יידן, וועלכע האָבן געהאַט אַן אָרט, וווהין אוועקצוגיין, פלעגן שוין געפינען אַ מעגלעכקייט, ווי אַזוי עס צו דערגרייכן. ס'רוב פלעגט מען אין אַזאַ פאַל דאַרפן זיך אַדורכגנבענען דורכן געטאָ־צוים, אָדער נעלם־ווערן בעת דער

אַרבעט אין שטאָט און מיט גרויס פאָרזיכטיקייט זען וואָס־גיכער אַנצוקומען צום באַקאַנטן קריסט. אין דער נאַכט־פינצטערניש, קיינער זאָל זיי, חלילה, ניט באַמערקן, פלעגן די גליקלעכע יידן, וואָס פלעגן אָנקומען צו זייער ציל, זיך אַריינשלייכן צום קריסט און אויף גיך זיך פאַרשטעקן אין דער צוגעגרייטער באַהעלטעניש.

די צאָל אַזעלכע אוועקגעגאַנגענע יידן פון געטאָ איז געווען ניט גרויס. מחמת פאַרשיידענע סיבות איז אַ גרויסער טייל פון זיי אַריינגעפאַלן אין די הענט פון געשטאַפּאָ, וואָס האָט זיי אומגעבראַכט. אַנדערע האָבן אפילו ניט באַוויזן צו דערגיין צום באַקאַנטן קריסט און זיינען אונטערוועגס אַרעסטירט געוואָרן.

מיט איינער אַ גרעסערער גרופּע קאָוונער יידן, וואָס האָט זיך אויסבאַהאַלטן אין אַ בונקער לעבן יורבורק *), האָט פּאַסירט פאָלגנדיקער טראַגישער צופאַל:

אינעם דאָזיקן בונקער, וואָס האָט זיך געפונען אין אַ וואַלד, האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אַן ערך 100 יידן. זומער 1944, ווען די רויטע אַרמיי האָט געהאַלטן אין באַפרייען ליטע, זיינען אַרום יורבורק פאָרגעקומען גרויסע שלאַכטן.

אין איינעם אַ טאָג האָבן די יידן באַמערקט אַרום בונקער צוויי לעטן, וואָס האָבן דערציילט, אַז זיי זיינען דעזערטירן פון דער דייטשער אַרמיי און זיי זוכן אַן אָרט, וווּ זיך אויסצובאַהאַלטן. היות די לעטן האָבן צוגעזאָגט די יידן פון בונקער זיי באַהילפיק צו זיין מיט זייער מיליטערישער דערפאַרונג, האָבן די יידן מסכים־געווען זיי אַריינצולאָזן צו זיך אין באַהעלטעניש.

נאָכן אָפּזיין אַ געוויסע צייט צוזאַמען מיט די יידן, האָבן די לעטן דערקלערט, אַז זיי ווילן גיין באַזאָרגן געווער פאַר די מענטשן אין בונקער. ניט פאָרויסזעענדיק קיין שלעכטס, האָבן די יידן זיי אַרויסגעלאָזן פון בונקער. אונטערוועגס זיינען די לעטן אַריינגעפאַלן אין די הענט פון דייטשן, וועלכע האָבן זיי אָנגענומען פאַר שפּיאָנעס און זיי געוואָלט דערשיסן. וועלנדיק ראַטעווען זייער לעבן, האָבן די לעטן פאָרגעשלאָגן די דייטשן צו ווייזן, וווּ ס'געפינט זיך אַ בונקער מיט יידן.

אין אַ טאָג־צוויי אַרום נאָכן אַוועקגיין פון די לעטן, איז דער בונקער פּלוצלונג געוואָרן איבערגעפאַלן פון אַ גרעסערער גרופּע דייטשן. הגם די איבערגעפאַלענע יידן האָבן געשטעלט אַ העלדישן ווידערשטאַנד, זיינען זיי כמעט אַלע אומגעקומען בעת די קאַמפן. נאָר איינצלנע יידן, וועלכע האָבן צופעליק צום מאָמענט פון איבערפאַל זיך ניט געפונען אין בונקער, נאָר זיינען געווען אוועק אין וואַלד, זיינען ניצול־געוואָרן פון אומקום און האָבן שפּעטער־צו דערלעבט די באַפרייאונג.

צווישן די אומגעקומענע יידן זיינען אויך געווען קליינע קינדער, וועלכע מ'האָט מיט גרויס מסירת־נפש געהאַט געראַטעוועט בעת דער קינדער־אַקציע אין געטאָ.

*) אַ שטעטל אויפן ניעמאַן, ניט ווייט פון דער דייטשער גרענעץ.

אין דער זעלבער צייט איז אויך אנגעגאַנגען אין געטאָ, ווי מיר האָבן געזען, אן אינטענסיווע באַוועגונג אפּצוגעבן די קינדער ביי קריסטן. ווער ס'האָט נאר גע-האַט אַ שטיקל מעגלעכקייט עס צו טאָן, פלעגט דאָס קינד אָפּגעבן אין שטאָט אדער אין דאָרף.

היות די לאַגע אין געטאָ איז דאַן, בכלל גענומען, געווען מער-ווייניקער אַ רו-איקע און פיל יידן האָבן געפּרוווט זיך איינריידן, אַז אפשר וועט אין קאָוונער געטאָ גאר ניט פּאַרקומען אַזאַ קינדער-אַקציע, ווי אין שאַוולער געטאָ, האָבן ניט ווייניק עלטערן, וועלכע האָבן געהאט שוועריקייטן מיטן האלטן די קינדער אין שטאָט, זיי צוריקגעבראכט אין געטאָ. דער גרעסטער טייל פון די דאָזיקע צוריקגעבראכטע קינדער איז פארלאָפּט געוואָרן בעת דער קינדער-אַקציע סוף-מערץ 1944.

* * *

ווען דער פאראייניקטער פּאַרטיזאנער-קאָמיטעט איז אינעם געטאָ-לעבן גע-וואָרן אן אָנגעזעענער פאקטאָר און זיין אויטאָריטעט ביי די געטאָ-יידן איז שטארק אויסגעוואַקסן, איז רייף-געוואָרן די צייט אָנצוהויבן אן ענערגישן קאמף קעגן די ייד. מוסרים און אנדערע אויסוואורפן.

דער ערשטער קאָנקרעטער פאל אין דעם פּרט איז געשען סוף 1943, ווען אונטערוועלט-טיפּן פון געטאָ האָבן אין איינער אַ נאכט מחמת רויב-צוועקן דער-שאָסן דריי יידן.

די לייטונג פון דער ייד. געטאָ-פּאָליציי צוזאמען מיטן געהיימען פּאַרטיזאנער קאָמיטעט האָבן באַשלאָסן דאָסמאָל אליין צו באַשטראָפן די שולדיקע, כדי גע-שטאַפּאָ זאָל פאַרשנדיק דעם ענין ניט נעמען דריבלען די פראגע: ווו האָבן די מערדער גענומען געווער? אַזאַ פראגע מצד געשטאַפּאָ וואָלט דער פּאַרטיזאנער-באַוועגונג געקענט קאָסטן גאנץ טייער.

דורך פארשיידענע מיטלען איז געלונגען אויסצוגעפינען די שולדיקע און זיי צו פארנארן אין די הענט פון פּאַרטיזאנער-קאָמיטעט. נאָכן פעסטשטעלן זייער שולד, איז קעגן זיי ארויסגעטראָגן געוואָרן אַ טויט-אורטייל, וואָס איז אין געהיים תיכף אויסגעפירט געוואָרן.

גלייכצייטיק מיטן קאמף קעגן רויב-אָנפאלער, איז אויך אָנגעהויבן געוואָרן אַ קאמפּאַניע קעגן די פּראָוואָקאַטאָרן, וועלכע האָבן געדינט אין געשטאַפּאָ און האָבן אויף פארשיידענע אופנים געשעדיקט די געטאָ-אינטערעסן.

אריינכאַפּנדיק אין זייערע הענט אַ יידן, פלעגן די געשטאַפּאָ-רוצחים זייער אָפּט אים פאָרלייגן פאָלגנדיקע אַלטערנאַטיווע: אָדער צוזאמען מיט דער משפחה ווערן דערשאָסן אויפן פאָרט, אָדער ווערן „באַפרייט” און צושטעלן פאר געשטאַפּאָ ידיעות פון געטאָ?..

הגם קיינעם פאַלט, חלילה, ניט איין צו באַרעכטיקן די יעניקע יידן, וואָס האָבן זייער פערזענלעכן לעבן געוואָלט באַשיצן פאַרן פּרייז פון מסירות אויף אנדערע יידן, דאַרף מען אָבער אויך ניט פאַרגעסן דעם פּסיכישן צושטאַנד פון יענע אומגליקלעכע יידן, וועלכע זיינען מחמת אַ צופאַל אַריינגעפאַלן אין געשטאַפּאָ און זיינען פּלוצלונג אַוועקגעשטעלט געוואָרן פאַר אַזאַ שווערן נסיון.

באַזונדערס איז קיטעלן זייער שטאַרק געפעלן געוואָרן דאָס באַנוצן זיך מיט יידישע מוסרים. ער פלעגט דערביי האָבן אַ דאָפּלטע סאַדיסטישע הנאה: אי אַ ייד ווערט אומגעבראַכט, אי דאָס געשעט דורך אַ צווייטן ייד...

ווען די פּראָוואָקאַטאָרישע טעטיקייט מצד אַזאַ יידישן מוסר פלעגט אָננעמען אַ באַדראָענדיקן כאַראַקטער, איז ניט געווען קיין אַנדער מיטל, כדי פּטור צו ווערן פון אים, ווי נאָר אים אָפּצורוימען פון וועג.

ס'איז אויך געווען אַ פאַל, ווען אַ געוויסער יידישער יונגערמאַן, מאָניע לעווין, האָט מחמת רויב־צוועקן געמאַכט יד־אחת מיט ליטווישע פּאָליציסטן און זיי אַרויסגעגעבן אַ גוט־איינגעאָרדנטע יידישע „מאַלינע", וואָס האָט זיך געפונען אין געדרוימטן אַלט־געטאָ־ראַיאָן. צו קיין מענטשלעכע קרבנות איז דאַן ניט געקומען, אָבער דער בונקער איז אַנטדעקט און באַרויבט געוואָרן מצד די ליטווישע פּאָליציסטן. אויך דער דאָזיקער יידישער אויסוואָרף איז לויט אַן אורטייל פון געהיימען קאָמיטעט געוואָרן דערשאָסן.

למען־האמת מוז מען אָבער זאָגן, אַז אַזעלכע „פּאָליטישע מאָרדן" זיינען אין געטאָ געווען ניט פיל. בסך־הכל האָט עס דערגרייכט די צאָל פון אַן ערך אַ צענדליק.

נאָכן אָפּרוימען פון וועג אַ פּראָוואָקאַטאָר, פלעגט קיטעל, ניט דערוואַרטנדיק זיין אַגענט צו דער אָפּגערעדטער צייט, תיכף קומען אין געטאָ אים זוכן. פאַרשטייענדיק, אַז יידן האָבן אים געפּטרט, פלעגט ער פון דער ייד. געטאָ־אדמיניסטראַציע מיט פאַרשיידענע דראָאונגען פאָדערן, מ'זאָל אים אויסליפערן די יעניקע פערזאָנען, וועלכע ברענגען אום מענטשן אין געטאָ. מיט גרויסע שוועריקייטן פלעגט דעם עלטעסטן־ראַט אָדער דער ייד. געטאָ־פּאָליציי געלינגען זיך אַרויסצודרייען פון קיטעלס פאָדערונגען.

אַזאַ ענערגישע האַנדלונג מצד דעם געהיימען קאָמיטעט האָט פאַר די ייד. מוסרים און סתם אויסוואָרפן געדינט אַלס וואָרנונג, זיי זאָלן זיין פאָרזיכטיקער מיט זייער פאַרברעכערישער טעטיקייט.

* *
*

די צאָל יידן, וואָס האָט זיך אַרויסגעריסן פון געטאָ, איז, לפי־ערך, געווען זייער אַ קליינע. מ'האָט דעריבער געמוזט טראַכטן, ווי אַזוי צו אָרגאַניזירן

געוויסע שוץ־מיטלען אין געטאָ גופא. דער איינציקער פּראַקטישער וועג אין דעם פּרט איז געווען דאָס בויען ספּעציעלע באַהעלטענישן, בונקערס, וואָס מ׳האָט אין געטאָ גערופן „מ אַ ל י נ ע ס".

שוין נאָך דער איבערזידלונגס־אַקציע קיין עסטלאַנד האָט, ווי ס׳איז שוין פריער געווען דערמאָנט, אין געטאָ זיך אָנגעהויבן אַ באַוועגונג צו בויען באַהעלטע־נישן, וווּ זיך אויסצובאַהאַלטן אין אַן עת־צרה, ווייל די יעניקע פּערזאָנען, וועלכע האָבן יאָ געהאַט וווּ זיך אויסצובאַהאַלטן, זיינען דאַן ניצול־געוואָרן פון דער אַקציע. ס׳איז דעריבער פאַרשטענדלעך, פאַרוואָס אין יענער צייט, ווען אין געטאָ האָט מען יעדן טאָג זיך געקענט ריכטן אויף אַקציעס, בפרט אויף דער קינדער־אַקציע, האָט די באַוועגונג צו בויען באַהעלטענישן פאַרכאַפּט זייער פיל געטאָ־יידן.

דאָס אויסבויען אַ „מאַלינע" איז אָבער געווען גאָר ניט פון די איינפאַכע און לייכטע זאַכן און איז געווען פאַרבונדן מיט כלערליי שוועריקייטן. אגב, זיינען אין געטאָ געווען פאַרשיידענע מינים מאַלינעס און ס׳איז כדאי וועגן דעם עפּעס ברייטער צו דערציילן.

אַן עכטע, ד. ה. ספּעציעל־געבויטע מאַלינע, פלעגט ס׳רוב געבויט ווערן אויף אַזאַ אופן:

אונטער די דילן פונעם הויז אָדער אין אַן אַנדער געביידע (שטאַל, סקלאַד א. א. וו.) בשכנות פון דער דירה, פלעגט אויסגעגראָבן ווערן אַ גרויסע גרוב, וואָס פלעגט מיט דער הילף פון דיקע ברעטער א. א. איינריכטונגען פאַרפעסטיקט ווערן, זי זאָל ניט איינפאַלן. דער אַריינגאַנג אין מאַלינע איז געווען איינע פון די וויכ־טיקסטע פּראָבלעמען ביים בוי פון בונקער. ערשטנס, פלעגט דער אַריינגאַנג דאַרפן זיין גוט־מאַסקירט, קיין זייטיקע מענטשן זאָלן ניט קענען אַזוי לייכט אים באַמערקן. צווייטנס, האָט ער געדאַרפט זיין אַזוי איינגעאָרדנט, מ׳זאָל דורך אים קענען ווי מעג־לעך־גיכער אַריינקומען אין בונקער. די מאַלינעס האָבן געהאַט פאַרשיידן־מאַסקירטע אַריינגענג, און די המצאות אין דעם פּרט זיינען געווען זייער דערפינדעריש. אַזוי, אַ שטייגער, פלעגט דער אַריינגאַנג אין מאַלינע זיין דורך אַן אויוון, דורך אַ שאַף, דורך אַ קעלער א. א. וו. ס׳זיינען געווען מאַלינעס, ווו דער אַריינגאַנג צו זיי איז געווען דורכן קלאָזעט, דורך אַ ברונעם אד"גל.

אַ צווייטע וויכטיקע פּראָבלעם ביים בוי פון אַ מאַלינע איז געווען דאָס באַ־זאָרגן דעם בונקער מיט לופט און וואַסער. לופט פלעגט אין די בונקערס אַריינגיין מיט דער הילף פון רערן, וואָס פלעגן זיך ציען פון בונקער ערגעץ־ווו צו אַן אומ־באַמערקטן אַרויסגאַנג אַרום דער געביידע, ווו די מאַלינע האָט זיך געפונען.

אין די גרעסערע מאַלינעס פלעגט מען אין מאַלינע גופא אויסגראָבן אַ גרוב,

ביז מ'פלעגט געפינען אַ שיכט וואַסער. אַניט פלעגט מען מוזן אנגרייטן וואַסער אין גרעסערע כלים, פעסער א. א. וו.

אין די מאַלינעס פלעגט מען אויך צוגרייטן שפייז־פּראָדוקטן אויף אַ לענגערער צייט. כדי די שפייז זאָל ניט ווערן פאַרדאָרבן, פלעגט מען מוזן אנגרייטן קאָנסער־ווירטע און געטריקנטע שפייז־פּראָדוקטן, ווי ברויט־סוכאַרעס, קאָנסערווירטע און גערויכערטע פלייש און פיש א. א. וו.

די מאַלינעס פלעגן פאַרמאָגן פאַרשיידענע אינעווייניקסטע איינריכטונגען, ווי למשל, ווו צו זיצן, שלאָפן, האָבן די נאַטירלעכע באַדערפנישן אד'גל. כדי צו באַזאָרגן די מאַלינע מיט ליכט, פלעגט מען אויף אַ מאַסקירטן אופן צוציען צום בונקער עלעקטרישן שטראָם און אריינפירן ליכט. פאַראיינס פלעגט מען דעם עלעקט. שטראָם אויך נוצן צום קאָכן.

געווען אויך מאַלינעס, וואָס האָבן פאַרמאָגט ראַדיאָ־אַפּאַראַטן, כדי צו זיין אין קאָנטאַקט מיט דער אויסערלעכער וועלט.

דאָס אויסבויען אַ מאַלינע פלעגט דויערן אַ היפּשע צייט און פלעגט, אגב, אָפּקאָסטן אַ סך געלט. דעריבער פלעגן נאָר פאַרמעגלעכע געטאָ־יידן זיך דערלויבן צו בויען גוט־איינגעאָרדנטע מאַלינעס.

די ערשטע און וויכטיקסטע אַרבעט ביים בוי פון אַ מאַלינע — דאָס אויס־גראָבן די גרוב — פלעגט ס'רוב פאָרקומען ביינאַכט, כדי מ'זאָל קענען אומגעשטערט אַרויסטראָגן די אויסגעגראָבענע ערד און עס פונאַנדערשיטן אויף די גערטנער אַרום שטוב.

אין יענער צייט האָט מען פאַר יידן אין געטאָ זיך ניט געדאַרפט אַזוי שטאַרק היטן ביים בויען אַ מאַלינע, ווייל די יידן. פּאָליציי א. א. ייד. געטאָ־אינסטיטוציעס האָבן אומאָפיציעל מיטגעהאָלפן דעם בוי פון בונקערס. אנדערש איז געוואָרן די לאַגע אין געטאָ, ווען נאָך דער קינדער־אַקציע איז ליקווידירט געוואָרן די יידישע געטאָ־פּאָליציי און אויף איר אָרט איז מצד געשטאַפּאָ געשאַפן געוואָרן די „אָרד־נונג־דינסט", וווּ ס'זיינען געווען פאַרטראַטן ניט ווייניק געשטאַפּאָ־אַגענטן.

ביים בויען אַ מאַלינע האָט מען געדאַרפט שטאַרק זיך היטן פאַר די צענדע־ליקער ס. ס.־מענער פון לאַגער־קאָמענדאַנטור. בפרט פלעגט מען זיך דאַרפן היטן פאַרן ס. ס.־שאַרפירער פון לאַגער־קאָמענדאַנטור, פ י ל ג ר א ם, אַ גרויסער כוליגאַן, וואָס פלעגט דורך טאָג און דורך נאַכט זיך אַרומדרייען אין אַלע ווינקע־לעך פון געטאָ.

ספּעציעל־געבויטע מאַלינעס פלעגן אין געטאָ געבויט ווערן פון עטלעכע משפּחות צוזאמען. דאָס פלעגט געשען מחמת צוויי טעמים: ערשטנס, ווייל די גאַנצע אַרבעט ביים גראָבן די גרוב א. א. וו. פלעגן דאַרפן מאַכן בעיקר אייגענע

מענטשן, כדי וואָס־ווייניקער זייטיקע פּערזאָנען זאָלן וויסן די פּרטים פון מאַלינע. צווייטנס, איז דאָס געווען פאַרבונדן מיט אַ סך געלט־הוצאות.

אַחוץ די בונקערס פון פּריוואַטע פּערזאָנען, איז אין געטאָ אויך געווען אַ געוויסע צאָל „געזעלשאַפטלעכע מאַלינעס“, געבויטע פון געז. גרופּירונגען. אַזוי, למשל, האָבן די לינקע געהאַט זייערע מאַלינעס, די ציוניסטן — זייערע א. א. וו.

אין יענע הייזער, וווּ ס'פלעגט ניט זיין מעגלעך צו בויען קיין מאַלינעס אונטער דער ערד, פלעגט מען מאַכן אַנדערע באַהעלטענישן: מ'פלעגט, למשל, אין צימער צובויען פון ברעטער אָדער פון ציגל אַ דאָפּלטע וואַנט, און זי דעקאָרירן, ווי אַלע איבעריקע ווענט פון צימער. דורך אַ מאַסקירטן אַריינגאַנג פלעגט מען אַריינגיין אין צווישן־רוים צווישן דער נאַטירלעכער און צוגעבויטער וואַנט. אויך אין אַזאַ באַהעלטעניש פלעגט מען קענען זיך פאַרשטעקן אין אַ נויט־פאַל.

אומבאַמיטלטע געטאָ־יידן, וועלכע פלעגן ניט קענען זיך דערלויבן צו בויען ספּעציעלע מאַלינעס, פלעגן אויסזוכן אין זייערע הייזער סתם־אַזוי אַ שטיקל באַהעלטעניש, למשל, אויפן בוידעם, אין אַ קעלער, אין אַ האָלץ־סקלאַדיק א. א. וו., כדי ס'זאָל זיין אַן אָרט, וווּ זיך אויסצובאַהאַלטן עד יעבור זעם.

ווי מיר וועלן שפּעטער זען, זיינען אין די טעג פון דער אַקציע אויף קינדער, אַלטע און קראַנקע אין קאָוונער געטאָ מצד געשטאַפּאָ אונטערגענומען געוואָרן שריט צו אַנטדעקן די מאַלינעס. מיט דער דאָזיקער אַרבעט האָט אָנגעפירט דער געשטאַפּאָ־מערדער קיטעל, וואָס האָט אויפן דאָזיקן געביט שוין געהאַט אַ היפּשן „סטאַזש“ ביים ליקווידירן ווילנער געטאָ, וווּ ס'זיינען אויך געווען פיל בונקערס. ס'איז דאַן געלונגען צו אַנטדעקן פיל מאַלינעס און זייערע אויפצורייסן.

ניט ווייניק מאַלינעס זיינען דאָך געבליבן ניט אַנטדעקט. אַנשטאָט די צעשטערטע בונקערס האָבן יידן אויסגעבויט אַנדערע באַהעלטענישן.

אָנפאַנג־יולי 1944, ווען ס'איז אָנגעמאָלדן געוואָרן די דעפּאָרטאַציע און ליקווידאַציע פון געטאָ, און יידן זיינען געווען איינגעשטעלט פאַר קיין פאַל זיך ניט צו לאָזן דעפּאָרטירן, האָבן ס'רוב יידן זיך באַהאַלטן אין מאַלינעס א. א. באַהעלטענישן.

געשטאַפּאָ, וואָס האָט אָנגעפירט מיט דער דעפּאָרטאַציע, האָט מיט דער הילף פון ספּעציעלע אויפרייס־קאָמאַנדעס און שפּיר־הינט זיך אַוועקגעלאָזן איבער די הייזער פון געטאָ, אויסצוגעפינען די מאַלינעס און באַהעלטענישן. היות יעדער פאַרדעכטיקער אָרט פלעגט אויפגעריסן ווערן דורך האַנט־גראַנאַטן, זיינען דאַן אַלע בונקערס אַנטדעקט געוואָרן.

אין די לעצטע דעפּאָרטאַציע־טעג האָט געשטאַפּאָ אונטערגעצונדן דאָס געטאָ און צוזאַמען מיט אַלע הייזער זיינען אויך פאַרברענט געוואָרן די ביז־דאַן נאָך־ניט־

אנטדעקטע מאַלינעס צוזאַמען מיט פיל יידן, וועלכע האָבן אין זיי זיך אויס־באַהאַלטן.

פון די אַלע געטאָ־מאַלינעס זיינען דאַן געבליבן אומבאַשעדיקט נאָר צוויי: איינע פון אָט די מאַלינעס איז געווען אויסגעבויט זייער טיף אונטער אַ קעלער אין איינעם פון די געמויערטע בלאָק־הייזער. ווען דער בלאָק איז מיט דינאַמיט געוואָרן אויפגעריסן, האָט דער אויפרייס דאָך ניט דערגרייכט די מאַלינע. אין דער דאָזיקער מאַלינע האָבן זיך געראַטעוועט און דערלעבט די באַפרייאונג עטלעכע צענדליק יידן. אַ צווייטע, אַ קלענערע מאַלינע, איז געבליבן גאַנץ, ווייל זי איז געווען געבויט ניט אונטערן הויז, ווי ס׳רוב געטאָ־מאַלינעס, נאָר אויף אַ גאָרטן. אויך די מאַלינע איז געבליבן ניט אַנטדעקט, און אין איר האָבן זיך געראַטעוועט אַ פּופּצן מענטשן. פון אַלע אַנדערע מאַלינעס איז אין געטאָ קיין זכר ניט געבליבן *).

* *
*

אין יענער צייט זיינען אין געטאָ אַריינגעשיקט געוואָרן אַ פּאָר צענדליק דייטשע קאַפּאָס. ווער זיי זיינען, אייגנטלעך, און וואָס פאַרא פונקציעס זיי וועלן האָבן אין געטאָ איז לכתחילה ניט געווען באַוווּסט. ס׳האָבן וועגן דעם צירקולירט פאַר־שיידענע קלאַנגען.

מיטדערצייט איז אויפגעקלערט געוואָרן, אַז די דאָזיקע דייטשע קאַפּאָס זיינען געוועזענע דייטשע קרימינעלע פאַרברעכער. אייניקע פון זיי זאָלן האָבן אויך געווען פּאָליטישע פאַרברעכער. אין קאָוונער געטאָ זיינען זיי געקומען פון אַנדערע קאַצעטן, וו זיי האָבן אויסגעפירט פאַרשיידענע פליכטן ביי דער אויפזיכט און באַוואַכונג פון די קאַצעט־געפאַנגענע.

שוין פון זייער אויסערלעכן אויסזען איז געווען צו זען, אַז זיי זיינען "פּעאיק" צו זייערע פליכטן און האָבן, ווייזט אויס, אויף דעם געביט אַ היפּשע דערפאַרונג...

היות די ייד. אַרבעטס־בריגאַדעס, וואָס פלעגן גיין אַרבעטן אין שטאָט, האָבן געהאַט ייד. בריגאַדע־אַנפירער (בריגאַדירן), באַשטימטע פון ייד. אַרבעטס־אַמט, האָט געקע פאַראָרדנט אין יעדער גרעסערער בריגאַדע אַריינצושיקן אַ דייטשן קאַ־פּאָ, וואָס זאָל האָבן די אויפזיכט איבער אַלץ, וואָס ס׳געשעט אין דער בריגאַדע.

ווי באַוווּסט, האָבן אָבער ס׳רוב יידן אויסגענוצט די אַרבעט אין שטאָט, כדי צו האָבן אַ געלעגנהייט זיך איינצושאַפן שפּייז־פּראָדוקטן, אָדער שטיין אין פאַר־בינדונג מיט באַקאַנטע קריסטן. מיט אַריינשיקן דייטשע קאַפּאָס אין די יידישע אַרבעטס־בריגאַדעס איז אַנטשטאַנען די מורא, יידן זאָלן מער ניט קענען מסח׳רן

*) ז. „דעפּאָרטאַציע און ליקווידאַציע פון געטאָ“.

אין בריגאַדע אָדער זיך טרעפן מיט קריסטן. לכתחילה האָבן די קאַפּאָס טאַקע גע־גומען ווייזן, וואָס זיי קענען און האָבן אפילו גענומען שלאָגן די יידן ביי דער אַרבעט.

די יידן האָבן אָבער גאַר גיך זיך געגעבן אַן עצה מיט דער דאָזיקער חברה: מ'פלעגט זיי פאַרשטאָפן די מיילער מיט שפּעק, אייער א. א. גוטע זאַכן. היות זיי זיינען געווען דורכגעטריבענע יונגען, האָבן זיי פאַרשטאַנען, אַז אויב זיי וועלן לעבן גוט מיט די יידן, וועלן זיי האָבן פיל בעסער ווי דאַן, ווען זיי וועלן שטרענג אָפּהיטן דאָס „געזעץ". יידן האָבן דאַן ווייטער זיך געפילט אין דער בריגאַדע אַזוי אומגע־שטערט, ווי ביזן קומען פון די קאַפּאָס.

אייניקע פון די דייטשע קאַפּאָס האָבן זיך אַזוי גוט איינגעלעבט מיט די יידן, אַז ווען ס'איז פאָרגעקומען די דעפּאָרטאַציע פון געטאָ, זיינען זיי פון לאַגער־קאָ־מענדאַנטור אַנטלאָפן און זיך אויסבאַהאַלטן ביזן אנקומען פון די רוסן.

ווען די סאָוועטן האָבן באַפרייט קאָוונע, האָבן די „באַפרייטע" דייטשע קאַפּאָס זיך באַוויזן אויף די גאַסן און זיך געפילט ווי אמתע מחותנים... זיי זיינען אָבער שפּעטער־צו פאַרהאַלטן געוואָרן מצד דער מאַכט, און זיי זיינען נעלם־געוואָרן פון קאָוונער האָריזאָנט.

* * *

הגם, בכלל גענומען, איז די לאַגע אין געטאָ במשך די ערשטע פּאָר חדשים פון יאָר 1944 געווען אַ פאַרהעלטנישמעסיק־רואיקע און אין געטאָ־לעבן האָט קיין אויסערגעוויינלעכעס ניט פּאַסירט, האָבן דאָך פון צייט צו־צייט ניט געפעלט קיין קלאַנגען, וואָס פלעגן אַרויסרופן ניט ווייניק צערודערונג צווישן דער געטאָ־באַפעלקערונג.

די קלאַנגען פלעגן ס'רוב אַלץריידן וועגן דעם, אַז מ'דאַרף פון געטאָ אַרויס־פירן ערגעץ־ווו אַ גרעסערע גרופּע יידן. די דאָזיקע קלאַנגען פלעגן בעיקר שטאַמען פון קריסטן אין שטאָט. פונוואַנען די קריסטן האָבן אַזעלכע ידיעות, איז געווען שווער צו דערגיין. אויף יעדן פאַל איז דאָס געטאָ געווען שטאַרק דענערווירט צוליב די דאָזיקע באַאומרואיקנדיקע קלאַנגען.

וועלנדיק געפינען אַן אויטענטישע דערקלערונג אויף די אַלע באַאומרואיקנדיקע ריידערייען, פלעגן די יעניקע געטאָ־יידן, וואָס האָבן געהאַט אַ צוטריט צו פאַרשיי־דענע העכערע דייטשע געטאָ־פונקציאָנערן, פאַרפירן מיט זיי אַ שמועס אויף דער טעמע. מ'מוז אָבער זאָגן, אַז די דאָזיקע דייטשן פלעגן ־שטענדיק אָפּלייקענען, אַז דעם געטאָ שטייט פאָר עפּעס שלעכטס. צי זיי זיינען יאָ אָדער ניט

אָריענטירט אין דער פראגע, און צי זיי זאָגן דעם אמת אָדער ניט, איז, פארשטייט זיך, געווען שווער צו באַשטימען.

אין געטאָ זיינען פאר דער צייט געווען אייניקע מאָל פארשיידענע דייטשע קאָמיסיעס און אינספּעקציעס, וואָס פלעגן צוזאמען מיטן לאגער=קאָמענדאנט געקע אָפּהאלטן באַראַטונגען וועגן געטאָ=ענינים. ווידער פלעגט ביי דער געלעגנהייט דאָס געטאָ ווערן שטארק באַאומרואיקט און פלעגט זוכן צו דערגיין, וועגן וואָס מ'האָט גערעדט און וואָס מ'האָט באַשלאָסן אויף דער באַראַטונג. פלעגט צו עמיצן דערגיין אַ ברעקל גיים, פלעגט עס תיכף פארשפּרייט ווערן צווישן אלע געטאָ=יידן.

אָנהויב=מערץ 1943 האָבן אין געטאָ מיט אַ באַזונדערער העפטיקייט אָנגעהויבן צו צירקולירן קלאנגען, אַז מ'וועט בקרוב דאָך ארויספירן פון געטאָ ערגעץ=וווּ עטלעכע טויזנט יידן. מ'האָט אפילו גערעדט, אַז דאָס דארף געשען ארום 15=טן מערץ.

ווען די קלאנגען האָבן גענומען זיך פארשפּרייטן פון מויל=צו=מויל, האָט עס באַוועגט דעם פאָרזיצער פון עלטעסטן=ראט דר. עלקעס צו באַזוכן דעם לאגער=קאָמענדאנט געקע, כדי פון אים עפּעס צו דערגיין וועגן דעם ענין.

געווען איז עס דעם 14=טן מערץ 1944.

געקע האָט די דאָזיקע קלאנגען קאַטעגאָריש אָפּגעלייקנט און האָט פאראיינס ארויסגעזאָגט זיין איבערצייגונג, אַז אַזעלכע קלאנגען ווערן מיט אַ פּראָוואָקאַטאָרישער כוונה פארשפּרייט מצד די ליטווינער, וואָס זיינען אויסן דערמיט ארויסצורופן ביי די יידן אַ פּאַניק, כדי די יידן זאָלן נעמען לויפן אין שטאָט, און זיי, די ליטווינער, זאָלן דערווייל האָבן אַ געלעגנהייט ארוסצופּרעסן ביי די יידן געלט און אנדערע ווערטפולע זאכן.

כדי ענדגילטיק צו „באַרואיקן" דר. עלקעסן, האָט ער אים צוגעגעבן, אַז אויב אין געטאָ וואָלט טאקע עפּעס דארפן פּאַסירן דעם 15=טן מערץ, וואָלט ער, דער לאגער=קאָמענדאנט, דעם 14=טן מערץ, ד. ה. בסך=הכל מיט אַ טאָג פריער, געוויס וועגן דעם געדארפט שוין האָבן ידיעות...

אויף יעדן פאל האָבן געקעס דערקלערונגען געמאכט דעם איינדרוק, אַז אין פארלויף פון די נאָענטסטע טעג וועט אין געטאָ קיין בייז ניט פּאַסירן.

ביסלעכווייז האָט די פּאַניק גענומען נאָכלאָזן, און יידן האָבן זיך אליין גענומען איינריידן, אז אפשר איז טאקע געקע גערעכט, אַז דעם געטאָ שטייט בקרוב גאָרניט פאָר. ווידער איז אין געטאָ געוואָרן רואיק, און דאָס געטאָ=לעבן איז אריין אין זיינע „נאָרמאַלע" וועגן.

אָבער דאָסמאָל, ליידער, אויף אַ זייער קורצער צייט.

קאַפּיטל XXIV

אַקציע אויף קינדער, אַלטע און קראַנקע

רואיקע שטימונג אין געטאָ ערב דער אַקציע. — „אומשולדיקע" פאַראָרדנונג צו דער ייד. פּאָליציי וועגן קומען אויסהערן תקנות פון לופט-שוץ. — אומגעריכטער אָוועקפירן די ייד. פּאָליציי אויפן 9־טן פאָרט. — פאַרלויף פון דער אַקציע אין געטאָ און אין די ייד. אַרבעטס־לאַגערן. — לאַגע אין געטאָ נאָך דער אַקציע.

די אנדער העלפט מערץ 1944 איז, ווי געזאָגט, אין געטאָ פארביי אין אַ לפי-ערך רואיקער אטמאָספער. עפּעס מערקווירדיק-שטיל איז אין יענער צייט געוואָרן מיט די אלע באַאומרואיקנדיקע קלאנגען וועגן ארויספירן מענטשן פון געטאָ. קיינעם איז דאן לחלוטין ניט איינגעפאלן קיין חשד, אַז ס'איז אַ שטילקייט פאר אַ גרויסן שטורעם, וואָס וועט בקרוב זיך אריבערטראָגן איבערן געטאָ-ישוב און די ארומיקע לאגערן און וועט גורם-זיין גענויע צוויי טויזנט קרבנות.

אין שטרענגער געהיימניש, ס'זאָלן, חלילה, ניט באַמערקן די ס. ס.-לייט פון לאגער-קאָמענדאנטור, האָט מען אין אַ ריי געטאָ-הייזער געבאַקן צו ביסל מצה, די רעליגיעזע יידן זאָלן ניט האָבן קיין פארשטערטן פּסח.

די גינסטיקע ידיעות פון דער מיליטערישער לאגע אויף די פראָנטן, די פּלוצלונג-אָנגעקומענע שיינע און זוניקע פרילינג-טעג, די פּסח-שטימונג — אלץ צוזאמען האָט געוואָרפן העלע ליכט-פאַסן אויפן פארמרה-שחורה'טן געמיט-צושטאנד פונעם נידערשלאָגענעם געטאָ-ייד. נאָך מער, ווי אין אנדערע טעג פון אַ גאַנץ יאר, פלעגן געטאָ-יידן אין טעג פון אַן ערב-יום-טוב מיט פארקלעמטע הערצער און מיט טרערן אין די אויגן זיך דערמאָנען די אמאָליקע ייד. יום-טובים אין קרייז פון משפּחה, פריינט און באַקאַנטע...

אמת, דער פיינלעך-נאָגנדיקער טרוים פון באַפרייאונג און אויסלייזונג האָט אָט דעם ערב-פּסח געשיינט צו זיין ניט אין ערך רעאלער, ווי פאַראַיאָרן און נאָך פריער. צוזאמען מיט דער גאולה-דערוואַרטונג איז אָבער ביי די געטאָ-יידן גע-

וואַקסן דאס אומרו=געפיל, ווייל מיט דער דערנענטערונג פון דער פראָנט=ליניע האָט לאָגישערהייט געמוזט קומען צו דער ליקווידאציע פון געטאָ. איטלעכער געטאָ=ייד האָט אָבער געוואָלט גלויבן, אַז, ווי דאָס זאָל ניט זיין, וועט אויך ער אפשר זיין צווישן די יעניקע יחידי=סגולה, וועלכע וועלן אין איינעם אַ טאָג אויף אַן אומגעריכטן אופן דערלעבן דאס קוים=פאָרשטעלבאַרע גליק פון אויסלייזונג און באַפרייאונג.

* *

*

זונטיק, דעם 26=טן מערץ 1944, פארנאכט, האָט דער לאגער=קאָמענדאנט געקע מיטגעטיילט דעם שעף פון דער ייד. געטאָ=פּאָליציי, אַז מאָרגן, מאָנטיק, 8 אז. אינדערפרי, דארף די ייד. פּאָליציי אין איר פולן באשטאנד זיך צונויפקלייבן אויפן הויף פון לאגער=קאָמענדאנטור, וווּ ס'וועלן איר געגעבן ווערן אָנווייזונגען וועגן לופט=שוץ אין געטאָ. הגם ביז דאן האָט מען נאָך קיינמאָל מצד דער מאכט ניט גערעדט וועגן לופט=שוץ אין געטאָ, האלטנדיק, ווייזט אויס, אַז אויף געטאָ=יידן זיינען ניט חל אזעלכע „איידעלע" ענינים ווי שוץ קעגן לופט=אַטאַקעס, האָט קיינער בשעתו ניט חושד=געווען קיין שלעכטס אין דער דאָזיקער „אומשולדיקער" מיטטיילונג פון געקען.

אומגעקערט, די געטאָ=אָפּטימיסטן האָבן אין דער דאָזיקער אָנמעלדונג איינגעזען אַ „באַוויַיז", אַז היינט זיינען שוין „אנדערע צייטן", ד. ה. אַז אויך געטאָ=יידן זיינען ניט מער הפקר אין דער צייט פון אַ לופט=אָנגריף, ווי ביז איצט.

די יידישע געטאָ=פּאָליציי, וואָס האָט געציילט אין אירע רייען אַ 130 מאן, האָט זיך געגרייט אויפצוטרעטן פארן לאגער=קאָמענדאנט אין איר פולן באשטאנד, אויסגעפּוצט און אויסגעמושטירט, ווי אויף אַ פייערלעכן פּאַראַד...

* *

*

ס'איז אָנגעקומען אַ זוניקער, עכט=פרילינגדיקער פרימאָרגן פון מאָנטיק, דעם 27=טן מערץ 1944.

די יידישע ארבעטנדיקע, וואָס האָבן געארבעט אין שטאָט און אין די פארשיידענע געטאָ=ווארשטאטן, זיינען, ווי שטענדיק, ארויס צו דער ארבעט. אין די יידישע הייזער זיינען געבליבן נאָר די יעניקע, וועלכע האָבן געארבעט נאכט=שיכט אין די גרויסע געטאָ=וואַרשטאטן, ווי אויך די עלטערע מענטשן, קראנקע און קינדער.

ערשט נאָכן ארויסלאָזן די יידן צו דער ארבעט, איז אזייגער האלב אַכט אינדערפרי געווען צו זען, אַז ערטעדוויז ווערט פארשטארקט די באַוואַכונג ארום

געטאָ=צוים—אַ דערשיינונג, וואָס האָט ניט אָנגעזאָגט קיין גוטס פארן געטאָ. היות אָבער מ'האָט צום מאָמענט אויף קיין שלעכטס זיך ניט גערעכט און, אגב, האָבן זייער ווייניק יידן באמערקט, אַז די וואַך ארום געטאָ=צוים ווערט פארשטארקט, איז לכתחילה דערפון קיין אויפרודערונג ניט אנטשטאנען. פאר דער צייט האָט די יידישע געטאָ=פּאָליציי זיך געזאמלט אויפן הויף פון לאגער=קאָמענדאנטור.

אַזייגער 8 אינדערפרי, ווען די. פּאָליציי איז שוין געשטאנען מיליטעריש=אויסגעמושטירט אויפן הויף פון דער קאָמענדאנטור, גרייט צו הערן די אָנווייזונגען וועגן לופט=שוץ, איז דערשינען פאר זיי געקע און האָט פון די אויסגעשטעלטע רייען ארויסגערופן די ייד. פּאָליציסטן, וועלכע האָבן געשפּילט אין געטאָ=אָרקעסטער, און זיי פאראָרדנט אַריינצוגיין אין קאָמענדאנטור. אלע אנדערע פּאָליציסטן האָבן באַקומען אַ באַפעל זיך צו זעצן אויף דער ערד, און זיי זיינען צו זייער גרויסער איבערראשונג ארומגערינגלט געוואָרן פון אַ שטארקער וואַך. פאר דער צייט זיינען אין געטאָ אריינגעפאָרן געשטאַפּאָ=אויטאָס, און אַ טאקסי האָט גענומען פאָרן איבער די גאַסן פון געטאָ און אומאויפהערלעך איבערחזרן דורך אַ רופאָר פּאָלגנדיקע פראזע:

„אַכטונג, אכטונג! אלע דארפן בלייבן אין שטוב. ווער ס'וועט ארויסגיין פון שטוב, וועט ווערן דערשאָסן!“.

אינדערצייט, ווען געשטאַפּאָ האָט דער געטאָ=באַפעלקערונג אָנגעזאָגט דורכן רופאָר די „גוטע בשורה“, זיינען די ייד. פּאָליציסטן געצוווּנגען געוואָרן, קריכנדיק אויף אלע פיר, איינצושטייגן אין די אויטאָס, מיט וועלכע מ'האָט זיי גענומען פירן אין דער ריכטונג צום 9=טן פארט. אַ ייד. פּאָליציסט, ל ע ו נ ע ר, ביי וועמען ס'זיינען פון שרעק צוגויפגעקראמפט געוואָרן די פיס, און ער האָט דעריבער ניט געקענט אויספירן דעם באַפעל אריינצוקריכן אין אויטאָ, איז תיכף דערשאָסן געוואָרן אויף אָן אָרט.

זיך דערנענטערנדיק צום פארט, זיינען צוויי ייד. באַאמטע פון דער געטאָ=פּאָליציי, אדוו. ז י ל ב ע ר ק ו ו י ט און ל ע ו ו י ז, ארויסגעשפרונגען פון אויטאָ און האָבן זיך געלאָזט לויפן. זיי זיינען אָבער מצד די געשטאַפּאָ=באַגלייטער תיכף דערשאָסן געוואָרן.

אויפן פארט האָט מען ביי די ייד. פּאָליציסטן קודם=כל צוגענומען אלץ, וואָס זיי האָבן ביי זיך געהאט, זיי מערדערלעך געממיתט און נאָכדעם פארשפּאַרט אין די קאַזעמאַטן פון פארט.

שפּעטער=צו איז צו זיי דערשינען דער ראַפינירטער מאסן=הענקער קיטעל און האָט דורך כלערליי דראָאונגען און שאנטאזש=מיטלען געפּרווט ביי זיי ארויס=

פרעסן ידיעות וועגן די פאַראַנענע בונקערס אין געטאָ און וועגן דער טעטיקייט פון דער יוגנט, וואָס גייט אין וואַלד צו די פּאַרטיזאַנער.

די ערשטע זיינען געקומען געוואָרן אויפן פאַרהער דער שעף פון דער ייד. פּאָליציי משה לעווין און זיינע געהילפן יצחק גרינבערג און יודל זשופּאָוויטש. נאָכדעם ווי זיי זיינען מערדערלעך געפּייניקט געוואָרן, כדי ארויסצובאַקומען ביי זיי וועלכע ס'איז ידיעות (וואָס איז, אגב, די געשטאַפּאָ־אויספאָרשער ניט געלונגען), זיינען זיי דערשאָסן געוואָרן און זייערע קערפּערס האָט מען פאַרברענט אויף די שייטערהויפנס, ווו מ'האָט צו יענער צייט גע־האַלטן אין ברענען די אויסגעגראָבענע הרוגים *).

* *
*

אין דער זעלבער צייט, ווען די ייד. פּאָליציי איז אוועקגעפירט געוואָרן אויפן 9־טן פאָרט, האָבן אין געטאָ זיך אריינגעריסן מחנות געשטאַפּאָ־לייט צו־זאמען מיט וולאַסאָווצעס, און זיי האָבן זיך צעוואָרפן אין אלע ווינקעלעך פון געטאָ.

אַז ס'האַנדלט זיך וועגן אַן אַקציע, איז שוין געווען זיכער. ס'איז אָבער לכתחילה נאָך ניט געווען קענטיק, וואָס פאַראַ „מין" אַקציע דאָס איז.

די יעניקע, וועלכע האָבן געהאַט ספּעציעל־אויסגעבויטע מאַלינעס אָדער סתם־אַזוי באהעלטענישן, ווו זיך אויסצובאהאלטן, האָבן עס תיכף געטאָן. יעדער איינער האָט אויף יעדן פאַל זיך געמיט ווו־ניט־איז צו פאַרשטעקן און ניט צו זיין אויפן אויג פון די אָנקומענדיקע רוצחים.

ערשט, ווען ס'זיינען פאָרגעקומען די ערשטע איבערפאַלן אויף די געטאָ־הייזער, פונוואַנען מ'האָט גענומען שלעפּן קינדער, אלטע און קראַנקע, איז גע־וואָרן קלאָר, אַז דאָסמאָל האַנדלט זיך וועגן דעם, אויף וואָס מ'האָט אין געטאָ שוין לענגערס מיט אַזוי פיל פּיינלעכער אומרואיקייט זיך געריכט, אָבער גראָד איצט האָט מען עס ניט דערוואַרט...

ווי ס'איז געווען דער פאַל אין שאַוולער געטאָ, האָבן אויך די קאָוונער נאַצים, ווייזט אויס, געהאַט אַ באַפעל אוועקצונעמען פון געטאָ די קינדער, ייִנ־גערע ווי 12 יאָר, מענער און פרויען, עלטערע ווי 55 יאָר, און חוצדעם אלע קראַנקע און אינוואַלידן, אומאָפּהענגיק פון זייער עלטער.

הגם פיל קינדערלעך האָבן געהאַט שוין פון פריער זיך באַזאָרגט מיט אר־בעטס־קאַרטעס, ווו ס'איז געווען אָנגעגעבן, אַז זיי זיינען 12 יאָר אָדער עלטער,

*) וועגן גורל פון די אנדערע ייד. פּאָליציסטן — ז. „ליקווידאַציע פון דער ייד. געטאָ־פּאָליציי" און „גרינדונג פון „אָרדנונגס־דינסט".

האָט עס אָבער ווייניק־וואָס געהאָלפן, ווייל די געשטאַפּאָ־לייט האָבן מיט אַזעלכע ארבעטס־קאַרטעס זיך ווייניק גערעכנט. פאַר זיי איז געווען בעיקר מאַסגיביק דאָס פיזישע אויסזען פון קינד.

און ענלעכע לאַגע איז אויך געווען מיט די עלטערע מענטשן. אויך ביי זיי איז אין ס'רוב פאַלן ניט געווען אַזוי וויכטיק דער אָנגעוויזענער עלטער אויף זייערע ארבעטס־קאַרטעס, ווי דער אַלגעמיינער איינדרוק פון זייער פיזישן אויס־זען.

צו־בעט ליגנדיקע קראַנקע ווי אויך אינוואַלידן זיינען צוגענומען געוואָרן זיך ניט רעכענענדיק מיט קיין שום עלטער.

אין די הייזער, וווּ ס'זיינען קיין באַהעלטענישן ניט געווען, אָדער מ'האָט שוין ניט באַוויזן אין זיי אריינצוקריכן, האָט מען די קליינע קינדער זייער אייליק גענומען פאַרשטעקן אויף פאַרשיידענע אופנים. אַזוי, למשל, האָט מען די קינ־דער באַהאַלטן אינעם בעטגעוואַנט, אין בגדים, אין מעבל, אין גריבער אויפן הויף, אין די קלאָזעטן, אויף די בוידעמער, אין די קעלערס א. א. וו. אין פרט פון אויסבאַהאַלטן די קינדער זיינען די מוטערס איינגעפאַלן אויף אַזעלכע המצאות, אַז נאָר די באַדראָענדיקע סכנה אָפּצווּרייסן די קינדער אויף אייביק האָט זיי צו דעם געקענט באַוועגן.

ס'זיינען געווען פאַלן, ווען אין די באַהעלטענישן זיינען קינדער דערשטיקט געוואָרן. די קלענערע קינדער זאָלן אין די באַהעלטענישן ניט נעמען וויינען, שרייען און דערמיט זיך אליין ארויסגעבן די רוצחים, פלעגט מען זיי איינשלע־פערן מיט דער הילף פון נאַרקאָטישע מיטלען. פון צו שטאַרקע נאַרקאָז־דאָזעס זיינען אויך געווען ניט ווייניק אומגליקס־פאַלן.

גלייך ווי די געשטאַפּאָ־לייט צוזאַמען מיט זייערע באַהעלפער, די וולאַסאָווצעס, האָבן זיך אריינגעריסן אין געטאָ, האָבן זיי מיט גרוים אומפּעט זיך גענומען צו זייער ארבעט. פון אַלע ווינקעלעך האָבן זיי מאַסנווייז געשלעפּט פון די הייזער קינדער, אַלטע און קראַנקע, זיי געלאָדן אין אויטאָאס מיט אומ־דורכזיכטיקע שויבן און אָפּגעפירט פון געטאָ. די יללות און געשרייען זיינען געווען עד לב־השמים.

וועלנדיק פאַרטושן די יאָמערלעכע געוויינען פון די קינדערלעך און די מו־טערס, וועלכע זיינען געווען געצוווּנגען מיט די אייגענע הענט צוצוטראָגן זייערע עופה'לעך צו די אויטאָאס, האָט געשטאַפּאָ אין די קורסירנדיקע אויטאָבוסן אויפ־געשפּילט הילכיקע מוזיק־פּלאַטן... די הארצרייסנדיקע סצענעס האָבן אָבער זיך ניט געלאָזן פאַרהילכן דורך קיין דזשאַז־מוזיק, און איבערן גאַנצן שטח פון געטאָ האָט זיך געטראָגן אַ וויי־געשריי פון פאַרפּייניקטע יידן, וואָס זיינען אינמיטן העלן טאָג איבערגעפאַלן פון נאַצי־רוצחים.

אויף די מוטערס, וועלכע פלעגן ביי די אויטאָס ניט וועלן אָפּגעבן זייערע קינדער, פלעגט מען אָנרייצן ספּעציעל־אויסגעדרעסירטע הינט, וואָס פלעגן מיט ווילדקייט אָנפאַלן אויף די אומגליקלעכע יידישע מאַמעס, זיי בייסן מיט די ציין אַזוי לאַנג, ביז די מוטערס פלעגן, פאַלנדיק אין אָנמאַכט, ארויסלאָזן פון זייערע הענט די קינדערלעך. דאַן פלעגן די געשטאַפּאָ־לייט מיט רציחה זיי אריינוואַרפן אין די אויטאָס.

די גאַר־עקשנות'דיקע מוטערס, וואָס האָבן די קינדער דאָך ניט ארויסגע־לאָזן פון די הענט, זיינען געוואָרן דערשאָסן אויף אָן אָרט, אָדער זיי זיינען אריינגעוואָרפן געוואָרן אין די אויטאָס צוזאַמען מיט זייערע קינדער.

זיך ריכטנדיק אויף דעם, אַז אַ טייל יידן וועט זיך אויסבאַהאַלטן אין די בונקערס, אָדער ערגעץ־ווו זיך פאַרשטעקן, זיינען די קינדער־מערדער געווען באַ־זאָרגט אויך מיט העק און ברעכאייזנס. יעדע וואַנט, יעדע טיר, יעדער בוידעם, יעדער קעלער, וואָס פלעגט זיי אויסקומען חשודיק, אַז דאָרטן געפינען זיך אויס־באַהאַלטענע יידן, פלעגט פון זיי ווערן אויפגעבראָכן און גרינטלעך אדורכגע־נישטערט.

בעיקר פלעגן זיי גרינטלעך זיך מתעסק־זיין דאָרט, ווו זיי פלעגן פאַרדעכ־טיקן אַ מאַלינע. אין אַזאַ פאַל פלעגן זיי אויך באַנוצן אויפּריים־באַמבעס און ניט אָפּטרעטן אַזוי לאַנג, ביז זיי פלעגן אָדער אַנטדעקן אַ מאַלינע און צונויפנעמען די קרבנות, אָדער זיי פלעגן זיך איבערצייגן, אַז דאָ איז קיין באַהעלטעניש ניטאָ.

יעדע הויז פלעגט אייניקע מאָל אדורכגענישטערט ווערן, און איטלעך מאָל פלעגן מיט קרייט געמאַכט ווערן אויף די אונטערזוכטע הייזער ספּעציעל־אָפּגע־רעדטע צייכנס, פון וועלכע די ניי־אָנקומענדיקע היטלעריסטן פלעגן שוין וויסן, וואָס די פריערדיקע געשטאַפּאָ־לייט האָבן באַוויזן צו דערגרייכן בעת זייערע אונטערזוכונגען.

אין די הייזער, ווו וולאַסאָוועצעס אליין, אָן דייטשן, פלעגן אדורכפירן די איבערפאַלן, פלעגן זיי אָפּריער צונעמען פון די יידן דאָס פאַרגעשלאָגענע אויס־קויף־געלט און ערשט דאַן צונעמען די קרבנות, אָדער זיי פלעגן אוועקגיין און גלייך צושיקן זייערע חברים עס צו טאָן.

ארום די גרויסע געטאָ־וואַרשטאַטן איז פון אינדערפרי אָן אוועקגעשטעלט געוואָרן אַ וואַך, וואָס האָט במשך דעם גאַנצן טאָג קיינעם אהין ניט אריינגעלאָזן און ניט ארויסגעלאָזן.

אין די געטאָ־וואַרשטאַטן, ווו ס'האָבן געאַרבעט פיל עלטערע מענטשן און אַ היפּש ביסל קינדער, האָט מען, דערזעענדיק דאָס אומגליק, אייליק גענומען פאַרבאַהאַלטן אין די פּילצאָליקע געביידעס און די אָפּגעלעגענע ווינקעלעך פון

די טויט=פאַבריק אין קאַצעט דאַכאַו

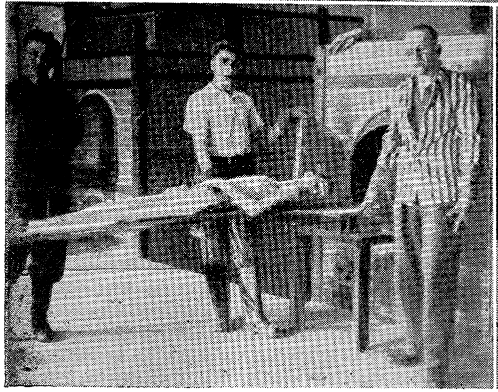

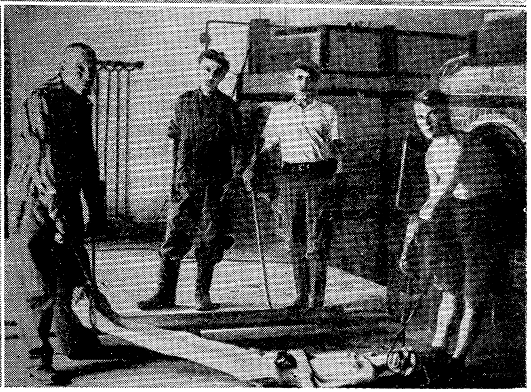

אויבן: אַ באַרג ביינער פון די אומגעקומענע קאַצעטלער
אונטן: די קרעמאַטאָריעס

מצבה פון דר. עלקעס אויפן מאַסן־קבר אין געוו. לאַגער 1 ביי לאַנדסבערג
מיכאל בורשטין, באַוווּסטער פּויליש־יידישער שריפטשטעלער. געווען אין
קאָוונער געטאָ און איז אומגעקומען אין דאַכאַו
אַן ערד־בודע אין די דאַכאַוער אַרבעטס־לאַגערן
מאַסן־קברים פון די אומגעקומענע קאַצעטלער ביי שוואַבהאַוזען (לעבן מינכען)
ערב דער באַפרייאונג

די װאַרשטאַטן זײער פיל קינדער און טײלװײז אויך עלטערע מענטשן. דער געיעג אויף די קרבנות האָט אין די געטאָ־װאַרשטאַטן אָנגענומען אַ זײער־דראַמאַטישן פאַרלויף, װײל דאָרטן זײנען קינדער און אַלטע לײט געװען באַהאַלטן אונטער גרױסע קופּעס מיט דײטשע מיליטערישע בגדים, שיך, װאַליקעס, א. א. זאַכן, בײ װעלכע יידן האָבן געאַרבעט. אין די דאָזיקע באַהעלטענישן זײנען געלעגן באַהאַלטן צענדליקער, צענדליקער קינדער און עלטערע מענטשן, װאָס האָבן מיט אַן אײנגעהאַלטענעם אָטעם און אין גרױס נערװן־שפּאַנונג געװאַרט, מיט װאָס דאָס אַלץ װעט זיך ענדיקן.

דורך פאַרשײדענע אײנפאַלן און מיט גרױס סכנות־נפשות איז געלונגען אין די גרױסע געטאָ־װאַרשטאַטן במשך דעם ערשטן אַקציע־טאָג ניט צו דערלאָזן צו קײן גרעסערער צאָל קרבנות.

ערגער האָבן אָפּגעשניטן די קינדערלעך, װאָס זײנען געװען באַהאַלטן אין די ס. ד.־װאַרשטאַטן, װוּ יידן האָבן געאַרבעט אױסשליסלעך פאַר געשטאַפּאָ. דאָרטן האָבן די געשטאַפּאָ־לײט מיט גרױס רציחה רעשטלאָז צונױפגענומען די באַהאַלטענע קינדערלעך און דערמיט אַרױסגעװיזן זײער עכט־נאַציִשע „דאַנקבאַרקײט" צו די דאָרטיקע יידישע בעלי־מלאכות, עלטערן פון די קינדערלעך, װעלכע האָבן במשך עטלעכע יאָר טאָג־אײן, טאָג־אױס געהאָרעװעט אויף זײערע באַשטעלונגען.

אַ גאַנצן טאָג האָט אָנגעהאַלטן דער װילדער געיעג פון די נאַצי־רוצחים. לערך 1000 קינדער, אַלטע און קראַנקע זײנען פאַרכאַפּט געװאָרן במשך דעם ערשטן אַקציע־טאָג.

װוּהין מ'האָט די קרבנות פאַרשלעפּט, איז בשעתו געװען אומבאַװוּסט. שפּעטער־צו איז מען דערגאַנגען, אַז מ'האָט די קרבנות פון ערשטן אַקציע־טאָג אַװעקגעפירט קײן אױשװיץ, װוּ זײ זײנען, װי מיליאָנען אַנדערע יידישע קרבנות, פאַרגאַזט און פאַרברענט געװאָרן אין די דאָרטיקע גאַזקאַמערן און קרעמאַטאָריעס.

פון געטאָ פלעגט מען די קרבנות אָפּטראַנספּאָרטירן אין אױטאָס צו דער באַן, װוּ ס'איז פאַר זײ געװען צוגעגרײט אַ ספּעציעלער עשאַלאָן. מ'האָט בשעתו געהאַט גערעדט, אַז די אַקציע אויף קינדער, אַלטע און קראַנקע איז אין דער זעלבער צײט אויך פאָרגעקומען אין די װילנער יידישע אַרבעטס־לאַגערן, און דער טראַנספּאָרט מיט די װילנער קרבנות זאָל האָבן אויף קאָװנער אײזנבאַן־סטאַנציע זיך געטראָפן מיטן קאָװנער עשאַלאָן.

פאַרנאַכט, אַזײגער 6, איז די אַקציע געװאָרן איבערגעריסן. די מערדער האָבן פאַרלאָזן דעם תחום פון געטאָ. פון שטאָט האָבן גענומען צוריקקערן די

יידישע אַרבעטס־בריגאַדעס, און פֿון די געטאָ־וואַרשטאַטן איז אַרונטערגענומען געוואָרן די ספּעציעלע באַוואַכונג.

די מענטשן, וועלכע האָבן צוריקגעקערט פֿון דער אַרבעט אין שטאָט אָדער זיינען פֿריי געוואָרן פֿון דער אַרבעט אין די געטאָ־וואַרשטאַטן, זיינען געלאָפֿן ווילדערהייט צו זיך אין די הייזער זען, ווער ס׳פֿעלט. היות ס׳איז כמעט ניט געווען קיין איין הויז, וווּ ס׳זאָל ניט האָבן געפֿעלט עמיצער, וואָס איז אַוועק מיט דער אַקציע, האָבן פֿאַר די הייזער זיך אָפּגעשפּילט גרויליקע און אויפֿציטערנדיקע סצענעס: מענטשן האָבן היסטעריש באַוויינט די קרבנות, זיך געריסן די האָר פֿון קאָפּ און געפֿאַלן אין חלשות.

ס׳האָבן געפֿעלט ווערטער צו טרייסטן איינער דעם צווייטן. דער קלאַפּ איז געווען אַ שוידערלעכער, און אַלע זיינען געווען פֿולשטענדיק צוזאַמענגעבראָכן.

באַוויינענדיק די קרבנות פֿאַרן פֿאַרלאָפֿענעם טאָג, האָט יעדער איינער גלייכצייטיק אויך געטראַכט: וואָס וועט זיין מאָרגן? ניט שוין־זשע וועט די אַקציע אויך מאָרגן פֿאָרגעזעצט ווערן?.

וואָס פֿאַרא נאַכט דאָס געטאָ האָט אַדורכגעמאַכט, איז געווים איבעריק צו זאָגן...

* *
*

ס׳איז פֿאַרביי די נאַכט און ס׳איז אָנגעקומען ווידער אַ זוניקער פֿרימאָרגן פֿון דינסטיק, דעם 28־טן מערץ 1944. היות קיינער אין געטאָ האָט ניט געוווּסט, צי די אַקציע איז שוין פֿאַרענדיקט אָדער ניט, האָבן אויף יעדן פֿאַל די אַלע, וועלכע האָבן געהאַט וווּ, די קינדערלעך און די אַלטע געזען צו באַהאַלטן.

אַזוי ווי אויך דעם דינסטיק׳דיקן טאָג האָט מען די יידישע אַרבעטער, וואָס האָבן געאַרבעט אין שטאָט, אַרויסגעלאָזן צו דער אַרבעט, ווי שטענדיק, איז אַ געוויסער צאָל קינדער, אין 10—12 יאָריקן עלטער, ווי אויך עלטערע מענטשן געלונגען אינדערפֿרי זיך אַדורכצושמוגלען דורכן געטאָ־טויער און מיטגיין מיט די אַרבעטס־בריגאַדעס אין שטאָט. אויף אַזאַ אופֿן האָבן זיי אויסגעמיטן די טראַגישע פֿאָלגן פֿונעם צווייטן אַקציע־טאָג.

אַזייגער 8 אינדערפֿרי זיינען די רוצחים ווידער אָנגעקומען אין געטאָ און די אַקציע איז באַנייט געוואָרן.

גלייך פֿון אָנהויב אָן איז געווען צו זען, אַז דער הויפּט־ציל פֿונעם צווייטן אַקציע־טאָג איז צו אַנטדעקן די געטאָ־מאַלינעס. שוין פֿון די פֿרימאָרגן־שעהן האָבן אין געטאָ גענומען קנאַלן די אויפֿרייס־באָמבעס. צוויי־פֿיסיקע מענטשן־חיות צוזאַמען מיט שפּיר־הינט האָבן ענערגיש און גרינטלעך אַדורכגענישטערט יעדן אָרט, וואָס האָט געשיינט צו זיין פֿאַרדעכטיקט אַלס מאַלינע.

אינדערצייט, ווען דעם ערשטן אקציע=טאָג פלעגט מען ביים אנטדעקן אַ בונקער מערסטנטייל נאָר צונעמען די קינדער, אלטע און קראנקע, און די יונגע און געזונטע מערדערלעך צעשלאָגן און איבערלאָזן אין געטאָ, איז דעם צווייטן אַקציע=טאָג געווען אנדערש: פון יעדער אנטדעקטער מאַלינע פלעגט מען צונעמען אלעמען, ווען מען פלעגט דאָרטן געפינען, און אָפּטראַנספּאָרטירן פון געטאָ.

דעם צווייטן אקציע=טאָג איז געווען צו זען, אז אין עטלעכע טאקסים פון געשטאַפּאָ זיינען צוזאמען מיט געשטאַפּאָ=לייט אויך געזעסן אייניקע פון די ייד. פּאָליציסטן, וועלכע מ'האָט בעתן ערשטן אַקציע=טאָג געהאט אוועקגעפירט אויפן 9=טן פארט, און איצט האָבן זיי אָנגעוויזן געשטאַפּאָ, ווו ס'געפינען זיך מאַלינעס.

ווי ס'האָט שפּעטער=צו זיך ארויסגעוויזן, האָט דער געשטאַפּאָ=רוצח קיטעל בנוגע די ארעסטירטע ייד. פּאָליציסטן אָנגעווענדעט אזעלכע פּראָוואָצירנדיקע מאָסמיטלען, אַז די יעניקע פון זיי, וואָס זיינען געשטאנען אויף אַ נידעריקערן מאָראלישן ניוואָ, האָבן ניט אויסגעהאלטן און האָבן מסכים=געווען ארויסצוגעבן געשטאַפּאָ די אלע מאַלינעס, וועגן וועלכע זיי האָבן געוווּסט און, חוצדעם, געוויסע פּרטים וועגן דער פּאַרטיזאנער=באַוועגונג אין געטאָ. אָט די דאָזיקע מוסרים צווישן די ייד. פּאָליציסטן האָבן עס איצט צוגעלייגט זייער האנט ביים אויסגעפינען די מאַלינעס.

אַ זייער=פארדעכטיקטע ראָלע האָט דערביי געשפּילט, ווי שוין פריער דערמאָנט, בענאָ ליפּצער, וואָס איז געווען אַ „מקורב" מיט די געשטאַפּאָ=קרייזן בכלל און מיט קיטעלן בפרט. צו אלעמענס איבערראשונג איז ער במשך דער אַקציע אוועקגעפירט געוואָרן צו די ארעסטירטע ייד. פּאָליציסטן אויפן פארט. לויט שפּעטערדיקע ידיעות, איז זיין „ארעסט", ווייזט אויס, געשטאנען אין צוזאמענהאנג מיטן מיטהעלפן קיטעלן צעברעכן די מאָראַל פון די ארעסטירטע ייד. פּאָליציסטן.

אַ געוויסע צאָל מאַלינעס איז צוליב די דאָזיקע מוסרים יאָ אנטדעקט געוואָרן. ס'זיינען געווען פאַלן, ווען אין די מאלינעס, וואָס זיינען ארויסגעגעבן געוואָרן דורך די פאררעטער, האָבן צוו. אנד. זיך אויך געפונען זייערע אייגענע משפּחה=מיטגלידער... צי די דאָזיקע מוסרים האָבן געוווּסט, זיצנדיק אויפן פארט, וואָס ס'קומט פאָר בעת=מעשה אין געטאָ, איז שווער צו זאָגן. אויף יעדן פאַל זיינען זיי, נאָך זייער באַפרייאונג פון פארט, מצד די געטאָ=יידן באטראכט געוואָרן ווי געשטאַפּאָ=אַגענטן און מ'פלעגט פאר זיי זיך שטארק היטן.

ביי דער געלעגנהייט איז כדאי צוצוגעבן, אַז אייניקע פון זיי, ווען ס'איז געלונגען בעת דער ליקווידאציע פון געטאָ זיך אויסצובאַהאַלטן און ווערן באפרייט פון די רוסן, זיינען שפּעטער=צו דורך די סאָוועטישע געריכט=אינסטאנצן פאר=

משפט געוואָרן אויף 10—15 יאָר שווערע תפיסה. די יעניקע פון זיי, וועלכע זיי־נען צוזאמען מיט אלע יידן אוועק מיט דער דעפּאָרטאציע אין די קאצעטן פון דאַכאַו, זיינען דאָרטן פון די יידן אליין אַזוי שטארק טעראָריזירט געוואָרן דורך קלעפּ א. א. נגישות, אַז זיי זיינען אין די ערשטע פּאָר וואָכן אומגעקומען.

ניט געקוקט אויפן דאָזיקן הייפל מוסרים, האָט די ייד. פּאָליציי בעת איר ארעסט, בכלל גענומען, דאס געטאָ ניט פארראטן. ווי ס'וועט אין די ווייטערדיקע שילדערונגען ברייטער איבערגעגעבן ווערן, זיינען דאן קרוב צו 40 יידישע פּאָלי־ציסטן, צווישן זיי דער שעף אליין צוזאמען מיט זיינע צוויי געהילפן און כמעט אלע העכערע פּאָליציי־פונקציאָנערן, אויף אַ גרויזאמען אופן אומגעבראכט גע־וואָרן אויפן 9־טן פארט, און זיי האָבן זייערע יונגע לעבנס מקריב־געווען על קדוש־העם.

דער טעראָר דעם צווייטן אקציע־טאָג איז געווען אַ פיל גרויזאמערער, ווי דעם ערשטן טאָג. די היטלעריסטן און די וולאַסאָווצעס זיינען געווען אכזריות־דיק־ווילד, האָבן אומברחמנותדיק געממיתט די אנטדעקטע יידן אין די מאַלינעס און געשאָסן אויף רעכטס און אויף לינקס.

במשך דעם צווייטן אקציע־טאָג זיינען פארכאַפּט געוואָרן אַן ערך 300 קרבנות, בעיקר פון די מאַלינעס. ווי ס'איז שפּעטער אויפגעקלערט געוואָרן, האָט מען די קרבנות פונעם צווייטן אקציע־טאָג אוועקגעפירט אויפן 9־טן פארט, דאָרטן זיי אַלעמען דערשאָסן און גלייך פארברענט אויף די שייטערהויפנס, ווו מ'האָט גע־האַלטן אין ברענען די אויסגעגראָבענע הרוגים.

ווידער איז אין געטאָ פארביי אַ גרויליק־שוידערלעכער טאָג, וואָס האָט אָפּ־געקאָסט דער יידישער באַפעלקערונג עטלעכע הונדערט קרבנות.

ס'איז אָנגעקומען די נאכט. גאנץ־אומגעריכט האָט דער וועטער גענומען זיך ענדערן. ס'איז געוואָרן אַ שטורעם. ס'האָט שטארק אָנגעשנייט און ס'איז פונ־דאַסניי געוואָרן אַן עכטער ווינטער. דער שניי־שטורעם האָט אָנגעהאַלטן אויך דעם אינדערפרי פון מיטוואָך, דעם 29־טן מערץ. צי די אקציע וועט פארקומען אויך דעם דריטן טאָג, איז ווידער ניט געווען באַוווּסט. ווייזט אויס, אַז דער אויסער־געוויינלעך־שלעכטער וועטער האָט געשטערט געשטאַפּאָ פאָרצוזעצן די אַקציע.

ווענדיק ווען דעם עפּעס דערגייט אין לאגער־קאָמענדאנטור, האָט מען פון דאָרטן אין נאָמען פון געקען געגעבן דעם עלטעסטן־ראַט צו וויסן, אַז הגם מצד געשטאַפּאָ איז מען באַשטאנען אומבאַדינגט פאָרצוזעצן די אקציע אויך דעם דריטן טאָג, ווייל לויט דער ניט־לאנג אדורכגעפירטער רעגיסטראציע פון די גע־טאָ־איינוווינער, דארפן זיין אין געטאָ פיל מער קינדער און עלטערע מענטשן, ווי ס'זיינען צונויפגענומען געוואָרן במשך די צוויי אקציע־טעג, האָט דאָך, ער,

נעקע, לגבי געשטאַפּאָ איבערגענומען די אחריות אליין „צו ברענגען אין אָרדנונג" דעם ענין...

די אקציע איז געוואָרן פאַרענדיקט.

* *
*

אין דער זעלבער צייט, ווען אין געטאָ איז פאָרגעקומען די אקציע, האָט גע־שטאַפּאָ אויך אין די יידישע ארבעטס־לאַגערן, וואָס האָבן זיך געפונען ארום קאָוונע און אין דער פּראָווינץ, אדורכגעפירט אן ענלעכע אקציע.

אין די ארבעטס־לאַגערן, ווו די יידן האָבן געלעבט צונויפגעפּרעסט אין באַ־ראַקעס אָדער קאַזאַרמעס, אונטער אַ שטענדיקער שטרענגער שמירה, איז די רוצחים אָנגעקומען ניט אין ערך לייכטער צו דערגרייכן זייער רויבערישן ציל, ווייל דאָרטן איז ניט געווען די קלענסטע מעגלעכקייט כאָטש טיילווייז צו באַהאַלטן די קינדער אָדער אַלטע, ווי ס'איז יאָ געווען דער פאַל אין געטאָ גופא.

אין די דאָזיקע אַלע ארבעטס־לאַגערן זיינען פארכאַפּט געוואָרן אן ערך 500 קרבנות, וועלכע זיינען אויך פארשלעפּט געוואָרן אין אן אומבאַקאַנטער ריכטונג אויף פארניכטונג.

בסך־הכל האָט, אַזוי ארום, די דאָזיקע אקציע אויף קינדער, אַלטע און קראַנקע אָפּגעקאָסט די קאָוונער יידן אן ערך 18 הונדערט קרבנות.

דאָס איז געווען די שוידערלעכסטע אקציע אין קאָוונער געטאָ. אינדערצייט, ווען אין די פאָריקע מאסן־שחיטות, בעת וועלכע דאס געטאָ האָט געהאַט פאַר־לאָרן אַ 20 טויזנט נפשות, פלעגן בעיקר אוועקגיין גאנצע משפחות צוזאמען, איז דאָסמאָל די אקציע געווען נאָך פיינלעכער צוליבן אָפּרייסן קינדער פון זייערע עלטערן.

אפילו ביי די מער־אָפּטימיסטישערע געטאָ־יידן זיינען דורך דער דאָזיקער אקציע די קלענסטע האָפענונגען און אילוזיעס געוואָרן פולשטענדיק צערונען. אַלע השערות וועגן דעם, אַז די צייט פון גרויסע מאסן־שחיטות אויף יידן זיינען שוין פארביי און איצט איז עס מער ניט מעגלעך, האָבן געפּלאַצט, ווי אַ זייפן־בלאָז. ס'איז געווען זיכער, אַז פון דער היטלערישער מלאך־המות־האנט וועט קיין איין ייד זיך ניט ארויסרייסן קיין לעבעדיקער, אויב ס'וועט פאר דער צייט ניט געשען עפּעס אן אומגעריכטער נס...

צוזאמען מיטן באַקלאָגן די קרבנות פון דער שוידערלעכער אקציע במשך דעם 27־טן און 28־טן מערץ, איז שוין פון 29־טן מערץ אָן געוואָרן אויסערסט־פיינלעך און דרינגענדיק די פראגע: וואָס טוט מען מיט די אויסבאַהאַל־טענע קינדער? מ'איז געווען זיכער, אַז גאָר אינגיכן וועט אין געטאָ געמאַכט

ווערן אַן אומגעריכטער איבערפאַל אויף די געראַטעוועטע קינדערלעך, וואָס וועלן האָבן דעם זעלבן גורל, ווי די קרבנות פון דער אַקציע.

דער ענטפער אויף דער געשטעלטער פראַגע איז געווען אַ קלאָרער: וואָס־גיכער אַרויסטראָגן די קינדער פון געטאָ און זיי אָפּגעבן אפילו אין אַזעלכע קריסטלעכע משפּחות, וואָס זיינען ווייניק צופאַרלעסיק, ווייל ערגער ווי אין געטאָ קען דאָך במילא ניט זיין...

אין טאָקע גלייך אויף מאָרגן נאָך דער אַקציע זייער ענערגיש באַנייט געוואָרן די באַוועגונג וואָס־גיכער אַרויסצוטראָגן די קינדער פון געטאָ.

היות פאָרמעל האָט עס געהייסן, אַז אין געטאָ זיינען נאָך דער אַקציע מער ניט געבליבן קיין קינדער, יינגער ווי 12 יאָר, און עלטערע מענטשן, עלטער ווי 55 יאָר, האָט מען די קלענערע קינדער געזען ביז וואָס־ווען צו האַלטן אויסבאַהאַלטן אין שטוב, און די קינדער, אָנהויבנדיק פון אַ יאָר 7—8, אָפּצוגעבן אין געטאָ־פאַך־שול. די עלטערע מענטשן האָבן גענומען אייליק זיך באַזאָרגן מיט אַן אַרבעטס־פּלאַץ אין די גרויסע געטאָ־וואַרשטאַטן, אין דער געטאָ־גערטנעריי, אין די לייכטערע אַרבעטס־פּלעצער בשכנות פון געטאָ א. א. וו.

כדי די זאַך זאָל זיין אין אָרדנונג, פלעגט מען אין די אַרבעטס־קאַרטעס פון די קינדער אָנגעבן זייער עלטער ניט ווייניקער ווי 12 יאָר, און פון די אַלטע — ניט עלטער ווי 55 יאָר.

אַז די עלטערע מענטשן זאָלן אויסזען אַ ביסל יינגער, האָבן זיי זיך גענומען אָפּפאַרבן אויף טונקל די גרויע האָר, מענער האָבן גענומען אָפּשערן די בערד א. א. וו.

די קלענערע קינדער זאָלן אויסזען עלטער, האָט מען זיי בכיון גענומען אָנטאָן אין בגדים פון עלטערע קינדער, און שיך מיט העכערע קנאַפּל א. א. וו.

ס'איז געווען אויסערגעוויינלעך־פיינלעך צוצוזען די דאָזיקע אויפגעצוווּנגענע „פאַריינגערונג" פון די אַלטע און די „פאַרעלטערונג" פון די קינדער...

צום סוף איז וועגן דעם ענין קינדער נויטיק צו באַמערקן אָט וואָס:

אין אַ דריי־פיר חדשים אַרום נאָך אָט דער אַקציע, ד. ה. אינמיטן־יולי 1944, ווען צוליב דער דערנענטערונג פון דער פראָנט־ליניע איז דאָס געטאָ צוזאַמען מיט די אַרומיקע אַרבעטס־לאַגערן דעפּאָרטירט געוואָרן קיין דייטשלאַנד, איז אינעם טרויעריק־באַרימטן טראַנזיט־און פאַרניכטונגס־לאַגער שטוטהאָף, ביי דאַנציק, פאָרגעקומען אַ סעלעקציע פון די געבראַכטע קאָוונער פרויען.

די יעניקע פרויען, ביי וועמען מ'האָט בעת דער אַקציע צוגענומען די קינדער און אין שטוטהאָף זיינען זיי געקומען אַליין, אָן קינדער, האָט מען פון דאָרט פונאַנדערגעשיקט אויף צוואַנגס־אַרבעט אין די אַרבעטס־לאַגערן פון

פרייסן, און אַ געוויסן טייל פון זיי איז געלונגען אדורכצוהאלטן ביז דער באַ־פרייאונג.

די אַלע פרויען, וואָס האָבן אָבער אין שטוטהאָף יאָ געהאט מיט זיך די קינדער, וועלכע זיי האָבן געראטעוועט בעת דער אקציע, זיינען צוזאמען מיט די קינדער אָפּגעשיקט געוואָרן קיין אוישוויץ אויף פארניכטונג, און קיינער פון זיי איז נישט געבליבן ביים לעבן *).

אָט ווי אַזוי משוגה׳דיק־טראגיש ס׳איז געווען דער יידישער גורל אונטערן אויסראָטונג־סיסטעם פון די נאצי־רוצחים...

*) ז. „גורל פון די דעפּאָרטירטע יידן".

קאַפּיטל XXV

פאַרשאַרפטער מצב אין געטאָ במשך די חדשים אַפּריל־יוני 1944

ליקווידאַציע פון דער ייד. געטאָ־פּאָליציי. — גרינדונג פון „אָרדנונג־דינסט". — אַרעסט פון עלטעסטן־ראַט. — ענדגילטיקע ליקווידאַציע פון דער געטאָ־„אויטאָנאָמיע". — נייע און שווערע חומרות אין געטאָ־רעזשים: א) פאַרשטאַרקטע באַוואַכונג איבער די יידן. - ב) סיסטעמאַטישע ציילונגען פון דער געטאָ־באַפעלקערונג.— ג) דאָס אָנטאָן די יידן אין געשטרייפטע קאַצעט־בגדים. — ד) אייליקע מאסמיטלען צו קאָזערנירין דעם רעשט געטאָ־יידן. — אַרעסט פונעם פאַרטיזאַנער־פירער חיים יעלין. — געשטאַפּאָ־איבערפאַל אויף א ייד. פאַרטיזאַנער־גרופּע.

אין אַ פּאָר טעג ארום נאָך דער אקציע אויף קינדער, אלטע און קראַנקע האָט זיך אויך אויפגעקלערט דער גורל פון די ארעסטירטע ייד. פּאָליציסטן, ווי אויך וועגן דער ווייטערדיקער עקזיסטענץ פון דער ייד. געטאָ־פּאָליציי בכלל.

ווי ס'איז שוין פריער דערמאָנט געוואָרן, זיינען בסך־הכל ארעסטריט גע־וואָרן אַן ערך 130 מיטגלידער פון דער ייד. פּאָליציי. נאָכדעם, ווי דער פּאָליציי־שעף צוזאמען מיט זיינע צוויי געהילפן זיינען דערשאָסן געוואָרן אויפן פאָרט, האָט קיטעל, ווייזט אויס, מיטן ווימן פון זיין פארטרויאונגס־מאַן אין געטאָ, ב. ליפּצער, ארויסגעטראָגן וועגן דעם ענין פּאָלגנדיקן באַשלוס: אַן ערך 40 פאַר־אַנטוואָרטלעכע פונקציאָנערן פון דער ייד. פּאָליציי בלייבן אין פאָרט „ביז אויף ווייטערעס"; אלע אנדערע (עטלעכע און ניינציק מאַן) ווערן באַפרייט פון פאָרט און צוריקגעבראכט אין געטאָ.

די אויבנדערמאָנטע לערך 40 העכערע באַאַמטע פון דער ייד. פּאָליציי זיינען שפּעטער־צו אויפן פאָרט דערשאָסן געוואָרן. קיטעל האָט אָבער אַ ביסל געהאַט געצויגן מיטן דערשיסן זיי, ווייל ער האָט נאָך פריער געוואָלט ארויספּרעסן ביי די יידן געלט פאַרן, כלומרשט, באַפרייען זיי. אַ גרויסן סכום געלט האָט ער טאַקע

אויף דעם חשבון יאָ באַוויזן ארויסצובאַקומען פון די פאַראינטערעסירטע משפּחה־מיטגלידער, אָבער ער האָט קיינעם פון זיי ניט באַפרייט. נאָכן דערשיסן די ייד. פּאָליציסטן, האָט מען זייערע בגדים, שיך און שטיוול געבראַכט פון פאָרט און זיי פאַרטיילט פאַר די דייטשע קאַפּאָס אין געטאָ.

אחוץ דער דאָזיקער בלוט־באָד איבער דער ייד. געטאָ־פּאָליציי, האָט געשטאַפּאָ דאַן באַשלאָסן בכלל צו ליקווידירן די יידישע געטאָ־פּאָליציי און אויף איר אָרט צו גרינדן אַ יידישע „אָרדנונג־דינסט".

די „אָרדנונג־דינסט" איז באַשטאַנען פון אַ 50 פּערזאָן און אין איר באַשטאַנד זיינען אַנגענומען געוואָרן נאָר די יעניקע פון די פריערדיקע יידישע געטאָ־פּאָליציסטן, קעגן וועלכע געשטאַפּאָ האָט ניט געהאַט, וואָס פאַרצוואַרפן. פאַרשטייט זיך, אַז דעם אויבנאָן האָבן אין „אָרדנונג־דינסט" פאַרנומען די מוסרים פון די מאָלינעס בעת דער קינדער־אַקציע א. א. מאַראַליש־צווייפלהאַפטע פּערזאָנען פון דער געוועזענער ייד. געטאָ־פּאָליציי.

צווישן דער נאָר־וואָס ליקווידירטער ייד. פּאָליציי און דער ניי־געשאַפענער „אָרדנונג־דינסט" איז געווען אַ זייער־וועזנטלעכער אונטערשייד: אינדערצייט, ווען די ייד. געטאָ־פּאָליציי איז געווען אַן אינסטיטוציע, וואָס האָט זיך געפונען אין רשות פון עלטעסטן־ראַט, איז די „אָרדנונג־דינסט" געווען נאָמינירט און איז געשטאַנען צו דער דיספּאָזיציע פון דער לאַגער־קאָמענדאַנטור און, במילא, אויך פון געשטאַפּאָ.

ניט געקוקט אויף אַלע שאָטנדיקע זייטן פון די יידישע געטאָ־מוסדות בכלל און פון דער ייד. געטאָ־פּאָליציי בפרט, האָבן דאָך די יידישע געטאָ־אינסטיטוציעס מער אָדער ווייניקער פאַרטראָטן די אַלגעמיינע יידישע אינטערעסן.

די „אָרדנונג־דינסט" איז, אָבער, פון אָנהויב ביזן סוף געווען אַן אינסטיטוציע, וואָס האָט פולשטענדיק מיטגעאַרבעט מיט די נאַציס קעגן די אינטערעסן פון דער געטאָ־באַפעלקערונג.

האָבן טאַקע די געטאָ־יידן געגומען זיך באַציען צו די מיטגלידער פון „אָרדנונג־דינסט" מיט גרויס חשד און אומצוטרוי. אין יידישע משפּחות, ווו ס'האָבן זיך געהאַט געפונען קינדער, אויסבאַהאַלטענע פון די נאַציס בעת דער אַקציע, האָט מען געזען די קינדערלעך אויסצוהיטן ניט נאָר פון די ס. ס.־מענער, נאָר אויך פון די יידן, וואָס האָבן געדינט אין „אָרדנונג־דינסט". יידן האָבן אויך מורא געהאַט, קיינער פון „אָרדנונג־דינסט" זאָל, חלילה, ניט וויסן וועגן די מאַלינעס אָדער אַנדערע באַהעלטענישן, וואָס זיי פאַרמאָגן.

שפּעטער־צו, ווען ס'זיינען אין געטאָ איינגעפירט געוואָרן שווערע חומרות, כדי יידן זאָלן ניט קענען אַוועקגיין פון געטאָ, האָט די „אָרדנונג־דינסט" אָנגע־

טאָן די ייִדן פיל שאָדן, און אויף איר געוויסן האָט זי געהאַט צו פאַרצייכענען — דירעקט און אומדירעקט — פיל ייִדישע קרבנות.

איינער פון די הויפּט-אָנפירער פון „אָרדנונגס-דינסט" איז געווען אַ געוועזער ייִד. יונגערמאַן מיטן נאָמען מ. אַרנשטאַם. שוין דאַן, ווען ער איז געווען אַ העכערער פּאָליציי-באַאַמטער ביים געטאָ-טויער, האָט ער ביים דערפילן זיינע פליכטן זיך אויסגעצייכנט מיט זיין ברוטאַלער באַציאונג לגבי דער געטאָ-באַפעלקערונג. בפרט האָט ער אָבער געווילדעוועט, ווען ער איז געווען דער הויפּט-מאַכער פון „אָרדנונגס-דינסט". נאָכן באַפרייען קאָוונע איז ער מחמת דעם דורך די סאָוועטישע געריכטס-אינסטאַנצן פאַראורטיילט געוואָרן אויף 15 יאָר שווערע תפיסה.

* *

*

גלייכצייטיק מיט דער ליקווידאַציע פון דער ייִד. געטאָ-פּאָליציי, איז אויך געקומען די ריי צו ליקווידירן דעם עלטעסטן-ראַט און די גאַנצע ייִדישע געטאָ-„אויטאָנאָמיע".

דעם 4-טן אַפּריל 1944, נאָכמיטאָג, איז אין געטאָ געקומען קיטעל און האָט אַרעסטירט דעם עלטעסטן-ראַט, בראש מיטן פּאָרזיצער דר. עלקעס, איינציקע לייטנדיקע פּערזאָנען פון וווינונגס-אַמט, פון סאָציאַל-אַמט און די שרייב-מאַשיניסטין פונעם עלטעסטן-ראַט. אַלע אַרעסטירטע זיינען תיכף אוועקגעפירט געוואָרן אויפן 9-טן פאָרט.

נאָך די אַלע טראַגישע איבערלעבונגען בשייכות מיט דער אַקציע אויף קינדער, אַלטע און קראַנקע, נאָך די פּאַסירונגען מיט דער געטאָ-פּאָליציי האָט דער אַרעסט פונעם עלטעסטן-ראַט א. א. אָנפירנדיקע מיטאַרבעטער פון די געטאָ-מוסדות געמאַכט אויף די געטאָ-ייִדן אַן אויסערסט-פּאַנישן רושם. מ'האָט אינעם דאָזיקן אַרעסט איינגעזען אַ סימן, אַז די מאַכט איז, ווייזט אויס, צוגעטראָטן איילִיק צו ליקווידירן דאָס געטאָ. בפרט איז די איבערראַשונג פאַר די געטאָ-ייִדן געווען גרויס צוליבן אַרעסט פון דר. עלקעס, ווייל ס'איז אַלעמען געווען באַוווּסט, אַז דער לאַגער-קאָמענדאַנט געקע רעכנט זיך מער-ווייניקער מיט אים, און אויב ער, געקע, האָט דערלאָזן דר. עלקעסעס אַרעסט, האַלט, מסתמא, מיטן געטאָ זייער שלעכט — האָבן ייִדן געטראַכט. אין געטאָ האָט זיך געטאָן חושך, און ייִדן זיינען געווען גוואַלדיק באַאומרואיקט.

ווי ס'האָט שפּעטער זיך אַרויסגעוויזן, איז דער דאָזיקער אַרעסט געשטאַנען אין צוזאַמענהאַנג מיט דער שטרעבונג מצד געשטאַפּאָ אויסצופאָרשן אַלע פּרטים, וואָס האָבן געהאַט אַ שייכות צום בוי פון מאַלינעס אין געטאָ א. א. וו. וועלנדיק אָנ-

יאָגן אויף די ארעסטירטע פּערזאָנען אַ וואָס־גרעסערע טויט־שרעק, כדי זיי זאָלן אויסזאָגן אַלץ, וואָס זיי ווייסן וועגן דעם ענין, האָט קיטעל באַשלאָסן זיי צו ברענגען אויפן פאָרט, ווייל ער האָט זייער גוט געוווּסט, וואָס פאַראַ אַסאָציאַציעס דער 9־טער פאָרט רופט ארויס ביי די געטאָ־יידן...

אויף מאָרגן נאָך דער אויספאָרשונג זיינען אַלע אַרעסטירטע צוריק געבראַכט געוואָרן אין געטאָ, אַחוץ אַדוו. ל. גאַרפונקעל, דעם וויצע־פּאָרזיצער פון עלטעסטן־ראַט, און אדוו. י. גאָלדבערג, אַ מיטגליד פון עלטעסטן־ראַט.

נאָך אַן ענערגישער יידישער אינטערווענץ ביי געקען, איז אדוו. גאָלדבערג אין אַ פּאָר טעג אַרום אויך באַפרייט געוואָרן.

אדוו. גאַרפונקעל, אין וועמענס קאָמפּעטענץ אינעם עלטעסטן־ראַט ס'האָבן צוו. אנגד. זיך געפונען די יידן. געטאָ־פּאָליציי און די פינאַנסן, איז איבער אַ וואָך צייט געהאַלטן געוואָרן אויפן פאָרט, ווו מ'האָט אים זייער שטאַרק געפייניקט. קוים אַ לעבעדיקער איז ער מיט גרויס מי צוריקגעבראַכט געוואָרן אין געטאָ. כדי די געטאָ־יידן זאָלן ניט זען, ווי שטאַרק מ'האָט אים צעממיטשט אויפן פאָרט, האָט געשטאַפּאָ אים פאַראָרדנט ניט ארויסצוגיין פון שטוב, ביז זיינע וווּנדן וועלן זיך אַ ביסל פאַרהיילן.

נאָכן דאָזיקן ארעסט האָט געקע מיטגעטיילט דר. עלקעסן, אַז דער עלטעסטן־ראַט איז ליקווידירט. אלס „אָבער־יודע" פון געטאָ־ישוב איז באַשטימט געוואָרן דר. עלקעס. קיין ראַטגעבער אָדער מיטאַרבעטער צו דר. עלקעסן זיינען ניט באַשטימט געוואָרן און זיין „מאכט" איז געווען זייער אַ באַשרענקטע.

צוזאַמען מיטן ליקווידירן דעם עלטעסטן־ראַט איז אויך פאָרגעקומען די ענדגילטיקע אויפלייזונג פון די איבעריקע, קוים־זשיפּענדיקע ייד. געטאָ־אינסטיטוציעס, ווי ייד. אַרבעטס־אַמט, ווירטשאַפטס־אַמט א. א. וו.

מ'מוז אָבער זאָגן, אַז זינט דאָס געטאָ איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ קאַצעט, האָט פאַקטיש די געטאָ־„אויטאָנאָמיע" במילא אויפגעהערט צו עקזיסטירן, ווייל די לאַגער־קאָמענדאַנטור האָט אליין גענומען אָרדענען פיל פון די געטאָ־ענינים, וועלכע ס'האָבן ביז דאַן געאָרדנט די ייד. געטאָ־אַנשטאַלטן.

כדי די באַאַמטע פון לאַגער־קאָמענדאַנטור זאָלן קענען לייכטער זיך אָריענטירן ביים אָנפירן מיט די געטאָ־אַנגעלעגנהייטן, זיינען אין אייניקע רעסאָרטן פון דער קאָמענדאַנטור געווען טעטיק יידישע „זאַך־באַאַרבעטער".

הגם לכתחילה זיינען נאָך אויך ווייטער געבליבן עקזיסטירן די ייד. געטאָ־מוסדות, איז אָבער זייער קאָמפּעטענץ פון טאָג־צו־טאָג געוואָרן אַלץ מער איינגעשרומפּט, ביז זיי זיינען פולשטענדיק ליקווידירט געוואָרן. דאָס לעצטע ביסל

פונקציעס פון די ליקווידירטע ייד. געטאָ־אנשטאַלטן איז דאַן אריבער צו דער לאַגער־קאָמענדאַנטור. *)

* *
*

די לעצטע געשעענישן אינעם געטאָ־לעבן האָבן אויף די יידן געמאַכט אַזאַ שווערן רושם, אַז איטלעכער ייד האָט בפועל־ממש געגומען שפּירן, ווי די ערד אין געטאָ ברענט אונטער זיינע פיס...

ווער ס׳האָט געהאַט די קלענסטע מעגלעכקייט זיך צו פאַרבינדן מיט אַ באַקאַנטן קריסט אין שטאָט אָדער אין דאָרף, כדי ביי אים זיך אויסצובאַהאַלטן, האָט אויף קיין זאַך ניט געקוקט און איז געווען גרייט עס צו טאָן וואָס־גיכער. יעדער איינער, וואָס האָט נאָר געהאַט אַ שטיקל מקום־מקלט מחוץ דעם געטאָ, האָט גענומען אַוועקגיין פון געטאָ.

כדי אָפּצוהאַלטן די יידן פון אַנטלויפן פון געטאָ, האָט אויף זיי זיך אַ שאָט געטאָן אַ האָגל פון גזירות און חומרות.

לאָמיר דערמאָנען נאָר די וויכטיקסטע פון זיי:

— × × —

קודם־כל איז די באַוואַכונג ארום געטאָ־צוים פאַרשטאַרקט געוואָרן אַזוי, אַז יידן, ביים וועלן אַוועקגיין פון געטאָ, זאָלן ניט קענען זיך אַדורכגנבענען אַזוי לייכט.

למען האמת מוז מען אָבער זאָגן, אַז יידן האָבן געזען אויך די דאָזיקע גזירה בייצוקומען. מיט דער הילף פון די יידישע פונקציאָנערן ביים געטאָ־טויער פלעגט געלינגען אויסצוגעפינען די יעניקע פּאָסטנס, וועלכע פלעגן זיך לאָזן אונ־טערקויפן. ס׳איז געווען געגוג, אַז דאָס געטאָ זאָל זיך דערוויסן, ווער פון די פּאָסטנס נעמט שוחד ביים דורכלאָזן דורכן צוים, און אויב עמיצער האָט גע־דאַרפט אַוועקגיין פון געטאָ, פלעגט ער שוין אויסגעפינען די „גוטע" פּאָסטנס.

אויך איז שטאַרק פאַרגרעסערט געוואָרן די צאָל פּאָסטנס, וואָס פלעגן באַ־גלייטן די יידישע ארבעטס־בריגאַדעס אין שטאָט צו דער ארבעט. אויב, למשל, אין יאָר 1942 איז געווען אַ צייט אין געטאָ, ווען ייד. ארבעטס־בריגאַדעס אין שטאָט פלעגן גיין צו דער ארבעט אָן דייטשע פּאָסטנס בכלל, נאָר באַגלייט מצד יידישע געטאָ־פּאָליציסטן, און שפּעטער־צו האָט איטלעכע ארבעטס־בריגאַדע געהאַט בסך־הכל עטלעכע פּאָסטנס, איז צו יענער־צייט איינגעפירט געוואָרן אין דעם פּרט אַ

*) וועגן דער טעטיקייט פון די ייד. געטאָ־אינסטיטוציעס און וועגן זייער ראָלע אין געטאָ־לעבן — ז. מאָנאָגראַפיע: „ייד. מוסדות אין קאָוונער געטאָ".

זייער־שטרענגע אָרדנונג: אויף יעדע 5—6 יידן, וואָס פלעגן גיין אין שטאָט אר־בעטן, פלעגט מוזן זיין אַ פּאָסטן. אַז ארבעטס־שטעלע, וואָס האָט ניט געקענט ארויסבאַקומען אין די געהעריקע מיליטערישע אנשטאַלטן די נויטיקע צאָל פּאָסטנס, פלעגט קיין יידישע ארבעטער פון געטאָ ניט קענען באַקומען.

הן ביי דער ארבעט, הן ארום דער ארבעטס־שטעלע איז די שמירה מצד די פּאָסטנס געווען זייער גרויס. זיך אָפּגעבענען פון דער ארבעטס־שטעלע בעת דער ארבעט, איז פאַר אַ יידן געוואָרן זייער פארשווערט.

דאָס אַליץ פלעגט אָבער דאָך ניט קענען אינגאנצן פארהיטן פון דעם, אַז יידן זאָלן אנטלויפן. די יעניקע יידן, וועלכע האָבן געהאט ווהין אַוועקצוגיין, פלעגן שוין אויף פארשיידענע אופנים געלם־ווערן און אָנקומען צו זייערע באַקאַנטע קריסטן.

בדי ארייזנצוציען אויך די יידישע בריגאַדע־אָנפירער אינעם קאמף קעגן אנט־לויפן פון יידן בעת דער ארבעט, האָט מען אויף די יידישע בריגאַדירן ארויפגע־לייגט אַ פערזענלעכע אחריות אין פאַל, ווען עמיצער פון די יידן, וואָס געהערט צו זייער בריגאַדע, וועט פארשווינדן. ביים דורכגיין אינדערפרי דעם געטאָ־טויער צו דער ארבעט און ביים צוריקקערן פארנאכט פון דער ארבעט, פלעגט דורך די פּאָסטנס ביים געטאָ־טויער שטרענג קאָנטראָלירט ווערן די צאָל יידן, צי עמי־צער, חלילה, פעלט ניט.

ווען די דאָזיקע אַלע מאָסמיטלען האָבן דאָך ניט געקענט פארהיטן פון דעם, אַז יידן זאָלן אוועקגיין פון געטאָ, זיינען מיט דער הילף פון די יידישע „עצה־געבער" ביי געקען צוגעטראכט געוואָרן נייע שטרענגע פאראָרדנונגען.

— × × —

די קאָנטראָל פון דער צאָל יידן אין אַן ארבעטס־לאַגער איז געווען אַ גאַנץ איינפאכע: צוויי מאָל אַ טאָג, אינדערפרי און אינאָוונט, פלעגן דאָרטן פאָרקומען צייל־אַפּעלן.

אין קאַמף קעגן דעם אוועקגיין פון געטאָ, האָט געקע געהאט פאָרויסגעזען פון צייט־צו־צייט צונויפצורופן אויף אַ פלאַץ די גאנצע געטאָ־באפעלקערונג, כדי אדורכצופירן צייל־אַפּעלן.

היות נאָך דער קינדער־אקציע זייגען אין געטאָ — ריין פאָרמעל — געבליבן נאָר ארבעטס־פעאיקע מענטשן, האָט יעדער געטאָ־ייד געמוזט האָבן אַן ארבעטס־פלאַץ אין געטאָ אָדער אין שטאָט. ווי אַ באַשטעטיקונג, אַז מ'ארבעט, האָט גע־דינט די ארבעטס־קארטע, וואָס פלעגט ארויסגעגעבן ווערן פון דייטשן ארבעטס־אמט אין געטאָ. די אויסבאַהאַלטענע בעת דער אקציע קליינע קינדער אָדער על־

טערע מענטשן האָבן, פאַרשטייט זיך, קיין אַרבעטס־קאַרטעס ניט געקענט האָבן, און זיי זיינען געווען אין געטאָ „אומלעגאַל“.

אַז געשטאַפּאָ איז „פּעאיק“ אויפצופּאַסן אויף די דאָזיקע ענינים, איז געווען צו זען פון קיטעלס האַנדלונג, ווען ער האָט איין מאָל, זייענדיק אין געטאָ, אָפּגעהאַלטן אַן עלטערע פרוי, וואָס האָט ניט געהאַט קיין אַרבעטס־קאַרטע, און האָט זי תיכף אַוועקגעפירט אויפן פאַרט און דערשאָסן.

וואָלטן אַזוינע צייל־אַפּעלן פון דער גאַנצער געטאָ־באַפעלקערונג געדאַרפט פאָרקומען אויף אַן עפנטלעכן פּלאַץ, וואָלט ניט געווען, ווי זיך צו געבן אַן עצה מיט די אויסבאַהאַלטענע קינדער און עלטערע מענטשן: ניט ס'וואָלט געווען מעגלעך זיי מיטצונעמען אויפן צייל־אַפּעל, ווייל זיי האָבן ניט קיין אַרבעטס־קאַרטעס, ניט מ'וואָלט זיי געקענט איבערלאָזן אין שטוב, טאָמער וועט מען גיין קאָנטראָלירן די הייזער און מ'וועט זיי דאָרט געפינען...

ענדלעך איז געלונגען איבערצוריידן געקען, ער זאָל מסכים־זיין, אַז די יידישע „אָרדנונג־דינסט“ אַליין זאָל אַדורכפירן די ציילונג, באַזוכנדיק די געטאָ־באַפעלקערונג אין די הייזער.

שפּעטער־צו איז איינגעשטעלט געוואָרן פאָלגנדיקע אָרדנונג: אַלע וווינהייזער אין געטאָ זיינען נומערירט געוואָרן לויט דער ריי, און איטלעך הויז איז פאַררעכנט געוואָרן פאַר אַ באַזונדערן בלאָק. אין יעדן בלאָק איז מצד דער „אָרדנונג־דינסט“ באַשטימט געוואָרן אַ בלאָק־פאַרוואַלטער*). יעדער בלאָק־פאַרוואַלטער פלעגט צוויי מאָל אַ טאָג — איידערפרי פאַרן אַרויסגיין פון די יידן צו דער אַרבעט, און אינאָוונט פאַרן שלאָפן גיין — באַזוכן אַלע איינוווינער פון זיין בלאָק, כדי פערזענלעך פעסטצושטעלן, צי ס'פעלט ניט עמיצער פון די איינוווינער.

די „אָרדנונג־דינסט“ האָט געהאַט צו דעם צוועק צוגעגרייט ספּעציעלע פאַרמולאַרן, וואָס די בלאָק־פאַרוואַלטערס פלעגן צוויי מאָל אַ טאָג נאָך דער ציילונג מוזן צושטעלן אין צענטער פון „אָרדנונג־דינסט“, וועלכע פלעגט שוין, פון איר זייט, די באַריכטן איבערשיקן אין לאַגער־קאָמענדאַנטור.

איינפירנדיק אַזאַ שטרענגע און סיסטעמאַטישע קאָנטראָל פון די געטאָ־איינוווינער, פלעגט מען שוין במשך דעם זעלבן טאָג קענען פעסטשטעלן, ווער און ווו ס'פעלט, ד.ה. ווער און ווו איז אַוועק פון געטאָ...

אַזוי ווי דאָס אַליץ איז דאָך ניט געווען בכוח אָפּצוהאַלטן דאָס געלאָף פון געטאָ, האָט די „אָרדנונג־דינסט“ צוגעטראַכט נייע דראַקאָנישע מאָסמיטלען:

*) אין די גרעסערע בלאָקן זיינען געווען מערערע בלאָק־פאַרוואַלטערס.

איטלעכער ייד, וועמען די „אָרדנונג=דינסט“ פלעגט חושד=זיין, אַז ער האָט בדעה אוועקצוגיין פון געטאָ, פלעגט ווערן ארעסטירט און געהאלטן אין געטאָ=תפיסה אַזוי לאַנג, ביז דער אַרעסטירטער פלעגט צושטעלן אַ גרעסערע סומע ערבות=געלט און אַ פערזענלעכע גאַראַנטיע פון אַ צופאַרלעסיקן געטאָ=תושב, אַז דער ארעסטירטער וועט ניט אוועקגיין פון געטאָ. דאַן פלעגט ער ארויסגעלאָזן ווערן פון תפיסה און מ'פלעגט אים האלטן אונטער פאָליציי=אויפזיכט. אויך דאָס איז ניט געווען קיין ראדיקאלע תרופה צו פארשפאַרן דעם וועג פאַר די יעניקע, וואָס האָבן זיך געגרייט אוועקצוגיין פון געטאָ.

דאַן איז אָנגעמאָלדן געוואָרן, אַז אין פאַל, ווען פון אַ וועלכן ס'איז בלאָק וועט עמיצער אוועקגיין פון געטאָ, וועלן זיינע נאָענטע משפחה=מיטגלידער אָדער אפילו זייטיקע מענטשן פונעם זעלבן בלאָק ווערן איבערגעגעבן דער לאגער=קאָמענדאנטור. דאס האָט געזאָלט אריינציען די יידן אין אַ קעגנזייטיקן שפיאָנירן און נאָכהיטן איינער דעם אנדערן.

ווי געזאָגט, האָבן ביים איינשטעלן די דאָזיקע שטרענגע כללים אינעם געטאָ=רעזשים אַ גרויסע ראָלע געשפילט די טאָנגעבער פון „אָרדנונג=דינסט“ א. א. ייד. געטאָ=מושלים, וואָס האָבן אַלץ געטאָן, כדי נאָר נושא=חן צו זיין געקען — דעם אַלמעכטיקן באַלעבאָס פון געטאָ...

* *

*

זיך קלינגנדיק וואָס=מער אוממעגלעך צו מאכן, אַז יידן פון געטאָ אָדער פון די אַרבעטס=לאַגערן זאָלן קענען אַנטלויפן צו קריסטן, האָט דער לאַגער=קאָמענדאַנט געקע באַשלאָסן אָפצונעמען פון די יידן זייער קליידונג א. א. זאַכן און זיי אָנטאָן אין געשטרייפטע בגדים, ווי ס'איז געווען די „מאָדע“ אין אַלע דייטשע קאצעטן.

אראָנק דעם דאָזיקן באפעל, אַז די יידן מוזן אָנטאָן קאצעט=בגדים, האָט דער לאַגער=קאָמענדאַנט געוואָלט דערגרייכן עטלעכע צילן מיטאַמאָל: ערשטנס, וועט א ייד, אָנגעטאָן אין א געשטרייפטן קאצעט=בגד, דערצו נאָך מיט געלע לאַטעס אויפן ברוסט און אויפן רוקן, שטארק זיך אויסטיילן פון דער ארומיקער ניט=יידישער באפעלקערונג. ביים וועלן אנטלויפן, וועט עס פארן יידן זיין א שטער, ווייל מ'וועט שוין אין דער ערשטער מינוט אים קענען דערקענען, ווו ער זאָל זיך נאָר באַווייזן; צווייטנס, האָט מען פארן אָנטאָן די יידן די קאצעט=בגדים ביי זיי געדארפט צונעמען זייערע זאכן, כדי זיי זאָלן ניט האָבן וואָס איבערצוטאָן, ווען זיי וועלן עווענטועל יאָ האָבן א מעגלעכקייט צו אנט=לויפן. אגב, איז עס אויך געווען א נייע געלעגנהייט ווידעראמאָל צו בארויבן

בײַ די ייִדן דאָס רעשטל פֿון זייערע בעבעכעס; דריטנס, אָפּנעמענדיק בײַ די ייִדן זייערע זאַכן, נעמט מען בײַ זיי צו די וויכטיקסטע מאַטעריעלע מעגלעכ־קייט, מיט וואָס אָנצולאַקן די קריסטן, וועלכע זײַנען גרייט אויסצובאַהאַלטן בײַ זיך אַ ייִדן, אָבער ווילן דערפֿאַר באַקומען מצד די ייִדן אַ מאַטעריעלע פֿאַר־גיטיקונג אין פֿאָרם פֿון זייערע זאַכן.

מ׳מוז זאָגן, אַז די גזירה אָנצוטאָן קאַצעט־בגדים און גלײַכצײַטיק צונעמען די פֿריערדיקע זאַכן, האָבן ייִדן אויפֿגענומען גאַנץ שווער, ווײַל זי איז טאַקע געווען זייער ווייטיקדיק.

לכתחילה האָט מען די קאַצעט־בגדים אָנגעטאָן נאָר די ייִדן פֿון די אַר־בעטס־לאַגערן. גאַנץ אומגעריכט זײַנען אין איינעם אַ טאָג אַראָפּגעקומען אין אַלעקסאַנדער אַרבעטס־לאַגער ס.ס.־לײַט, וועלכע האָבן פֿון די ייִדן צוגענומען כמעט אַלע זייערע זאַכן און זיי אָנגעטאָן אין קאַצעט־בגדים. אין אַ פּאָר טעג אַרום איז עס געשען אויך אין שאַנצער ייד. אַרבעטס־לאַגער.

ווי ס׳איז שוין פֿריער געווען דערמאָנט, איז דער שאַנצער לאַגער־פֿירער בענצקאָ געשטאַנען אין ניט קיין שלעכטע באַציאונגען מיט די ייִדן. ער האָט זיי טאַקע אָנגעזאָגט פֿריער, וועלכן טאָג מ׳וועט קומען אין לאַגער זיי אָנטאָן אין קאַצעט־בגדים. דורכדעם האָבן ייִדן געהאַט אַ מעגלעכקייט פֿריער צו באַ־האַלטן זייערע זאַכן אָדער אין לאַגער גופֿא, אָדער זיי אַרויסצוטראָגן צום באַ־האַלטן ערגעץ־ווו אויף די אַרבעטס־שטעלעס. אין שאַנצער לאַגער האָט מען דעריבער באַוויזן צוצונעמען זייער ווייניק ייִדישע זאַכן.

נאָכדעם, ווי אַלע ייִדן אין די אַרבעטס־לאַגערן זײַנען שוין געווען „אויס־געפּוצט" אין די קאַצעט־בגדים, האָט מען דאָס אייגענע געזאָלט אַדורכפֿירן אויך אין געטאָ גופֿא. מ׳האָט שוין אָבער דאָס ניט באַוויזן צו מאַכן, ווײַל מחמת דער סאָוועטישער אָפֿענסיווע פֿון יוני 1944 איז גאָר גיך רייף־געוואָרן די ליק־ווידאַציע פֿונעם געטאָ בכלל.

=XXX=

די אַלע חומרות און גזירות, וואָס דער לאַגער־קאָמענדאַנט האָט געהאַט אַרויסגעגעבן, כדי צו פֿאַרשטאַרקן דעם געטאָ־רעזשים, האָבן דאָך ניט געקענט לחלוטין אויסמײַדן די מעגלעכקייט, אַז ייִדן זאָלן אַנטלויפֿן פֿון געטאָ. הוצדעם האָט געקע גאַנץ גוט געוווּסט, אַז מחמת די אַלגעמיינע געשעענישן אויף די פֿראָנטן קען עווענטועל קומען צו דער ליקווידאַציע פֿון געטאָ אַ סך פֿריער, ווי דאָס איז לכתחילה געווען פֿאָרויסגעזען.

ס׳איז שוין געלעגנהייטלעך געזאָגט געוואָרן, אַז די אָקופּאַציע־מאַכט האָט צו יענער צײַט געהאַלטן פֿאַר ראַטזאַמער צו האַלטן די ייִדן אין אַרבעטס־לאַגערן,

ווי ס'איז אָביעקטיוו מעגלעך איינצושטעלן א פיל־שטרענגערן רעזשים, ווי אין געטאָ.

מ'האָט דעריבער אייליק גענומען ליקווידירן דעם רעשט ייד. ארבעטס־ברי־גאדעס אין שטאָט און זיי צוטיילן צו די עקזיסטירנדיקע לאגערן אין אַלעקסאָט אָדער אין שאַנץ, אָפּהענגיק פון דעם, צו וועלכן לאגער די ארבעטס־שטעלע איז געווען נעענטער. ווידער זיינען עטלעכע הונדערט געטאָ־משפחות קאזערנירט געוואָרן אין די לאגערן. איצט איז געקומען די ריי ווי מעגלעך־גיכער צו קאַ־זערנירן אן ערך 700 יידן אין ארבעטס־לאַגער פעטראשון, ווו מ'האָט נאָך גע־דארפט פארענדיקן דעם בוי פון די באראקעס און, חוצדעם, קאזערנירן די יידי־שע אַרבעטס־בריגאַדעס, וואָס האָבן געאַרבעט אין סלאָבאָדקער פאַבריקן. דער לאַגער־קאָמענדאַנט איז געווען אנטשלאָסן די דאָזיקע קאַזערנירונגען אַדורכצו־פירן במשך דער סאמע קירצסטער צייט.

ערשט נאָך דער קאזערנירונג פון אלע יידן, וואָס האָבן געארבעט אין שטאָט, וואָלט ענדלעך געקומען די ריי אויך צו קאַזערנירן די יידן, וואָס ארבעטן אין געטאָ גופא, ד. ה. אין די כלערליי געטאָ־ווארשטאַטן און אינעם געטאָ־אַפּאַראַט.

קיין קאָנקרעטע פּלענער, ווי אַזוי צו קאזערנירן דאָס געטאָ גופא איז שוין געקען ניט באשערט געווען אויסצואַרבעטן, ווייל, ווי געזאָגט, האָט די סאָוועטישע אָפענסיווע געהאַט אַדורכגעצויגן אַ שטריך איבער אַלע פּלענער פונעם לאַגער־קאָמענדאנט.

צום טאָג פון דער ליקווידאציע פון געטאָ אָנהויב־יולי 1944 האָבן אין געטאָ גופא זיך געפונען אן ערך 7־8 טויזנט יידן.

* *

*

ווי ס'איז שוין געלעגנטהייטלעך געווען דערמאָנט, איז דער הויפּט־אָנפירער פון דער באוועגונג אין געטאָ אוועקצוגיין אין וואלד צו די פארטיזאנער געווען חיים יעלין, אַ קאָוונער יונגערמאַן, וואָס איז נאָך פאַר דער מלחמה גע־שטאַנען נאָענט צו די לינקע קרייזן און האָט אויך געהערט צו דער גרופּע יידישע פּראָגרעסיווע שריפטשטעלער אין ליטע.

חיים יעלין, אַ מיטל־וווּקסיקער, דאַרער יונגערמאַן פון אַ יאָר דרייסיק, האָט אין דער דאָזיקער ארבעט ארויסגעוויזן אן אויסערגעוויינלעכע העלדישקייט און דרייסטקייט.

ווי אן אילוסטראציע פון זיין געוואגטקייט און מוטיקייט קענען דינען, א־שטייגער, פאָלגנדיקע פאַקטן: אינדערצייט, ווען אין געטאָ האָט געפעלט די נויטיקע פארבינדונג מיט די פארטיזאנער און מחמת דעם זיינען פיל יידישע יונגעלייט,

אַליין זוכנדיק דעם וועג צו די פּאַרטיזאַנער, אַריינגעפאַלן אין די הענט פון געשטאַפּאָ, וואָס האָט זיי אומגעבראַכט, האָט ער זיך אָוועקגעלאָזן אין וועג אַריין אויפזוכן פּאַרטיזאַנער, כדי די געטאָ־יוגנטלעכע זאָלן האָבן, צו וועמען צו קומען.

אַדורכמאַכנדיק אַהין און צוריק אַ מהלך פון אַ 400 קמ., האָט ער ענדלעך זיך דערקליבן צו די רודניצקער וועלדער, אַרום ווילנע, און האָט דאָרטן אָנגעבונדן אַ קאָנטאַקט מיטן פירער פון די דאָרטיקע פּאַרטיזאַנער*).

דורך דעם איז איינמאָל פאַר אַלעמאָל געלייזט געוואָרן איינע פון די וויכטיקסטע פּראָבלעמען: האָבן אַ ריכטיקן אַדרעס פון פּאַרטיזאַנער, וועלכע זיינען גרייט אויפצונעמען די יידישע יוגנטלעך פון געטאָ. מיט וויפל טויט־סכנות אַזאַ „שפּאַציר" איז בשעתו געווען פאַרבונדן, איז געוויס איבעריק צו זאָגן....

אָדער, למשל, אַזאַ פאַקט: אָנגעטאָן אין אַן אוניפאָרם פון אַ, כלומרשטן, אייזנבאַן־באַאַמטן, ווי געהעריק צוגעגרימירט, פלעגט ער זייער אָפט מיט געווער אין די קעשענעס אַרומגיין איבער קאָוונער גאַסן, כדי צו אָרגאַניזירן דאָס אַפּשיקן די מענטשן צו די פּאַרטיזאַנער.

די לעצטע צייט איז ער פאַקטיש מער געווען מחוץ דעם געטאָ, ווי אין געטאָ. די הויפּט־אָנפירונג פון דער פּאַרטיזאַנער־באַוועגונג אין געטאָ איז געלעגן אין זיינע הענט, און אין דעם פּרט האָט ער געהאַט זייער גרויסע פאַרדינסטן.

נאָך דער אַקציע אויף קינדער, אַלטע און קראַנקע, ווי אויך נאָך אַנדערע שטרענגע מאָסמיטלען מצד געשטאַפּאָ לגבי דעם געטאָ, האָט קיטעל באַשלאָסן פאַר יעדן פּרייז צו כאַפּן חיים יעלינען.

אין איינעם אַ טאָג פון אָנהויב־אַפּריל 1944 איז חיים יעלין, גייענדיק אין אַ וויכטיקער שליחות אויף אַ זייטיקער גאַס אין קאָוונע, אויסגעקומען פאַרדעכטיקט אַ פאַרבייגייענדיקן ליטווינער, אַן אַגענט פון דער ליטווישער זיכערהייטס־פּאָליציי, וואָס האָט אים געוואָלט פאַרהאַלטן. חיים יעלין האָט אינמיטן העלן טאָג אַרויסגענומען פון קעשענע אַ רעוואָלווער און האָט אים דערשאָסן אויף אַן אָרט. אַליין האָט ער געפּרוווט נעלם־ווערן איבער אַ פּלויט.

צוליב דער שיסעריי איז אַנטשטאַנען אַ טומל און אַ צוזאַמענגעלויף פון פאַרבייגייער און אויך מיליטער־לייט, וועלכע האָבן געפּרוווט נאָך אים זיך נאָכיאָגן, כדי אים צו כאַפּן אַ לעבעדיקן. חיים יעלינען איז אָבער געלונגען ניט אַריינ־

---

*) דאָס איז געווען דער ליטוויש־יידישער קאָמוניסטישער טוער ה. זימאַן, וואָס איז ווי אַ סאָוועטישער פּאַראַשוטיסט אין יאָר 1943 אַרונטערגעלאָזן געוואָרן אין די וועלדער אַרום ווילנע און האָט, אונטערן נאָמען „יורגיס", אָנגעפירט מיט דער פּאַרטיזאַנער־טעטיקייט אין יענער געגנט.

צופאלן אין די הענט פון זיינע פארפאָלגער, און ער האָט דורך הויפן און אומוועגן זיך דערקליבן ביז צו אַ באַקאַנטן הויף, וווּ ער האָט געוואָלט זיך באַהאַלטן.

בײַם ארײַנלויפן אין הויף, האָט אים א דײַטשער אָפיציר געוואָלט פאר-האלטן, ווייל זיין גאנצער אויסזען האָט עדות-געזאָגט אויף דעם, אַז ער ווערט פון עמיצן פארפאָלגט. צו הילף דעם אָפיציר איז אויך געקומען אַ פארבײַגייענ-דיקער ליטווישער פּאָליציסט. ח. יעלין האָט אויף זיי געעפנט אַ פייער און אין דער אנט-שטאנענער בהלה איז ער בשלום נעלם-געוואָרן און איז פארקראָכן אין אַ קעלער אויפן הויף. ס'האָט געדויערט אַ היפּשע צייט, איידער ער איז מצד דער אָנגעקומענער פּאָליציי אנטדעקט געוואָרן אין זיין באַהעלטעניש. ניט וועלנדיק ארײַנפאלן קיין לעבעדיקער אין די הענט פון געשטאַפּאָ, און ניט האָבנדיק מער קיין קוילן צו באַגיין זעלבסטמאָרד, האָט ער געפּרוווּט מיט אַ ראַזיר-קלינגל זיך איבערצושניידן די אָדערן. אַ פארווונדעטן האָט מען אים געבראַכט אין געשטאַפּאָ.

קיטעל, פאַר וועמען חיים יעלינס ארעסט איז געווען אַן אומגעריכטער סור-פּריז, האָט אלץ געטאָן, אַז חיים יעלין זאָל וואָס-גיכער געזונט ווערן, כדי אים צו נעמען אויפן פארהער און בײַ אים ארויסצובאַקומען די וויכטיקסטע פּרטים פון דער פּאַרטיזאנער-באַוועגונג.

וועגן פינאַל פון יעלינס ארעסט זיינען אין געטאָ ארומגעגאַנגען פארשיידע-נע ווערסיעס. לויט דער אלגעמיין-פארשפּרייטער ווערסיע האָט עס געהייסן, אַז חיים יעלין האָט געהאט באַשלאָסן קיטעלן, ווי מ'זאָגט, צו פירן אין באָד אריין. מיט דער אויסרעכענונג, אַז, צוקומענדיק גאָר נאָענט צו די פּאַרטיזאנער-נעסטן, וועט קיטעל אפשר ארײַנפאלן צו די פּאַהטיזאנער אין די הענט אריין, זאָל ער אים האָבן צוגעזאָגט צו פירן ווייזן, וווּ די פּאַרטיזאנער געפינען זיך.

קיטעל, פון זיין זייט, האָט, פארשטייט זיך, געהאָפט צו דערגרייכן זיין איי-גענעם ציל: דערגיין דעם אויפהאַלט-אָרט פון די פּאַרטיזאנער.

ס'זאָל דעריבער האָבן אַ געוויסע צייט אָנגעגאַנגען, אַזוי צו זאָגן, אַ „קאַץ און מויז-שפּיל" צווישן קיטעלן און יעלינען. קיטעל האָט אָבער, ווייזט אויס, קיין צו גרויסן חשק ניט געהאט צו רוקן זיין נאָז גאָר-נאָענט צו די פּאַרטיזאנער-נעסטן, און ער האָט חיים יעלינען געפּטרט.

אויף ווי ווייט די דאָזיקע ווערסיע איז ריכטיק אָדער ניט, איז, פארשטייט זיך, שווער צו זאָגן. אויף יעדן פאַל איז ניטאָ קיין ספק אין דעם, אַז חיים יעלין איז אין געשטאַפּאָ געוואָרן דערשאָסן.

חיים יעלינס אויסערגעוויינלעכע מוטיקייט און אנטשלאָסנקייט איז באמת געווען צו באַוווּנדערן. בפרט זיינען געווען דערפון איבערראַשט די אלע, וועלכע האָבן אים געקענט נענטער פון אמאָליקע צייטן און האָבן געוווּסט, אַז ער איז אַ

שטילער און באַשיידענער מענטש, וואָס האָט לחלוטין ניט אויסגעזען פּעאיק צו אַזעלכע העלדישע מעשים.

אין דער געשיכטע פון קאָוונער געטאָ־ישוב וועט חיים יעלינס אָנדענק בלייבן ווי אַ סימבאָל פון אויסערגעוויינלעכער גבורה און מוטיקייט מצד אַ יידישן יונגנ־מאַן, וועלכער האָט זיך פאַרמאָסטן אויף אַן אומגלייכן קאַמף קעגן די בלוט־דורשטיקע נאַצי־רוצחים, וואָס זיינען געווען באַוואָפנט פון קאָפּ ביז די פיס.

* *
*

נאָך די אַלע געשעענישן אין געטאָ, ווען געקע האָט באַשלאָסן די געטאָ־יידן אַריינצוגעמען פעסט אין זיינע הענט, און בפרט נאָך חיים יעלינס אַרעסט, איז קלאָר געוואָרן, אַז די וויכטיקסטע אָנפירער פון דער פּאַרטיזאַנער־באַוועגונג קע־נען ווייטער אין געטאָ ניט בלייבן, ווייל געשטאַפּאָ האָט אָנגענומען מיטלען זיי אויסצוגעפינען און אַרעסטירן. די דאָזיקע מענטשן האָבן דעריבער געמוזט וואָס־גיכער אַוועקגיין צו די פּאַרטיזאַנער.

ווי שטענדיק אין אַזעלכע פאַלן, האָט אויך דאָסמאָל בשכנות פון געטאָ אַן אויטאָ זיי געוואַרט אַלעמען אָפּנעמען און אָפּפירן צו אַ באַשטימטן פונקט, פונ־וואַנען זיי זאָלן קענען אָנקומען אין וואַלד.

שבת, דעם 14־טן אַפּריל 1944, אַ זייגער 8—9 אינאָוונט, האָט אַ גרופּע יידי־שע יונגעלייט און מיידלעך, אין אַ צאָל פון 12 פּערזאָן, זיך אַריינגעזעצט אין אַן אויטאָ, וואָס האָט זיי געזאָלט פירן פון סלאָבאָדקע צו זייער נאָענטסטן פונקט.

אַדורכפאָרנדיק די סלאָבאָדקער בריק און אַרויספאָרנדיק אויף יאַנעווער גאַס, האָט פּלוצלונג דער שאָפער גענומען פאָרן לאַנגזאַמער. אויף דער פראַגע מצד די יידן, וואָס איז געשען, האָט ער געענטפערט, אַז עפּעס איז דער מאָטאָר ניט אין אָרדנונג. די יונגעלייט האָבן גלייך גענומען חושד־זיין, אַז עפּעס איז דאָ די מעשה ניט גלאַט, און מיט געווער אין די הענט זיינען זיי געווען גרייט אויף כלערליי סורפּריזן. פּלוצלונג האָט דער שאָפער אָפּגעשטעלט דעם אויטאָ און האָט געזאָגט, אַז ער מוז אַרויסגיין נאָכזען דעם מאָטאָר.

אין דער זעלבער מינוט, ווען דער אויטאָ איז געבליבן שטיין, האָט פּלוצלונג אויפן אויטאָ אַ האָגל געטאָן פון אַלע זייטן מיט קוילן. ווי ס'האָט שפּעטער זיך אַרויסגעוויזן, איז דער שאָפער געווען אַ פּראָוואָקאַטאָר און האָט אַרויסגעגעבן געשטאַפּאָ די גאַנצע געשיכטע מיטן פירן די פּאַרטיזאַנער.

געשטאַפּאָ און ס. ד.־לייט, אונטער דער אָנפירונג פון קיטעלן און געקען, זיינען שוין געווען פאַרבאַהאַלטן הינטער אַ הויז און אָפּגעוואַרט דעם אויטאָ. זיי

האָבן עס געעפנט אויף די יידן דאס פייער פון אויטאָמאטישע ביקסן און מאשין־געווער.

זיך ניט פארלירנדיק אין דער סיטואציע, האָבן די יידן, קודם־כל, דערשאָסן דעם שאָפער און האָבן גענומען אָפּענטפערן מיט אַ שטארקער שיסעריי אין אלע ריכטונגען. 8 יידן זיינען תיכף געפאלן טויט אויף אַן אָרט. די איבעריקע 4 יידן איז געלונגען מיט געווער אין די הענט אין דער טונקלקייט זיך ארויסצורייסן פון דער ארומרינגלונג און געלם־צו ווערן.

די דאָזיקע פיר העלדישע יונגעלייט זיינען שפּעטער־צו אָנגעקומען צו די פּאַרטיזאנער אין וואַלד. צוויי פון זיי זיינען אומגעקומען אין קאמף קעגן די דייטשן, און די אנדערע צוויי איז געלונגען צו דערלעבן די באַפרייאונג.

דער דאָזיקער אָנפאל אויף דער ייד. פּאַרטיזאנער־גרופּע, דער ערעסט פון חיים יעלינען און, חוצדעם, דער ניי־איינגעפירטער שטרענגער רעזשים אין געטאָ האָבן כמעט פולשטענדיק פּאַראַליזירט די ניט־גרויסע אָבער גענוג־ענערגישע ווידערשטאנד־באַוועגונג אין געטאָ.

קאַפּיטל XXVI

דעפּאָרטאַציע און ליקווידאַציע פון געטאָ

קאָוונע פאַלט אַריין אין דער פראָנט־זאָנע. — געשפּאַנטע לאַגע אין געטאָ ערב דער דעפּאָרטאַציע. — פאַרלויף פון די ערשטע דעפּאָרטאַציע־טעג. — רוצחישע מאַסמיטלען מצד געשטאַפּאָ אין די לעצטע טעג פון דער דעפּאָרטאַציע. — שוידערלעכער חורבן פון געטאָ. — גרויזאַמער אומקום פון אַן אַנדערהאַלבן טויזנט באַהאַלטענע יידן.

דעם 6־טן יוני 1944 איז סוף־כל־סוף אין מערב־אייראָפּע געעפנט געוואָרן דער לאַנג־דערוואַרטער צווייטער פראָנט. די שנעלע און בשלום'דיקע לאַנדונג פון ריזיקע סכומים מענטשן און קריגס־מאַטעריאַלן האָבן אומצווייפלהאַפטיק עדות־געזאָגט אויף דעם, אַז די ביישפּיללאָזע מיליטערישע אונטערנעמונג פון די מערב'דיקע אַליאירטע וועט אָן ספק פריער אָדער שפּעטער געקרוינט ווערן מיט גרויס דערפאָלג.

אויפן שטאַרק־פאַרכמאַרעטן געטאָ־הימל האָט די ידיעה וועגן דער אינוואַזיע אין צפון־פראַנקרייך געווירקט ווי אַ בליץ אין אַ שטאָק־פינצטערער נאַכט. אפילו פאַר גרעסטן געטאָ־פּעסימיסט איז שוין דאַן קלאָר געוואָרן, אַז אדאַנק דער דאָזיקער גרויסצוגיקער מיליטערישער קאַמפּאַניע וועט שטאַרק פאַרשנעלערט ווערן די פולשטענדיקע מפּלה פון נאַצי־דייטשלאַנד און זיינע יוצר־משרתים.

נאָך דער עפענונג פון צווייטן פראָנט אויפן מערב איז געווען צו דערוואַרטן, אַז אויך אויפן מזרח־פראָנט וועלן בקרוב זיך אָנהויבן קריגס־אָפּעראַציעס פון אַ גרעסערן מאַסשטאַב, כדי מיט קאָמבינירטע מיליטערישע כוחות ווי־ס־גיכער צו מאַכן אַ סוף צו דער מורא'דיקער בלוט־באָד אין דער וועלט. דעם 22־טן יוני 1944, אין 16 טעג אַרום נאָכן אָנהויב פון דער אינוואַזיע אין נאָרמאַנדיע, האָט טאַקע אויפן רוסישן צענטראַלן פראָנט־אָפּשניט, ביי וויטעבסק, זיך אָנגעהויבן די סאָוועטישע גרויס־אָפענסיווע.

דער רעשיקער טעמפּ פון סאָוועטישן אָנגריף האָט באַלד נאָך די ערשטע אָפענסיוו־טעג געבראַכט פאַר סאָוועטן־פאַרבאַנד איבערראַשנדיקע דערפאָלגן. אין

אַ גאַנצער ריי ערטער אין די דייטשע פראָנט־ליניע אדורכגעבראָכן געוואָרן, און די רויטע ארמיי האָט זיך אריינגעשניטן זייער טיף אין די דייטשע פּאָזיציעס.

מיטן באַפרייען מינסק און זיך דערנעענטערן צו ווילנע, איז קאָוונע שוין אין די ערשטע טעג פון יולי אריינגעפאַלן אין דער פראָנט־זאָנע. גאַנץ אומגעריכט פאַר די קאָוונער דייטשן און פאַר דער ליטווישער באַפעלקערונג, האָבן אָנהויב־יולי פון קאָוונע זיך גענומען עוואַקויִרן די וויכטיקסטע דייטשע מיליטערישע און ציווילע אינסטיטוציעס. גלייכצייטיק האָט אויך די ציווילע באַפעלקערונג גענומען זיך עוואַקויִרן נעענטער צו די פארמלחמה׳דיקע דייטשע גרענעץ־געביטן.

אויב די אייליקע און אומגעריכטע עוואַקואַציע האָט ביי די דייטשן, ווי מ׳קען זיך פאָרשטעלן, ארויסגערופן אַ גרויסע צערודערונג, איז כמעט די גאַנצע ליטווישע באַפעלקערונג ארומגעכאַפּט געוואָרן פון אַן אמתער בהלה־שטימונג און פּאַניק. זיי, די ליטווינער, האָבן פאַר די סאָוועטן מורא געהאַט אימת־מות, ווייסנדיק גאַנץ גוט, וואָס פארא גרויסע חטאים זיי זיינען באַגאַנגען: דער באַוואָפנטער קאַמף קעגן דער אָפּטרעטנדיקער רויטער ארמיי אין יוני 1941, די אַקטיווע מיטבאַטייליקונג ביים אויסמאָרדן די יידישע באַפעלקערונג, די אָפענע מיטארבעט מיט דער אָקופּאַציע־מאַכט א. א. וו.

ווען די פאָרויס־באַוועגונג פון דער רויטער ארמיי אויפן פראָנט־אָפּשניט מינסק־ווילנע איז אויף אַ טאָג־צוויי געוואָרן אַ ביסל פארלאַנגזאַמט, האָט די עוואַ־קואַציע פון שטאָט זיך געהאַט אָפּגעשטעלט און ס׳האָבן אפילו ביסלעכווייז גענו־מען צוריקקערן פארשיידענע עוואַקויִרטע אינסטיטוציעס. אָבער גאָר גיך איז דער דרוק פון דער סאָוועטישער אָפענסיווע געוואָרן ווידער זייער שטאַרק און ס׳איז קלאָר געוואָרן, אַז די דייטשן וועלן ניט זיין ביכולת אין אָט דער פראָנט־זאָנע איינ־צוהאַלטן זייערע פּאָזיציעס. דאַן האָט די עוואַקואַציע פון שטאָט זיך ווידער באַנייט און דאָסמאָל שוין ענדגילטיק.

אין די דאָזיקע טעג, ווען ביי די דייטשן און ליטווינער אין שטאָט איז די צע־רודערונג און בהלה געווען עד אין לשער, איז די שטימונג ביי די געטאָ־יידן געווען אַ בולט־קאָנטראַסטאַרטיקע: פון איין זייט, אויפרודערנדיקע פרייד־געפילן מחמת דער פארווירקלעכונג פונעם לאַנג־יאָריקן טרוים צו דערלעבן די מפּלה פון די נאַצים און, פון דער צווייטער זייט, טיף־באַאומרואיקנדיקע געפילן צוליב דער דער־ווארטונג פון די גורל־אנטשיידנדיקע טעג פאַרן געטאָ.

די דאָזיקע געפילן און שטימונגען זיינען זייער טרעפלעך כאַראַקטעריזירט געוואָרן אינעם יעמאָלטיקן געטאָ־ווערטל: „די גאולה ליגט אויף דער נאָז, און דער חלף ליגט אויפן האַלדז...“

— וואָס וועלן זיי, די נאַצי־רוצחים, איצט טאָן מיט די יידן? — דאָס איז דאַן ביי דער געטאָ־באַפעלקערונג געווען דאָס ברענענדיק־אַקטועלע פּראָבלעם, וואָס

האָט ניט געלאָזן צורו אויף קיין איין מינוט ניט בייטאָג, ניט ביינאכט.

די פשוטע לאָגיק האָט מחייב=געווען אָט וואָס:

ערשטנס, וועלן די נאַצים בשום=אופן ניט איבערלאָזן די יידן אין קאָוונע, ווען אלע פון שטאָט וועלן אייליק עוואַקואירט;

צווייטנס, איז געווען זיכער, אַז איצט, ווען די רויטע אַרמיי דערנענטערט זיך פון שעה=צו=שעה צו די טויערן פון קאָוונע, וועלן די נאַצים ניט וואַגן אומצו=ברענגען אויף אָן אָרט דעם געטאָ=ישוב, וואָס האָט צוזאַמען מיט די אַרבעטס=לאַגערן אַרום קאָוונע געציילט איבער 10 טויזנט נפשות;

בלייבט, אַלזאָ, נאָר איין מעגלעכקייט: דעפּאָרטאַציע. אָבער — ווי אַזוי און וווהין?..

ביי אַזאַ שפּאַנונג און אומקלאָרקייט וועגן ווייטערדיקן גורל פון געטאָ זיינען פאַרביי די ערשטע טעג פון חודש יולי.

* *

*

די אויפרודערנדיקע געשעענישן אויפן מזרח=פראָנט און די פיבערהאַפטע עוואַקואַציע פון קאָוונע האָבן גורם=געווען ״דערצו, אַז די שטרענגע חומרות פונעם געטאָ=רעזשים זיינען מיטאַמאָל זיך צעפאַלן ווי אַ קאָרטן=שטיבל: די בלאָק=פאַרוואַלטערס האָבן אויפגעהערט צו פירן זייערע צייל=אַפּעלן, די „אָרדנונג=דינסט“ האָט שטאַרק נאָכגעלאָזן אין איר האַרבער באַציאונג צו דער געטאָ=באַ=פעלקערונג א. א. וו. איטלעכער געטאָ=ייד האָט בפועל=ממש דערשפּירט, אַז אין דער לופט הענגט די דילעמע: אָדער — אָדער?, ד. ה. אָדער במשך די נאָענטסטע טעג וועט קומען די ישועה, אָדער ס'וועט קומען אַ סוף צו די 70 יאָר...

מיטוואָך, דעם 5=טן יולי, זיינען אַרום געטאָ=צוים איינגעאָרדנט געוואָרן קוילנוואַרפער=נעסטן און ס'איז אַוועקגעשטעלט געוואָרן אַ פאַרשטאַרקטע וואַך פון לעטישע ס. ס.=מענער. ס'איז געווען דייטלעך צו זען, אַז די מאַכט וויל זיין גרייט אויף פאַרשיידענע עווענטואַליטעטן מצד דער געטאָ=באַפעלקערונג, וואָס וועט, אפשר, פּרוּוון זיך רייסן דורכן צוים, כדי צו אַנטלויפן פון געטאָ.

לכתחילה זיינען אין די דאָזיקע מהומה=טעג די יידן נאָך יאָ אַרויסגעלאָזן געוואָרן צו דער אַרבעט אין שטאָט. היות פון טאָג=צו=טאָג איז אָבער די צאָל אַנטלאָפענע יידן בעת דער אַרבעט געוואָרן אַלץ גרעסער און דאָס אַנטלויפן פון די יידן האָט אָנגענומען אַ מאַסן=כאַראַקטער, האָט דער לאַגער=קאָמענדאַנט געקענט גענומען פאַרווערן אַרויסצולאָזן יידן צו דער אַרבעט אין די שטאָטישע אַרבעטס=פּלעצער.

וועגן דעם, וואָס די לאַגער־קאָמענדאַנטור פּלאַנט צו טאָן מיט די געטאָ־יידן, איז נאָך אָפיציעל אַלץ געווען אַזוי אומקלאָר, ווי געווען. אין אַ געשפּרעך מיטן אָבער־יודע דר. עלקעס האָט געקע אויסגעדריקט זיין האָפענונג, אַז די דייטשע חילות וועט זיכער געלינגען צו פאַרהאַלטן די רוסישע אנגריפן און „אַלץ וועט זיך ענדיקן בשלום"...

די פּאַניק אין געטאָ איז דערווייל געוואַקסן פון שעה־צו־שעה. ענדלעך האָט געקע דאָנערשטיק דעם 6־טן יולי, נאָכמיטאָג, געשיקט רופן צו זיך דר. עלקעסן און האָט אים אָפיציעל מיטגעטיילט, אַז מצד דער מאַכט איז באַשלאָסן געוואָרן דאָס געטאָ אַריבערצופירן קיין דייטשלאַנד. ביי דער געלעגנהייט האָט ער אים איבערגעגעבן פאָלגנדיקעס:

דאָס געטאָ וועט עוואַקואירט ווערט בשכנות פון דאַנציק. דאָרטן וועלן אויך אַרי־בערגעפירט ווערן די כלערליי געטאָ־וואַרשטאַטן און ס'וועט אויפגעשטעלט ווערן אַן אַרבעטס־לאַגער פאַר די יידן פון קאָוונער געטאָ. די עוואַקואַציע וועט זיך אנהויבן שבת, דעם 8־טן יולי, אינדערפרי, און זי וועט דאַרפן ווערן פאַרענדיקט במשך עטלעכע טעג. האת צוליב טראַנספּאָרט־שוועריקייטן איז ניט מעגלעך צו באַקומען די נויטיקע צאָל וואַגאָנעס, וועט די עוואַקואַציע, וואַרשיינלעך, פאַרקומען מיטן וואַסער, ד. ה. מיט באַטן (באַרקעס) אויפן ניעמאַן ביז ים, און דאַן מיטן ים קיין דאַנציק. קיינער פון די געטאָ־יידן זאָל ניט טראַכטן וועגן אַרויסדרייען זיך פון דער עוואַקואַציע, ווייל ס'וועלן פאַרקומען שטרענגע רעוויזיעס אין די הייזער, און די יעניקע, וועלכע מ'וועט כאַפּן ביים אויסבאַהאַלטן זיך, וועלן ווערן דערשאָסן אויף אַן אָרט.

די קאָרטן מצד דעם לאַגער־קאָמענדאַנט זיינען, אַלזאָ, געוואָרן געעפנט...

ווען ס'איז באַוווּסט־געוואָרן די מיטטיילונג פון לאַגער־קאָמענדאַנט, איז די אַטמאָספער אין געטאָ געוואָרן שטאַרק עלעקטריזירט. מחנות יידן האָבן גענומען זיך קלייבן אַרום די הייזער, כדי צו קאָמענטירן די אנגעמאָלדענע דעפּאָרטאַציע.

די אַלגעמיין־הערשנדיקע מיינונג איז געווען, אַז יידן טאָרן בשום־אופן זיך ניט לאָזן דעפּאָרטירן. אַלע זיינען געווען זיכער, אַז נאָכן פאַרנעמען ווילנע, איז דאָס פאַרנעמען קאָוונע אַ פראַגע פון עטלעכע טעג. אין דעם פאַל איז דעריבער דאָס וויכטיקסטע — צו געווינען צייט. אפילו אין ערגסטן פאַל, ד. ה. אויב ס'איז, חלילה, ניט באַשערט צו דערלעבן די באַפרייאונג, איז אויך בעסער אומצוקומען אויף אַן אָרט, אין געטאָ גופא, איידער ווערן פאַרשלעפּט ערגעץ־ווו אויף אומקום.

די אָנמעלדונג מצד געקען, אַז די דעפּאָרטאַציע וועט פאַרקומען מיט באַטן האָבן געטאָ־יידן פאַרבונדן מיט די פאַרשיידענע מעלדונגען פון אויסלענדישן ראַדיאָ, אַז לעצטנס האָבן די נאַציס אויך אָנגעהויבן אומצובריינגען יידן

דורכן אַרויספירן זיי אויף אַ שיף אין אָפענעם ים אַריין, און דאָרטן דערטרינקען די שיף צוזאַמען מיט די ייִדן.

ס'איז דעריבער פאַרשטענדלעך, פאַרוואָס געקעם מיטטיילונג צו פירן די ייִדן מיטן וואַסער האָט נאָך מער פאַרשטאַרקט דעם חשד, אַז מ'פירט די ייִדן ניט אויף אַרבעט קיין דאַנציק, נאָר ערגעץ־ווו אין אָפענעם ים אויף אומקום. דאָס האָט נאָך מער באַקרעפטיקט ביי די ייִדן די שטרעבונג פאַר קיין פאַל זיך ניט צו לאָזן דע־פאָרטירן.

די געטאָ־ייִדן האָבן דעריבער מיט אַן אויסערגעוויינלעכן טעמפּאָ גענומען זיך גרייטן אויסצובאַהאַלטן אין די מאַלינעס אין דעם מאָמענט, ווען ס'וועט זיך אָנהויבן די דעפּאָרטאַציע. די יעניקע געטאָ־ייִדן, וואָס האָבן ניט געהאַט קיין איי־גענע מאַלינע, האָבן גענומען אייליק זוכן אַ מעגלעכקייט זיך צוצושטויסן צו באַ־קאַנטע אין אַ פרעמדער מאַלינע.

יחידים, וועלכע האָבן נאָך פאַרמאָגט אַ זייגערל, אַ גאָלדן פינגערל, אַ גרע־סערן סכום געלט א. א. וו., האָבן גענומען זוכן אַ וועג, ווי אַזוי אונטערצוקויפן די בעסערע פּאָסטנס אַרום געטאָ־צוים, כדי זיי זאָלן זיי דערמעגלעכן אַרויסצוגיין פון געטאָ. ביי דער געלעגנהייט זיינען מצד כוליגאַנישע פּאָסטנס פאָרגעקומען ניט ווייניק פאַרברעכערישע מעשים: זיי פלעגן צונעמען ביים ייִדן זיין ווערטפולן קעגנשטאַנד אָדער געלט, און דאַן אים גאַרניט אַדורכלאָזן דורכן געטאָ־צוים, אָדער נאָכן אַדורכלאָזן אים, עפּעגען אויפן ייִדן אַ שיסעריי.

אין דער נאַכט פון דאָנערשטיק אויף פרייטיק איז אַ גרעסערע גרופּע ייִדן, וואָס איז שוין געווען אַדורך דורכן געטאָ־צוים, דערשאָסן געוואָרן האַרט לעבן געטאָ. צי מחמת אַ מסירה פונעם פּאָסטן, וואָס האָט זיי אַדורכגעלאָזן, אָדער אָן אַ מסירה, זיינען די דאָזיקע ייִדן אומגעבראַכט געוואָרן מצד דעם ס. ס.־שאַרפירער פילגראַם, וואָס האָט דאַן געלויערט ביים צוים מיט אַ קוילנוואַרפער. צווישן די דערשאָסענע איז אויך געווען ל. יעלין*), וואָס איז אין קאָוונע געווען גוט־באַקאַנט אַלס לייטער פון דער גרויסער יידישער ביבליאָטעק און ביכער־לאַגער ביי דער געז. „ליבהאָבער פון וויסן“.

פרייטיק, דעם 7־טן יולי, איז אין געטאָ געווען דער לעצטער „פרייער“ טאָג.

צו דער אַרבעט אין שטאָט איז שוין כמעט קיינער ניט אַרויסגעלאָזן געוואָרן. אויך איז קיינער ניט געגאַנגען אַרבעטן אין געטאָ גופא. אַלע ייִדן זיינען געווען באַשעפטיקט מיט איין און איינציקער מחשבה: ווי מיידט מען אויס בשלום די דעפּאָרטאַציע?

*) דער פאָטער פון פּאַרטיזאַנער־פירער חיים יעלין.

הגם די פּאַטענטירטע יידישע געטאָ־מושלים האָבן נאָך געפּרוּווט ביז דער לעצטער מינוט „דינען דעם געטאָ“, און זיי האָבן זיך פאַרנומען מיט צוגרייטן רשימות פון די ערשטע גרופּעס יידן פאַר דער דעפּאָרטאַציע, איז אָבער געווען צו זען, אַז דאָסמאָל איז זייער אַרבעט לחלוטין אַן איבעריקע.

כדי צו באַוועגן די געטאָ־יידן, זיי זאָלן „פרייוויליק“ זיך לאָזן דעפּאָרטירן, איז אַרויסגעלאָזן געוואָרן אַ קלאַנג, אַז מיט די ערשטע גרופּעס דעפּאָרטירנדיקע וועלן אויך קענען מיטפאָרן עלטערע און שוואַכערע פּערזאָנען — אַ זאַך, וואָס איז, כלומרשט, ביי דער דעפּאַרטאַציע פון די ווייטערדיקע גרופּעס יידן ניט איינגאַנצן זיכער, ווייל שפּעטער־צו וועט, אפשר, אויסקומען צו גיין צו־פוס. פיל יידישע משפחות, וואו ס'זיינען געווען עלטערע מענטשן אָדער קראַנקע, און זיי האָבן ניט געהאַט קיין אָרט, וואו זיך אויסצובאַהאַלטן, האָבן זיך יאָ געלאָזט באַאיינפלוסן פון די דאָזיקע קלאַנגען. די מערהייט יידן איז אָבער, ווי געזאָגט, געווען איינגעשטעלט מיטן איינענעם ווילן ניט צו פאָרן.

מיטן אנקומען פון פאַרנאַכט איז די צאָל יידן אויף די גאַסן געוואָרן אַלץ קלענער און קלענער. היות די לאַגער־קאָמענדאַנטור האָט גאַנץ גוט געוווּסט, אַז די יידן זיינען אַנטשלאָסן זיך ניט צו לאָזן דעפּאָרטירן, איז געווען זיך צו ריכטן, אַז אַ ליאַדע מינוט קענען אין געטאָ אַריינקומען מחנות געשטאַפּאָ־לייט, וועלכע וועלן נעמען כאַפּן יידן אויף דער דעפּאַרטאַציע. יעדער איינער האָט דעריבער זיך געמיט באַצייטנס צו פאַרקריכן, אין זיין נאָרע אין דאָרטן וואַרטן אויף די ווייטערדיקע געשעענישן.

ס'איז אנגעקומען דער אָוונט. אַ פּלוצלונגער לופט־אַלאַרם האָט אנגעזאָגט דאָס אנקומען פון סאָוועטישע אעראָפּלאַנען. דאָסמאָל האָט די דערוואַרטונג פון סאָוועטישע לופט־אָנגריפן נאָכמער ווי אַלעמאָל אויפגעמונטערט די געטאָ־יידן, וואָס זיינען ס'רוב שוין געלעגן פאַרשטעקט אין זייערע באַהעלטענישן. קיין באָמ־באַרדירונגען זיינען אָבער דעם אוונט ניט פאָרגעקומען. פּאַרטייעטע אין זייערע מאַלינעס זיינען יידן געווען גרייט ניט נאָכצוגעבן די בלוטיקע שונאים און ווי־ניט־איז דערציען ביז צו דער באַפרייאונג, וואָס איז, לויט אַלעמענס אויסרעכענונגען, געווען אַ פראַגע נאָר פון טעג.

*

* *

ס'איז אַריבער די נאַכט און ס'איז אנגעקומען אַ הייסער, זומערדיקער טאָג פון שבת, דעם 8־טן יולי 1944 — דער ערשטער טאָג פון דער אנגעמאָלדענער דעפּאָרטאַציע. אויף די געסלעך פון געטאָ איז די באַוועגונג געווען כמעט פולשטענדיק אָפּגעשטאָרבן. ווו־ניט־ווו האָט מען נאָר געקענט זען אַ פּאָליציסט

פון „אָרדנונג־דינסט“. מיט גרויס נערוועזיטעט האָבן יידן דערוואַרט, וואָס וועט זיין.

ווען אין געטאָ זיינען אנגעקומען מחנות דייטשן, האָט זיך אנגעהויבן דאָס צונויפנעמען די מענטשן. אַ גאַנצער געטאָ־קוואַרטאַל*) איז אַרומגערינגלט געוואָרן, און די דייטשן האָבן זיך גענומען צו דער מלאכה: אַרויסטרייבן פון די הייזער די יידן און זיי אָפּפירן צו אַ פּלאַץ בשכנות פון לאַגער־קאָמענדאַנטור. במשך דעם ערשטן דעפּאָרטאַציע־טאָג האָבן די דייטשן זיך באַגנוגנט מיט אַן איבערפלעכלעכן זוכן די באַהאַלטענע יידן. קיין צו שאַרפע מאַסמיטלען האָבן זיי נאָך ניט אנגעווענדעט.

די צונויפגעכאַפּטע יידן האָט מען שפּעטער־צו אָפּגעפירט צום ניעמאַן־האַפן, וווּ מ'האָט זיי פאַרלאָדן אין באַטן און מיטן טייך טראַנספּאָרטירט אין דער ריכטונג צו טילזיט, צום ים.

אנגעהויבן פון פרייטיקדיקן טאָג האָט מען גענומען אין געטאָ צונויפּברענגען די יידן פון די קלענערע אַרבעטס־לאַגערן בשכנות פון קאָוונע, ווי פאַלעמאָן, קאַזלאָווע־רודע, רויטן־הויף, א. א. וו., כדי זיי אָנצושליסן צו די דעפּאָרטירנדיקע יידן פון געטאָ. די יידן פון די אַרבעטס־לאַגערן אין קיידאַן און פּאָנעוועזש האָט מען געבראַכט קיין שאַוול, און פון דאָרטן האָט מען זיי געפירט קיין דייטשלאַנד.

ביי דער געלעגנהייט איז כדאי איבערצוגעבן אן אינטערעסאַנטן פאַל, וואָס האָט פּאַסירט מיטן אַרבעטס־לאַגער פון קאַזלאָווע־רודע, 40 קמ. פון קאָוונע.

אין קאַזלאָווע־רודער לאַגער האָבן געאַרבעט אַ 4־5 הונדערט יידן. ביים פירן זיי צו־פוס פון קאַזלאָווע־רודע קיין קאָוונע, האָט זיי באַגלייט אַ גרעסערע גרופּע דייטשע פּאָסטנס, צווישן וועלכע ס'זיינען אויך געווען אַ פּאָר וולאַסאָווצעס. זעענדיק, אַז די סאָוועטן זיינען שוין גאַר נאָענט, האָבן די אוקראַאינער, וועלנדיק זיך איינשאַפן אין לעצטן מאָמענט אַ ביסל עולם־הבא, אנגענומען דעם אנבאָט מצד אַ גרופּע יידן אונטערוועגס צו אַנטלויפן צוזאַמען מיט זיי צו די סאָוועטישע פּאַרטיזאַנער, וועלכע האָבן זיך געפונען אין די אַרומיקע וועלדער.

מצד דער אנפירערשאַפט פון דער וואַך איז געווען אנגעזאָגט אַלע פּאָסטנס, אַז אין פאַל, ווען עמיצער פון זיי וועט באַמערקן אַ סכנה פון אַ פּאַרטיזאַנער־איבערפאַל, זאָל ער תיכף אויסשיסן אינדערלופטן און דערמיט סיגנאַליזירן די אַלע פּאָסטנס און די יידן זיך אויסצולייגן אויף דער ערד.

אין אָוונט איז דער טראַנספּאָרט אנגעקומען אין אַ וואַלד. וועלנדיק פּראָוואָצירן די איבעריקע פּאָסטנס, זיי זאָלן זיך אויסלייגן אויף דער ערד און דערמיט דערמעגלעכן דער גרופּע יידן מיט די אוקראַאינער צו אַנטלויפן אין וואַלד אַריין,

*) די קליינע הילצערנע בלאָק־הייזער אויף מילדאס גאַס א. א. שכנישע געסלעך.

האָבן די וולאסאווצעס פלוצלונג אויסגעשאָסן אינדערלופטן. די דייטשע פּאָסטנס האָבן תיכּף זיך אויסגעלייגט אויף דער ערד, און אַז ערך הונדערט יידן צוזאַמען מיט די אוקראַאינישע פּאָסטנס זיינען אַריינגעלאָפן אין וואַלד און נעלם־געוואָרן. קומענדיק צו זיך, האָבן די דייטשן נאָך געפּרוּווט שיסן אויף די אנטלויפנדיקע, אָבער זיי האָבן שוין קיינעם ניט באַוויזן צו כאַפּן. אַריינצולאָזן זיך אין אַ געיעג נאָך זיי ביינאַכט אין וואַלד, האָבן די דייטשע פּאָסטנס מורא געהאַט.

אנטלאָפן זיינען נאָר די יעניקע יידן, וועלכע זיינען געגאַנגען אין די הינ־טערשטע רייען און האָבן געוווּסט וועגן צונויפרייד מיט די וולאסאָווצעס. גאר גרויס איז געווען דער עגמת־נפש פון די איבעריקע יידן, נאכדעם ווי זיי האָבן דער־זען, אַז אַ טייל פון זייערע חברים איז אנטלאָפן, און זיי זיינען געבליבן... דער גרעסטער טייל אַנטלאָפענע יידן איז אָבער אומגעקומען מצד די דייטשן און ליטווינער, וואָס האָבן אין יענער געגנט פאַרפאָלגט די סאָוועטישע פּאַרטיזאַנער.

די געבראַכטע יידן פון די אַרבעטס־לאַגערן האָט מען אַריינגעלאָזן אין געטאָ און זיי דערלויבט פריי זיך פונאנדערצוגיין, ווייל די לאַגער־קאָמענדאנטור האָט געגלויבט, אַז זיי וועלן במילא ניט אויסמיידן די דעפּאָרטאַציע. אַ סך פון זיי, וואָס האָבן געהאַט באַקאַנטע און געוווּסט פון זייערע מאַלינעס, זיינען אויך אַהין אַריינגעקראָכן.

אזוי איז פאַרביי דער ערשטער דעפּאָרטאַציע־טאָג.

*　　*

*

זונטיק, דעם 9־טן יולי, איז, בכלל גענומען, געווען רואיק אין געטאָ, ווייל געקע האָט ניט געקענט באַקומען פאַר דער דעפּאָרטאַציע נאָך באַנען. באַקומען וואַגאָנעס איז געווען נאָך שווערער, ווייל די צוגן זיינען געווען באַשטימט אויס־שליסלעך פאַר מיליטערישע טראַנספּאָרטן.

אַ ראַדיקאַלער שנוי אין פרט פון זוכן די אויסבאַהאַלטענע יידן איז פאָרגעקומען, זינט מאָנטיק, דעם 10־טן יולי, אינדערפרי.

שוין פון די פריע פרימאָרגן־שעהן איז געווען דייטלעך צו זען, אַז די געשטאַפּאָ־לייט, וועלכע זיינען געקומען אין געטאָ אויסגעפינען די באַהאַלטענע יידן, האָבן, ווייזט אויס, באַקומען שטרענגע אינסטרוקציעס.

זיך פונאנדערוואַרפנדיק אין אַלע ווינקעלעך פון געטאָ, האָבן זיי גענומען ענערגיש און גרינטלעך זוכן די מאַלינעס א. א. באַהעלטעניש, וווּ ס'ליגן אויס־באַהאַלטענע יידן. אין יעדן אָרט, וווּ זיי האָבן פאַרדעכטיקט אַ באַהעלטעניש, האָבן זיי גענומען לאָזן אין גאַנג אויפרייס־באָמבעס. די געשטאַפּאָ־לייט האָבן אויך

געהאַט מיטגעבראַכט מיט זיך שפּיר־הינט, וועלכע האָבן זיי מיטגעהאָלפן אין זייער אַרבעט ביים אנטדעקן די יידן.

מיט אַזעלכע דראַסטישע מאַסמיטלען איז געשטאַפּאָ געלונגען אויסצו־געפינען פיל יידן. אַריינגוואַרפנדיק אַן אויפרייס־באָמבע בשכנות פון אַ מאַלינע, פלעגן די קינדער אין דער באַהעלטעניש נעמען פון שרעק שרייען און וויינען און דערמיט אַלעמען אַרויסגעבן, איידער נאָך געשטאַפּאָ פלעגט זיי אנטדעקן.

מיט גרוים רציחה פלעגן דאַן די געשטאַפּאָ־לייט אַרויסשלעפן פון די באַ־העלטענישן די אויסבאַהאַלטענע יידן. די אויף טויט־דערשראָקענע קינדער פלעגן דערביי זיך פאַרגיין אין אַ יאמערלעכן געוויין און אין גרוים פּחד זיך טוליענען צו זייערע עלטערן. מיט אַראָפּגעלאָזטע קעפּ, ווי קריגס־געפאַנגענע נאָך אַ פאַרלוי־רענער שלאַכט, פלעגן די יידן אונטער אַ שטרענגן קאנוואי פון געשטאַפּאָ־לייט געטריבן ווערן צום זאַמל־פּלאַץ. וועגן מיטנעמען מיט זיך עפּעס פון די זאַכן אָדער פון שפּייז־פּראָדוקטן, איז ניט געווען קיין רייד.

די קנאַלעריי פון די אויפרייס־באָמבעס, די בילעריי פון די שפּיר־הינט, די זידלערייען פון די געשטאַפּאָ־לייט, די יללות פון די קינדער א. א. וו. — אַלץ צו־זאַמען האָט זיך צונויפגעמישט אין אַ וואַקכאַנאַליע פון טרערן און בלוט...

במשך דעם מאָנטיקדיקן טאָג איז אויף אַזאַ אופן אנטדעקט געוואָרן אַ גרע־סערע צאָל אויסבאַהאַלטענע יידן, וועלכע מ׳האָט אַוועקגעפירט צום האַפן, פונוואַ־נען מ׳האָט זיי געזאָלט פירן מיט באַטן, ווי דעם שבת׳דיקן טראַנספּאָרט. קיין באַטן איז אָבער דאַן שוין ניט געלונגען צו באַקומען און מ׳האָט די דאָזיקע מענטשן צוריקגעבראַכט אין געטאָ, וו׳ מ׳האָט זיי געהאַלטן אויף אַן אַרומגע־צוימטן פּלאַץ ביי דער לאַגער־קאָמענדאַנטור.

דעם זעלבן טאָג האָט מען צונויפגענומען די יידן פונעם אלעקסאַטער אַרבעטס־לאַגער און מ׳האָט זיי געבראַכט צו דער באַן, וואָס האָט זיי אַוועקגעפירט אין דער ריכטונג צו דייטשלאַנד.

דינסטיק, דעם 11־טן יולי, איז דאָס זוכן די אויסבאַהאַלטענע יידן אנגעגאַנ־גען מיטן זעלבן אימפּעט, ווי מאָנטיק. אויך במשך דעם דינסטיקדיקן טאָג זיינען הונדערטער יידן אַרויסגעשלעפּט געוואָרן פון זייערע לעכער, און זיי זיינען גע־בראַכט געוואָרן צום זאַמל־פּלאַץ ביי דער קאָמענדאַנטור.

היות געקע האָט מער קיין באָטן ניט געקענט באַקומען און קיין וואַגאָנעס האָט ער נאָך אויך ניט געהאַט אין רשות פון דער דעפּאָרטאַציע, האָט מען די יידן, וואָס מ׳האָט צונויפגעכאַפּט במשך מאָנטיק און דינסטיק, געהאַלטן אונטערן פרייען הימל ביז מיטוואָך, דעם 12־טן יולי, פאַרטאָג. דאַן האָט מען זיי אַלעמען אָפּגעפירט מיטן צוג קיין דייטשלאַנד.

* *
*

מיטוואָך, דער 12־טער יולי, איז געווען באַשטימט ווי דער לעצטער טאָג פון דער דעפּאָרטאַציע. דעם טאָג האָט געזאָלט דעפּאָרטירט ווערן דער רעשט יידן פון געטאָ, איינשליסלעך די יידישע פונקציאָנערן ביי דער לאַגער־קאָמענדאַנטור, די אַרבעטער פון די פאַרשיידענע געטאָ־וואַרשטאַטן א. א. וו.

פון די אויפרייס־באַמבעס זיינען אין מערערע ערטער פון געטאָ שוין גע־שטאַנען אין פלאַמען הייזער א. א. געבײַדעס און האָבן מיט זייערע פייער־צונגען אנגעזאָגט, אַז אַזאַ גורל דערוואַרט אַלע געטאָ־הייזער צוזאַמען מיט די יידן; וואָס זיינען אין זיי און אונטער זיי באַהאַלטן...

ס'זיינען אויך געווען פאַלן, ווען באַהאַלטענע יידן, וואָס האָבן זיך דערוווּסט, אַז ס'גייט שוין אָפּ דער לעצטער טראַנספּאָרט און נאָכדעם שטייט זיי פאָר אדער אומצוקומען אונטער די חורבות פון די אויפגעריסענע הייזער, אָדער צו ווערן דערשאָסן אין פאַל פון ווערן אנטדעקט, זיינען אַליין אַרויס פון די באַהעלטענישן און האָבן פרייוויליק זיך אנגעשלאָסן צו די דעפּאָרטירנדיקע יידן, וועלכע זיינען געווען אויסגעזעצט אויפן ברוק פון וואַרניו גאַס.

דאָס זוכן די אויסבאהאלטענע יידן איז מצד געשטאַפּאָ־און ס.ס.־לייט דער־וייל אנגעגאַנגען מיט א רעשיקן טעמפּאָ. פון מינוט־צו־מינוט זיינען אַלץ נייע גרופּעס אנטדעקטע יידן — אויסגעשעפּטע, האַלב נאַקעטע, פאַרחושכטע, מיט די עופּה'לעך אויף די הענט — געבראַכט געוואָרן צו די יידן, וועלכע זיינען געזעסן אויף דער ערד, וואַרטנדיק אויפן באַפעל אָפּצומאַרשירן פון געטאָ. קראַנקע און שוואַכע מענטשן, וועלכע מ'האָט נים געקענט דעפּאָרטירן צוליב זייער געזונט־צושטאַנד, האָט געקעט פאַראָרדנט צונויפצופירן אין ייד. געטאָ־שפּיטאָל. דאָרטן זיינען זיי שפּעטער־צו פאַרברענט געוואָרן, ווען מ'האָט אויפגעריסן און אונטער־געצונדן אַלע הייזער אין געטאָ, בתוכם אויך דעם שפּיטאָל.

הגם מיטוואָך אינדערפרי איז שוין געווען אָפּגעגאַנגען מיט דער באַן אַ גרוי־סער טראַנספּאָרט יידן, האָט געקעט באַקומען אויף נאָכמיטאָג נאָך משא־וואַגאָנעס פאַר אַ דריי טויזנט יידן.

אַזייגער 12 איז אָפּגעגעבן געוואָרן אַ באַפעל זיך אויסצושטעלן אין קאָלאָנעס צו 100 מאַן און אונטער אַ שטרענגן קאָנוואי פון געשטאַפּאָ־לייט, באַוואָפנטע מיט אויטאָמאַטישע ביקסן, האָט דער טראַנספּאָרט פון איבער צוויי טויזנט יידן גענו־מען מאַרשירן דורך זייטיקע גאַסן פון שטאָט צו דער באַן־ראַמפּע ביי אַלעקסאָט.

ביים אָפּמאַרשירן פון געטאָ איז דער הימל, ווי סימבאָליש, געוואָרן באַדעקט

מיט שוואַרצע כמאַרעס. ס׳האָט אָנגעהויבן שטאַרק צו דונערן און צו גיסן מיט אַ גוס־רעגן.

אונטערוועגס האָבן פיל ייִדן געפּרוּווט זיך רײַסן פון די רייען און אַנטלויפן. די אויטאָמאַטן פון די באַגלייטנדיקע געשטאַפּאָ־לײַט האָבן אומאויפהערלעך גע־נומען קנאַלן אין אַלע זײַטן. אַ היפּש ביסל ייִדן איז דערשאָסן געוואָרן אויף אָן אָרט, נאָר יחידים איז געלונגען בשלום נעלם־צו־ווערן פון׳עם טראַנספּאָרט.

אויף דער ראַמפּע, וואָס איז געווען שטאַרק באַוואַכט, זײַנען שוין געשטאַנען גרייט 40 משא־וואַגאָנעס, ס׳רוב מיט פאַרדראַטעטע פענצטערלעך און מיט אַ ספּעציעלער באַוואַכונג אין יעדן וואַגאָן באַזונדער.

צום דאָזיקן עשאַלאָן האָט מען אויך געבראַכט די ייִדן פון שאַנצער אַרבעטס־לאַגער. ווי ס׳איז שוין פריִער דערמאָנט געוואָרן, איז דער שאַנצער לאַגער־פירער בענצקאָ האַרט פאַר דער דעפּאָרטאַציע אַנטלאָפן מיט זײַן ייִדישער געליבטער. אין דער צווישן־צײַט, איידער געקע האָט צוגעשיקט אַן אַנדער לאַגער־פירער, זײַנען איינצלנע ייִדן אַנטלאָפן פון לאַגער. צו קיין מאַסן־אַנטלויפן איז אָבער דאַרטן ניט געקומען, ווײַל מצד דער ייִדישער לאַגער־אָנפירונג האָט מען געשטערט די ייִדן מאַסנווײַז צו אַנטלויפן, כּדי ס׳זאָלן דערנאָך צוליב דעם ניט דאַרפן לײַדן די יעניקע ייִדן, וועלכע האָבן ניט קיין מעגלעכקייט צו אַנטלויפן און מוזן מיטגיין מיט דער דעפּאָרטאַציע.

ווען די איבער דרײַ טויזנט ייִדן זײַנען שוין געווען צונויפגעשפּאַרט אין די משא־וואַגאָנעס, ווי הערינג אין אַ פאַס, האָט דער צוג זיך גענומען רירן פון אָרט. זיך ניט אָפּשטעלנדיק אויף קיין איינער פון די פאַרבײַפאָרנדיקע סטאַנציעס, האָט דער עשאַלאָן געאײַלט אין דער ריכטונג צו דײַטשלאַנד.

עטלעכע צענדליק ייִדן איז אונטערוועגס געלונגען אַרויסצושפּרינגען פון׳עם לויפנדיקן צוג. אַ טייל פון זיי איז אומגעקומען נאָכן אַרויסשפּרינגען, ווײַל זיי זײַנען אַרײַנגעפאַלן אין די הענט פון דײַטשן אָדער שלעכטע ליטווינער, וועלכע האָבן זיי אומגעבראַכט. אַנדערע זײַנען אומגעקומען בײַם ריזיקאַלישן אַרויסשפּרינגען דורך די הויכע פענצטערלעך פון די משא־וואַגאָנעס. נאָר געציילטע יחידים איז געלונגען אַדורכצומאַכן אַלע טויט־סכּנות און ענדלעך אין אַ 3־4 וואָכן אַרום צו דערוואַרטן די רויטע אַרמיי, וואָס האָט זיי באַפרייט.

ווען אינעם עשאַלאָן, וואָס איז אַוועקגעגאַנגען אינדערפרי, האָבן די באַ־גלייטנדיקע פּאָסטנס באַמערקט, אַז ייִדן שפּרינגען פון צוג, האָבן זיי אָפּגעשטעלט דעם צוג און אין יעדן וואַגאָן באַשטימט עלטעסטע (ערובניקעס), וואָס זײַנען געווען פאַראַנט־וואָרטלעך פאַר דעם, קיינער זאָל ניט אַנטלויפן פון טראַנספּאָרט. חוץ דעם האָבן זיי אין מערערע וואַגאָנעס דערשאָסן ייִדן, כּדי אויף אַזאַ אופן אָפּצושרעקן די אַנדערע, זיי זאָלן גאָר ניט טראַכטן צו אַנטלויפן.

* *
*

וויסנדיק, וויפיל יידן ס'האָבן בכלל געדאַרפט זיין אין געטאָ און וויפיל יידן ס'זיינען שוין פאַר דער גאַנצער צייט געוואָרן דעפּאָרטירט, האָט געקע געזען, אַז אַ גרויסע צאָל יידן ליגט נאָך באַהאַלטן אין די מאַלינעס א. א. באַהעלטעניש.

גלייך נאָכן אוועקגיין פון ביימאָגיקן עשאַלאָן, האָט געשטאַפּאָ מיט גרויס התמדה זיך גענומען אויסזוכן דעם רעשט אויסבאַהאַלטענע יידן. דורכן אָנווענדן כלערליי טעראָר־מיטלען איז געשטאַפּאָ געלונגען צו אַנטדעקן נאָך יידן. די צונויפגעכאַפּטע יידן האָט מען געהאַלטן לעבן די ס. ד.־וואַרשטאַטן.

דאָנערשטיק, דעם 13־טן יולי, זיינען שוין געשטאַנען אין פלאַמען פיל הייזער. ווערנדיק אַנטדעקן וואָס־מער אויסבאַהאַלטענע יידן, האָט געשטאַפּאָ גענומען אָנווענדן פאַרשיידענע פּראָוואָקאַציע־מיטלען. אַזוי, אַ שטייגער, האָט געשטאַפּאָ גענומען ביי די אַנטדעקטע יידן צונעמען זייערע קינדער און זיי צוגעזאָגט צוריקצוגעבן די עלטערן נאָר דאַן, ווען די עלטערן וועלן אַרויסגעבן באַהעלטענישן, ווו ס'זיינען נאָך דאָ אויסבאַהאַלטענע יידן. מיט דער הילף פון אַזעלכע נידערטרעכטיקע פּראָוואָקאַציעס האָט געשטאַפּאָ געוואָלט דעמאָראַליזירן די יידן און זיי שטויסן אויפן וועג פון מסירה און פאַרראַט, כדי איר צו פאַרלייכטערן די אַרבעט ביים דערגרייכן איר ציל: פולשטענדיקע אַנטדעקונג פון די אויסבאַהאַלטענע יידן.

נאָר געציילטע יידן האָבן זיך געלאָזן באַווירקן מצד געשטאַפּאָ און מסכים־געווען אַרויסצוגעבן באַהעלטענישן פאַרן פּרייז פון „ראַטעווען" זייערע קינדער*). ס'רוב יידן האָבן אָבער ניט געוואַגט עס צו טאָן, און זייערע קינדער זיינען אין געטאָ גופא דערשאָסן און פאַרברענט געוואָרן.

די רציחות און אכזריות מצד געשטאַפּאָ האָבן גענומען שטייגן פון שעה־צו־שעה. צום דעפּאָרטאַציע־טראַנספּאָרט האָבן זיי שוין דאָנערשטיק ניט צוגעלאָזן קיין יידן, וואָס האָבן, אַרויסגעשלעפּטע פון די לעכער און נאָרעס, אויסגעזען פאַרשוואַרצט, אויסגעשעפּט און צוזאַמענגעבראָכן. די דאָזיקע מענטשן האָט מען געלאָזן אין געטאָ, ווו מ'האָט זיי שפּעטער־צו דערשאָסן און אַריינגעוואָרפן אין די פלאַמען פון די ברענענדיקע הייזער. בסך־הכל איז געשטאַפּאָ געלונגען ווידער צונויפצוקלייבן איבער טויזנט יידן, וועלכע מ'האָט דאָנערשטיק דעפּאָרטירט קיין דייטשלאַנד.

*) די קינדער זיינען במילא אין עטלעכע טעג אַרום אוועקגעשיקט געוואָרן צוזאַמען מיט זייערע מוטערס קיין אוישוויץ אויף פאַרניכטונג.

דאָס איז געווען דער לעצטער גרעסערער דעפּאָרטאַציע־טראַנספּאָרט פון געטאָ.

* *
*

נאָכן אָפּשיקן דעם לעצטן טראַנספּאָרט יידן האָט געשטאַפּאָ געזען, אַז זי איז מער ניט ביכולת אויסצוגעפינען דעם רעשט אויסבאַהאַלטענע יידן, ווייל זייערע באַהעלטענישן זיינען זייער גוט מאַסקירט, און זי קען ניט קומען אויף זייערע שפּורן. די געשטאַפּאָ־לייט זיינען דאַן צוגעטראָטן אויסצופירן דעם לעצטן פּונקט אין זייער פּראָגראַם צו ליקווידירן דאָס געטאָ: אויפרייסן און אונטערצינדן איטלעכע געטאָ־הויז און אומברענגען אין די פלאַמען די יעניקע יידן, וועלכע ס'איז זיי בשום־אופן ביז דאַן ניט געלונגען צו אנטדעקן.

פרייטיק, דעם 14־טן יולי, אינדערפרי, זיינען צוזאַמען מיט דער קאָוונער אָפּטיילונג פון „וואַפן־ס.ס." דעפּאָרטירט געוואָרן עטלעכע צענדליק יידן פון דער אַרבעטס־בריגאַדע, וואָס האָט די גאַנצע צייט ביי זיי געאַרבעט. שפּעטער־צו איז אין געטאָ אָנגעקומען אַ ספּעציעלע אויפרייס־קאָמאַנדע, וואָס האָט מיט גרויס אימפּעט זיך גענומען צו איר פאַרניכטונגס־אַרבעט. יעדע הילצערנע הויז איז געוואָרן באַגאָסן מיט אַ פליסיקן ברענשטאָף און דאַן אויפגעריסן און אונטערגעצונדן. די עטלעכע געמויערטע בלאָק־הייזער זיינען אויפגעריסן געוואָרן מיט דער הילף פון דינאַמיט.

אין די פאַרשיידענע מאַלינעס זיינען נאָך געלעגן פאַרשטעקט אַן ערך 1500 יידן. ווען דער אויפרייס אָדער דאָס פייער פלעגט דערגרייכן צו דער מאַלינע, וו יידן זיינען געלעגן באַהאַלטן, פלעגן זיי (אויב זיי פלעגן נאָך באַוויזן) זיך פּרובירן ראַטעווען פון די ברענענדיקע באַהעלטענישן.

אַרום די ברענענדיקע הייזער האָבן אָבער פּאַטרולירט דייטשע פּאָסטנס, וועלכע פלעגן תיכף דערשיסן די יעניקע יידן, וואָס פלעגן זיך וועלן ראַטעווען פון פייער, און זיי צוריק אַריינוואַרפן אין די פלאַמען. ס'זיינען געווען פיל פאַלן, ווען די דייטשן האָבן געוואָרפן אין פייער אויך לעבעדיקע יידן.

לאַנגע פייער־צונגען, איינגעהילטע אין געדיכטע רויך־וואָלקנס, האָבן פון די אויפגעריסענע און אונטערגעצונדענע געטאָ־הייזער זיך געריסן צום הימל. במשך עטלעכע טעג איז דאָס געטאָ געשטאַנען אין פלאַמען און אונטער די ברענענדיקע הייזער האָבן זיך געראַנגלט מיטן גרוילזאַמען טויט הונדערטער יידישע מענער, פרויען און קינדער. קיינעם פון די דאָזיקע מאַרטירער איז ניט געלונגען זיך אַרויסצוראַטעווען פון שוידערלעכן אומקום אינעם גיהנום'דיקן פייער.

שבת, דעם 15־טן יולי, פאַרנאַכט, האָבן די געשטאַפּאָ־לייט צוזאַמען מיט זייערע לעטישע באַהעלפערס, פאַרענדיקנדיק זייערע מערדערייען, ענדלעך פאַר־

לאָזן דעם תחום פון געטאָ, ווו ס'איז נאָך ערשט מיט א וואָך צוריק געווען א ישוב פון א 7־8 טויזנט יידישע נפשות, איבערלאָזנדיק נאָך זיך די אויפציטערנ־דיקע שפּורן פון זייערע באַגאַנגענע פאַרברעכנס און גרוילטאַטן.

ווען קאָוונע איז דורך דער רויטער אַרמיי באַפרייט געוואָרן דעם 1־טן אויגוסט 1944*), האָט אין עטלעכע טעג אַרום אין שטאָט ביסלעכווייז געגומען צוריקקערן דאָס ביסל מיט ניסים־געראַטעוועטע יידן. אַלעמענס ערשטע אַרבעט איז געווען — לויפן זען, ווי אַזוי זעט אויס איצט חרובן געטאָ.

די בילדער, וואָס מ'האָט געזען אויפן אָרט פון געוועזענעם געטאָ, זיינען געווען מיאומדיקע: אינעם געטאָ איז ניט פאַרבליבן קיין איין גאַנץ הויז. אַלע הילצערנע הייזער זיינען געווען פולשטענדיק פאַרברענט. די גרויסע מאַסיווע ווענט פון די געמויערטע בלאָק־הייזער זיינען געלעגן איינגעפאַלן, ווי נאָך אַן ערד־ציטערניש. אויפן גאַנצן שטח פון געטאָ האָבן זיך געוואַלגערט פאַרשרפהטע סקעלעטן פון אומגעבראַכטע און פאַרברענטע יידן. אין פיל גריבער פון די אויפ־געריסענע מאַלינעס זיינען געלעגן קופּעס יידישע הרוגים. לויט די צוזאַמענגע־קרעמפּטע, נאָך ניט אינגאַנצן פאַרברענטע גופים איז געווען צו דערקענען דעם פאַרצווייפלטן געראַנגל, וואָס די דאָזיקע קדושים האָבן אַדורכגעמאַכט אין די גסיסה־מאָמענטן פון זייער אומקום. דער גערוך פון פאַרשרפהטן מענטשן־פלייש האָט נאָך וואָכנלאַנג זיך געטראָגן ווייט, ווייט איבער די גרענעצן פונעם חרוב ומוחרב־געוואָרענעם געטאָ.

אַלץ צוזאַמען האָט עדות געזאָגט אויף דער גרענעצלאָזער רציחה מצד די נאַציסטישע מאַסן־מערדער און האָט גערופן די וועלט צו א בלוטיקער נקמה אָן די גרויזאַמסטע באַרבאַרן פון אַלע צייטן — די ברוינע מעוואָטאָנען פון 20־טן יאָרהונדערט...

*) נאָכן פאַרנעמען ווילנע דעם 13־טן יולי זיינען די רוסן ניט געגאַנגען, ווי יידן האָבן דערוואַרט, דירעקט אויף קאָוונע, נאָר זיי האָבן מחמת סטראַטעגישע טעמים לכתחילה געלאָזן קאָוונע אָן אַ זייט. אגב, האָבן צוליב דעם די נאַציס געהאַט אַזוי פיל צייט צו טאָן מיט קאָוונער געטאָ, וואָס זיי האָבן געוואָלט.

קאפיטל XXVII

גורל פון די דעפּאָרטירטע יידן

וואָס איז געשען מיט די דעפּאָרטירטע יידן, ווען זיי זיינען אָנגעקומען קיין דייטשלאַנד? — ליידנספולער וועג פון די מענער אין דאַכאוער קאַצעט־גיהנום. — גורל פון די פאַרשלעפּטע פרויען אין די פּרייסישע אַרבעטס־לאַגערן.

דאַנערשטיק, דעם 13־טן יולי 1944, זיינען די צוויי טראַנספּאָרטן דעפּאָרטירטע יידן, וואָס זיינען אוועק פון קאָוונע מיטן צוג מיטוואָך, דעם 12־טן יולי, אינדערפרי און נאָכמיטאָג, אָנגעקומען אויף דער אייזנבאַן־סטאַנציע טיגענהאָף, ניט ווייט פונעם קאַצעט שטוטהאָף.

גלייך ווי ס'איז אין טיגענהאָף אָנגעקומען דער נאָכמיטאָגדיקער טראַנספּאָרט, זיינען פון ביידע עשאַלאָנען אָפּגעטיילט געוואָרן די מענער באַזונדער, און די פרויען מיט די קינדער — ווידער באַזונדער. א געוויסן טייל יונגלעכע איז געלונגען צו בלייבן צוזאַמען מיט די מענער. אַלע יינגערע קינדער זיינען געבליבן צוזאַמען מיט די פרויען.

ווען דר. עלקעס האָט אין טיגענהאָף זיך געווענדעט צו איינעם פון די אָנפירנדיקע ס.ס.־לייט מיט א פראַגע, פאַרוואָס ווערן די משפחות פונאַנדערגעריסן און האָט דערביי צוגעגעבן, אַז קאָוונער לאַגער־קאָמענדאַנט געקע האָט בעת דער עוואַקואַציע צוגעזאָגט, אַז דאָס וועט ניט געשען, — האָט ער אלס תשובה אויף זיין ווענדונג באַקומען מצד דעם ס.ס.־מאַן עטלעכע פייערדיקע פּעטש...

גאָר גרויס איז געווען דֵי מהומה ביי די פרויען צוליבן פונאַנדערשיידן זיי פון די מענער, ווייל זיי האָבן געגלויבט, אַז ס'האַנדלט זיך וועגן א פאַרניכטונגס־אַקציע. אייניקע יידישע דאָקטאָרינס האָבן געפּרוּווט באַגיין זעלבסטמאָרד דורכן אײַנשפּריצן זיך גיפט־איניעקציעס. פרוי דר. לעווין, א יונגע יידישע דאָקטאָרין, איז פון אזא איניעקציע אין טיגענהאָף געשטאָרבן.

נאָך אין זעלבן טאָג איז דער עשאַלאָן מיט די מענער אָפּגעפאָרן פון טיגענהאָף. העכער צוויי מעת־לעת זיינען די מענער געפאָרן לחלוטין ניט וויסנ־דיק, וווהין מ׳פירט זיי. ס׳רוב מענער זיינען געווען זיכער, אז מ׳פירט זיי אויף פארניכטונג. אין א טייל וואַגאָנעס האָבן די מענער געזאָגט בציבור וידוי, האָבן ביטער געוויינט און זיך געזעגנט איינער מיטן צווייטן.

דער צוג איז אָבער ווייטער געגאַנגען זיין וועג, ביז ענדלעך זונטיק, דעם 16־טן יולי, אזייגער 8 אינדערפרי, איז ער געבליבן שטיין אויף דער אייזנבאַן־סטאַנציע קאַוּפּעריננג, פינף קמ. פונעם בייערישן שטעטל לאנדסבערג (60 קמ. פון מינכען) — דאָס זעלבע לאנדסבערג, ווו היטלער ימ״ש האָט אין 1924, זיצנדיק אין דער דאָרטיקער תפיסה פאר זיין פוטש קעגן דער וויי־מאַרער רעפובליק, פארפאסט זיין „ווערק״ — די עוואַנגעליע פון פעלקער־ און ראַסן־מאָרד — „מיין קאמף״.

ארום לאנדסבערג זיינען געווען ארבעטס־לאַגערן, וואָס האָבן געהערט צום קאצעט דאַכאַו, און דאָרטן האָט מען עס געהאט געבראַכט די מענער.

גלייך נאָכדעם, ווי דער מענער־טראַנספּאָרט איז געווען אָפּגעפאָרן פון טי־גענהאָף, האָט מען די פרויען ווי אויך די קינדער, וועלכע זיינען געווען מיט זיי, גענומען תיכף טראנספּאָרטירן קיין שטוטהאָף, פונוואַנען מ׳האָט די מענטשן פונאנדערגעשיקט אָדער אויף אַרבעט, אָדער אין די טויט־פאַבריקן.

אָפּצונעמען דעם טראנספּאָרט פרויען איז אין שטוטהאָף אויף דער באַן־סטאַנציע געקומען א גרויסע מחנה שטאַרק־באוואָפנטע ס.ס.־לייט. לכתחילה האָבן די פרויען געמיינט, אז געוויס פירט מען זיי אַלעמען פארניכטן. ס׳איז דעריבער צווישן זיי אויסגעבראָכן א שרעקלעכע פּאַניק און יללה. געקומען צו זיך זיינען זיי ערשט נאָכדעם, ווען זיי האָבן געזען, אַז מ׳פירט זיי פונאנדער אין די באַראַקעס פון קאַצעט.

אין שטוטהאָף, וווּ ס׳האָבן זיך שוין געפונען די געבראַכטע יידן פון אַלעק־סאָטער ארבעטס־לאַגער, זיינען אין אייניקע טעג ארום אויך געקומען די דעפּאָר־טירטע קאָוונער יידן, וועלכע מ׳האָט געפירט פון געטאָ מיט די באַטן שבת, דעם 8־טן יולי, ווי אויך דער טראנספּאָרט, וואָס איז אוועק פון קאָוונע מיט דער באַן דאָנערשטיק, דעם 13־טן יולי. אויך די מענער פון אָט די טראנספּאָרטן האָט מען פון שטוטהאָף אוועקגעשיקט אין די ארבעטס־לאַגערן ביי לאנדסבערג, און די פרויען מיט די קינדער זיינען געבליבן אין שטוטהאָף.

אין אַ וואָך אַרום איז אין שטוטהאָף פאָרגעקומען אַ סעלעקציע אויף די גע־בראַכטע פרויען. די יעניקע פרויען, וואָס האָבן געהאט מיט זיך קינדער, האָט מען

צוזאמען מיט די קינדער אוועקגעפירט קיין אוישוויץ אויף פארניכטונג. אלע אנדערע פרויען זיינען, אומאָפּהענגיק פון זייער עלטער, געבליבן אין שטוטהאָף.

אין עטלעכע טעג ארום נאָך דער דאָזיקער סעלעקציע איז פאָרגעקומען א צווייטע סעלעקציע אויפן רעשט פרויען. די עלטערע און שוואכערע האָט מען איבערגעלאָזן אין שטוטהאָף, ווו מ'האָט שפּעטער־צו דעם גרעסטן טייל פון זיי אומגעבראכט אין די דאָרטיקע קרעמאַטאָריעס.

די ייגנערע און ארבעטס־פעאיקע פרויען האָט מען דערנאָך פונאנדערגע־שיקט אין די ארבעטס־לאגערן ארום טאָרן, שטראַסבורג, עלבינג א.א. פונקטן אין פּרייסן, ווו מ'האָט צו יענער צייט געהאַלטן אין אָדורכפירן אייליקע פאָרטיפיקאציע־אַרבעטן. א קליינע צאל קאָוונער פרויען איז צוזאַמען מיט נאָך אַנדערע יידישע פרויען איבערגעשיקט געוואָרן אין די דאַכאַוער אַרבעטס־לאַגערן, ווו ס'האָבן געארבעט די מענער, און אַ געוויסער טייל ארבעטס־פעאיקע פרויען איז געבליבן ארבעטן אין שטוטהאָף גופא.

* *

*

נאָכדעם, ווי מ'האָט געבראכט די מענער אין די ארבעטס־לאגערן ארום לאנדסבערג, האָט מען פון זיי, קודם־כל, צוגענומען אלץ, וואָס זיי האָבן מיט־געבראכט מיט זיך. די יענעקע יידן, וועלכע זיינען געווען דורכגעגאנגען שטוט־האָף, זיינען שוין דאָרט אין דער צייט פון זייער „אנטלויזונג" פולשטענדיק באַ־רויבט געוואָרן.

צונעמענדיק פון די יידן אפילו די שיך און קליידער, וואָס זיי האָבן גע־טראָגן אויף זיך, האָט מען זיי אָנגעטאָן אין געשטרייפטע קאצעט־בגדים און אין גרויסע הילצערנע קלומפּעס.

ניט וועלנדיק, אז זייער געלט א.א. ווערטפולע חפצים זאָלן אריינפאלן אין די הענט פון די ס.ס.־לייט, האָט א טייל יידן דאָס געלט אָדער די ווערטפולע חפצים אריינגעוואָרפן אינעם שמוץ פון די קלאָזעטן. ווען ס'איז אָבער וועגן דעם דערגאנגען צו דער לאגער־אדמיניסטראציע, האָט מען בעת אז אפעל אָפּגע־קליבן א גרופּע יידן, וועלכע האָט געמוזט אין אלעמענס אָנוועזנהייט נאַקעטער־הייט זיך ארונטערלאָזן אינעם שמוץ פון די קלאָזעטן און פון דאָרטן מיט די הענט ארויסנעמען דאָס אריינגעוואָרפענע געלט א.א. חפצים.

היות א היפּש ביסל יונגטלעכע איז פון טיגענהאָף געלונגען צוזאמען מיט זייערע פאָטערס מיטצוקומען אין די ארבעטס־לאגערן ארום לאנדסבערג, איז שבת, דעם 22־טן יולי, דאָרט פאָרגעקומען א רעגיסטראציע פון אלע יונגטלעכע. די פארערגיסטרירטע 131 יונגטלעכע האָט מען אויף מאָרגן אָפּגעשיקט קיין

דאַכאַו און פון דאָרטן קיין אוישוויץ. פון די אומםענטשלעכע לעבנס=באַדינגונגען איז דאָרטן אַ טייל יוגנטלעכע אומגעקומען, און קרוב צו 80 קינדער זיינען אומגעבראַכט געוואָרן דעם צווייטן טאָג ראש=השנה 1944, ווען מ'האָט אין אוישוויץ אַוועקגעשיקט אין די גאַז=קאַמערן און קרעמאַטאָריעם טויזנטער יידן. נאָר עטלעכע ענערגישערע יוגנטלעכע האָבן דערצויגן צו דער באַפרייאונג.

צוויי יוגנטלעכע איז געלונגען צו אנטלויפן אונטערוועגס קיין אוישוויץ, אַרויסשפּרינגענדיק פון גייענדיקן צוג. איינער פון זיי, דניאל בורשטין *), האָט זיך אויסבאַהאַלטן ביי פויערים און איז געבליבן לעבן.

אין אַ וואָך אַרום נאָכדעם, ווי די מענער זיינען געבראַכט געוואָרן אין די אַרבעטס=לאַגערן, האָט מען זיי פונאַנדערגעטיילט אין אַרבעטס=קאָלאָנעס און פון מאָנטיק, דעם 24=טן יולי, האָט פאַר זיי זיך אָנגעהויבן דאָס אייגנטלעכע קאַצעט=לעבן מיט אַלע זיינע „באַרימטע“ באַגלייט=דערשיינונגען.

געאַרבעט האָבן יידן ביי פאַרשיידענע בוי=פירמעס, צוו. אנד. אויך ביי דער טרויעריק=באַרימטער „בוי=פירמע מאָלל“, וו ביי די קאַטאָרזשנע אַרבעטן דורך טאָג און דורך נאַכט זיינען פאַרפייניקט געוואָרן טויזנטער, טויזנטער יידן. צו יענער צייט האָט מען דאָרט געבויט פאַר דער פ=מע „מעסערשמידט“ אַן אונטערערדישע אעראָפּלאַנען=פאַבריק, וואָס האָט געדאַרפט כאָטש וויפל=ניט=איז פאַרבעסערן די מערכה פונעם צעשמעטערטן דייטשן לופט=פלאָט.

אויך אין קאַצעט האָבן די פאַרשיידענע פאַכלייט, ענלעך ווי אין געטאָ, געהאַט ניט אין ערך גינסטיקערע אַרבעטס=באַדינגונגען, ווי די ניט=קוואַליפיצירטע אַרבעטער. דעריבער האָבן טאַקע דעם גרעסטן פּראָצענט=זאַץ פון די צוזאַמענגעבראָכענע ביי דער אַרבעט געגעבן די פשוטע אַרבעטער, וועלכע האָבן געדאַרפט אויף זייערע פּלייצעס אַדורכטראָגן דעם שווערן עול פון דער אומדערטרעגלעכער עבודת=פּרך.

ביי די ניט=קוואַליפיצירטע אַרבעטער איז אויך געווען אַ גרויסער אונטערשייד צווישן די יעניקע, וועלכע האָבן געאַרבעט טאָג=אַרבעט און די, וועלכע האָבן געאַרבעט ביינאַכט. די נאַכט=אַרבעטער פלעגן, אחוץ זייער שווערער, אָנגעשטרענגטער אַרבעט דורך נאַכט, אויך ביי טאָג ניט האָבן קיין רו, ווייל ס'רוב פון זיי פלעגט מען אויך ביי טאָג טרייבן אויף פאַרשיידענע אַרבעטן אין און אַרום לאַגער.

די ערשטע קרבנות פון קאַצעט=גיהנום האָבן דערפאַר זיך רעקרוטירט בעיקר פון די נאַכט=אַרבעטער. במשך עטלעכע וואָכן פלעגן די דאָזיקע מענטשן בוכשטעבלעך פאַלן פון די פיס און פולשטענדיק צוזאַמענברעכן. אַ גרויסע

*) דאָס איינציקע קינד פונעם באַקאַנטן פויליש=יידישן שריפטשטעלער מיכאל בורשטין, וואָס איז מגולגל=געוואָרן אין קאָוונער געטאָ.

שולד אינעם גיכן אומקום פון די הונדערטער נאַכט־אַרבעטער האָבן אויך גע־האַט די ייִד. קאַפּאָס, וועלכע האָבן גאָרניט געטאָן, כדי אַ ביסל יושרדיקער צו פאַרטיילן די דאָזיקע קאַטאָרזשנע אַרבעט צווישן אַלע זייערע אַרבעטער.

אין דעם פּרט האָט אויך געשפּילט אַ געוויסע ראָלע דער אַנטאַגאָניזם צווישן די ייִדן, וואָס שטאַמען פון פאַרשיידענע לענדער. פלעגט, למשל, דער קאַפּאָ זיין אַ ליטווישער ייִד, פלעגט ער, ווי א כלל, פּראָטעזשירן ליטווישע ייִדן אויפן חשבון פון ייִדן פון פּוילן, אונגאַרן א. אַ. וו. פלעגט דער קאַפּאָ זיין אַ פּוילישער אָדער אונגאַרישער ייִד, פלעגט זיין פאַרקערט.

די ייִדישע קאַפּאָס, צווישן וועלכע ס'זיינען געווען זייער פיל מאָראַליש־פאַר־דאָרבענע עלעמענטן, האָבן אַחוץ אַלעמען לחלוטין זיך ניט געקימערט וועגן אָרגאַ־ניזירן די אַרבעט אַזוי, אַז די שוואַכערע מענטשן זאָל מען — לויט פאַראַנענע מעג־לעכקייטן — שיקן אויף אַ ביסל לייכטערע אַרבעטן. אומגעקערט, אויף אַ לייכטערן אַרבעטס־פּלאַץ פלעגן זיי גיכער שיקן אַ געזינטערן און קרעפטיקערן מענטשן, וואָס קען זיי דערפאַר מיט עפּעס מאַטעריעל קאָמפּענסירן. פון אַ פיזיש־ אויסגע־שעפּטן מענטשן, וואָס איז פולשטענדיק הילפלאָז אין דער אומברחמנותדיקער קאַצעט־ווירקלעכקייט, פלעגן זיי דאָך קיין מאַטעריעלע פאַרגיטיקונג ניט קענען דערוואַרטן...

אמת, די קאָוונער ייִדן, וועלכע האָבן ביז דאַכאַו געהאַט אַדורכגעמאַכט דריי יאָר געטאָ־לעבן און זיינען געווען טיילווייז שוין צוגעוווינט צום שקלאַפן־לעבן פון אַ ייִד אונטער דער נאַצישער הערשאַפט, האָבן לכתחילה זיך געהאַלטן בעסער, ווי די אונגאַרישע, טשעכישע א. א. ייִדן, וועלכע האָבן ביז דאַכאַו נאָך ניט געהאַט באַוויזן אַדורכצוגיין די „שול" פון די היטלערישע געטאָס און קאַצעטן. אָבער דאָך האָבן אויך קאָוונער ייִדן גאַר גיך גענומען צוזאַמענברעכן פון די אומדער־טרעגלעכע קאַצעט־באַדינגונגען.

דערמאָנט מען זיך די עבודת־פּרך אונטערן פרייען הימל אין רעגן, אין ווינט און אין קעלט במשך אַ 12־14 שעה'איקן *) אַרבעטס־טאָג, ס'רוב זיבן טעג אין וואָך, האָבנדיק „אָפּרו" ניט מער ווי זעקס־זיבן שעה אַ טאָג; דאָס אַדורכמאַכן יעדן טאָג אַ לאַנגן מהלך ביים גיין צו דער אַרבעט און צוריק אין די הילצערנע קלומפּעס, וואָס פלעגן שוין אין די ערשטע טעג מאַכן אויף די פיס גרויסע וווּנדן; די הונגער־פאַרפלעגונג, וואָס איז באַשטאַנען פון אַ 300 גראַם ברויט אַ טאָג מיט אַ וואַסערדיקן זופּ אָן פלייש אָדער פעטס און וואָס האָט טעגלעך באַטראָפן ניט מער ווי אַ פּאָר הונדערט קאַלאָריעס, ביי אַזאַ פיזיש־אָנגעשטרענגטער אַרבעט; די

*) לכתחילה האָט מען געאַרבעט אין צוויי אַרבעטס־שיכטן אַ מעת־לעת צו 12 שעה. שפּעטער־צו זיינען איינגעשטעלט געוואָרן דריי שיכטן צו 8 שעה.

לאַנג־דויערנדיקע פּראָצעדור בײַ די צייל־אַפּעלן צוויי מאָל אַ טאָג: פּאַרטאָג פאַרן גיין צו דער אַרבעט, און אינאָוונט נאָכן צוריקקערן פון דער אַרבעט; די שמוציקע, שטענדיק־איבערפולטע ערד־בודעס, ווו די מענטשן פלעגן געהאַלטן ווערן; די שרעקלעכסטע פּלאָג פון קאַצעט־לעבן — די לייז, וואָס פלעגן פרעסן דעם מענטשן דורך טאָג און דורך נאַכט, מאַכנדיק אין קערפּער שרעקלעכע ווונדן, פון וואָס טויזנטער מענטשן זיינען אַוועק פון דער וועלט*); דער אויסערסט־שטרענגער קאַצעט־רעזשים, ווו אָן דער מינדסטער סיבה פלעגט אַ ייד ווערן מערדערלעך געממיתט און טעראָריזירט, און — ועל כולם — די פּסיכישע דעפּרעסיע פון אַ יידן אין אַ היטלערישן קאַצעט צוליב די כלערליי מאָראַלישע דערנידעריקונגען סיי מצד די דייטשע מושלים, סיי מצד זייערע געטרייע יידישע יוצר־משרתים, — ווערט קלאָר, פאַרוואָס גאָר גיך יידן אין די לאַגערן האָבן אַוועקגעפּטרט זייער לייב־און לעבן.

שוין אין די ערשטע קאַצעט־חדשים האָבן דעריבער יידן גענומען פאַלן פון די פיס. די קראַנקן־רעווירן, וואָס זיינען געווען אין די זעלבע ערד־בודעס, ווי די געוויינלעכע וווין־גריבער, און וואָס האָבן ניט פאַרמאָגט די סאַמע עלעמענטאַרע מעדיצינישע איינריכטונגען און מעדיקאַמענטן, זיינען בקרוב איבערפולט געוואָרן פון יידן, אָפּגעשוואַכטע, אויסגעצערטע און פולקאָם־אויסגעשעפּטע פיזיש און גייסטיק.

בײַ דער געלעגנהייט איז כדאי צו דערמאנען, אַז די קאַצעט־יידן האָבן געהאט גאר גרויסע תביעות צום לייטער פון צענטראַלן קראַנקן־רעוויר דר. זאַכאַרין — אַ געוו. ייד. דאָקטאָר פון קאָוונע. אמת, ער האָט טאַקע געהאַט ניט קיין לייכטע און ניט קיין דאַנקבאַרע אויפגאַבע אַלס לייטער פון קראַנקן־רעוויר. ס'איז אָבער אַ פאַקט, אַז מצד אים זיינען בעת די סעלעקציעס פון די קראַנקע אפּגעקליבן געוואָרן די קאַנדידאַטן פאַר אוישוויץ אָדער פאַר די „שוינונגס־לאַגערן". חוצדעם איז נאָך זיין באַנעמונג מיט די קראַנקע געווען אַזאַ האַרבע און מענטשנפיינט־לעכע, אַז ער איז מיט רעכט זייער שטאַרק פאַרהאַסט געוואָרן בײַם קאַצעט־עולם.

נאָך דער באַפרייאונג, אָנפאַנג־מאי 1945, האָט ער דעריבער וואָס־גיכער זיך אָפּגעטראָגן פון די אויגן פון די געוו. קאַצעטלער, כדי אויסצומיידן מיט זיי צו האָבן חשבונות, וואָס וואלטן געוויס פאַר אים זיך געהאַט פאַרענדיקט פאטאל...

די יעניקע מענטשן, וועלכע זיינען לויט זייערע כאַראַקטער־שטריכן פעאיק זיך צוצופּאַסן צו פאַרשיידענע שווערע סיטואַציעס, האָבן לענגער זיך געהאַלטן אויפן אויבערפלאַך פון לעבן. די מער־רואיקערע מענטשן, וועלכע זיינען ניט

*) אן אנטלויזונגס־אַנשטאלט פאר די קאצעטלער האָט מען איינגעאָרדנט ערשט אינמיטן־יאנואר 1945.

מסוגל צו גיין אומעטום מיט די עלנבויגנס פּאָרויס, זייִנען, דאַקעגן, גאָר גיך געוואָרן „מוזלמענער“, ד. ה. פיזיש און גייסטיק אויסגעשעפּטע מענטשן — די ערשטע קאַנדידאַטן פאַר כלערליי סעלעקציעס.

לכתחילה פלעגן יעדן חודש פאָרקומען סעלעקציעס, בעת וועלכע פיל קראַנקע און אָפּגעשוואַכטע קאַצעטלער פלעגן אַוועקגעשיקט ווערן אין די טויט־פאַבריקן אויף פאַרניכטונג. אַזעלכע גרעסערע סעלעקציעס זייִנען אין די אַרבעטס־לאַגערן פאָרגעקומען אין אויגוסט, סעפּטעמבער און אָקטאָבער 1944.

שפּעטער־צו, ווען די דערנענטערנדיקע קאַטאַסטראָפע פונעם היטלערישן דייטשלאַנד האָט דאָך צעטרייסלט די אינערלעכע זיכערקייט פון די כלערליי הימלערס א. א. גרויזאַמע מאַסן־מערדער אינעם דריטן רייך, איז אָפּגעשטעלט געוואָרן די אויסראָטונג פון יידן דורך פאַרגאַזונגען און פאַרברענונגען. פאַר אָפּגעשוואַכטע און קראַנקע מענטשן, וועלכע זייִנען מער ניט געווען ביכולת צו אַרבעטן, זייִנען דאַן געשאַפן געוואָרן די „שוינונגס־לאַגערן“, ווו די מענטשן פלעגן, אמת, ניט דאַרפן אַרבעטן, אָבער באַקומענדיק נאָך ווייניקער ווי די געוויינלעכע קאַצעט־ראַציאָן, פלעגן זיי בפועל־ממש אויסגיין פון הונגער.

אויף ווי ווייט מ'האָט די מענטשן פון די „שוינונגס־לאַגערן“ באַטראַכט מער אַלס מתים, ווי לעבעדיקע, קען דינען דער פאַקט, וואָס מ'פלעגט פון זיי צונעמען זייערע קאַצעט־בגדים, און זיי פלעגן ליגן נאַקעט אויף די נאַרעס צו פיר־פינף מענטשן אונטער איין דעקע. אַזעלכע „שוינונגס־לאַגערן“ זייִנען אַרום לאַנדסבערג געווען דער לאַגער נומ. 4 און אַ געוויסע צייט אויך לאַגער נומ. 7. אין לאַגער 4, ווו ס'איז געווען אַן ארט פאַר א ערך צוויי טויזנט מענטשן, פלעגט מען האַלטן מער ווי דאָפּלט.

טויזנטער מענטשן, וואָס האָבן געמוזט גיין אין די „שוינונגס־לאַגערן“, האָבן גאַנץ גוט געוווּסט, אַז דאָס איז זייער לעצטער וועג אין לעבן און פון דאָרטן וועלן זיי שוין צוריק ניט קומען. טאָג־איין, טאָג־אויס פלעגן טאַקע דאָרטן יידן שטאַרבן אין די גראָבע צענדליקער, און זיי פלעגן דערנאָך אַריינגעוואָרפן ווערן אין די מאַסן־גריבער, אָפטמאָל נאָך מיט געוויסע סימנים פון לעבן.

לויטן באַפעל פון דער לאַגער־אַדמיניסטראַציע פלעגן אין די ערטער, ווו מ'פלעגט צונויפפירן די מתים פאַרן באַגראָבן זיי, טאָג־טעגלעך מוזן קומען די פאָר ייד. צאָן־דאָקטוירים, כדי אַרויסצורייסן ביי די פאַרשטאָרבענע זייערע גאָלדענע ציין.

דעם פשוטן פאָלקס־מענטשן איז, ווי באַוווּסט, אויסגעקומען ניט ווייניק אויסצושטיין מצד פאַרשיידענע יידישע „מאַכטהאָבער“ נאָך אין די געטאָ־צייטן. אין קאַצעט איז אָבער אין דעם פרט די לאַגע געווען אַ פילפאַכיק־ערגערע. די

כלערליי יידישע „משינאָוויניקעס“ אין קאַצעט, ווי אַ שטייגער, קאַפּאָס, פּאָר־אַרבעטער, בלאָק־עלטעסטע, קיך־פֿערסאָנאַל א. א. יוצר־משרתים ביי די ס. ס.־לייט פלעגן דעם פשוטן יידן דערגיין די יאָרן מיט זייער ווילן זיין „פּרימער ווי דער פּויפּסט“, כדי וואָס־מער נושא־חן צו זיין ביי זייערע באַלעבאַטים, די ס. ס. מענער.

מיט סאַדיסטישער רציחה פלעגן אייניקע יידישע פאַרברעכערישע טיפּן, ווי למשל, די קאַפּאָס בורשטיין, גרינפעלד, וואָלפערט, שפּיגעל, איסערלים א. א. שלאָגן מכות־רצח די יידן פאַר פאַרשיידענע „חטאים“ ביי דער אַרבעט, ביים גיין אין דער ריי, ביים שטיין אויפן אַפּעל־פּלאַץ, ביים בעטן נאָך אַ פּאָרציע „זופּ“ א. א. וו. איבערהויפּט פלעגט זייער רציחה זיין גרויס, ווען זיי פלעגן שלאָגן עמיצן אין דער אנוועזנהייט פון וועמען־ניט־איז פון דער לאַגער־אַדמיניסטראַציע. דאַן פלעגן זיי עס טאָן מיט אַ באַזונדערער „התלהבות“...

נאָך דער באַפרייאונג האָבן די דאָזיקע אויסוואורפן געוואָלט נעלם־ווערן פון דער פאַרדינטער נקמה מצד די קאַצעטלער. אייניקע פון זיי זיינען דאָך אַריינגעפאַלן אין די הענט פון יידן, וועלכע האָבן זיי איבערגעגעבן דער אַמעריקאַנער מי־ליטער־מאַכט, וואָס האָט זיי אינטערנירט צוזאַמען מיט ס. ס.־לייט און געמאַכט איבער זיי משפטים.

אחוץ די קאָוונער יידן, וואָס זיינען בעיקר געווען קאָנצענטרירט אין די לאַ־גערן נומ. 1 און 3, האָבן אין די אַנדערע לאַגערן אַרום לאַנדסבערג זיך געפונען ליטווישע יידן פון שאווליער געטאָ, ווי אויך יידן פון אַנדערע לענדער. אונגאַרישע יידן, למשל, זיינען שוין געווען אין די דאָרטיקע לאַגערן, איידער נאָך די קאָוונער און די שאווליער יידן זיינען אהין געקומען. שפּעטער־צו, ווען די דייטשן האָבן מחמת דער סאָוועטישער אָפענסיווע אָנפאַנג־1945 עוואַקואירט אוישוויץ, זיינען פון דאָרטן אַריבערגעפירט געוואָרן אין די לאַגערן אַרום לאַנדסבערג פּוילישע, טשעכישע, גריכישע, אונגאַרישע א. א. יידן, וועלכע האָבן אין אוישוויץ געאַרבעט אין פאַרשיידענע אַרבעטס־קאָמאַנדעס.

* *

*

ניט געקוקט אויף די אויסערגעוויינלעך־שווערע לעבנס־תנאים און שטרענגן קאַצעט־רעזשים, פלעגן די געזעלשאַפטלעך־אַקטיווערע פּערזאָנען פון צייט־צו־צייט אין געהיים אָרגאַניזירן אין די באַראַקעס פאַר גרופּקעס מענטשן שמועסן וועגן די געשעענישן אויף די פראָנטן, וועגן דער אינטערנאַציאָנאַלער לאַגע, וועגן אַלגעמיינע אָדער יידישע פּראָבלעמען א. א. וו. דער ציל פון דער דאָזיקער גע־היימער קולטור־אַרבעט פלעגט זיין צו הויבן דעם מוט ביי די קאַצעטלער און צו קרעפטיקן זייער האָפענונג אין דער אומפאַרמיידלעכער מפּלה פון די נאַציס. אויף

פאַרשיידענע אופנים פלעגן יידן זוכן צו דערגיין וועגן דער לאַגע אויף די פראָנטן און וואָס ס'הערט זיך אין דער וועלט.

פון די פערזאָנען, וואָס פלעגן אָנפירן מיט די דאָזיקע שמועסן, איז נויטיק צו דערמאָנען: אינזש. מ. בלומענטאַל — סטראַטעגישע לאַגע אויף די פראָנטן; מיכאל בורשטין, פויליש־יידישער שריפטשטעלער — דער לאַגער־מענטש; אַדוו. ל. גאַרפונקעל — יידישע געז. פּראָבלעמען; דר. ש. גרינהויז — פּאָליטישע געשעענישן; דר. ל. גאָלדשטיין — פּאָפּולער־מעדיצינישע שמועסן; מ. בראַמסאָן — קאָוונער געטאָ־ענינים; אַראָנאָווסקי — ארץ־ישראל־פּראָגעס א. א. וו.

די לאַגער־מענטשן פלעגן זייער גערן זיך צוהערן צו די דאָזיקע שמועסן, בעיקר צו די קאָמענטאַרן בנוגע דער לאַגע אויף די פראָנטן, און פיל פון זיי פלעגן אַקטיוו זיך באַטייליקן אין די דיסקוסיעס.

יידן האָבן אויך געוווּסט, ווען ס'פאַלט אוים אַ יידישער יום־טוב. חנוכה, פּורים אד'גל פלעגט די שטימונג ביים עולם זיין אַ פיל־געהויבענערע, ווי אַלע טאָג. די היסטאָרישע פּאַראַלעלן פון דער פיל־געפּרוּווטער יידישער פאָלקס־דערפאַרונג פלעגן ווירקן דערמוטיקנדיק. רעליגיעזע יידן פלעגן זיך מיען בגנבה אריינצוכאַפּן אַ דאַוונען אין אַ מנין א. א. וו.

* *

*

די מלחמה איז דערווייל מיט ריזיקע שריט געגאַנגען צו איר לאַנג־געגאַרטן פינאַל. ערב־פרילינג 1945 האָט ענדלעך זיך אָנגעהויבן די געמיינזאַמע גרויס־אָפענסיווע פון די סאָוועטן אין מזרח און פון די אַנגלאָ־זאַקסן אין מערב. די האָ־פענונג צו דערלעבן די באַפרייאונג איז ביים הייפל לעבן־געבליבענע קאַצעט־יידן פון טאָג־צו־טאָג געוואָרן אַלץ גרעסער. אַלע האָבן געפילט, אַז גאָר, גאָר בקרוב וועט דאָס היטלערישע דייטשלאַנד פולשטענדיק צוזאַמענברעכן.

ווען דער פאַרויסמאַרש פון די ענגליש־אַמעריקאַנישע מיליטער־טיילן איז אין דער אַנדער העלפט אַפּריל 1945 אָנגעגאַנגען מיטן פולן דאַמף, איז קלאָר געוואָרן, אַז ס'דערנענטערן זיך גורל־אַנטשיידנדיקע טעג פאַרן רעשט יידן אין די אַרבעטס־לאַגערן.

די געזעלשאַפטלעך־באַוווּסטזיניקערע עלעמענטן סיי מצד די לינק־געשטימ־טע, סיי מצד די ציוניסטיש־אָריענטירטע קאַצעט־יידן האָבן גענומען זיך גרייטן צו אָרגאַניזירן אין געהיים זייערע אָנהענגער, כדי אַרויסצוטרעטן מיט אַקטיווע מעשים דאַן, ווען ס'וועט קומען אין די לאַגערן צו אַ קריטישן מאָמענט.

דעם 24־טן אַפּריל 1945, האָרט פאַרן ענדגילטיקן קראַך פון דער היטלערי־שער מיליטערישער מאַשין, ווען שפּיצן פון אַמעריקאַנער אַרמיי־איינהייטן האָבן מיט א קאָלאָסאַלן טעמפּאָ זיך געהאַט באַוועגט אין דער ריכטונג צו דאַכאַו, איז פּלוצלונג אנגעקומען אַ באַפעל צו עוואַקואירן די לאַגערן, וואָס האָבן געהערט צום קאַצעט דאַכאַו. אַנדערע לאַגערן האָבן שוין פריער געהאַט באַקומען דעם באַפעל פון עוואַקואַציע.

די אָפיציעלע ווערסיע מצד די נאַצים איז געווען, אַז דער ציל פון עוואַ־קואַציע איז צו ברענגען די קאַצעטלער צו דער שווייצאַרישער גרענעץ, ווו לויט דער פאַרמיטלונג פון אינטערנאַציאָנאַלן רויטן־קרייץ, וועלן זיי אויסגעביטן ווערן קעגן דייטשע קריגס־געפאַנגענע, וואָס געפינען זיך אין רשות פון די אַליאירטע מלוכות.

הגם דער לאַגער־עולם האָט, פאַרשטייט זיך, ניט געהאַט קיין גרונט צו גלויבן אין דער אָפיציעלער דערקלערונג, איז דאָך ניט געווען קיין אַנדער ברירה ווי זיך צו לאָזן פירן אין אומבאַקאַנטן עוואַקואַציע־מאַרש. זיך קעגנשטעלן דער עוואַקואַציע איז ניט געווען מעגלעך.

לויט דער אָנמעלדונג, האָבן געזאָלט גיין צופוס אין מאַרש נאָר די געזונטע־רע מענטשן. די קראַנקע און שוואַכע פון די קראַנקן־רעווירן און פון די „שוי־נונגס־לאַגערן" האָט מען גענומען קאָנצענטרירן אין לאַגער 1, וואָס איז פריי־גע־וואָרן, ווייל די מענטשן זיינען שוין געווען אַרויס אין מאַרש. פיל אָפּגעשוואַכטע מענטשן האָבן אָבער געפּרוווט מיטגיין צופוס, ווייל זיי האָבן געגלויבט, אַז קודם־כל וועט מען מסתמא אומברענגען די קראַנקע און שוואַכע.

ווי מ'האָט בשעתו געהאַט גערעדט, איז לכתחילה טאַקע יאָ געווען אַ באַפעל צונויפצוברענגען די קראַנקע אין אַ באַראַק און אים אונטערצינדן צוזאַמען מיט די מענטשן. צוליבן קאָפּ־שווינדלדיקן טעמפּאָ פון דער אָפענסיווע, האָט אָבער קיינער פון די אַרטיקע ס. ס.־לייט ניט געוואָלט נעמען אויף זיך אַזאַ שטיקל אַרבעט. זיי האָבן דעריבער די קראַנקע געגומען עוואַקואירן קיין דאַכאַו. אַ טייל חולאים האָבן זיי באַוויזן אַהין אַריבערצופירן, אָבער די מערהייט איז געבליבן אויף אַן אָרט און איז דאָרטן אנפאַנג־מאַי באַפרייט געוואָרן.

פיזיש־און גייסטיק־אויסגעשעפּטע פונעם קאַצעט־לעבן, האָבן זייער פיל יידן ניט געקענט נאכהאַלטן דעם טעמפּאָ פון מאַרש, און זיי האָבן געגומען אָפּשטיין אין וועג. די מערדערישע ס. ס.־פּאָסטנס, וואָס האָבן באַגלייט די קאַצעטלער, האָבן ביי דער געלעגנהייט אומגעבראַכט פיל מענטשן דורכן דערשיסן די אָפּגע־שטאַנענע אונטערוועגס.

דערזעענדיק אַזאַ רוצחישע באַציאונג צו די מאַרשירנדיקע קאַצעטלער מצד דער וואַך, האָט יעדער איינער מיט די לעצטע כוחות זיך אנגעשטרענגט ניט אָפּצושטיין אין מאַרש און מיטצוגיין מיט אַלעמען. די קרעפטיקערע מענטשן האָבן מיטגעהאָלפן זייערע אָפּגעשוואַכטע באַקאַנטע, וועלכע האָבן אַליין שוין ניט געהאַט קיין כוח צו גיין.

שפּעטער־צו איז געוואָרן אויפגעקלערט, אַז מצד די נאַציס איז טאַקע געווען געפּלאַנט די גרעסטע מענטשן צו עוואַקואירן אין די טיראָלער בערג, וווּ היטלערס דריטער רייך האָט געהאָפט, נאָכן פאַרלירן די פּאָזיציעס אין דייטשלאַנד, פאַרצוזעצן דעם קאַמף קעגן די אַליאירטע. די קאַצעט־מענטשן וואָלטן אין אַזאַ פאַל פאַרווענ־דעט געוואָרן ווי אַרבעטס־קרעפטן ביי די פאָרטיפיקאַציע־אַרבעטן.

דער וועג צו טיראָל איז שוין אָבער געווען אָפּגעשפּאַרט דורך אַליאירטע אַרמיי־טיילן. די ס. ס.־לייט, וואָס האָבן אָנגעפירט מיטן מאַרש, האָבן געפּרוווט פירן די עוואַקואירנדיקע אַהין און אַהער, זוכנדיק אַן אויסוועג פון דער לאַגע.

פון די העפטיקע באָמבאַרדירונגען מצד די אַליאירטע פליער אויף די אָפּ־טרעטנדיקע דייטשע חילות, האָבן אויך געליטן ניט ווייניק יידן. אַזוי, אַ שטייגער, איז אויף דער אייזנבאַן־סטאַנציע ש וו א ב ה א ו ז ע ן*) באָמבאַרדירט געוואָרן אַ דייטשער מיליטערישער צוג, וואָס איז געשטאַנען בשכנות פון אַ קאַצעטלער־עשאַלאָן. פונעם דאָזיקן לופט־אַנגריף זיינען העכער הונדערט קאַצעטלער אומגע־קומען און אַ היפּש ביסל איז אויך פאַרוווּנדעט געוואָרן. פיל מענטשן זיינען דאַן אויך דערשאָסן געוואָרן מצד די ס. ס.־פּאָסטנס, וואָס האָבן אויף זיי געעפנט אַ פייער, בעת זיי זיינען געלאָפן אינעם דערבייאיקן וועלדל זיך אויסבאַהאַלטן פון דער באָמבאַרדירונג. די דייטשן פלעגן בכיון מאַסקירן זייערע מיליטערישע טראַנספּאָרטן מיט עוואַקואירנדיקע קאַצעטלער, און די אַליאירטע פליער האָבן, אויספירנדיק זייערע מיליטערישע אויפגאַבעס, אומדירעקט גורם־געווען דעם אומקום פון הונדערטער יידן.

פון שעה־צו־שעה איז אַלץ ענגער געוואָרן דער פייער־רינג אַרום די רעשט־לעך פונעם ׳פולשטענדיק־צעקלאַפּטן דייטשן מיליטער, ביז די שפּיצן פון דער רומפולער אַמעריקאַנער אַרמיי האָבן ענדלעך דערגרייכט די מאַרשירנדיקע קאַ־צעטלער און זיי באַפרייט.

היות אין עוואַקואַציע־מאַרש זיינען געווען אַרוים ניט אַלע לאַגערן צוזאַמען, נאָר מ׳האָט די מענטשן געפירט אין מערערע פּאַרטיעס, אָפּגעזונדערטע איינע פון די אַנדערע, איז אויך זייער באַפרייאונג פאָרגעקומען ניט אין זעלבן אָרט און ניט אין זעלבן טאָג.

---

*) ניט ווייט פון קאַופערינג.

אַזוי, למשל, זיינען די מענטשן אַרום לאַנדסבערג באַפֿרייט געוואָרן דעם 28=טן אַפּריל, בשכנות פֿון דאַכאַו — דעם 29=טן אַפּריל, ביי אַלאַך *) — דעם 30=טן אַפּריל, אין בוכבערג **) — דעם 1=טן מאַי, אין באַד=טעלץ ***) — דעם 2=טן מאַי א. א. וו.

הגם מחמת די גרויליקע איבערלעבונגען אין קאַצעט זיינען די חושים ביי די מענטשן געוואָרן שטאַרק אַטראָפֿירט, איז דאָך זייער שמחה און איבערראַשונג צוליבן דערלעבן די באַפֿרייאונג געווען אומגעהויער גרויס. מענטשן זיינען געפֿאַלן זיך קושן, געוויינט פֿון פֿרייד און געמאַכט שהחיינו... אַלץ איז עפּעס אויסגעקומען ווי אין א חלום, ניט אויף דער וואָר. מ׳האָט זיך אַלץ ניט געגלויבט, אַז דאָס געשעט אויף אַן אמתן... ס׳האָט אויסגעזען, ווי יעדער איינער וואָלט וועלן אַן איבעריקן מאָל זיך איבערצייגן אין דעם, צי אויך ער געהערט טאַקע צו די יחידי=סגולה, וואָס האָבן ענדלעך דערלעבט די פֿאַרווירקלעכונג פֿונעם יאָרלאַנגן=טרוים — די באַפֿרייאונג פֿונעם שוידערלעכן היטלער=גיהנום.

אינעם דאָזיקן דערהויבענעם מאָמענט, וואָס איז געווען פֿול מיט אומפֿאָר=שטעלבאַרן גליק, זיינען יעדערנס מחשבות. געווען געווענדעט צו זיינע נאָנטע און טייערע, וועלכע האָבן ניט זוכה=געווען צו דערלעבן דעם מאָמענט פֿון גאולה. געפֿילן פֿון שמחה און צער האָבן זיך אַזוי אויסגעמישט מיטאַנאַנד, אַז ס׳איז מאָמענטווייז געווען שווער צו זאָגן, וועלכער געפֿיל איז שטאַרקער...

די באַנעמונג מצד די אַמעריקאַנער טרופּן צו די באַפֿרייטע מענטשן איז געווען אַן אויסערסט=הומאַניסטישע. אויך די באַפֿרייער זיינען געווען שטאַרק גערירט פֿונעם דראַמאַטישן מאָמענט ביים באַפֿרייען די קאַצעטלער. טיילנדיק אויף רעכטס און אויף לינקס עסנוואַרג, ציגאַרעטן, שאָקאָלאַד א. א. מתנות האָבן זיי דורך דעם אויסגעדריקט זייער מיטשמחה ביים ראַטעווען די מענטשן פֿון אומקום.

איבערנעמענדיק די זאָרג פֿאַר די באַפֿרייטע קאַצעטלער, האָבן זיי אַלץ געטאָן, אַז די לעבן=געבליבענע מענטשן זאָלן וואָס=גיכער קומען צו זיך, בפֿרט האָבן זיי זיך שטאַרק אָפּגעגעבן מיט די קראַנקע און שוואַכע, פֿאַר וועמען זיי האָבן איינגעאָרדנט שפּיטעלער מיט אַלע נויטיקע מעדיצינישע איינריכטונגען.

די אויסגעהונגערטע מענטשן האָבן אַזוי שטאַרק זיך צוגעכאַפּט צו דער אכילה, אַז פֿיל פֿון זיי האָט עס פֿאַרשאַדט, און זיי זיינען דערפֿון קראַנק געוואָרן. געווען צוליב דעם אפֿילו אויך ניט ווייניק טויט=פֿאַלן. ניט קומענדיק צו זיך פֿון

*) אין דער געגנט פֿון דאַכאַו.

**) בשכנות פֿון פֿערנוואַלד.

***) דרום׳דיק פֿון מינכען, ניט ווייט פֿון דער עסטרייכישער גרענעץ.

די אַלע שלעק און פּורעניות אין די קאַצעטן, זיינען פיל מענטשן געשטאָרבן שוין נאָך דער באַפרייאונג. די מערהייט באַפרייטע האָט אָבער מיטדערצייט זיך יאָ געגומען אָפּכאַפּן פון די אַלע שווערע איבערלעבונגען, וואָס זיי האָבן געהאַט אויסצושטיין אין די גרויזאַמע היטלער־יאָרן, בפרט אינעם קאַצעט־גהינום.

* *

*

אין קאַצעט שטוטהאָף זיינען נאָך די סעלעקציעס אויף מוטערס מיט קינדער און אויף עלטערע און שוואַכערע פרויען געבליבן איבער דריי טויזנט יינגערע און געזינטערע פרויען, וועלכע מ'האָט גענומען פונאַנדערשיקן אויף אַרבעט אין די פאַרשיידענע אַרבעטס־לאַגערן אין פּרייסן.

אַן ערך טויזנט פרויען האָט מען פון שטוטהאָף פאַרשלעפּט אין אַ דאָרף ט ר ו נ ץ, ביי עלבינג, וווּ זיי זיינען אָפּגעווען אַ פּאָר וואָכן צייט. פון דאָרטן האָט מען זיי שפּעטער־צו אַריבערגעהויבן קיין ל י ו ב י ט ש, ביי טאָרן.

אין ליוביטש האָט מען די ייד. פרויען איינגעקוואַרטירט אין אַ געביידע פון אַ גרויסער מיל, וואָס האָט זיך געפונען עטלעכע קמ. פון שטאָט. נאָכן איינשטעלן אין פרויען־לאַגער דעם געהעריקן קאַצעט־רעזשים, האָט מען די פרויען טאָג־טעגלעך געפירט אויף פאָרטיפיקאַציע־אַרבעטן, וואָס זיינען בעיקר באַשטאַנען אין גראָבן שוץ־גריבער.

אין פאַרגלייך מיטן אויסערסט־שטרענגן רעזשים, וואָס די מענער האָבן גע־האַט אין די דאַכאַוער אַרבעטס־לאַגערן, האָבן די פרויען געהאַט, לפי־ערך, לייכ־טער. ניט נאָר די עצם אַרבעט, נאָר אויך די באַציאונג צו זיי מצד די פּאָסטנס איז ניט געווען אַזאַ גרויזאַמע און אומדערטרעגלעכע, ווי אין די אַרבעטס־לאַגערן פאַר מענער.

כדי צו שטילן דעם הונגער, פלעגן פיל פרויען זיך אָפּגנבענען פונעם אַרבעטס־פּלאַץ, און זיי פלעגן אַוועקלויפן צו די אַרומיקע פויערים אויסבעטלען אַ פּאָר קאַרטאָפל, אַ שטיקל ברויט א. א. וו. אמת, ביים כאַפּן אַ פרוי ביי אַזאַ „פאַר־ברעכן", פלעגן די פּאָסטנס מערדערלעך זי שלאָגן, אָבער דער דראַנג כאָטש וויפיל־ניט־איז צו שטילן דעם הונגער איז געווען אַזוי גרויס, אַז די סאַדיסטישע באַ־שטראָפונגען זיינען דאָך ניט געווען ביכולת אָפּצוהאַלטן די פרויען פון לויפן בעטלען אַ ביסן ברויט. צוליב דעם איז ביי די פרויען אין ליוביטשער לאַגער ניט געווען צו מערקן אַזאַ פיזישע אויסשעפּונג פון הונגער און עבודת־פרך, ווי אין די דאַכאַוער אַרבעטס־לאַגערן.

דאָך איז אויך די לאַגע פון די פרויען געווען גענוג פינצטער און ביטער. ענלעך ווי אין די מענער־לאַגערן, האָט אויך אין די לאַגערן פאַר פרויען געהערשט

אַ שרעקלעכע ענגשאַפט און שמוץ, אַ מאַנגל אין בגדים און שיך, אַ באַליידיקנדיקע באַציאונג מצד די כוליגאַנישע ס. ס.-פּאָסטנס און מצד די „אויסדערוויילטע" יידישע פרויען, וועלכע זיינען פון דייטשן באַשטימט געוואָרן צו זיין די אויפזעערינס ביי דער אַרבעט, אין לאַגער, אין קיך א. א. וו.

גיט מען נאָך צו, אַז אויך די פרויען זיינען געווען זייער פאַרלייזיקט, וואָס ס'האָט גורם געווען די פאַרשפּרייטונג פון עפּידעמישע קראַנקהייטן, און אַז אין לאַגער איז ניט געווען קיין מעגלעכקייט צו באַקומען עלעמענטאַרע מעדיציניש הילף, ווערט קלאָר, פאַרוואָס גאָר גיך זיינען פיל פרויען אַוועק פון דער וועלט און נאָך מער האָבן אנגעוואָרן זייער לעצט ביסל געזונט.

די אָפּגעשוואַכטע פרויען פלעגן אָפּגעשיקט ווערן אין שטוטהאָף, ווי דאָס האָט געהייסן, „אויף דערהוילונג". פאַקטיש פלעגט מען זיי דאָרטן אומברענגען און פאַרברענען אין די קרעמאַטאָריעס.

ביי דער געלעגנהייט איז כדאי צוצוגעבן, אַז איינמאָל, בעת מ'האָט געהאַלטן אין אָפּשיקן אַ גרעסערע פּאַרטיע אָפּגעשוואַכטע פרויען קיין שטוטהאָף „זיך אָפּצורוען", האָבן אויך עטלעכע צענדליק אַ ביסל געזינטערע פרויען געבעטן די לאַגער-אַדמיניסטראַציע, מ'זאָל זיי דערלויבן מיטצוקומען קיין שטוטהאָף אויף אַ פּאָר טעג זיך אָפּצורוען. זייער בקשה איז, פאַרשטייט זיך, באַפרידיקט געוואָרן. סיי די מער-אָפּגעשוואַכטע, סיי די ווייניקער-אָפּגעשוואַכטע פרויען זיינען אין שטוטהאָף אומגעבראַכט געוואָרן.

ווען די סאָוועטישע חילות האָבן בעת דער ווינטער-אָפענסיווע, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן דעם 14-טן יאַנואַר 1945, זיך דערנענטערט צו טאָרן, האָט מען דעם דאָזיקן פרויען-לאַגער אייליק גענומען עוואַקואירן פון ליוביטש. געפירט האָט מען די פרויען פון ליוביטש קיין טאָרן און פון טאָרן — אין דער ריכטונג צו בראָמבערג.

ענלעך ווי ביים עוואַקואַציע-מאַרש פון די מענער, האָבן אונטערוועגס אויך פיל פרויען ניט געקענט מיטהאַלטן דעם טעמפּאָ פון מאַרש, און די ס. ס.-לייט האָבן אַ היפּשע צאָל פרויען דערשאָסן אויף אָן אָרט. באָרוועסע, נאַקעטע, פאַרהונגערטע האָבן די פרויען זיך געשלעפּט אין די גרויסע קעלטן פון יאַנואַר חודש. אַ סך פרויען האָבן בעתן מאַרש אָפּגעפרוירן פיס, הענט, א. א. גלידער.

זעענדיק, אַז די רוסן זיינען שוין גאָר נאָענט, זיינען די ס. ס.-פּאָסטנס אייליק נעלם-געוואָרן, איבערלאָזנדיק די פרויען ערגעץ אין אַ פאַרוואָרפענעם וואַלד, וואָס האָט זיך געפונען אָן אַ זייט פון וועג צווישן טאָרן און בראָמבערג, אַ 20 קמ. פון טאָרן.

פאַר דער צייט האָבן אַנדערע סאָוועטישע אַרמיי-טיילן פאַרנומען בראָמבערג. זיך דערוויסנדיק, אַז צווישן טאָרן און בראָמבערג האַלט אין מאַרשירן אַ יידישער

פּרויען־לאַגער, זיינען סאָוועטישע אויסשפּיר־טיילן ארויסגעפאָרן אויסזוכן די יידישע פרויען, כדי זיי צו באַפרייען.

אַזוי ווי די פרויען זיינען געווען פארשלעפּט אין אַ וואַלד, אָן אַ זייט פון וועג, האָבן די רוסן זיי קוים געפונען. באַפרייט געוואָרן זיינען די דאָזיקע פרויען דעם 23־טן יאַנואַר 1945.

* * *

אַחוץ די קאָוונער פרויען, וועלכע מ'האָט פארשלעפּט קיין ליובּיטש, האָט מען פון שטוטהאָף אַ גרויסע פּאַרטיע קאָוונער פרויען איבערגעשיקט קיין ד ע ר ב ע ק, אַ קליינער ישוב ביי עלבינג.

צו יענער צייט האָבן אין דערבעק עקזיסטירט מערערע גרויסע פרויען־לאַגערן, וועלכע האָבן געאַרבעט ביים גראָבן שוץ־גריבער א. א. פּאַרטיפיקאַציע־ארבעטן. אין די דאָזיקע לאַגערן האָבן אויסער די קאָוונער און שאַוולער פרויען אויך געאַרבעט יידישע פרויען פון אונגארן א. א. לענדער.

נאָכן אָפּארבעטן אין דערבעק אַ 5—6 וואָכן, האָט מען פון דאָרטן אַ זיבן־אַכט הונדערט קאָוונער פרויען איבערגעשיקט קיין מ אַ ל ק י ן, אַ קליינער ישוב נים ווייט פון שטראַסבורג אין מערב־פּרייסן.

אויך אין מאַלקין האָט מען די פרויען באַשעפטיקט ביי פאַרשיידענע פאָרטיפיקאַציע־בוי־ארבעטן, און זיי האָבן זיך דאָרטן געפּלאָגט פּונקט אַזוי, ווי אין אַלע אנדערע נאַציסטישע קאַצעטן.

אין אַ חודש ארום נאָך זייער קומען קיין מאַלקין, איז דאָרטן פאָרגעקומען אַ סעלעקציע אויף אָפּגעשוואַכטע פרויען. אַ פּאָר הונדערט פרויען זיינען דאַן פון מאַלקין איבערגעשיקט געוואָרן קיין שטוטהאָף, וווּ זיי האָבן געהאַט דעם זעלבן סוף, ווי אַלע אָפּגעשוואַכטע פרויען אין שטוטהאָפער פארניכטונגס־לאַגער.

בעת דער צווייטער סעלעקציע, וואָס איז פאָרגעקומען אין עטלעכע וואָכן ארום, נאָך דער ערשטער, זיינען פארכאַפּט געוואָרן אַ הונדערט פרויען, וועלכע מ'האָט אויך אָפּגעשיקט קיין שטוטהאָף.

צום עוואַקואַציע־מאַרש, וואָס האָט אין מאַלקין זיך אָנגעהויבן דעם 18־טן יאַנואַר 1945, האָבן דערצויגן נים מער ווי אַ 5 הונדערט פרויען. פון דאָרטן האָבן די פרויען איבער צוויי וואָכן מאַרשירט קיין פּ ר אַ ו ס ט, וווּ זיי האָבן שוין געטראָפן פיל פרויען, בתוכם אויך קאָוונער, פון אנדערע עוואַקואירטע לאַגערן.

פון פּראַוסט האָבן זיי ווייטער מאַרשירט ביז כ י נ אָ ו, ביי לאַוענבורג, וווּ זיי זיינען אויסגעווען פון 20־טן פעברואַר ביזן 10־טן מערץ 1945, ווען זיי זיינען באַפרייט געוואָרן דורך דער רויטער ארמיי.

אין כינאָוו האָט מען איבער טויזנט פרויען צוגויפגעטריבן אין אַ שייער אויף אַן אָפענעם פעלד. צוליב דער אויסערגעוויינלעכער ענגשאַפט, שמוץ, הונגער און קעלט, איז דאָרטן אויסגעבראָכן אַ שרעקלעכע טיפוס־עפּידעמיע, פון וועלכער ס'זיינען במשך די דריי וואָכן צייט אויסגעשטאָרבן הונדערטער פרויען. די קראַנקע פלעגן זיך ממש וואַלגערן אונטער די פיס פון די געזונטערע, וועלכע פלעגן אין אַ קורצער צייט ארום אויך קראַנק ווערן. ס'האָט דאָרטן ניט עקזיסטירט קיין מחיצה צווישן די געזונטע, קראַנקע און געשטאָרבענע. אַלץ האָט זיך געפּלאָנטערט מיטאַנאַנד און מ'קען זיך גאָרניט פאָרשטעלן, וואָס פאַרא שוידערלעכע סצענעס מ'האָט דאָרטן געקענט זען... ערשט שפּעטער האָט מען גענומען די געשטאָרבענע אריינוואַרפן אין גריבער, וועלכע האָבן זיך געפונען לעבן שייער. פאַרשיטן פלעגט מען די גריבער ערשט דאַן, ווען זיי פלעגן פול ווערן מיט מתים.

ביי דער געלעגנהייט איז כדאי צו דערמאָנען, אַז די געוו. יידישע לאַגער־עלטעסטע פון מאַלקין, דאָרא ארבעטער, וואָס איז געווען אַן עכטער אונטערוועלט־טיפּ און האָט זיך זייער שטאַרק איזדעקעוועט איבער די פרויען, איז נאָך דער באַפרייאונג מצד די סאָוועטישע מאַכט־אָרגאַנען פאַרמשפּט געוואָרן אויף 15 יאָר שווערע תפיסה.

* * *

א פּאָר הונדערט קאָוונער פרויען האָט מען פון דערבעק אריבערגעפירט קיין ג ו ט אַ ו. אינעם דאָזיקן לאַגער זיינען, אויסער די קאָוונער פרויען, געווען א פינף־זעקס הונדערט ייד. פרויען פון אונגאַרן און א פּאָר הונדערט פרויען פון שאַוולער געטאָ. בסך־הכל זיינען, אַלזאָ, אין אָט דעם פרויען־לאַגער געווען קרוב צו טויזנט ייד. פרויען.

געאַרבעט האָבן אויך די דאָזיקע פרויען ביים גראָבן שוץ־גריבער, און זיי האָבן אדורכגעמאַכט אַלע שבעה־מדורי־גיהנום פון א היטלערישן קאַצעט. א גרעסערע צאָל אָפּגעשוואַכטע פרויען איז אויך פון דאָרטן איבערגעשיקט געוואָרן קיין שטוטהאָף אויף פאַרניכטונג.

ווען מחמת דער סאָוועטישער ווינטער־אָפענסיווע האָט מען דעם לאַגער געגומען עוואַקואירן, זיינען דאָרטן געווען אַן ערך אכט הונדערט פרויען, פון וועלכע א פינף הונדערט האָבן געקענט מיטמאַכן דעם עוואַקואַציע־מאַרש, און די איבעריקע זיינען געווען אויף אַזוי פיל אָפּגעשוואַכט, אַז מ'האָט זיי אין מאַרש ניט געקענט מיטנעמען.

לויט אַ באַפעל פון העכער, אָדער לויט דער אייגענער איניציאַטיוו, האָט די לאַגער־אַדמיניסטראַציע די דאָזיקע אָפּגעשוואַכטע פרויען איינגעשפּאַרט אַ גיפט־סערום, מיטן ציל זיי אומצוברענגען.

צוליב אומאויפגעקלערטע סיבות האָבן אָבער די איינשפּריצונגען ניט גע־ווירקט. צי דאָס איז געשען מחמת דעם, וואָס אנשטאָט צו מאכן די איינשפּרי־צונגען אינטראַוועניעז, האָט מען אין גרויס איילעניש צוליב דער עוואקואַציע זיי געמאכט אינטראַמוסקולער, אָדער צוליב עפּעס אנדערש, — צום גליק האָט זיך ארויסגעוויזן, אז פון די דאָזיקע איינשפּריצונגען זיינען קיין סך טויט־פאַלן ניט געווען. אויסער א קליינער צאָל פרויען, וואָס איז געשטאָרבן פון בלוט־פאַרגיפטונגען אָדער אנדערע קאָמפּליקאציעס, זיינען כמעט אלע איבעריקע פרויען געבליבן לעבן. אין א פּאָר טעג ארום זיינען זיי באפרייט געוואָרן דורך דער רויטער ארמיי, וואָס האָט פארנומען די דאָזיקע געגנט.

אויך די געזינטערע פרויען זיינען נאָך א צוויי־טאָגיקן מארש דעם 22־טן יאַנואַר באפרייט געוואָרן דורך די רוסן ניט ווייט פון נייטאַרק.

* *
*

עטלעכע הונדערט פרויען זיינען פון שטוטהאָף געבראכט געוואָרן קיין ריבערג, ביי עלבינג, וווּ מ'האָט זיי געהאלטן א חודש צייט. פון ריבערג האָט מען זיי אריבערגעפירט קיין שטאָבאָי, ניט ווייט פון ריבערג. דאָרטן זיינען זיי אָפּגעהאלטן געוואָרן אן אָנדערהאלבן חדשים און מ'האָט זיי פארשלעפּט קיין נידערוואָרבן. אין נידערוואָרבן איז פאָרגעקומען א סעלעקציע, בעת וועלכער עטלעכע צענדליק פרויען האָט מען אָפּגעשיקט קיין שטוטהאָף אויף פאַר־ניכטונג.

אין עטלעכע וואָכן ארום האָט מען די פרויען פון נידערוואָבן אריבערגעפירט קיין האָהענעק, לעבן ניימאַרק. געווען איז עס שוין אין דעצעמבער 1944. דאָרטן, אין האָהענעק, איז פאָרגעקומען א נייע סעלעקציע. די העכער הונדערט אָפּגע־סאָרטירטע פרויען, וועלכע מ'האָט געזאָלט איבערשיקן קיין שטוטהאָף, האָט מען אוועקגעפירט קיין מאַלקין, ווייל צו יענער צייט האָט אין שטוטהאָף געהערשט א טיפוס־עפּידעמיע, און דער קאצעט שטוטהאָף איז צייטווייליק געווען געשלאָסן.

די געזונטע פרויען פון לאגער האָהענעק האָט מען אין יאַנואַר 1945 גע־זאָלט עוואקואירן קיין דאנציק. צוליב דער סאָוועטישער אָפענסיווע איז שוין דאן דער דירעקטער וועג קיין דאנציק געווען אָפּגעשפּאַרט. מ'האָט דעריבער די פרויען געבראכט קיין פּראַוסט, פון וואַנען מ'האָט זיי מיט נאָך פרויען אוועקגעפירט קיין כינאָוו. דאָרטן זיינען זיי אויסגעווען א פּאָר וואָכן צייט, און זיי האָבן אדורכ־געמאכט אלע גרויזאמקייטן אינעם טרויעריק־בארימטן שייער. באפרייט געוואָרן זיינען זיי דורך די רוסן דעם 10־טן מערץ 1945.

* *
*

עטלעכע צענדליק קאָוונער פרויען זיינען געוואָרן פארשלעפט צוזאמען מיט שאוולער א. א. ייד. פרויען קיין ס אָ פ י ע נ וו א ל ד, ביי בערענט. דאָרטן זיינען זיי אויסגעווען פון סוף־אויגוסט ביז אָנהויב־פעברואר 1945, ווען מ'האָט דעם לאגער גענומען עוואקויאירן. נאָך א זעקס־טאָגיקן מארש איז דער לאגער אָנגעקומען קיין ג אָ ט ע נ ה אָ ף, וווּ ס'איז געווען א זאמל־לאגער פאר עוואקויאירנדיקע קאצעטלער. אינעם דאָזיקן לאגער זיינען זיי אָנגעקומען דעם 12־טן פעברואר, און זיי זיינען דאָרטן געווען ביזן 9־טן מערץ, ווען זיי זיינען ארויסגעגאנגען קיין בינאָוו. אין זעלבן טאָג פון זייער קומען קיין בינאָוו, ד.ה. דעם 10־טן מערץ, זיינען זיי דורך די סאָוועטן באפרייט געוואָרן.

* *
*

אַ קליינע צאָל קאָוונער פרויען איז צוזאמען מיט עטלעכע הונדערט פרויען פון שאוולער געטאָ און פון אונגארן איבערגעשיקט געוואָרן אין די דאַכאַוער ארבעטס־לאגערן פאר מענער. דער דאָזיקער פרויען־לאגער, וואָס האָט געבילדעט אַ מין אינדזל אינעם ים פון די דאָרטיקע מענער־לאַגערן, האָט, לפי־ערך, געהאט ניט שלעכט. אינדערצייט, ווען צו די מענער איז געווען אן אויסערסט־גרויזאמע באציאונג, האָט די לאגער־אדמיניסטראציע צו די פרויען זיך באַ־צויגן גוט אזוי שטרענג, און זיי האָבן דאָרט געהאט פיל בעסער, ווי אין די אנדערע פרויען־לאגערן.

צווישן די אונגארישע פרויען, וועלכע זיינען אהין געבראכט געוואָרן, איז געווען א קליינע צאָל שוואנגערע פרויען, וואָס האָבן דאָרטן געבוירן קינדער. די לאגער־אדמיניסטראציע האָט די ניי־געבוירענע קינדער*) ניט אומגעבראכט, און די קינדערלעך צוזאמען מיט די מוטערס זיינען סוף־אַפּריל 1945 באפרייט גע־וואָרן דורך אמעריקאנער ארמיי־טיילן.

* *
*

נאָכדעם, ווי ס'רוב געזינטערע פרויען זיינען פון שטוטהאָף פונאנדערגעשיקט געוואָרן אין פארשיידענע ארבעטס־לאגערן, זיינען אייניקע הונדערט פרויען פון קאָוונער געטאָ געבליבן ארבעטן אין שטוטהאָף גופא. א טייל פון אָט די פרויען האָט געאַרבעט אין די דאָרטיקע קראַנקן־רעווירן און די איבעריקע — אין די פאַר־שיידענע ווארשטאטן.

אין אָקטאָבער 1944 איז א גרעסערע פארטיע פרויען אוועקגעשיקט געוואָרן אויף אַרבעט אין די אַרומיקע לאַנדווירטשאַפטלעכע הויפן. געאַרבעט האָבן

*) זיבן זיינען זיי געווען.

זיי דאַרטן א פּאָר חדשים און דערנאָך זיינען זיי צוריקגעבראכט געוואָרן אין שטוט־האָפער לאגער. הגם די ייד. פרויען האָבן זייער שווער געהאָרעוועט ביי די לאנד־ווירטשאַפטלעכע אַרבעטן, האָבן זיי דאָך אין פּרט פון באַשפּייזונג געהאַט פיל בעסער, ווי אין שטוטהאָף.

אחוץ די ארבעטנדיקע פרויען, איז אין שטוטהאָף, ווי געזאָגט, געווען א גרויסע צאָל אלטע און שוואכע פרויען, וועלכע פלעגן בהדרגה'דיק פארניכטעט ווערן אין די דאָרטיקע קרעמאטאָריעס. כמעט יעדן טאָג פלעגן דאָרטן פאָרקומען סעלעקציעס אויף די עלטערע און קראנקע פרויען, און די אָפּגעסאָרטירטע אויף אומקום פלעגן אומגעבראכט ווערן. די דאָזיקע פארניכטונגס־אקציעס האָבן אָנ־געהאלטן ביז דעצעמבער 1944.

סוף־1944 איז אין שטוטהאָף אויסגעבראָכן א טיפוס־עפּידעמיע, וואָס האָט אָנגעהאלטן ביז צו דער עוואַקואַציע פון לאגער אין אַפּריל 1945. פון די עטלעכע טויזנט פרויען, וואָס זיינען דאָרטן געווען, זיינען פיל געשטאָרבן פון טיפוס. אינ־דערצייט פון דער טיפוס־מגפה איז דאָס „לעבן" אין שטוטהאָפער קאצעט געווען אן אמתער גיהנום. די באַציאונג הן צו די קראנקע, הן צו די געזונטע איז געווען א שרעקלעכע, און דערפאר טאקע איז דאָרטן געווען אזא גרויסע צאָל טויט־פאלן.

דעם 26־טן אפּריל 1945 האָט זיך אָנגעהויבן די עוואקואציע פון שטוטהאָף. א טייל קאצעט־געפאנגענע האָט מען געפירט מיט דער באַן, און די איבעריקע מיט א משא־דאמפער. דעם 28־טן אפּריל האָבן די ס.ס.־פּאָסטנס אריינגעוואָרפן אין ים אריין פיל קראנקע פרויען, וועלכע זיינען געלעגן אויפן דעק פון דאמפער. יעדן טאָג פלעגן די ס.ס.־רוצחים אויסזוכן די קראנקע און זיי ווארפן אין ים. הונדערטער פרויען זיינען אויף אזא אכזריות'דיקן אופן אומגעבראכט געוואָרן. חוצדעם זיינען אויך אומגעקומען פיל קראנקע פרויען, וועלכע מ'האָט עוואקואירט מיט דער באַן.

דעם 2־טן מאַי איז דער דאמפער מיט די עוואקואירטע באָמבאַרדירט גע־וואָרן פון אן ענגלישן עראָפּלאַן. א טייל דאמפער איז פון דער באָמבאַרדירונג באַשעדיקט געוואָרן און ס'זיינען דערביי אומגעקומען א סך מענטשן. דער מאָטאָר פון דאמפער איז אָבער געבליבן אין אזא צושטאַנד, אז דער דאמפער האָט מיט צרות געקענט פאָרן ווייטער.

א פארבייפאָרנדיקע שיף האָט אויפגענומען פון דאמפער עטלעכע הונדערט פערזאָן. די איבעריקע האָבן געמוזט בלייבן אויפן באַשעדיקטן דאמפער, וואָס איז מיט גרויסע שוועריקייטן אָנגעקומען קיין עקערנפערדע, ביי קיל. פון דאָרטן זיינען די מענטשן דעם 4־טן מאַי אָנגעקומען אין קילער האפן.

קיל איז שוין דאַן געווען פאַרנומען דורך די ענגלענדער. די שמחה פון די ניצול־געוואָרענע איז געווען זייער גרויס. די מענטשן זיינען גלייך אריבערגעפירט געוואָרן אין א לאַגער, ווו ס'זיינען געווען טשעכן א.א. פאַרשלעפּטע פּערזאָנען. נאָכן קומען צו זיך פון די אַלע שוידערלעכע איבערלעבונגען, האָבן ס'רוב פּרוּוון זיך אַוועקגעלאָזן אין פאַרשיידענע ריכטונגען זוכן משפּחה־מיטגלידער.

קאַפּיטל XXVIII

נאָך דער באַפרייאונג

נייע פּראָבלעמען און זאָרגן פון די באַפרייטע מענער און פרויען. — ס'לעבן פונעם הייפל ניצול־געוואָרענע ליטווישע יידן אין די ערשטע שארית־הפליטה־יאָרן.

נאָכן קומען צו זיך פון די ערשטע איינדרוקן און איבערלעבונגען בשייכות מיט דער באפרייאונג, זיינען די באפרייטע אוועקגעשטעלט געוואָרן פאר א גאנ־צער ריי נייע פּראָבלעמען און זאָרגן. אין דעם פּרט איז אָבער געווען גאַנץ פאַר־שיידן די לאגע פון די באפרייטע פרויען דורך די רוסן און דער מצב פון די מענער, באַפרייטע דורך די אמעריקאנער.

ווען די פרויען פון די ארבעטס־לאגערן אין פּרייסן זיינען אָנהויב־1945 באפרייט געוואָרן דורך דער רויטער ארמיי, זיינען די קראנקע און שוואכע תיכף אריבערגעפירט געוואָרן אין שפּיטעלער אויף מעדיצינישער באהאנדלונג. די גע־זינטערע פרויען האָט מען אָבער אינגיכן גענומען מאָביליזירן אויף פארשיידענע ארבעטן ביי דער ארמיי, ווייל דער קריג מיט דייטשלאנד איז נאָך בשעתו ניט געווען פארענדיקט.

די ארבעט פון די מאָביליזירטע פרויען איז געווען א פארשיידענע: זיי האָבן געאַרבעט אין די מיליטערישע שפּיטעלער, אין די מיליטעריש־ווירטשאַפטלעכע אָרגאניזאציעס א.א.וו. א גרעסערע צאָל באפרייטע פרויען איז אויך געווען בא־שעפטיקט ביים טרייבן בהמות, וואָס די סאָוועטן האָבן דאן ארויסגעפירט פון די פארנומענע דייטשע געביטן קיין רוסלאנד.

ס'רוב נאָר־וואָס באפרייטע פרויען זיינען אָבער, דעם אמת זאָגנדיק, זייער ניט גערן געגאנגען צו דער ארבעט, בפרט צו אזא פיזיש־אויסשעפּנדיקער ארבעט, ווי חדשים־לאנג טרייבן צופוס בהמות. און ניט צופרידן זיינען זיי געווען צוליב פאָלגנדיקע סיבות:

ערשטנס, האָט דער מערהייט פרויען קודם־כל אינטערעסירט אויסצוגעפינען זייערע מענער אָדער אנדערע משפחה־מיטגלידער, וועלכע זיינען אויך געווען אוועק מיט דער דעפּאָרטאציע;

צווייטנס, האָבן פיל פרויען געהאט געלאָזן ביי קריסטן אין ליטע זייערע קינדער, און זיי האָבן געוואָלט וואָס־גיכער אָנקומען אהין, כדי אָפּצונעמען די קינדער;

דריטנס, נאָך די אלע שוידערלעכע איבערלעבונגען אין געטאָ און אין די לאַגערן, האָבן די פרויען געוואָלט א ביסל קומען צו זיך און ניט ווערן פונדאַסניי צוגעשמידט צו ארבעט, בפרט אונטער א מיליטערישן רעזשים.

אַ קלענער טייל ענערגישערע פרויען האָט אויסגעמיטן די אַרבעטס־מאָביליזאציע און האָט געפּרווט דורך אלע מיליטערישע שפּערעס זיך אדורכרייסן קיין ליטע. שוין אין מערץ 1945 האָבן אין ווילנע, קאָוונע און שאַוול געגומען אָנקומען איינצלנע יידישע פרויען, באפרייטע פון די דייטשע קאצעטן.

דאָס באַווייזן זיך פון די באַפרייטע פרויען האָט ביי די דאָרטיקע יידן, בפרט ביי די געוו. געטאָ־יידן, ארויסגערופן אן אויסערגעוויינלעכע איבערראַשונג, ווייל אלע האָבן געגלויבט, אז פון די דעפּאָרטירטע יידן קיין דייטשלאַנד איז שוין לאַנג קיין זכר ניט געבליבן. אַזוי, אַ שטייגער, ווען אין איינעם אַ טאָג איז אין קאָוונע דערגאַנגען אַ ידיעה, אז אין ווילנע איז אָנגעקומען א קאָוונער באַפרייטע פרוי, האָבן פיל יידן, ניט ווארטנדיק אויף אויף איר קומען קיין קאָוונע, תיכף זיך אוועקגעלאָזן קיין ווילנע, כדי זי אָנצוקוקן און הערן פון איר אן אויטענטישן גרוס וועגן גורל פון די דעפּאָרטירטע יידן.

וואָס־ווייטער אין פרילינג 1945, האָבן אלץ מער איינצלנע און גרופּעס באַפרייטע פרויען גענומען צוריקקערן קיין ליטע. וועגן גורל פון די דעפּאָרטירטע מענער האָט מען אין ליטע ביזן סוף פון דער מלחמה לחלוטין ניט געוווּסט.

ביי דער געלעגנהייט מוז מען צוגעבן, אז מצד די אָפיציעלע ליטווישע אינסטיטוציעס האָבן די באַפרייטע ייד. פרויען געטראָפן אַ גאַנץ קאַלטן קבלת־פּנים. ווען ניט דאָס ביסל הילף, אָרגאַניזירט פון יידן אַליין, וואָלטן פיל פון זיי ניט געהאט, ווו דעם קאָפּ אוועקצולייגן און וואָס אָפּצועסן. ס׳רוב פון זיי האָבן וואָכנלאַנג זיך געוואַלגערט אויף די דילן אין דער געוו. קאָוונער כאָר־שול און אין אנדערע קהל׳שע ערטער, ביז זיי איז געלונגען זיך איינצואָרדנען אויף ארבעט און אָנהויבן פירן א „נאָרמאַלן" לעבן.

גליקלעך איבער גליקלעך זיינען געווען די יעניקע באַפרייטע מוטערס, וועלכע האָבן געפונען זייערע קינדערלעך אין ייד. קינדער־היים, וואָס איז גלייך נאָך דער

באַפרייאונג געגרינדעט געוואָרן אין קאָוונע, לויט דער איניציאַטיוו פון אַ גרופּע געוו. געטאָ־יידן *). אינעם דאָזיקן קינדערהיים האָט מען גענומען צונויפזאַמלען די ייד. קינדערלעך, וועלכע זיינען אין די געטאָ־צייטן געוועזן אָפּגעגעבן ביי קריסטן, און זייערע עלטערן האָבן זיך ניט איינגעפונען. ביי דער גרינדונג און קיום פון קינדער־היים האָט באַזונדערס גרויסע פאַרדינסטן געהאַט דער רוסישער ייד פּאָל־קאָוונּיק פּראָפ. ר ע ב ע ל ס ק י, לויטן בארוף אַ פּסיכיאַטאָר, וואָס האָט אלס שעף פון אַ גרויסן מיליטעריש־סאַניטאַרן אַמט צו יענער צייט זיך געפונען אין קאָוונע. אַדאַנק זיין אַקטיוון אינטערעס צום גורל פון די קינדערלעך איז אין יענע שווערע יאָרן געלונגען צו שאַפן פאַרן קינדער־היים די סאַמע עלעמענטאַרע עקזיסטענץ־מעגלעכקייטן. אגב, איז ער געווען אַ ביז־גאָר אינטערעסאַנטע פּערזענלעכקייט און אַ מענטש מיט אַ זייער־וואַרעם האַרץ.

גלייכצייטיק מיטן קינדער־היים איז דאַן אויך געגרינדעט געוואָרן אין קאָוונע אַ ייד. פאָלקס־שול מיט אַ קינדער־גאָרטן **).

פיל מוטערס האָבן געפונען זייערע קינדערלעך ביי די קריסטן גופא, ווייל די קריסטן האָבן קיין אַנדערן, אחוץ די עלטערן, די קינדער ניט געוואָלט אָפּגעבן. אַ גרעסערע צאָל קריסטן האָט בכלל ניט צוריקגעקערט די ייד. קינדערלעך, וועמענס עלטערן ס'זיינען אומגעקומען און קיינער פון די געראַטעוועטע יידן האָט ניט געוווּסט, ווו און ביי וועמען די קינדער געפינען זיך. מחמת דעם זיינען עד־היום פאַרבליבן ביי קריסטן יידישע קינדער.

צום סוף־יוני 1945 זיינען שוין געווען צוריקגעקערט קיין קאָוונע אַ פינף־זעקס הונדערט באַפרייטע ייד. פרויען.

* *

*

אַנדערש איז געווען דער פאַל מיט די באַפרייטע מענער.

דער גרעסטער טייל מענער איז, ווי אַ כלל, געווען אין אַ פיל ערגערן געזונט־צושטאַנד ווי די פרויען. כדי צו קענען קומען אַ ביסל צו זיך, האָבן זיי זיך

*) אינעם קאָמיטעט צו העלפן דעם קינדער־היים זיינען געווען טעטיק: בנימין פרידמאַן, אינזש. פייוויש גאָלדשמידט, הירש לעווין, אינזש. מאיר יעלין, אינזש. קאַלאַדני, דוד טעפּער, פרוי דר. גורוויטש, אדוו. דינער, יוסף גאַר א. א.

**) אלס לייטער פונעם קינדער־היים און פאָלקס־שול איז געווען רפאל לעווין. אלס לערערס אין פאָלקס־שול און קינדער־גאָרטן: בערל כהן, פר. לעווין־אַבראַמאָוויטש, פר. יעלין, פרידא סטראַשון, סאָניע גאַרבער. נאָכן צוריקקערן פון רוסלאַנד האָט אויך העלענע כאַצקעלס געאַרבעט אין שול אלס לערערין. שפּעטער־צו האָט די לייטונג פון קינדער־היים איבערגענומען פר. סאָלאָמין. זייער פיל האָט פאַרן קינדער־היים אויך געטאָן דער ווירטשאַפטס־לייטער משה שערמאַן.

גענויטיקט אין אייליקער מעדיצינישער הילף און דערהוילונג. חוצדעם זיינען פיל מענער, ווי אויך פרויען, שוין נאָך דער באפרייאונג קראנק געוואָרן אויף פאַר־שיידענע טיפוס־קראנקייטן, וועלכע זיי האָבן זיך אָנגעשטעקט בעת די עוואקואַציע־מארשן אָדער אַ קורצע צייט פאַר דעם. זייענדיק זייער אָפּגעשוואַכט און אויס־געשעפּט פון די אלע קאצעט־שוידערלעכקייטן, האָבן פיל פון זיי ניט געקענט אדורכמאכן די קראנקייטן און זיינען אוועקגעשטאָרבן. נאָר די יינגערע און גע־זינטערע זיינען לפי־ערך גיכער געקומען צו זיך.

אויב כמעט אלע פרויען, וואָס זיינען באפרייט געוואָרן דורך די רוסן, האָבן נאָך דער באפרייאונג געהאט פאר זיך א קלאָרן ציל — וואָס־גיכער אָנקומען קיין ליטע —, זיינען ביים גרעסטן טייל מענער גלייך פון אָנהויב אָן אין דעם פּרט געווען צו מערקן גרויסע מיינונגס־פארשיידנהייטן.

א קלענערער טייל, דער לינק־אָריענטירטער, האָט גענומען אגיטירן פאר דעם, די מענער זאָלן צוריקקערן קיין ליטע.

די ציוניסטיש־געשטימטע עלעמענטן, דאקעגן, זיינען געווען איינגעשטעלט צוריק קיין ליטע ניט צו פאָרן, ווייל נאָך די אלע גרויליקע איבערלעבונגען, וואָס יידן האָבן אדורכגעמאכט אין די היטלער־יאָרן, דארף יעדער ייד, אומאָפּהענגיק פון זיינע אמאָליקע פּאָליטישע אָנשויאונגען, שטרעבן זיך צו באזעצן אין ארץ־ישראל.

די אַפּאָליטישע יידן, וואָס האָבן, אגב, געבילדעט די מערהייט, זיינען געווען נוטה דערווייל אָפּצוווארטן מיטן פאָרן קיין ליטע, כדי צו באקומען גענויערע ידיעות, וואָס דאָרטן טוט זיך. מענער, וועלכע האָבן געהאט גרוסן, אז זייערע באפרייטע פרויען האָבן זיך צוריקגעקערט קיין ליטע, האָבן זיך אוועקגעלאָזן קיין פוילן, כדי פון דאָרטן צו זוכן אַ מיטל, ווי אַזוי זיך צו פארשטענדיקן מיט זייערע פרויען.

צו יענער צייט,ד.ה. אָנהויב־זומער 1945, האָט, ווי באקאנט, צווישן סאָוועט־רוסלאנד און פוילן זיך אָנגעהויבן א פרייוויליקע רעפּאַטריאציע פון די באטרעפנ־דיקע נאציאָנאלע מינדערהייטן. די יעניקע קאָוונער יידן, וועלכע האָבן ניט גע־וואָלט בלייבן לעבן דאָרט, וווּ ס׳געפינען זיך די מאסן־קברים פון זייערע אומגע־בראכטע משפחה־מיטגלידער און האָבן געשטרעבט צו זיין צוזאמען מיט זייערע קרובים אין א״י, אמעריקע א.א. לענדער, האָבן אויסגענוצט דעם שטראָם פון רעפּאַטריאציע און זיינען פארטראָגן געוואָרן קיין פוילן. פון דאָרטן זיינען זיי שפּעטער־צו אָנגעקומען קיין דייטשלאנד, עסטרייך, איטאליע א.א.וו., פונוואנען זיי האָבן געזוכט אַ וועג, ווי אַזוי זיך צו פארבינדן מיט זייערע אויסלענדישע פריינט.

היות די געקומענע פון ליטע האָבן ניט אָפּגעגעבן קיין צו הוימלעכן גרוס פונעם דאָרטיקן יידישן לעבן, האָט סיי דער עצם פאקט פון זייער פארלאָזן ליטע,

סיי זייערע ניט־גאַר גינסטיקע ידיעות וועגן מצב פון דער דאָרטיקער ייד. באַ־פעלקערונג פארשטאַרקט די פּאָזיציעס פון די „ניט־צוריקקערער". נאָכמער, פיל יידן, וועלכע זיינען געווען גרייט צוריקצוקערן קיין ליטע, האָבן אין לעצטן מאָמענט דערפון זיך אָפּגעזאָגט.

די יעניקע באפרייטע, וועלכע האָבן פאר דער צייט באוויזן צוריקצוקערן קיין ליטע און האָבן זיך דערוווסט, אז זייערע משפחה־מיטגלידער געפינען זיך אין פּוילן אָדער דייטשלאַנד און ווילן בעסער, זיי זאָלן קומען אַהין, האָבן שוין געזעצן צו געפינען א וועג, ווי אזוי עס צו דערגרייכן.

פון חודש־צו־חודש איז דערוויל דאס יידישע מאַסן־געלאַף פון מזרח אויף מערב געוואָרן אַלץ גרעסער און גרעסער. מיטן דאָזיקן בריחה־שטראָם זיינען וואָס־ווייטער מיטגעריסן געוואָרן אַלץ מער ליטווישע יידן סיי געוו. אין געטאָ, סיי צוריק־געקערטע פון דער עוואַקואַציע קיין רוסלאַנד.

א טייל פון די דאָזיקע ליטווישע יידן, בפרט די יוגנטלעכע, איז געלונגען אויף פארשיידענע וועגן עולה־זיין קיין א"י. יחידים זיינען אויך אוועקגעפאָרן צו זייערע קרובים אין די פאראייניקטע שטאטן א. א. לענדער מעבר־לים.

די איבערוועגנדיקע מערהייט ליטווישע יידן איז אָבער צוליב אַלגעמיינע סיבות געבליבן זיצן אין די ייד. די־פּי־לאַגערן אין דער אמעריקאנער זאָנע אין דייטשלאַנד אָדער אין איטאַליע, וווּ זיי האָבן געטיילט דעם גורל פון דער גאנצער שארית־הפליטה. אין לאַנדסבערג, מינכען, פעלדאַפינג, סאַנט־אָטיליען א.א. ישובים אין דייטשלאנד, ווי אויך אין רוים, מילאַן, באַרי א.א. פּונקטן אין איטאַליע, האָבן פיל קאָוונער יידן פארנומען פאראנטוואָרטלעכע פּאָסטנס אינעם אָרטיקן יידיש־געזעלשאַפטלעכן לעבן.

מיטדערצייט האָבן די באפרייטע ליטווישע יידן אין דייטשלאַנד און איטאַליע גענומען זיך אָרגאַניזירן און פארבינדן מיט די ליטוויש־יידישע אָרגאַניזאַציעס און לאַנדסמאַנשאַפטן אין א"י, אַמעריקע, דרום־אפריקע, קאַנאַדע א. א. וו.

סוף־1946 איז אין דער אמעריקאנער זאָנע אין דייטשלאַנד געגרינדעט גע־וואָרן א פארבאַנד פון ליטווישע יידן. צום 5־טן יאָרצייט נאָך דער גרויסער אקציע אין קאָוונער געטאָ איז דעם 28־טן אָקטאָבער 1946 אין לאַנדסבערג אראנזשירט געוואָרן אַ גרויסע טרויער־פייערונג, אין וועלכער ס'האָבן זיך באַטייליקט כמעט אַלע ליטווישע יידן פון דער שארית־הפליטה אין דער אמעריק. זאָנע.

דעם 14־טן און 15־טן אפּריל 1947 איז אין מינכען פאָרגעקומען די ערשטע קאָנפערענץ פון די ניצול־געוואָרענע ליטווישע יידן אין גלות־דייטשלאַנד.

פון די וויכטיקערע קאָנפערענץ־באַשלוסן איז כדאי צו ברענגען די רעזאָלוציע וועגן „שולד פונעם ליטווישן פאָלק אין דער אויסמאָרדונג פון ליטווישן יידנטום".

די דאָזיקע רעזאָלוציע לויטעט:

„די קאָנפערענץ קאָנסטאַטירט, אַז:

א) אלע שיכטן פון ליטווישן פאָלק (אינטעליגענץ, באַאַמטע, פויערים, האַנט־ווערקער, ארבעטער א. א.) האָבן אקטיוו זיך באַטייליקט צוזאַמען מיט די נאַציִשע רוצחים אין דער אויסמאָרדונג פון ליטווישן יידנטום, באַזונדערס אין דער פּראָווינץ.

ב) אַ גרויסער טייל פון די דאָזיקע מערדער־ליטווינער געפינט זיך אין דער אמעריקאנער, ענגלישער און פראַנצויזישער זאָנעס פון דייטשלאַנד און עסט־רייך, ווו זיי פיגורירן אַלס „פאַרשלעפטע פערזאָנען" און געניסן פון דער „אונררא"־אונטערשטיצונג".

„די קאָנפערענץ באַאויפטראַגט די ניי־געוויילטע פאַרוואַלטונג פון פאַרבאַנד ברייט צו אינפאָרמירן די עפנטלעכקייט וועגן די מעשים־תעתועים פון גרויסע מאַסן ליטווינער, וואָס האָבן ערב און בשעת דער נאַצי־אָקופּאַציע אַדורכגעפירט מאַסן־דערמאָרדונגען פון זייערע יידישע מיטבירגער".

„מיר, די קליינע רעשטלעך פונעם אַמאָליקן 160 טויזנט קעפּיקן ליטווישן יידנטום, זיינען לעבעדיקע עדות פון די שוידערלעכע גרויזאַמקייטן, וואָס זיינען באַגאַנגען געוואָרן מצד די ליטווינער איבער זייערע יידישע שכנים. יעדער איינער פון אונדז וויים צו דערציילן פּילצאָליקע פאַקטן, וואָס אילו־סטרירן די שרעקלעכע רציחות מצד די זין פון ליטווישן פאָלק לגבי דער שוצ־לאָזער און הילפלאָזער ייד. באַפעלקערונג אין די אָקופּאַציע־יאָרן. צו אונדזער גרויסן ווייטיק מוזן מיר פעסטשטעלן, אַז די קלענערע ייד. ישובים אין דער ליטווישער פּראָווינץ זיינען פאַרניכטעט געוואָרן אויסשליסלעך דורך ליט־ווינער, און די גרעסערע ייד. ישובים — ביי זייער אַקטיווסטער מיטבאַטייליקונג. אַזוי איז אַלגעמיין־באַוווּסט, אַז די בעסטיאַלישע רציחות קעגן יידן אין קאָוונע, ווי למשל, אין די פאַרשיידענע גאַראַזשן, בעתן שוידערלעכן סלאָ־באָדקער פּאָגראָם און אויך אינדערצייט פון דער ריזיקער שחיטה אויפן 7־טן פאָרט, וווּ ס'זיינען שוין אין די ערשטע אָקופּאַציע־וואָכן אויסגעהרגעט גע־וואָרן העכער 9000 קאָוונער יידן, — זיינען אויסגעפירט געוואָרן דורך ליט־ווינער".

„הוצדעם איז אויך באַקאַנט דער אַקטיווער אַנטייל פון ליטווינער אין דער פאַרניכטונג פון יידישע געטאָס און לאַגערן מחוץ די גרענעצן פון ליטע, ווי אין מאַידאַנעק, וואַרשע אד"גל. דער פאַרבאַנד פון ליטווישע יידן אין גלות־דייטשלאַנד האַלט פאַר זיין יידישן און מענטשלעכן חוב צו ברענגען די דאָזיקע פאַקטן צו קענטעניש פון דער יידישער און ניט־יידישער עפנטלעכ־קייט".

קאַפּיטל XXIX

גרויזאַמער בלוט־באַלאַנס

העכער 90 % קאָוונער יידן, וואָס האָבן געשמאַכט אינעם היט־לערישן גיהנום, זיינען אומגעקומען על קדוש־השם.

ווענדיק אונטערציען דעם בלוטיקן סך־הכל פון די דעפּאָרטירטע קאָוונער יידן, מוז מען קומען צו פאָלגנדיקע טראַגישע אויספירן:

הגם ס'איז, זעלבסטפאַרשטענדלעך, שווער אָנצוגעבן גענויע סטאַטיסטישע ציפער, דאַרף מען דאָך אָננעמען, אַז פון די אַן ערך אַכט טויזנט דעפּאָרטירטע יידן פון געטאָ און פון די אַרומיקע אַרבעטס־לאַגערן זיינען געווען אַ דריי טויזנט מענער און אַ פינף טויזנט פרויען און קינדער.

פון די מענער, וואָס זיינען פאַרשלעפּט געוואָרן אין די דאַכאַוער אַרבעטס־לאַגערן ביי לאַנדסבערג, זיינען במשך די איבער 9 קאַצעט־חדשים, ד.ה. פון מיטן־יולי 1944 ביזן אָנהויב־מאי 1945, איבער צוויי טויזנט מענער אומגעקומען פון דער קאַטאָרזשנער אַרבעט, הונגער, קעלט, לייז, עפּידעמישע קראַנקייטן, רוצחישן קאַצעט־רעזשים, דערשיסונגען בעתן עוואַקואַציע־מאַרש א.א.וו. אַן ערך זיבן־אַכט הונדערט מענער האָבן דאָך דערלעבט די באַפרייאונג. אַ היפּשע צאָל מענער און פרויען איז, ווי געזאָגט, אומגעקומען פון עפּידעמישע קראַנקייטן שוין נאָך דער באַפרייאונג.

פון די לערך פינף טויזנט פרויען און קינדער, וועלכע זיינען געבראַכט געוואָרן קיין שטוטהאָף, זיינען בעת דער סעלעקציע, וואָס איז דאָרטן אַדורכגעפירט געוואָרן גלייך נאָך זייער אָנקומען, אַ טויזנט מוטערס מיט זייערע קינדערלעך אַוועקגעשיקט געוואָרן קיין אוישוויץ אויף פאַרניכטונג.

בעת די ווייטערדיקע סעלעקציעס אין שטוטהאָף זיינען אַ זיבן־אַכט הונדערט עלטערע און שוואַכערע פרויען, וועלכע מ'האָט אויף אַרבעט אין די לאַגערן ניט געשיקט, בהדרגה'דיק אומגעבראַכט געוואָרן אין די דאָרטיקע קרעמאַטאָריעס.

פון די איבער דריי טויזנט יינגערע און געזינטערע פרויען, וועלכע מ'האָט פונאַנדערגעשיקט אויף אַרבעט אין די פּרייסישע לאַגערן, זיינען מחמת די

אוממענטשלעכע לעבנס־באַדינגונגען הונדערטער פרויען אויף אזוי פיל אָפּגע־שוואַכט געוואָרן, אז מ'האָט זיי דערנאָך פון די לאַגערן איבערגעשיקט קיין שטוט־האָף אויף פאַרניכטונג. בעת די עוואַקואַציע־מאַרשן אָנהויב־1945 זיינען ווידער־אַמאָל הונדערטער פרויען אומגעקומען אונטערוועגס דורך דערשיסונגען, קראַנקייטן א. א. פּורעניות.

צורעכענענדיק די פרויען, וואָס זיינען אומגעקומען פון פאַרשיידענע חולאתן שוין נאָך דער באַפרייאונג, קען מען מיט אַ געוויסער זיכערקייט זאָגן, אַז אַ העלפט פון די איבער דריי טויזנט פרויען, וועלכע מ'האָט פון שטוטהאָף פונאַנדערגע־שיקט אויף אַרבעט, איז אומגעקומען, און אַן אַנדערהאַלבן טויזנט פרויען האָבן אַדורכגעמאַכט אַלע צרות און האָבן ענדלעך זיך אַרויסגעדראַפּעט פון די נעגל פונעם היטלערישן מלאך־המות.

אזוי אַרום זעען מיר, אַז פון די אַכט טויזנט דעפּאָרטירטע קאָוונער יידן זיינען געבליבע דריי פערטל אויף פאַרשיידענע אופנים אומגעקומען, און נאָר עפּעס מער ווי איין פערטל, ד. ה. אַן ערך צוויי אַ האַלב טויזנט מענער און פרויען, איז גע־לונגען ניצול צו ווערן פון דער נאַצישער פאַרניכטונג.

פאַרגלייכן מיר די צאָל פון קרוב 40 טויזנט קאָוונער יידן, וועלכע האָבן געהאַט דאָס אומגליק אַרונטערצופאַלן אונטער דער היטלערישער אָקופּאַציע, מיט דער צאָל פון די לערך 3 טויזנט געראַטעוועטע יידישע נפשות*), קומען מיר צום הימל־שרייאיקן אויספיר:

העכער 90% קאָוונער יידן, וואָס האָבן געשמאַכט אינעם היטלערישן גיהנום, האָבן מקריב־געווען זייערע לעבנס על קדוש־השם!

אינעם ריזיקן בלוט־באַלאַנס פון אונדזערע זעקס מיליאָן מאַרטירער, וואָס זיינען אויף אַ שוידערלעכן אופן אומגעבראַכט געוואָרן דורך די נאַצישע מאַסן־רוצחים און זייערע כלערליי מיטשותפים בשרפה, בהרג, בחנק א. א. מיתות משונות, וועלכע זיינען אפילו אין דער תוכחה ניט דערמאָנט, פאַרנעמען די צענ־דליקער טויזנטער קאָוונער קדושים אַן אָנגעזעענעם אָרט.

צוזאַמען מיטן אָנדענק פון אַלע אונדזערע קדושים וטהורים, וועלכע האָבן מקריב־געווען זייערע לעבנס אויפן מזבח פון יאָרטויזנטער־אַלטן קדוש־השם, וועט אין די יידיש־געשיכטלעכע אַנאַלן אויף דור־דורות אויך בלייבן הייליק דער זכר פון די קדושים דקהילת קאָוונע.

---

*) אַחוץ די צוויי אַ האַלב טויזנט ניצול־געוואָרענע יידן אין די קאַצעטן, האָבן אַ פינף־זעקס הונדערט יידן זיך געראַטעוועט אין די פּאַרטיזאַנער־מחנות, ביי פּריוואַטע קריסטן, בעת דער דעפּאָרטאַציע פון געטאָ א. א. וו.

דורות וועלן אוועקגיין און דורות וועלן קומען, — אָבער דער גרעסטער שאַנד־פלעק אין דער וועלט־געשיכטע, דער רוצחישער היטלעריזם, וועט לעולם־ועד אי־לוסטרירן, צו וועלכע קאַניבאַלישע אכזריות'דיקייטן דער גערמאנישער „איבער־מענטש" און זיינע „חסידים" ביי די אנדערע פעלקער האָבן זיך אראָפּגעקייקלט אינמיטן פונעם 20־טן יאָרהונדערט. אונדזער צאָרנדיקסטע קללה וועט עד סוף כל הדורות בלייבן הענגען אויף די קעפּ פון די רשעות'דיקע אומות־העולם, וועמענס זין און טעכטער ס'האָבן אויסגעפירט אויף אונדז, יידן, אַזעלכע בעסטיאַלישע מאסן־מערדערייען.

ס'איז אונדזער טיפסטע מענטשלעכע איבערצייגונג, אז ס'מוז נאָך קומען און ס'וועט נאָך קומען א געשיכטלעכער יום־הדין איבער דער ממשלת־זדון פון יענער קריסטלעך־סדומישער וועלט, וואָס האָט מיטגעמאַכט דעם בלוט־דורשטיקן היט־לעריזם — א יום־הדין, וואָס וועט דערפילן דעם לעצטן באַגער פון אונדזערע קדושים, וועלכע האָבן גלייכצייטיק מיט זייער לעצטן שמע־ישראל אויף די ליפּן געבעטן גאָט, ער זאָל זיך נוקם־זיין פארן אומשולדיק־פארגאָסענעם בלוט פונעם פאָלק ישראל.

בויגנדיק אין גרויס יראת־הכבוד די קעפּ אויפן שבעה־ימים צעשטויבן היי־ליקן אש פון אונדזערע דערמאָרדעטע און פארברענטע אנשים, נשים, זקנים וטף, זאָגן מיר בלחש די אוראַלטע יידישע תפילה:

תהיינה נפשותיהם צרורות בצרור החיים — — — — —

נאָך דער באַפרייאונג

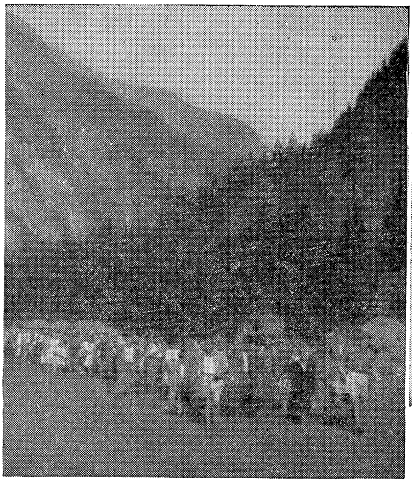

נאָר=וואָס באַפרייטע
יידן אין קאָוונע קושן
זיך אין די גאַסן
בריחה=יידן שוואַרצן
גרענעצן דורך בערג
און דורך טאָלן אויפן
וועג קיין ארץ=ישראל

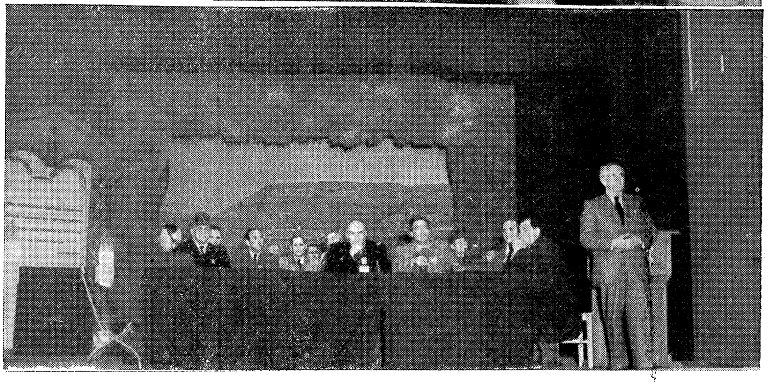

רעד. ראובן רובינשטיין עפנט די טרויער=אַקאַדעמיע אין לאַנדסבערג
צום 6=טן יאָרצייט נאָך דער גרויסער אַקציע אין קאָוונער געטאָ

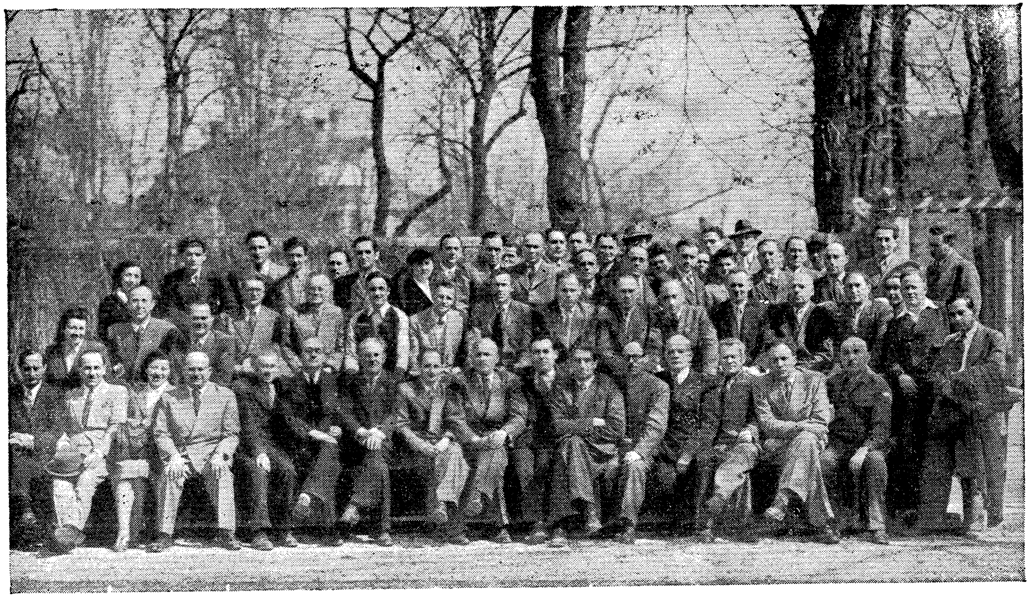

1=טע קאָנפערענץ פון נצול=געוואָרענע ליטווישע יידן אין גלות=דייטשלאַנד

יידישע מוסדות

אין

קאָוונער געטאָ

(מאָנאָגראַפיע)

אינהאַלט — פאַרצייכעניש

זייט

אַריינפיר־באַמערקונגען 277

I. עלטעסטן־ראַט 279

אַנטשטייאונג פון אַ יידישן קאָמיטעט אין די ערשטע וואָכן פון דער אָקופּאַציע און זיין ווייטערדיקע עוואָלוציע. — איינזיקע גרונט־שטריכן צו דער טעטיקייט פון עלטעסטן־ראַט אַלס די העכסטע רעפּרעזענטאַנץ פון געטאָ־ישוב. — וועגן דער ייד. געטאָ־אַדמיניסטראַציע בכלל און פּאָליטיק פון עלטעסטן־ראַט בפרט. — אָנפירנדיקע פּערזאָנען פון עלטעסטן־ראַט.

II. יידישע געטאָ־פּאָליציי 301

גרינדונג פון ייד. געטאָ־פּאָליציי און אירע גרונט־אויפגאַבעס. — ראָלע פון פּאָליציי אין געטאָ־לעבן. — געטאָ־פּאָליציי און „אָרדנונג־דינסט“. — סעפּאַראַטע פּאָליציי־איינהייטן. — פּאָליציי־אָרקעסטער.

III. אַרבעטס־אַמט 312

באַדייט פון אַרבעט אין לעבן פון דער געטאָ־באַפעלקערונג. — לכתחילה'דיקע פאָרמען פון צוואַנגס־אַרבעט פאַר די געטאָ־יידן. — בהדרגה'דיקע פאָרמירונג פון סטאַבילע ייד. אַרבעטס־פלעצער אין שטאָט. — ערשטע קאָנקרעטע שריט צו רעגולירן דאָס פּראָבלעם פון צוואַנגס־אַרבעט. — אָרגאַניזאַציאָנעלע סטרוקטור און גרונט־טעטיקייט פון די באַזונדערע אַרבעטס־אַמט־אָפּטיילונגען. — וויכטיקסטע עטאַפּן אין דער געשיכטע פונעם ייד. אַרבעטס־אַמט.

IV. ווירטשאַפטס־אַמט 345

גרינדונג פונעם ווירטשאַפטס־אַמט. — אַנשטאַלטן און אונטערנעמונגען פון ווירטשאַפטס־אַמט און זייערע פונקציעס ביים אָרדנען דאָס ווירטשאַפטלעכע לעבן.

V. פאַרפלעגונגס־אַמט 354

אָפיציעלע פאַרפלעגונג פאַר דער געטאָ־באַפעלקערונג. — מוסדות פון פאַרפלעגונגס־אַמט.

VI. וווינונגס־אַמט 359

אַנגעווייטיקטע פראַגע פון וווין=שטח אין געטאָ. — פאַרניכטונגס=אַקציעס „לינדערן" דירות=נויט. — גרעסערע רוימונגען פון געטאָ=ראַיאָנען. — טעטיקייט פון וווינונגס=אַמט.

VII. געזונטהייטס־אַמט 365

פראָבלעם פון געזונטהייטס=וועזן אין די ערשטע חדשים פון געטאָ=קיום. — מעד. אינסטיטוציעס פון געזונטהייטס=אַמט און זייער באַדייט אין געטאָ=לעבן.

IIIV. סאָציאַל־אַמט 371

מאַטעריעלע נויט ביי גרויסע טיילן פון דער געטאָ=באַפעלקערונג. — גרינדונג פון סאָציאַל=אַמט און זיין טעטיקייט.

IX. סטאַטיסטישער אַמט 375

אַנטשטייאונג פון סטאַטיסטישן אַמט און אַדרעסן=ביוראָ. — גרינדונג פון „שטאַנדעס=אַמט". — פרווו פון אומלעגאַלער בריוו=פאַרבינדונג צווישן קאָוונער א.א. געטאָס. — פאַרווענדונג פון די מאַטעריאַלן פון סטאַטיסטישן אַמט.

X. שול־אַמט 380

פעדאַגאָגישע ענינים אין די ערשטע געטאָ=חדשים. — גרינדונג פון קינדער=שולן און זייער מהות. — ליקווידאַציע פון די שולן און פונעם שול=אַמט. — טעטיקייט פון דער פאַך=שול. — באַמיאונגען צו לינ=דערן די קולטור=הצטרכותן פון דער געטאָ=באַפעלקערונג.

XI. געטאָ־געריכט 387

אַנטשטייאונג פון אַ יידישן געריכט=וועזן אין געטאָ. — טעטיקייט פון געטאָ=געריכט און זיין ליקווידאַציע. — פאָליציי=געריכט.

XII. געטאָ־פייערלעשער 391

פייערלעשער=קאָמאַנדע און אירע זייטיקע פליכטן.

XIII. צייכן־ און מאלעריי־וואַרשטאַט 393

אויספאַרטיקונג פון פאַרשיידענע גראַפישע אַרבעטן.

הוספה־נאָטיצן 397

אַרייַנפיר — באַמערקונגען

אינעם פאָרוואָרט צום ספר איז שוין דערמאָנט געוואָרן, אַז דער ציל פון דער דאָזיקער מאָנאָגראַפיע איז צו שילדערן די טעטיקייט פון די יידישע מוסדות אין קאָוונער געטאָ און פאַראייניגם אויפצוקלערן, וואָס פאַראַ השפעה די ייד. אינסטיטוציעס האָבן געהאַט אויף דער געשטאַלטונג פונעם אינערלעכן געטאָ-לעבן. ס׳איז באמת אוממעגלעך זיך צו שאַפן אַ מער-וויינקער גענויערע השגה פונעם לעבן אין געטאָ, איגנאָרירנדיק די אַרבעט פון דער ייד. אדמיניסטראַציע.

וועגן דער ראָלע פון דער יידישער „אויטאָנאָמיע" אין די געטאָס בעת דער נאַצישער הערשאַפט ווערט, ווי באַקאַנט, ביי אונדז זייער לייַדנשאַפטלעך דיסקו-טירט. ס׳רוב פון די דאָזיקע אָפּרופן זייַנען פון אַ נעגאַטיוון כאַראַקטער, און זיי פאַראורטיילן זייער שאַרף די האַנדלונגען כלפּי דער יידישער באַפעלקערונג מצד די „יודן-ראַטן", „אָבער-יודעס" א. א. יידישע געטאָ-מושלים.

צו אונדזער חרפּה מוזן מיר מודה זייַן, אַז אין די דאָזיקע פאָרוואורפן איז פאַראַן גאָר אַ סך אמת. פיל יידן, וועלכע זייַנען געשטאַנען בראש פון די געטאָ-ישובים, זייַנען, לײַדער, זייער יידיש-מענטשלעכן נסיון ניט ביַיגעשטאַנען. איטלעכע געטאָ-עדה ווייס צו דערציילן וועגן די שענדלעכע מעשים פון אירע מאָראַליש-פאַרדאָרבענע „מנהיגים".

די אחריות פאַרן געשיכטלעכן אמת פאַרלאַנגט אָבער פון אונדז צו אונטער-שיידן צווישן די לעבנס-נויטווענדיקע באַמיאונגען מצד יידן צו אָרדנען ווי-ניט-איז זייער, מ׳שטיינס געזאָגט, לעבן אפילו אין די אוממענטשלעכע געטאָ-באַדינגונגען, און די פאַרברעכערישע האַנדלונגען פון די יידישע מנולים, פאַר וועמען דאָס געטאָ איז געווען אַן אַרענע צו אַנטפּלעקן זייערע פּערזענלעכע אַמביציעס און מאַכט-גלוסטעניש. אָט פאַרוואָס טאָרן מיר ניט צוגיין אַזוי לייַכט צום דאָזיקן אָנגעווייטיקטן פּראָבלעם פון אונדזער קאָשמאַרפולער געטאָ-ווירקלעכקייט.

ביי דער געלעגנהייט וויל דער מחבר אונטערשטרייכן, אַז מיט זייַן מאָנאָ-גראַפישער אַרבעט האָט ער, חלילה, ניט בדעה צו פאַרענטפערן די אויסערסט-

ערנסטע און פּרינציפּיעלע שאלה וועגן דעם, צי יידן אונטער דער היטלערישער
אָקופּאַציע האָבן יאָ אָדער נ י ט גענדאַרפט קומען אין קאָנטאַקט מיט די נאַציס
אין ענינים, וואָס זיינען נוגע די לעבנס=אינטערעסן פון דער יידישער באַפעלקערונג.
היות דאס איז ניט קיין לאָקאַלער ענין פון קאָוונער געטאָ אליין, נאָר אן אלגעמיין=
יידישע פראַגע, קען, זעלבסטפאַרשטענדלעך, אַזאַ פּסק=דין ארויסגעטראָגן ווערן
נאָר מצד אַ באַרופענער יידיש=געזעלשאפטלעכער אינסטאַנץ.

דער מחבר וועט זיין זייער צופרידן, אויב די דאָזיקע מאָנאָגראַפיע וועט אַחוץ
איר אייגנטלעכער אויפגאַבע — באַשרייבונג פון די קאָוונער יידישע געטאָ=אנ=
שטאַלטן — אומדירעקט אויך דינען ווי אַ סטימול צו אן אָביעקטיוו=קריטישער
אָפּשאצונג פון די ייד. געטאָ=אדמיניסטראַציעס אין די גרויזאמע היטלער=יאָרן.

י. ג.

עלטעסטן־ראַט

אַנטשטייאונג פון א יידישן קאָמיטעט אין די ערשטע וואָכן פון דער אָקופּאַציע און זיין ווייטערדיקע עוואָלוציע. — אייניקע גרונט־שטריכן צו דער טעטיקייט פון עלטעסטן־ראַט אַלס די העכסטע רעפּרעזענטאַנץ פון געטאָ־ישוב. — וועגן דער ייד. געטאָ־אַדמיניסטראַציע בכלל און פּאָליטיק פון עלטעסטן־ראַט בפרט. — אָנפירנדיקע פּערזאָנען פון עלטעסטן־ראַט.

אין אייניקע וואָכן אַרום נאָך דער נאַצישער אָקופּאַציע, ווען די מאַסן=עקסצעסן קעגן דער קאָוונער ייד. באַפעלקערונג האָבן גענומען טיילווייז נאָכלאָזן, איז מצד געשטאַפּאָ באַשלאָסן געוואָרן צו אָרגאַניזירן אין קאָוונע אַ יידישן קאָמיטעט, מיט וועמען די אָקופּאַציע=מאַכט זאָל קענען זיך שטעלן אין פאַרבינדונג אין ענינים פון דער ייד. באַפעלקערונג.

לכתחילה האָט געשטאַפּאָ געהאַט זיך געווענדעט צום קאָוונער רב הרב שאַפּיראָ, וועלנדיק אים באַשטימען אַלס דעם רעפּרעזענטאַנט פון דער ייד. קאָוונע. אים איז אָבער געלונגען דערפון זיך אָפּצוזאָגן מיטן מאָטיוו, אַז ער איז אַלט און קראַנק. ביי דער געלעגנהייט האָט ער אָנגעגעבן די נעמען פון עטלעכע יידישע כלל=טוער, ווי אַדוו. י. גאָלדבערג, אַדוו. ל. גאַרפונקעל דר. יעפים ראַבינאָוויטש א. א., מיט וועמען די מאַכט קען קומען אין קאָנטאַקט בנוגע ייד. ענינים.

דעם 4=טן יולי 1941 זיינען די אויבנדערמאָנטע דריי פּערזאָן און, חוץ זיי, אויך הרב ס נ י ע ג און הרב ש מ ו ק ל ע ר געבראַכט געוואָרן אין געשטאַפּאָ, וווּ דער שעף פון געשטאַפּאָ ס. א. שטאַנדאַרטנפירער י ע ג ע ר און אַ געוויסער גענעראַל פּ אָ ל האָבן מיט זיי געהאַט לערך פאָלגנדיקן שמועס: *)

„היות אַלע יידן זיינען קאָמוניסטן“ — זיינען אַרוים מיט אַ טענה די נאַצים — „און די ליטווינער קענען דעריבער ניט ווינען צוזאַמען מיט די יידן,

---

*) איבערגעגעבן דעם מחבר מצד אדוו. גאָלדבערג.

וועלן די יידן מוזן אַריבערגיין וווינען אין אַ געטאָ. אַלס געטאָ=ראַיאָן איז פאָרויסגעזען די פאָרשטאָט סלאָבאָדקע. אויב די יידישע פאָרשטייער זיינען גרייט מיטצוהעלפן אָרגאַניזירן די איבערזידלונג אין געטאָ, איז די מאַכט, פון איר זייט, איינגעשטעלט אַוועקצוגעבן די יידן אַלס געטאָ=ראַיאָן גאַנץ סלאָבאָדקע און, אויב ס'וועט נויטיק זיין, אויך די קלענערע דאָרפישע ישו=בים ביי סלאָבאָדקע. אַריבערצוגיין אין געטאָ ווערט די יידן געגעבן איין חודש צייט".

„די דייטשע מאַכט" — האָבן פאַרגעזעצט די געשטאַפּאָ=גדולים — „איז קעגן די פּאָגראָם=אויסברוכן מצד די ליטווינער אויף דער ייד. באַפעלקערונג. דאָס איינציק=ווירקזאַמע מיטל אָפּצושטעלן די דאָזיקע „אויסברוכן פון ליט=ווישן פאָלקס=צאָרן" באַשטייט אָבער נאָר אין דעם, די יידן זאָלן אַריבערגיין לעבן אין אַ געטאָ. דאַן, האָפט די מאַכט, וועלן די יידן אין געטאָ קענען לעבן רואיק. אגב, איז די מאַכט גרייט, אין פאַל ווען די יידן וועלן אַרויסווייזן אַ „גוטן ווילן", תיכף צו באַפרייען די אַרעסטירטע ייד. פרויען און קינדער, וועלכע געפינען זיך אויפן 9=טן פאָרט"*).

אויסהערנדיק אַזעלכע רייד מצד די אנפירנדיקע געשטאַפּאָ=פונקציאָנערן, האָבן די יידישע פאָרשטייער, פון זייער זייט, אַרויסגעזאָגט פאָלגנדיקע ווונטשן:

1) מ'זאָל דעם געטאָ=ראַיאָן באַשטימען ניט אין סלאָבאָדקע, נאָר אין אַלט=שטאָט, וווּ ערשטנס, וווינען שוין במילא זינט יאָרהונדערטער קאָמפּאַקטע ייד. מאַסן און, צווייטנס, ווייל דאָרטן זיינען פאַראַן אַלע ייד. עפנטלעכע מוסדות, ווי דער ייד. שפּיטאָל, די ייד. קינדער=היימען, די בתי=מדרשים א. א. וו. — אַלץ אַזעל=כע אַנשטאַלטן, וועלכע מ'וועט דאַרפן אין סלאָבאָדקע אָנהויבן צו בויען פונדאָס=ניי. חוצדעם האָבן די יידן געטענה'ט, אַז סלאבאדקע פאַרמאָגט ניט קיין וואַסער=לייטונג, קיין קאַנאַליזאַציע א.א. עלעמענטאַרע סאַניטאַר=היגיענ. איינריכטונגען. צוליב דעם באַשטייט אַן ערנסטע געפאַר, אַז דאָרטן זאָלן אויסברעכן עפּידעמישע קראַנקייטן צווישן די עטלעכע צענדליק טויזנט יידישע נפשות, וועלכע מוזן אַרי=בערגיין אין געטאָ;

2) היות די יידן פאַרמאָגן ניט קיין טראַנספּאָרט=מיטלען, זאָל די איבער=זידלונג געדויערן לענגער, ווי ס'איז פאָרויסגעזען במשך איין חודש און

3) מ'זאָל זיי, די שליחים, געבן אַ טאָג צייט, כדי צו קענען זיך מישב=זיין מיט נאָך יידישע עסקנים וועגן די דאָזיקע ענינים.

אויף דעם האָבן די געשטאַפּאָ=גדולים געענטפערט, אַז די פראַגע, וווּ צו באַ=שטימען דעם געטאָ=ראַיאָן — אין סלאבאדקע אָדער אין אלטשטאט — וועט ענד=

*) זיי זיינען אהין אריבערגעפירט געוואָרן פון 7=טן פאָרט, ווו ס'זיינען, ווי באַקאַנט, אומגעבראַכט געוואָרן אַ 7—8 טויזנט ייד. מענער.

גילטיק אנטשיידן דער קאָוונער ליטווישער מאַגיסטראַט. ווען פאַרלענגערן דעם טערמין פון איבערזידלונג, זאָגן זיי צו עס נעמען אין אַכט, אויב ס'וועט באמת זיין אויף דעם אַ נויטווענדיקייט. דער עיקר — האָבן ווידעראַמאָל אונטערגעשטראָכן די געשטאַפּאָ=לייט — זאָלן יידן מיט מעשים באַווייזן, אַז זיי העלפן מיט דער מאַכט ביים אַדורכפירן אירע מאסמיטלען.

נאכן דאָזיקן געשפרעך איז דעם זעלבן טאג אין דער וווינונג פון הרב שאַפּיראָ פאָרגעקומען אַ ברייטערע געזעלשאַפטלעכע אסיפה, אויף וועלכער ס'האָבן אנטייל גענומען, אַחוץ די אויבנדערמאנטע מענטשן, וועלכע זיינען געווען אין געשטאַפּאָ, אויך אַ גאַנצע ריי אַנדערע פערזאָנען, ווי ד"ר. גריגאָרי וואָלף, קאָפּעלמאַן, אינזש. ראָגינסקי. געמעליצקי, ד"ר בערמאַן, אַרליוק, ה. קאַגאַן, שטרייכמאַן א.א. די דאָזיקע באַראַטונג האָט זיך אַרויסגעזאגט פאַר דעם, מ'זאָל זען דאָך אויסצופועלן ביי די מאַכט=אָרגאַנען אַלס געטאָ=ראַיאָן ניט סלאָבאָדקע, נאָר אַלטשטאָט און חוצדעט נאכאמאל אינטערווענירן, מ'זאָל די איבערזידלונג אין געטאָ אַדורכפירן ניט במשך איין חודש צייט, נאָר אין אַ לענגערן טערמין.

די יידישע שתדלנות אין די דייטשע און ליטווישע אָפיציעלע אינסטאַנצן מכוח דעם ענין האָט אָבער צו קיין ממשותדיקע רעזולטאַטן ניט געבראַכט. נאכמער, דער קאָוונער ליטווישער מאַגיסטראַט האָט אין דעם פּרט זיך געמיט צו זיין „פרימער ווי דער פויפּסט“, און די ליטווינער האָבן אַלץ געטאָן, די יידישע פאַרלאַנגען זאָלן ניט דערפילט ווערן.

אין דער ערשטער העלפט יולי 1941 האָט דער ניי=געשאַפענער יידישער קאָמיטעט זיך איינגעקוואַרטירט אין איינעם פון די צימערן פונעם קאָוונער ראַטהויז. זינט דאן האָט זיך אנגעהויבן זיין עפנטלעכע טעטיקייט אויף דער יידישער גאַס.

ווי ס'איז שוין ווען דעם דערמאנט געוואָרן *), איז צו יענער צייט איינע פון די וויכטיקסטע אַרבעטן פונעם ייד. קאָמיטעט באַשטאַנען אין באהילפיק זיין צו געפינען אַ ציטווייליקן אָפּדאַך פאַר די יעניקע יידן, וועלכע האָבן ביים מלחמה=אויסברוך געפרווט זיך עוואַקואירן, אָבער זיינען געווען געצוווּנגען פון אונטערוועגס זיך צוריקצוקערן קיין קאָוונע, ווו זיי האָבן שוין געפונען זייערע וווינונגען פאַרנומען דורך קריסטן. די דאָזיקע ענינים פלעגט דער קאָמיטעט זיך מיען צו רעגולירן מיט דער הילף פון ליטווישן באַאמטן, וואָס דער מאגיסטראַט האָט געהאַט דעלעגירט אין קאָמיטעט. צווייטנס — און דאָס איז דער עיקר —, האָט דער יידישער קאָמיטעט געדאַרפט אָרגאַניזירן די איבערזידלונג אין געטאָ.

נאָך לענגערע פאַרהאַנדלונגען מיט די מאַכט=אָרגאַנען מכוח דער גרויס פון געטאָ=תחום, ווען ס'איז מער=ווייניקער אויפגעקלערט געוואָרן, וועלכע סלאָבאָד=

---

*) ז. „גרינדונג פון סלאָבאָדקער געטאָ“.

קער גאַסן ס'זיינען פאָרויסגעזען פאַר ייִדן צו וווינען, האָט דער ייִד. קאָמיטעט אויסגעארבעט אַ פּלאַן, לויט וועלכן די איבערזידלונג זאָל פאָרקומען. קודם=כּל האָבן געזאָלט איבערגעזידלט ווערן די ייִדן פון די פאָרשטעט און פון די נייערע שטאָט=קוואַרטאַלן, און צום סוף האָט געזאָלט קומען די ריי פאַר די אלטשטאָט=ייִדן.

ביים אָרגאַניזירן די איבערזידלונג האָט זיך געהאַנדלט ניט נאָר וועגן אַ ראַציאָנעלער פאַרטיילונג פון די פאַראַנענעם וווין=שטח אין געטאָ=ראַיאָן, נאָר אַן ערנסטע פּראָבלעם איז אויך געווען דער ענין טראַנספּאָרט=מיטלען. ביי זייער פיל ייִד. באַלעבאָטים האָט מען געהאַט צוגענומען זייערע פערד און צושלאָגן זיך צו אַ קריסטלעכן פורמאַן איז געווען זייער שווער. גיט מען נאָך צו, אַז ייִדן אַליין האָבן געדאַרפט אין יענע טעג אייליק אַרומצוציִען דעם געטאָ=קוואַרטאַל מיט אַ צוים פון שטעכיקן דראָט, אויסבויען דאָס הענג=בריקל אויף פאַנעריוו גאַס, גראָבן אַ טונעל אויף יורבורקער גאַס א. א. וו. — ווערט קלאָר, פאַרוואָס שוין אין די ערשטע טעג פון זיין קיום איז דער ייִד. קאָמיטעט געווען פאַרוואָרפן מיט אַ סך אַרבעט.

כדי צו דערלייִדיקן די אַלע ענינים זיינע, האָט דער קאָמיטעט געמוזט אויפשטעלן אַ שטיקל אַפּאַראַט. זיינען טאַקע דאַן געשאַפן געוואָרן ביים קאָמיטעט ספּעציעלע קאָמיסיעס, וואָס האָבן זיך מתעסק=געווען מיט פראַגעס פון וווינונגען, טראַנספּאָרט=מיטלען, יורידישער הילף, סאָציאַלער אונטערשטיצונג א. א. וו. די דאָזיקע קאָמיסיעס זיינען עס געווען דער אורשפרונג פון די שפּעטער=אַנטשטאַנענע ייִד. געטאָ=אינסטיטוציעס ביים עלטעסטן=ראַט.

לאַנג האָט דער ייִד. קאָמיטעט זיך ניט אויפגעהאַלטן אין דער געביידע פון ראַטהויז. שוין אין דער אַנדער העלפט יולי האָט ער איבערגעהויבן זיין קוואַרטיר אין אַ לאָקאַל פון אַ געוו. פאָלקס=שול אויף דאַוקשאָס (יאַטקעווער) גאַס נר. 24.

צו יענער צייט, ד. ה. סוף=יולי, איז די איבערזידלונג אין געטאָ אָנגעגאַנגען מיטן פולן טעמפּאָ. גרויסע טיילן פון דער ייִד. באַפעלקערונג, בעיקר די מאַטעריעלפאַרמעגלעכערע, האָבן, ווי שוין דערמאָנט, זיך געמיט אויף כּלערליי אופנים אַליין צו באַזאָרגן מיט אַ וווינונג אין געטאָ און דערנאָך אַרויסבאַקומען אויף דער דירה אַן אָרדער מצד דעם וווינונגס=אַמט ביים קאָמיטעט. די אומבאַמיטלטע ייִדן האָבן ניט געהאַט קיין אַנדער ברירה, ווי וואַרטן אויף אַן אָפּדאַך, אָנגעוויזן פונעם ייִד. וווינונגס=אַמט. די הונדערטער אינטערעסאַנטן, וואָס פלעגן דאַן טאָגטעגלעך באַלאַגערן דעם קאָמיטעט, פלעגן בעיקר טאַקע האָבן צו טאָן מיט דירה=ענינים. אַלע אַנדערע אַנגעלעגנהייטן פון דער ייִד. באַפעלקערונג זיינען יעמאָלט אַוועקגעשטעלט געוואָרן אין שאָטן, ווייל איטלעכער ייִד האָט פריער פאַר אַלץ

געוואָלט זיך זיכערן אין געטאָ מיט אַ שטיקל ווינקל, וווּ אוועקצולייגן דעם קאָפּ און דאָס ביסל בעבעכעס.

סוף־כּל־סוף האָט דער ייד. קאָמיטעט געדאַרפט אויסוויילן פון זיך אַ „יידן־עלטעסטן" און וועגן דעם מעלדן די מאַכט־אָרגאַנען. ווי מ'קען זיך משער־זיין, זיינען קיין פּרייוויליקע בעלנים אויף אַזאַ פּאָסטן ניט געווען, ווייל קיינער פון די קאָמיטעט־מיטגלידער האָט ניט געהאַט קיין חשק איבערצונעמען אויף זיך אַזאַ שווערע און אחריות'פולע פליכט. נאָך אַ לענגערער קאָמיטעט־זיצונג, וואָס איז פול געווען מיט טראַגיש־דראַמאַטישע מאָמענטן, האָט, לויטן ווונטש פון אַלע אנטיילגעמער, דר. אלחנן עלקעס*) מסכים־געווען איבערצונעמען דאָס דאָזיקע אמט.

* *
*

אָנהויב־אויגוסט 1941, ווען אין געטאָ איז שוין געווען אריבערגעהויבן דער גרעסטער טייל פון דער ייד. באַפעלקערונג, האָט דער ייד. קאָמיטעט זיך אריבערגעקליבן אין געטאָ. לכתחילה האָט ער געהאַט זיין קוואַרטיר אויף קריקשטשוקאַי־טשיאָ גאַס 107, וווּ ס'איז אויך געווען איינער פון די גרעסטע רעזערוואַטן, ד. ה. קהל'שע געביידעס, פאַר דער געטאָ־אָרעמקייט. אין עטלעכע וואָכן ארום איז ער אריבער אויף וואַרניו גאַס 49, וווּ ער איז אויסגעווען ביזן סוף יאַר 1943. דאָן זיינען אין דער דאָזיקער געביידע איינגעאָרדנט געוואָרן די ס. ד.־וואַרשטאַטן, וואָס זיינען ביז דאַן געווען טעטיק ביי דער געשטאַפּאָ אין שטאָט. די יידישע רעפּרעזענטאַנץ איז יעמאָלט אריבער אויף מאַרגיאָ גאַס 32, וווּ זי איז אויסגעווען ביזן אַרעסט און ליקווידאַציע פון עלטעסטן־ראַט.

במשך די צוויי אַ האַלב חדשים **), וואָס טיילן אָפּ די אָפּשליסונג פון געטאָ פון דער גרויסער אַקציע, איז דעם ייד. קאָמיטעט געלונגען צו שאַפן די וויכטיקסטע געטאָ־אינסטיטוציעס, ווי די ייד. געטאָ־פּאָליציי, דאָס ייד. אַרבעטס־אַמט, די אַמטן פאַר פאַרפלעגונג, ווירטשאַפט, וווינונגען א. א. וו.

אמת, דער ייד. קאָמיטעט, וואָס האָט שפּעטער־צו אָפיציעל געהייסן „עלטעסטן־ראַט", איז ניט געווען ביכולת אָפּצושרייען אָדער כאָטש טיילווייז צו מילדערן די פאַרניכטונגס־אַקציעס, וואָס האָבן פאַר אָט דער צייט ווי אַ שטורעם זיך אריבערגעטראָגן איבערן געטאָ און האָבן פאַרשלונגען אַ 13—14 טויזנט ייד. קרבנות. די אָקופּאַציע־מאַכט, בפרט געשטאַפּאָ, וואָס האָט אָנגעפירט מיט דער יידן־פאַרניכטונג, פלעגט אירע אַקציעס אויספירן לויט איר איינענעם פּלאַן,

*) געניוער וועגן אים — ז. „אָנפירנדיקע פּערזאָנען פון עלטעסטן־ראַט".

**) 15־טער אויגוסט — 28־טער אָקטאָבער 1941.

און דער עלטעסטן־ראַט, אַזוי גוט ווי די גאַנצע געטאָ־באַפעלקערונג, איז געווען מאַכטלאָז עפּעס צו ענדערן אין דעם פּרט.

נאָך דער גרויסער אקציע, ווען דאָס לעבן אין געטאָ האָט בהדרגה'דיק גענומען ווערן „נאָרמאַליזירט", האָט אויך דער עלטעסטן־ראַט גענומען אקטיוויזירן זיין טעטיקייט. אין יענער צייט איז עס מער־ווייניקער סטאַביליזירט געוואָרן די אַרבעט פון די ייד. געטאָ־אינסטיטוציעס און ס'זיינען אויך אויפגעבויט געוואָרן די גרויסע געטאָ־ווארשטאַטן, וואָס האָבן, ווי געזען, אין לעבן פון דער געטאָ־באַפעלקערונג געשפּילט אַ וויכטיקע ראָלע.

דער באַרג־אַרויף אין דער טעטיקייט פון עלטעסטן־ראַט פאַלט צונויף מיט דער טיילווייזער נאָרמאַליזירונג פון דער אַלגעמיינער לאַגע אין געטאָ. דאָס איז דער פּעריאָד, וואָס הויבט זיך אָן אָנהויב־פרילינג 1942 און ענדיקט זיך סוף־זומער 1943, ווען דאָס געטאָ איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ קאַצעט. מחמת כמה וכמה טעמים, וועגן וועלכע ס'איז געלעגנהייטלעך שוין גערעדט געוואָרן, זיינען במשך אָט די אַנדערהאַלבן יאָר אין געטאָ ניט פאָרגעקומען קיין אויסראָטונגס־אַקציעס און גלייכצייטיק איז אָנגעקומען אַ תקופה פון אַ לפי־ערכ'דיקער פאַרבעסערונג פון עקאָנאָמישן ווילזיין.

זומער 1942 איז דער באַשטאַנד פון עלטעסטן־ראַט מצד דעם שטאָט־קאָמיסאַר רעדוצירט געוואָרן ביז צו 4 פּערזאָן *) אומאָפיציעל פלעגן אָבער פון צייט־צו־צייט אַנטיילנעמען אין די זיצונגען פון עלטעסטן־ראַט אויך אַנדערע פּערזאָנען, בפרט די, וואָס האָבן לכתחילה געהערט צום עלטעסטן־ראַט, אָדער וואָס האָבן שפּעטער־צו געשפּילט אַן אָנגעזעענע ראָלע אין דער טעטיקייט פון די אומלעגאַלע געז. גרופּירונגען.

אַחוץ די צוואַנגס־אַרבעט־ענינים, וואָס פלעגן אָנגעפירט ווערן פון דייטשן אַרבעטס־אַמט אין געטאָ **), פלעגט דער עלטעסטן־ראַט באַקומען דירעקטיוון פאַר זיין אַרבעט מצד דעם שטאָט־קאָמיסאַר, בעיקר דורך זיינע רעפערענטן פאַר די געטאָ־ענינים. מיטגלידער פון עלטעסטן־ראַט פלעגן כמעט טאָג־טעגלעך זיין אין שטאָט־קאָמיסאַריאַט, כדי צו דערלעדיקן פאַרשיידענע געטאָ־אַנגעלעגנהייטן. זייער אָפט פלעגן אָבער אויך די נאַצישע געטאָ־באַלעבאַטים קומען פּערזענלעך אין עלטעסטן־ראַט. די דאָזיקע נפשות פלעגן בכיון וואָס־עפּטער קומען אין געטאָ, ווייל זיי האָבן גאַנץ גוט געוווסט, אַז מיט ליידיקן וועלן זיי אהיים ניט צוריקקערן. דער עלטעסטן־ראַט פלעגט זיי טאַקע סיסטעמאַטיש געבן פעטע „מתנות".

---

*) דר. עלקעס, אדוו. גאַרפונקעל, אדוו. גאָלדבערג און אדוו. גאָלוב. מערערע פּרטים וועגן זיי — ז. „אָנפירנדיקע פּערזאָנען פון עלטעסטן־ראַט".

**) אויספירן די פאַראָרדנונגען פלעגט דאָס ייד. אַרבעטס־אַמט.

אלס רעפערענטן פאר געטאָ־ענינים ביים שטאָט־קאָמיסאר זיינען געווען:
דער ליטווינער קאַמינסקאַס, דער „העלד“ פון דער אינטעליגענטן־אַקציע א. א. גזירות גלייך נאָכן אָפּשליסן דאס געטאָ. נאָכן באפרייען ליטע האָט ער, ווי פיל אנדערע ליטווישע יידן־רוצחים, זיך אויפגעהאלטן אין די לאַגערן פאר „פארשלעפּטע פערזאָנען“ אין דייטשלאנד.
יאָרדאַן — פון אָנהויב הארבסט 1941 ביז ערב־פרילינג 1942. אַ מוראדיקער יידן־מערדער. איינער פון די הויפּט־אָנפירער פון די פארניכטונגס־אקציעס אין די ערשטע חדשים פון געטאָ־קיום. פארן אריבערכאַפּן די מאָס ביים צוגנבענען פאר זיך ווערטפולע חפצים פונעם בארויבטן יידישן האָב־און גוטס, איז ער באַזייטיקט געוואָרן פון זיין פּאָסטן און איז פארשיקט געוואָרן אויפן סאָוועטישן פראָנט, ווו ער איז אין אויגוסט 1942 געפאַלן ביי רזשעוו;
ווידעמאַן — אַ פאַרביסענער נאַצי. דעם דאָזיקן פּאָסטן פארנומען במשך די חדשים מערץ־מאי 1942;
פאָן קעפּען — אַ יונגער ס. אַ.־מאַן פון דער דייטשער אריסטאָקראטיע. איז געווען אויף דעם אמט במשך די זומער־חדשים פון יאר 1942 און האָט באַוויזן צו פארשאפן דעם געטאָ אַ היפּש ביסל צרות;
מילער — פון הארבסט 1942 ביז הארבסט 1943. אַן אמתער מטורף. מחמת זיינע משונה׳דיקע רייד און האנדלונגען פלעגן די געטאָ־יידן אים באַטראכטן ווי אַ חסר־דעה. בכלל איז ער אָבער געווען לפי־ערך מילדער, ווי זיינע פאָרגייער.
דער עלטעסטן־ראט פלעגט אויך יעדן חודש שיקן דעם שטאָט־קאָמיסאר אויספירלעכע באַריכטן וועגן דער טעטיקייט פון די וויכטיקסטע געטאָ־אינסטיטוציעס. אַחוץ דעם פלעגט דאס יידישע ארבעטס־אמט *) אלע צען טעג דארפן צושטעלן דעם שטאָט־קאָמיסאריאט גענויע באַריכטן וועגן סכום יידישע ארבעטס־טעג, לויט די באַזונדערע ארבעטס־שטעלעס א. א. וו.
אין די אייניקע אויפטרייסלונגען, וואָס זיינען במשך דער דאָזיקער תקופה פאָרגעקומען אין געטאָ, ווי אַ שטיינער, די צוויי איבערזידלונגס־אקציעס קיין ריגע (פעברואר און אָקטאָבער 1942), די מעשה מעק און ארעסט פון עלטעסטן־ראט (נאָוועמבער 1942), די „סטאלינגראַדער אקציע“ (פעברואר 1943) א. א. וו., האָט דער עלטעסטן־ראט, ווי די העכסטע פארשטייערשאפט פון געטאָ־קיבוץ, געהאט אויסצושטיין אַ סך שווערע טעג און נעכט. דאָך פלעגט נאָך יעדער געטאָ־מהומה פונדאָסניי אָנקומען אַ באַרואיקונג, און דער עלטעסטן־ראט פלעגט ווידער אָנגיין מיט זיין ארבעט, ווי געווען.

---

*) ביז דער גרינדונג פון דייטשן אַרבעטס־אַמט אין געטאָ.

אַ קאַרדינאַלע ענדערונג לגבי דער טעטיקייט פון עלטעסטן־ראַט איז גע־קומען סוף־זומער 1943, ווען דאָס געטאָ איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ קאַצעט און איז אַריבער אין רשות פון ס. ס.־אַבערשטורמבאַנפירער געקע *).

איבערנעמענדיק אין זיינע הענט די אָנפירונג מיט דער געטאָ־אַדמיניסטראַציע, האָט געקע איבערגעגעבן די וויכטיקסטע פונקציעס פון עלטעסטן־ראַט און זיינע מוסדות דער לאַגער־פאַרוואַלטונג, וואָס איז געבילדעט געוואָרן ביי דער לאַגער־קאָמענדאַנטור. זינט דאַן הויבט זיך טאַקע אָן דער באַרג־אַראָפּ פון על־טעסטן־ראַט און זיינע אינסטיטוציעס.

נאָכן אַרעסט פון עלטעסטן־ראַט און זיין ליקווידאַציע אָנפאַנג־אַפּריל 1944, איז, ווי שוין דערמאָנט, אַלס איינציקער פאַרבינדונגס־מאַן צווישן געטאָ־קיבוץ און דער לאַגער־קאָמענדאַנטור מצד געקען באַשטימט געוואָרן דר. עלקעס, וועמען ס'איז אַלס „אָבער־יודע" אויסגעקומען צו רעפּרעזענטירן די ייִד. עדה אין די לעצטע פּאָר חדשים פון דער געטאָ־גסיסה.

* *
*

אַ באַזונדערן קאַפּיטל שטעלן פאָר מיט זיך די באַמיאונגען מצד געוויסע פּערזאָנען און גרופּ. פאַראייניקונגען אין געטאָ אויסצואיבן אַ השפעה אויף דער טעטיקייט פון עלטעסטן־ראַט. אין דער ערשטער ריי דאַרפן אין דעם פּרט דער־מאָנט ווערן כספּי־סערעבראָוויטש און ליפּצער, וועגן וועמען ס'זיינען געלעגנהייט־לעך איבערגעגעבן געוואָרן מערערע פּרטים **).

ווען ס'איז אין פרילינג 1942 געגרינדעט געוואָרן דער „מצוק" ***), אין וועלכן ס'זיינען געווען פאַרטראָטן פאַרשטייער פון די ציוניסטישע שטרעמונגען, איז איינע פון די אויפגאַבעס פון „מצוק" געווען צו באַאיינפלוסן די טעטיקייט פון עלטעסטן־ראַט און זיינע מוסדות. דער „מצוק" האָט געהאַט זיך פאַרמאָסטן צו זאָגן זיין וואָרט בנוגע די וויכטיקסטע באַשלוסן און פאַראָרדנונגען פון על־טעסטן־ראַט. באמת איז עס אים געווען ניט שווער צו דערגרייכן, ווייל ס'רוב מיטגלידער פון עלטעסטן־ראַט האָבן אָנגעהערט צו די ציוניסטישע גרופּירונגען.

*) נאָך דער דעפּאָרטאַציע פון געטאָ קיין דייטשלאַנד איז ער אַוועקגעשיקט גע־וואָרן אויפן איטאַליענישן פראָנט, וווּ ער איז סוף 1944 געפאַלן מיט אַ „העלדן־טויט". פאַר זיינע פאַרדינסטן לטובת דעם דריטן רייך, האָט ער נאָכן טויט באַקומען דעם הויכן ראַנג פון ס.ס.־שטאַנדאַרטנפירער.

**) ז. „קאַמף צווישן כספּי־סערעבראַוויטשן און ליפּצערן צוליב דער השפּעה איבער דער אָנפירונג פון געטאָ־לעבן".

***) „מרכז ציוני ווילמפּלה, קובנה" — ז. „ציוניסטישע טעטיקייט אין געטאָ".

אויך אין דער קאַזערנירונגס=קאָמיסיע, איינע פון די וויכטיקסטע אינסטיטוציעס פון עלטעסטן=ראט, זיינען, ווי באַקאַנט, געווען פארטראָטן פארשטייער פון די געז. ריכטונגען אין געטאָ.

סוף 1943 און אָנהויב 1944, ווען די באַוועגונג אוועקצוגיין צו די פּאַרטיזאנער אין וואַלד האָט פארכאַפּט גרעסערע יוגנט=קרייזן אין געטאָ, האָט אויך דער געהיימער פּאַרטיזאנער=קאָמיטעט זיך געמיט שטארק אויסצונוצן אין זיין ארבעט דעם עלטעסטן=ראט און זיינע מוסדות.

*   *
*

אינעם רשות פון עלטעסטן=ראט האָבן זיך געפונען פאָלגנדיקע געטאָ=אמטן: 1) ייד. געטאָ=פּאָליציי, 2) ארבעטס=אמט, 3) ווירטשאפטס=אמט, 4) פארפלעגונגס=אמט, 5) וווינונגס=אמט, 6) געזונטהייטס=אמט, 7) סאָציאַל=אַמט, 8) סטאַטיסטישער אַמט, 9) שול=אַמט, 10) געטאָ=געריכט*) און 11) געטאָ=פייער=לעשער. אַ געוויסע צייט האָט דער עלטעסטן=ראט אויך אָנגעפירט**) מיט די גרויסע געטאָ=ווארשטאטן, וואָס זיינען שפּעטער=צו אריבער אין דירעקטן רשות פון שטאָט=קאָמיסאריאט און גאָר צולעצט — צו דער לאַגער=פארוואלטונג ביי דער לאַגער=קאָמענדאנטור.

בראש פון איטלעכן אמט פלעגט דער עלטעסטן=ראט באשטימען אַ לייטער. די אלגעמיינע ריכטליניעס פאר דער ארבעט פון די געטאָ=אמטן פלעגן פעסטגעשטעלט ווערן מצד דעם עלטעסטן=ראט. כדי דער עלטעסטן=ראט זאָל זיין שטענדיק אָריענטירט, וואָס ס'טוט זיך אין די אמטן, פלעגן די לייטערס פון די אינסטיטוציעס פון צייט=צו=צייט אים אָפּגעבן טעטיקייט=באריכטן.

אלגעמיינע באַפעלן און פאראָרדנונגען פון דער מאכט צו דער געטאָ=באַפעלקערונג פלעגט דער עלטעסטן=ראט פּובליקירן דורך עפנטלעכע באַקאַנטמאַכונגען אין דייטש און ס'רוב אויך אין יידיש. איטלעכע פּובליקירונג פון עלטעסטן=ראט אָדער פון אַ געטאָ=אמט פלעגט מצד די געטאָ=יידן ווערן ניט נאָר אויפמערקזאם געלייענט, נאָר אויך שטארק קאָמענטירט, וועלנדיק צווישן די שורות ארויסלייענען דאס, וואָס ס'איז אָפטמאָל געווען ניט דערזאָגט...

צו דער קאָמפּעטענץ פונעם עלטעסטן=ראט האָט אויך געהערט דאס באַשטימען און אָפּזאָגן די אנגעשטעלטע פון די געטאָ=מוסדות. לכתחילה איז אין געטאָ=אַפּאַראַט געווען טעטיק אַ גרעסערע צאָל אָנגעשטעלטע און ארבעטער. ווען די פאָדערונג אויף יידישע ארבעטס=קרעפטן איז מצד דער מאכט געוואָרן וואָס=

*) די לעצטע צוויי אינסטיטוציעס האָבן עקזיסטירט נאָר אַ קורצע צייט.

**) דורך דער ייד. לייטונג, באשטימט מצד דעם עלטעסטן=ראט.

ווייטער אַליץ גרעסער, איז דער עלטעסטן־ראַט געווען געצוווּנגען צו רעדוצירן די צאָל מיטאַרבעטער אין די אַנשטאַלטן.

היות די אַנגעשטעלטע פון „מאַגיסטראַט", ווי מ'האָט גערופן די יידישע געטאָ־אַדמיניסטראַציע, האָבן לגבי אַנדערע געטאָ־יידן גענאָסן אַ גאַנצע ריי פּריווילעגיעס, איז פאַרשטענדלעך, פאַרוואָס די רעדוקציעס פלעגן אַרויסרופן אַ בהלה צווישן די אַנגעשטעלטע. די יעניקע, וועלכע פלעגן זיין באַדראָאַט צו ווערן באַזייטיקט פון זייערע פּאָסטנס, פלעגן אויף כלערליי אופנים זוכן אַנצוווענדן פּראָטעקציע ביי די ייד. דעה־זאָגער פון געטאָ, כדי צו בלייבן אַרבעטן אין געטאָ־אַפּאַראַט. די רעדוצירטע מיטאַרבעטער פלעגן אַריבערגעפירט ווערן אויף אַרבעט אין די שטאָטישע אַרבעטס־פּלעצער אָדער אין די געטאָ־וואַרשטאַטן.

קיין באַלוינונג פאַר זייער אַרבעט פלעגן די אַנגעשטעלטע ניט באַקומען. ווי אַלע אַרבעטנדיקע געטאָ־יידן, פלעגן זיי, אַחוץ דער נאָרמאַלער געטאָ־פאַרפלעגונג, באַקומען אַ הוספה־צוטיילונג פון אַ פּאָר קג. ברויט אַ וואָך א. א. וו. די העכערע באַאַמטע פלעגן אָבער באַקומען גרעסערע צוטיילונגען פון שפּייז־פּראָדוקטן און אַנדערע זאַכן פון די רעסורסן, וואָס האָבן זיך געפונען אין רשות פון די געטאָ־אַמטן.

מחמת דעם, וואָס די מיטאַרבעטער פון די מוסדות האָבן דאָך געהאַט אַ ניט אין ערך לייכטערע מערכה, ווי ס'רוב געטאָ־יידן, שוין צוליב דעם אַליין, וואָס זיי האָבן אויסגעמיטן דעם שווערן עול פון צוואַנגס־אַרבעט, האָבן די שווער־אַרבעטנדיקע יידן געקוקט אויף די אַדמיניסטראַציע־אַנגעשטעלטע ווי אויף אַ פּאַראַזיטישן עלעמענט. דער דאָזיקער אַנטאַגאָניזם, וואָס פלעגט אָפטמאָל אָננעמען גאַנץ שאַרפע אויסדרוקס־פאָרמען, איז שטאַרק פאַרקלענערט געוואָרן, ווען ס'האָט סוף 1943 זיך אָנגעהויבן די ירידה פון עלטעסטן־ראַט און זיינע אינסטיטוציעס.

*   *
*

כדי צו באַקומען אַ מער־ווייניקער אָביעקטיוו־קריטישן בילד וועגן דער טעטיקייט פון עלטעסטן־ראַט און זיינע מוסדות, וועט אפשר זיין ניט איבעריק גלייכצייטיק צו ברענגען די אַרגומענטן פּ אַ ר און ק ע ג ן דער עקזיסטענץ פון דער ייד. געטאָ־אַדמיניסטראַציע בכלל.

ווי ס'איז שוין דערמאָנט געוואָרן אינעם אַריינפיר צו דער מאָנאָגראַפיע, פּרעטענדירט ניט די דאָזיקע אַרבעט צו געבן אַן אויסשעפּנדיקע תשובה אויף דער קאָמפּליצירטער פּראָבלעמאַטיק, וואָס איז פאַרבונדן מיט דער יידישער „געטאָ־אויטאָנאָמיע". דאָס אַרויסהויבן ביידע מינים אַרגומענטאַציעס איז נאָר אויסן כאָטש וויפל־ניט־איז אַלזייטיקער צו באַרירן די דאָזיקע אחריות'פולע טעמע.

=XXX=

די טענות פון די אָנהענגער פון אַ ייד. געטאָ⸗אדמיניסטראציע לאָזן זיך רעזומירן, לפי⸗ערך, אַזוי:

די שווידערלעכע רציחות מצד דער ליטווישער באַפעלקערונג לגבי די שוצלאָזע יידן אין די ערשטע בהלה⸗טעג, איידער נאָך די נאצים האָבן באַוויזן אָנצווארעמען זייערע פיס אין דער אָקופּירטער ליטע, האָבן אומצווייטייטיק עדות⸗געזאָגט אויף דעם, אַז די יידן האָבן לחלוטין ניט צו האָפן אויף הילף מצד דער ארומיקער קריסטלעכער וועלט. יידן זיינען דאן געווען געגליכן צו אַ חיה'לע, וואָס איז אריינגעפאלן אין אַ פּאַסטקע, פונוואנען ס'איז ניטאָ קיין אויסוועג זיך ארויסצורייסן. אין אַזאַ פאל האָבן די יידישע אינטערעסן דיקטירט ניט אָפּצוּוואַרפן די אויפפאָדערונג פון דער אָקופּאַציע⸗מאכט צו שאַפן אַ יידישע רעפּרעזענטאנץ, מיט וועמען זי זאָל קענען קומען אין קאָנטאַקט בנוגע יידישע ענינים.

אגב, דארף מען ניט פארגעסן, אַז צו יענער צייט איז נאָך קיינעם ניט איינגעפאלן אויפן זינען דער געדאנק, אַז די היטלערישע רוצחים האָבן פארטראכט אַ טייוואָלאָנישן פּלאַן טאָטאַל צו פארניכטן די יידישע באַפעלקערונג אין די אָקופּירטע געביטן. לאָגיש⸗דענקענדיק איז דאן אויסגעקומען, אַז ס'איז דווקא געווונטשן ניט צו ווערן אויסגעשלאָסן פון דער מעגלעכקייט אָנצוקניפּן אַ קאָנטאַקט מיט די נאצישע מושלים, אין וועמענס הענט ס'זיינען געלעגן די גורלות פון די געפאַנגענע יידן.

האָבנדיק אַ יידישע פאָרשטייערשאפט, האָט מען געהאָפט צו זיין רעכטצייטיק אינפאָרמירט וועגן די באַפאָרשטייענדיקע גזירות. מ'האָט געגלויבט, אַז אדאנק יידישער שתדלנות וועט געלינגען, אויב ניט לחלוטין בטול⸗צו⸗מאכן די אָדער יענע גזירה, איז לכל⸗הפחות זי צו מילדערן אין אַ געוויסער מאָס.

וועט מען אָפּוואַרפן אין פרינציפ די צוזאמענארבעט מיט די נאצים, וועלן זיי זיין געצוווּנגען אליין צו אָרדנען ס'יידישע לעבן. אַזאַ מצב, האָט מען דאן געטראכט, וועט זיכער נאָך מער פארגרעסערן די רציחות און ווילקיר לגבי דער יידישער באַפעלקערונג, ווייל ס'וועט דאן אפילו ניט זיין קיין מעגלעכקייט צו אינטערווענירן.

ארויסגייענדיק פון אָט די גרונט⸗הנחות, איז בשעתו ניט געווען קיין אנדער אויסוועג ווי אויסצונוצן דעם איינציקן און לעצטן שאַנס: ראטעווען וויפיל און וואָס ס'וועט זיך לאָזן. די איינציקע יעמאָלטיקע האָפענונג איז געווען פארבונדן מיט דער שטרעבונג צו געווינען וואָס⸗מער צייט און דאָס האָט סטימולירט צו זוכן וועגן, ווי אַזוי זיך צוצופּאַסן צום טראגישן גורל.

נעמענדיק אין אַכט, אַז ס'האָט געשיינט צו זיין צוועקמעסיק ניט צו געבן די רשעים קיין פּתחון⸗פּה פאָרצוּוואַרפן די יידן, אַז זיי זיינען פּאַראַזיטן און

אומנוציקע מענטשן — אן ארגומענט, וואָס איז, ווי מ׳האָט דאן אָפּגעשאַצט, עלול צו ברענגען פאטאלע תוצאות פארן גאנצן יידישן קיבוץ —, איז ניט געווען קיין אנדער ברירה, ווי אויפצופאָדערן די יידן צו גיין ארבעטן עבודת־פרך אויף פארשיידענע צוואנגס־ארבעטן; ווי טייער ס׳זאָל ניט זיין אַ יידן זיין פארהאָרעוועטע פראַצע, האָט מען אים דאָך געמוזט עצה׳נען, ער זאָל אויספירן דעם באַפעל מצד דער מאַכט אָפצוליפערן זיין האָב־און גוטס; מ׳האָט געדארפט פאר די מענטשן קלאָר מאכן, אַז די אלע נגישות און באַליידיקונגען לגבי אונדז אלס יידן און מענטשן טאָרן קיינעם ניט ארויספירן פון געדולד, ווייל, רעאַגירנדיק קענען די אויסוורפן אַזוי ווי זיי פארדינען באמת, וועט עס פאר זיי נאָר דינען אלס פראָוואָקאַציע פאר נייע רוצחישע מעשים־תעתועים.

כדי צו קענען כאָטש וויפיל־ניט־איז מיטווירקן ביי די אלע ענינים, וואָס האָבן פארן געטאָ־ישוב אן אינטערעס פון לעבן און טויט, איז ניט געווען קיין אנדער אויסוועג ווי מסכים־זיין צו בילדן אַ יידישן אַפּאַראַט, וואָס זאָל, פון איין זייט, זיין אַ פארמיטלונגס־אינסטאנץ צווישן דער מאכט און דער יידישער באַפעלקערונג און, פון דער צווייטער זייט, זאָל ער העלפן אָרדנען די עפנטלעכע הצטרכותן פון די געטאָ־יידן.

ביי די אלע פארמיידלעכע און אומפארמיידלעכע דעפעקטן פון דער יידישער געטאָ־אדמיניסטראציע, איז זי דאָך — אָביעקטיוו גערעדט — פארן יידישן כלל געווען ניט אין ערך נוציקער, ווי דאָס וואָלט געווען די „בעסטע״ נאציסטישע געטאָ־ליטונג. ווי־ניט־ווי פלעגט די יידישע געטאָ־אדמיניסטראציע תמיד געדענקען, אַז זי פארטרעט דעם יידישן ציבור, און זי מוז האנדלען אין זיינע אינטערעסן. אַ באַשטעטיקונג אויף דעם קען מען געפינען אין פאָלגנדיקע פאַקטן:

ערשטנס, די יידישע געטאָ־פאָרשטייערשאַפט האָט זיך געמיט אויף פארשיידענע אופנים, ווי דורך פעטע שוחד־מתנות א. א. וו., פערזענלעך צו פאראינטערעסירן די נאציסטישע געטאָ־מושלים אין דער ווייטערדיקער עקזיסטענץ פון געטאָ־ישוב. דאָס האָט פיל מיטגעהאָלפן צו דעם, אַז די יעניקע, פון וועמען ס׳איז געווען אָפּהענגיק די עקזיסטענץ פון געטאָ, האָבן אפשר קעגן זייערע נאציסטישע „פרינציפן״ פארטיידיקט אונדזערע שטרעבונגען ניט צו ליקווידירן דעם געטאָ־קיבוץ.

צווייטנס, די כוונה ביים גרינדן די געטאָ־אינסטיטוציעס איז געווען אַ געזעלשאפטלעך־פּאָזיטיווע: ווי ווייט יושרדיק צו פארטיילן די שווערע לאסטן פון דער געטאָ־שקלאפעריי און אריינצוטראָגן אַ שטיקל סדר אויף די געביטן פון צוואנגס־ארבעט, באשפייזונג, ווירטשאפט, געזונטהייטס־וועזן, וווינונגס־פראגע, סאָציאַלער הילף א. א. וו.

דריטנס, ווען אין געטאָ איז רייף געוואָרן די צייט פאר גרופעס יוגנטלעכע אוועקצוגיין אין וואַלד צו די פאַרטיזאנער און מיט געווער אין די הענט קעמפן

קעגן נאַצישן שונא, אָדער ווען אין געטאָ האָט מען אָנגעהויבן צו בויען מאַלינעס, ווו זיך אויסצובאהאלטן אין אן עת=צרה — ,האָט די ייד. געטאָ=אדמיניסטראַציע, בפרט די ייד. געטאָ=פּאָליציי, אומאָפיציעל מיטגעהאָלפן די דאָזיקע לעבנס=וויכטיקע געטאָ=באַוועגונגען.

פערטנס, דאס ארויסטראָגן פון געטאָ הונדערטער יידישע קינדער, כדי זיי אָפּצוגעבן אין קריסטלעכע משפחות, איז מעגלעך געווען אדאנק דער מיטהילף פונעם ייד. געטאָ=אַפּאַראַט, בעיקר פון די ייד. פונקציאָנערן ביי די געטאָ=טויערן.

פינפטנס, די יידישע אדמיניסטראַציע האָט, לויט מעגלעכקייטן, זיך געמיט צו שוינען די אינטעליגענץ, וואָס האָט פיל שווערער ווי די עמך=מענטשן געקענט זיך אַקלימאַטיזירן אין די אוממענטשלעכע געטאָ=באַדינגונגען.

זעקסטנס, ס'איז אן אומבאַשטרייטבארער פאקט, אַז די געפירטע פּאָליטיק מצד דער יידישער געטאָ=רעפּרעזענטאַנץ האָט ניט קיין קליינעם חלק אין דעם, וואָס אין קאָוונער געטאָ=ישוב — איינעם פון די לעצטע מאָהיקאַנער פון די געטאָס אין „אָסטלאנד“ — ,וואָס האָט עקזיסטירט דריי יאר צייט און האָט דערצויגן ביז צו דער באפרייאונג פון ליטע, זיינען צום טאָג פון דער געטאָ=ליקווידאַציע געבליבן ביים לעבן העכער 10 טויזנט יידישע נפשות. ווען די סאָוועטישע גרויס=אָפענסיווע, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן דעם 22=טן יוני 1944 ביי וויטעבסק, וואָלט אָנגעהאלטן איר לכתחילה'דיקן טעמפּאָ אַזש ביז צו קאָוונע, וואָלט אָן ספק דער גרעסטער טייל פונעם געטאָ=קיבוץ און די אַרומיקע אַרבעטס=לאַגערן דערלעבט די באַפרייאונג. די נאַציס וואָלטן בשום אופן ניט באַוויזן די יידן צו דעפּאָרטירן קיין דייטשלאַנד, ווי ס'איז יאָ געווען דער פאַל, ווען זיי האָבן אויף דעם צוועק געהאַט אין זייער רשות אַ פּאָר וואָכן צייט.

ועל=כולם מוז מען פעסטשטעלן, אַז אינעם פאַקט, וואָס נאך דאכאַו, וווהין די מענער זיינען פארשלעפּט=געוואָרן, און נאך שטוטהאָף, וווהין די פרויען זיינען מגולגל=געוואָרן, זיינען דאָך געבליבן ביים לעבן עטלעכע טויזנט קאָוונער יידישע מענער און פרויען, האָט אַ געוויסן פאַרדינסט די אין לעצטן סך=הכל ריכטיק=געפירטע פּאָליטיק מצד דער ייד. געטאָ=אָנפירונג.

=XXX=

קעגן די דאָזיקע טענות מצד די חסידים פון אַ יידישער געטאָ=אַדמיניסטראַציע, שטעלן אַרויס די ק ע ג נ ע ר פון אַ יידישן געטאָ=אַפּאַראַט פאָלגנדיקע מאָטיוון:

ערשטנס, יידן האָבן פאַר קיין פאַל ניט געטאָרט מיטאַרבעטן מיט די פאַרביסנסטע רוצחים פון יידישן פאָלק, ווייל איטלעכע מיטאַרבעט מיט די נאַציס (ווען גוטע און ערלעכע כוונות ס'זאָל דערביי ניט האָבן געווען מצד די יידן) איז אין תוך געווען קעגן די יידישע לעבנס=אינטערעסן. שוין פון זייערע ערשטע

בעסטיאַלישע מעשים לגבי דער ייד. באַפעלקערונג פאַר דער גרינדונג פון געטאָ ווי אויך אין די ערשטע חדשים פון געטאָ־קיום איז געווען דייטלעך צו זען, אַז פריער אָדער שפּעטער וועלן די רשעים אונדז אַלעמען פאַרניכטן, און יעדע אילוזיע אין דעם פרט איז אומבאַגרינדעט. אט פאַרוואָס קיין געטאָ־ייד האָט ניט געטאָרט אַרויפנעמען אויף זיך אַזאַ פאַרבּרעכערישן שאַנד־פלעק, ווי אויף דעם אדער יענעם אופן צוצוּלייגן זיין האַנט ביים באַשטימען דעם גורל פון אַ צווייטן געטאָ־ייד. יעדער ייד, וואָס האָט געטראָגן די זעלבע געלע לאַטע, ווי דער אַנדער ייד, האָט תמיד געדאַרפט געדענקען, אַז ווי מיזערנע ס'זאָל ניט זיין זיין דירעקטע אָדער אומדירעקטע מיטבאַטייליקונג אין די היטלערישע רציחות לגבי די יידן, איז זיין שולד ניט אין ערך אַ גרעסערע, ווי די נאַצישע, ווייל זיי, די רשעים, „מעגן" עס טאָן, און יידן — בשום אופן ניט.

צווייטנס, דאס מסכים־זיין מצד יידן צו שאַפן אַ יידישן געטאָ־אַפּאַראַט, אונטערן „שוץ" פון די נאַציס, האָט די מאַסן־מערדער אין אַ געוויסן זין מיט־געהאָלפן צו דערגרייכן אַ מצב, אַז יידן אַליין זאָלן פאַר זיי אָפּטאָן אַ טייל פון זייער פאַרניכטונגס־אַרבעט, ווי אַ שטייגער, טרייבן די מענטשן אויף צוואַנגס־אַרבעט, איבערזידלען יידן פון געטאָ אין די אַרבעטס־לאַגערן, וווּ דער רעזשים און די לעבנס־באַדינגונגען זיינען געווען פיל שווערערע, ווי אין געטאָ גופא. גיט מען נאָך צו, אַז חוצדעם האָט די ייד. געטאָ־אַדמיניסטראַציע אַקטיוו זיך מתעסק־געווען ביי די איבערזידלונגס־אַקציעס מחוץ די גרענעצן פון ליטע, ווי, למשל, קיין ריגע און בפרט קיין עסטלאַנד, וווּ די איבערגעזידלטע מענטשן זיינען אַוועקגעשטעלט געוואָרן אין באַדינגונגען פון אומקום און פאַרניכטונג —, ווערט קלאָר דער „צושטייער" פון די ייד. געטאָ־מושלים צו דעם אַלעמען, וואָס יידן האָבן געהאַט אויסצושטיין אין די שווידערלעכע היטלער־יאָרן.

דריטנס, איטלעכער ערלעכער און אָביעקטיוו־דענקענדיקער געטאָ־מענטש וועט מוזן אנערקענען, אַז די גאַנצע „כלל־טועריי" מצד די יידישע געטאָ־מאַכט־האָבער איז באמת פאַר זיי געווען ניט מער ווי אַ מיטל צו פאַרהיטן די אייגענע פעל און שאַפן פאַר זיך פּריווילעגירטע און לייכטערע לעבנס־פאַרהעלטענישן אויפן חשבון פון די אַנדערע אחים־לצרה. דער כלומרשטער ארגומענט פון געווי־נען צייט פאַרן כלל, האָט פאַר די דאָזיקע עלעמענטן באַדייט קודם־כל שיצן זיך אַליין און די מקורבים. ביי איטלעכער גרעסערער און קלענערער געטאָ־גזירה האָבן די יידישע געטאָ־מנהיגים פריער פאַר אַלץ זיך געמיט אַרויסצודרייען פון די אַלגעמיינע צרות.

פערטנס, די פאַראַנטוואָרטלעכע פערזאָנען פון דער יידישער געטאָ־אַדמי־ניסטראַציע האָבן פאַר די דריי יאָר געטאָ־קיום קיינמאָל ניט אונטערגענומען קיין ערנסטע שריט, אויב ניט בכלל צו ליקווידירן איז לכל־הפחות אויף אַ קענטיקן

אופן צו צוימען דעם ווילקיר, פּראָטעקציאַניזם, קאָרופּציע א. א. אַנטי־סאָציאַלע און אַמאָראַלישע מעשים מצד געוויסע באַאַמטע פון די געטאָ־מוסדות. דער עלטעסטן־ראַט, אַלס די העכסטע רעפּרעזענטאַנץ פונעם געטאָ־ישוב, האָט גע־לאָזן אומגעשטערט ווילדעווען די כלעריי אָרגאַנען פון די „געטאָ־פּאָליציי", לוריע'ס, מאַרגאָליס'עס (אַרבעטס־אַמט) א. א. געטאָ־טיראַנען, וואָס זיינען געווען די גע־שפּענסטן פון דער געטאָ־באַפעלקערונג. דאָס האָט געשאַפן אַ לאַגע, אַז דער פּשוטער, אומבאַהאָלפענער געטאָ־ייד האָט געהאַט אויסצושטיין אַ דאָפּלטן דרוק: סיי מצד די נאַצישע רוצחים, סיי מצד דער יידישער „געטאָ־מלכות".

פינפטנס, אַלע בעסערע און לייכטערע אַרבעטס־פּלעצער אין שטאָט און אין געטאָ זיינען געווען באַהערשט פון די פּראָטעזשירטע עלעמענטן. מחמת דעם איז דער עמך־ייד בפועל־ממש פּערמאַנענט געוואָרן אויפן אַראָדראָם און אין די שווערע שטאַטישע בריגאַדעס, ווו אויסער עבודת־פּרך פלעגט מען נאָך די יידן שלאָגן מכות־רצח און, חוץ אַלעמען, פלעגן זיי ניט האָבן קיין מעגלעכקייט ביי דער אַרבעט זיך איינצושאַפן אַ ביסל שפּייז־פּראָדוקטן.

זעקסטנס, די קאַזערנירונגס־קאָמיסיע, וואָס האָט געזאָלט אויף אַ יושרדיקן אופן אָרדנען די קאַזערנירונג פון געטאָ־ישוב, האָט אין די אַרבעטס־לאַגערן געשיקט אויסשליסלעך די יעניקע מענטשן, וועלכע האָבן ניט געהאַט קיין צוטריט צו עמיצן פון די יידישע געטאָ־מושלים, וואָס זאָלן זיך אָננעמען זייער קריוודע.

זיבעטנס, דער עלטעסטן־ראַט האָט דערלאָזן די רעדל־פירער פון די געזעל־שאַפטלעכע גרופּירונגען אומעטום צו שיצן זייער „אַקטיוו" אויפן חשבון פון געטאָ־קהל. ס'איז דעריבער אין געטאָ־לעבן געווען אַ גאַנץ „נאָרמאַלע" דערשיינונג, אַז אַ יונגער און געזונטער מענטש פון אַ וועלכער ס'איז „פּאַרטיי" זאָל האָבן אַ לייכטערע אַרבעטס־שטעלע, און אַן עלטערער און שוואַכער סתם־ייד זאָל אויס־געריסן ווערן ביי דער קאַטאָרזשנער אַרבעט.

אַכטנס, הגם דעם עלטעסטן־ראַט און זיינע אינסטיטוציעס קען, בכלל גענומען, ניט צוגעשריבן ווערן קיין מיטפאַראַנטוואָרטלעכקייט אין די פאַרניכטונגס־אַקציעס, ליגט דאָך אויפן געוויסן פון די אַנפירנדיקע פּערזאָנען פון דער יידישער געטאָ־אַדמיניסטראַציע די שולד פאַר פאָלגנדיקע פאַקטן:

א) האַרט ערב דער „פּראַבע־אַקציע", וואָס איז פאָרגעקומען אין סעפּטעמבער 1941, האָט דער עלטעסטן־ראַט מסכים־געווען צו פאַרטיילן צווישן דער געטאָ־באַפעלקערונג 5 טויזנט „יאַרדאַן־שיינען", כאָטש אין געטאָ זיינען דאַן געווען קרוב 30 טויזנט יידישע נפשות און ס'איז ניט באַשטאַנען קיין ספק אין דעם, אַז די באַזיצער פון „יאַרדאַן־שיינען" וועלן אויף דעם אָדער יענעם אופן זיין פּריווי־לעגירט לגבי די יעניקע, וועלכע וועלן אָט די שיינען ניט האָבן. און באמת איז

טאקע אַזוי געווען: הן בעת דער „פּראָבע־אַקציע“, הן בעת דער אַקציע פון קליין־געטאָ אין אָקטאָבער 1941 זיינען די יאָרדאַן־שיינען געווען „לעבנס־שיינען“ אין בוכשטעבלעכן זין פון וואָרט. דער עלטעסטן־ראַט האָט געדאַרפט מיט מער ערנסט און אחריות באַהאַנדלען די פראַגע פון יאָ אָדער ניט נעמען די „יאָרדאַן־שיינען“.

ב) פונעם געשפּרעך מיטן געשטאַפּאָ־ממונה פאַר יידישע ענינים, דעם רוצח ראַוקאַ, ערב דער גרויסער אַקציע, איז דער עלטעסטן־ראַט אָן ספק געווען אין בילד וועגן דעם, אַז דאָס געטאָ שטייט ערב אן אַקציע. דאָך האָט ער דער געטאָ־באַפעל־קערונג אויף אַ וועלכן ס'איז אופן ניט געגעבן צו פאַרשטיין וועגן דער באַפאַר־שטייענדיקער געפאַר. אומגעקערט, זיין מעלדונג צו דער געטאָ־באַפעלקערונג וועגן באַפעל מצד דער מאַכט צו דערשיינען אויפן דעמאָקראַטו־פּלאַץ, ניט אַנווייזנדיק דעם צוועק פון צונויפקום, האָט מיטגעווירקט צו דעם, ס'זאָלן אויפן סעלעקציע־פּלאַץ דערשיינען אַלע געטאָ־יידן אין אַ צאָל פון 26 טויזנט נפשות, פון וועלכע איבער 10 טויזנט מענער, פרויען און קינדער זיינען אַוועק אויף פאַרניכטונג. דער חטא פון עלטעסטן־ראַט ווערט אויף אַ האָר ניט פאַרמינערט דורך דעם, וואָס ער זאָל האָבן באַקומען אַ הכשר מצד הרב שאַפּירא צו פּובליקירן די מעלדונג אין אַזאַ נוסח, ווי זי איז פאַקטיש געווען פאַרעפנטלעכט.

ג) בעת דער איבערזידלונגס־אַקציע קיין עסטלאַנד אין אָקטאָבער 1943, ווען מיטאָגצייט איז אין געטאָ קלאָר געוואָרן, אַז די צונויפגענומענע מענטשן ווערן געפירט ניט אין אַרבעטס־לאַגער עזשערעטשאַי, ביי קאָוונע, ווי ס'איז לכת־חילה געווען די „הבטחה“ מצד געקען, נאָר ערגעץ־ווו אַנדערש, און פיל געטאָ־יידן האָבן דעריבער זיך גענומען אויסבאַהאַלטן, האָט די קאָזערנירונגס־קאָמיסיע ביים עלטעסטן־ראַט דאָך געהאַלטן אין צושטעלן אַלץ נייע און נייע רשימות פון יידן פאַר דער איבערזידלונג. דאָס איז געטאָן געוואָרן ניט געקוקט אויף דעם, וואָס ס'איז געווען אַן ערנסטער גרונט חושד צו זיין, אַז די מענטשן, קען זיין, ווערן גע־פירט ערגעץ־ווו אויף אומקום.

דאָס, לערך, זיינען די גרונט־רעיונות פון די יעניקע, וועלכע האַלטן, אַז די עקזיסטענץ פון אַ יידישער געטאָ־אַדמיניסטראַציע האָט אין לעצטן סך־הכל מער געדינט די אינטערעסן פון די נאַצי־רוצחים, ווי פון דער אַלגעמיינער געטאָ־באַפעל־קערונג.

* *
*

אַלס פאָרזיצער פונעם עלטעסטן־ראַט איז די גאַנצע צייט פון געטאָ־קיום געווען דר. אלחנן עלקעס.

ביז צו דער נאַצישער אקופּאַציע אין ליטע, איז דר. עלקעס געווען איינער פון די באַוואוסטע קאָוונער אינטערניסטן און לייטער פון אַן אינערן־אָפּטיילונג אין קאָוונער יידישן שפּיטאָל „בקור־חולים". ער איז אויך געווען דער הויז־דאָקטאָר פון ליטווישן פּרעמיער־מיניסטער טוביאַליס און פון אייניקע אויסלענדישע געזאַנדטע (בתוכם אויך פונעם דייטשן) אין דער ליטווישער רעזידענץ.

אידעאָלאָגיש איז דר. עלקעס געשטאַנען נאָענט צום אַלגעמיינעם ציוניזם, אָבער ער האָט אַקטיוו זיך ניט געמישט אין יידישן געזעלשאַפטלעכן לעבן. ער האָט געשעצט אַלס אנשטענדיקער מענטש און האָט גענאָסן אַ היפּשע פּאָפּולאַריטעט אַלס ערנסטער מעדיצינער.

היות ס'איז געווען צו דערוואַרטן, אַז צוליב זיין אַפּאָליטישן עבר וועלן אים די נאַצים גאָרניט קענען פאַרוואַרפן, און חוצדעם האָט ער פאַרמאָגט פאַרבינדונגען מיט פאַראַנטוואָרטלעכע פערזאָנען פון דער געוו. דייטשער פאַרשטייערשאַפט אין קאָוונע, איז ער פון דער יידישער זייט פאַרגעשלאָגן געוואָרן צו שטיין בראש פון דער יידישער רעפּרעזענטאַנץ — פונעם עלטעסטן־ראַט. די אָקופּאַציע־מאַכט האָט טאַקע זיין קאַנדידאַטור אַלס פאָרזיצער פון עלטעסטן־ראַט אַקצעפּטירט אָן מניעות.

ביי דער געלעגנהייט איז כדאי צוצוגעבן, אַז די נאַצישע געטאָ־מושלים האָבן צו אים זיך באַצויגן מיט אַ געוויסן רעספּעקט (אויף וויפיל ס'איז בכלל שייך צו ריידן מכוח רעספּעקט מצד נאַצים צו אַ יידן...). בפרט האָט ער געהאַט אַ גוטע מערכה ביים ס.ס.־אָבערשטורמבאַנפירער געקע, וואָס איז נאכן פאַרוואַנדלען דאס געטאָ אין אַ קאַצעט געווען לאַגער־קאָמענדאַנט. דער דאָזיקער הויכער ס.ס.־פונקציאָנער פלעגט אים זייער אָפט אויפנעמען אויף אוידיענצן בנוגע פאַרשיידענע געטאָ־ענינים און פלעגט מיט אים זיך אונטערהאַלטן ווי, להבדיל, מיט זיינס אַ גלייכן...

צוליב די דאָזיקע באַציאונגען צווישן דר. עלקעסן און געקען, האָט דר. עלקעס האַרט פאַר דער ליקווידאַציע פון געטאָ, ווען די רויטע אַרמיי איז שוין געשטאַנען ביי ווילנע, געוואָגט אים צו מאַכן פאָלגנדיקן פאָרשלאָג: אויב ער, געקע, וועט מיטווירקן, דאס געטאָ זאָל אַריינפאַלן בשלום אין די הענט פון די סאָוועטן, וועט ער בזכות זה מצד די יידן קריגן אַ גאָר גרויסע געלט־מתנה, און חוצדעם וועט אַזאַ האַנדלונג זיינע אים מיטהעלפן זיך צו רעהאַבּיליטירן אין די אויגן פון דער סאָוועטישער מאַכט. אמת, געקע האָט אָט דעם פאָרשלאַג נאָך אַ געוויסן ישוב־הדעת אָפּגעוואָרפן און האָט, ווי באַקאַנט, אין אַ קורצער צייט אַרום דעם געטאָ־ישוב ליקווידירט אויף אַן אויסערסט־גרויזאַמען אופן, אָבער דער עצם פאַקט פון דר. עלקעסעס מאַכן אים אַזאַ געוואַגטן פאָרשלאַג זאָגט עדות אויף דעם, ווי ווייט ס'האָט געגרייכט זייער קאָנטאַקט.

מיט דער טאָג=טעגלעכער אַרבעט פֿון די געטאָ=מוסדות, וואָס זײַנען געשטאַנען אין רשות פֿון עלטעסטן=ראַט, האָט דר. עלקעס ווייניק זיך אינטערעסירט. דאָס איז געשען ניט נאָר מחמת זײַן שוואַכן געזונט=צושטאַנד, נאָר אויך צוליב דעם, וואָס ער האָט געגעבן פרייע הענט די לייטערס פֿון די באַזונדערע געטאָ=אַמטן. דעריבער פלעגט זייער אָפט פּאַסירן, אַז הויכע „מאַכערס“ פֿון דער ייד. געטאָ=פּאָליצײ אָדער פֿון אַרבעטס=אַמט פלעגן ווייניק זיך רעכענען מיט זײַנע ווּנטשן, און זיי פלעגן טאָן דאָס, וואָס זיי פלעגן וועלן. אַזאַ באַציאונג מצד דר. עלקעסן צו די אַלטעגלעבע געטאָ=ענינים האָט אומדירעקט מיטגעהאָלפן צום וווּקס פֿון ווילקיר א. א. נעגאַטיווע דערשיינונגען אין עפנטלעכן לעבן פֿון געטאָ. אַקטיוו פלעגט ער בעיקר ווערן דאַן, ווען מ׳פלעגט דאַרפֿן זיך משתדל=זײַן בײַ דער מאַכט וועגן אָפּשרײַען אָדער מילדערן א גזירה פאַרן געטאָ.

אַדאַנק זײַן צוריקגעהאַלטענעם און ערלעכן פּריוואַט=לעבן, האָט דר. עלקעס זיך דערוואָרבן אַכטונג בײַ דער געטאָ=באַפעלקערונג. די געטאָ=יידן האָבן געהאַט די איבערצייגונג, אַז דר. עלקעס האָט אויף יעדן פאַל גוטע כוונות בנוגע דעם געטאָ און וואָס ס׳לאָזט זיך טאָן לטובת דעם געטאָ=קיבוץ, טוט ער געוויס.

בײַם ליקווידירן דאָס געטאָ, איז ער צוזאַמען מיט אַלע מענער פאַרשלעפּט געוואָרן אין די דאַכאַוער אַרבעטס=לאַגערן בײַ לאַנדסבערג. דאָרטן איז ער געווען טעטיק אַלס דאָקטאָר פֿון קראַנקן=רעוויר אין קאַצעט. ווי אַ קראַנקער און שוואַכער מענטש, האָט דר. עלקעס ניט געקענט אַדורכמאַכן די קאַצעט=ענויים און איז אין לאַגער געשטאָרבן דעם 17 אָקטאָבער 1944 *).

* *

*

די גאַנצע צײַט, וואָס דר. עלקעס איז געווען פאָרזיצער פֿונעם עלטעסטן=ראַט, איז אדוו. לייב גאַרפונקעל געווען זײַן ממלא=מקום, ד. ה. וויצע=פאָרזיצער.

אינעם פאַרמלחמה׳דיקן יידישן געזעלשאַפטלעכן לעבן אין ליטע האָט אַדוו. גאַרפונקעל פאַרנומען אַ חשובן אָרט. זײַן כּלל=טוערײ אין ליטע האָט ער אָנגעהויבן נאָך דער ערשטער וועלט=מלחמה, ווען ס׳זײַנען אין דער אומאָפּהענגיקער ליטע אַוועקגעלייגט געוואָרן די יסודות פֿון דער יידישער נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע, וואָס איז שפּעטער=צו מצד די ליטווישע שונאי=ישראל חרוב ומוחרב געוואָרן. אַ געוויסע צײַט איז ער אויך געווען יידישער דעפּוטאַט אין ליטווישן סיים. ער האָט געהערט צו די לידערס פֿון דער ציוניסטיש=סאָציאַליסטישער באַוועגונג אין ליטע.

---

*) כ״ט תשרי, תש״ד.

ווען די רויטע אַרמיי האָט דעם 15־טן יוני 1940 אַריינגעמאַרשירט קיין ליטע, איז ער אין עטלעכע וואָכן אַרום צוזאַמען מיט איינעקע אַקטיווע טוער פון די ליק־ווידירטע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס אַרעסטירט געוואָרן און איז געזעסן אין קאָוו־נער תפיסה. אין אַ פּאָר טעג אַרום נאָכן אויסברוך פון דייטש־סאָוועטישן קריג איז ער פון תפיסה באַפרייט געוואָרן, ווייל די סאָוועטן האָבן ניט באַוויזן צו עוואַקואירן די תפיסה, און די אַרעסטירטע האָבן זיך אַליין באַפרייט. דאָס, וואָס ער איז מצד די סאָוועטן געוואָרן פאַרפאָלגט, האָט אָן ספק מיטגעווירקט צו דעם, די נאַצי־מאַכט זאָל אים באַשטעטיקן אַלס וויצע־פּאָרזיצער פון דער העכסטער ייד. געטאָ־אינסטאַנץ.

אַדוו. גאַרפונקעל האָט אין עלטעסטן־ראַט בעיקר זיך אָפּגעגעבן מיט דער טעטיקייט פון דער געטאָ־פּאָליציי א. א. געטאָ־אינסטיטוציעס. מיט די נאַצישע געטאָ־שררות איז ער ווייניק געקומען אין קאָנטאַקט, ווייל דערמיט האָבן זיך באַ־שעפטיקט דר. עלקעס און טיילווייז אויך אַנדערע מיטגלידער פון עלטעסטן־ראַט.

ווען אין געטאָ האָבן די ציוניסטישע גרופּירונגען גענומען אויפלעבן זייער געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט, האָט אַדוו. גאַרפונקעל אַרויסגעוויזן פיל אינטערעס צו אָט דעם ענין, בפרט צו דער אַרבעט פון דער צ. ס.־גרופּע. ער האָט אויך אַרויסגעוויזן פאַרשטענדעניש פאַר דער באַוועגונג פון דער געטאָ־יוגנט אַוועקצו־גיין אין וואַלד צו די פּאַרטיזאַנער. בעתן אַרעסט פונעם עלטעסטן־ראַט נאָך דער ליקווידאַציע פון דער ייד. געטאָ־פּאָליציי, איז ער, ווי שוין דערמאָנט, מצד גע־שטאַפּאָ געהאַלטן געוואָרן אויפן 9־טן פאָרט לענגער, ווי אַנדערע מיטגלידער פון עלטעסטן־ראַט, און ער איז דאָרטן שטאַרק געפּייניקט געוואָרן.

אַזוי ווי דר. עלקעס, האָט אויך אַדוו. גאַרפונקעל אין געטאָ געפירט אַ באַ־שיידענעם און צוריקגעהאַלטענעם פּריוואַט־לעבן, און ער האָט צוגלייך מיט דר. עלקעסן גענאָסן אַכטונג און צוטרוי מצד דער געטאָ־באַפעלקערונג. אויב אין זיין פּערזענלעכן לעבן איז אים געווען ווייניק־וואָס פאַרצוואַרפן, האָט אויך ער זייער ווייניק געטאָן, כדי צו צוימען די אַנטי־געזעלשאַפטלעכע דערשיינונגען פונעם יידישן געטאָ־אַפּאַראַט.

בעת דער ליקווידאַציע פון געטאָ איז ער פאַרשלעפּט געוואָרן אין די אַרבעטס־לאַגערן ביי לאַנדסבערג, וווּ ער האָט סוף־אַפּריל 1945 דערלעבט די באַפרייאונג. נאָך דער באַפרייאונג איז ער געווען טעטיק צווישן דער שארית־הפליטה אין אי־טאַליע, וווּ ער איז געווען פאָרזיצער פון צ.ק. פון די ייד. פּליטים.

* * *

במשך דעם קיום פונעם עלטעסטן־ראַט איז אַלס איינער פון זיינע אנגע־זעענסטע מיטגלידער געווען אַדוו. יעקב גאָלדבערג.

ווי א געוו. אפיצער פון דער ליטווישער אַרמיי, איז ער געשטאַנען בראש פונעם יידישן פראָנט־קעמפער־פאַרבאַנד אין ליטע. מחמת דעם איז ער בעת דער סאָוועטישער הערשאַפט אין ליטע געווען אַרעסטירט און איז מיטן אַריינמאַרש פון די דייטשן קיין קאָוונע באַפרייט געוואָרן פון תפיסה. אויך ער, ווי אַדוו. גאַר־פונקעל, איז צוליב די רדיפות, וואָס ער איז אויסגעשטאַנען פון סאָוועטישן רע־זשים, טאָלערירט געוואָרן מצד דער אקופאציע־מאַכט אַלס אנפירנדיקע פערזאָן פונעם געטאָ־ישוב.

אחוץ זיין אמט אַלס מיטגליד פון עלטעסטן־ראַט, איז אדוו. גאָלדבערג פון הארבסט 1941 ביז זומער 1943 געווען טעטיק אַלס לייטער פון יידישן אַרבעטס־אַמט אין געטאָ.

בעתן אַרעסט פון עלטעסטן־ראַט האָט, ווי געזאָגט, אויך אדוו. גאָלדבערג געהאַט אויפן 9־טן פאָרט פיל אויסצושטיין מצד געשטאַפּאָ.

באַפרייט געוואָרן איז ער אין די דאַכאוער אַרבעטס־לאַגערן, ווו ער איז פאַר־שלעפּט געוואָרן צוזאַמען מיט די מענער פון קאָוונער געטאָ. נאָך דער באַפריי־אונג האָט ער אין געזעלשאַפטלעכן לעבן זיך ניט געמישט.

* *
*

פון די אנדערע פערזאָנען, וואָס זיינען לכתחילה געווען מיטגלידער פון על־טעסטן־ראַט, דאַרף מען דערמאָנען:

ה י ר ש ל ע ו י ן — געווען איינער פון די וויכטיקסטע וואָרט־זאָגער אין עלטעסטן־ראַט, בפרט אין דער ערשטער תקופה פון געטאָ־קיום *).

ה ר ב ס נ י ע ג — געוו. ארמיי־ראַבינער אין ליטע. באַפרייט געוואָרן אין דאַכאוער קאַצעט. שפּעטער־צו געוואָרן דער אויבער־ראַבינער פון דער שארית־הפליטה אין בייערן.

הרב ש מ ו ק ל ע ר — געוו. שאַנצער רב. געשטאָרבן אין געטאָ.

דר. ג ר י ג אָ ר י וו אָ ל ף — באַקאַנטער ייד. געזעלשאַפטלעכער טוער אין קאָוונע. געשטאָרבן אין געטאָ.

דר. ח י י ם ־ נ ח מ ן ש אַ פּ י ר א — בעיקר זיך אָפּגעגעבן מיט קולטור־ענינים און ציוניסטישער טעטיקייט אין געטאָ **).

אַלס סעקרעטאַרן פון עלטעסטן־ראַט זיינען געווען טעטיק:

אדוו. י ש ר א ל ב ע ר נ ש ט י י ן — פאַרנומען דאָס דאָזיקע אַמט ביזן

*) ז. „פערזאָנען, וואָס האָבן זיך מתעסק־געווען מיט דער פאַרטיזאַנער־באַוועגונג".
**) וועגן טראַגישן גורל פון אים און זיין משפחה — ז. „שול־אמט".

פרילינג 1942, ווען ער איז אַרעסטירט געוואָרן בשייכות מיטן דורכפאַל פון דער אומלעגאַלער בריוו־פאַרבינדונג צווישן קאָוונער א. א. געטאָס *). נאָך דער באַ־פרייאונג פון אַרעסט, געאַרבעט אין אַנדערע געטאָ אינסטיטוציעס. איז אומגע־קומען אין אַ מאַלינע בעת דער ליקווידאַציע פון געטאָ.

אדוו. אברהם גאָלוב — לכתחילה געווען געהילף פון אדוו. בערנשטיין. שפּעטער־צו, נאָך בערנשטיינס אַרעסט, געוואָרן סעקרעטאַר פונעם עלטעסטן־ראַט. האָט אויסגעאיבט אַ גאָר־גרויסע השפּעה אויף דער טעטיקייט פון דער העכסטער אינסטאַנץ פון דער ייד. געטאָ־אַדמיניסטראַציע און איז דאָרטן געווען, ווי מ'האָט גערעדט, דער אומגעקרוינטער דיקטאַטאָר. ווי אַ מענטש מיט אַ שטאַרק־אַנטוויקלטער מאַכט־אַמביציע, האָט ער שטענדיק זיך געמיט אַדורכצוזעצן זיינע מיינונגען אין אַלע וויכטיקסטע באַשטימונגען פונעם עלטעסטן־ראַט.

אחוץ אינעם געטאָ אַפּאַראַט, איז אדוו. גאָלוב אויך געווען איינער פון די ראשי־המדברים אינעם ציוניסטישן לעבן אין געטאָ, בפרט אין דער גרופּירונג פון די רעכטע אַלגעמיינע ציונים.

נאָך דער איבערזידלונגס־אַקציע קיין עסטלאַנד אין האַרבסט 1943, איז ער אַוועק פון געטאָ און האָט זיך אויסבאַהאַלטן ביי אַ קריסט אין דער פּראָווינץ.

שפּעטער־צו, נאָך דער באַפרייאונג, איז ער מגולגל־געוואָרן קיין איטאַליע, וווּ ס'איז פאָרגעקומען אַ געז. משפּט איבער זיין טעטיקייט אין די געטאָ־צייטן.

אדוו. י. שינבערג — געאַרבעט אַ לענגערע צייט אין סעקרעטאַריאַט פון עלטעסטן־ראַט. דערנאָך אַריבער אַרבעטן אין דער פּראָדוקטן־באַזע פון פאַר־פלעגונגס־אַמט. אין די טעג פון ליקווידירן דאָס געטאָ איז ער אַרויס אין שטאָט און האָט זיך געראַטעוועט. פּסח 1945 געשטאָרבן אין קאָוונע נאָך אַן אָפּעראַציע.

אין ביורא פון עלטעסטן־ראַט האָבן נאָך חוץ דעם אויך מיטגעאַרבעט:

ראַסטאָווסקי — פאַכמאַן פון דייטשער קאָרעספּאָנדענץ. אַן עלטערער ייד פון מעמעל. איז אַוועק בעת דער אַקציע אויף קינדער, אַלטע און קראַנקע סוף־מערץ 1944.

פּרל. עלשטיין — שרייב־מאַשיניסטין. בעתן אַרעסט פון עלטעסטן־ראַט אין אַפּריל 1944 איז אויך זי געווען אַוועקגעפירט אויפן 9־טן פאָרט. געווען פאַר־שלעפּט קיין שטוטהאָף. נאָך דער באַפרייאונג מגולגל־געוואָרן קיין שוועדן.

שמוקלער — (זון פון הרב שמוקלער) קוריער פון עלטעסטן־ראַט. אַלס שומר־הסף האָט ער געהאַט די געלעגנהייט זיך צוצוזען און צוצוהערן צו דעם

*) ז. „סטאַטיסטישער אמט“. [redacted]

אַלעמען, וואָס ס'געשעט אין „קדשי=קדשים“ פון געטאָ... ער האָט טאַקע דע=ריבער געהערט צו די בעסט=אינפאָרמירטע מענטשן אין געטאָ. פיל יידן פלעגן זייער אָפּט מקנא=זיין דעם דאָזיקן בחור, וואָס איז תמיד אין קורס פון די וויכטיקסטע געטאָ=געשעענישן. איז אומגעקומען ערגעץ אין אַ מאַלינע בעת דער ליקווידאַציע פון געטאָ.

יידישע געטאָ־פּאָליציי

גרינדונג פון ייד. געטאָ־פּאָליציי און אירע גרונט־אויפגאַבעס. — ראָלע פון פּאָליציי אין געטאָ־לעבן. — געטאָ־פּאָליציי און „אָרדנונג־דינסט“. — סעפּאַראַטע פּאָליציי־איינהייטן. — פּאָליציי־אָרקעסטער.

גלייך נאכן אָפּשליסן דאס געטאָ אינמיטן אויגוסט 1941, ווען דער ייד. קאָמיטעט האָט גענומען ביסלעכווייז רעגולירן דאס עפנטלעכע געטאָ־לעבן, איז מצד דער מאַכט פאַראָרדנט געוואָרן צו בילדן אַ ייד. געטאָ־פּאָליציי. געהייסן האָט עס, אַז די ייד. פּאָליציי וועט דאַרפן אויפפּאַסן אויף דער עפנטלעכער רו און אָרדנונג אין געטאָ און, חוצדעם, שטיין אין דינסט פון די ייד. מוסדות.

כדי צו רעקרוטירן יונגעלייט פאַר דער געטאָ־פּאָליציי, האָט דער ייד. קאָמיטעט זיך געווענדעט מיט אן אויפפאָדערונג צו די פּערזאָנען, וועלכע האָבן געדינט אין מיליטער, זיי זאָלן אנקומען אין פּאָליציי־דינסט. מ'מוז אָבער זאָגן, אַז הגם ס'האָט זיך דאַן געהאַנדלט בסך־הכל וועגן אַ 50 מענטשן, האָבן אַלס פרייוויליקע בעלנים געהאַט זיך אָפּגערופן ניט מער ווי אַ פּאָר צענדליק יונגעלייט. די איבעריקע האָט מען געמוזט רעקרוטירן אויפן וועג פון מאָביליזאַציע.

אינעם לכתחילה'דיקן באַשטאַנד פון דער ייד. געטאָ־פּאָליציי זיינען געווען פאַרטראַטן, אחוץ געדינטע מיליטער־לייט, אויך געוו. ספּאָרטלער פון „מכבי“ און אַ געוויסע צאָל פּערזאָנען פון דער אינטעליגענץ. עטלעכע־מענטשן האָבן זיך געהאַלטן רעזערווירט צום ענין פּאָליציי. די גרינדער פון דער פּאָליציי האָבן דעריבער באַשלאָסן צו מאָביליזירן אַ ביסל יונגעלייט אויך פון די פּשוטערע פאָלקס־שיכטן, כדי צו שאַפן צוטרוי צו דער טעטיקייט פון דער פּאָליציי מצד אַלע שיכטן פון דער געטאָ־באַפעלקערונג.

די ניי־געשאַפענע געטאָ־פּאָליציי האָט, קודם־כל, געהאט אַ סך ארבעט ביים רעגולירן די וווינונגס־ענינים. הגם דאס געטאָ איז שוין געווען אָפּגעשלאָסן, האָבן נאָך הונדערטער יידן ניט געהאט קיין אָפּדאך איבערן קאָפּ. זייער פיל מענטשן האָבן בפועל־ממש ניט געהאט קיין שטיקל ווינקל, וווּ זיך אהינצוטאָן. טאָג־טעג־

לעך פלעגט דאָס וווינונגס־אַמט באַלאַגערט ווערן פון הונדערטער אינטערעסאַנטן, און די געטאָ־פּאָליציי האָט געדאַרפט באַהילפיק זיין דעם וווינונגס־אַמט אויסצופירן זיינע פונקציעס.

שפּעטער־צו, ווען אויך די איבעריקע געטאָ־מוסדות האָבן גענומען אַנטוויקלען אַן אינטענסיווערע טעטיקייט, איז ווידעראַמאָל נויטיק געווען די מיטהילף פון דער געטאָ־פּאָליציי. אַזוי, אַ שטייגער, איז די געטאָ־פּאָליציי אויסגענוצט געוואָרן מצד דעם אַרבעטס־אַמט ביים רעקרוטירן די נויטיקע צאָל יידן אויף פאַרשיידענע צוואַנגס־אַרבעטן; געטאָ־פּאָליציסטן האָבן געדאַרפט האַלטן אָרדנונג ביי די שפּייז־פאַרטיילונגס־געשעפטן, ווו ס'פלעגן זיין גרויסע רייען ביים אָפּנעמען די געטאָ־פאַרפלעגונג; מ'האָט אויך געדאַרפט היטן די קהל'שע געטאָ־גערטנער, וואָס פלעגן געשטורעמט ווערן מצד הונגעריקע געטאָ־יידן.

ווען די פליכטן פון דער געטאָ־פּאָליציי זיינען געוואָרן פאַרגרעסערט, איז אַנטשטאַנען די נויטווענדיקייט צו פאַרפולקאָמען איר אַפּאַראַט און צו קאָאָרדינירן די פונקציעס פון די באַזונדערע פּאָליציי־אינסטאַנצן.

בראש פון דער געטאָ־פּאָליציי איז געווען אַ צענטראַלע לייטונג, וואָס האָט אָנגעפירט מיט אַלע פּאָליציי־ענינים. דער פּאָליציי־צענטער איז באַשטאַנען פון אַ פּאָליציי־שעף און זיין געהילף, אַ פּאָליציי־אינספּעקטאָר, לייטערס פון די באַזונדערע פּאָליציי־רעסאָרטן, אַ ביוראָ־לייטער מיט אַ גאַנצן שטאַב מיטאַרבעטער א. א. וו.

די פּאָליציי־צענטראַלע האָט זיך מתעסק־געווען מיט פאָלגנדיקע ענינים: אין הסכם מיטן עלטעסטן־ראַט פעסטשטעלן די ריכטליניעס פאַר דער פּאָליציי־אישער טעטיקייט אין געטאָ, באַהילפיק זיין די געטאָ־מוסדות אויסצופירן זייערע פליכטן, אינסטרואירן די באַזונדערע פּאָליציי־רעווירן, פאַרוואַלטן מיט די געטאָ־תפיסות אד"גל.

כדי צו קענען ווי געהעריק אָנפירן מיט די פּאָליציי־ענינים, איז דאָס געטאָ איינגעטיילט געוואָרן אין עטלעכע פּאָליציי־ראַיאָנען, און אין איטלעכן פּאָליציי־ראַיאָן איז געווען איינגעאָרדנט אַ פּאָליציי־רעוויר. בעת דער גרינדונג פון געטאָ זיינען בסך־הכל געווען 4 פּאָליציי־רעווירן. נאָכן ליקווידירן דאָס קליין־געטאָ אין אָקטאָבער 1941, זיינען אין געטאָ געבליבן 3 פּאָליציי־רעווירן. ווען אין דעצעמבער 1943 איז געראַמט־געוואָרן דער ראַיאָן פון אַלט־געטאָ, איז אויך ליקווידירט געוואָרן דער דאָרטיקער פּאָליציי־רעוויר. פון יעמאָלט אָן זיינען אין געטאָ ביז צו דער ליקווידאַציע פאַרבליבן נאָר 2 פּאָליציי־רעווירן.

יעדער פּאָליציי־רעוויר האָט געהאַט אַ רעוויר־שעף, ביוראָ־באַאַמטע און אַ געוויסע צאָל פּאָליציסטן, אָפּהענגיק פון גרויס פון פּאָליציי־ראַיאָן. אַחוץ די פּאָליציי־

אישע פונקציעס, האָט, ווי געזאָגט, די געטאָ־פּאָליציי זייער אַקטיוו מיטגעהאָלפן דעם ארבעטס־אַמט אין די ענינים פון ארבעטס־פליכט. דעריבער איז אין אימלעכן פּאָליציי־רעוויר אויך געווען טעטיק אן ארבעטס־אינספּעקטאָר, וואָס איז געווען דער פארמיטלער צווישן ארבעטס־אַמט און דער געטאָ־פּאָליציי.

לכתחילה איז ביים פּאָליציי־צענטער געווען טעטיק א פּאָליציי־רעזערוו, וואָס האָט צוו. אנד. אויך געאָרדנט דעם אנטייל פון דער ייד. פּאָליציי ביי דער באַוואַכונג פון די געטאָ־טויערן. שפּעטער־צו איז דער פּאָליציי־רעזערוו געוואָרן ליקווידירט, און די ייד. פּאָליציסטן ביי דער טויער־וואַך האָבן געבילדעט א באַזונדערע אָפּטיילונג פון דער געטאָ־פּאָליציי.

סוף 1941 איז געוואָרן געבילדעט א קרימינאַל־פּאָליציי, אין וועמענס קאָמפּעטענץ ס'איז אריין די פארפאָלגונג פון קרימינעלע פארברעכער. די צאָל קרימינעלע פארברעכנס איז באַזונדערס געשטיגן נאָך דער גרויסער אקציע, ווען ס'זיינען פון געטאָ ארויסגעפירט געוואָרן איבער 10 טויזנט יידן, און פארשיידענע עלעמענטן האָבן פארכאַפּט אייגנטום פון די ארויסגעפירטע יידן.

די קרימינאַל־פּאָליציי האָט אויך געהאַט צו טאָן מיטן אויפדעקן די שולדיקע אין גנבות ביי פריוואַטע פּערזאָנען און אויך אין די געטאָ־מוסדות. ס'האָבן אין געטאָ, ברוך־השם, נים געפעלט קיין פריוואַטע און געזעלשאַפטלעכע אַפערעס, און די קרימינאַל־פּאָליציי האָט די אלע ענינים געדארפט אויפקלערן. כדי אָנצוגיין מיט איר ארבעט, האָט די קרימינאַל־פּאָליציי געהאַט אין איר רשות ספּעציעלע אַגענטן, וועלכע פלעגן איר צושטעלן פארטרוילעכע ידיעות, וואָס זיינען איר געווען וויכטיק ביים אנטדעקן פארשיידענע פארברעכנס.

ס'האָט אין געטאָ אויך עקזיסטירט א פּאָליציי־געריכט, וואָס איז געווען א יורש פונעם ליקווידירטן אלגעמיינעם געטאָ־געריכט *). דאָס פּאָליציי־געריכט פלעגט, אַזוי ווי דאָס געטאָ־געריכט, באַהאנדלען פארשיידענע ציווילע און קרימינעלע ענינים פון דער געטאָ־באַפעלקערונג. די געריכטס־אורטיילן פלעגן שטרענג אויסגעפירט ווערן.

אין רשות פון דער געטאָ־פּאָליציי זיינען אויך געווען א פּאָר געטאָ־תפיסות, ווו די פארמשפּטע אויף תפיסה פלעגן אָפּקומען זייער שטראָף. חוצדעם פלעגן די געטאָ־תפיסות דינען אלס זאַמל־פּונקטן בעתן רעקרוטירן מענטשן פאר די ארבעטס־לאַגערן. דאָרט פלעגן אויך געהאַלטן ווערן די א. ג. ארבעטס־דעזערטירן, ביז מ'פלעגט זיי אָפּשיקן ארבעטן אויף אַזעלכע ארבעטס־שטעלעס, ווו ס'פלעגן שטענדיק פעלן מענטשן.

*) ז. „געטאָ־געריכט“.

בײַ דער געטאָ־פּאָליציי איז אויך געווען טעטיק אַ סאַניטאַרע אָפּטיילונג, וואָס פלעגט אויפּאַסן אויפן סאַניטאַר־היגיעניש מצב. דער מאַנגל אין סאַני־טאַרע איינריכטונגען האָט געפאָדערט ענערגישע מאָסמיטלען ביים אויפהאַלטן דעם סאַניטאַרן צושטאַנד אין געטאָ כאָטש אויף אַ מינימאַלער הויך. די פּאָליציי פלעגט דעריבער סיסטעמאַטיש גיין קאָנטראָלירן די זויבערקייט אין און אויך ארום די הייזער. אין דעם פּרט איז געווען אַ צוזאַמענאַרבעט צווישן דער סאַניטאַרער אָפּטיילונג פון פּאָליציי און געזונטהייטס־אַמט.

צו דער געטאָ־פּאָליציי האָט אויך געהערט די טעלעפאָן־צענטראַלע, וואָס האָט געהאַט צו אָרדנען דעם, מ'שטייגס געזאָגט, פאַראַנענעם אין געטאָ טעלעפאָן־נעץ, וואָס איז באַשטאַנען פון אַ צענדליק טעלעפאָן־אַפּאַראַטן. מיט דער אויסע־רער וועלט איז די טעלעפאָן־צענטראַלע געווען פאַרבונדן מיט דער געטאָ־וואַך, ווען דאָס געטאָ האָט געהערט צום שטאָט־קאָמיסאַריאַט, און מיט דער לאַגער־קאָמענדאַנטור, אין געקעם צייטן.

אין דער אַנדער העלפט 1942, ווען די לאַגע אין געטאָ איז געוואָרן מער־ווייניקער סטאַביליזירט, און די מאַכט־אָרגאַנען האָבן דאַן געפילט אַ מאַנגל אין דייטשע פּאָסטנס צו באַגלייטן די ייִד. אַרבעטס־בריגאַדעס אין שטאָט, איז די ייִד. געטאָ־פּאָליציי אַ געוויסע צייט געווען צוגעצויגן צו דער באַוואַכונג פון די ייִדן אין די שטאָטישע אַרבעטס־פּלעצער. אגב, איז כדאי צוצוגעבן, אַז צו יענער צייט האָט דער שטאָט־קאָמיסאַריאַט אייניקע מאָל געהאַט מאָביליזירט געטאָ־פּאָליציסטן ביים אָנווענדן פּאָליציייאישע מאָסמיטלען לגבי דער ניט־ייִדישער באַפעלקערונג אין שטאָט.

דאָס, לפי־ערך, האָט מיט זיך פאַרגעשטעלט די טעטיקייט פון דער געטאָ־פּאָליציי אין „נאָרמאַלע" צייטן. פלעגט פאַרן געטאָ אָבער אָנקומען אַן אומגעו־ריכטע גזירה, ווי למשל, אייליקע רעקרוטירונג פון אַ געוויסער צאָל מענטשן פאַר אַן אַרבעטס־לאַגער מחוץ דעם געטאָ, אָדער דאָס געטאָ פלעגט דאַרפן צו־שטעלן מענטשן ערגעץ־ווּ אין דער פרעמד (איבערזידלונגס־אַקציעס קיין ריגע און עסטלאַנד), פלעגט דערביי די געטאָ־פּאָליציי שפּילן אַ זייער־וויכטיקע ראָלע.

* *
*

הגם די ייִד. געטאָ־פּאָליציי איז, אין תוך גענומען, געווען ניט מער ווי אַן אויספירערין פון די באַשטימונגען פון עלטעסטן־ראַט און זיינע מוסדות, האָט זי דאָך, מוז מען מודה־זיין, ניט גענאָסן קיין צו גרויסע פּאָפּולאַריטעט ביי די געטאָ־ייִדן.

געראַטעוועטע יידישע קינדערלעך פון קאָוונע גלייך נאָך דער באַפרייאונג

יידישער געטאָ־אָרקעסטער

פון לינקס נאָך רעכטס:
מ. באָרשטיין, ב. קאַ־
ריסקי, אַבראַמסאָן,
מ. גלאַדשטיין
דיריגענט מ. האָפמעקלער
און וויאָלין־קינסטלער
אַ. סטופעל

די אומבאַליבטקייט פון דער ייִד. פּאָליציי ביים ברייטן געטאָ־עולם האָט געצווינגען איר יניקה פון אייניקע מקורים:

ערשטנס, האָט זי געמוזט אויספירן פאַרשיידענע אומדאַנקבאַרע אַרבעטן, ווי אַ שטייגער, טרייבן די אַרבעטס־פליכטיקע מענטשן אויף צוואַנגס־אַרבעט; מיט גוואַלד צונויפנעמען די באַשטימטע מענטשן פאַר די אַרבעטס־לאַגערן; צווינגען אַ ייִדן אָפּצוקומען זיין שטראָף אין געטאָ־תפיסה א. א. וו.

צווייטנס, זיינען אין דער פּאָליציי געווען ניט ווייניק יונגעלייט, וועלכע האָבן מיט זייער שטרענגער און אָפטמאָל אויך ברוטאַלער באַנעמונג מיט מענטשן נאָך מער פאַרגרעסערט דעם תהום צווישן דער פּאָליציי און דער איבערוועגנדיקער מערהייט פון דער געטאָ־באַפעלקערונג.

חוצדעם, דאַרף מען ניט פאַרגעסן, פלעגט דער פּשוטער געטאָ־ייִד ניט קענען גלייכגילטיק פאַרבייגיין דעם פאַקט, וואָס דער ייִדישער פּאָליציסט און זיין משפּחה געהערן צו די געשיצטסטע עלעמענטן אין געטאָ. אמת, אויך מענטשן פון אַנדערע געטאָ־מוסדות האָבן גענאָסן אַ היפּש ביסל פּריווילעגיעס, אָבער די דאָזיקע פּראָטעזשירונגען זיינען בעיקר געווען פון אַן אינערלעך־ייִדישן כאַראַקטער.

די ייִדישע פּאָליציי איז געווען די איינציקע געטאָ־אינסטיטוציע, וואָס איז געווען פּראָטעזשירט ניט נור מצד דעם ייִדישן אַפּאַראַט, נאַר אויך מצד די מאַכט־אָרגאַנען, אין וועמענס רשות דאָס געטאָ האָט זיך געפונען. אַזוי, למשל, האָבן די נאַצישע געטאָ־באַלעבאַטים, אָנהויבנדיק פון דער גרויסער אַקציע אין אָקטאָבער 1941, ביז צו דער ליקווידאַציע פון דער ייִד. פּאָליציי אין מערץ 1944, ביי פאַרשיידענע קריטישע סיטואַציעס פאַרן געטאָ אוועקגעשטעלט די פּאָליציי אין אַ געשיצטן מצב.

במשך אָט די דריטהאַלבן יאָר האָט טאַקע זיין אַ געטאָ־פּאָליציסט געהייסן האָבן מער־ווייניקער די זיכערקייט, אַז די צרות־הכלל טרעפן אמווייניקסטן אים און זיין משפּחה. אין דער דאָזיקער תקופה איז די אָנגעהעריקייט צום פּאָליציי־אַפּאַראַט באמת געווען אַ רעאַלער שוץ פון כלערליי גזירות אין געטאָ־לעבן. מחמת דעם אַלעמען איז געווען אַ פאַרשטענדלעכער, און אויך אַ באַרעכטיקטער, אַנטאַגאָניזם צווישן דער געטאָ־פּאָליציי און דער געטאָ־באַפעלקערונג.

למען האמת מוז מען אָבער זאָגן, אַז די ייִד. פּאָליציי האָט במשך איר קיום געהאַט צו פאַרצייכענען אויך אייניקע אַקטיוון:

א) בעת דער סעלעקציע פון דער גרויסער אַקציע, ווען די געטאָ־פּאָליציי האָט געהאַט די מעגלעכקייט פריי זיך צו באַוועגן אויפן זאַמל־פּלאַץ, האָבן פּאָליציסטן מיטגעהאָלפן פיל ייִדן בכלל אויסצומיידן די סעלעקציע, אָדער זיך אַרי־

בערצוכאַפּן פון דער שלעכטער אויף דער גוטער זייט. אדאנק דעם זיינען דאָן ניט ווייניק געטאָ־יידן ביצול־געוואָרן פון פאַרניכטונג;

ב) ווען אין געטאָ איז ביי דער יוגנט אנטשטאַנען די באַוועגונג אוועקצוגיין אין וואַלד צו די פּאַרטיזאַנער, האָט די פּאָליציי מיטגעהאָלפן ביים אריינשמוג־לען געווער אין געטאָ, ביי דער געהיימער מיליטערישער אויסבילדונג פון די קאָנ־דידאַטן פאַר די פּאַרטיזאַנער, ביים ארויסגיין פון געטאָ אין וואַלד א. א. וו.

אינעם געהיימען געז. קאָמיטעט אָנצופירן מיט דער פּאַרטיזאַנער־באַוועגונג האָט דער פּאָליציי־שעף און זיין געהילף גענומען אן אקטיוון אנטייל. פאַר אָט דער טעטיקייט האָבן זיי, בעתן ארעסט פון דער געטאָ־פּאָליציי, צוזאַמען מיט נאָך קרוב 40 געטאָ־פּאָליציסטן באַצאָלט מיט זייערע לעבנס;

אָט די אויסגערעכנטע פאַקטן ריידן לטובת דער ייד. געטאָ־פּאָליציי, און זיי זיינען מסוגל אין אַ געוויסער מאָס כאָטש טיילווייז זי צו רעהאַבילימירן פאַר די באַגאַנגענע עוולות לגבי גרויסע טיילן פון דער געטאָ־באַפעלקערונג.

* *
*

געלעגנהייטלעך *) איז שוין אַ ביסל געשילדערט געוואָרן, אויף וואָס פאַראַ גרויזאַמען אופן ס'איז ליקווידירט געוואָרן די ייד. פּאָליציי און ווי אזוי ס'איז אויף איר אָרט געבילדעט געוואָרן די „אָרדנונג־דינסט".

אדורכפירנדיק אַ שטיקל פּאַראַלעל צווישן דער געטאָ־פּאָליציי און „אָרדנונג־דינסט" איז דאָרטן צוו. אנד. פעסטגעשטעלט געוואָרן, אַז ביי אַלע אירע חסרונות איז די ייד. פּאָליציי דאָך געווען אן אינסטיטוציע, וואָס האָט איר טעטיקייט געפירט אין הסכם מיטן עלטעסטן־ראַט. די „אָרדנונג־דינסט", דאַקעגן, איז אָר־גאַניזירט געוואָרן מצד די נאַצים, און זי האָט זיך געמיט תּנאילאָז נאָכצוקו־מען די פאָדערונגען פון די מאַכט־אָרגאַנען ניט קוקנדיק אויף דעם, וואָס אָט די פאָדערונגען האָבן באַדראָט די בלוטיקסטע לעבנס־אינטערעסן פון געטאָ ישוב. ס'זיינען אויך מער־ווייניקער געשילדערט געוואָרן די צרות, וואָס די „אָרדנונג־דינסט" האָט אָנגעטאָן דעם געטאָ־קיבוץ הארט פאַר דער ליקווידאַציע פון געטאָ.

מחמת דעם האָט די ייד. פּאָליציי דאָך געלאָזן היגטער זיך אַ, לפּי־ערך, גוטן נאָמען, און די „אָרדנונג־דינסט" איז געבליבן אינעם זכרון פון געטאָ־ייד ווי אן אנטי־יידישע אינסטאַנץ, וואָס האָט פאַרן געטאָ גורם־געווען כּולו שלעכטס. די דאָזיקע שטרענג־נעגאַטיווע מיינונג איז נאָכמער פאַרשטאַרקט געוואָרן צוליבן

*) ז. „אומגעריכטער אוועקפירן די ייד. פּאָליציי אויפן 9־טן פאַרט" און „ליק־ווידאַציע פון דער געטאָ־פּאָליציי און גרינדונג פון „אָרדנונג־דינסט".

פּיינלעכן פאקט, וואָס אין די רייען פון „אָרדנונג=דינסט“ האָבן זיך איינגעפונען מוסרים און מגולים, וועלכע האָבן גאנץ אָפן פאררעטן דאס געטאָ, און יידן האָבן פאר זיי געציטערט אימת=מות, ניט ווייניקער ווי פאר געשטאַפּאָ אליין...

אָבער אויך דאָ מוז למען האמת געזאָגט ווערן, אַז ניט אלע מיטגלידער פון „אָרדנונג=דינסט“ זיינען געווען אַזוי פארדאָרבן, ווי דאס הייפל אויסוואורפן. מער=אנשטענדיקערע מענטשן פון דער ליקווידירטער געטאָ=פּאָליציי, וועלכע האָבן ניט געוואָלט גיין אין „אָרדנונג=דינסט“, זיינען דערצו געצוווּנגען געוואָרן מצד ליפּצערן; דעם כל=יכול פון „אָרדנונג=דינסט“. די דאָזיקע ערלעכערע מענטשן האָבן אָבער ניט געקענט משפּיע=זיין אויף דער טעטיקייט פון „אָרדנונג=דינסט“, און זיי זיינען דאָרטן, ווי מ'זאָגט, געוואָרן בטל בשישים. דעם פּרצוף=פּנים פון „אָרדנונג=דינסט“ האָבן געשאפן די אַמאָראלישע און אַסאָציאלע עלעמענטן.

* *

*

אחוץ דער אלגעמיינער ייד. פּאָליציי זיינען אין געטאָ אויך געווען טעטיק אויטאָנאָמע פּאָליציי=אינסטיטוציעס אין די גרויסע געטאָ=ווארשטאטן און אין די ס. ד.=ווארשטאטן. די דאָזיקע סעפּאַראַטע פּאָליציי=איינהייטן זיינען געשטאנען אין דינסט נאָר פון די באַטרעפנדיקע מוסדות, און זיי האָבן מיט דער אלגעמיינער געטאָ=פּאָליציי ווייניק געהאט צו טאָן.

די פּאָליציי אין די גרויסע געטאָ=ווארשטאטן איז געבילדעט געוואָרן אין יאָר 1942 און איר הויפּט=אויפגאבע איז געווען, קודם=כל, צו באַוואַכן די ווארשטאטן, ווו ס'האָבן, ווי באַקאַנט, געארבעט עטלעכע טויזנט יידן ביי פארשיידענע באשטעלונגען מצד דער דייטשער ווערמאכט. אין אָט די ווארשטאטן האָבן זיך שטענדיק געפונען גרויסע סכומים פארשיידענע מאטעריאלן און אויך פארטיקע אויסארבעטונגען, וואָס האָבן באַטראָפן הונדערטער טויזנטער מארקן. היות די ייד. לייטונג פון די ווארשטאטן איז געווען פאראנטוואָרטלעך פאר דער גאנצקייט פון דעם אלעמען, וואָס דאָרטן האָט זיך געפונען, איז נויטיק געווען אַ ספּעציעלע פּאָליציי=באַוואַכונג.

חוצדעם איז געווען איינגעשטעלט, אַז ביים ארויסגיין פון די ווארשטאטן אויף מיטאָג אָדער נאָכן ענדיקן די ארבעט פלעגט די פּאָליציי ביים ארויסגאנג=טויער רעווידירן די ייד. ארבעטנדיקע, צי עמיצער פון זיי טראָגט ניט ארויס פון די ווארשטאטן קיין געגנבעטע זאַכן אָדער מאטעריאלן. פלעגט מען עמיצן כאַפּן, אַז ער איז עובר אויפן „לא תגנוב“, פלעגט ער ווערן שטרענג באַשטראָפט. אין ערנסטערע פאלן פלעגן די שולדיקע ניט נאָר באשטראָפט ווערן, נאָר זיי פלעגן ווערן באַזייטיקט פון די ווארשטאטן און מ'פלעגט זיי אריבערהויבן צו ארבעטן

אין אַ שווערער ארבעטס־שטעלע מחוץ דעם געטאָ. ניט געקוקט אויף די אלע קאָנטראָלן, פלעגן דאָך צענדליקער יידן טאָג־איין, טאָג־אויס ארויסטראָגן עפּעס פון די ווארשטאַטן און אויף אַזאַ אופן ווי־ניט־איז זיך אדורכשלאָגן מיט דער חיונה.

אין דער פּאָליציי פון די געטאָ־ווארשטאַטן זיינען געווען טעטיק אַ דריי־פיר צענדליק מאַן. בראש פון אָט דער פּאָליציי איז געווען אַ שעף, וואָס האָט געפירט זיין ארבעט אין הסכם מיט דער ייד. לייטונג פון די ווארשטאַטן.

ביי דער געלעגנהייט איז כדאי צו דערמאָנען, אַז בעתן ארעסט פון דער ייד. פּאָליציי סוף־מערץ 1944 האָט געשטאַפּאָ באַפרייט פון 9־טן פארט אלע פּאָליציסטן פון די געטאָ־ווארשטאַטן. די דאָזיקע באַפרייאונג איז געשען מחמת דעם, וואָס געשטאַפּאָ האָט אָט דער פּאָליציי ניט פאָרגעוואָרפן קיין מיטארבעט מיט דער פּאַרטיזאַנער־באַוועגונג אין געטאָ.

אלס שעף פון פּאָליציי אין די גרויסע געטאָ־ווארשטאַטן איז געווען מ ע־ ל אַ מ ד אָ װ י ט ש (אומגעקומען אין אַ מאַלינע בעת דער געטאָ־ליקווידאציע). פון די איבעריקע העכערע פּאָליציי־באַאַמטע איז נויטיק צו דערמאָנען: װ י י נ ע ר (דערשאָסן געוואָרן בעתן דאַכאַוער עוואַקואַציע־מאַרש); ק אַ ל װ אַ ר י ס ק י (אומגעקומען מצד געשטאַפּאָ צוליב אַ מסירה פון אַ קריסט, אַז ער האָט ביי אים געזוכט צו קויפן געווער פארן געטאָ); ט ק אַ ט ש (באַפרייט געוואָרן אין דאַכאַו); א. א.

אויך אין די ס. ד.־ווארשטאַטן, וווּ קרוב הונדערט ייד. בעלי־מלאכות האָבן געארבעט ביי באַשטעלונגען מצד געשטאַפּאָ־לייט, האָט עקזיסטירט אַן אייגענע פּאָליציי פון א געניטעם צענדליק מענטשן. זייערע פליכטן זיינען געווען ענלעך צו די פליכטן פון דער פּאָליציי אין די גרויסע געטאָ־ווארשטאַטן: היטן דאָס אייגנ־טום פון די ווארשטאַטן א. א. וו. בעתן ארעסט פון דער ייד. פּאָליציי האָט אויך פון אָט דער פּאָליציי קיינער ניט געליטן.

* *
*

זינט זומער 1942 האָט, ווי באַקאַנט, אין געטאָ עקזיסטירט אַ פּאָליציי־אָר־קעסטער, וואָס פלעגט פון צייט־צו־צייט געבן קאָנצערטן פאר דער געטאָ־באַפעל־קערונג. אחוץ זייער שפּילן אין אָרקעסטער, האָבן די אָרקעסטער־פּאָליציסטן גע־האט אויך אויסצופירן פארשיידענע פליכטן אין דער אלגעמיינער פּאָליציי אָדער אין דער פּאָליציי פון די ווארשטאַטן, צו וועלכע זיי האָבן געהערט.

אין די צייטן פון געקען פלעגן קיין קאָנצערטן פאר דער געטאָ־באַפעלקע־רונג ניט פאָרקומען, נאָר זייער אָפט פלעגט דער אָרקעסטער געבן קאָנצערטן פאר דער לאַגער־קאָמענדאַנטור און פאר געלאַדענע נאַצי־גדולים פון שטאָט.

ביי דער געלעגנהייט וועט זיין אינטערעסאַנט איבערצוגעבן פאָלגנדיקן כאַ־ראַקטעריסטישן עפּיזאָד:

צווישן קאָוונער שטאָט־קאָמיסאַר קראַמער, וואָס האָט געהערט צו ס. אַ., און געקען, וואָס האָט געהערט צו ס. ס., איז, ווי שוין דערמאָנט, אָנגעגאַנגען אַ העפּטיקער קאַמף צוליב דער אָנפירערשאַפט מיטן געטאָ. היות דער דאָזיקער געראַנגל האָט זיך ענדלעך פאַרענדיקט מיט אַ נצחון פון געקען, האָט קראַמער געזוכט אַ געלעגנהייט געקען צו קאָמפּראָמיטירן.

נאָך איינעם אַ קאָנצערט, אויף וועלכן געקע האָט אויך געהאַט געלאַדן געסט פון שטאָט, האָט דער שטאָט־קאָמיסאַר קראַמער אַוועקגעשיקט קיין בערלין אַ ראַפּאָרט, אין וועלכן ער האָט איבערגעגעבן וועגן גרויסן „חטא" פון געקען, וואָס הערט אַליין און לאַדט איין נאָך אַנדערע דייטשן צו הערן מוזיק, אויסגעפירט פון אַ יידישן אָרקעסטער.

גלייך נאָכדעם איז טאַקע געקומען פון בערלין אַ שטרענגע אָנפראַגע צו געקען, ער זאָל וועגן דעם ענין תיכף צושיקן דערקלערונגען. הגם מיט גרויסע שווע־ריקייטן איז אים יעמאָלט געלונגען צו פאַרררייבן דעם ענין, האָט ער דאָך מחמת דעם אין די בערלינער הויכע נאַצי־ספערן געצויגן אויף זיך אַן אומחן. ס'קען זיין, אַז דער דאָזיקער צופאַל האָט מיטגעווירקט צו דעם, ער זאָל נאָכן ליקווי־דירן דאָס געטאָ אַוועקגעשיקט ווערן אויפן איטאַליענישן פראָנט, וווּ ער איז אומגעקומען.

אַז דער פּאָליציי־אָרקעסטער האָט ביי געקען שטאַרק נושא־חן געווען באַ־ווייזט אויך דער פאַקט, וואָס בעתן ארעסט פון דער פּאָליציי איז קיינער פון די אָרקעסטער־פּאָליציסטן ניט ארעסטירט געוואָרן.

אויך אין די דאַכאַוער ארבעטס־לאַגערן, וווהין די שפּילער פון אָרקעסטער זיינען צוזאַמען מיט נאָך קאָוונער יידן מגולגל־געוואָרן, פלעגט דער אָרקעסטער פון צייט־צו־צייט געבן קאָנצערטן פאַר דער ס. ס.־אָנפירערשאַפט פון די לאַגערן און ווען־ניט־ווען — אויך פאַר די קאַצעטלער.

נאָך דער באַפרייאונג איז דער דאָזיקער „קאַצעט־אָרקעסטער" געווען טעטיק אין דער אַמעריק. זאָנע אין דייטשלאַנד, וווּ ער פלעגט געבן קאָנצערטן פאַר די יידן פון דער שארית־הפליטה.

אַלס דיריגענט פון אָרקעסטער איז געווען מישאַ האָפמעקלער. פון די אָר־קעסטער־אָנטיילנעמער דאַרף מען דערמאָנען: אַבראַשאַ סטופּעל, די ברידער באָרשטיין, פּאָמעראַנץ, פערסי האַיד, וואָלפבערג, פר. דוקשטולסקי, לעוויטאַן, פרל. גלאַדשטיין, ראָזמאַרין (אַלע דערלעבט די באַפרייאונג); יעלין, פינקעל, קאַריסקי, פר. שאָר, לינט (אַלע אומגעקומען) א. א.

די געזאַנג־נומערן אויף די קאָנצערטן אין געטאָ פלעגן אויספירן: י ע ק ב ז אַ ק ס, פרוי ר אַ ט ש ק אָ, פר. דר. ש מ ו ק ל ע ר, פרל. נ ע כ מ אָ ד (אַלע אומגעקומען); פר. ב אַ ר ־ ק ו פ ר י ץ (פריי געוואָרן אין אַ קאַצעט). רעזשירן פלעגט מערסטנטייל דער ארטיסט ק ו פ ר י ץ (אומגעקומען אין דאַכאַו).

* *
*

די גרויס פונעם באַשטאַנד פון דער ייד. פּאָליציי איז אין די פארשיידענע תקופות פון געטאָ־לעבן געווען פארשיידן. לכתחילה האָט די פּאָליציי געציילט אַ 50 מענטשן, שפּעטער־צו — אַ פּאָר הונדערט פּערזאָן. בעת די פארשיידענע רעדוצירונגען פון די מיטארבעטער אין ייד. אַפּאַראַט, איז אויך אַנטשפּרעכנדיק רעדוצירט געוואָרן דער באַשטאַנד פון דער פּאָליציי.

ניט נאָר דער געטאָ־ישוב האָט פארמאָגט אַ ייד. פּאָליציי, נאָר אויך אין די ארבעטס־לאַגערן איז געווען אַ ייד. פּאָליציי, וואָס פלעגט מיטהעלפן אדמיניסטרירן דעם ארבעטס־לאַגער און איז געווען אונטערוואָרפן דעם ייד. לאַגער־עלטעסטן.

אין יאָר 1942 האָט די ייד. פּאָליציי ארויסגעגעבן דער גאַנצער געטאָ־באַפעלקערונג ספּעציעלע געטאָ־פּעסער. פון דאַן אָן האָט איטלעכער געטאָ־ייד געמוזט שטענדיק האָבן ביי זיך זיין געטאָ־פּאַס. יעדער פּאַס האָט געמוזט זיין געמעלדן אין באַטרעפנדיקן פּאָליציי־רעוויר.

אַז די ייד. געטאָ־פּאָליציי איז ניט געווען באַוואָפנט מיט הייסן אָדער קאַלטן געווער, איז געוויס איבעריק צו זאָגן. זי האָט אפילו ניט פארמאָגט קיין גומי־שטעקלעך אָדער אנדערע „ווירקזאַמע" פּאָליציי־אַטריבוטן... אַלס איינציקע סימבאָלן פון „פּאָליצייאישער מאכט" האָבן געדינט — דאָס טונקל־בלויע אוניפאָרמירטע היטל מיט דער מעטאַלענער פּאָליציי־עמבלעמע, און די ווייס־בלויע פּאָליציי־בינדע (אויפן לינקן אָרעם) מיטן אויפשריפט אין דייטש: „יידישע געטאָ־פּאָליציי, וויליאַמפּאָלע".

פארן נידערגעשלאָגענעם געטאָ־ייד, וואָס האָט זיך געפונען אונטער אַ דאָפּלטן דרוק — ניט־יידישן און יידישן — זיינען אָבער אָט די אומשולדיקע סימבאָלן געווען גענוג (איבער גענוג!), כדי געהאָרכזאַם אויסצופירן די פאַראָרדנונגען פון דער פּאָליציי. דער געפּלאָגטער און פארחושכטער געטאָ־ייד האָט, וועלנדיק ניט וועלנדיק, געמוזט שלום־מאַכן מיטן געדאַנק, אַז ס'איז פאַראַן אין געטאָ אַ ייד. „מאכט" און מ'מוז זיך איר אונטערוואַרפן...

* *
*

אין דער לייטונג פון דער ייד. געטאָ=פּאָליציי זיינען געווען טעטיק:
קאָפּעלמאַן (פּאָליציי=שעף זינט אויגוסט 1941 ביזן האַרבסט 1943. נאָך דער באַפרייאונג, דורך די סאָוועטישע מאַכט=אָרגאַנען אין קאָוונע פאַרמשפּט געוואָרן אויף תפיסה); משה לעווין (פּאָליציי=שעף פון סוף 1943 ביז דער ליקווידאַציע פון דער געטאָ=פּאָליציי, דערשאָסן געוואָרן אויפן 9=טן פאָרט); מ. בראַמסאָן (אומגעקומען אין דאַכאַו); אדוו. יעקב אַבראַמאָוויטש (באַפרייט געוואָרן אין דאַכאַוער קאַצעט); יודל זשופּאָוויטש (דערשאָסן געוואָרן אויפן 9=טן פאָרט) א. א.

פון די אַנדערע העכערע פּאָליציי=פונקציאָנערן דאַרף מען דערמאָנען: גרינבערג, פּאַנעמונסקי, אַראָנאָווסקי, זעלצער, בוקאַנץ, רבינסאָן, אַדוו. זילבערקוויים, אַדוו. זאַק, כוואָלעס, קאָרעטשינסקי (אַלע דערשאָסן געוואָרן אויפן 9=טן פאָרט); פּאַדיסאָן (באַפרייט געוואָרן אַלס פּאַרטיזאַן); בירגער (באַפרייט געוואָרן אין דאַכאַו) א.א.

מיט דער „אָרדנונג=דינסט“ האָבן אָנגעפירט: ב. ליפּצער*), אַרנשטאַם**), גראָסמאַן (באַפרייט געוואָרן אין דאַכאַו) א.א.

---

*) ז. „באַמערקונגען וועגן ליפּצערס ראָלע אין לעבן פון געטאָ=ישוב“.
**) ז. „גרינדונג פון „אָרדנונג=דינסט“.

אַרבעטס־אַמט

באַדייט פון אַרבעט אין לעבן פון דער געטאָ־באַפעלקערונג. — לכתחילה׳דיקע פאָרמען פון צוואַנגס־אַרבעט פאַר די געטאָ־יידן. — בהדרגה׳דיקע פאָרמירונג פון סטאַבילע ייד. אַרבעטס־פלעצער אין שטאָט. — ערשטע קאָנקרעטע שריט צו רעגולירן דאָס פּראָבלעם פון צוואַנגס־אַרבעט. — אָרגאַניזאַציאָנעלע סטרוקטור און גרונט־טעטיקייט פון די באַזונדערע אַרבעטס־אַמט־אָפּטיילונגען. — וויכטיקסטע עטאַפּן אין דער געשיכטע פונעם ייד. אַרבעטס־אַמט.

אין עפנטלעכן געטאָ־לעבן האָט דאָס יידישע אַרבעטס־אַמט פאַרנומען דעם סאַמע אויבנאָן צווישן די ייד. געטאָ־אינסטיטוציעס. די באַזונדערע חשיבות פון דאָזיקן געטאָ־אַמט איז געקומען ווי א פועל־יוצא פונעם פאַקט, וואָס דאָס פּראָבלעם פון אַרבעט — ריכטיקער געזאָגט: צוואַנגס־אַרבעט — איז צוליב כמה וכמה טעמים געווען איינע פון די אָנגעווייטיקסטע פּראָבלעמען במשך דעם דריי־יאָריקן קיום פון געטאָ.

בעת דער שילדערונג פון די אַלגעמיינע געטאָ־געשעענישן האָבן מיר שוין געלעגנהייטלעך געזען, אַז פאַרן געטאָ־ייד האָט אַ ר ב ע ט זייער אָפט באַדייט: אָדער יאָ — אָדער ניט ניצול ווערן בעת אַ סעלעקציע בשייכות מיט אַ פאַרניכטונגס־אַקציע?; פאַרבלייבן אין געטאָ, ווו ס׳זיינען געווען לפי־ערך גינסטיקערע לעבנס־באַדינגונגען — אָדער ווערן „איבערגעזידלט“ ערגעץ־ווו אין אַן אַרבעטס־לאַגער, ווו ס׳הערשט אַ קאַצעט־רעזשים?; האָבן אַ מקור פון קענען ווי־ניט־איז אַדורכלעבן — אָדער זיין אָנגעוויזן אויף דער אָפיציעלער הונגער־פאַרפלעגונג מצד דער מאַכט?; אַרבעטן אויפן פרייען פעלד ביי שווערער קאַטאָרזשנער אַרבעט — אָדער אַרבעטן לייכטערע אַרבעט אין אַ פאַבריק אָדער אין געטאָ גופא?; גיין אַרבעטן בשכנות פון געטאָ — אָדער דאַרפן טעגלעך אַדורכמאַכן אַ מהלך פון 10—12 קמ. ביים גיין צו דער אַרבעט און צוריק א.א.וו.

אַט פֿאַרוואָס די טעטיקייט פֿון אַרבעטס־אַמט האָט געהאַט אַזאַ דעצידירנ־דיקע השפּעה אויפֿן גורל פֿון געטאָ־ייד, און פֿאַרוואָס פֿון זיינע יושרדיקע אָדער אומיושרדיקע האַנדלונגען זיינען געווען אָפּהענגיק פֿיל קיומדיקע פֿראַגעס פֿון דער געטאָ־באַפֿעלקערונג.

איידער מ'טרעט צו נעענטער זיך צו באַקענען מיטן אַפּאַראַט פֿון ייד. אַר־בעטס־אַמט און מיט זיין טעטיקייט, איז נויטיק כאָטש בקיצור זיך אָפּצושטעלן אויף די גרונט־מאָמענטן אין דער אַנטוויקלונגס־געשיכטע פֿון צוואַנגס־אַרבעט אין געטאָ.

שוין אין די ערשטע וואָכן פֿון דער נאַצישער אָקופּאַציע אין קאָוונע, ווען די גרויסע כוואַליע פֿון מאַסן־עקסצעסן קעגן דער ייד. באַפֿעלקערונג איז געווען פֿאַרביי, האָט מען גענומען כאַפּן יידן אויף פֿאַרשיידענע אַרבעטן ביי די דייטשע מיליטער־טיילן אָדער ביי די ליטווישע „פּאַרטיזאַנער". די אַרבעט פֿלעגט דאַן זיין אַ צופֿעליקע, און ז'זי פֿלעגט ס'רוב באַשטיין אין לאָדן סחורה אויף דער אייזנבאַן, אין אויפֿרוימען מיליטערישע קאַזאַרמעס אד"גל.

די באַציאונג צו די יידן ביי דער אַרבעט מצד די דייטשן — און נאָך מער מצד די ליטווישע פּאַרטיזאַנער — איז דאַן געווען זייער אַ ברוטאַלע: מ'פֿלעגט די יידן שלאָגן מכות־רצח, באַפֿוילן זיי צו טאָן די שווערסטע אַרבעט, ניט לאָזנ־דיק אָפּכאַפּן דעם אָטעם און, ועל־כולם, פֿלעגן ניט פֿעלן קיין גראָבע זידלערייען און באַליידיקונגען אויפֿן אַדרעס פֿון יידן און קאָמוניסטן, וואָס זיינען פֿאַר די דאָזיקע רוצחים געווען הינו־הך. ביי דער אַרבעט פֿלעגן די יידן זיין באַוואַכט פֿון מילי־טערישע פּאָסטנס און נאָכן פֿאַרענדיקן די אַרבעט, פֿלעגט מען די יידן אָפּלאָזן אהיים.

היות די יידן האָבן זייער לאַנג ניט געקענט באַפֿרייען זיך פֿונעם געשפּענסט צו ווערן פֿאַרכאַפּט בעת די מאַסן־אַרעסטן און פּאָגראָם־אויסברוכן, וואָס זיינען געקומען צום אויסדרוק צוגלייך מיט דער נאַצישער אָקופּאַציע, פֿלעגן ס'רוב ייד. מענער נאָך אַלץ ליגן פֿאַרשטעקט אין די וווינונגען. אויף אַרבעט פֿלעגן דעריבער אַריינפֿאַלן נאָר די יעניקע יידן, וועלכע פֿלעגן אַרויסגיין אין גאַס, כדי צו דערליידיקן פֿאַרשיידענע דרינגענדיקע ענינים. אַזאַ צושטאַנד פֿון כאַפּן אויף אַרבעט צופֿעליקע יידן האָט אָנגעהאַלטן ביז צו דער גרינדונג פֿון געטאָ.

סוף־יולי און אָנהויב־אויגוסט 1941, ווען יידן אַליין האָבן געדאַרפֿט אַרומ־צוימען דעם גאַנצן געטאָ־תחום מיט אַ צוים פֿון שטעכיקן דראָט, אויפֿבויען דעם הענג־בריקל איבער פּאַנעריו־גאַס, גראָבן דעם טונעל אויף יורבורקער גאַס א.א.וו., פֿלעגט דער ייד. קאָמיטעט — דורך זיינע אָנגעשטעלטע — יעדן טאָג מאָביליזירן די נויטיקע צאָל יידן אויף די דאָזיקע אַרבעטן.

דעם 15־טן אויגוסט 1941 איז דאָס געטאָ, ווי באַקאַנט, געוואָרן אָפּגע־שלאָסן. דייטשע מיליטערישע דינסט־שטעלעס, וועלכע פלעגן זיך דאַן נויטיקן אין ייד. אַרבעטער, פלעגן קומען צום געטאָ־טויער פאָדערן ביים געטאָ די נויטיקע צאָל יידן אויף אַרבעט.

לכתחילה פלעגט די ניי־געבילדעטע ייד. געטאָ־פּאָליציי פון פאַל־צו־פאַל צו־נויפכאַפּן צווישן דער געטאָ־ באַפעלקערונג די געפאָדערטע צאָל אַרבעטער. שפּע־טער־צו, ווען ביים יידישן קאָמיטעט האָט זיך גענומען אָרגאַניזירן דער אַפּאַראַט פון ייד. אַרבעטס־אַמט, פלעגט יעדער אַרבעטס־פעאיקער מאַן אויפגעפאָדערט ווערן דורך דער געטאָ־פּאָליציי צו קומען אין באַשטימטע טעג פון וואָך צום געטאָ־טויער, כדי צו זיין גרייט צו גיין אַרבעטן, וווּהין ס'וועט נויטיק זיין. אין פאַל, ווען די צאָל דערשינענע יידן ביים געטאָ־טויער פלעגט זיין צו קליין אויף צו באַ־פרידיקן די פאָדערונג אויף יידישער אַרבעט, פלעגט די ייד. פּאָליציי זיך אַוועקלאָזן איבער די געטאָ־הייזער צונויפכאַפּן די פעלנדיקע צאָל יידן.

פון טאָג־צו־טאָג איז אָבער די פאָדערונג אויף ייד. צוואַנגס־אַרבעט אַלץ מער געשטיגן, און אַלץ נייע הונדערטער געטאָ־יידן זיינען אַריינגעצויגן געוואָרן אין פּראָצעס פון שווערער קאַטאָרזשנער אַרבעט.

דאָס צופעליקע, אומאָרגאַניזירטע כאַפּן מענטשן אויף אַרבעט האָט שוין ווייטער מער ניט געקענט אָנהאַלטן. ס'איז אַנטשטאַנען די נויטווענדיקייט וואָס גיכער צו רעגולירן די דאָזיקע פראַגע. דאַן זיינען עס געמאַכט געוואָרן מצד דעם זיך־פאַרמירנדיקן ייד. אַרבעטס־אַמט די ערשטע פּרווון אַריינצוטראָגן אַ שטיקל סדר אויפן געביט פון צוואַנגס־אַרבעט.

* *
*

צו יענער צייט האָבן פיל דייטשע מיליטערישע אַרבעטס־שטעלעס, וועלכע האָבן זיך גענויטיקט אין שטענדיקער ייד. אַרבעט, גענומען פאַרלאַנגען, אַז די זעלבע יידן זאָלן צו זיי קומען אַרבעטן יעדן טאָג. פלעגט די אַרבעטס־שטעלע זיין אַ מער־ ווייניקער גינסטיקערע, ד.ה. די באַציאונג צו די יידן איז ניט געווען אַזאַ גרויזאַמע, מ'פלעגט זיי ניט שלאָגן, זידלען א.א.וו., פלעגן די יידן אַליין שוין ניט צולאָזן קיין אַנדערע יידן צו דער דאָזיקער אַרבעט. ווער רעדט נאָך, אַז ביי דער אַרבעט פלעגט מען די יידן צוּוואַרפן אַ שטיקל ברויט, אָדער געבן אַ ביסל זופּ, דאַן פלעגן שוין די שטענדיקע אַרבעטער דאַרפן פירן אַ קאַמף מיט זייטיקע מענטשן, וועלכע פלעגן אויך וועלן מיטגיין צו דער אַרבעט אין דער דאָ־זיקער אַרבעטס־שטעלע.

צוליבן הונגער און כמו־הונגער אין פיל הונדערטער געטאָ־הייזער פלעגט אַזאַ אַרבעטס־פּלאַץ אַרויסרופן ניט ווייניק קנאה ביי טויזנטער האַלב־הונגעריקע יידן, וועלכע האָבן ניט געקענט זיך צושלאָגן צו אַזאַ „גליק"...

שלעכט פלעגט זיין מיטן רעקרוטירן די נויטיקע צאָל יידן פאַר די יעניקע אַרבעטס־שטעלעס, וווּ אויסער שווערער פיזישער אַרבעט און פאַרשיידענע דער־נידעריקונגען און באַליידיקונגען, פלעגן די יידן גאָרניט האָבן. אין אַזעלכע אַרבעטס־שטעלעס פלעגט מען דאַרפן יעדן טאָג כאַפּן מענטשן מיט צוואַנג, און יעדערער פלעגט זיך מיען ניט אַריינצופאַלן אין אַזאַ אומגינסטיקן אַרבעטס־פּלאַץ.

ביי דער דער געלעגנהייט איז נויטיק צוצוגעבן, אַז די פאַרשיידענע ייד. בעלי־מלאכות, ווי סטאָלער, שלאָסער, עלעקטראָ־טעכניקער א.א. האָבן אויף די אַרבעטס־שטעלעס געהאַט אַ פיל לייכטערע מערכה, ווי די ניט־קוואַליפיצירטע אַרבעטער. צו די האַנטווערקער פלעגן די דייטשן, בכלל גענומען, זיך באַציען מיט מער דרך־ארץ, ווי צו די ניט־קוואַליפיצירטע אַרבעטער. אגב, פלעגן ניט ווייניק דייטשן זיין איבערראַשט פונעם פאַקט, אַז ס'זיינען טאַקע באמת פאַראַן עכטע ייד. האַנטווערקער, און זיי פלעגן מיט נייגיר זיך צוקוקן צו דער אַרבעט פון אַ ייד. בעל־מלאכה. די מער אָנשטענדיקערע דייטשן פלעגן דערביי אָפן זיך אַרויסזאָגן, אַז איצט זעען זיי, ווי ניט־ריכטיק ס'איז די אַלגעמיין־אָנגענומענע מיינונג, אַז ס'זיינען גאָר ניטאָ קיין יידן, וואָס קענען אַרבעטן...

פיל יידן, וואָס האָבן דאַן געהאַט דעם זכות צו אַרבעטן אויף אַרבעטס־שטעלעס, ווו מ'האָט זיך צו זיי באַצויגן ניט אַזוי שטרענג, האָבן גענומען מיט דער הילף פון שוחד אויספועלן ביי פאָסטנס פון דער באַוואַכונג, מ'זאָל זיי דערלויבן איינצוקויפן ביי די אַרומיקע קריסטן אַ ביסל שפּייז־פּראָדוקטן. צוריק־קערנדיק אַהיים, פלעגן די יידן די שפּייז־פּראָדוקטן שוין זען ווי־ניט־איז אַריינ־צושמוגלען אין געטאָ. ביי דער יעמאָלטיקער קאַטאַסטראָפאַלער דערנערונגס־לאַגע אין געטאָ, איז עס געווען אַן עניין פון אַן אויסערסט־וויכטיקן באַדייט.

ווען די פאָסטנס פון אַזאַ אַרבעטס־שטעלע פלעגן קומען צום געטאָ־טויער אָפּצונעמען די ייד. אַרבעטער, פלעגט אויפן זאַמל־פּלאַץ ביים טויער ווערן אַ שרעקלעכער געדראַנג, ווייל אַלע פלעגן וועלן זיך אַריינרייסן אין דער „גוטער" אַרבעטס־בריגאַדע.

כדי צוריקצושטעלן די אָרדנונג, פלעגט די וואַך ביים געטאָ־טויער נעמען שלאָגן די יידן מכות־רצח. איבער יידישע קעפּ פלעגן נעמען פליען קלעפּ פון נאַ־גייקעס, פון ביקסן־פּריקלאַדן א.א.וו. ניט זעלטן פלעגט אויך קומען צו שרעק־שאָסן א.א. ענערגישע מאַסמיטלען צו „באַרואיקן" די יידן.

דער הונגער פּלעגט אָבער קיינעם ניט אָפּשרעקן, און יעדער איינער פּלעגט דאָך ניט אָפּטרעטן פון געטאָ⸗טויער און זיך באַמיען מיטצוגיין צו דער אַרבעט. דאָס זיינען געווען פּיינפולע סצענעס, וואָס האָבן אילוסטרירט די שפּלדיקע און הפקרדיקע ייד. לאַגע. די „קולטורעלע” דייטשן פון דער געטאָ⸗וואַך פלעגן ביי דער געלעגנהייט ניט אויפהערן צו מאַכן די יידן פאָרוואָרפן צוליב זייער „אומדערצויגנקייט“...

אויף ווי ווייט ס'איז דאַן אין געטאָ געווען אָנגעווייטיקט די פראַגע פון קריגן אַזאַ אַרבעטס⸗פּלאַץ, פונוואַנען מ'זאָל קענען ברענגען אַ ביסל שפּייז⸗פּראָדוקטן, באַווייזט דער פאַקט, וואָס זייער פיל העכערע באַאַמטע פון דער ייד. געטאָ⸗אַדמיניסטראַציע האָבן צו יענער צייט געהאַט פּריוווילִיק אויפגעגעבן זייערע פּריווילעגירטע פּאָסטנס אין די געטאָ⸗מוסדות און זיינען אַוועק אַרבעטן אין שטאָט, איבערהויפּט אין דער בשעתו גוטער בריגאַדע פון אינזש. מיל*)

* *
*

אינמיטן סעפּטעמבער 1941 האָט, ווי שוין דערמאָנט**) די בוי⸗לייטונג פון קאָוונער אַעראָדראָם, וווּ די דייטשן זיינען צוגעטראָטן אַדורכפירן אַ גרויסע איבערבויאונגס⸗אַרבעט, גענומען פאַרלאַנגען פון געטאָ ייד. אַרבעטס⸗קרעפטן. אין די ערשטע טעג האָט זיך עס געהאַנדלט נאָר וועגן אַ הונדערט, צוויי הונדערט יידן אַ טאָג. שפּעטער⸗צו איז די פאָדערונג אויף יידישע אַרבעטער געשטיגן ביז צו עטלעכע טויזנט מאַן טעגלעך.

די אַרבעט אויפן אַעראָדראָם איז, ווי געזאָגט, אָנגעגאַנגען דורך טאָג און דורך נאַכט, און די אַרבעטס⸗באַדינגונגען זיינען דאָרטן געווען אויסערסט⸗שווערע. די באַציאונג פון די דייטשע מייסטערס צו די יידן איז געווען אַ גרויזאַמע. נאָך ווייניק, וואָס די עצם אַעראָדראָם⸗אַרבעט פלעגט שרעקלעך אויסמאַטערן, פלעגט מען די יידן דאָרטן אָן שום גרונט מורא'דיק שלאָגן. חוצדעם פלעגט מען פון אַעראָדראָם לחלוטין ניט קענען ברענגען קיין ביסל שפּייז⸗פּראָדוקטן. אָט פאַרוואָס דאָס שאַפן טעגלעך אַזאַ, פאַרהעלטנישמעסיק, גרויסע צאָל יידן פאַר דער אַרבעט אויפן אַעראָדראָם, איז פאַרן געטאָ געוואָרן אַ זייער⸗שווערע און פּיינפולע פּראָבלעם.

דעם ערשטן טאָג ראש⸗השנה 1941 האָט דער עלטעסטן⸗ראַט צונויפגערופן אויף אַן אָפענעם פּלאַץ די גאַנצע אַרבעטס⸗פעאיקע געטאָ⸗באַפעלקערונג, מיטן

*) ביים בויען אַ גאַראַזש אויף קעסטוטשיא גאַס.

**) ז. „פּראָבלעם פון פאַרווענדן די ייד. אַרבעטס⸗קרעפטן“.

ציל אויפצוקלערן די פאַרזאַמלטע וועגן דער ערשטראַנגיקער וויכטיקייט צו שאַפן די נויטיקע צאָל יידן פאַר די אַעראָדראָם-אַרבעטן. איטלעכער אַרבעטס-פעאיקער ייד איז אויפגעפאָדערט געוואָרן צו פאַרשטיין די אחריות פונעם דאָזיקן ענין פאַרן קיום פון געטאָ און זען זיך ניט אַרויסצודרייען פון דער אַרבעטס-פליכט אויפן אַעראָדראָם.

לכתחילה האָט די דאָזיקע אַפעלירונג מצד דעם עלטעסטן-ראַט געהאַט אַ שטיקל פעולה. פון טאָג-צו-טאָג איז אָבער דאָס שאַפן די נויטיקע צאָל אַעראָ-דראָם-אַרבעטער געווען פאַרבונדן מיט אַלץ מער שוועריקייטן. ס'האָבן אויך וויניק וואָס געהאָלפן די באַמיאונגען פון יידישן אַרבעטס-אַמט איינצושטעלן אַ שטיקל אָרדנונג און אַ געוויסע ריי ביים גיין אַרבעטן אויפן אַעראָדראָם.

דאָס אַרויסגעבן פאַר די אַעראָדראָם-אַרבעטנדיקע ספעציעלע אַרבעטס-באַשייניקונגען, באַשטעטיקטע פון דער דייטשער פראָנט-בוי-לייטונג, ווי אויך אַרבעטס-בינדעס א.א.וו., האָט אויך וויניק-וואָס משפיע-געווען ביים רעקרוטירן די נויטיקע צאָל מענטשן פאַר די אַעראָדראָם-אַרבעטן.

די אַרבעט אויפן אַעראָדראָם איז פאַרן געטאָ-ייד געוואָרן אַן אמתע פלאָג, פון וועלכער מ'האָט ניט געקענט פטור ווערן. פון דער אַנדערער זייט, האָבן די מאַכט-אָרגאַנען וואָס-ווייטער רק-מער גענומען צוגעבן אַ גרעסערע חשיבות דער דאָזיקער וויכטיקער פראָנט-בוי-אַרבעט. ס'האָט דעריבער אין דעם פרט זיך גע-שאַפן אין געטאָ אַן אויסערסט-שווערע לאַגע.

היות דאָס פראָבלעם פון ארבעט איז פארן געטאָ-ייד געווען ניט נאָר אַ פראַגע פון דערליידיקן די פליכט פון צוואַנגס-אַרבעט, נאָר גלייכצייטיק איז עס אויך געווען אַ פראַגע פון יאָ אָדער ניט האָבן אַ מעגלעכקייט אַריינצוטראָגן אין שטוב אַ ביסל לעבנסמיטל, האָט די ייד. געטאָ-אָנפירערשאַפט, בפרט דאָס ייד. אַרבעטס-אַמט, געמוזט אייליק זיך נעמען אַריינצוטראָגן אַ שטיקל סדר און אַ ביסל יושר אינעם דאָזיקן אַזוי אַקטועלן און וויכטיקן ענין.

דאָס יידישע אַרבעטס-אַמט איז קודם-כל צוגעטראָטן אַדורכצופירן אַ גענויע רעגיסטראַציע פון דער גאַנצער אַרבעטס-פעאיקער געטאָ-באַפעלקערונג. חוצדעם זיינען אויך געמאַכט געוואָרן אַנדערע צוגרייטונגען, וואָס זיינען געווען נויטיק פאַר דער טעטיקייט פונעם אַרבעטס-אַמט. אָבער די מאַסן-פאַרניכטונגס-אַקציעס, וואָס זיינען פאָרגעקומען אין געטאָ במשך דעם האַרבסט 1941, האָבן צונישט-געמאַכט די אַלע פרוון און צוגרייטונגען.

די גרויסע אַקציע, וואָס האָט אָפגעקאָסט דעם געטאָ אַזאַ גרויסע צאָל קרבנות, האָט פיזיש און גייסטיק אויפגעטרייסלט ביזן גרונט דאָס רעשטל לעבן-געבליבענע געטאָ-יידן. צוליב דער דעפרעסיע און אַפאַטיע, וואָס האָט אַלעמען אין געטאָ באַ-

הערשט גלייך נאָך דער דאָזיקער קאַטאַסטראָפע, איז קיינעם ניט געלעגן אין זינען צו „אָרדנען" דאָס לעבן פון די במילא צום טויט=פאַראורטיילטע...

בשייכות מיטן פאַקט, וואָס בעת דער גרויסער אַקציע זיינען, ווי שוין דערמאָנט, אומגעבראַכט געוואָרן טויזנטער אַרבעטס=פעאיקע ייד. מענער און פרויען, צווישן זיי הונדערטער בעלי=מלאכות, זיינען לחלוטין צערונען ביי די געטאָ=יידן די אילוזיעס, אַז אַ ר ב ע ט איז אַ שטיקל סגולה צו לאָזן די יידן ביים לעבן. קיינער אין געטאָ האָט דאַן מער ניט געקענט און ניט געוואָלט גלויבן, אַז די פראַגע פון יאָ אָדער נ י ט אַרבעטן האָט אַן אַנטשיידנדיקע השפעה אויפן גורל פון די יידן. ביי אַזאַ אַלגעמיינער יאוש=שטימונג צווישן דער געטאָ=באַפעלקערונג האָט אויך דאָס ייד. אַרבעטס=אַמט לכתחילה געלאָזן אַלץ גיין, אַזוי צו זאָגן, מיטן שטראָם.

* *
*

ס'איז אַריבער אַ וואָך נאָך אַ וואָך. די לעבן=געבליבענע געטאָ=יידן האָבן, ווענדיק ניט וועלנדיק, געמוזט ווייטער שלעפּן דעם שווערן יאָך פון עבודת=פּרך, און דאָס ייד. אַרבעטס=אַמט האָט ווידעראַמאָל זיך גענומען צום אָרדנען די ענינים פון צוואַנגס=אַרבעט.

אין דער אַנדער העלפט נאָוועמבער 1941 איז דאָס ייד. אַרבעטס=אַמט צוגעטראָטן אַרויסצוגעבן אַלע אַרבעטס=פעאיקע מענער און פרויען ספּעציעלע אַרבעטס=פּעסער, ד. ה. אַרבעטס=פליכט=קאַרטעס. דער עלטער=צענז פון אַרבעטס=פעאיקייט פאַר מענער איז פעסטגעשטעלט געוואָרן פון 14 ביז 60 י. פאַר פרויען — לכתחילה פון 16 ביז 45 יאָר, שפּעטער=צו — פון 15 ביז 55 יאָר. פרויען, וועלכע האָבן געהאַט קליינע קינדער ביז 8 יאָר (שפּעטער=צו נאָר ביז 4 יאָר), זיינען אינגאַנצן באַפרייט געווען פון דער אַרבעטס=פליכט*).

פאַר געזונטע מענער איז געווען פעסטגעשטעלט אַ פולע אַרבעטס=וואָך פון 6 און אפילו 7 טעג אין וואָך, אויב די אַרבעטס=שטעלע פלעגט פאָדערן די ייד. אַרבעטער אויך זונטיק. פאַר פרויען איז לכתחילה געווען באַשטימט די אַרבעטס=פליכט נאָר 3 טעג אין וואָך. שפּעטער=צו, ווען די פאָדערונג אויף ייד. אַרבעט איז שטאַרק געשטיגן, האָבן יינגערע פרויען געדאַרפט אַרבעטן 5 מאָל אַ וואָך, און די עלטערע פרויען — 3 אָדער 4 טעג אַ וואָך. די צאָל אַרבעטס=פליכטיקע טעג אין וואָך פאַר מענטשן מיט אַ שוואַכן געזונט=צושטאַנד, פלעגט פעסטגעשטעלט ווערן דורך דער ייד. דאָקטוירים=קאָמיסיע ביים אַרבעטס=אַמט**).

---

*) נאָך דער אקציע אויף קינדער, אלטע און קראנקע איז יעדע פערזאָן אין געטאָ געווען ארבעטספליכטיק און האָט געמוזט האָבן אן ארבעטס=פּלאַץ.

**) ז. אינעם זעלבן קאַפּיטל: „מעדיצינישע אָפּט."

דורכן פאַרטיילן דער אַרבעטס=פעאיקער געטאָ=באַפעלקערונג אַרבעטס=פליכט=קאַרטעס, איז דעם אַרבעטס=אַמט געלונגען פעסטצושטעלן דעם פּאַראַנענעם קאָנטינגענט אַרבעטס=פליכטיקע מענער און פרויען און חוצדעם מיטדערצייט אויך איינשטעלן אַ געוויסע קאָנטראָל איבער דעם, ווי אַזוי איטלעכער אַרבעטס=פליכטיקער ייד דערפילט זיין חוב לגבי דער צוואַנגס=אַרבעט.

אויב ביזן אַרויסגעבן די אַרבעטס=פליכט=קאַרטעס האָט געקענט פּאַסירן, אַז אַן אַרבעטס=פעאיקע פּערזאָן פלעגט קענען אויף פאַרשיידענע אופנים זיך אַרויסדרייען פון גיין אַרבעטן, איז איצט צו דעם געקומען אַ סוף. איטלעכער אַרבעטס=פעאיקער מאַן אָדער פרוי האָט געמוזט פינקטלעך דערפילן זיין אַרבעטס=פליכט אין דער אַרבעטס=שטעלע, צו וועלכער ער איז געווען צוגעבונדן. אין קעגנפאַל האָבן אים געדראָט גאַנץ שווערע סאַנקציעס מצד דער ייד. געטאָ=אַדמיניסטראַציע.

האָט דער אַרבעטס=פליכטיקער ניט פאַרמאָגט קיין שטענדיקן אַרבעטס=פּלאַץ אין אַ שטאָטישער אַרבעטס=בריגאַדע אָדער אין געטאָ גופא, פלעגט ער מוזן גיין אָרבעטן אויפן אַעראָדראָם, וווהין כל=ישראל פלעגט צו יענער צייט גיין אַרבעטן. די בוי=לייטונג פון אַעראָדראָם פלעגט פאָדערן פון געטאָ אַזאַ גרויסע צאָל ייד. אַרבעטס=קרעפטן, אַז טאָג=טעגלעך פלעגט מען מוזן אָפּרייסן מענטשן פון אַנדערע אַרבעטס=שטעלעס, כדי צו שאַפן די געפאָדערטע צאָל ייד. אַרבעטער פאַר די אַעראָדראָם= אַרבעטן.

סוף 1941 און אָנפאַנג 1942, ווען דער אַלגעמיינער מצב אין געטאָ האָט גענומען ווערן מער=וויניקער סטאַביל און ווי אַ פּועל=יוצא דערפון האָבן די ייד. געטאָ=אינסטיטוציעס גענומען נאָרמאַליזירן זייער טעטיקייט, האָט אויך דאָס אַרבעטס=אַמט באַוויזן אויפצושטעלן אַ גאַנצן אַפּאַראַט אויף צו רעגולירן די ענינים פון צוואַנגס=אַרבעט.

דאָס אַרבעטס=אַמט איז באַשטאַנען פון אַ געוויסע צענדליק אָפּטיילונגען, און איטלעכע אָפּטיילונג האָט געהאַט אויסצופירן אַ גאַנצע ריי פונקציעס. מיט יעדער אָפּטיילונג האָט אָנגעפירט אַן אָפּטיילונגס=לייטער, אין וועמענס רשות ס'איז געווען אַ ספּעציעלער פּערסאָנאַל אויסצופירן די נויטיקע אַרבעט.

בראש פונעם אַרבעטס=אַמט איז געווען אַ לייטער, וואָס האָט געהאַט די אויפזיכט איבער דער טעטיקייט פון אַלע אַרבעטס=אַמט=אָפּטיילונגען. דער לייטער פון אַרבעטס=אַמט פלעגט שטיין אין קאָנטאַקט מיטן עלטעסטן=ראַט, ווו ס'פלעגן צוו. אנד. באַשטימט ווערן די אַלגעמיינע ריכטליניעס פאַר די באַזונדערע געטאָ=אינסטיטוציעס.

פאַר דער צייט פון קיום פון ייד. אַרבעטס=אַמט, ד. ה. פון אויגוסט 1941 ביז אַפּריל=מאַי 1944, זיינען אַלס לייטערס פונעם דאָזיקן אַמט געווען פאָלגנדיקע פּערזאָנען: אינזש. פ ר ע נ ק ע ל — די ערשטע עטלעכע וואָכן זינט דער גרינדונג

פון געטאָ (אומגעקומען אין דאַכאַו); אדוו. יעקב גאָלדבערג — פון הארבסט 1941 ביז זומער 1943 (באַפרייט געוואָרן אין דאַכאַו); הערמאַן פרענקעל — פון זומער 1943 ביז דער ליקווידאציע פון ייד. ארבעטס=אמט אין פרילינג=1944 (געשטאָרבן אין אַ פּאָר וואָכן ארום נאָך דער באַפרייאונג פון דאַכאַו); גענעראַל=סעקרעטאר און שפּעטער=צו וויצע=לייטער פון ארבעטס=אמט איז געווען דר. שמואל גרינהויז (באַפרייט געוואָרן אין דאַכאַו); אַ קורצע צייט איז אויך געווען וויצע=לייטער פון ארבעטס=אמט אינזש. באַרגמאַן (אומגעקומען אין אַ דאַכאַוער ארבעטס=לאגער).

אלס שרייב=מאשיניסטינס אין סעקרעטאריאט פון ארבעטס=אמט זיינען געוועזן טעטיק: פרל. קראַקינאָווסקי (אומגעקומען אין אן ארבעטס=לאגער אין דייטשלאנד) און פרל. סוקעניק (פארשלעפּט געוואָרן קיין עסטלאנד און איז דאָרטן אומגעקומען).

* *
*

כדי זיך צו שאפן א פאָרשטעלונג וועגן דער טעטיקייט פון ייד. ארבעטס=אמט, איז נויטיק באָטש סכעמאטיש זיך צו באַקענען מיט דער סטרוקטור און וויכטיקסטע פונקציעס פון יעדער ארבעטס=אמט=אָפּטיילונג באַזונדער.

א) קאַדאַסטער=אפּטיילונג

די קאַדאַסטער=אָפּט. האָט געהאט צוויי הויפּט=פונקציעס:

1) שטענדיק האָבן אַ פּרעציזע אויפשטעלונג מיט אלע נויטיקע ידיעות פון דער גאנצער געטאָ=באַפעלקערונג בכלל און פון די ארבעטס=פליכטיקע מענער און פרויען בפרט און 2) האָבן אלע נויטיקע ידיעות וועגן דעם ווער און ווו ס'ארבעט, און ווי אַזוי די ארבעטס=פליכטיקע פערזאָן דערפילט איר ארבעטס=פליכט. אַחוץ די דאָזיקע גרונט=פונקציעס, האָט די קאַדאַסטער=אָפּטיילונג, ווי מיר וועלן זען, זיך אויך באַשעפטיקט מיט אנדערע ענינים, וואָס האָבן געהאט אַ דירעקטע און אומדירעקטע שייכות צום קאָמפּלעקס ארבעטס=פּראָבלעמען.

ווי ס'איז שוין אַ ביסל פריער דערמאָנט געוואָרן, האָט יעדער ארבעטס=פליכטיקער מאַן אָדער פרוי געהאט באַקומען פון ארבעטס=אמט אן ארבעטס=פליכט=קארטע. דער נומער פון ארבעטס=פליכט=קארטע איז געווען אַ שטענדיקער און די ארבעטס=פליכטיקע פערזאָן פלעגט דעם דאָזיקן נומער דארפן געדענקען, ניט ווייניקער ווי דעם אייגענעם נאָמען און פאַמיליע... דאס איז געווען דער וויכטיקסטער קען=צייכן אין די פערסאָנעלע ידיעות פונעם ארבעטס=פליכטיקן.

כדי די קאַדאַסטער=אַפּט. זאָל האָבן אַ קאָנטראָל איבער דעם, ווי אזוי די ארבעטס=פליכטיקע פערזאָנען דערפילן זייער ארבעטס=פליכט, איז אויף יעדער ארבעטס=שטעלע געווען באַשטימט אַ יידישער בריגאַדיר אָדער קאָלאָנען=לייטער*). אַחוץ זייערע דירעקטע פליכטן אָנצופירן מיט דער ארבעטס=גרופּע און פארמיט=לען צווישן די ייד. ארבעטנדיקע און דער ארבעטס=שטעלע, פלעגט יעדער ברי=גאַדיר און קאָלאָנען=לייטער טאָג=טעגלעך מוזן צושטעלן אין קאדאסטער אַ באַ=ריכט **) פון די באַטרעפנדיקע מענער און פרויען, וועלכע האָבן דעם טאָג גע=ארבעט אויף זיין ארבעטס=שטעלע.

נאָכן אָפּצייכענען די באַקומענע באַריכטן אין די ארבעטס=קאָנטראָל=ביכער, פלעגט מען אין קאדאסטער תיכף פעסטשטעלן, ווער ס'האָט דעם באַטרעפנדיקן טאָג יאָ אָדער ניט דערפילט זיין ארבעטס=פליכט.

ווען אַן ארבעטס=פליכטיקער פלעגט ווערן ניט געזונט און פלעגט ניט קענען גיין ארבעטן, פלעגט ער מוזן זיך ווענדן צו דער מעדיצינישער אָפּטיילונג, וואָס פלעגט אים געבן אַן אורלויב אויף דער צייט פון זיין קראַנקייט.

אויב אַן ארבעטס=פליכטיקער פלעגט צוליב געוויסע סיבות דאַרפן בלייבן אין שטוב אַ טאָג צייט, פלעגט ער דאַרפן אויף דעם באַקומען אַן אורלויב מצד דעם ארבעטס=אינספּעקטאָר ***) פון זיין ראַיאָן.

די רשימות פון די באַאורלויבטע פערזאָנען צוליב קראַנקייט אָדער אנדערע טעמים פלעגן תיכף איבערגעשיקט ווערן אין קאַדאסטער, כדי אָפּצוצייכענען וועגן דעם אין די ארבעטס=קאָנטראָל=ביכער. אַזוי אַרום פלעגט דער קאַדאַסטער טעגלעך קענען גאַנץ גענוי פעסטשטעלן, ווער ס'האָט אָן אַ באַרעכטיקונג דעם באַטרעפנדיקן טאָג ניט געאַרבעט. די יעניקע פערזאָנען, וועלכע פלעגן אָן אַ באַרעכטיקטן יסוד אויסמיידן די ארבעטס=פליכט, פלעגן איבערגעגעבן ווערן דער מאָביליזאַציע=און שטראָף=אָפּטיילונג צו ווערן באַשטראָפט.

כדי דער קאַדאַסטער זאָל זיין אין בילד, צו וועלכער ארבעטס=שטעלע דער ארבעטס=פליכטיקער איז צוגעטיילט, פלעגן פון די אנדערע אָפּטיילונגען פון ארבעטס=אַמט אַהין איבערגעשיקט ווערן די רשימות פון אַלע ארבעטנדיקע סיי אויפן אעראָדראָם און אין די שטאָט=בריגאַדעס, סיי אין די געטאָ=ווארשטאַטן און אין די געטאָ=אינסטיטוציעס. יעדע ארבעטס=שטעלע האָט געהאַט איר ספּע=

---

*) אויפן אעראָדראָם זיינען די ייד. ארבעטער געווען פארטיילט אין קאָלאָנעס, און די ייד. אָנפירער האָבן געהייסן קאָלאָנען=לייטער אָדער קאָלאָנען=פירער. בראש פון די ייד. ארבעטס=בריגאַדעס אין שטאָט זיינען געווען בריגאַדירן.

**) די באַריכטן פלעגן אנטהאלטן אויפשטעלונגען פון די נומערן פון די אר=בעטס=פליכט=קארטעס פון די מענטשן, וועלכע האָבן דעם טאָג געאַרבעט.

***) ז. אינעם זעלבן קאַפּיטל: „מאָביליזאַציע=און שטראָף=אָפּט.״

ציעלן שיפער, און יעדע ארבעטס־קארטע פון אן ארבעטס־פּלאַץ אין שטאָט אָדער אין געטאָ האָט געמוזט האָבן א סיגנע פון קאדאסטער. אָן אַזאַ סיגנע איז אן אר־בעטס־קארטע געווען אומגילטיק.

אלע שטענדיקע אָדער אפילו צייטווייליקע ענדערונגען אין פּרט פון די אר־בעטס־פּלעצער פון די ארבעטנדיקע פלעגן מצד די באַזונדערע אָפּטיילונגען פון ארבעטס־אמט תיכף מוזן מיטגעטיילט ווערן אין קאדאסטער, כדי מ׳זאָל דאָרט זיין אינפאָרמירט, ווו דער ארבעטס־פליכטיקער איז מחויב צו ארבעטן.

אזוי ווי ס׳פלעגן זיין בעסערע און ערגערע ארבעטס־שטעלעס, און מענטשן פון די ערגערע ארבעטס־פּלעצער פלעגן זיך מיען אייגנוויליק אריבערצוכאַפּן אין די בעסערע ארבעטס־שטעלעס, פלעגט דער קאדאסטער פון די צוגעשטעלטע באַריכטן מצד די בריגאַדירן און קאָלאָנען־לייטער יעדן טאָג אויך קענען וויסן די נעגוויע אויפשטעלונג פון די דאָזיקע אריבערלויפער, וועלכע פלעגן פאר אַזאַ „חטא” צוגעצויגן ווערן צו פאראנטוואָרטלעכקייט.

פאר די פרויען אין עלטער פון ארבעטס־פליכט, וועלכע האָבן געהאט קינדער ביז 8 יאָר (שפּעטער נאָר ביז 4 יאָר), פלעגט דער קאדאסטער ארויסגעבן ספּע־ציעלע באַפרייאונגען פון דער ארבעטס־פליכט, כדי אינדערצייט פון אן ארבעטס־קאָנטראָל מצד דער ייד. געטאָ־פּאָליציי זאָל די באטרעפנדיקע פרוי ניט ווערן ארעסטירט אלס ארבעטס־דעזערטיר און אריבערגעשיקט אין פּאָליציי־באַצירק אָדער אין געטאָ־תפיסה.

אויך איז לכתחילה געווען איינגעשטעלט, אַז אן ארבעטס־פליכטיקע פרוי, וואָס באַדינט און פירט די באַלעבאַטישקייט פאר לכל־הפחות 3 ארבעטס־פליכ־טיקע פערזאָנען, וואָס ארבעטן ניט ווייניקער ווי צו 6 טעג אַ וואָך (אויב אין שטוב זיינען ניטאָ קיין אנדערע ניט־ארבעטנדיקע פערזאָנען, ווי עלטערע פרויען אד׳גל., וועלכע קענען פירן די באַלעבאַטישקייט), פלעגט ווערן באַפרייט פון דער ארבעטס־פליכט. שפּעטער־צו איז די דאָזיקע באַשטימונג געוואָרן אָפּגעשאפט.

ווען די ארבעטס־פליכטיקע פרויען האָבן געארבעט נאָר 3 מאָל אַ וואָך, פלעגט איין העלפט פרויען ארבעטן מ אָ נ ט י ק, מ י ט וו אָ ך און פ ר יי ט י ק און די אנדער העלפט — ד י נ ס ט י ק, ד אָ נ ע ר ש ט י ק און ש ב ת. אַזאַ פאַרטיילונג פון דער ארבעטס־פליכט פאר פרויען האָט דערמעגלעכט די פרויען ניט צו ווערן אַזוי שטארק אויסגעשעפּט פון דער ארבעט און, חוצדעם, קענען אין די פרייע טעג צוגרייטן עסן און אָרדענען די ווירטשאפט אויף די טעג, ווען זיי פלעגן דארפן גיין ארבעטן.

אויף דער ארבעטס־קארטע פון דער פרוי פלעגט זיין מיט גרויסע בוכשטאַבן אָפּגעצייכנט, צו וועלכן ארבעטס־טורנוס זי געהערט, ד. ה. וועלכע טעג אין וואָך זי איז ארבעטס־פליכטיק. ניט אין אירע ארבעטס־טעג פלעגט אַ פרוי קענען רואיק

ארומגיין אין געטאָ און ניט דארפן מורא האָבן פאר דער ארבעטס=קאָנטראָל, וואָס די ייד. פּאָליציי פלעגט סיסטעמאטיש אדורכפירן אין די גאַסן און אין די הייזער, מיטן ציל צו כאַפּן און באַשטראָפן די ארבעטס=דעזערטירן.

כדי די קאַרטאָטעקן און די אנדערע מאטעריאלן פון קאדאסטער זאָלן שטענדיק זיין אין אָרדנונג, פלעגן אין קאדאסטער סיסטעמאטיש אריינפליסן די אלע ידיעות וועגן דער באַוועגונג אינעם באַשטאנד פון דער געטאָ=באַפעלקערונג, ווי אַ שטייגער, מיטטיילונגען וועגן געשטאָרבענע, ניי=געבוירענע, איבערגעזידלטע פון געטאָ אין אנדערע ארבעטס=לאגערן א. א. וו.

נאָך אַן אַקציע, ווען דער קאדאסטער האָט ניט געהאט קיין ידיעות, וועלכע פערזאָנען זיינען ארויסגעריסן געוואָרן פון געטאָ, פלעגט אדורכגעפירט ווערן אַ נייע רעגיסטראציע פון דער געטאָ=באַפעלקערונג.

אַזוי ארום פלעגט מען אין קאדאסטער ביים ארבעטס=אמט קענען באַקומען אַ פולשטענדיקע אינפאָרמאציע — בעיקר פון אן ארבעטס=פליכטיקן — וועגן זיין פריערדיקן און איצטיקן ארבעטס=פלאץ, ווי אַזוי די פערזאָן דערפילט די ארבעטס=פליכט, ווען און ווי לאנג דער ארבעטס=פליכטיקער איז געווען באַאורלויבט צוליב קראנקייט אָדער אנדערע סיבות א. א. וו.

אלס לייטער פון קאדאסטער=אָפּט. איז געווען זונדעלעוויטש (זיך גע=ראטעוועט בעת דער ליקווידאציע פון געטאָ); אלס מיטארבעטער: א. דייטש (דערשאָסן געוואָרן אין געטאָ בעת דער דעפּאָרטאציע); ר. לעווין (אַרויסגע=שפרונגען פון צוג ביים פירן קיין דייטשלאנד און איז דערנאָך באַפרייט געוואָרן); וויניק (אומגעקומען אין אן ארבעטס=לאגער אין עסטלאנד); גריליכעס (פארברענט געוואָרן אין אַ מאַלינע אין געטאָ); אָגוז (אַוועק בעת דער אקציע אויף קינדער, אלטע און קראנקע); בערעגאָווסקי (אומגעקומען אין געטאָ בעת דער דעפּאָרטאציע); פר. דאַווידאָוויטש (באַפרייט געוואָרן אין ליז=בעטשער ארבעטס=לאגער, וו זי איז געווען אַ לאגער=עלטעסטע) א. א.

ב) מאָביליזאַציע=און שטראָף=אָפּטיילונג

די אויפגאַבע פון דער מאָביליזאציע=און שטראָף=אָפּט. איז קודם=כל געווען צו מאָביליזירן די נויטיקע צאָל ארבעטנדיקע אין די פארשיידענע ארבעטס=פלעצער, בעיקר אין די שווערע און שלעכטע אַרבעטס=שטעלעס, וווהין קיין פרייוויליקע בעלנים פלעגן קיינמאל ניט וועלן גיין און מ'פלעגט די מענטשן מוזן אהין שיקן מיט צוואַנג. חוצדעם איז אין דער קאָמפּעטענץ פון דער דאָזיקער אָפּטיילונג געווען צוציען צו פאראנטוואָרטלעכקייט די יעניקע ארבעטס=פליכטיקע פערזאָנען, וועלכע פלעגן עובר=זיין אויף די באַשטימונגען פון אַרבעטס=פליכט.

כדי די מאָביליזאַציע=און שטראַף=אָפּט. זאָל קענען ווי געהעריק אויספירן אירע פונקציעס, איז זי געשטאַנען אין אן ענגן קאנטאַקט מיט דער ייד. פּאָליציי. צו דעם צוועק איז אין יעדן פּאָליציי=רעוויר געווען טעטיק אן אַרבעטס=אינספּעקטאר, וועמענס אויפגאַבע ס'איז געווען אויפצופּאַסן, ווי אַזוי די אַרבעטס=פליכטיקע פונעם באַטרעפנדיקן פּאָליציי=ראַיאָן דערפילן זייער אַרבעטס=פליכט. אַזעלכע אַרבעטס=אינספּעקטאָרן זיינען געווען 3—4, לויט דער צאָל פּאָליציי=רעווירן אין געטאָ. די טעטיקייט פון די באַזונדערע אַרבעטס=אינספּעקטאָרן פלעגט ווערן קאארדינירט פון איין העכערן אַרבעטס=אינספּעקטאָר.

באַקומענדיק פון קאַדאסטער אן אויפשטעלונג פון די יעניקע פּערזאָנען, וועלכע זיינען דעם באַטרעפנדיקן טאג עובר=געווען אויף די באַשטימונגען פון אַרבעטס=פליכט, פלעגן די דאָזיקע מענטשן דורך דער ייד. פּאָליציי געבראַכט ווערן צו די אַרבעטס=אינספּעקטאָרן, וועלכע פלעגן, נאכן פעסטשטעלן די „שולד“, אַרויסטראָגן זייער פּסק=דין קעגן די אַרבעטס=דעזערטירן *).

אין ס'רוב פאַלן פלעגן די „פאַרברעכער“ תיכף איבערגעשיקט ווערן אין געטאָ=תפיסה, וו זיי פלעגן געהאַלטן ווערן איבער נאַכט, און אויף מאָרגן אינדערפרי פלעגן זיי — אַלס שטראַף — געשיקט ווערן צו אַרבעטן אויפן אעראָדראָם אָדער אין אן אַנדער שווערן אַרבעטס=פּלאַץ, ווהין מ'פלעגט תמיד דאַרפן שיקן מענטשן דורך צוואַנג. פלעגט עס זיך האַנדלען וועגן אַ מענטשן, וואָס פלעגט אָפּט ניט דערפילן זיין אַרבעטס=פליכט, פלעגט ער באַקומען אן ענלעכע שטראַף ניט נאר אויף איין טאג צייט, נאר אויף א פיל לענגערן טערמין.

זייער אָפט פלעגט אויך אין געטאָ פּאַסירן, אז שוין נאכדעם, ווי די אַרבעטס=פליכטיקע פּערזאָנען פלעגן זיין אַוועקגעגאַנגען צו דער אַרבעט, פלעגט פּלוצלונג אנקומען אין אַרבעטס=אַמט אַ פאָדערונג, דאס געטאָ זאָל תיכף געבן אַ באַשטימטע צאָל אַרבעטער אויף אַ דרינגענדיקער אַרבעט. אין אַזאַ פאַל פלעגט די מאָביליזאַציע=און שטראַף=אָפּט., מיט דער הילף פון דער ייד. פּאָליציי, זיך אַ לאָזן טאָן איבערן געטאָ צונויפכאַפּן די נויטיקע צאָל מענטשן. פאַרשטייט זיך, אַז דאַן פלעגט מען ווייניק זיך רעכענען מיט דעם, צי יענער האָט יאָ אַ געזעצלעכן אורלויב אדער ניט א. א. וו. דער עיקר פלעגט זיין: וואָס גיכער אויספירן די פאָדערונג פון דער מאַכט.

---

*) איטלעכער אַרבעטס=פליכטיקער פלעגט אַחוץ זיין אַרבעטס=פּאַס אויך האָבן זיין אַרבעטס=קאַרטע, וו דער בריגאַדיר אָדער קאָלאָנען=פירער פלעגט טעגלעך זיך מוזן אונטערשרייבן. די דאָזיקע אונטערשריפטן פלעגן גילטן ווי אַ באַשטעטיקונג אויף דעם, אַז דער אייגנטימער פון דער אַרבעטס=קאַרטע האָט דעם טאָג געאַרבעט. פלעגט, למשל, עמיצער אַ טאָג ניט אַרבעטן, פלעגט אין זיין אַרבעטס=קאַרטע זיין אַ בלויז, און אַ קאָנטראָל מצד דער ייד. פּאָליציי אָדער אַרבעטס=אינספּעקטאָר פלעגט אַזאַ אַרבעטס=חטא תיכף פעסטשטעלן.

ביז צו דער שאַפונג פון קאַזערנירונגס=קאָמיסיע סוף=זומער 1943 איז אויך געווען די אַרבעט פון מאָביליזאַציע=און שטראָף=אָפּט. צו רעקרוטירן די מענטשן פאַר די אַרבעטס=לאַגערן *).

דער לייטער פון דער מאָביל.= און שטראָף=אָפּט. ווי אויך די אַרבעטס=אינספּעקטאָרן פלעגן האָבן דאָס רעכט צו געבן פאַר די אַרבעטס = פליכטיקע מענטשן אורלויבן אויף אַ טאָג=צוויי, בשייכות מיט וויכטיקע פאַמיליען=סיבות. צוליב פּראָטעקציאָניזם פלעגן אָבער פונעם דאָזיקן רעכט בעיקר געניסן נאָר די מער=פּריווילעגירטע שיכטן פון געטאָ. דער פשוטער אומבאַהאָלפענער פאָלקס=מענטש פלעגט זעלטן=ווען זיך קענען דערשלאָגן צו אַזאַ אורלויב. אַ באַשטעטיקונג אויף דעם קען מען געפינען אין דער געטאָ=פאָלקס=שאַפונג **), ווו דאָס דאָזיקע אומרעכט ווערט זייער טרעפלעך געשילדערט.

אחוץ די אויבנדערמאַנטע פונקציעס פלעגן די אַרבעטס=אינספּעקטאָרן בראש מיטן לייטער פון מאָביל. אָפּט. זיך מתעסק=זיין ביים געטאָ=טויער, ווען מ'פלעגט דאָרטן ארויסלאָזן די מענטשן צו דער אַרבעט ***).

די מאָביליזאַציע=און שטראָף=אָפּט., וואָס האָט געדאַרפט אויספירן די פאָדערונגען פון דער מאַכט אין פרט פון צוואַנגס=אַרבעט, האָט, פאַרשטייט זיך, ביים געטאָ=ייד ניט געקענט אַרויסרופן קיין אַנדערע געפילן ווי האַס און פאַראַכטונג. און אַזוי איז טאַקע געווען. צוליב אירע ניט=דאַנקבאַרע פליכטן איז די דאָזיקע אָפּטיילונג פון אַרבעטס=אַמט געווען דאָס געשפּענסט פון דער אַרבעטנדיקער געטאָ=באַפעלקערונג.

ביי דער געלעגנהייט דאַרף מען צוגעבן, אַז דער לייטער פון דער מאָביליזאַציע=און שטראָף=אָפּט. פּ. מ אַ ר ג אָ ל י ס, וואָס האָט זיך געהאַט אויסגעצייכנט מיט זיין האַרבער און ברוטאַלער באַנעמונג מיט די אַרבעטס=מענטשן, איז נאָכן באַפרייען קאָוונע מצד די סאָוועטישע מאַכט=אָרגאַנען פאַרמשפּט געוואָרן אויף שווערער תפיסה.

די אַרבעטס=אינספּעקטאָרן, וועלכע זיינען צוזאַמען מיט אַנדערע געטאָ=יידן דעפּאָרטירט געוואָרן אין די דאַכאַוער אַרבעטס=לאַגערן, זיינען דאָרטן מצד די קאָוונער יידן אַזוי שטאַרק גערודפט=געוואָרן, אַז קיינער פון זיי האָט ניט דערלעבט די באַפרייאונג. אַזוי גרויס איז געווען די פאַרביטערונג פון די געטאָ=יידן לגבי די אַנפירנדיקע פערזאָנען פון דער דאָזיקער אינסטאַנץ ביים אַרבעטס=אַמט.

*) ז. „ווי אזוי ס'פלעגן פריער רעקרוטירט ווערן די ערשטע קליינע ארבעטס=לאגערן אין פראָווינץ".

**) ז. „מוסטערן פונעם געטאָ=פאָלקלאָר".

***) ז אינעם זעלבן קאַפּיטל: „געטאָ=טויערן".

פון די וויכטיקערע מיטאַרבעטער אַחוץ מאַרגאָליסן, דעם לייטער פון דער אָפּטיילונג, דאַרף מען דערמאָנען: זאַקס, מענדעלסאָן, קאַפּטשעווסקי, פּריסמאַן (אַלע זיינען זיי געווען אַרבעטס=אינספּעקטאָרן און זיינען אומגעקומען אין דאַכאַו); מעלאַמדאָוויטש, סעקרעטאַר פון אָפּט. (פאַרברענט געוואָרן אין אַ מאַלינע); מאַרקאָווסקי, טעכנישער מיטאַרבעטער (זיך געראַטעוועט צוליב אַוועקגיין פון געטאָ) א. א.

ג) אַעראָדראָם=אָפּטיילונג

די אעראָדראָם=אָפּט. האָט געדאַרפט שאַפן די נויטיקע צאָל ייד. אַרבעטס=קרעפטן פאַרן אעראָדראָם. דאָס איז געווען איינע פון די שווערסטע און, אגב, די סאַמע גרעסטע אַרבעטס=שטעלע פון געטאָ=ישוב. פון האַרבסט 1941 ביז פרילינג 1942, ווען אויפן אעראָדראָם האָבן טעגלעך געאַרבעט דריי=פיר טויזנט ייד. אַרבעטער, איז די דאָזיקע אָפּטיילונג געווען די וויכטיקסטע אָפּט. פון אַרבעטס=אַמט.

די אעראָדראָם=אַרבעטער האָבן זיך ס׳רוב געהאַט רעקרוטירט פון די סאָציאַל=אומבאַמיטלטע שיכטן פון דער געטאָ=באַפעלקערונג. אויף די פּלייצעס פון די דאָזיקע פּשוטע געטאָ=יידן איז אַדורכגעטראָגן געוואָרן דער שווערער יאָך פון עכט=קאַטאַרזשנער צוואַנגס=אַרבעט.

אַחוץ דער עבודת=פרך אונטערן פרייען הימל במשך אַ לאַנגן אַרבעטס=טאָג, די נגישות און באַליידיקונגען מצד די רוצחישע מייסטערס בעת דער אַרבעט, דעם אויסמאַטערנדיקן גיין טאָג=איין, טאָג=אויס אַ מהלך רב צו דער אַרבעט און צוריק א. א. וו., פלעגט דער אעראָדראָם=אַרבעטער, ווי באַוווּסט, ניט האָבן קיין מעגלעכקייט זיך איינצושאַפן אויף דער אַרבעטס=שטעלע אַ ביסל לעבנסמיטל, ווי דאָס האָבן יאָ געהאַט די אַרבעטנדיקע אין די שטאָט=בריגאַדעס.

אמת, אויפן אַעראָדראָם איז אויך געווען אַ קליינע צאָל נשקשה׳דיקע אַרבעטס=פּלעצער. די איבערוועגנדיקע מערהייט אַעראָדראָם=אַרבעטער האָט אָבער געאַרבעט ביי אוממענטשלעכע אַרבעטס=באַדינגונגען. איטלעכער אעראָדראָם=אַרבעטער האָט דעריבער געהאַט איין ווונטש: וואָס גיכער פּטור ווערן פון דער דאָזיקער שקלאַפן=אַרבעט און באַקומען אַרבעט אין אַ שטאָט=בריגאַדע, וווּ סיי די עצם אַרבעט, סיי די באַנעמונג מיט די ייד. אַרבעטער און — ועל=כולם — די שאַנסן זיך איינצושאַפן אַ ביסל שפּייז=פּראָדוקטן זיינען געווען ניט אין ערך בעסערע, ווי אויפן אעראָדראָם.

ס׳איז שוין אויך געדערט געוואָרן וועגן די כלערליי פּרעמירונגען, וואָס די אעראָדראָם=אָפּט. האָט געהאַט אָרגאַניזירט פאַר די פּינקטלעכע אעראָדראָם=אַרבעטער,

מיטן ציל צו פאַרבעסערן זייער מאַטעריעלן מצב. די שווערע מאַטעריעלע לאַגע פונעם „אַעראָדראָמשטשיק" איז אָבער דורך דעם כמעט ווי ניט פאַרבעסערט געוואָרן, און די פּרעמיעס האָבן ניט געהאַט קיין ערנסטן באַדייט אין פּרט פון גע־ווינען דעם געטאָ־ייִד פאַר דער אַעראָדראָם־אַרבעט.

בשייכות מיטן פאַרגרעסערן די צאָל ייִד. אַרבעטער אין די שטאָטישע אַר־בעטס־פּלעצער, איז אין פרילינג 1942 אַ גרויסע צאָל אַעראָדראָמשטשיקעס איבער אַרבעטן אין שטאָט און דאָס האָט פאַר זיי באַדייט אַ ראַדיקאַלע ענדערונג לטובה אין עקאָנאָמישן זין.

היות די פאָדערונג אויף אַעראָדראָם־אַרבעטער איז אַלעמאָל געווען אַ פיל גרעסערע, ווי ס'פלעגט זיך לאָזן שאַפן אפילו מיט אנשטרענגונגען, איז געווען איינגעשטעלט, אַז מענטשן, וועלכע אַרבעטן אין שטאָט־בריגאַדעס, פלעגן אויך מוזן אַ פּאָר מאָל אין וואָך גיין אַרבעטן אויפן אַעראָדראָם. דער דאָזיקער פּרינציפּ איז געווען חל ניט נאָר אויף מענער, נאָר אויך אויף פרויען פון די שטאָט־בריגאַדעס. אַזוי, אַ שטייגער, איז געווען פעסטגעשטעלט, אַז פרויען, וועלכע אַרבעטן דריי מאָל אַ וואָך אין אַ שטאָט־בריגאַדע, מוזן חוצדעם נאָך איינעם אָדער צוויי טעג אין וואָך אויך אַרבעטן אויפן אַעראָדראָם.

מ'מוז אָבער זאָגן, אַז מחמת דעם, וואָס אין די בעסערע שטאָט־בריגאַדעס האָבן ס'רוב געאַרבעט די מער־פּריווילעגירטע מענער און פרויען פון געטאָ, פלעגט אַ גרויסער טייל פון זיי שוין געפינען אַ געזעצלעכן „גרונט" זיך צו באַפרייען פון דער דאָזיקער אַרבעט אויפן אַעראָדראָם. צוליב אָט די אַלע סיבות האָט אין געטאָ געהערשט אַ שטאַרקער אַנטאַגאָניזם צווישן די „אַעראָדראָמשטשיקעס" און די אַרבעטער פון די בעסערע אַרבעטס־בריגאַדעס. אויפן דאָזיקן באָדן פלעגן אין געטאָ זיך אָפּשפּילן אייגנאַרטיקע סאָציאַלע ווידעראַנאַנדן.

די אַרבעטנדיקע אויפן אַעראָדראָם זיינען געווען איינגעטיילט אין עטלעכע צענדליק אַרבעטס־קאָלאָנעס. בראש פון יעדער אַרבעטס־קאָלאָנע איז געשטאַנען אַ ייִד. קאָלאָנען־לייטער, באַשטימט פון אַעראָדראָם־אַפּט. די פאַרשיידענע בוי־פירמעס פון אַעראָדראָם פלעגן טעגלעך דורך דער בוי־לייטונג פאָדערן פון ייִד. אַרבעטס־אַמט די נויטיקע צאָל ייִד. האַנטווערקער און שוואַרצאַרבעטער, און די אַעראָדראָם־אַפּט. פלעגט זיך מיען נאָכצוקומען די פאָדערונג פון בוי־לייטונג.

כדי צו פאַרמיטלען צווישן דער בוי־לייטונג און דער אַעראָדראָם־אָפּטיילונג, זיינען געווען באַשטימט ספּעציעלע ייִד. פונקציאָנערן, וועלכע האָבן געהייסן „שיכט־לייטער". איטלעכער אַרבעטס־שיכט אויפן אַעראָדראָם האָט זיך געהאַט זיין שיכט־לייטער. די קאָלאָנען־לייטער פלעגן דאַרפן, ווי געזאָגט, פאַרמיטלען

צווישן דער אַרבעטס=שטעלע און דער אַרבעטס=קאָלאָנע, צושטעלן די באַריכטן אין אַרבעטס=אַמט א. א. וו.

אחוץ די אַרבעטס=פּלעצער אויפן אעראָדראָם גופא, האָט די אעראָדראָם אָפּט. געהאַט אנגעפירט מיט אייניקע אויסנשטאָטישע אַרבעטס=שטעלעס, וואָס האָבן אבער געהאַט אַ שייכות צו דער אעראָדראָם=אַרבעט, ווי למשל, אין גייזישון, קיידאַן א. א. וו. די אַרבעט אין די גייזישונער זומפּיקע וועלדער איז געווען אַ זייער שווערע, און די מענטשן פּלעגן במשך אַ קורצער צייט קראַנק ווערן אויף רעוומאַטיזם א. א. קראַנקייטן.

ווען אויפן אעראָדראָם האָט געהאַט געאַרבעט אַ גרויסע צאָל ייד. אַרבעטער, האָבן יידן געהאַלטן, אַז די אעראָדראָם=אַרבעט האָט אַ גרויסע באַדייטונג פאַרן קיום פון געטאָ. די פאַרניכטונגס=אַקציעס, בפרט די גרויסע אַקציע, האָבן אָבער די דאָזיקע השערה פולשטענדיק צעשמעטערט.

היות די געטאָ=באַפעלקערונג האָט שטענדיק געמוזט האָבן אַ וועלכן ס'איז אָנהאַלטס=פּונקט, וואָס זאָל איר געבן די אילוזיע, אַז דאָס געטאָ האָט דאָך אַ שטיקל זכות=הקיום, איז די פריערדיקע חשיבות פאַרן געטאָ צוליב דער אעראָדראָם=אַרבעט צוגעשריבן געוואָרן צו די גרויסע געטאָ=וואַרשטאַטן...

מחמת דעם, וואָס די דאָזיקע אָפּטיילונג האָט געדאַרפט אויספירן אַזאַ אומדאַנקבאַרע אויפגאַבע, איז אויך זי געווען זייער ניט באַליבט ביי דער געטאָ=באַפעלקערונג. די דאָזיקע נעגאַטיווע באַציאונג פונעם געטאָ=עולם האָט געצויגן איר יניקה ניט נאָר פון די זייער=שווערע אַרבעטס=פאַרהעלטענישן אויפן אעראָדראָם, נאָר טיילווייז אויך צוליבן פאַקט, וואָס בראש פון אט דער אָפּטיילונג איז זינט ווינטער 1942 *) געשטאַנען אַ געוויסער ייד. יונגערמאַן אַדוו. וואָלף לוריע (א געוו. געריכטס=אויספאַרשער אין די סמעטאנא=צייטן), אַ זייער=ענערגישער אָבער ביז=גאָר שטרענגער=מענטש, פאַר וועמען די געטאָ=יידן פלעגן ציטערן ווי פאַר אן אמתן דעספּאָט. קיין געטאָ=ייד בכלל און קיין אערארדאָם=אַרבעטער בפרט פלעגט ניט וואַגן צו קומען מיט אים אין אַ קאָנפליקט, ווייל זיין באַנעמונג מיט מענטשן איז געווען אַזאַ, ווי די באַנעמונג פון אַ געריכטס=אויספאָרשער מיט קרימינעלע פאַרברעכער... וועגן זיין דאָזיקער אויפפירונג איז אין געטאָ געשאַפן געוואָרן אַ ספּעציעלע פאָלקס=ליד.

בעת דער ליקווידאַציע פון געטאָ האָט ער באַשלאָסן ניט מיטצומאַכן די דעפּאָרטאַציע און האָט פאַרסמט זיין קינד און אויך זיך מיט זיין פרוי. דאָס גיפט האָט אָבער געווירקט נאר אויפן קינד, און ער מיט דער פרוי זיינען געבליבן לעבן. דאן זאָל ער האָבן געבעטן א ס. ס.=פּאָסטן, ער זאָל קומען צו אים אין ווינונג

*) ביז דאן איז לייטער פון אעראָדראָם=אָפּט. געווען דר. וואַלסאָנאָק.

זיי ביידן דערשיסן. ווי מ'האָט בשעתו גערעדט, האָט דער ס.ס.=מאַן זיך ניט געלאָזן בעטן און האָט זיי ביידן דערשאָסן.

אין דער אעראָדראָם=אָפּטיילונג זיינען אויך געווען טעטיק: פליער (אומגעקומען בעת דער געטאָ=ליקווידאציע); אינזש. גאָלדמאַן (אַ ווארשעווער ייד. באַפרייט געוואָרן אין דאַכאַו); פריץ בערנשטיין (אַ דייטשער ייד. צוליב זיין שלעכטער אויפפירונג איז אלעקסאטער ארבעטס=לאגער און אין דאַכאַוער קאַצעט, ווו ער איז געווען אַ קאַפּאָ, איז ער נאָך דער באַפרייאונג באשטראָפט געוואָרן מצד די אליאירטע מאכט=אָרגאַנען); דאַווידאָוויטש (באַפרייט געוואָרן אין דאכאַו) א. א.

ד) שטאָט=בריגאַדעס=אָפּטיילונג

די אויפגאַבע פון דער שטאָט=בריגאַדעס=אָפּט. איז באַשטאַנען אין רעקרוטירן די אַרבעטנדיקע מענער און פרויען פאר די שטאָטישע ארבעטס=פּלעצער, זיי ארויסגעבן ארבעטס=קארטעס, באַשטימען בריגאדירן א. א. וו.

אויב לכתחילה האָבן אין די 10—15 שטאָטישע ארבעטס=שטעלעס געהאט געאַרבעט בסך=הכל עטלעכע הונדערט יידן, זיינען מיטהערצייט *) געשאפן געוואָרן אַ ערך אנדערהאלבן הונדערט גרעסערע און קלענערע שטאָטישע ארבעטס=בריגאדעס מיט העכער פינף טויזנט ארבעטנדיקע מענער און פרויען. דער וווקס פון דער צאָל שטאָט=בריגאדעס איז אָנגעגאַנגען פון פרילינג 1942 ביז הארבסט 1943, ווען געקע האָט מיט אַ רעשיקן טעמפּאָ גענומען ליקווידירן דעם גרעסטן טייל שטאָט=בריגאדעס, כדי צוצוגרייטן די פּאָרבאדינגונגען ביים פארוואַנדלען דאָס געטאָ אין אַ קאַצעט**).

דאָס ארבעטן אין אַ בעסערער שטאָט=בריגאדע איז, ווי געזאָגט, געווען פאררעכנט פאר אַ גרויסער פּריווילעגיע, וואָס נאָר אַ קליינער טייל פון דער געטאָ=באַפעלקערונג איז צו דעם זוכה=געווען. אמת, ניט אלע שטאָטישע בריגאדעס זיינען אין דעם פּרט געווען פון זעלבן ווערט. ס'זיינען געווען גוטע בריגאדעס, ווו מ'פלעגט קענען „מאכן אַ גוטן פּעקל", ד. ה. זיך איינשאפן לעבנסמיטל אויף גינסטיקע פּרייזן. ס'זיינען אָבער אויך געווען זייער פיל בריגאדעס, וועלכע זיינען געווען ווייט פון געטאָ און, חוצדעם, זיינען דאָרטן געווען זייער שווערע ארבעטס=באַדינגונגען אָדער קליינע מעגלעכקייטן זיך איינצושאפן שפּייז=פּראָדוקטן.

*) ז. „פּראָבלעם פון פארווענדן די ייד. ארבעטס=קרעפטן".

**) ז. „הכנות צו פארוואנדלען דאס געטאָ אין אַ קאַצעט פון סעפּאַראַטע ארבעטס=לאגערן".

אין די בעסערע אַרבעטס־בריגאַדעס פלעגן גיין אַרבעטן בעיקר די יעניקע פּריווילעגירטע געטאָ־יידן, וועלכע האָבן געהאַט גוטע פאַרבינדונגען מיט די אָנפירנדיקע פערזאָנען פון געטאָ־אַפּאַראַט, אָדער זיי פלעגן פאַר זיי ברענגען פּראָדוקטן צו שטאָטישע פרייזן. פאַרן פּשוטן געטאָ־ייד פלעגט זיין כמעט אוממעגלעך צוצוקומען צו אַ גוטער בריגאַדע. די מערהייט געטאָ־יידן פלעגט דערריבער אַרבעטן אין די געוויינלעכע שטאָט־בריגאַדעס, צווישן וועלכע ניט ווייניק האָבן כמעט מיט גאָרניט זיך אונטערשיידט פון די אַרבעטס־פּלעצער אויפן אַעראָדראָם.

אַז אין די געטאָ־מוסדות האָט געהערשט קאָרופּציע, פּראָטעקציאָניזם א. א. וו., איז שוין מערערע מאָל געזאָגט געוואָרן. אויך דאָס אַרבעטס־אַמט האָט אין דעם פּרט זייער שטאַרק געזינדיקט... ס׳איז פאַר קיינעם ניט געווען קיין סוד, אַז מיט דער הילף פון שוחד אין דער אָדער יענער פאָרם פלעגט מען ביי די אָנפירנדיקע פונקציאָנערן פון אַרבעטס־אַמט קענען פיל דערגרייכן. אָט פאַרוואָס דער אומבאַמיטלטער געטאָ־ייד פלעגט זיך ניט קענען דערשלאָגן צו אַן אַרבעטס־פּלאַץ אין אַ גוטער בריגאַדע.

מחנות מענער און פרויען, וועלכע האָבן די גאַנצע צייט געאַרבעט אויף שלעכטע אַרבעטס־שטעלעס, פלעגן אין די נאָכמיטאָג־שעהן באַלאַגערן דאָס אַרבעטס־אַמט, זוכנדיק צו באַקומען אַ בעסערן אַרבעטס־פּלאַץ. פלעגט־אָבער דער ייד ניט פאַרמאָגן קיין „וויטאַמין פע״*), פלעגט ער זעלטן־ווען קענען דערגרייכן זיין פאַרלאַנג.

וועלנדיק דערמעגלעכן די יעניקע מענטשן, וועלכע אַרבעטן אין ניט קיין גוטע אַרבעטס־בריגאַדעס כאָטש איין מאָל מיטצוקומען אין אַ בעסערער בריגאַדע, כדי דאָרטן איינצוקויפן אַ ביסל שפּייז־פּראָדוקטן, פלעגט די שטאָט־בריגאַדעס־אָפּטיילונג אַרויסגעבן איינמאָליקע פּאַסיר־שיינען מיטצוגיין אין דער אָדער יענער בעסערער בריגאַדע. צו באַקומען אַזאַ פּאַסיר־שיין איז אויך ניט געווען פון די לייכטע זאַכן. אגב, פלעגן אַזעלכע פּאַסיר־שיינען פון צייט־צו־צייט אויך באַקומען די יעניקע מענטשן, וועלכע פלעגן אַרבעטן אין די געטאָ־וואַרשטאַטן אָדער אין געטאָ־אַפּאַראַט, און פאַר זיי איז דאָס געווען דער איינציקער וועג זיך איינצושאַפן לעבנסמיטל צו ביליקערע פרייזן.

כדי צו קאָמפּענסירן די יעניקע געטאָ־יידן, וועלכע האָבן אַ לענגערע צייט געהאַט געאַרבעט אויפן אַעראָדראָם, מיט אַן אַרבעטס־פּלאַץ אין אַ בעסערער בריגאַדע, האָט אַ געוויסע צייט אין אַרבעטס־אַמט עקזיסטירט אַן אומשיכטונגס־קאָמיסיע, וואָס האָט געהאַט אַלס אויפגאַבע אַריבערצופירן די אַרבעטער פון

*) אַזוי האָט מען אין געטאָ אָנגערופן דעם פּראָטעקציאָניזם. ז. געטאָ־פאָלקלאָר.

אעראָדראָם אין די שטאָטישע בריגאַדעס און פאַרקערט. אַזוי ווי אָבער ס'רוב מענטשן פון די בעסערע שטאָט־בריגאַדעס פלעגן זיין פּראָטעזשירט מצד דעם אָדער יענעם „יעלה“ *), האָט די דאָזיקע אומשיכטונג קיין פּראַקטישן באַדייט ניט געהאַט, ווייל די בעסערע ארבעטס־בריגאַדעס זיינען געווען מאָנאָפּאָליזירט מצד די פּראָטעזשירטע עלעמענטן.

אין די יעניקע משפחות, וווּ ס'זיינען געווען מערערע ארבעטס־פליכטיקע פּערזאָנען, פלעגט דאס ארבעטס־אמט זיך מיען איינצוּשטעלן, אַז אַ טייל פון זיי זאָל ארבעטן אין בעסערע ארבעטס־פּלעצער, און די איבעריקע — אין ערגערע. אָבער אויך דער דאָזיקער יושר'דיקער פּרינציפּ פלעגט זייער אָפט פאַרלעצט ווערן מצד די פּריווילעגירטע שיכטן.

פאַרשיידן זיינען געווען די שטאָט־בריגאַדעס ניט נאָר אין פּרט פון בעסערע אָדער ערגערע מעגלעכקייטן זיך איינצוּשאַפן שפּייז־פּראָדוקטן, פון לייכטערע אָדער שווערערע ארבעטס־פאַרהעלטענישן, פון נאָענטקייט אָדער ווייטקייט פון געטאָ א. א. וו., נאָר ס'איז אויך געווען זייער וויכטיק, ביי וואָס פאַר אַן ארבעט די יידן פלעגן זיין באַשעפטיקט. איז עס געווען אַן ארבעט, וואָס האָט געהאַט צו טאָן מיט שפּייז אָדער מיט פאַבריק־אויסארבעטונגען, פלעגן יידן שוין זען עס „צו באַארבעטן“, וויפיל און וואָס ס'האָט זיך נאָר געלאָזן... אגב, וועט זיין אינ־טערעסאַנט צו באַמערקן, אַז בכלל גענומען, פלעגן די פרויען אין די בריגאַדעס זיין גרעסערע בריה'עס, ווי די מענער, און אין זייער פיל געטאָ־משפּחות זיינען די פרויען געווען די איינציקע חיונה־מאַכער.

די שטאָט־בריגאַדעס־אָפּט. פלעגט, ווי געזאָגט, אויך ארויסגעבן ארבעטס־קאַרטעס פאַר די ארבעטנדיקע אין די בריגאַדעס און אויך באַשטימען די בריגאַדירן.

די ארבעטס־קאַרטעס פלעגן ארויסגעגעבן ווערן אויף אַ טערמין פון איניקע חדשים. איטלעכע ארבעטס־שטעלע פלעגט באַצייכנט ווערן מיט אַ לויפנדיקן נומער, וואָס פלעגט מיט גרויסע ציפער אָפּגעשטעמפּלט ווערן אויף דער ארבעטס־קאַרטע, מ'זאָל ביים געטאָ־טויער לייכט קענען דערקענען, ווו דער אייגנטימער פון דער ארבעטס־קאַרטע ארבעט. די גאַנצע פּראָצעדור פון אויספאַרטיקן די ארבעטס־קאַרטעס**), זיי סיגנירן אין קאַדאסטער, אריינפירן אין די געהעריקע קאַרטאָטעקן א. א. וו. פלעגט פאַרלאַנגען אַ סך טעכנישע ארבעט.

וואָס איז שייך די בריגאַדירן מוז געזאָגט ווערן, אַז זיין אַ בריגאַדיר, בפרט אין אַ בעסערער ארבעטס־בריגאַדע, האָט געהייסן באַזיצן אַ מעגלעכקייט צו

*) געמיינט די העכערע פונקציאָנערן פון דער ייד. געטאָ־אדמיניסטראַציע.

**) אלץ פלעגט דאַרפן געמאַכט ווערן אויף אַ פּרימיטיוון אופן מיט דער האַנט.

זיין מאַטעריעל גוט סיטואירט. די בריגאַדירן, ס'רוב ענערגישע יונגעלייט, פלעגן די בריגאַדעס באַטראַכטן ווי אַ מקור צו ציען וואָס־מער פערזענלעכן נוצן און ווי אַ מיטל צו מאַכן אַ גוטן לעבן. די בריגאַדירן פלעגן שטאַרק עקספּלאָאַטירן די בריגאַדע־מיטגלידער, ביי וועמען זיי פלעגן קריגן אַ חלק פון זייערע געשעפטן אין בריגאַדע, אָדער זיי פלעגן זיך לאָזן גוט באַצאָלן מצד די יעניקע, וועלכע פלעגן וועלן האָבן פּריווילעגיעס ביי דער אַרבעט א. א. וו.

פלעגט דער בריגאַדיר זיין אַ שטילערער און ערלעכערער מענטש, פלעגט ביי אים די בריגאַדע ניט קלאַפּן, און ער פלעגט פריער אָדער שפּעטער מוזן פאַרלאָזן זיין פּאָסטן. זיך קלאָגן אין אַרבעטס־אַמט קעגן פאַרשיידענע ווילקירהאַנדלונגען מצד אַ בריגאַדיר, פלעגט אַ בריגאַדע־אַרבעטער זעלטן־ווען וואַגן, ווייל די בריגאַדירן פלעגן פאַר אַזאַ „חוצפּה“ אַזעלכע מענטשן אויף פאַרשיידענע אופנים זען בכלל צו באַזייטיקן פון דער בריגאַדע. ס'זיינען אָבער אויך געווען ניט ווייניק בריגאַדירן און קאָלאָנען־לייטערס, וועלכע פלעגן זיך מיען באַהילפיק צו זיין די מענטשן פון זייערע אַרבעטס־קאָמאַנדעס מיט וואָס ס'איז נאָר מעגלעך געווען.

פון די בריגאַדירן און קאָלאָנען־לייטערס, וואָס האָבן אָנגעפירט מיט גרעסערע אַרבעטס־קאָמאַנדעס, דאַרפן דערמאָנט ווערן: אידלסאָן, בערקמאַן, בראַן, בלאַט, אינזש. בלומענטאַל, אינזש. גאָלדבערג, גליקמאַן, דר. גרינבערג, גאָרדאָן, וויניק, יאַסוואָין, אינזש. יעלין, כאַראַשטשענישאָק, לובעצקי, לוריע, ליפשיץ, לייבזאָן, מזרח, אינזש. מיל, נחומזאָן, ניסנבוים, אינזש. סלאָנימסקי, פּיקערט, בריד. פרידמאַן, ציצעס, ציפּקין, ציפּין, קאָניוכאָווסקי, קאַרפּוס, אינזש. ריינעס, שאַבאַשעוויטש, אינזש. שאַכנאָווסקי; אינזש. שאָכאַט (אַלע דערלעבט די באַפרייאונג); אַלטמאַן, איילבערג, אָקס, בלומענטאַל, הירש, יעשורין, לינט, נאַפּטאַל, סראָלאָוויטש, פרענקעל, פרידמאַן, קאַגאַן, קלאָמפּוס, שטיין, שאַפּראַנסקי (אַלע אומגעקומען) א. א.

בראש פון דער שטאָט־בריגאַדעס־אָפּטיילונג איז לכתחילה געווען אַדוו. מאַקאָווסקי (אומגעקומען בעת דער געטאָ־דעפּאָרטאַציע), דערנאָך אדוו. זאַק*) און שפּעטער־צו — אדוו. נ. גירשאָוויטש (באַפרייט געוואָרן אין דאַכאַוער קאַצעט). אַלס מיטאַרבעטער: ב. אָרעטשקין (באַקאַנטער רוסיש־יידישער זשורנאַליסט. איז אומגעבראַכט געוואָרן בעת דער „סטאַלינגראַדער אַקציע“); י. גאַר (מחבר פונעם ספר. אַרויסגעשפּרונגען פון צוג בעת דער דעפּאָרטאַציע קיין דייטשלאַנד און איז שפּעטער־צו באַפרייט געוואָרן); דר. וואָלף (אַ דייטשער ייד. אומגעקומען אין דאַכאַו); א. סטאַראַוואָלסקי, ד. טאַמשע,

*) ז. „געטאָ־געריכט“.

ש. בלאָך (אַלע אומגעקומען אין דאַכאַוער קאַצעט); פרל. ריין (ווי אַ טובער־קוליאָז־קראַנקע פאַרכאַפּט געוואָרן בעת דער אקציע אויף קינדער, אַלטע און קראַנקע); פרל. ליפשיץ (באַפרייט געוואָרן אין אַן אַרבעטס־לאַגער) א. א.

אין דער דאָזיקער אָפּטיילונג האָט אויך אַמטירט יאַצקאַן (באַפרייט גע־וואָרן אין דאַכאַוער קאַצעט), וואָס איז מצד ליפּצערן באַאויפטראַגט געוואָרן אויפצופּאַסן אויף דער טעטיקייט פון אַרבעטס־אַמט, בפרט פון דער שטאָט־בריגאַדעס־אָפּט.

ה) פּאַר־אָפּטיילונג

די פּאַר־אָפּט. האָט געהאַט צו אָרדענען די רעקרוטירונג פון די בעלי־מלאכות אין די פאַרשיידענע אַרבעטס־שטעלעס אין שטאָט און אין געטאָ.

קיין זעלבסטשטענדיקע אָפּטיילונג, וואָס האָט געהאַט רעכט אַליין אַרויס־צוגעבן אַרבעטס־קאַרטעס, איז די פּאַר־אָפּט. ניט געווען. איר אויפגאַבע איז באַ־שטאַנען נאָר אין אָפּקלייבן די נויטיקע בעלי־מלאכות פאַר די כלערליי אַרבעטס־שטעלעס, און די באַטרעפנדיקע פאַכלייט־רשימות איבערגעבן אין די אַנדערע אָפּטיילונגען פון אַרבעטס־אַמט, ווי למשל, אין שטאָט־בריגאַדעס־אָפּט. (ווען די פאַכלייט זיינען געווען נויטיק אין אַ שטאָט־בריגאַדע), אין אַעראָדראָם־אָפּט. (ווען מ'האָט די פאַכלייט געדאַרפט אויפן אַעראָדראָם), אין די גרויסע געטאָ־ווארשטאַטן, אין די קליינע געטאָ־ווארשטאַטן א. א. וו.

די דאָזיקע אָפּטיילונגען פלעגן שוין די פאַכלייט אַרויסגעבן זייערע קאַרטעס.

די פּאַר־אָפּט. האָט פאַרמאָגט גענויע אויפשטעלונגען פון די פאַרשיידענע בעלי־מלאכות, און אירע פאַרגעשלאָגענע פאַכלייט פלעגן פאַר די איבעריקע אַר־בעטס־אַמט־אָפּט. ווי אויך פאַר די ווארשטאַטן זיין מאַסגעביק. אויך דאָ פלעגט אָנגיין פּראָטעקציאָניזם א. א. אומדערלאָזבאַרע האַנדלונגען, ווייל דאָס דאָזיקע „סיסטעם" איז געווען כאַראַקטעריסטיש פאַר כמעט אַלע געטאָ־מוסדות.

אַחוץ די עכטע בעלי־מלאכות פון די פאַרמלחמה'דיקע צייטן, איז אין געטאָ אַנטשטאַנען אַ שיכט פון „געטאָ־בעלי־מלאכות", ד. ה. פון מענטשן, וואָס האָבן זיך אומגעשיכטעט אַלס פאַכלייט. די דאָזיקע אומשיכטונג פלעגט ס'רוב פאָר־קומען אויף אַזאַ אופן: נאָך אַ קורצער צייט אַרבעטן מיט אַן עכטן בעל־מלאכה, פלעגן די געוועזענע קרעמער, סוחרים, מענטשן פון פרייע באַרופן א. א. וו. זיך אויסלערנען וויפיל־ניט־איז זעלבסטשטענדיק צו אַרבעטן, און זיי פלעגן דערנאָך שוין פיגורירן אַלס „אמתע" פאַכלייט. די דאָזיקע געטאָ־יידן האָבן ניט שלעכט זיך געהאַט אַריינגעפּאַסט ביי זייערע נייע באַרופן, און זיי האָבן אויף די אַרבעטס־שטעלעס זייער אָפט אויסגענומען צוגלייך מיט די עכטע בעלי־מלאכות.

די פּאַך־אָפּט. האָט חוצדעם זיך אויך מתעסק־געווען מיט דער פאַך־שול, ווו קינדער האָבן זיך געלערנט אַ מלאכה. ווען די אַלגעמיינע שולן זיינען סוף־זומער 1942 געוואָרן ליקווידירט, פלעגן אין דער פאַך־שול די תלמידים אומאָפּיציעל אויך באַקומען אַ ביסל אַלגעמיינע בילדונג. אַ וויכטיקע ראָלע האָט די פאַך־שול געשפּילט אין געטאָ־לעבן נאָך דער קינדער־אַקציע, ווען די אויסבאַהאַלטענע קינדער אין עלטער פון אַ יאר 8 ביז 12 האָבן אין דער פאַך־שול געהאט געפונען אַ מקום־מקלט און אַזוי אַרום געקענט לעגאַליזירן זייער עקזיסטענץ*).

מיט דער פאַך־אָפּט. האָט אָנגעפירט אגר. י. אַ ל י ס ק י (באַפרייט געוואָרן אין דאַכאַו); אַלס מיטאַרבעטער: אינזש. ש. ר אַ ט נ ע ר**), ש. פ ר ע נ ק ע ל, ג ר י נ ב ע ר ג (ביידע אומגעקומען אין דאַכאַוער קאַצעט) א. א.

אין דער פאַך־שול זיינען געווען טעטיק: אינזש. ס אַ ד אָ ו ס ק י (באַפרייט אין דאַכאַו); פ ע ל מ אַ ן (אומגעקומען בעת דער געטאָ־ליקווידאַציע) א. א.

ו) אָ פּ ט. פ אַ ר ג ע ט אָ ־ אַ ר ב ע ט

די יעניקע אַרבעטס־פּאָליטיקע מענער און פרויען, וועלכע זיינען מחמת געזונט־צושטאַנד ניט געווען פעאיק צו אַרבעטן ניט אין די שטאָטישע אַרבעטס־פּלעצער, ניט אין די גרויסע אָדער קליינע געטאָ־וואַרשטאַטן, פלעגן מצד דער מעדיציניש ער קאָמיסיע באַשטימט ווערן צו אַרבעטן לייכטערע אַרבעט אין געטאָ גופא, ווי אַ שטייגער, באַדינען די געז. מוסדות, אויפהאַלטן די זויבערקייט אין די עפנטלעכע פּלעצער א. א. וו. די דאָזיקע קאַטעגאָריע אַרבעטער האָט געהייסן „געטאָ־אַרבעטער".

די געטאָ־אַרבעטער פלעגן אַרבעטן 4—5 שעה אַ טאָג, און די שווערערע קראַנקע פלעגן אַרבעטן ניט מער, ווי עטלעכע טעג אַ וואָך. ביי דער אַרבעט פלעגן זיי ניט האָבן אויף זיך קיין צו שטרענגן רעזשים, און די אַרבעט פלעגט זיי צו פיל ניט אָנשטרענגען. חוצדעם פלעגן זיי זייער לייכט קענען באַקומען אין דער מעדיציניש ער קאָמיסיע אורלויבן. אָט פאַרוואָס זיי האָבן אין פּרט פון צוואַנגס־אַרבעט ניט געהאט, אויף וואָס זיך צו קלאָגן.

אין געקעם צייטן האָבן די געטאָ־אַרבעטער געדאַרפט, אחוץ די ייד. מוסדות, טיילווייז אויך באַדינען די לאַגער־קאָמענדאַנטור, וואָס האָט געהאט איר קוואַרטיר האַרט לעבן געטאָ.

מ'מוז מודה־זיין, אַז דורכן דערמעגלעכן די שווערע חולאים צו זיין באַשעפטיקט ביי לייכטערע אַרבעטן אין געטאָ גופא, האָט דאָס ייד. אַרבעטס־אַמט געהאט

*) וועגן דער פאַך־שול — ז. „שול־אַמט".

**) ז. „פּערזאָנען, וואָס האָבן זיך מתעסק־געווען מיט דער פאַרטיזאַנער־באַוועגונג".

געטאָ אַ גוטע זאַך: ערשטנס, האָבן די דאָזיקע אומגליקלעכע געקענט לייכטער אַדורכטראָגן דעם יאָך פון צוואַנגס־אַרבעט און, צווייטנס, פלעגט פאַר אַזעלכע מענטשן די אַרבעטס־קאַרטע זיין אַ שטיקל דערמוטיקונג, אַז אויך זיי, די חולאים, זיינען ניט קיין „אומנוציקע" יידן — די ערשטע קרבנות ביי פאַרשיידענע גזירות און פורעניות.

אָנגעפירט מיט די געטאָ־אַרבעטער האָט ב. ראַבינאָוויטש (אומגעקומען אין געטאָ בעת דער ליקווידאַציע). פון די מיטאַרבעטער דאַרף מען דער־מאָנען: דאַווידאָוויטש (אַן אינוואַליד. אומגעקומען בעת דער געטאָ־דעפּאָר־טאַציע); ציגדלער (בעת דער קינדער־אַקציע אין פּאַלעמאָנער אַרבעטס־לאַ־גער איז ער מיט דער פרוי פרייוויליק אַוועק צוזאַמען מיט זייערע קינדער) א. א.

ז) מעדיצינישע אָפּטיילונג

די מעדיצינישע אָפּט. ביים אַרבעטס־אַמט איז, אייגנטלעך, געווען אַ מעדי־צינישע קאָמיסיע, אין וועמענס קאָמפּעטענץ ס'זיינען אַריינגעגאַנגען פאָלגנדיקע פונקציעס: ערשטנס, געבן די אַרבעטס־פליכטיקע פערזאָנען מעדיצינישע הילף און אָרלויבן אינדערצייט פון זייער קראַנקייט; צווייטנס, פעסטשטעלן, ווער פון די אַרבעטס־פליכטיקע קען צוליבן אָפּגעשוואַכטן געזונט־צושטאַנד ניט אַרבעטן קיין פולע אַרבעטס־וואָך, מער ניט אַרבעטן קיין צו שווערע פיזישע אַרבעט אין אַ שטאָטישער אַרבעטס־שטעלע און מוז דעריבער אַרבעטן נאָר לייכטערע אַרבעט אין געטאָ גופא; דריטנס, די שוועך־קראַנקע, וועלכע ליידן פון ערנסטע כראָנישע קראַנקייטן, בכלל באַפרייען פון דער אַרבעטס־פליכט א. א. וו.

צוליב די אוממענטשלעכע לעבנס־באַדינגונגען און שווערער קאַטאָרזשנער אַרבעט איז די צאָל דערקראַנקונגען געווען אויסערגעוויינלעך גרויס, און די מע־דיצינישע קאָמיסיע האָט געהאַט ניט ווייניק צו טאָן. בפרט איז זי געווען באַלאַ־גערט מיט אַרבעט ווינטער 1941—42, ווען צוליבן הונגער, קעלט און עבודת־פרך אויפן אַעראָדראָם איז דער געזונט־צושטאַנד פון דער געטאָ־באַפעלקערונג געווען שטאַרק פאַרערגערט.

די מעדיצינישע קאָמיסיע האָט, בכלל גענומען, געהאַט פאַר זיך אַ שווערע און אומדאַנקבאַרע אויפגאַבע: פון איין זייט, האָט זי געדאַרפט פאַרטיידיקן די אינטערעסן פון אַרבעטס־אַמט, צו וועמען זי האָט אָנגעהערט, און דעריבער זיין קאַרג מיט אורלויבן פאַר די קראַנקע, צופיל חולאים ניט באַפרייען פון דער אַר־בעטס־פליכט א. א. וו. פון דער צווייטער זייט, זיינען אָבער אין געטאָ געווען אַ סך מענטשן, וועלכע האָבן געפּטרט זייערע כוחות ביי די אוממענטשלעכע צוואַנגס־אַרבעטן, און די דאָזיקע קאָמיסיע האָט פון מעדיצינישן שטאַנדפּונקט

געדאַרפט נעמען אין שוץ די קרבנות פון קאַטאַרזשנער אַרבעט און ווי ווייט מעגלעך פאַרלייכטערן זייער גורל.

היות אָבער די מעדיצינישע קאָמיסיע פלעגט זיך מיען מער צו פאַרטרעטן די אינטערעסן פון אַרבעטס־אַמט, ווי פון די אַרבעטנדיקע, איז זי ניט געווען צו שטאַרק באַליבט ביי דער אַרבעטנדיקער געטאָ־באַפעלקערונג. די מערהייט אַר־בעטס־פליכטיקע געטאָ־יידן פלעגט צו דער מעדיצינישער קאָמיסיע זיך באַציען מיט דער זעלבער קריטישער איינשטעלונג, ווי אַ שטייגער, צו דער מאָביליזאַציע־און שטראָף־אָפּט., ווייל ניט אַלעמאָל פלעגט דאָרט דער קראַנקער און פיזיש־אָפּגעשוואַכטער געטאָ־ייד געפינען די נויטיקע פאַרשטענדעניש פאַר זיין געזונט־צושטאַנד.

ווען אַן אַרבעטס־פליכטיקער פלעגט צוליב זיין אָפּגעשוואַכטן געזונט־צו־שטאַנד ניט זיין ביכולת צו אַרבעטן קיין פולע אַרבעטס־וואָך, פלעגט די מעדי־צינישע קאָמיסיע באַשטימען, וויפיל טעג אין וואָך דער קראַנקער איז יאָ אַרבעטס־פליכטיק. אויף דער אַרבעטס־קאַרטע פון אַזאַ מענטשן פלעגט זיין אָנגעוויזן, וועלכע טעג אין וואָך ער איז אַרבעטס־פליכטיק. אין די איבעריקע טעג פון וואָך פלעגט ער בלייבן אינדערהיים.

אַזוי ווי די אַרבעט אויפן אַעראָדראָם איז אין אַלגעמיין געווען די סאַמע שווערסטע פון אַלע אַרבעטן, ביי וועלכע געטאָ־יידן האָבן געאַרבעט, און אין די שטאָט־בריגאַדעס זיינען געווען, לפי־ערך, לייכטערע אַרבעטס־באַדינגונגען, פלעגט די מעדיצינישע קאָמיסיע באַשטימען, צי דער אַרבעטס־פליכטיקער, וועלכערליידט פון אַ כראָנישער קראַנקייט, קען ווייטער אַרבעטן אויפן אַעראָדראָם, אָדער ער מוז אַריבערגעפירט ווערן אויף אַרבעט אין אַ לייכטערער שטאָט־בריגאַדע.

די שווערע חולאים פלעגן דורך דער מעדיצינישער קאָמיסיע באַשטימט ווערן צו אַרבעטן אין געטאָ גופא אַלס געטאָ־אַרבעטער.

אין פרט פון אַרבעט איז עס געווען, ווי געזען, אַ גאַר גרויסע פאַרלייכטערונג.

די אומהיילבאַרע קראַנקע פלעגן דורך דער מעדיצינישער קאָמיסיע בכלל באַפרייט ווערן פון דער אַרבעטס־פליכט. ווער פון די דאָזיקע שווער־קראַנקע ס'האָט נאָר געקענט, פלעגט אָבער אַליין מותר־זיין אויף דער פולשטענדיקער באַפרייאונג פון דער אַרבעטס־פליכט, כדי ניט צו פיגורירן צווישן די אינוואַלידן פון געטאָ און מחמת דעם זיין אָנגעוויזן אויף דער סכנה אַלס „באַלאַסט" פאַרן געטאָ פאַר־כאַפּט צו ווערן בעת אַ פאַרניכטונגס־אַקציע. ס'רוב פון די דאָזיקע חולאים פלעגט בעסער איינשטימען צו גיין אַרבעטן אין געטאָ גופא, אבי צו האָבן ביי זיך אַן אַר־בעטס־קאַרטע, זאָל זיין כאָטש פון אַ געטאָ־אַרבעטער.

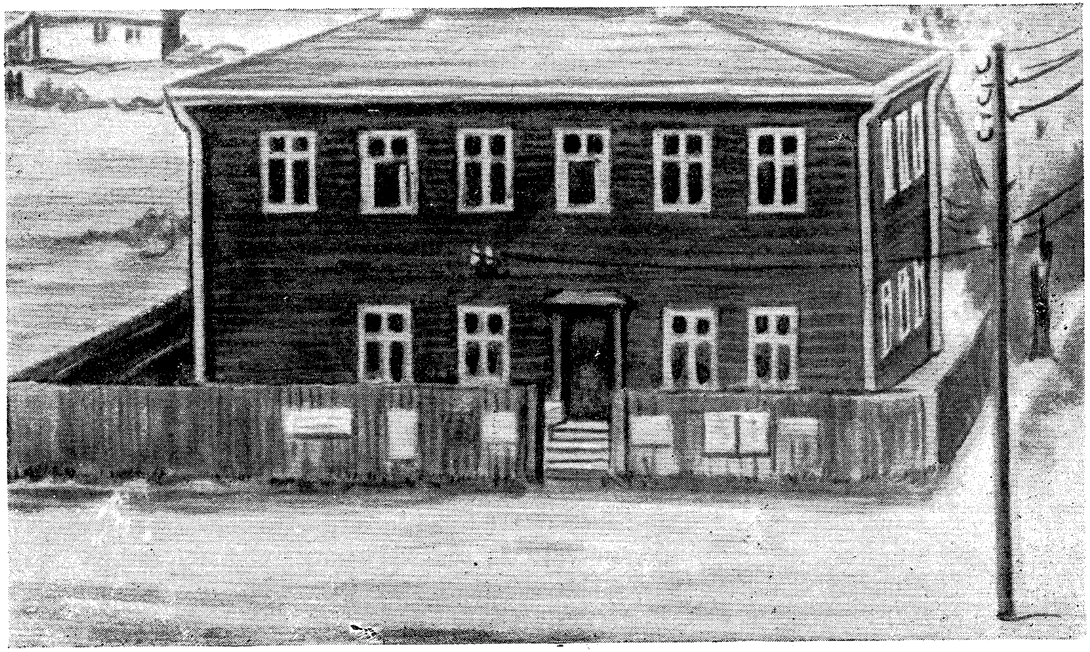

געבײדע פון עלטעסטן־ראַט א.א. װיכטיקע ײדישע געטאָ־מוסדות אויף װאַרנײַ גאַס 49. אויפֿן צױם
אַרום הױז — באַפֿעלן און באַקאַנטמאַכונגען צו דער געטאָ־באַפֿעלקערונג

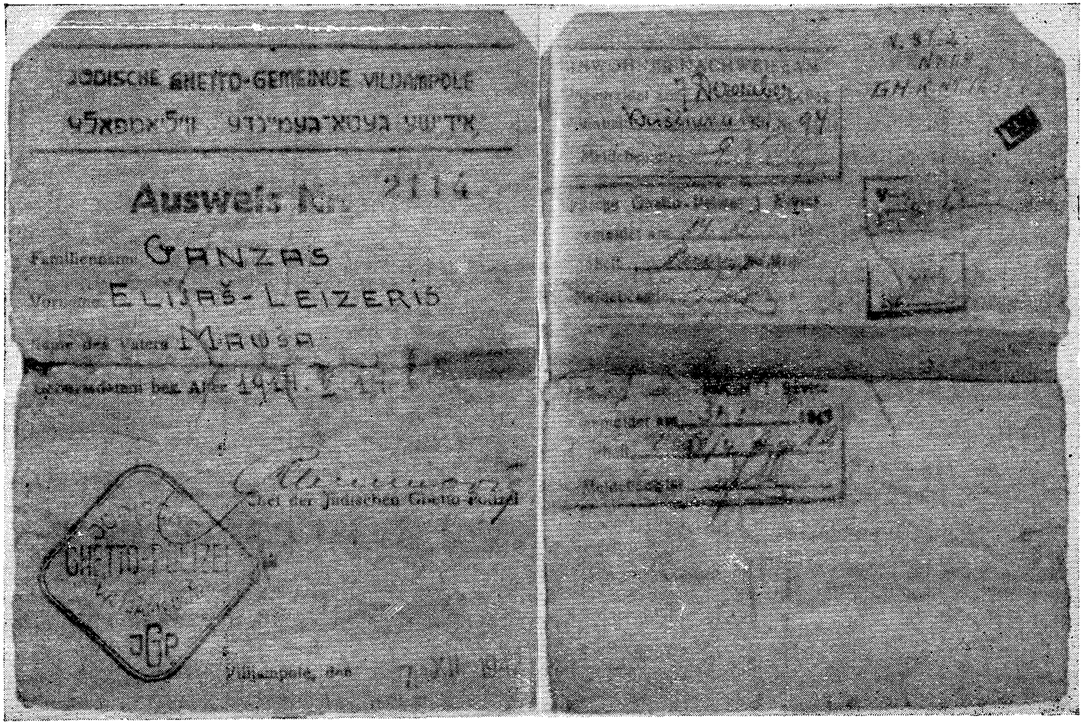
JÜDISCHE GHETTO-GEMEINDE VILIJAMPOLE
אידישע געטאָ־געמיינדע ווילאַמפּאָל
Ausweis Nr. 2114
Familienname GANZAS
Vorname ELIJAŠ-LEIZERIS
Name des Vaters MAUŠA
Chef der Jüdischen Ghetto-Polizei
GHETTO-POLIZEI
JGP
Vilijampole, den

אַ געטאָ־פּאַס, אַרויסגעגעבן דורך דער ייד. געטאָ־פּאָליציי
אויף דער אַנדער זייט: פּאָליצייאישע איינמעלדונגען א.א. אָפּצייכענונגען

אלע באַשטימונגען מצד דער מעדיצינישער קאָמיסיע, ווי אַ שטייגער, אורלויבן, ענדערונגען אין דער וועכנטלעכער צאָל אַרבעטס=טעג פונעם אַרבעטס=פליכטיקן א. א. וו. פלעגן, ווי געזאָגט, אַריבערגעשיקט ווערן אין קאַדאַסטער=אָפּט., כדי די דאָזיקע באַשטימונגען זאָל ווערן אָפּגעמערקט אין די קאַדאַסטער=ביכער.

ניט געקוקט אויף אַלע נעגאַטיווע מאָמענטן אין דער טעטיקייט פון דער מעדיצינישער קאָמיסיע, האָט זי דאָך אויסגעפירט א מער=ווייניקער פּאָזיטיווע ראָלע אויפן געביט פון שיצן דאָס געזונט פון דער אַרבעטנדיקער געטאָ=באַפעלקערונג, וואָס האָט ביי דער צוואַנגס=אַרבעט אָוועקגעפּטרט די פיזישע כוחות.

אין דער מעדיצינישער קאָמיסיע זיינען געווען טעטיק פאָלגנדיקע דאָקטוירים: דר. נאָכומאָווסקי, דר. ווינדסבערג (ביידע באַפרייט געוואָרן אין דאַכאַו); דר. גילדע, דר. פרידמאַן, דר. לעוויטאַן (אַלע אומגעקומען בעת דער ליקווידאַציע פון געטאָ) א. א.

אַחוץ דער אויבנדערמאָנטער מעדיצינישער קאָמיסיע איז ביים אַרבעטס=אַמט אויך געווען טעטיק אַ סאַניטעט=דינסט, וואָס פלעגט זיך באַשעפטיקן מיט אָרגאַניזירן מעדיצינישע פונקטן אויף די אַרבעטס=שטעלעס, ווי למשל, אויפן אַעראָדראָם און אין די גרעסערע אַרבעטס=בריגאַדעס אין שטאָט. אין אַזאַ גרעסערער אַרבעטס=שטעלע פלעגט צוזאַמען מיט די אַרבעטנדיקע שטענדיק מיטגיין אַ דאָקטאָר, כדי צו געבן מעדיצינישע הילף בעת אַן אומגליקספאַל א. א. וו. בראש פון סאַניטעט=דינסט זיינען געשטאַנען: דר. גאָלדבערג (באַפרייט געוואָרן דורכן אַוועקגיין פון געטאָ); דר. ה. פינקעלשטיין (באַפרייט געוואָרן אין דאַכאַו) א. א.

ח) אָפּט. פאַר סאָציאַלער הילף

הגם אין געטאָ איז געווען אַ סאָציאַלער אַמט, וואָס האָט געהאַט צו אָרדנען די פראַגע פון סאָציאַלער הילף פאַר די נויטבאַדערפטיקע עלעמענטן, איז אויך ביים אַרבעטס=אַמט געווען אַ ספּעציעלע אָפּט. פאַר סאָציאַלער הילף. אינדערצייט, ווען דאָס סאָציאַל=אַמט האָט געהאַט צו העלפן אַלע אומבאַמיטלטע געטאָ=יידן, אומאָפּהענגיק פון דעם, צי זיי אַרבעטן יאָ אָדער ניט, האָט די סאָציאַלע אָפּטיילונג ביים אַרבעטס=אַמט געזאָרגט נאָר וועגן די אומבאַמיטלטע אַרבעטס=פליכטיקע, בפרט וועגן די נויטבאַדערפטיקע אַעראָדראָם=אַרבעטער.

ס'איז שוין מערערע מאָל באַטאָנט געוואָרן, אַז אויפן אַעראָדראָם האָבן בעיקר געאַרבעט די אומבאַמיטלטע געטאָ=יידן. חוצדעם, וואָס זיי זיינען געווען באַשעפטיקט ביי זייער שווערע אַרבעטן, איז זייער מאַטעריעלע לאַגע געווען אַ קלאָגעדיקע. פאַר די דאָזיקע מענטשן פלעגט די סאָציאַלע אָפּטיילונג ביים

אַרבעטס־אַמט זען צו פאַרשאַפן אַ שטיקל בגד, אַ פּאָר האָלץ־שיך, אַ ביסל שפּייז־פּראָדוקטן, אַ בינטל האָלץ א. א. וו.

קיין גרעסערע ממשות'דיקע אויפטוען האָט די סאָציאַלע אָפּטיילונג ניט געלייסטעט, ווייל אירע רעסורסן זיינען געווען באַגרענעצטע. די דאָזיקע אָפּט. פלעגט זיך אויך פאַרנעמען מיטן אויספּועלן שטיצע פאַר די נויטבאַדערפטיקע אַרבעטס־מענטשן מצד דעם אַלגעמיינעם סאָציאַלן אַמט, ווענעמס מעגלעכקייטן אויפן געביט פון סאָציאַלער הילף זיינען געווען פיל גרעסערע, ווי אירע אייגענע.

ווען די עקאָנאָמישע לאַגע אין געטאָ האָט, בשייכות מיטן וווקס פון דער צאָל ייד. אַרבעטער אין די שטאָט־בריגאַדעס אויפן חשבון פון דער ייד. אַרבעט אויפן אַעראָדראָם, גענומען ווערן אַלץ מער סטאַבילער, איז דער באַדייט פון סאָציאַלער הילף אין געטאָ־לעבן שטאַרק געפאַלן. די מעגלעכקייטן זיך אַדורכצושלאָגן מיט דער חיונה זיינען דאַן געוואָרן שטאַרק פאַרגרעסערט, און דאָס האָט גורם־געווען אַ פאַרקלענערונג פון דער צאָל מענטשן, אָנגעוויזענע אויף תמיכה. ווען מ'האָט אָנגעהויבן אַריבערצופירן יידן אין די אַרבעטס־לאַגערן, איז ווידער־אַמאָל אַקטואַליזירט געוואָרן די פראַגע פון סאָציאַלער אונטערשטיצונג פאַר די נויטבאַדערפטיקע לאַגער־יידן.

אַלע באַשטעלונגען מצד דער סאָציאַלער אָפּט. ביים אַרבעטס־אַמט־פלעגן אויסגעפאַרטיקט ווערן אין די קליינע געטאָ־וואַרשטאַטן, וואָס האָבן אויסשליסלעך געאַרבעט פאַר דער באַפעלקערונג אין געטאָ און אין די לאַגערן.

אָנגעפירט מיט דער אָפּט. פאַר סאָציאַלער הילף האָבן: אינזש. באַרנמאַן (געוו. וויצע־לייטער פון אַרבעטס־אַמט) און ג. מאַרקאָווסקי (פריער געווען אין אַנדערע אַרבעטס־אַמט־אָפּט., שפּעטער־צו אַריבערגעפירט געוואָרן אין די גרויסע געטאָ־וואַרשטאַטן).

ט) געטאָ־טויערן

דער פאַרקער צווישן געטאָ און דער אויסערלעכער וועלט פלעגט פאָרקומען דורך ספּעציעל־אויפגעבויטע געטאָ־טויערן. לכתחילה זיינען געווען צוויי געטאָ־טויערן: איינער אין ראַיאָן פון אַלטן טייל סלאָבאָדקע (ווינקל קריקשטשוקאַיטשיאָ און איירעגאָלער גאַסן), און דער צווייטער אינעם נייעם ראַיאָן פון סלאָבאָדקער פאַרשטאָט (ווינקל וואַרניו און פאַנעריו גאַסן). דער הויפּט־פאַרקער פלעגט אָבער פאָרקומען דורכן ערשטן געטאָ־טויער. זינט דעצעמבער 1943, ווען יידן האָבן געמוזט פאַרלאָזן דעם ראַיאָן פון אַלט־סלאָבאָדקע, איז דער פאַרקער צווישן געטאָ און שטאָט פאָרגעקומען נאָר דורכן טויער אויף וואַרניו גאַס.

אחוץ די גרויסע געטאָ=טויערן, האָט דאס געטאָ אין די ערשטע יארן אויך פאַרמאגט אַ פּאָר קלענערע אַרויסגענג צו דער „פּרייער" וועלט. מיט די דאָזיקע „טויערלעך" פלעגן זיך באַנוצן די פּאָסטנס מצד דער געטאָ=באַוואַכונג און אויך איינצלנע ייד. אַרבעטס=בריגאַדעס, וואָס האָבן געאַרבעט בשכנות פון די קליינע אַרויסגענג. אינעם אַלגעמיינעם פאַרקער צווישן געטאָ און שטאט האָבן אָט די קליינע טויערלעך קיין קענטיקן ארט ניט פאַרנומען.

ביי די געטאָ=טויערן פלעגן שטענדיק שטיין וואַך=פּאָסטנס מצד דער געטאָ=באַוואַכונג. במשך דעם 3=יאָריקן געטאָ=קיום האָבן אַרום געטאָ=צוים און אויך ביי די געטאָ=טויערן געהאַט געהאַלטן וואַך: דייטשע פּאָליציסטן, נ.ס.ק.ק.=לייט, ליטווישע פּאַרטיזאַנער און פּאָליציסטן, אונגאַרישע ס.ס.=לייט. און גאר צום סוף, בעת דער געטאָ=ליקווידאַציע, לעטישע ס.ס.=מענער צוזאַמען מיט געשטאַפּאָ=לייט. איטלעכע געטאָ=באַוואַכונג האָט זיך געהאַט אירע „אַרבעטס=מעטאָדן", וואָס האָבן אין טאג=טעגלעכן לעבן פונעם געטאָ=ייד געהאַט א ביז=גאר גרויסע באַדייטונג.

צוזאַמען מיט די פּאָסטנס פון דער געטאָ=באַוואַכונג *) פלעגן ביי די געטאָ=טויערן אויך זיין פארטראטן פונקציאָנערן פון דער ייד. געטאָ=פּאָליציי און פון אַרבעטס=אַמט. אָפיציעל איז די פליכט פון די ייד. פּאָליציסטן און פון די אַרבעטס=אַמט=אָנגעשטעלטע געווען באַהילפיק=צו=זיין ביים אַרויסלאָזן אינדערפרי די ייד. אַרבעטער אין שטאט צו דער אַרבעט און פאַרנאַכט — ביי זייער צוריקקער פון שטאט אין געטאָ. פאַקטיש האָבן זיי אָבער, ווי מיר וועלן זען, חוצדעם אויך אויסגעפירט גאַנץ אַנדערע פונקציעס.

אויפן עראָדראָם און אין די פאַרשיידענע שטאט=בריגאַדעס האָבן געהאַט געאַרבעט אַ זעקס=זיבן טויזנט ייד. מענער און פרויען. שוין אַזייגער 5 פארטאג פלעגן די אַרבעטנדיקע אין שטאט זיך נעמען קלייבן אויפן זאַמל=פּלאַץ ביים געטאָ=טויער, זיך גרופּירנדיק לויט די באַזונדערע בריגאַדעס אין שטאט און לויט די קאָלאָנעס אויפן עראָדראָם. אין די דאָזיקע שעה'ן פלעגן נעמען אָנקומען צום געטאָ=טויער פארשטייער פון די אַרבעטס=שטעלעס צוזאַמען מיט מיליטער=פּאָסטנס, כדי אָפּצופירן די יידן צו דער אַרבעט.

דער אָפּמאַרש פון די אַרבעטנדיקע, וועלכע האָבן געהאַט געאַרבעט אין צענדליקער פאַרשיידענע אַרבעטס=פּלעצער, פלעגט מוזן פאָרקומען לערך אין אַ שעה צייט. דאָס האָט געפאָדערט מצד די ייד. פונקציאָנערן ביים געטאָ=טויער אַ סך אָרגאַניזאַטאָרישע אַרבעט: אויסשטעלן די מענטשן אין רייען, גרופּירט לויט זייערע אַרבעטס=שטעלעס, ציילן די מענטשן פאַרן דורכגיין דעם געטאָ=טויער, כדי צו קענען צושטעלן די מאַכט=אָרגאַנען דעם טעגלעכן באַריכט פון דער צאָל אַר=

---

*) אַחוץ דער תקופה פון דעפּאָרטאַציע און ליקווידאַציע פון געטאָ.

בעטנדיקע געטאָ=יידן און על=כולם — זען אויף אן אָרט צו רעקרוטירן די כמעט טאָג=איין, טאָג=אויס פעלנדיקע צאָל מענטשן פאַרן אעראָדראָם א. א. שווערע אַרבעטס=שטעלעס. דאס אַלץ האָבן געהאַט צו אָרדנען די ייד. באַאַמטע פון געטאָ=טויער.

ווי עכטע שקלאַפן פלעגן די יידן מיט אַנטבלויזטע קעפּ מוזן אין גרויס אייִלעגיש אַדורכגיין דאס געטאָ=טויער. דערביי פלעגן די נאַציס לאָזן פאַלן אויפן אַדרעס פון די יידן ניט נאָר זידל=ווערטער און באַליידיקנדיקע אויסדרוקן פונעם היטלערישן לעקסיקאָן, נאָר ניט זעלטן פלעגן זיי אויף ייד: גופים לאָזן אין גאַנג זייערע נאַגייקעס, זייערע ביקסן=פּריקלאַדן א. א. וו.

אָבער ניט נאָר די נאַציס אַליין האָבן ביים געטאָ=טויער געהאַט געוויזן זייער אכזריות׳דיקע באַנעמונג מיט די יידן. צו אונדזער גרויסער חרפּה מוז מען קאָנסטאַטירן, אַז אויך אייניקע העברעע ייד. געטאָ=באַאַמטע, ווי אַ שטייגער, דער שעף פון די ייד. פּאָליציסטן ביים געטאָ=טויער ט. אַ ר נ ש ט אַ ם, דער לייטער פון מאָבּיליזאַציע=און שטראָף=אָפּט. פּ. מ אַ ר ג אָ ל י ס, דער לייטער פון אעראָדראָם=אָפּט. וו. ל ו ר י ע א. א. פלעגן זייער אָפט ווייזן די דייטשן, אַז אויך זיי קענען זיין שטרענג לגבי די יידן...

די דאָזיקע מנוול׳דיקע האַנדלונג מצד די ייד. „געטאָ=מאַכטהאָבער“ האָט די יידן פיל=מער וויי=געטאָן, ווי די ברוטאַלע באַנעמונג צו זיי מצד די נאַציס. די שענדלעכע סצענעס, ווי אַזוי איין ייד מיט געלע לאַטעס שלאָגט אָדער זידלט אַ צווייטן ייד, אויך מיט געלע לאַטעס, פלעגן מאַכן אַ דערשיטערנדיקן און פּיינלעכן איינדרוק, און זיי פלעגן אַן איבעריקן מאָל אילוסטרירן די אויסערסט=שפּלדיקע לאַגע פונעם פשוטן געטאָ=ייד.

פאַרנאַכט, ווען ס׳פלעגן נעמען צוריקקערן אין געטאָ די ייד. אַרבעטנדיקע אין שטאָט, פלעגט ביים געטאָ=טויער ווידער ווערן דער אמתער יריד. ערשטנס, פלעגט מען דאַרפן ציילן די צוריקגעקערטע יידן פון דער אַרבעט, צי עמיצער פון זיי איז ניט געבליבן אין שטאָט; צווייטנס, פלעגט דאן פאָרקומען אַ קאָנטראָל, צי יידן טראָגן ניט אַריין אין געטאָ קיין ראַציאָנירטע שפּייז=פּראָדוקטן, וואָס זיי האָבן אויף אן אומלעגאַלן אופן זיך איינגעשאַפט ביי דער אַרבעט. די קאָנטראָליאָרן פלעגן ס׳רוב זיין דייטשע פּאָסטנס פון דער געטאָ=באַוואַכונג *), און די קאָנפיסקירטע פּראָדוקטן פלעגן אַריבערגיין אין זייער רשות.

די ייד. פונקציאָנערן ביי די געטאָ=טויערן זיינען געווען זייער ענערגישע יונגעלייט, און זיי פלעגן אפילו מיט די שטרענגסטע קאָנטראָליאָרן איינשטעלן

*) אַ לענגערע צייט זיינען דערביי אויך געווען באַשעפטיקט ליטווישע פּאָליציסטן אָדער פּאַרטיזאַנער.

אַזעלכע קאָמערציעלע באַציאונגען, אַז פאַרן פּרייז פון אויסקויף־געלט זאָלן ייִדן קענען בשלום אַריינטראָגן זייערע איינגעקויפטע פּראָדוקטן. אַן ענלעכע לאַגע פלעגט אויך זיין אינדערפרי, ווען גייענדיק צו דער אַרבעט פלעגן ייִדן אַרויס־טראָגן פון געטאָ פאַרשיידענע קענגשטאַנדן צו רעאַליזירן אין שטאָט ביי קריסטן. אויך דאַן פלעגט נויטיק זיין, אַז די פּאָסטנס ביים געטאָ־טויער זאָלן ניט רעווידירן די ייִדן, וועלכע זיינען „טריף"...

די דאָזיקע ייִד. באַאַמטע, וועלכע פלעגן פאַרמיטלען מיט די פּאָסטנס פון געטאָ־טויער, פלעגן פון אָט די איינגאַרטיקע „טראַנזאַקציעס" מאַכן גלענצנ־דיקע געשעפטן. אייניקע פון זיי זיינען טאַקע דערפון נתעשר־געוואָרן און האָבן געהאַט געלעבט אין אַזאַ מאַטעריעלן ווילטאָג, וואָס זיי האָבן געווים קיינמאָל אפילו אין חלום ניט געהאַט געזען... פאַרן געטאָ איז אָבער זייער פאַרמיטלע־רישע טעטיקייט מיט די פּאָסטנס פון געטאָ־טויער געווען אַ זייער נוציקע, ווייל אַדאַנק דעם האָבן טויזנטער ייִדן טאָג־טעגלעך געקענט אַריינטראָגן אין געטאָ שפּייז־פּראָדוקטן. דאָס געטאָ איז דעריבער ניט געווען אַנגעוויזן אויף דער הונגער־ראַציאָן פון דער אָפיציעלער פאַרפלעגונג פאַר דער ייִד. באַפעלקערונג.

אמת, אַ היפּשער סכום שפּייז־פּראָדוקטן פלעגט דאָך טאָג־איין, טאָג־אויס קאָנפיסקירט ווערן ביים געטאָ־טויער, אָבער לגבי דעם סכום אַריינגעטראָגענע פּראָדוקטן איז עס, פאַרהעלטנישמעסיק, געווען ניט צו גרויס. שלעכט פלעגט זיין אין דעם פאַל, ווען צום געטאָ־טויער פלעגט בעת דער קאָנטראָל פלוצלונג אָנקומען אַ פאַרשטייער פון שטאָט־קאָמיסאַריאַט אָדער פון געשטאַפּאָ, און די קאָנטראָ־ליאָרן פלעגן מוזן אַרויסווייזן זייער שטרענגקייט. דאַן פלעגט מען ניט נאָר קאָנ־פיסקירן די פּראָדוקטן, נאָר די שולדיקע פלעגן ווערן באַשטראָפט מיט שמייז, מיט תפיסה א. א. וו. דאָס האָט אָבער קיינעם ניט אָפּגעשראָקן אויף מאָרגן ווידער אַריינצוטראָגן אין געטאָ איינגעקויפטע לעבנסמיטל.

ווען אין געטאָ איז אַנטשטאַנען די באַוועגונג ביי דער יוגנט אַוועקצוגיין צו די פּאַרטיזאַנער, האָבן די ייִד. פונקציאָנערן ביים געטאָ־טויער זייער פיל מיטגע־האָלפן ביים אַרויסשיקן די מענטשן פון געטאָ, ביים אַריינטראָגן אין געטאָ געווער א. א. וו. דורך פאַרשיידענע איינפאַלן פלעגן זיי די פּאָסטנס פאַרדרייען די קעפּ, און ס'איז אין דעם פּרט קיינמאָל ניט געקומען צו קיין דורכפאַל. אויך דאָס אַרויס־טראָגן די קינדער פון געטאָ און זיי אָפּגעבן צו קריסטלעכע משפּחות אין שטאָט אָדער אין דאָרף וואָלט כמעט ניט מעגלעך געווען אָן דער פאַרמיטלונג פון די ייִדן, וואָס האָבן געאַרבעט ביים געטאָ־טויער.

ס'איז דעריבער פאַרשטענדלעך, פאַרוואָס דאָס געטאָ-טויער האָט געשפּילט אַזאַ וויכטיקע ראָלע אין לעבן פונעם געטאָ-ייד, און פאַרוואָס עס האָט פאַרנומען אַזאַ קענטיקן אָרט אין דער פאָלקלאָר-שאַפונג פון געטאָ. טאַקע דערפאַר זיינען די פאָלקס-לידער און פאָלקס-ווערטלעך וועגן געטאָ-טויער געווען זייער פּאָפּולער ביי דער געטאָ-באַפעלקערונג.

מצד דעם אַרבעטס-אַמט האָט מיט דער אַרבעט ביי די געטאָ-טויערן אָנגעפירט: גאַטקין (אַ דייטשער ייד. באַפרייט געוואָרן אין דאַכאַו) און יאַנקל ווערבאָווסקי (ער איז געווען דער „רוח-החיים" פון די ייד. פונקציאָנערן ביים געטאָ-טויער און האָט דאָרט געשפּילט די וויכטיקסטע ראָלע ביי די אַלע אויבנדערמאָנטע ענינים. האָט זיך געראַטעוועט אין אַ מאַלינע אין די טעג פון דער דעפּאָרטאַציע); אחוץ זיי זיינען געווען טעטיק: י. טאַרקאָ (אַ פּוילישער ייד. פריי געוואָרן אין דאַכאַו); ש. שוואַרץ (אומגעקומען בעת דער געטאָ-ליקווידאַציע); ז. שאַליטאַן (באַפרייט געוואָרן אין דאַכאַו); י. לוריע (אומגעקומען אין געטאָ בעת דער ליקווידאַציע) א. א.

אַלס שעף פון די ייד. פּאָליציסטן ביי די געטאָ-טויערן איז געווען אַרנשטאַם.*) אַלע אַנדערע העכערע פּאָליציי-פונקציאָנערן ביי די געטאָ-טויערן ווי אַראַנאָווסקי, כוואָלעס, זשופּאָוויטש א. א. זיינען דערשאָסן געוואָרן אויפן 9-טן פּאַרט בעתן אַרעסט פון דער געטאָ-פּאָליציי. אַ לענגערע צייט זיינען ביי די געטאָ-טויערן געווען טעטיק אַלס פּאָליציסטן: אַלעקסאַנדראָוויטש (פריי געוואָרן אין דאַכאַו); פּערקול (באַפרייט געוואָרן דורכן אַוועקגיין פון געטאָ); איסערלים (אומגעקומען ביי אַ קריסט אין פּראָווינץ); לעווענשטיין (פריי געוואָרן אין דאַכאַו. אַלס קאַפּאָ זייער שלעכט זיך באַגאַנגען מיט די קאַצעטלער); סלאָנימסקי (באַפרייט געוואָרן אין דאַכאַו) און פיל אַנדערע.

* *
*

נאָכן אדורכפירן אַ קווערשניט פון דער סטרוקטור און גרונט-טעטיקייט פון די באַזונדערע אַרבעטס-אַמט-אָפּט. איז נויטיק צוצוגעבן, אַז אין דער אַנטוויקלונגס-געשיכטע פונעם ייד. אַרבעטס-אַמט **) דאַרפן מען אונטערשיידן פאָלגנדיקע עטאַפּן:

א) זינט דער גרינדונג פון געטאָ אין אויגוסט 1941 ביזן ערב-פרילינג 1942 פלעגט דאָס ייד. אַרבעטס-אַמט די אויפטראַגן צוצושטעלן ייד. אַרבעטס-קרעפטן

*) ז. „גרינדונג פון „אָרדנונג-דינסט".

** אָפיציעל געהייסן:
Jüdische Arbeitseinsatzstelle Gheto-Gemeinde Vilijampole

באַקומען מצד דעם דייטשן אַרבעטס־אַמט אין קאָוונע דורך דער פאַרמיטלונג פון רעפערענטור פאַר געטאָ־ענינים ביים שטאַט־קאָמיסאַריאַט.

ב) נאכדעם, ווי אין פריילינג 1942 איז אין געטאָ געגרינדעט געוואָרן אַ פיליאַלע פון דייטשן אַרבעטס־אַמט אין קאָוונע, פלעגט דאָס ייִד. אַרבעטס־אַמט די באַשטעלונגען אויף ייִד. אַרבעטס־כוחות באַקומען דירעקט פונעם דייטשן אַרבעטס־אַמט אין געטאָ.

דאָס דייטשע אַרבעטס־אַמט אין געטאָ פלעגט דעם ייִד. אַרבעטס־אַמט געבן נאָר די אַלגעמיינע אויפטראַגן צוזושטעלן אַרבעטס־קרעפטן. די נאָמינעלע באַשטימונגען און דאָס אַרויסגעבן אַרבעטס־קאַרטעס האָבן געהערט צו דער קאָמפּעטענץ פונעם ייִד. אַרבעטס־אַמט. אזא מצב האָט אנגעהאַלטן ביזן הארבסט 1943, ווען דאָס געטאָ איז אַרויס פון דער אַפּוטרופסות פון שטאַט־קאָמיסאַריאַט און איז אַריבער אין רשות פון געקעז.

במשך די אַנדערהאַלבן יאָר פון פרילינג 1942 ביזן הארבסט 1943 איז בראש פון דייטשן אַרבעטס־אַמט געשטאַנען ס. א.־ שטורמפירער הערמאַן, וואָס האָט, ווי געזען*), דעם געטאָ קיין צו גרויסע צרות ניט אָנגעטאָן. אומגעקערט, פאַרן פּרייז פון אפּטע און שיינע מתנות פלעגט ער זען ווי ווייט מעגלעך אנטקעגן צו קומען די ייִד. ווונטשן. זיין קאַדענץ איז פאַרבונדן סיי מיט דער רואיקערער הפסקה אין געטאָ־לעבן אין פרט פון אַקציעס א. א. גזירות, סיי מיט דער „געטאָ־פּראָספּעריטי", ווען דער עקאָנאָמישער מצב איז צוליב כמה טעמים געווען דערטרעגלעך.

ג) ווען דאָס געטאָ איז אין נאָוועמבער 1943 פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ קאַצעט, האָט געקע באַשטימט דעם ס. ס.־שאַרפירער א ו ע ר **) אַלס לייטער פון דייטשן אַרבעטס־אַמט. די פונקציעס פון ייִד. אַרבעטס־אַמט זיינען דאַן געוואָרן נאָך מער איינגעשרומפּטער, ווי אין די צייטן פון הערמאַן.

ד) נאָך דער ליקווידאַציע פון עלטעסטן־ראַט און פון דער ייִד. „געטאָ־אויטאָנאָמיע" זיינען געשלאָסן געוואָרן כמעט אַלע ייִד. געטאָ־מוסדות און בתוכם אויך דאָס ייִד. אַרבעטס־אַמט. די אַנפירנדיקע פונקציאָנערן פון ייִד. אַרבעטס־אַמט מיט אייניקע מיטאַרבעטער זיינען דאַן אַריבערגעפירט געוואָרן אַלס טעכנישע אַרבעטער אין דייטשן אַרבעטס־אַמט אין געטאָ. אַזאַ מצב האָט אנגעהאַלטן ביז צו דער געטאָ־ליקווידאַציע.

---

*) ז. „פּראָבלעם פון פאַרווענדן די ייִד. אַרבעטס־קרעפטן".

**) נאָך דער באַפרייאונג פאַרמשפּט־געוואָרן דורכן אמעריקאַנער מיליטער־געריכט אין דאַכאַו צום טויט פאַר זיינע מעשים אין ארבעטס־לאַגער מילדאָרף, וואָס האָט געהערט צום קאַצעט דאַכאַו, און צוליב זיין מיטבאַטייליקונג אין דער דורכפירונג פון דער קינדער־אַקציע אין קאָוונער געטאָ.

אַלס ייד. ראַטגעבער אין דייטשן אַרבעטס־אַמט איז, ווי שוין דערמאַנט, מצד דעם עלטעסטן־ראַט געווען באַשטימט דר. יצחק ראַבינאָוויטש, וואָס האָט בימי הערמאַן פיל ביגעטראָגן לטובת דעם געטאָ. אין דער געקע־תקופה האָט ער אָבער אַרויסגעוויזן אַ פולקאָמע געהאָרכזאַמקייט לגבי געקעס פּלענער, וואָס זיינען, ווי א כלל, געשטאַנען אין אַ בולטער סתירה צו די ייד. לעבנס־אינטע־רעסן און איז אין דעם פּרט באַגאַנגען ניט ווייניק חטאים.

אחוץ דר. ראַבינאָוויטשן (באַפרייט געוואָרן אין דאכאו) זיינען אין דייטשן אַרבעטס־אמט אַלס טעכנישע מיטאַרבעטער געווען טעטיק: יוטקאָווסקי (בעת דער קינדער־אַקציע אַוועק צוזאַמען מיט זיין קינד); מעלאַמדאָוויטש (אומגעקומען אין אַ מאַלינע בעת דער געטאָ־ליקווידאַציע); מעריס, דר. שלאַפאָבערסקי (ביידע באַפרייט געוואָרן אין דאכאו); פרל טשערנאָ (אומגעקומען אין געטאָ בעת דער דעפּאָרטאַציע); פר. ש. ראַבינאָוויטש (באַפרייט געוואָרן אין אן אַרבעטס־לאַגער אין דייטשלאַנד) א. א.

ווירטשאַפטס־אַמט

גרינדונג פונעם ווירטשאַפטס־אַמט. — אַנשטאַלטן און אונטערנעמונגען פון ווירטשאַפטס־אַמט און זייערע פונקציעס ביים אָרדנען דאָס ווירטשאַפטלעכע לעבן.

איטלעך געטאָ־אַמט האָט ניט נאָר זיין געשיכטע, נאָר עס פאַרמאָגט אויך זיין „פאָרגעשיכטע“, וועגן וועלכער ס׳איז כדאי צו זאָגן כאָטש אַ פּאָר ווערטער.

שוין אין יולי 1941, ווען דער ניי־געשאַפענער ייד. קאָמיטעט האָט גענומען אָרגאַניזירן די איבערזידלונג אין געטאָ, זיינען, ווי באַקאַנט, ביים קאָמיטעט געשאַפן געוואָרן פאַרשיידענע קאָמיסיעס, וואָס האָבן געהאַט צו זאָרגן וועגן וווינונגען, טראַנספּאָרט־מיטלען, יורידישער און סאָציאַלער הילף א. א. וו. מיטן אָפּשליסן דאס געטאָ זיינען, אחוץ אַלע אַנדערע פּראָבלעמען, אויך אַקטועל געוואָרן אַ גאַנצע ריי ענינים פון ווירטשאַפטלעכן כאַראַקטער.

היות אין געטאָ האָבן יידן געדאַרפט אַליין בויען און אָרגאַניזירן פון אנהויב אָן, זיינען במשך אַ קורצער צייט אַדאַנק יידישער איניציאַטיוו געשאַפן געוואָרן פאַרשיידענע ווירטשאַפטלעכע אינסטיטוציעס, וואָס האָבן פאַרן ענטלעכן לעבן פון דער געטאָ־באַפעלקערונג געהאַט אַ וויכטיקן באַדייט. גאר גיך איז נויטיק געוואָרן צו קאָאָרדינירן די טעטיקייט פון די ניי־געשאַפענע ווירטשאַפטלעכע מוסדות. צו דעם צוועק איז ביים עלטעסטן־ראַט געשאַפן געוואָרן אַ ספּעציעלער אַמט, וואָס האָט געהאַט אַלס אויפגאַבע צו אָרדנען די ווירטשאַפטלעכע ענינים.

ווי יעדער אנדער געטאָ־אַמט, האָט אויך דאָס ווירטשאַפטס־אַמט געהאַט אַדורכגעמאַכט אַ היפּשן אנטוויקלונגס־וועג, ביז עס איז אויסגעוואַקסן צו אַ זעלבסטשטענדיקער, ברייט־פאַרצווייגטער געטאָ־אינסטיטוציע. כדי צו קענען אויספירן זיינע ווירטשאַפטלעכע פונקציעס, האָט דאָס ווירטשאַפטס־אַמט פאַרמאָגט פאָלגנדיקע אנשטאַלטן און אונטערנעמונגען:

א) קליינע געטאָ=וואַרשטאַטן, ב) טראַנספּאָרט=אָפּט., ג) עלעקטרישע אָפּט., ד) געטאָ=באָד, ה) אַפּטייק און לאַבאָראַטאָריע, ו) געטאָ=וועשעריי, ז) געטאָ=גערטנעריי און ח) בית=עולם און חברה=קדישא.

אַלס לייטער פֿון ווירטשאַפֿטס=אַמט איז די ערשטע פּאָר חדשים געווען ג ע מ ע ל י צ ק י*), שפּעטער=צו — פֿון ענדע 1941 ביז זומער 1943 — פּ אָ ט=ר ו ך (געשטאָרבן אין געטאָ) און צולעצט — אדוו. בערנשטיין**). אַלס וויצע=לייטער איז אַ געוויסע צייט געווען ה י ר ש ל ע ווי ן***). דער פּאַקטישער אָנפֿירער פֿון ווירטשאַפֿטס=אַמט איז געווען י. י אָ כ ע ל ס אָ ן (באַפֿרייט געוואָרן אין דאַכאַו).

א) קליינע געטאָ־וואַרשטאַטן

די קליינע געטאָ=וואַרשטאַטן געהערן צו די עלטסטע געטאָ=מוסדות. ייַ=גרינדעט געוואָרן זיינען זיי פֿריער. ווי די גרויסע געטאָ=וואַרשטאַטן.

נאָך אין דער תקופה פֿון דער איבערזידלונג אין געטאָ, ווען צוליבן מאַנגל אין וווינונגען האָט מען די אומבאַמיטלטע געטאָ=באַפֿעלקערונג געהאַט איינגעאָרדנט אין די רעזערוואַטן, ד. ה. גרעסערע קהל׳שע געביידעס, איז אַנטשטאַנען די נויט=ווענדיקייט צו גרינדן אַן אינסטאַנץ דורכצופֿירן אין די רעזערוואַטן קלענע=רע רעמאָנטן.

מ׳פֿרערצייט איז דאָס טעטיקייטס=פֿעלד פֿון די דאָזיקע קליינע רעמאָנט=וואַר=שטאַטן שטאַרק אויסגעוואַקסן, ווייל אויך אין פֿיל פּריוואַטע דירות האָט מען געדאַרפֿט אַדורכפֿירן רעמאָנטן. די ערשטע וויכטיקסטע אַרבעט פֿון די רעמאָנט=וואַרשטאַטן איז געווען צו ברענגען אין אָרדנונג די רוימען פֿאַר די גרויסע געטאָ=וואַרשטאַטן.

ווען נאָך דער גרויסער אַקציע איז אַ גרויסער טייל זאַכן פֿון די אַרויסגע=פֿירטע יידן אַריבער אין רשות פֿון סאָציאַל=אַמט, כדי זיי צו פֿאַרטיילן פֿאַר די אומבאַמיטלטע אַרבעטער, זיינען דאָן צו די רעמאָנט=וואַרשטאַטן צוגעקומען אויך וואַרשטאַטן פֿאַר שניידעריי, שוסטעריי, קירזשנעריי א. א. וו. בהדרגה׳דיק איז דערפֿון אַנטשטאַנען אַ קאָמבינאַט פֿון קלענערע וואַרשטאַטלעך, אין וועלכע מ׳האָט געאַרבעט פֿאַר די הצטרכותן פֿון דער געטאָ=באַפֿעלקערונג.

כדי צו באַזאָרגן די קליינע געטאָ=וואַרשטאַטן מיט די נויטיקע מאַטעריאַלן, ווי לעדער, שטאָף א. א. וו., פֿלעגט דער שטאַט=קאָמיסאַריאַט פֿון צייט=צו=צייט עפּעס צווואַרפֿן די יידן פֿון די סחורות=קאָנטינגענטן, וועלכע זיינען געווען באַ=

*) ז. „גרויסע געטאָ=וואַרשטאַטן“.

**) ז. „אָנפֿירנדיקע פּערזאָנען פֿון עלטעסטן=ראַט“.

***) ז. „פּערזאָנען, וואָס האָבן זיך מתעסק=געווען מיט דער פּאַרטיזאַנער=באַוועגונג“.

שטיכט פאַר דער ציווילער באַפעלקערונג אין שטאָט. די צרה איז אָבער באַ־שטאַנען אין דעם, וואָס דעם גרעסטן סכום בעסערע מאַטעריאַלן פלעגן די כל־ערליי העכערע ייד. געטאָ־באַאַמטע קודם־כל פאַרווענדן פאַר אייגענע צוועקן, און פאַר כל ישראל פלעגן שוין בלייבן נאָר די ברעקלעך... גרויסע שיכטן פון דער געטאָ־באַפעלקערונג האָבן צו דער דאָזיקער „פירונג" געהאַט גרויסע און באַרעכטיקטע טענות.

ווען דאָס געטאָ איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ קאַצעט, זיינען די קליינע געטאָ־וואַרשטאַטן אַריבער אין רשות פון לאַגער־קאָמענדאַנטור. אָבער אויך דאַן האָט מען דאַרפן בעיקר געאַרבעט פאַר די הצטרכותן פון געטאָ און די אַרומיקע אַרבעטס־לאַגערן, און טיילווייז אויך פאַר באַשטעלונגען מצד דער קאָמענדאַנטור גופא.

בראש פון די קליינע געטאָ־וואַרשטאַטן איז געווען ל ו ר י ע (אומגעקומען אין דאַכאַו); אַלס מיטאַרבעטער: ד. ט ר ע ג ע ר (באַפרייט געוואָרן אין דאַכאַו); וו אַ ר אַ נ ץ (אומגעקומען אין דאַכאַו); ס ר ע ב נ י צ ק י (אומגעקומען ביים אַרויסגיין אין שטאָט) א. א.

מיט די רעמאָנט־וואַרשטאַטן האָבן אָנגעפירט: ב ו נ י ם, אינזש. פ. ג אָ ל ד־ש מ י ד ט (ביידע זיך געראַטעוועט אין אַ געטאָ־מאַלינע); ס ע ג אַ ל אָ ו ו ס ק י (אומגעקומען אין דאַכאַו) א. א.

ב) טראַנספּאָרט־אָפּטיילונג

די טראַנספּאָרט־אָפּט. האָט פאַרמאָגט אין איר רשות אַ 15־10 פערד און האָט באַדינט די טראַנספּאָרט־נויטן פון די כלערליי אַנשטאַלטן, אונטערנעמונ־גען און וואַרשטאַטן.

פאַרחושכט און פאַרצרהט האָבן אין געטאָ אויסגעזען די מענטשן, און ניט קיין בעסערן איינדרוק האָבן געמאַכט די פערד מיטן גאַנצן, מ'שטיינס געזאָגט, טראַנספּאָרט־וועזן... זיך צוקוקנדיק צו דעם, ווי אַזוי אַן אויסגעדאַרטע שקאַפּע שלעפּט מיט די לעצטע כוחות דעם פול־אָנגעלאָדענעם וואָגן איבער די ניט־ברו־קירטע, זאַמדיקע געסלעך, האָט מען אינעם דאָזיקן געטאָ־בילדל געזען אַן אָפּ־שפּיגלונג פון דעם שפּלן און מורא'דיק־דערגראַדירטן לעבנס־ניוואָ פונעם געטאָ־ייד.

די טראַנספּאָרט־אָפּט. פלעגט אויך אַדורכפירן די אַסעניזאַציע־אַרבעטן. אַזוי ווי ביינאַכט איז די באַוועגונג אין געטאָ געווען פאַרבאָטן, פלעגט מען די דאָזיקע אַרבעט אַדורכפירן ביי טאָג. דאָס פלעגט נאָך מער פאַרדאַרבן די לופט אין די שוין אַזוי אויך ענגע און געדיכט־באַפעלקערטע געטאָ־געסלעך.

די פֿורן פֿון טראַנספּאָרט-אָפּט. האָבן געשפּילט אַ געוויסע ראָלע בײַם העלפֿן אַרײַנשמוגלען אין געטאָ שפּײַז-פּראָדוקטן. ווען ס'איז אַנטשטאַנען די באַוועגונג אָפּצוגעבן די קינדער בײַ קריסטן, האָט מען אַ היפּשע צאָל קינדער אַרויסגעפֿירט פֿון געטאָ מיט דער הילף פֿון די ייִד. פֿורן.

אין טראַנספּאָרט-אָפּט. זײַנען געווען טעטיק: נ ײ װ י ד ל (באַפֿרײַט אין דאַכאַו); ר אַ ב י נ אָ װ י ט ש (באַפֿרײַט געוואָרן אין דאַכאַו); מ. ב ר אַ מ ס אָ ן (אומגעקומען אין דאַכאַו) א. א.

ג) ע ל ע ק ט ר י ש ע אָ פּ ט ײ ל ו נ ג

די עלעקטרישע אָפּט. האָט געאָרדנט דעם באַנוץ פֿון עלעקטרישן שטראָם. עלעקטריש ליכט האָט די געטאָ-באַפֿעלקערונג געקענט באַנוצן נאָר אין באַשטימטע שעהן פֿון טאָג: אינאָוונט און פֿאַרטאָג.

היות אין געטאָ האָט אַלעמאָל זיך געפֿילט אַ מאַנגל אין האָלץ און, חוצדעם, פֿלעגן אין איין צימער וווינען מערערע משפּחות, האָבן ניט אַלע געקענט גלײַכצײַטיק זיך באַנוצן מיטן איין-און אײנציקן בלעכענעם אויוועלע אָדער פּליטע אויפֿצוקאָכן אַ ביסל עסן. מענטשן זײַנען דעריבער געווען געצוווּנגען צו באַנוצן דעם עלעקטרישן שטראָם אויך צום קאָכן.

אַלע עלעקט. מכשירים זײַנען אָבער, ווי באַוווּסט, קאָנפֿיסקירט געוואָרן בעת דער באַרויבונג פֿון ייִד. האָב-און גוטס. געטאָ-ייִדן פֿלעגן אויך אין דעם פֿאַל זיך געבן אַן עצה: אין ליימענע טעפּ פֿלעגט מען אינסטאַלירן פּשוטע אײַזערנע טשוועקעס אָדער בלעכענע לעפֿל, גאָפּל, צו וועלכע מ'פֿלעגט צוציִען עלעקט. שטראָם און ס'פֿלעגן זיך באַקומען גאַנצע עלעקט. „אַפּאַראַטן". אמת, פֿון אַזעלכע „געטאָ-קאָכערס" פֿלעגט דאָס טיי אָדער עסן זײַן פֿול מיט אײַזן-ראָסט א. א. גיפֿטן פֿון די מעטאַלענע חפֿצים, וואָס פֿלעגן ביסלעכווײַז שמעלצן פֿון עלעקט. שטראָם. די געטאָ-באַפֿעלקערונג האָט אָבער קיין אַנדער ברירה ניט געהאַט.

צוליבן באַנוצן אַזעלכע פּרימיטיוו-געמאַכטע עלעקט. אײַנריכטונגען, פֿלעגט דער אַזוי שוין אויך שטאַרק-באַלאַסטעטער שטראָם נאָך מער באַלאַסטעט ווערן. דאָס עלעקט. ליכט פֿלעגט דעריבער ברענען אַזוי טונקל, אַז זייער אָפּט פֿלעגט מען אפֿילו דאָס לעמפּל גופֿא קוים זען... חוצדעם פֿלעגן מחמת דעם איבערגעפֿירט ווערן די טראַנספֿאָרמאַטאָרן און גאַנצע קוואַרטאַלן פֿלעגן אַ לענגערע צײַט בלײַבן אין חושך, ביז מ'פֿלעגט ברענגען אין אָרדנונג די עלעקטרישע נעץ.

אין קאַמף קעגן דער צו-שטאַרקער באַלאַסטונג פֿון עלעקטרישן שטראָם, פֿלעגן קאָנטראָליִרן פֿון עלעקטרישער אָפּט. גיין איבער די וווינונגען קאָנפֿיסקירן די עלעקט. קאָך-מכשירים. אויך אין דעם פּרט האָט אין געטאָ-לעבן ניט

געהערשט קיין יושר: אינדערצייט, ווען די פּריווילעגירטע שיכטן פלעגן פריי באַנוצן דעם עלעקטער. שטראָם, פלעגט מען ביי פּשוטע געטאָ־יידן קאָנפיסקירן זייערע „קאָכערס״ און דורכדעם אָפּנעמען ביי זיי די מעגלעכקייט צו געניסן פון אָט דער קאָך־באַקוועמלעכקייט.

אָנגעפירט מיט דער עלעקטער. אָפּטיילונג האָט דר. ר א ז י ן (אומגעקומען אין דאכאַו); אלס מיטארבעטער זיינען געווען: ר. ס ע ג א ל (זיך באַפרייט אין דאכאַו); ב אַ ל ק י ן (אומגעקומען אין געטאָ בעת דער ליקווידאציע); א י נ ד ו ר ס ק י (פריי געוואָרן אין דאַכאַו); מ י ל ש ט י י ן (געווען פארשלעפּט קיין עסטלאנד און פון דאָרטן קיין דאכאַו, ווו געוואָרן באַפרייט) א. א.

ד) ג ע ט אָ ־ ב אָ ד

ווען די קרוב 30 טויזנט קאָוונער יידן זיינען אין יולי־אויגוסט 1941 אריבער וווינען אין געטאָ, איז לכתחילה דאָרטן ניט געווען ניט קיין באָד, ניט קיין אנדערע עפנטלעכע סאניטארע איינריכטונגען, ווי וואסער־לייטונג, קאנאליזאציע א. א. וו. די אומגעהויערע ענגשאפט אין די דירות און חוצדעם דער פאקט, וואָס יידן זיינען געווען געצוואונגען צו ארבעטן ניט נאָר די שווערסטע, נאָר אויך די סאמע שמוציקסטע ארבעט, האָט זייער שטארק אקטואליזירט די פראגע פון אויפבויען אין געטאָ אן עפנטלעכע באָד און אן אנטלויזונגס־אנשטאלט *).

מיט גרוים מי איז ערב־פרילינג 1942 דורך יידן אליין אויפגעבויט געוואָרן אַ באָד, מיט וועלכער די געטאָ־באַפעלקערונג פלעגט קענען זיך באַנוצן אייניקע טעג אין וואָך. ביים אויפהאלטן דעם סאניטאר־היגיענישן מצב איז געטאָ כאָטש אויף אַ מינימאלן ניוואָ האָט די באָד פיל בייגעטראָגן.

ביי דער געלעגנהייט איז כדאי איבערצוגעבן, אַז ווען אלע געטאָ־הייזער זיינען בעת דער ליקווידאציע געוואָרן אויפגעריסן און פארברענט, איז צוליב אומפאר־שטענדלעכע סיבות די געביידע פון געטאָ־באָד געבליבן ניט צעשטערט, און אין אַ באַהעלטעניש, וואָס איז געווען איינגעאָרדנט אין באָד, זיינען ניצול־געוואָרן איי־ניקע יידן.

מיט דער באָד האָט פארוואלטעט ע פּ ש ט י י ן (זיך געראטעוועט בעת דער געטאָ־דעפּאָרטאציע) א. א.

ה) א פּ ט י י ק א ו ן ל אַ ב אָ ר אַ ט אָ ר י ע

אַראַנק ייד. אָנשטרענגונגען איז אין געטאָ געשאפן געוואָרן אן אפּטייק, ווו מ׳האָט פאר געלט געקענט באַקומען פארשיידענע מעדיקאמענטן.

*) ז. „געזונטהייטס־אמט״.

אַ טייל פשוטערע מעדיקאַמענטן פלעגט די אַפטייק פון צייט־צו־צייט באַקו־מען אין שטאָט צו אָפיציעלע פרייזן. די טייערע פלעגט זי מוזן זיך איינשאַפן צו ספעקולאַטיווע פרייזן אויף אַן אומלעגאַלן וועג.

די אָרעמע געטאָ־יידן פלעגן דורך דער פאַרמיטלונג פון סאָציאַל־אַמט באַקו־מען רפואות אומזיסט.

אויך אין פּרט פון באַקומען מעדיקאַמענטן איז אָנגעגאַנגען דער „פרינציפּ" פון פּראָטעקציאָניזם: די בעסערע מעדיקאַמענטן פלעגן זיין צוטריטלעך בעיקר פאַר די געטאָ־יחסנים, און פאַר אַ געוויינלעכן בשר־ודם איז געווען גאָר ניט פון די לייכטע זאַכן צוצוקומען צו אַן אויסלענדישן מעדיציניש פּרעפּאַראַט.

אַחוץ דער אַפטייק האָט אויך עקזיסטירט אַ לאַבּאָראַטאָריע צו מאַכן פאַרשיי־דענע מעדיציניש אַנאַליזן. מיט דער דאָזיקער לאַבאָראַטאָריע פלעגט זיך באַנוצן סיי דער שפּיטאָל, סיי די אַלגעמיינע געטאָ־באַפעלקערונג.

מיט דער אַפטייק האָט אָנגעפירט ס ר ע ב ני צ קי (אומגעבראַכט דורך געשטאַפּאָ ביים אויסבאַהאַלטן זיך אין שטאָט); מיט דער לאַבּאָראַטאָריע — דר. ש מ י ד ט (באַפרייט געוואָרן אין דאַכאַו). אין אַפטייק האָבן געאַרבעט: ל ע ווי ן (אומגעקומען בעת דער געטאָ־דעפּאָרטאַציע); ס ע ג אַ ל ס אָ ן (פריי געוואָרן אין דאַכאַו), פר. ק אַ ד ו ש י ן (זיך געראַטעוועט אין פּראָווינץ) א. א.

ו) געטאָ־וועשערײַ

די געטאָ־וועשעריי איז געגרינדעט געוואָרן מיטן ציל צו באַדינען די באַפעל־קערונג מיטן וואַשן וועש. אין דער דאָזיקער וועשעריי זיינען געווען באַשעפטיקט עטלעכע צענדליק ייד. פרויען.

פאַרמעל האָט עס געהייסן, אַז די געטאָ־באַפעלקערונג קען זיך פריי באַנוצן מיט דער דאָזיקער וועשעריי. פאַקטיש האָבן אָבער מיטן דאָזיקן געטאָ־אַנשטאַלט זיך אויסגענוצט בעיקר די העכערע באַאַמטע פון ייד. געטאָ־אַפּאַראַט.

4־5 וואָכן פלעגט געדויערן, ביז אַ געוויינלעכער געטאָ־ייד פלעגט קענען אָפּ־נעמען זיין ביסל וועש, וואָס ער פלעגט אָפּגעבן צום וואַשן. שוין צוליב דעם פאַקט אַליין, וואָס אַזעלכע יידן האָבן ס׳רוב ניט געהאַט אַזוי פיל וועש, זיי זאָלן קענען זיך דערלויבן אַזאַ לאַנגע צייט צו וואַרטן, האָט די וועשעריי פאַר די מערהייט געטאָ־יידן ניט געהאַט קיין פּראַקטישן ווערט.

שפּעטער־צו, ווען אַ גרעסערער סכום יידן איז אַריבערגעפירט געוואָרן אין די אַרבעטס־לאַגערן, וווּ דאָס וואַשן וועש איז געווען פאַרבונדן מיט גרויסע שוועריקייטן, האָבן לאַגער־יידן גענומען מער אויסנוצן די געטאָ־וועשעריי.

אָנגעפירט מיט דער וועשעריי האָט ס ע ל ע צ קי (אומגעקומען בעת דער געטאָ־ליקווידאַציע) א. א.

ז) געטאָ־גערטנעריי

כדי צו באַזאָרגן די געטאָ־באַפעלקערונג מיט אַ ביסל גרינס, האָט דאָס ווירטשאַפטס־אַמט פּאַרמאָגט אין זיין רשות אַ גערטנעריי פון לערך 25 העקטאַר. די גערטנעריי האָט זיך געפונען אין תחום פון געטאָ, און זי פלעגט ווערן באַאַר־בעט מיט דער הילף פון ארבעטס־פּליכטיקע פרויען.

די געטאָ־גערטנעריי פלעגט זייער זאָרגפעלטיק באַאַרבעט ווערן. דער שטאָט־קאָמיסאַריאַט, אין וועמענס רשות דאָס געטאָ האָט זיך געהאַט געפונען ביזן הארבסט 1943, האָט אפילו געפונען פאַר נויטיק אויפצובויען אין דער געטאָ־גערטנעריי מאָדערנע אינספּעקטן, כדי די העכערע באַאַמטע פון שטאָט־קאָמי־סאַריאַט זאָלן במשך אַ רונדן יאָר האָבן גרינסן פון דער געטאָ־אראנזשעריי.

ביים פאַרטיילן גרינסן פון דער גערטנעריי פלעגן ווידעראַמאָל פּריווילעגירט ווערן די העכערע באַאַמטע פון געטאָ־אַפּאַראַט. די פּשוטע יידן האָבן פון דער גערטנעריי געהאַט קליינע נוצן.

אחוץ דער קהל'שער גערטנעריי, פלעגט איטלעכער געטאָ־ייד באַזונדער זיך מיען אויסצונוצן דאָס פרייע שטיקל ערד ארום זיין שטוב, כדי דאָרטן צו פאַר־פלאַנצן אַ ביסל גרינסן. אַ גוט־אויפגעפּאַסטער גאָרטן פלעגט אין פרט פון פאַר־פלעגונג האָבן אַ גרויסן באַדייט. אגב, איז נויטיק צו דערמאָנען, אַז די ערשטע צייט איז דאָס פאַרפלאַנצן די פּריוואַטע גערטנער געווען אָבליגאַטאָריש מצד דער ייד. געטאָ־אַדמיניסטראַציע, כדי דורכדעם צו לינדערן דאָס פּראָבלעם פון באַ־שפּייזונג.

מ'זאָל ניט גנבענען קיין גרינסן פון דער גערטנעריי, פלעגט זומער־צייט אַ ספּעציעלע ייד. שמירה היטן די גערטנעריי במשך אַ רונדן מעת־לעת. שפּעטער־צו איז אין געטאָ אָרגאַניזירט געוואָרן אַ יוגנט־אָרגאַניזאַציע צו היטן די גערטנער א. נ. „אשל"*).

מיט דער געטאָ־גערטנעריי האָבן אָנגעפירט: אגר. קעלזאָן**), אגר. גירשאָוויטש (באַפרייט געוואָרן אין דאַכאַו); קראָם (זיך געראַטעוועט ביי באַקאַנטע קריסטן אין פּראָווינץ); מודריק (פריי געוואָרן אין דאַכאַו); ווי־לענסקי (אומגעקומען אין אַ קאַצעט אין עסטלאַנד) א. א.

ח) בית־עולם און חברה־קדישא

סוף־יולי און אָנהויב־אויגוסט 1941, ווען אין געטאָ איז שוין געווען אריבער־געהויבן דער גרעסטער טייל קאָוונער יידן, איז אַקטועל געוואָרן די פראגע פון

*) ז. „ציוניסטישע טעטיקייט אין געטאָ".
**) ז. „גרויסע געטאָ־ווארשטאטן".

אויסטיילן אין תחום פון געטאָ אַ פּלאַץ פאַר אַ בית=עולם און גלייכצייטיק גרינדן אַ חברה=קדישא.

אויסער די נאָרמאַלע טויט=פאַלן פלעגן צו יענער צייט פאַלן פיל ייד. קרבנות מצד די נאַצי=רוצחים אָדער די ליטווישע פּאַרטיזאַנער, וועלכע פלעגן אָן שום סיבה טאָג=איין, טאָג=אויס דערשיסן מענטשן. בפרט איז געווען גרויס די צאָל ייד. הרוגים אינדערצייט פון באַרויבונג פונעם ייד. אייגנטום. די חברה=קדישא האָט דאַן געהאט גענוג אַרבעט.

סוף=יאָר 1941, ווען ס'איז געווען פאַרביי די גרויסע כוואַליע פון פאַרניכטונגס=אַקציעס, בעת וועלכע ס'איז אומגעבראַכט געוואָרן מער ווי אַ העלפט פון דער געטאָ=באַפעלקערונג, בעיקר עלטערע און פיזיש=אָפּגעשוואַכטע מענטשן, איז אין געטאָ געבליבן הויפּטזעכלעך אַ ייִנגערער און געזינטערער עלעמענט. חוצדעם איז שפּעטער=צו, ווי באַוווּסט, דאָס מאַטעריעלע לעבן געוואָרן ניט אין ערך לייכטער, ווי אין די ערשטע צייטן. צוליב דעם אַלעמען איז מיטדערצייט די צאָל טויט=פאַלן געווען, לפי=ערך, ניט צו גרויס.

אגב, איז נויטיק צוצוגעבן, אַז אַדאַנק ייד. באַמיאונגען איז אין געטאָ ניט געקומען צו קיין עפּידעמישע קראַנקייטן אין אַ ברייטערן מאַסשטאַב. יידן האָבן גאַנץ גוט געוווּסט, אַז די אויסשפּרייטונג פון אַן עפּידעמישער קראַנקייט איז עלול צו שטעלן אין סכנה דעם קיום פון געטאָ, ווייל די נאַציס וואָלטן אין אַזאַ פאַל געווען פעאיק צו פאַרניכטן סיי די קראַנקע, סיי די געזונטע מענטשן.

אויפן בית=עולם האָבן במשך דעם דריי=יאָריקן געטאָ=קיום געפונען זייער אייביקע רו אַ זיבן=אַכט הונדערט יידן. נאָכן באַפרייען קאָוונע דורך דער רויטער אַרמיי האָבן, לויט אַ פאַראָרדנונג פון דער מאַכט, דייטשע קריגס=געפאַנגענע אויסגעגראָבן אויפן געוו. געטאָ=בית=עולם עטלעכע גרעסערע מאַסן=קברים, ווו מ'האָט מקבר=געווען דאָס געביין פון די קדושים, וועלכע זיינען אומגעקומען בעת דער ליקווידאַציע פון געטאָ. דער גרעסטער טייל אומגעקומענע מענטשן איז אָבער געבליבן ליגן אונטער די חורבות פון די אויפגעריסענע און פאַרברענטע געטאָ=הייזער.

די חברה=קדישא האָט ניט געהאַט אין איר רשות קיין עגלה צו פירן די מתים צו דער קבורה. מ'פלעגט דעריבער מוזן דעם אָרון מיטן מת טראָגן אויף זיך פון זיין וווינונג ביזן בית=עולם. עלנט און נידערשלאָגן האָט אויסגעזען דאָס יידישע „לעבן“ אין געטאָ, און נאָך קלאָגעדיקער האָט אויסגעזען אַ יידישע לויה אין געטאָ...

ביי דער געלעגנהייט איז כדאי צוצוגעבן, אַז ערב=פרילינג 1946 איז אין קאָוונע געווען אַן אויסערגעוויינלעך=גרויסע פאַרפלייצונג, בעת וועלכער ס'זיינען

אומגעקומען פיל מענטשן. די ווילדע, וואָס האָט פארפלייצט גרויסע שטחים פון סלאָבאָדקע, האָט אויך פולשטענדיק צעשטערט דעם געוו. געטאָ־בית־עולם. די פארפלייצונג האָט צו יענער צייט אויך פארטרונקען אין סלאָבאָדקע אַ קינדער־היים און ס'זיינען הערביי אומגעקומען פיל קריסטלעכע קינדער. היות דאס איז געשען דעם 28־טן מערץ, ווען ס'פאלט אויס דער יאָרצייט נאָך דער קינדער־אקציע אין קאָוונער געטאָ, האָבן קאטוילישע גייסטלעכע געהאט דערקלערט אין קלויסטער, אַז די פארפלייצונג איז אַ שטראָף פון גאָט פאר די אומגעבראכטע יידישע קינדער...

אין דער חברה־קדישא זיינען געווען טעטיק: דוואָרעצקי (אומגעקומען אין אַ געטאָ־מאלינע); קאַנטאָראָוויטש (אומגעקומען אין דאַכאַו); קאַפּ־לאַן (פריי געוואָרן אין דאַכאַו) א. א.

פאַרפלעגונגס־אַמט

אָפיציעלע פאַרפלעגונג פאַר דער געטאָ־באַפעלקערונג. — מוסדות פון פאַרפלעגונגס־אַמט.

דאָס פאַרפלעגונגס־אַמט האָט געהאַט אַלס אויפגאַבע צו אָרדנען די פאַרטיילונג פון דער אָפיציעלער פאַרפלעגונג, וואָס די אָקופּאַציע־מאַכט פלעגט באַשטימען פאַר דער געטאָ־באַפעלקערונג.

כדי צו געבן אַ פאָרשטעלונג וועגן דער הונגער־באַשפּייזונג, וואָס דער נאַצירעזשים האָט געהאַט פעסטגעשטעלט פאַר די געטאָ־יידן, ברענגען מיר פאָלגנדיקע ציפער וועגן געטאָ־ראַציאָן, באַשטימט פון קאָוונער שטאָט־קאָמיסאַריאַט זומער 1942.

סכום שפּייז־פּראָדוקטן פּראָ קאָפּ און וואָך:

1. ברויט	700	גראַם
2. פלייש	125	„
3. מעל	122,5	„
4. קאַווע אָדער טיי סוראָגאַטן	75	„
5. זאַלץ	50	„

פאַר דער אַרבעטנדיקער באַפעלקערונג איז נאָך געווען פאַרויסגעזען אַ הוספה־באַשפּייזונג, וואָס איז באַשטאַנען פון פאָלגנדיקן סכום פּראָדוקטן (אויך פּראָ קאָפּ און וואָך):

1. ברויט	700	גראַם
2. פלייש	125	„
3. פעטס	20	„

הוצדעם פלעגט מען ווען־ניט־ווען פאַרטיילן פאַר יעדן געטאָ־איינוווינער צו עטלעכע קג. קאַרטאָפל, ס׳רוב צעפוילטע און ווינטער־צייט — פאַרפרוירענע.

די אויבנגעבראַכטע ציפער ריידן אַ גענוג־דייטלעכע שפּראַך וועגן דער „גרויסמוטיקייט" פונעם היטלעריזם אין פּרט פון ייד. פאַרפּלעגונג און נויטיקן זיך ניט אין קיינע קאָמענטאַרן...

אָבער אפילו דעם דאָזיקן נישטיקן סכום שפּייז פּלעגט מען דער ייד. באַפּעלקערונג ניט אָפּגעבן אין דער פולער מאָס. דער שטאָט־קאָמיסאַריאַט פּלעגט אזוי קאָמבינירן, אַז שטענדיק פּלעגט ער עפּעס פון די שפּייז־פּראָדוקטן ניט דערגעבן און בלייבן, כלומרשט, אַ בעל־חוב. די דאָזיקע „חובות" פּלעגן מצד דער מאַכט קיינמאָל ניט געדעקט ווערן, און פאַר די באַאַמטע פון שטאָט־קאָמיסאַריאַט איז עס געווען אַ מקור פון נתעשר־ווערן אויפן חשבון פון געטאָ.

ס'איז דעריבער פאַרשטענדלעך, פאַרוואָס דער געטאָ־ייד האָט געמוזט געפינען אנדערע וועגן צו פאַרשאַפן זיך שפּייז, כדי אויפצוהאַלטן דאָס ביסל חיות. אין דעם פּרט איז געבליבן נאָר איין וועג: אריינצושמוגלען אין געטאָ שפּייז־פּראָדוקטן אויף אַן אומלעגאַלן אופן.

ביי פאַרשיידענע געלעגנהייטן *) זיינען שוין מער־ווייניקער אויספירלעכער געשילדערט געוואָרן די אייגנאַרטיקע וועגן און אופנים, צו וועלכע אַ געטאָ־ייד פּלעגט זיין געצוווּנגען אָנצוקומען ביים פאַרשאַפן פאַר זיך און פאַר דער משפּחה אַ שטיקל ברויט. דער דאָזיקער קאַמף קעגן הונגער שטעלט פאָר מיט זיך איינעם פון די העראָאישע מאָמענטן אינעם טאָג־טעגלעכן לעבנס־גאַנגל פונעם געטאָ־ייד אריבערצולעבן דעם אכזריות'דיקן נאַצי־רעזשים.

ווי משונה'דיק דאָס זאָל ניט קלינגען מוז מען צוגעבן, אַז אַ טיילווייזע ענדערונג לטובה אין פּרט פון אָפיציעלער פאַרפּלעגונג איז געשען גראָד נאָכדעם, ווי דאָס געטאָ איז אין האַרבסט 1943 ארויס פון רשות פונעם - שטאָט־קאָמיסאַריאַט און איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ קאַצעט, אונטער דער אויפזיכט פון ס. ס.

ווי ס'איז שוין דערמאָנט געוואָרן, האָט דער לאַגער־קאָמענדאַנט געקע, וועלנדיק שאַפן צו זיך אַ געוויסן צוטרוי מצד די געטאָ־יידן און גלייכצייטיק צו פאַרטושן זיינע בייזוויליקע פּלענער בנוגע דעם געטאָ, געהאַט באַשטימט אַ פאַרגרעסערטע און טיילווייז אויך פאַרבעסערטע פאַרפּלעגונג פאַר די געטאָ־איינוווינער.

לויט זיין פאַראָרדנונג, האָט מען די יידן גענומען אָפּגעבן ניט נאָר די פולע שפּייז־ראַציאָן, וואָס זיי קומט אפיציעל, נאָר פון צייט־צו־צייט האָט ער אפילו געהאַט באַשטימט פאַר דער געטאָ־באַפעלקערונג געוויסע סכומים פּוטער, מאַרמעלאַד, צוקער א. א. וו. יידן האָבן אָבער גאַנץ גוט פאַרשטאַנען, אַז די פאַרבעסערטע פאַרפּלעגונג איז ניט מער ווי אַ מאַנעווער צו שאַפן ביי זיי דעם איינ־

*) ז. „פּראָבלעם פון דערנערונג אין געטאָ", „שמוגל פון שפּייז־פּראָדוקטן".

דרוק, אז די נייע געטאָ־באַלעבאַטים זיינען גאָרניט אַזוי שלעכט איינגעשטעלט בנוגע דעם געטאָ.

באַזונדערס פלעגט געקע זיך נוהג־זיין צו פאַרבעסערן די פאַרפלעגונג ערב א באַפאַרשטייענדיקער גזירה פאַרן געטאָ. דאס איז דערגאַנגען אַזוי ווייט, אז נאָכן פאַרטיילן די יידן פוטער אָדער צוקער, פלעגט מען זיך נעמען אַרומקוקן, וואָס פאַרא נייע שלעק און פורעניות ס'קומען אן פאַר די געטאָ־יידן... יידן זיינען דע־ריבער מוחל־געווען געקען זיין „בריישהאַרציקייט" אין פרט פון באַשפייזונג.

כדי ווי געהעריק אויסצופירן זיין אַרבעט, האָט דאָס פאַרפלעגונגס־אַמט פאַר־מאָגט אין זיין רשות: א) א באַזע פאַר שפייז־פּראָדוקטן, ב) פאַרטיילונגס־גע־שעפטן און ג) פלייש־יאַטקעס.

בראש פון פאַרפלעגונגס־אַמט איז כמעט די גאַנצע צייט געווען ר אַ פּ אָ־פּ אָ ר ט (אומגעקומען אין דאכאו); אַלס מיטאַרבעטער: ב ע ר נ ש ט י י ן (אומ־געקומען אין עסטלאַנד); א ו ל מ אַ ן, ל אַ פּ י ד ו ס (ביידע אומגעקומען בעת דער געטאָ־ליקווידאַציע) א. א.

* * *

א) באַזע פאַר שפייז־פּראָדוקטן

אין דער באַזע פאַר שפייז־פּראָדוקטן פלעגט אָפּגעלייגט ווערן גאָר די שפייז, וואָס פלעגט באַקומען ווערן מצד דער מאַכט צו פאַרטיילן פאַר דער געטאָ־באַפעל־קערונג. פון דער באַזע פלעגן די פּראָדוקטן איבערגעשיקט ווערן אין די באַזונ־דערע פאַרטיילונגס־געשעפטן.

מיט דער הילף פון די פורן פון טראַנספּאָרט־אָפּט. פלעגט די באַזע אָפּנעמען די פּראָדוקטן פון די שפייז־פאַרטיילונגס־שטעלעס אין שטאָט. פאַרמאַנגנדיק ווי־ניק טראַנספּאָרט־מיטלען, איז עס געווען גאַרניט פון די לייכטע זאַכן צו ברענגען די פּראָדוקטן אין געטאָ.

אחוץ דער אַלגעמיינער באַזע איז אויך געווען אַ קאַרטאָפל־באַזע, וואָס פלעגט זיין אָפן נאָר דאַן, ווען ס'פלעגט אָנקומען פאַרן געטאָ קאַרטאָפל. ווי געזאָגט, פלעגט מען פאַרן געטאָ געבן קאַרטאָפל נאָר ווען־ניט־ווען. דערצו נאָך פלעגט דער שטאָט־קאָמיסאַריאַט אויסטיילן פאַר די יידן די סאַמע ערגסטע קאַרטאָפל, פּשוט דאָס אָפּפאַל. ניט זעלטן פלעגט דער עפּוש פון די פאַרפוילטע קאַרטאָפל זיך לאָזן הערן איבערן גאַנצן געטאָ.

סוף־1941 און אנהויב־1942, ווען די פראַגע פון דערנערונג איז געווען בפועל־ממש קאַטאַסטראָפאַל, פלעגן די געטאָ־יידן זיך פרייען מיט די פאַרפרוירענע

קאַרטאָפל, ווי מיט אן אבן־טוב. שעהן־לאַנג פלעגן יידן שטיין אין דער ריי, כדי צו באַקומען דאָס ביסל קאַרטאָפל, וואו ס'איז געווען מער מיסט, ווי קאַרטאָפל...

ערשט מיט דער אַלגעמיינער פאַרבעסערונג פון דער עקאָנאָמישער לאַגע איז די מערהייט געטאָ־יידן שוין ניט געווען מער אנגעוויזן אויפן חסד פון די אָפּי־ציעלע שפּייז־צוטיילונגען, בפרט אויף קאַרטאָפל.

אין דער אַלגעמיינער באַזע האָבן געאַרבעט: קאָוואַרסקי (געשטאָרבן אין געטאָ); בייקאָוויטש (באַפרייט געוואָרן אין דאַכאַו); פּין (זיך געראַ־טעוועט צוליבן אַוועקגיין אין שטאָט); אַדוו. שינבערג*) א. א.

אין דער קאַרטאָפל־באַזע: ל. גורוויטש (אומגעקומען אין דאַכאַו); שטיינבערג (אומגעקומען בעת דער געטאָ־ליקווידאַציע) א. א.

ב) פאַרטיילונגס־געשעפטן

כדי צו פאַרטיילן דער באַפעלקערונג די אָפּיציעלע שפּייז־ראַציאָנען, זיינען אין די פאַרשיידענע געטאָ־ראַיאָנען געווען פאַרטיילונגס־געשעפטן. *)

היות אין געטאָ זיינען געווען וויניק פאַרטיילונגס־געשעפטן, פלעגט מען דאַרפן שטיין שעהן־לאַנג אין דער ריי, כדי אפּצונעמען דאָס ביסל שפּייז. אין די רייען פלעגט מען זען בעיקר קינדער און ניט קיין אַרבעטס־פליכטיקע מענטשן. אויף איינצוהאַלטן די אָרדנונג אין די רייען, פלעגן ביי די געשעפטן דעזשורירן ייד. געטאָ־פּאָליציסטן. ניט אַזוי ליכט פלעגט דעם געטאָ־ייד אנקומען אָפּצונעמען אפילו זיין הונגער־ראַציאָן.

לכתחילה פלעגט מען פאַר די שפּייז־פּראָדוקטן דאַרפן צאָלן אַ געוויסן געלט־אָפּצאָל. ווען אין געטאָ איז סוף־זומער 1942 איינגעפירט געוואָרן די „געלטלאָזע ווירטשאַפט“, פלעגט מען די אָפּיציעלע שפּייז־ראַציאָנען באַקומען אומזיסט.

מיט די פאַרטיילונגס־געשעפטן האָבן אָנגעפירט: יאָעלס (אומגעקומען נאָכן אַרויסשפּרינגען פון צוג בעת דער דעפּאָרטאַציע); ראָכלין (אומגע־קומען אין דאַכאַו); עדלשטיין (אומגעקומען אין עסטלאַנד); פענצטער (אומגעקומען בעת דער געטאָ־ליקווידאַציע) א. א.

ג) פלייש־יאַטקעס

פאַר דער געטאָ־באַפעלקערונג איז, ווי אַ כלל, געווען באַשטימט נאָר פערדן־פלייש. זעלטן־ווען פלעגט אָבער דאָס פלייש נאָך זיין אין אַזאַ צושטאַנד, מ'זאָל עס

*) ז. „עלטעסטן־ראַט“.

**) די געטאָ־באַפעלקערונג פלעגט די פאַרטיילונגס־געשעפטן אָנרופן „פּאַראַמאַ“, מיטן זעלבן נאָמען ווי די פאַרטיילונגס־געשעפטן אין שטאָט.

קענען עסן. זייער אָפּט פֿלעגט עס פּאַסירן, אַז דאָס פֿערדן־פֿלייש, וואָס מ'פֿלעגט ברענגען פֿאַרן געטאָ, פֿלעגט מען מוזן תיכף באַגראָבן, ס'זאָל ניט אויסברעכן קיין עפּידעמיע...

אין די יאַטקעס זיינען געווען באַשעפֿטיקט אַלס קצבים די ברידער טעלזאַק, רעזניק (אַלע אומגעקומען אין דאַכאַו); בליאַכער (פֿריי געוואָרן אין דאַכאַו); ליפּמאַן (זיך געראַטעוועט אין אַ געטאָ־מאַלינע) א. א.

אַלס אנגעשטעלטע: ל. יעלין**), שאַליט (אומגעקומען אין דאַכאַו) א. א.

* *
*

אויך אין די מוסדות פֿון פֿאַרפֿלעגונגס־אַמט, ווי אין אַלע אַנדערע געטאָ־אַנשטאַלטן, האָבן ניט געפֿעלט קיין מיספּרויכן א. א. אומדערלאָזבאַרע מעשים.

סיי אין די באַזעס, סיי אין די פֿאַרטיילונגס־געשעפֿטן זיינען געווען געוויסע פֿאַרברעכערישע עלעמענטן, וועלכע פֿלעגן מאַכן פֿאַרשיידענע קאָמבינאַציעס אויפֿן חשבון פֿון קהל. ס'איז אין געטאָ אויך ניט געווען קיין סוד, אז אין די דאָזיקע „אָפּעראַציעס" האָבן געהאַט אַ האַנט פֿאַראַנטוואָרטלעכע פֿונקציאָנערן פֿון פֿאַרפֿלעגונגס־אַמט.

---

*) ז. „ליקווידאַציע און דעפּאָרטאַציע פֿון געטאָ".

וווינונגס־אַמט

אָנגעווייטיקטע פראַגע פון ווין־שטח אין געטאָ. — פאַרניכטונגס־אַקציעס „לינדערן" דירות־נויט. — גרעסערע רוימונגען פון געטאָ־ראַיאָנען. — טעטיקייט פון וווינונגס־אַמט.

שוין דאַן, ווען ס'איז אין יולי 1941 פּובליקירט געוואָרן דער באַפעל מצד דער אָקופּאַציע־מאַכט צו דער קאָוונער ייד. באַפעלקערונג אַריבערצוציִין לעבן אין ניי־געשאַפענעם געטאָ אין סלאָבאָדקע, איז פאַר אַלעמען קלאָר געווען, אַז דאָס באַזעצן אַן ערך 30 טויזנט ייד. נפשות אינעם פאַרגעמערקטן געטאָ־תחום וועט זיין אַן אויסערסט־שווערע פּראָבלעם. אַלע ייד. באַמיאונגען כאָטש וויפיל־ניט־איז צו פאַרגרעסערן דעם תחום פון געטאָ האָבן אָבער ניט דערגרייכט קיין ממשות'דיקע רעזולטאַטן צוליב דער אַנטי־יידישער איינשטעלונג פון קאָוונער ליטווישן מאַגיסטראַט.

הגם דער ייד. קאָמיטעט האָט, ווי באַקאַנט, בעיקר זיך פאַרנומען מיטן אַרד־נען די ענינים פון איבערזידלונג אין געטאָ, האָבן דאָך גרויסע טיילן פון דער ייד. באַפעלקערונג, הויפּטזעכלעך די מאַטעריעל־פאַרמעגלעכע, גענומען זוכן דירות אין געטאָ־ראַיאָן, ניט וואַרטנדיק אויפן קאָמיטעט. הונדערטער משפחות האָבן אויף אַזאַ אופן זיך אַליין באַזאָרגט מיט אַ דירה אין געטאָ, אָבער די מערהייט יידן האָט געמוזט וואַרטן אויף דער צוטיילונג פון אַ וווינונג מצד דעם ייד. קאָמיטעט.

שוין צו יענער צייט האָט דאָס וווינונגס־אַמט *) געפּרוּווט אַריינטראָגן אַ שטיקל סדר אין דער אַזוי אַנגעווייטיקטער פראַגע פון דירות אין געטאָ. קודם־כל האָט מען געדאַרפט אויפנעמען דעם גאַנצן ווין־שטח אין די געטאָ־הייזער, כדי מער־ווייניקער ראַציאָנעל צו פאַרטיילן די פאַראַנענע ווין־מעגלעכקייטן.

אַחוץ די פּריוואַטע הייזער, זיינען אין געטאָ־ראַיאָן געווען עטלעכע גרויסע בלאָקן און אַ פאָר צענדליק קלענערע בלאָקלעך, וואָס זיינען די לעצטע יאָרן גע־

---

*) איִיגנטלעך איז לכתחילה עס געווען ניט קיין אמט, נאָר אַן אָפּטיילונג פון קאָמיטעט.

וואָרן אויסגעבויט פֿאַר דער קאָוונער אַרבעטנדיקער באַפֿעלקערונג. אָט די גרויסע און קליינע בלאָקן, וואָס זיינען געווען אין אַ פֿיל בעסערן צושטאַנד, ווי ס'רוב פּריוואַטע הייזלעך, זיינען גלייך פֿון אָנהויב אָן פֿאַרכאַפּט געוואָרן מצד די „העכערע“ שיכטן, וועלכע האָבן געהאַט אַ צוטריט צום קאָמיטעט בכלל און צום וווינונגס-אַמט בפֿרט.

אויך די ווייניקער-פֿאַרמעגלעכערע יידן האָבן געפּרוווט ווי-ניט-איז זיך איינצואָרדנען מיט אַ דירה. די יעניקע משפּחות, וועלכע זיינען ניט געווען ביכולת פֿאַר זיך אַליין זיך איינצושאַפֿן אַ צימער, האָבן עס געטאָן צוזאַמען מיט נאָך אַ פֿאַמיליע. די אָרעמע יידן זיינען איינגעקוואַרטירט געוואָרן אין די רעזערוואַטן. נאָך אַלעמען זיינען דאָך הונדערטער ייד. משפּחות געבליבן אָן אַ שטיקל אָפּדאַך.

צו יענער צייט איז דעריבער דאָס וווינונגס-אַמט געווען פֿאַרוואָרפֿן מיט אַרבעט ביים געפֿינען אַ מקום-מנוחה פֿאַר די אָפּדאַכלאָזע יידן. אין יענע פֿאַלן, ווען עמיצער האָט פֿאַרמאָגט מער וווין-שטח, ווי ס'איז געווען פֿעסטגעשטעלט מצד דער ייד.-געטאָ-אַדמיניסטראַציע, פֿלעגט מען אים פֿאַראָרדנען אַריינצונעמען צו זיך נאָך מענטשן. פֿלעגט ער, אָבער, מיטן גוטן ווילן ניט וועלן אויספֿירן די אָנווייזונג פֿון וווינונגס-אַמט, פֿלעגט די געטאָ-פּאָליציי עס אַדורכפֿירן אויף אַ צוואַנגס-אופֿן.

מיט גרויסע שוועריקייטן איז געלונגען אַלע געטאָ-יידן צו באַזאָרגן מיט אַ שטיקל וווין-אָרט. די ענגשאַפֿט אין ס'רוב הייזער איז געווען זייער גרויס. בייטאָג איז אין דעם פּרט נאָך געווען ווי-ניט-איז. די צרות פֿלעגט זיך אָנהויבן אינאָוונט, ווען מ'פֿלעגט דאַרפֿן פֿאַר אַלעמען שאַפֿן אַ געלעגער צו שלאָפֿן.

ווי אַזוי ס'האָט אויסגעזען אין די רעזערוואַטן, וווּ הונדערטער מענטשן האָבן זיך געוואַלגערט אויף די דילן אין ענגשאַפֿט און שמוץ, איז געווים איבעריק צו זאָגן. אין אַזאַ הקדש פֿלעגט ס'געוויין פֿון קינדער זיך אַדורכמישן מיטן קרעכצן פֿון קראַנקע און זקנים, און די קריגערייען און אַרומרייסענישן פֿלעגן אין אַזאַ מענטשן-בינשטאָק אָנהאַלטן גאַנצע 24 שעה אין מעת-לעת.

אָבער גאַר גיך האָט דער געטאָ-ייד געהאַט צו טאָן מיט פֿיל ערנסטערע פּראָבלעמען, ווי מיט דירות. די פֿאַרניכטונגס-אַקציעס, וואָס זיינען פֿאָרגעקומען אין דער ערשטער תקופֿה פֿון געטאָ-קיום, האָבן אַלע אַלטעגלעכע זאָרגן און פּלאָנענישן אַוועקגעשטעלט אין שאָטן. הגם מ'האָט דאַן ווי געהעריק נאָך ניט תופֿס-געווען די פּלאַנמעסיקייט און סיסטעמאַטישקייט פֿון דער היטלערישער פֿאַרניכטונגס-אַרבעט, איז דאָך שוין קיינעם ניט געלעגן אין קאָפּ אַזעלכע ענינים, ווי ענגשאַפֿט און אומבאַקוועמלעכקייט אין דער וווינונג. די אַרויסגעפֿירטע יידן אויף פֿאַרניכטונג האָבן גורם-געווען דערצו, ס'זאָל ווערן גערוים אין ייד. הייזער...

דעם הויכפּונקט פון שיטער־מאַכן די געטאָ־באַפעלקערונג האָט אָבער געהאַט דערגרייכט די גרויסע־אַקציע, נאָך וועלכער אין געטאָ איז געבליבן עפּעס מער ווי אַ העלפט פון דער ייִד. באַפעלקערונג, וואָס איז לכתחילה געווען אַריין אין געטאָ. במשך דריטהאַלבן מאָנאַטן זיינען פון 30 טויזנט ייִדן געבליבן אין געטאָ לערך 16 טויזנט נפשות. דאָס פּראָבלעם פון וווין־שטח איז אַזוי אַרום אומדירעקט געוואָרן געלייזט מיט דער הילף פון... געשטאַפּאָ, וואָס האָט פאַר דער קורצער צייט באַוויזן אומצובּרענגען 13־14 טויזנט ייִדן, ניט רעכענענדיק די קרבנות ביזן אַריינגיין אין געטאָ.

* *
*

נאָך דער גרויסער אַקציע האָט דאָס וווינונגס־אַמט, צוגלייך מיט אַלע אַנדערע געטאָ־מוסדות, בהדרגה'דיק גענומען סטאַביליזירן זיין טעטיקייט. קיין צו גרויסע אַרבעט האָט דאָס דאָזיקע אַמט שוין דאַן ניט געהאַט, ווייל, ווי געזאָגט, האָבן די פאַרניכטונגס־אַקציעס רעדוצירט די צאָל פון דער געטאָ־באַפעלקערונג כמעט אויף אַ העלפט, און איטלעכער געטאָ־ייִד איז שוין געווען באַזאָרגט מיט אַן אָפּדאַך איבערן קאָפּ.

פון צייט־צו־צייט פלעגט אָבער דאָס וווינונגס־אַמט ווידעראַמאָל אַוועקגעשטעלט ווערן אין צענטער פונעם געטאָ־לעבן. געשען פלעגט עס דאַן, ווען גאַנץ אומגעריכט פאַרן געטאָ פלעגן מצד די מאַכט־אָרגאַנען אַרויסגעגעבן ווערן באַפעלן צו רוימען גאַנצע געטאָ־קוואַרטאַלן.

אינעם פּראָגראַם פון דער נאַציישער ייִדן־פאַרניכטונג האָט צוו. אַנד. אַ קענטיקן אָרט פאַרנומען דאָס כסדר'דיקע אַרומוואַרפן אַהין־און אַהער גרעסערע גרופּעס ייִדן, כדי אויף אַזאַ אופן אונטערצוגראָבן זייער ווידערשטאַנדס־פעאיקייט קעגן טעראָר־רעזשים. אויך די אָפטע איבערזידלונגען פון איין געטאָ־ראיאָן אין צווייטן פלעגן פאַר די באַטרעפנדיקע מענטשן גורם־זיין, זיי זאָלן פאַרלירן פיל פון זייערע, מ'שטיינס געזאָגט, דערוואָרבענע באַקוועמלעכקייטן, ווי אַ געלעגער, אַ שטיקל ווירטשאַפט א. א. וו.

נאָך אַזאַ איבערזידלונג, וואָס פלעגט ס'רוב פאָרקומען אין גרוים איילעניש, פלעגט דער איבערגעזידלטער ייִד אין זיין נייעם מקום־מנוחה פונדאַסניי מוזן איינשרומפּן זיין „לעבן־סטאַנדאַרט" און מותר־זיין אויף פיל פון דעם, וואָס ער האָט אין זיין פריערדיקן אָרט יאָ געהאַט. גיט מען נאָך צו, אַז נאָך יעדער רוימונג פון אַ געטאָ־קוואַרטאַל פלעגט דער שוין אַזוי אויך גענוג בצמצומדיקער וווין־שטח נאָך מער פאַרקלענערט ווערן, ווערט קלאָר, פאַרוואָס אַזאַ געשעעניש פלעגט פאַרן געטאָ באַדייטן אַן אמתע גזירה.

במשך דעם דריי־יאָריקן געטאָ־קיום זיינען פאָרגעקומען פאָלגנדיקע גרעסערע רוימונגען פון געטאָ־ראיאָנען *):

א) ליקווידאַציע פון קליין־געטאָ. בעת אָט דער אקציע אין אָקטאָבער 1941 זיינען, ווי באַקאַנט, אַן אנדערהאַלבן טויזנט ניצול־געוואָרענע יידן פון סעלעקציע־פּלאַץ אריבערגעטריבן געוואָרן אין איבעריקן טייל געטאָ, אַזוי ווי זיי שטייען און גייען. דאָס איז, אגב, געווען די איינציקע רוימונג פון אַ געטאָ־ראיאָן, וואָס איז פאָרגעקומען אויף אַזאַ רוצחישן אופן. אַ קליינער טייל פון די געוו. קליין־געטאָ־יידן האָט זיך איינגעאָרדנט ביי באַקאַנטע. אלע איבעריקע האָבן אָבער געמוזט דורכן ווינונגס־אמט אין זעלבן טאָג באַזאָרגט ווערן מיט אַ שטיקל ווינקל ערגעץ־וו, אַניט איז מען געבליבן ליגן אויף דער גאַס.

ב) רוימונג פון וויענאָזשינסקיאָ־ראיאָן. די דאָזיקע רוימונג **), וואָס איז פאָרגעקומען אין יאַנואַר 1942, האָט געמוזט אדורכגעפירט ווערן במשך אַ פּאָר שעה צייט און האָט דעם געטאָ פאַרשאַפט אַ היפּש ביסל צרות. אויך דאָס ווינונגס־אמט האָט דאַן געהאַט ניט ווייניק זאָרג ביים פאַרשאַפן די מענטשן אַ שטיקל ווין־אָרט. שפּעטער־צו איז דער דאָזיקער ראיאָן ווידער אריבער צום געטאָ און דערנאָך ווידער גערוימט געוואָרן, ביז ער איז ענדגילטיק אריבער אין רשות פון דער קריסטלעכער באַפעלקערונג.

ג) רוימונג פון אַ טייל פּאַנעריו א. א. גאַסן. די איינציקע „מעלה" פון אָט דער רוימונג, וואָס איז געשען אין מאַי 1942, איז באַשטאַנען אין דעם, וואָס ס'איז געגעבן געוואָרן אַ ביסל מער צייט זי אדורכצופירן און ס'איז מעגלעך געווען דעם ענין איינצואָרדנען ניט אין איילעניש.

ד) רוימונג פון די גרויסע בלאָקן. די דאָזיקע רוימונג אין אָקטאָבער 1943 האָט געדאַרפט אדורכגעפירט ווערן במשך אַ קורצן טערמין, און די נוגע בדבר האָט עס פאַרשאַפט גרויס עגמת־נפש. אגב, האָט געמאַכט דעם איינדרוק, אַז דער נייער געטאָ־באַלעבאָס געקע איז, אַחוץ אלע אנדערע כוונות, מיט אָט דער גזירה אויסן־געווען טיילווייז אָפּצוווענדן די אויפמערקזאַמקייט פון די צערודערטע געטאָ־יידן צוליב דער פאָרגעקומענער איבערזידלונגס־אקציע קיין עסטלאַנד.

ה) רוימונג פון ערשטן סעקטאָר אין דעצעמבער 1943. דאָס איז געווען די גרעסטע רוימונג פון אַ געטאָ־ראיאָן און האָט באַרירט טויזנטער נפשות. די ענגשאַפט אין איבערגעבליבענעם געטאָ־תחום האָט דאַן געהאַט דערגרייכט איר קולמינאַציע־פּונקט, און דאָס האָט נאָכמער פאַרביטערט דעם אַזוי אויך גענוג פינצטערן געטאָ־לעבן.

*) ניט רעכענענדיק די רוימונגען פון אַ ריי גאַסן, ווי יורבורקער, ראַודאָנדוואַרער, דעגטוקו א. א. ביים אָפּשליסן דאָס געטאָ אין אויגוסט 1941.

**) ז. „רוימונגען פון געטאָ־קוואַרטאַלן".

אחוץ די אויבנדערמאָנטע גרעסערע רוימונגען זיינען במשך דעם געטאָ־קיום פאָרגעקומען אויך קלענערע רוימונגען פון געטאָ־קווארטאלן. איטלעכע רוי־מונג האָט פארן געטאָ באַדייט אַ שווערע גזירה, צו וועלכער מ'האָט געמוזט וועלנדיק נים וועלנדיק זיך צופּאַסן.

* *
*

דאָס וווינונגס־אמט האָט, ווי געזען, געהאט אַ היפּש ביסל ארבעט אין דער ערשטער תקופה פון געטאָ־קיום און בעת די רוימונגען פון גאנצע געטאָ־ראיאָנען.

הגם מ'קען נים לייקענען, אַז דער דאָזיקער געטאָ־מוסד האָט געהאט פאר זיך גאָר נים קיין לייכטע אויפגאַבע מיטן באַפרידיקן אלעמענס תביעות אין פּרט פון וווינונגען, האָט דאָך קיינמאָל נים פּאַסירט, אַז אַ פּשוטער געטאָ־ייד זאָל אויף אַ נאָרמאלן וועג זיך דערשלאָגן צו אַ בעסערער וווינונג. אלע טענות און מענות פון אַזאַ געוויינלעכן ייד זיינען געווען צוועקלאָז, ווייל דאָס וווינונגס־אמט האָט געפירט זיין טעטיקייט אין אַזאַ ריכטונג, ס'זאָלן קודם־כל באַפרידיקט ווערן די פאָדערונגען מצד די „יעלות", ד. ה. חשובע לייט פון געטאָ. חוצדעם האָט אויך דאָרטן נים געפעלט קיין קאָרופּציע א. א. וו.

אין דער זעלבער צייט, ווען אין געטאָ האָט געהערשט אַ שרעקלעכע ענגשאפט און מענטשן האָבן בפּועל־ממש נים געהאט, וווּ דעם קאָפּ אוועקצולייגן, זיינען געווען נים ווייניק משפּחות, וואָס האָבן געלעבט, לפי־ערך, גאנץ געראַמיק. פאר זיי, ד. ה. פאר די פארשיידענע העכערע באַאמטע פון געטאָ־אַפּאַראַט און זייערע מקורבים, זיינען קיינמאָל נים געווען חל די אלע שטרענגע באַגרענצונגען פון וווין־שטח. אין אָט דעם פּרט, ווי אין פיל אנדערע פּרטים פון דער געטאָ־ווירק־לעכקייט, האָט זיך געהאט אָפּגעשפּיגלט די אייגנאַרטיקע געז. דיפערענצירונג, וואָס האָט געהערשט אויף אלע געביטן פון געטאָ־לעבן. ס'איז דעריבער פאַר־שטענדלעך, פארוואָס דאָס וווינונגס־אמט האָט נים גענאָסן קיין צו פיל סימ־פּאַטיע מצד דער מערהייט געטאָ־יידן.

פרילינג 1944, ווען ס'זיינען ליקווידירט געוואָרן די ייד. געטאָ־מוסדות און זייערע פונקציעס זיינען אריבער אין רשות פון דער דייטשער לאגער־פארוואלטונג, איז דאָך דאָס וווינונגס־אמט געבליבן עקזיסטירן ביז צו דער ליקווידאציע פון געטאָ. קיין וויכטיקע ארבעט האָט אָבער דאָס דאָזיקע אמט נים געפירט, ווייל אין געטאָ־לעבן זיינען צו יענער צייט געווען אַקטועל גאָר אנדערע זאָרגן און פּראָבלעמען, ווי דירות. איטלעכער ייד האָט בשעתו געטרוימט וועגן ארויסרייסן זיך פון געטאָ, וווּ דער באָדן אונטער די פיס איז פון שעה־צו־שעה געוואָרן אלץ הייסער...

אלס לייטער פון ווינוונגס=אמט איז אין די ערשטע געטאָ=חדשים געווען אדוו. גירשאָוויטש*). דערנאָך איז אלס לייטער באשטימט געוואָרן מעשקויץ (אומגעקומען בעת דער געטאָ=ליקווידאציע), וואָס איז אויסגעווען אויף זיין אמט ביזן סוף פון געטאָ. אלס אָנפירנדיקע מיטארבעטער זיינען געווען: קאַץ (אומ=געקומען אין דאַכאַו); ווײנטרויב (באַפרייט געוואָרן צוליבן אוועקגיין פון געטאָ); סווירסקי (אומגעקומען בעת דער געטאָ=דעפּאָרטאציע) א. א.

---

*) ז. „ארבעטס=אמט".

געזונטהייטס־אַמט

פּראָבלעם פון געזונטהייטס־וועזן אין די ערשטע חדשים פון געטאָ־קיום. — מעד. אינסטיטוציעס פון געזונטהייטס־אַמט און זייער באַדייט אין געטאָ־לעבן.

שוין אין די ערשטע טעג פון מלחמה=אויסברוך איז אין קאָוונע אַקטועל געוואָרן דאס פּראָבלעם פון ייד. געזונטהייטס=וועזן. בעת זייערע ערשטע טעראָר=מעשים לגבי דער שוצלאָזער ייד. באַפעלקערונג, האָבן די ליטווישע היטלעריסטן צוו. אנד. אויך ארויסגעוואָרפן פון די שפּיטעלער די ייד. חולאים. די יעניקע פון אָט די קראַנקע, וועלכע זיינען מצד די רוצחים ניט אומגעבראַכט געוואָרן אויף אן אָרט, זיינען געצוווּנגען געוואָרן צו ליגן אין דערהיים אָן קלינישער באַהאַנדלונג. צוליב דער טויט=סכנה פאַר אַ יידן אין די ערשטע אָקופּאַציע=וואָכן זיך צו באַווייזן אויף דער גאַס, האָבן די חולאים אפילו ניט געהאט קיין מעגלעכקייט זיך צו באַנוצן מיט פּריוואַטער מעד. היילונג.

מיט דער איבערזידלונג אין געטאָ זיינען דעריבער אַקטועל געוואָרן אַ גאַנצע ריי מעד. ענינים. פריער פאַר אַלץ האָט מען געדאַרפט אָרגאַניזירן שפּיטעלער פאַר די שווער=קראַנקע. זיינען טאַקע אין קליין=געטאָ אין אויגוסט 1941 איינגעאָרדנט געוואָרן צוויי שפּיטעלער: איינער פאַר אינפעקציע=קראַנקייטן און אַ צווייטער — פאַר כירורגישע און אינערלעכע קראַנקייטן. וועגן טראַגישן גורל פון אָט די שפּיטאַל=חולאים, בפרט פון די אינפעקציע=קראַנקע, וועלכע זיינען לעבעדיקערהייט פאַרברענט געוואָרן צוזאַמען מיטן מעד. פּערסאָנאַל, זיינען שוין געלעגנהייטלעך *) איבערגעגעבן געוואָרן שוידערלעכע פּרטים.

נאָכן דאָזיקן אומדערהערטן נאַצי=באַרבאַריזם האָט מען אין געטאָ מורא=געהאט צו שאַפן נייע שפּיטעלער, ווייל ס'איז געווען אַ באַרעכטיקטער גרונט חושד=צו=זיין, אַז די נאַציס זיינען מסוגל נאָכאַמאָל איבערצוחזרן ענלעכע רציחות אויף ייד. חולאים. דאָס געטאָ איז דעריבער אַ געוויסע צייט געווען אָן אַ שפּיטאָל.

---

*) ז. „אַקציע און ליקווידאַציע פון קליין=געטאָ".

נאָך דער גרויסער אקציע, ווען די שפּאַנונג אין געטאָ האָט בהדרגה'דיק נאָכגעלאָזן און די ייִד. געטאָ=מוסדות האָבן אָנגעהויבן אַנטוויקלען אן אינטענסיווערע טעטיקייט, ווי ביז דאַן, האָט אויך דאס געשאפענע געזונטהייטס=אמט גענומען זיך באַשעפטיקן מיט די מעד. פּראָבלעמען פון דער געטאָ=באַפעלקערונג.

ווי אלע אנדערע געטאָ=אמטן, האָט אויך דאס געזונטהייטס=אמט פארמאָגט אַ ריי אנשטאלטן, כדי צו קענען אָנגיין מיט זיין ארבעט. צום געזונטהייטס=אמט האָבן געהערט פאָלגנדיקע אינסטיטוציעס: א) שפּיטאָל, ב) אַמבולאטאָריע, ג) מעד. פּונקטן אין אנדערע געטאָ=מוסדות, ד) אנטלויזונגס=אנשטאלט און ה) משוגעים=הויז.

א) שפּיטאָל

אין די לעצטע חדשים פון יאָר 1941 איז דאָס געזונטהייטס=אמט קודם=כל צוגעטראָטן שאַפן אַ שפּיטאָל. די צאָל חולאים איז וואָס=ווייטער געוואָרן אלץ גרעסער, און די גרינדונג פון אַ שפּיטאל איז געוואָרן אן אויסערסט=דרינגענדיקער ענין. לענגער וואַרטן איז געווען אוממעגלעך. די סאמע וויכטיקסטע מעד. אינסטרומענטן און איינריכטונגען פארן שפּיטאָל זיינען אויפגעקליבן געוואָרן ביי ייִד. דאָקטוירים, וואָס האָבן אַ טייל מעד. מכשירים אויסבאהאלטן אין דער צייט פון באַרויבונג פון ייִדישן האָב=און גוטס אין אויגוסט=סעפּטעמבער 1941.

דאָס געטאָ=שפּיטאָל האָט פארמאָגט אָפּטיילונגען פאר אינערלעכע, כירורגישע א. א. קראנקייטן. ביז אויגוסט 1942 האָט דאָס שפּיטאָל אויך פארמאָגט אַ געבורט=אָפּטיילונג. נאָכדעם, ווי ס'איז דאַן פּובליקירט געוואָרן דער באַפעל מצד דער מאכט וועגן פארבאָט פון שוואנגערשאפט אין געטאָ *), איז די דאָזיקע אָפּט. געוואָרן ליקווידירט.

קיין אָפּט. פאר אינפעקציע=קראנקייטן האָט ביים שפּיטאָל ניט עקזיסטירט. ווייל, ווי געזאָגט, איז געווען אַ יסוד מורא צו האָבן, אַז די נאַצי=מושלים קענען אַזעלכע חולאים אומברענגען. ס'האָט דעריבער פאר די מאכט=אָרגאַנען געהייסן, אַז אין געטאָ זיינען ניט בנמצא קיין אינפעקציע=קראנקע. די אנשטעקנדיקע חולאים פלעגט מען מוזן האלטן אין שטוב, אָדער זיי פלעגן אין שפּיטאָל פאָרמעל אריינגעטראָגן ווערן אונטער אנדערע דיאַגנאָזן.

כדי ביי אזעלכע אוממענטשלעכע באַדינגונגען ניט צו דערלאָזן צו קיין עפּידעמיעס, האָבן די ייִד. דאָקטוירים געהאט אַ שווערע שטיקל ארבעט, וואָס זיי האָבן אויסגעפירט מיט דערפאָלג. צו קיין עפּידעמיעס איז במשך דעם געטאָ=קיום ניט געקומען. אין דעם פּרט האָט פיל אויפגעטאָן די סאניטארע קאָמיסיע

*) ז. „נייע גזירות און גזירה'לעך“.

ביים געזונטהייטס־אַמט, וואָס האָט איר ארבעט קאָאָרדינירט מיט דער טעטי־קייט פון דער סאַניטארער אָפּטיילונג ביי דער ייִד. געטאָ־פּאָליציי.

דאָס שפּיטאָל האָט אויך פאַרמאָגט (מיט געוויסע הפסקות) אן אייגענעם רענטגען־קאַבינעט, וואָס האָט פיל בייגעטראָגן צו אַ דערפאָלגרייכער מעדיצי־נישער טעטיקייט.

אויך די אַפּטייק און לאַבאָראַטאָריע, וואָס האָבן פריער געהערט צום ווירטשאַפטס־אַמט, זיינען געשטאַנען צו דער דיספּאָזיציע פון שפּיטאָל א. א. מעד. אינסטיטוציעס פון געזונטהייטס־אַמט.

נאָכדעם, ווי אַ גרויסער טייל ייִדן איז פון געטאָ אריבערגעפירט געוואָרן אין די ארבעטס־לאַגערן בשכנות פון קאָוונע און אין דער פּראָווינץ, זיינען אין די לאַגערן איינגעאָרדנט געוואָרן קראַנקן־צימערן פאַר די לייכטערע חולאים. די שווער־קראַנקע פלעגן געבראַכט ווערן אויף באַהאַנדלונג אין געטאָ־שפּיטאָל.

דאָס שפּיטאָל, וואָס האָט בסך־הכל פאַרמאָגט ניט מער ווי עטלעכע צענדליק בעטן און האָט געדאַרפט באַדינען אַ 15 טויזנט נפשות, איז געווען איינער פון די נוציקסטע געטאָ־מוסדות. אין פּרט פון דערמעגלעכן דעם שווערן ייִד. חולה צו באַקומען אַ קלינישע באַהאַנדלונג, האָט דאָס שפּיטאָל דערפילט אַ זייער וויכטיקע פונקציע.

ב) אַמבולאַטאָריע

אַחוץ דעם שפּיטאָל האָט דאָס געזונטהייטס־אַמט אויך פאַרמאָגט אַ גוט־אוועקגעשטעלטע אַמבולאַטאָריע, ווו ס'האָבן עקזיסטירט אָפּטיילונגען פאַר פאַר־שיידענע קראַנקייטן (אינערלעכע, כירורגישע, אויגן, נאָז־און האַלדז, פרויען, קינדער א. א. וו.). ס'איז אויך געווען טעטיק אַ קאַבינעט צו קורירן ציין. אַט די אַלע אַמבולאַטאָריע־אָפּטיילונגען פלעגן טאָג־טעגלעך באַזוכט ווערן מצד צענדלי־קער פּאַציענטן, וואָס פלעגן דאַרטן באַקומען די נויטיקע מעדיצינישע הילף.

אין יאָר 1942, ווען דער תחום פון געטאָ איז געווען לפי־ערך גרויס, זיינען אין עטלעכע טיילן פון געטאָ איינגעאָרדנט געוואָרן מעד. פּונקטן, וואָס זיינען געווען פיליאַלעס פון דער צענטראַלער אמבולאַטאָריע. די דאָזיקע מעד. פּונקטן האָבן פאַרלייכטערט דער געטאָ־באַפעלקערונג צוצוקומען צו מעדיציני־שער באַהאַנדלונג. בימי געקע זיינען די דאָזיקע מעד. אינסטיטוציעס געוואָרן ליקווידירט, ווייל דער תחום פון געטאָ איז דאַן געוואָרן ארומגעשניטן.

ג) מעד. פּונקטן אין אנדערע געטאָ־מוסדות

אויסער די אויבנדערמאָנטע 'מעד. אינסטיטוציעס, וואָס האָבן געהערט צום געזונטהייטס־אַמט, זיינען אין געטאָ אויך געווען טעטיק אייניקע אנדערע מעד.

אנשטאַלטן, וואָס זיינען געשטאַנען אין רשות פון אַנדערע געטאָ־מוסדות און האָבן אָנגעהאַלטן אַ קאָנטאַקט מיטן געזונטהייטס־אַמט.

ווי געזען, האָט ביים ארבעטס־אַמט עקזיסטירט אַ מעדיצינישע אָפּטיילונג, וואָס האָט געהאַט צו אָרדנען די מעד. ענינים פון דער ארבעטס־פּליכטיקער באַפעלקערונג.

אַחוץ דער מעדיצינישער אָפּט. ביים ארבעטס־אַמט איז, ווי שוין דערמאָנט, אין איטלעכער גרעסערער ארבעטס־שטעלע אויפן אַעראָדראָם און אין שטאָט געווען טעטיק אַ סאַניטאַרער פּונקט, כדי צו געבן מעד. הילף די ייד. ארבעטנדיקע אין פאַל פון אַן אומגליק בעת דער ארבעט.

אויך די גרויסע געטאָ־ווארשטאַטן האָבן פאַרמאָגט אַ סעפּאַראַטן מעד. פּונקט, וואָס האָט באַדינט די פּאָר טויזנט מענער און פרויען, וועלכע האָבן געאַרבעט אין די ווארשטאַטן. דער דאָזיקער פּונקט איז געווען אונטערגעוואָרפן דער ייד. לייטונג פון די געטאָ־ווארשטאַטן.

סיי די מעד. אָפּטיילונג ביים ארבעטס־אַמט, סיי דער מעד. פּונקט אין די געטאָ־ווארשטאַטן האָבן צוזאַמען באַדינט כמעט צוויי דריטל פון דער אַלגעמיינער צאָל געטאָ־יידן. מחמת דעם האָבן זיי אין געזונטהייטס־וועזן געשפּילט אַ חשובע ראָלע.

ד) אַנטלויזונגס־אַנשטאַלט

ביים געזונטהייטס־אַמט האָט אויך עקזיסטירט אַן אַנטלויזונגס־אַנשטאַלט, וואָס האָט פיל מיטגעהאָלפן אויפצוהאַלטן די זויבערקייט פון דער געטאָ־באַפעלקערונג. אינעם דאָזיקן געטאָ־מוסד, וואָס איז אויפגעבויט געוואָרן אַדאַנק ייד. איניציאַטיוו, פלעגט דער ייד קענען זיך גוט אויסבאָדן און פאַראייניגן אויס־רייניקן זיינע בגדים פון לייז א. א. פּאַראַזיטן. די ארבעטנדיקע באַפעלקערונג פלעגט מצד דער ייד. געטאָ־אַדמיניסטראַציע אויף דעם צוועק פון צייט־צו־צייט באַקומען אורלויבן פון דער ארבעטס־פּליכט.

ה) משוגעים־הויז

אין רשות פונעם געזונטהייטס־אַמט האָט זיך אויך געפונען דאָס משוגעים־הויז, ווו ס'האָבן זיך אויפגעהאַלטן עטלעכע צענדליק גייסטיק־קראַנקע מענער און פרויען. אינדערצייט פון דער אַקציע אויף קינדער, אַלטע און קראַנקע זיינען אָט די אַלע חולאים ארויסגעפירט געוואָרן אויף פאַרניכטונג. צווישן די קרבנות איז דאָן אויך געווען פּראָפ. שמעון בעלאַצקין *).

*) ז. „געטאָ־געריכט“.

=XXX=

כדי צוצוגרייטן אַ קאַדר געשולטע קראַנקן=שוועסטער, האָט דאָס געזונט=הייטס=אַמט געהאַט אָרגאַניזירט קורסן פאַר מעד. שוועסטער. אין די דאָזיקע קורסן האָבן געהאַט זיך געלערנט עטלעכע צענדליק צוהערערינס, וואָס זיינען דערנאָך געווען טעטיק ביי זייער באַרוף אין שפּיטאָל א. א. מעד. אנשטאַלטן.

*   *
*

הגם אויך דאָס געזונטהייטס=אַמט איז ניט געווען פריי פון פּראָטעקציאָניס=טישע פאַרקריפּלונגען, האָט עס דאָך געהאַט צו פאַרצייכענען קענטיקע אויפטוען לטובת דער געטאָ=באַפעלקערונג. אין די ראַמען פון די זייער=באַשרענקטע געטאָ=מעגלעכקייטן האָבן די אינסטיטוציעס פון געזונטהייטס=אַמט געטאָן אַ דורכאויס נוציקע אַרבעט. דאָס, וואָס דער געטאָ=ייד האָט געקענט, לפי=ערך, לייכט צוקו=מען צו מעדיצינישער הילף, איז געווען פון גאָר=גרויסער באַדייטונג.

בראש פון געזונטהייטס=אַמט איז געווען דר. ז אַ כ אַ ר י ן. וועגן זיין שענד=לעכער ראָלע אַלס לייטער פון קראַנקן=רעוויר אין די אַרבעטס=לאַגערן פון דאַ=כאַוער קאַצעט זיינען מערערע פּרטים שוין איבערגעגעבן פריער *). ער איז אויך געווען לייטער פון געטאָ=שפּיטאָל.

נאָכן ליקווידירן די „אויטאָנאָמע“ ייד. געטאָ=מוסדות, איז אויך די טעטיקייט פון געזונטהייטס=אַמט געוואָרן זייער איינגעשרומפּט. דער באַשטימטער ס. ס.=קאָמיסאַר פאַרן שפּיטאָל איז גלייכצייטיק געווען דער ממונה צו „אָרדנען“ דאָס געזונטהייטס=וועזן פון דער באַפעלקערונג אין געטאָ און אין די אַרבעטס=לאַגערן.

אין שפּיטאָל, אין די אַמבולאַטאָריעס א. א. מעד. אינסטיטוציעס זיינען גע=ווען טעטיק (אַחוץ די געלעגנהייטלעך=דערמאָנטע) פאָלגנדיקע דאָקטוירים:

צאָן=דר. אַקאַבאַס, דר. בערמאַן, דר. בראַונז, פּר. דר. באַר=ווישטאַנעצקי, דר. גאָלדשטיין, צאָן=דר. גריליכעס, פּרל. דר. יאָכעלסאָן, צאָן=דר. לוריע, דר. גרינבערג, דר. סעגאַל, דר. ג. עלקעס, פּר. דר. גורוויטש=עליאַשקעוויטש, דר. פּער=ציקאָוויטש, דר. קאופמאַן, דר. קאַץ, פּר. דר. קאַפּלאַן, דר. קליבאַנסקי, דר. קלע=באַנאָוו, דר. קאַגאַן, צאָן=ד׳רין קאַגאַן, פּר. דר. ראָזענבלום (אַלע באַפרייט געוואָרן אין די קאַצעטן אין דייטשלאַנד); דר. גערשטיין, צאָן=דר. גליקמאַן, פּראָפ. לאַ=זערסאָן (אַלע אומגעקומען אין דאַכאַו); דר. בלומבערג (אומגעקומען אין עסט=לאַנד); פּרל. דר. קאַמבער (געווען פאַרשלעפּט קיין עסטלאַנד און באַגאַנגען זעלבסט=מאָרד אין אַ לאַגער); דר. אָרליאַנסקי, פּר. דר. גאָלאַך, דר. גורוויטש, פּר. דר. טאַנקעל, דר. זאָלצבערג, דר. מאַטיס**), דר. יאַקאַן, דר. פעלדשטיין, דר. צייטל

*) ז. „גורל פון די דעפּאָרטירטע יידן“.
**) זיין פאָטער, דר. משה מאַטיס, געשטאָרבן אין געטאָ זומער 1941.

צאָן־ד׳רין שטיין (אַלע אומגעקומען בעת דער דעפּאָרטאַציע); דר. אייזנשטאַט (געשטאָרבן ביי אַ קריסט אין אַ מאַלינע); דר. אַבראַמאָוויטש, דר. איפּ, צאָן־ד׳רין אָליצקי, דר. בלאַסבערג, צאָן־ד׳רין לייבאָוויטש־גאָלדשמידט, דר. ווידוטשינסקי, צאָן־ד׳רין מאַרגאָלים, צאָן־ד׳רין נעמענטשיק, דר. ריכמאַן (אַלע זיך געראַטעוועט פאַר און בעת דער געטאָ־ליקווידאַציע) א. א.

פון די קראַנקן־שוועסטערס אין די מעד. אינסטיטוציעס איז נויטיק צו דערמאָנען: פּר. לעווין (אומגעבראַכט געוואָרן אין שטוטהאָף); ד. איגדאַלסקי (געשטאָרבן נאָך דער באַפרייאונג); ר. גלאַגאָווסקי, ר. ליפּשיץ, ב. ליפּשיץ־וויינער, פּר. גאָץ, ר. סלאָווע, אינגעל, ר. שאַפּיראָ, פּר. סודאַק־קאַץ (אַלע פריי געוואָרן אין די לאַגערן אין דייטשלאַנד); ר. עפּשטיין, א. סטרעליץ, ז. טינט (אַלע געווען ביי די פּאַרטיזאַנער און דערלעבט די באַפרייאונג); ח. לייבאָוויטש, שעוויץ, פּלינקיאָסעלעוויטש, קראָק (אַלע זיך געראַטעוועט בעת דער געטאָ־דעפּאָרטאַציע) א. א.

ביי דער געלעגנהייט איז כדאי איבערצוגעבן, אַז צוויי קאָוונער דאָקטוירים, דר. נ א ב ר י ס ק י און דר. וו אָ ש ט ש י ן, זייענען גלייך נאָך דער גרויסער אַקציע סוף 1941 געווען אוועק אין שטאָט, וווּ זיי האָבן זיך אויסבאַהאַלטן ביי אַ קריסט אין אַ גרוב. בעת אַ געשטאַפּאָ־קאָנטראָל אין יענעם ראַיאָן זיינען זיי זומער 1943 אַנטדעקט געוואָרן און מ׳האָט זיי געהאַלטן ביים אומברענגען. אַדאַנק די באַמיאונגען מצד דר. עלקעס, ליפּצער א. א. פּערזאָנען איז ענדלעך געלונגען זיי צו ראַטעווען פון טויט און צוריקברענגען אין געטאָ. אלס „מאָטיוו״ פאַר געשטאַפּאָ, פאַרוואָס מ׳דאַרף דווקא די דאָזיקע דאָקטוירים האָבן אין געטאָ איז צוו. אנד. געווען אָנגעגעבן אויך דאַס, וואָס זיי זיינען ביידע גינעקאָלאָגן, און זיי זיינען זייער נויטיק פאַרן געטאָ בשייכות מיטן באַפעל פון דער מאַכט, אַז אלע שוואַנגערע ייד. פרויען זיינען מחויב צו מאַכן אַבאָרטן. דר. נאַבריסקי איז באַפרייט געוואָרן אין דאַכאַו, און דר. וואָשטשין האָט זיך געראַטעוועט דורכן אוועקגיין פון געטאָ אַ קורצע צייט פאַר דער דעפּאָרטאַציע.

סאָציאַל־אַמט

מאַטעריעלע נויט ביי גרויסע טיילן פון דער געטאָ־באַפעלקערונג. — גריגדונג פון סאָציאַל־אַמט און זיין טעטיקייט.

נאָכדעם, ווי די ערשטע כוואַליע מאַסן־עקסצעסן קעגן דער אומבאַהאָלפּע־ ער ייד. באַפעלקערונג איז געווען פאַרביי, איז פאַר די יידן, וואָס האָבן געהאַט אַם אומגליק אַרונטערצופאַלן אונטער דער נאַצישער הערשאַפט, קלאָר געוואָרן, זז ס'שטייען זיי פאָר חוץ אַלעמען אויך גרויסע מאַטעריעלע נסיונות. די כלערליי יטווישע מעסער־העלדן, וואָס האָבן אפילו אין חלום זיך ניט געקענט פאָרשטעלן זזאַ „גליקלעכע" צייט, מ'זאָל קענען פראַנק־און פריי מאָרדן יידן און באַרויבן ייער אייגנטום, האָבן אין די ערשטע בהלה־טעג זיך געמיט וואָס־מער אויסצונוצן י שעת־הכושר.

יידישע פּראַצע, וואָס איז פאַרהאָרעוועט געוואָרן במשך לאַנגע יאָרן, איז הרף־עין אַריינגעפאַלן אין די הענט פון די ליטווישע יידן־רוצחים. אין אָט יענע רויזאַמע טעג, ווען ס'האָט פאַר יעדן יידן בפועל־ממש זיך געהאַנדלט וועגן לעבן זון טויט, איז, פאַרשטייט זיך, ניט געלעגן אין זינען די פראַגע פון יאָ אָדער ניט אַרלירן דאַס אייגנטום. די איין־און איינציקע זאָרג איז בשעתו געווען: ווי לעבט זען אַדורך דעם פאַרניכטונגס־שטורעם?..

נאָך דער גרינטלעכער באַרויבונג פון ייד. האָב־און גוטס אין אויגוסט־סעפּ־ זעמבער 1941 זיינען צו די הונדערטער אומבאַמיטלטע עלעמענטן, וואָס זיינען עווען איינגעקוואַרטירט אין די קהל'שע רעזערוואַטן, צוגעקומען טויזנטער פול־ טענדיק־פאַראָרעמטע יידן, וואָס האָבן ביזן מלחמה־אויסברוך געמאַכט אַ גאַנץ יינעם לעבן. אינדערצייט, ווען די פּראָפעסיאָנעלע קבצנים האָבן זיך ניט זשע־ ירט און געמאָנט ביים ייד. קאָמיטעט סאָציאַלע תמיכה, האָבן די פאַראָרעמטע אַלעבאַטישע משפחות געליטן און געשוויגן.

די אומאויפהערלעכע מאַסן־אַקציעס נאָך דער באַרויבונג פונעם ייד. אייגנ־ זום האָבן ווידעראַמאָל אוועקגעשטעלט אין פאָדערגרונט פיל־ערנסטערע פּראָב־

לעמען, ווי דאגות־חיונה. צי איז דען מעגלעך געווען צו טראכטן וועגן דעם, וואָס שוין חדשים־לאַנג פאַרדינט מען ניט קיין גראָשן, אינדערצייט ווען וואָך־איין, וואָך־אויס זיינען פון געטאָ ארויסגעריסן געוואָרן אויף אומקום טויזנטער יידן?!

די גרויסע אקציע, וואָס שטעלט פאַר מיט זיך דעם הויך־פונקט פון די מאַסן־שחיטות אין געטאָ, האָט די ניצול־געוואָרענע יידן אזוי שטאַרק דעפּרימירט, אַז אַ געוויסע צייט נאָך אָט דער ריזיקער בלוט־באָד איז קיינעם אין קאָפּ ניט גע־לעגן די זאָרג, ווי אַזוי צו קענען מאטעריעל עקזיסטירן. איטלעכער געטאָ־ייד האָט זיך דאַן באטראכט ווי אַ קאַנדידאַט אויף אַ נייער אקציע, וואָס דאַרף היינט־מאָרגן קומען...

אָבער מיט דער גרויסער אקציע איז אָפּגעשלאָסן געוואָרן די ערשטע סעריע מאסן־פארניכטונגען און ס'איז אָנגעקומען אַ, לפי־ערך, רואיקע תקופה. די אויסשעפּנדיקע צוואַנגס־ארבעט אויפן ארעאָדראָם, ווו ס'האָבן דורך טאָג און נאכט געארבעט טויזנטער יידן; דער הונגער און כמו־הונגער אין פיל געטאָ־הייזער; דער מאנגל אין בגדים און שוכוואַרג א. א. מאטעריעלע פּלאָגענישן פאַר אַ היפּשער צאָל געטאָ־יידן — האָט אקטועל געמאכט די גרינדונג פון אַ ספּעציעלן מוסד, וואָס זאָל כאָטש וויפיל־ניט־איז לינדערן די מאטעריעלע נויט פון די אומ־באמיטלטע שיכטן. דאס בשעתו־געשאפענע סאָציאַל־אמט האָט עס געזאָלט אויס־פילן דעם אויבנדערמאָנטן בלויז אינעם געטאָ־לעבן.

* * *

דאָס סאָציאַל־אמט איז געגרינדעט געוואָרן נאָך דער גרויסער אקציע. צו דער גרינדונג פון אָט דעם מוסד האָט מיטגעווירקט פאָלגנדיקע סיבה:

ווי געזאָגט, האָבן פיל געטאָ־יידן געפּרוווט פארבאַפּן די זאכן פון לחלוטין־פּרעמדע מענטשן, וואָס זיינען אוועקגעריסן געוואָרן בעת דער אקציע. מיט דער הסכמה פון יאָרדאַגען, דעם רעפערענט פאַר געטאָ־ענינים אין שטאָט־קאָמיסאַר־יאַט, האָט דער עלטעסטן־ראט באַשלאָסן די זאכן פון די ארויסגעפירטע יידן, וועלכע האָבן ניט איבערגעלאָזן אין געטאָ קיין נאָענטע קרובים, איבערצונעמען אין רשות פון דער געטאָ־אדמיניסטראציע, כדי זיי צו פאַרטיילן פאַר די אומ־באַמיטלטע עלעמענטן. אין דער ערשטער ריי האָבן אין דעם זיך געניטיקט ניט ווייניק ארעאָדראָם־ארבעטער, וואָס האָבן געהאט אודרכצוטראָגן דעם שווערן יאָך פון עבודת־פּרך. דאס אָרדנען די ענינים פון סאָציאַלער־אונטערשטיצונג איז איבערגעגעבן געוואָרן דעם געשאפענעם סאָציאַל־אמט.

מיט דער הילף פון דער ייד. געטאָ־פּאָליצײַ איז אין די מאַגאַזינען פון סאָ־ציאַל־אמט צונויפגעזאמלט געוואָרן אַ היפּשער סכום בעטגעוואנט, וועש, בגדים, שוכוואַרג און שטובּיקע חפצים, וואָס האָבן געהערט צו די ארויסגעפירטע יידן.

נאָכדעם, ווי די בעסערע זאַכן און חפצים זיינען אָפּגעקליבן געוואָרן אויף „מתנות" פאַר די נאַצישע געטאָ־באַלעבאַטים א. א. הצטרכותן פונעם עלטעסטן־ראַט, איז דאָס איבעריקע בּיסלעכווייז פאַרטיילט געוואָרן פאַר די נויטבּאַדערפטיקע יידן אויפן סמך פון אינדיווידועלע בּקשות.

אַחוץ דער אונטערשטיצונג אין זאַכן, פלעגט דאָס סאָציאַל־אַמט פון צייט־צו־צייט ארויסגעבן פאַר די אומבאַמיטלטע יידן צו ביסל שפּייז־פּראָדוקטן, וואָס פלעגן אויף דעם צוועק באַקומען ווערן מצד דעם פאַרפלעגונגס־אַמט א. א. ווירט־שאַפטלעכע געטאָ־אינסטיטוציעס. ווען־ניט־ווען פלעגט דאָס סאָציאַל־אַמט באַקומען עפּעס צוגעוואָרפן פון די פּראָדוקטן, וואָס פלעגן קאָנפיסקירט ווערן ביי די יידן בעת דער קאָנטראָל ביי די געטאָ־טויערן. אַ געוויסע צייט פלעגן די אַרבעטער פון די בעסערע שטאָטישע אַרבעטס־בריגאַדעס סיסטעמאַטיש זיך באַשטייערן מיט געלט־נדבות אָדער שפּייז־פּראָדוקטן לטובת דעם סאָציאַל־אַמט.

זומער 1942 האָט דאָס סאָציאַל־אַמט געגרינדעט אַ קיך, ווו די אומבאַ־מיטלטע פלעגן עסן מיטאָג. דאָס עסן איז בעיקר באַשטאַנען פון אַ געמיזע־זופּ אָן פעטס אָדער פלייש. צייטנווייז פלעגט אין געקעכטס אויך זיין אַ ביסל ביינער פון פערדן־פלייש. ברויט צו מיטאָג פלעגט יעדער איינער דאַרפן מיטברענגען פון דער אייגענער ברויט־ראַציאָן. וועגן דער נאַרהאַפטיקייט און אַפּעטיטלעכקייט פון אַזאַ „מיטאָג", איז געווים איבעריק צו ריידן...

אַ געוויסע צייט האָט דאָס סאָציאַל־אַמט געהאַט אַן אייגענע בעקעריי. דער פאַרדינסט פונעם געבאַקענעם ברויט פלעגט פאַרווענדעט ווערן אויף אונטערשטיצונגען. דאָס סאָציאַל־אַמט פלעגט אויך ארויסגעבן „צעטעלעך" צו דער אַפּטייק, אַמבּו־לאַטאָריע, קליינע געטאָ־וואַרשטאַטן א. א. געטאָ־אינסטיטוציעס, וואָס פלעגן אומאָפיציעל נעמען געלט־אָפּצאָלן, מען זאָל פאַר די נויטבאַדערפטיקע יידן זייערע ענינים דערליידיקן אומזיסט. זומער־צייט פלעגן די אומבאַמיטלטע באַקומען צו ביסל גרינס פון דער געטאָ־גערטנעריי, און ווינטער — ווען־ניט־ווען צו בינטל האָלץ.

* * *

רעזומירנדיק וועגן דער ראָלע פון סאָציאַל־אַמט אין געטאָ־לעבן מוז מען קומען צום אויספיר, אַז, בכלל גענומען, זיינען זיינע אויפטוען געווען זייער באַ־שיידענע. די דאָזיקע אינסטיטוציע, וואָס האָט געדאַרפט לינדערן די סאָציאַלע נויט אין געטאָ, האָט איר אויפגאַבע דערפילט אין אַ זייער־באַשרענקטער מאָס. דאָס לאָזט זיך דערקלערן ניט נאָר מיטן מאַנגל פון ברייטערע רעסורסן, נאָר אויך מיט דעם, וואָס די בעסערע קאָנפיסקירטע זאַכן און חפצים — דער מאַטעריעלער יסוד פון סאָציאַל־אַמט — זיינען באַשטימט געוואָרן אויף גאַנץ אַנדערע צוועקן.

און דער אָרעמער געטאָ־ייד פלעגט באַקומען כמעט ווי שמאַטעס. גיט מען נאָך אַלעמען צו, אַז אויך דאָרט האָט, ווי אין אַלע אַנדערע געטאָ־אינסטיטוציעס, געהערשט ביוראָקראַטיזם און, ווי מ'האָט גערעדט, אַפּילו געוויסע מיסברויכן — ווערט קלאָר, ווי מינימאַל ס'איז דער אַקטיוו פון סאָציאַל־אַמט. האָט טאַקע דערפאַר אָט דער געטאָ־מוסד ביים נויטבאַדערפטיקן עולם ניט געהאַט קיין צו גוטן נאָמען...

ווען דער מאַטעריעלער מצב פון דער געטאָ־באַפעלקערונג איז זינט זומער 1942 געוואָרן פאַרבעסערט, איז דער באַדייט פון סאָציאַל־אַמט שטאַרק פאַרמי־נערט געוואָרן. פיל אַרעאָדראָם־אַרבעטער, וואָס פלעגן אָנקומען צו סאָציאַלער הילף, זיינען דאַן איבערגעפירט געוואָרן צו אַרבעטן אין שטאָט־בריגאַדעס, און די פראַגע פון „מאַכן אַ לעבן" איז פאַר זיי געוואָרן טיילוויז געלייזט. די הויפּט־קליענטן פון סאָציאַל־אַמט זיינען דאַן געווען נאָר די עלטערע און ניט־אַרבעטנ־דיקע עלעמענטן פון דער געטאָ־אָרעמקייט.

בשייכות מיטן איבערפירן גרויסע סכומים יידן אין די אַרבעטס־לאַגערן, ווו דאָס לעבן איז געווען ניט אין ערך שווערער, ווי אין געטאָ גופא, איז ווידער־אַמאָל אַקטועל געוואָרן דאָס פּראָבלעם פון סאָציאַלער הילף. צו יענער צייט זיינען מצד דעם סאָציאַל־אַמט (ביי דער מיטהילף פון אַרבעטס־אַמט) אַדורכגע־פירט געוואָרן אייניקע זאַמלונגען פון בגדים, וועש, שוכוואַרג א. א. וו. לטובת די נויטבאַדערפטיקע אין די אַרבעטס־לאַגערן.

בעת דער ליקווידאַציע פון די געטאָ־מוסדות אין די לעצטע חדשים פון דער געקע־תקופה איז דאָס סאָציאַל־אַמט געבליבן אויך ווייטער זשיפּען. פּראַק־טיש האָט דאַן זיין טעטיקייט ניט געהאַט קיין באַדייט. אויך דעם אומבאַ־מיטלטן געטאָ־ייד האָבן דאַן, ערב דעם אָנקומענדיקן געטאָ־קריזיס, אינטערע־סירט לחלוטין אַנדערע פּראָבלעמען, ווי סאָציאַלע הילף...

בראש פונעם סאָציאַל־אַמט איז לכתחילה געווען דר. ס ע ג אַ ל *), שפּעטער־צו ש אַ ו כ ע ט (באַפרייט געוואָרן אין דאַכאַו); פאַראַנטוואָרטלעכע פּאָסטנס האָבן דאָרטן פאַרנומען: י ע ג ל י ן (פריי געוואָרן אין דאַכאַו), ש. ג אָ ל ד ש ט יי ן (זיך אויסבאַהאַלטן ביי אַ קריסט אין פּראָווינץ) א. א.

אין דער ערשטער תקופה פון סאָציאַל־אַמט האָבן דאָרטן אויך געאַרבעט: אַדוו. ג י ר ש אָ װ י ט ש **), אַדוו. ק אָ ז י אָ ל (אומגעקומען אין עסטלאַנד), ד. ט ר ע ג ע ר ***), ש. ג ל אָ ט (פריי געוואָרן אין דאַכאַו), ש מ ע ר ק אָ װ י ט ש (אומגעקומען בעת דער געטאָ־ליקווידאַציע) א. א.

*) ז. „געזונטהייטס־אַמט".

**) ז. „אַרבעטס־אַמט".

***) ז. „קליינע געטאָ־װאַרשטאַטן".

סטאַטיסטישער אַמט

אַנטשטייאונג פֿון סטאַטיסטישן אַמט און אַדרעסן־ביוראָ. — גרינדונג פֿון „שטאַנדעס־אַמט“. — פּרווו פֿון אומלעגאַלער בריוו־פֿאַרבינדונג צווישן קאָוונער א. א. געטאָס. — פֿאַרווענדונג פֿון די מאַטעריאַלן פֿון סטאַטיסטישן אַמט.

I

אין דער אייגנאַרטיקער סטרוקטור פֿון דער ייד. געטאָ=אדמיניסטראַציע האָט אַ קענטיקן אָרט פֿאַרנומען אויך דאָס סטאַטיסטישע אמט. ווי ס'רוב געטאָ=מוסדות, איז אויך דאָס דאָזיקע אמט אַנטשטאַנען אין דער ערשטער תּקופֿה פֿון דער געטאָ=עקזיסטענץ — סוף=זומער 1941.

אין דער ערשטער העלפֿט סעפּטעמבער 1941 איז מצד דעם יעמאַלטיקן ראַטגעבער פֿאַר ייד. ענינים ביים שטאָט=קאָמיסאַריאַט, דעם טרויעריק=באַרימטן ליטווינער קאַמינסקאַס, פֿאַראָרדנט געוואָרן אַדורכצופֿירן אַן אַלגעמיינע רעגיסטראַציע פֿון דער געטאָ=באַפֿעלקערונג. די אַדורכגעפֿירטע רעגיסטראַציע האָט פֿעסטגעשטעלט, אַז אין געטאָ זיינען פֿאַראַן קרוב 30 טויזנט נפֿשות. די אָנפֿירנדיקע פּערזאָנען פֿון אָט דער פֿאָלקס=ציילונג האָבן געבילדעט דעם קערן פֿאַרן שפּעטער=געגרינדעטן סטאַטיסטישן אַמט.

ווען די ייד. פּאָליציי האָט גענומען אָרגאַניזירן איר אַפּאַראַט, כּדי איינצואָרדנען די פּאָליצייאישע ענינים, איז איר קודם=כּל נויטיק געווען צו האָבן אַ גענויע קאַרטאָטעק פֿון אַלע געטאָ=איינוווינער. אין אָקטאָבער 1941 איז די אויפֿגאַבע פֿון צוזאַמענשטעלן די קאַרטאָטעק איבערגעגעבן געוואָרן דעם סטאַטיסטישן אמט.

צו יענער צייט, ד. ה. אין האַרבסט 1941, איז פֿונעם סטאַטיסטישן אמט אויסגעטיילט געוואָרן אַ ספּעציעלע אַדרעסן=ביוראָ א. נ. „איינוווינער=נאַכווייזע=אַמט“, וואָס איז געווען אונטערגעוואָרפֿן דער ליטונג פֿון דער געטאָ=פּאָליציי. הגם דאָס אַדרעסן=ביוראָ איז געווען אַ כּמו=זעלבסטשטענדיקע געטאָ=אינסטיטוציע, איז עס דאָך געווען ענג געבונדן מיטן סטאַטיסטישן אמט.

די פאַרניכטונגס־אַקציעס, וואָס האָבן אומאויפהערלעך געבושעוועט במשך די ערשטע חדשים פונעם געטאָ־קיום, האָבן צוו. אנד. אויך צונישט־געמאכט די מיט אַזוי פיל מי פונאנדערגעאַרבעטע מאַטעריאַלן פונעם סטאַטיסטישן אַמט און אַדרעסן־ביוראָ. בפרט האָבן אָט די אַלע סטאַטיסטישע ידיעות און ציפער אָנגעוואָרן זייער ווערט בשייכות מיט דער גרויסער אַקציע, ווען ס'זיינען במשך איין טאָג אַרויסגעפירט געוואָרן אויף פאַרניכטונג איבער 10 טויזנט יידן.

איינע פון די דרינגענדיקסטע אַרבעטן פון סטאַטיסטישן אַמט און אַדרעסן־ביוראָ נאָך דער גרויסער אַקציע איז דעריבער געווען אַדורכצופירן אַ נייע רעגיסטראַציע פון דער געטאָ־באַפעלקערונג. די דאָזיקע רעגיסטראַציע, וואָס איז פאָרגעקומען אין נאָוועמבער 1941, האָט פעסטגעשטעלט, אַז אין געטאָ זיינען בסך־הכל פאַרבליבן העכער 16 טויזנט נפשות. אויפן סמך פון אָט דער רעגיסטראַציע איז אויפגעשטעלט געוואָרן אַ נייע קאַרטאָטעק פון דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג.

כדי דאָס אַדרעסן־ביוראָ זאָל שטענדיק זיין אין בילד וועגן די ענדערונגען פון די אַדרעסן פון די געטאָ־איינוווינער, איז מצד דער געטאָ־פּאָליציי פּובליקירט געוואָרן אַ פליכט־פאַראָרדנונג וועגן זיך איינמעלדן און אויסמעלדן אין די פּאָליציי־רעווירן, אין פאַל פון ענדערן די דירה. שפּעטער־צו, ווען די באַפעלקערונג האָט באַקומען געטאָ־פּעסער, פלעגט די פּאָליצייאישע איינמעלדונג אָפּגעשטעמפּלט ווערן אויף דער אַנדער זייט פון געטאָ־פּאַס *).

* * *

אין 1942 איז ביים אַדרעסן־ביוראָ געגרינדעט געוואָרן אַ „שטאַנדעס־אַמט“ צו רעגיסטרירן די דעמאָגראַפישע באַוועגונג פון דער געטאָ־באַפעלקערונג, ווי געבורטן, טויט־פאַלן, חתונות א. א. וו.

צו יענער צייט פלעגן אין געטאָ פאָרקומען, לפי־ערך, פיל חתונות. בפרט זיינען געווען נוטה חתונה צו האָבן יינגערע פרויען, וועמענס מענער ס'זיינען אַוועק מיט די אַקציעס ביז דער גרינדונג פון געטאָ אָדער שפּעטער. די דאָזיקע פרויען האָבן מורא־געהאַט צו זיין אָן מענער, ווייל בעת די אַקציעס פלעגן פיל אַזעלכע אַליינשטייענדיקע פרויען אַוועקגיין אויף פאַרניכטונג. אגב, פלעגן אויך פאַר דער ייד. געטאָ־אַדמיניסטראַציע יונגע און משפּחה'לאָזע מענער און פרויען זיין די ערשטע קאַנדידאַטן פאַר די כלערליי איבערזידלונגען אין די אַרבעטס־לאַגערן מחוץ דעם געטאָ. אַלץ צוזאַמען האָט באַוועגט פיל יונגע מענטשן חתונה צו האָבן. אַלס „נדן“ פלעגט ביי אַזעלכע „געטאָ־חתונות“ זיך רעכענען: אַן אַר־

*) ז. רעפּראָדוקציע פון אַ געטאָ־פּאַס.

בעטס־פּלאַץ ערגעץ־ווו אין אַ סטאַבילער און גוטער בריגאַדע, אַ פּאָסטן אין געטאָ־אַפּאַראַט א. א. ענלעכע „גאַראַנטיעס" פאַרן שוץ און זיכערקייט פונעם בידנעם געטאָ־מענטשן . . .

אין דער ערשטער תקופה פון געטאָ־קיום איז אויך געווען צו מערקן א היפּשע צאָל געבורטן. די דאָזיקע דערשיינונג לאָזט זיך דערקלערן דערמיט, וואָס פיל פרויען האָבן געהאַט פאַרשוואַנגערט פאַרן מלחמה־אויסברוך און געבוירן האָבן זיי שוין זייענדיק אין געטאָ. וואָס־ווייטער איז אָבער די צאָל געבורטן אלץ מער געזונקען, ביז דער פאַרבאָט פון שוואַנגערשאַפט (זומער 1942) האָט גורם געווען דערצו, קיין געבורטן אין געטאָ זאָלן בכלל ניט פאָרקומען.

וועגן דער שטערבלעכקייט אין געטאָ איז שוין באַטאָנט געוואָרן, אז מחמת דעם, וואָס בעת די פאַרניכטונגס־אַקציעס זיינען פאַרכאַפּט געוואָרן פיל עלטערע און שוואַכערע מענטשן, איז אין געטאָ געבליבן ס'רוב אַ יינגערער און געזינטערער עלעמענט. אחוץ די נאַטירלעכע טויט־פאַלן איז דעריבער די שטערבלעכקייט צווישן די געטאָ־יידן געווען, פאַהעלטנישמעסיק, ניט קיין צו גרויסע.

* *
*

צו דער געשיכטע פונעם סטאַטיסטישן אמט געהערט אויך פאָלגנדיקער עפּיזאָד:

אַ געוויסע צייט נאָך דער גרויסער אַקציע איז דעם געטאָ געלונגען איינצושטעלן אן אומלעגאַלע בריוו־פאַרבינדונג צווישן קאָוונער געטאָ און די געטאָס אין ווילנע, שאַוול און שפּעטער־צו אויך אין ריגע, וווהין ס'זיינען אָנהויב־פעברואַר 1942 פאַרשלעפּט געוואָרן א 5 הונדערט קאָוונער יידן. דער בריוו־אויסטויש איז מעגלעך געווען אדאַנק דער מיטהילף פון איינינקע צופאַרלעסיקע קריסטן, וואָס פלעגן דערפאַר באַקומען א מאַטעריעלע באַלוינונג. מיט דער אומלעגאַלער „געטאָ־פּאָסט" האָבן זיך מתעסק געווען איינינקע מענטשן פון סטאַטיסטישן אמט און דער סעקרעטאַר פון עלטעסטן־ראַט. פאַר די געטאָ־יידן, וועמענס משפּחה־מיטגלידער ס'האָבן זיך געפונען אין די אַנגעוויזענע געטאָ־ישובים, האָט, פאַרשטייט זיך, די מעגלעכקייט פון קאָרעספּאָנדירן געהאַט אַ גרויסן באַדייט.

פרילינג 1942 איז א פּעקל בריוו צופעליק אריינגעפאַלן אין די הענט פון קאָוונער־געשטאַפּאָ, וואָס האָט אַלס פועל־יוצא פון דער אויספאָרשונג אַרעסטירט דעם סעקרעטאַר פון עלטעסטן־ראַט, אדוו. בערנשטיין, דעם מיטאַרבעטער פון סטאַטיסטישן אמט אדוו. כייקין און א. זילבערמאַן, אן אַרבעטער פון דער ייד. בריגאַדע ביי דער באַן. נאָכן אָפּזיצן איינינקע וואָכן אין געשטאַפּאָ, איז געלונגען די מענטשן צו באַפרייען און דעם גאַנצן ענין צו פאַררייבן. מיטגע־

האַלפן דערביי האָבן די אייניקע יידן, וואָס זיינען געשטאַנען נאָענט צו געשטאַפּאָ, ווי אויך די פעטע יידישע שוחד־מתנות.

נאָך אָט דעם דורכפאַל איז די אומלעגאַלע „פּאָסט" אין געטאָ געוואָרן ליקווי־דירט. פון יעמאָלט אָן איז שווער־געווען איבערצושיקן א בריוול אין די אנדערע געטאָ־ישובים.

* *
*

די באארבעטע מאַטעריאַלן פונעם סטאטיסטישן אמט פלעגן פארן עלטעסטן־ראט און זיינע מוסדות אין א געוויסער מאס דינען אַלס אנהאַלטס־פונקט ביים פעסטשטעלן די ריכטליניעס פון זייער טעטיקייט. בפרט זיינען אזעלכע מאַטע־ריאַלן געווען וויכטיק פארן ייד. ארבעטס־אמט ביים רעגולירן דאס אָנגעווייטיקטע פּראָבלעם פון צוואַנגס־ארבעט. האָבנדיק פאַר זיך גוט־באַארבעטע סטאטיסטישע ידיעות, פלעגט דאס אַרבעטס־אַמט קענען זיך אָריענטירן, ווי צו מאַניפולירן מיט דער אַרבעטס־פליכט בפרט פון די פרויען, וואָס האָבן געבילדעט ביי 60% פון דער אַלגעמיינער געטאָ־באַפעלקערונג. די אָנגאַבעס פון סטאטיסטישן אמט פלעגן אויך פאַרווענדעט ווערן מצד דעם עלטעסטן־ראט פאַר זיינע חודשלעכע טעטי־קייטס־באַריכטן צום קאָונער שטאָט־קאָמיסאַר, אין וועמענס רשות דאס געטאָ האָט זיך געפונען זינט דער גרינדונג ביז די צייטן פון געקען.

דאָס אדרעסן־ביוראָ האָט אויך געהאט פיל צו טאָן ביים ארויסגעבן דער באַפעלקערונג די געטאָ־פּעסער. אמת, פאַרמעל האָט די פּאַספּאַרטיזאַציע געהערט צו דער געטאָ־פּאָליציי, אָבער דאס אדרעסן־ביוראָ האָט דערביי אדורכגעפירט די וויכטיקסטע צוגרייטונגס־ארבעטן.

* *
*

הגם דאס סטאטיסטישע אמט האָט געהערט צו די ניט־גרויסע געטאָ־אינ־סטיטוציעס, האָט עס דאָך, ווי געזען, אויסגעפירט א געוויסע פּאזיטיווע ראָלע אינעם עפנטלעכן געטאָ־לעבן. דער דאָזיקער געטאָ־מוסד איז בעיקר געווען א הילפס־אינסטיטוציע פאר אנדערע אנשטאַלטן פון דער געטאָ־אדמיניסטראציע.

דאָס סטאטיסטישע אמט איז ווייניק געקומען אין דירעקטן קאָנטאַקט מיט די געטאָ־יידן. אויך אין „שטאַנדעס־אמט" פלעגט מען, חלילה, ניט דאַרפן שטיין שעהן־לאַנג אין דער ריי, ווי ס'איז געווען דער פאַל אין ס'רוב געטאָ־מוסדות. מחמת דעם איז מצד דער געטאָ־באַפעלקערונג צו אָט די אינסטיטוציעס געווען צו מערקן אַ נייטראַלע באַציאונג, ד. ה. ניט גוט, ניט שלעכט...

נאָכן אויפלייזן די וויכטיקסטע ייד. געטאָ־מוסדות איז דאָס סטאטיסטישע אמט, ווי אויך דאָס אדרעסן־ביוראָ, געבליבן אויך ווייטער עקזיסטירן. ווען דער

עלטעסטן־ראט איז געוואָרן ליקווידירט און דר. עלקעס איז באשטימט געוואָרן אלס „אָבער־יודע", זיינען אָט די מוסדות, פון וועלכע ס'זיינען געבליבן ניט מער ווי די אמאָליקע שילדן, אריבער אין רשות פון דר. עלקעס.

* * *

אלס לייטער פונעם סטאטיסטישן אמט איז לכתחילה געווען ח. קאַגאַן*). שפּעטער־צו איז געוואָרן לייטער י. לייבענזאָן (זיך געראטעוועט ביי אַ קריסט אין פּראָווינץ). אַ געוויסע צייט האָט אָנגעפירט מיטן אמט דר. וואַלסאָנאָק**).

אלס מיטארבעטער אינעם דאָזיקן אמט זיינען געווען:

פּויליש־יידישער שריפטשטעלער מיכאל בורשטין. לכתחילה געארבעט אין ייד. ארבעטס־אמט. דערנאָך אריבער אין סטאטיסטישן אמט, ווו ער פלעגט צוזאמען מיט דר. וואַלסאָנאָקן באַארבעטן די מאטעריאלן פארן עלטעסטן־ראט און זיינע אינסטיטוציעס. צו יענער צייט האָט ער אויך זיך פארנומען מיטן זאמלען געטאָ־פאָלקלאָר. סיי זיינע בעלעטריסטישע געטאָ־כתבים (נאָוועלן און אַ גרעסערער ראָמאן א. נ. „די געלע לאַטע"), סיי זיינע געזאמלטע פאלקלאָר־מאטעריאלן, וואָס ער האָט געהאט פארבאַהאלטן ערגעץ־ווו אין געטאָ, זיינען פארלוירן געגאַנגען. די לעצטע צייט האָט ער געארבעט אין די געטאָ־וואַרשטאטן. צוזאמען מיט אלע מענער איז ער בעת דער געטאָ־ליקווידאציע פארשלעפּט געוואָרן אין די ארבעטס־לאגערן פון דאַכאַוער קאצעט (לאַגער 1 ביי לאנדסבערג), ווו ער איז דעם 27־טן מערץ 1945, בסך־הכל איין חודש פאר דער באפרייאונג, געשטאָרבן פון אַ לונגען־אנטצינדונג.

פ. בערניקער (באפרייט געוואָרן אין דאַכאַו); אדוו. כייקין (אומגעקומען אין דאַכאַו); וואָלפּע (אומגעקומען בעת דער געטאָ־דעפּאָרטאציע) א. א.

---

*) ז. „גרויסע געטאָ־ווארשטאטן".

**) ז. „פּערזאָנען, וואָס האָבן זיך מתעסק־געווען מיט דער פּאַרטיזאנער־באַוועגונג".

שול־אַמט

פעדאַגאָגישע ענינים אין די ערשטע געטאָ־חדשים. — גרינדונג פון קינדער־שולן און זייער מהות. — ליקווידאַציע פון די שולן און פונעם שול־אַמט. — טעטיקייט פון דער פאַך־שול. — באַמיאונגען צו לינדערן די קולטור־הצטרכותן פון דער געטאָ־באַפעלקערונג.

צו די טראַגישע פאָלגן, וואָס די נאַציס האָבן גורם־געווען אין ייד. לעבן שוין אין די ערשטע טעג פון דער אָקופּאַציע, געהערט אויך דאָס, וואָס ייד. קינדער האָבן פּלוצלונג איבערגעריסן זייערע לימודים. אין יענע גרויליקע טעג, ווען ס'האָבן געבושעוועט בעסטיאַלישע מאַסן־עקסצעסן קעגן דער הילפלאָזער ייד. באַפעלקערונג, האָבן יידן, פאַרשטייט זיך, ניט געטראַכט וועגן דעם, וואָס זייערע קינדער לערנען ניט. דער קאָפּ פונעם יידן איז געווען באַשעפטיקט מיט פיל וויכטיקערע לעבנס־פּראָבלעמען, ווי דערציאונג. אגב, האָט דער מלחמה־אויסברוך, וואָס איז געשען סוף־יוני 1941, ס'רוב שול־קינדער געטראָפן אין אָנהויב פון זייערע זומער־פעריען.

אין דער בלוטיקער תקופה פון די פאַרניכטונגס־אַקציעס במשך די ערשטע דריטהאַלבן חדשים פון געטאָ־קיום האָט דער געטאָ־ייד געוויס ניט געקענט טראַכטן וועגן בילדונג פאַר זיינע קינדער. ניט ווייניק עלטערן האָבן אָבער אפילו אין יענע שווידערלעכע טעג געזען עפּעס צו טאָן, זייערע קינדער זאָלן האָבן אַ שטיקל מעגלעכקייט צום לערנען. דער איינציקער וועג אין דעם פּרט איז געווען פּריוואַטער אונטעררייכט. די דאָזיקע עלטערן פלעגן זיך צונויפריידן מיט לערער, זיי זאָלן צו ביסל פּריוואַט לערנען מיט זייערע קינדער. די געוו. לערערס פון די גימנאַזיעס, פאָלקס־שולן א. א. יידיש־העברעאישע לערן־אַנשטאַלטן פלעגן צונויפנעמען זייערע תּלמידים אין קלענערע גרופּעס און לערנען מיט זיי.

ערשט אין אַ געוויסער צייט אַרום נאָך דער גרויסער אַקציע, ווען די געטאָ־יידן האָבן גענומען ביסלעכווייז זיך אָפּכאַפּן פון די מאַסן־הריגות, איז בשייכות מיט דער אַנטשטייאונג פון די פאַרשיידענע עפנטלעכע ייד. געטאָ־מוסדות אויך

געקומען די צייט צו גרינדן אן אינסטיטוציע, וואָס זאָל זיך באַשעפטיקן מיט די פּעדאַגאָגישע ענינים. צו דעם צוועק איז טאַקע סוף=יאָר 1941 געשאַפן געוואָרן ביים עלטעסטן=ראַט דאָס שול=אַמט.

די ערשטע אַרבעט פון ניי=געגרינדעטן שול=אַמט איז געווען אַדורכצופירן אַ רעגיסטראַציע פון אַלע פאַראַנענע קינדער אין פאָלקס=שול=עלטער, ד. ה. פון אַ יאָר 7—8 ביז 12—13 יאָר *). אויף די קרוב 16 טויזנט נפשות, וועלכע זיינען דאַן געווען אין געטאָ, זיינען אַזעלכע שול=קינדער געווען לפי=ערך ניט קיין סך, ווייל בעת די פאָרגעקומענע מאַסן=שחיטות, בפרט בעת דער גרויסער אַקציע, זיינען אַוועק אויף פאַרניכטונג זייער פיל משפחות מיט קלענערע קינדער.

ס'איז שוין דערמאָנט געוואָרן, אַז לכתחילה זיינען באַפרייט געוואָרן פון דער אַרבעטס=פליכט די יעניקע מוטערס, וועלכע האָבן געהאַט קינדער ביז 8 יאָר אַלט, און שפּעטער=צו — נאָר ביז 4 יאָר. ס'זיינען דעריבער געווען פיל משפחות, ווו אַלע דערוואַקסענע פלעגן דאַרפן גיין אַרבעטן, און די גרעסערע קינדער פלעגן דאַרפן בלייבן אין שטוב אויפפּאַסן אויף דער באַלעבאַטישקייט, אָדער אויף די יינגערע ברידערלעך און שוועסטערלעך. כדי צו באַוועגן וואָס=מער עלטערן צו רעגיסטרירן זייערע קינדער צום לערנען, האָט דער עלטעסטן=ראַט געהאַט פּובליקירט אַ פאַראָרדנונג וועגן צוואַנגס=בילדונג.

נאָכדעם, ווי דאָס שול=אַמט האָט פאַרענדיקט אַלע נויטיקע הכנות, זיינען געגרינדעט געוואָרן צוויי שולן: איינע אין אַלט=געטאָ=ראַיאָן, אין איינער פון די געוו. ישיבה=געביידעס אויף ישיבה=גאַס 16, און די צווייטע — אויף ראַמיגאָלער גאַס 4 **). אין יעדער שול האָבן געלערנט צו פּאָר הונדערט תלמידים.

די געטאָ=שול האָט מיט זיך פאָרגעשטעלט אַ געמיש פון תלמידים, וואָס האָבן פריער געהאַט געלערנט אין שולן פון פאַרשיידענע ריכטונגען, ווי, ציוניס=טיש=העברעאישע, יידיש=וועלטלעכע, רעליגיעזע א. א. וו. אמת, במשך דער סאָוועטישער תקופה אין ליטע זיינען אַלע פריערדיקע שול=ריכטונגען געוואָרן ליקווידירט און ס'איז פאַר ייד. קינדער געעפנט געוואָרן איין טיפּ סאָוועטישע שולן אין יידישער אונטערריכטס=שפּראַך. דער איין יאָר סאָוועטיש שול=וועזן האָט אָבער ניט באַוויזן צו באַזייטיקן די לאַנג=יאָריקע השפּעות פון די פאַרשיידנ=אַרטיקע טיפּן שולן אויף די תלמידים. די לערער פון די געטאָ=שולן האָבן דעריבער געהאַט פאַר זיך אַן אויפגאַבע פון צונויפשמעלצן אין איין שול=קאָ=לעקטיוו די תלמידים פון די באַזונדערע שול=ריכטונגען.

---

*) די אַרבעטס=פליכט פאַר יינגלעך האָט זיך אָנגעהויבן אין עלטער פון 15 יאָר און שפּעטער — פון 14 יאָר, פאַר מיידלעך — פון 16 און דערנאָך פון 15 יאָר.

**) שפּעטער איז די דאָזיקע שול אַריבערגעפירט געוואָרן אויף דעמאָקראַטו גאַס 28.

היות די געטאָ־שול האָט געדאַרפט באַפרידיקן אויך די יענע קינדער, וואָס האָבן שוין געהאַט געענדיקט אַ 4־יאָריקע פאָלקס־שול, איז דאָס שול־פּראָ־גראַם געוואָרן אויסגעברייטערט און מ'האָט דאָרטן געלערנט לימודים, אַנהויבנדיק פון אַ פאָלקס־שול און ענדיקנדיק מיט די ערשטע 4 קלאַסן פון אַ מיטל־שול. די אונטערריכט־שפּראַך איז בעיקר געווען העברעאיש. מיט די עלטערע קינדער האָט מען אויך געלערנט יידישע ליטעראַטור. אין שול־פּראָגראַם איז אויך געווען איינ־געשלאָסן דער לימוד פון רעליגיע. דער אידעאָלאָגישער גייסט פון דער שול איז געווען אַ ציוניסטיש־העברעאישער.

ניט לייכט איז אויך געווען צו באַזאָרגן די שולן מיט די סאַמע נויטיקסטע ביכער, העפטן און לערן־מכשירים. וואָס די תלמידים האָבן געהאַט, האָבן זיי אליין צונויפגעטראָגן. דאָס איבעריקע איז מיט צרות צונויפגעזאַמלט געוואָרן אויף פאַרשיידענע אופנים. צוליב דעם, וואָס די פּאָר שולן האָבן ניט געקענט אריינגעמען מיטאַמאָל גאָר די תלמידים, פלעגן די לימודים פאָרקומען אין צוויי שיכטן: פאָרמיטאָג און נאָכמיטאָג.

הגם אין די שווערע געטאָ־באַדינגונגען זיינען, זעלבסטפאַרשטענדלעך, די שול־אויפטוען געווען באַגרענעצטע, איז דאָך דער באַדייט פון די שולן געווען אַ גאַנץ קענטיקער, ווייל די לערער האָבן זיך געמיט אויפצוהאַלטן די שולן אויף אַ צופרידנשטעלנדיקן פּעדאַגאָגישן ניוואָ. די פּאָר שול־יום־טובים, וואָס זיינען פאָרגעקומען פאַר דער קורצער צייט פון קיום פון די שולן, האָבן איבערגעלאָזן אַ רירנדיקן איינדרוק.

ווען אין פרילינג 1942 איז געגרינדעט געוואָרן די יוגנט־אָרגאַניזאַציע „אשל" *), האָבן ס'רוב עלטערע שול־תלמידים דאָרט געפונען אַ געזעלשאַפטלעכע אויסלעבונג אין ציוניסטישן גייסט.

אַחוץ די פאָלקס־שולן זיינען צו יענער צייט אויך געגרינדעט געוואָרן אַ פּאָר קינדער־גערטנער, וווּ קינדער ביזן שול־עלטער פלעגן פאַרברענגען עטלעכע שעה אַ טאָג. אויך די קינדער־גערטנער, וואָס האָבן ארומגענומען אַ היפּשע צאָל קינדערלעך, האָבן אויסגעפירט אַ וויכטיקע פונקציע אין דערציאונגס־וועזן.

אין געטאָ האָט אויך אין די שול־צייטן עקזיסטירט אַ פּריוואַטער אונטער־ריכט. די מער־פאַרמעגלעכערע און יחוס'דיקערע געטאָ־יידן, וועלכע האָבן ניט געוואָלט, זייערע קינדער זאָלן לערנען אין די לערן־אַנשטאַלטן פון כל־ישראל, פלעגן זייערע קינדער אָפּגעבן לערנען ביי פּריוואַטע לערער. בפרט פלעגט עס געשען מיט קינדער פון פּאָרשול־עלטער.

---

*) ז. „ציוניסטישע טעטיקייט אין געטאָ".

* *
*

ס'איז שוין דערמאָנט געוואָרן *), אַז דעם 26־טן אויגוסט 1942 איז פּובּ־ליקירט געוואָרן אַ באַפעל פון דער מאכט צו שליסן די קינדער־שולן. דורך אָט דער פאַראָרדנונג זיינען אויף אַן אומגעריכטן אופן ליקווידירט געוואָרן די שולן, וואָס האָבן עקזיסטירט אַ 7—8 חדשים און האָבן געשפּילט אַ וויכטיקע ראָלע אויפן געביט פון דערציאונג.

גלייכצייטיק מיטן שליסן די קינדער־שולן איז אויך פאָרגעקומען די ליק־ווידירונג פון שול־אמט. הגם דער דאָזיקער געטאָ־מוסד האָט, ווי מיר וועלן זען, זיך אויך באשעפטיקט מיט אנדערע קולטור־ענינים, איז דאָך זיין הויפּט־טעטי־קייט געווען געווידמעט די שולן.

כדי די יינגערע שול־קינדער זאָלן האָבן אַ מעגלעכקייט כאָטש וויפיל־ניט־איז פאָרצוזעצן זייערע לימודים, זיינען דאַן אָרגאַניזירט געוואָרן קלענערע גרופּעס תלמידים, מיט וועמען די לערער פון די געשלאָסענע שולן פלעגן לערנען צו פאָר שעה אַ טאָג. דער דאָזיקער אומלעגאַלער אונטערריכט פלעגט פאָרקומען אין פּריוואטע דירות און מ'האָט תמיד געדאַרפט זיין אויפגעפּאַסט, דער ענין זאָל ניט דערגיין צו די מאכט־אָרגאַנען.

דער גרעסטער טייל עלטערע שול־קינדער איז דאַן אריבער לערנען אין פאַך־שול, וואָס איז אין געטאָ געגרינדעט געוואָרן אין יוני 1942. מיט די יינגלעך האָט מען אין דער פאַך־שול געלערנט: מולעריי, שלאָסעריי, בלעכעריי, סטאָלעריי א. א. וו. מיט די מיידלעך — דאַמען־שניידעריי א. א. פעכער.

ווען דער שטאָט־קאָמיסאריאט האָט זינט פרילינג 1942 אָנגעהויבן ארייג־צוציען ייד. בעלי־מלאכות אין די שטאָטישע פאבריקן און אין די מיליטערישע דינסט־שטעלעס**), איז אַקטועל געוואָרן די פראגע פון אויסבילדן נייע האנט־ווערקער־כוחות צווישן דער אונטערוואַקסנדיקער יוגנט. טאקע דאַן איז עס געגרינדעט געוואָרן די פאַך־שול, כדי אויסצולערנען יוגנטלעכע פאַרשיידענע 'האַנטווערקער־פעכער, אויף וועלכע ס'איז געווען אַ גרויסע נאָכפראגע אין די כלערליי שטאָטישע אר־בעטס־פלעצער פאַר יידן.

די פאַך־שילער פלעגן במשך אַ קורצער צייט זיך דערוואַרבן די סאמע עלע־מענטארע קענטעניש אין זייערע פעכער, און זיי פלעגן דערנאָך ארייננעצויגן ווערן אלס געהילפס־האַנטווערקער אין די שטאָטישע־ארבעטס־שטעלעס, ווו ס'האָבן געאַרבעט ייד. בעלי־מלאכות. א טייל יוגנטלעכע האַנטווערקער פלעגט אוועקגיין ארבעטן אין די געטאָ־ווארשטאַטן.

* ז. ,,נייע גזירות און גזירה'לעך''.

** ז. ,,פּראָבּלעם פון פאַרווענדן די ייד. ארבעטס־קרעפטן''.

נאָכן שליסן די קינדער־שולן האָט מען אין דער פאַך־שול, אַחוץ די פּראַק־טישע און טעאָרעטישע פאַך־קענטעניש, אומאָפּיציעל אויך געלערנט יידישע לימודים, ווי ייד. געשיכטע, העברעאיש, ארץ־ישראל־ידיעות א. א. וו. אין דעם פּרט האָט די פאַך־שול זיך געמיט אויסצופילן דעם פּעדאַגאָגישן בלויז, וואָס האָט זיך געשאַפן בשייכות מיטן ליקווידירן די שולן. די געהיימע ציוניסטישע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס האָבן אויך געהאַט אָרגאַניזירט צווישן די פאַך־שילער קרייזלעך, וווּ מ׳פלעגט די יוגנטלעכע באַקענען מיט ציוניסטישע פּראָבלעמען.

באַזונדערס איז אויסגעוואַקסן די חשיבות פון דער פאַך־שול ערב און נאָך דער אַקציע אויף קינדער, אַלטע און קראַנקע. דאַן איז פאַר צענדליקער געטאָ־קינדער די אַרבעטס־קאַרטע פון פאַך־שול בפועל־ממש געווען אַ פראַגע פון לעבן און טויט. צו יענער צייט איז אויך די פאַך־שול אריבער אין די גרויסע געטאָ־וואַרשטאַטן, ווו זי האָט פאָרמעל פיגורירט ניט אַלס שול, נאָר ס׳האָט געהייסן, אַז דאָס זיינען פאַך־אויסבילדונגס־וואַרשטאַטן פאַר יוגנטלעכע.

צום ענין שולן איז נאָך נויטיק צוצוגעבן, אַז דער געוו. לערער פון קאָוונער ייד. קאַמערץ־גימנאַזיע ש. ר אַ ז ע נ ט אַ ל און זיין פרוי, אַ פּרעבעליסטין, האָבן אַ געוויסע צייט אויפגעהאַלטן אַ פּריוואַטע שול, וווּ ס׳האָבן אומלעגאַל געלערנט עטלעכע צענדליק קינדער פון די לינק־געשטימטע עלעמענטן. אין דער דאָזיקער שול איז די אונטעררייכטס־שפּראַך געווען יידיש און דער גייסט פון די לימודים — אַ פּראָלעטאַריש־ראַדיקאַלער. אגב, פלעגן דאָרטן פון צייט־צו־צייט אויך פאָר־קומען געהיימע פאָרטראַגן אויף פאַרשיידענע פּאָליטישע און געזעלשאַפטלעכע טעמעס פאַר די מענטשן, וואָס האָבן אָנגעהערט צו דער פּעריפעריע פון די לינקע.

* * *

אַחוץ די פּעדאַגאָגישע ענינים האָט דאָס שול־אַמט, ווי געזאָגט, אומאָפיציעל זיך אויך פאַרנומען מיט אַנדערע קולטור־טעטיקייטן. אַזוי, למשל, האָט צו דער דאָזיקער געטאָ־אינסטיטוציע געהערט די עפנטלעכע ביבליאָטעק, וואָס איז גע־שאַפן געוואָרן סוף־יאַר 1941*). אין דער דאָזיקער ביבליאָטעק, וואָס האָט פאַרמאָגט עטלעכע טויזנט ביכער אין יידיש, העברעאיש א. א. שפּראַכן, פלעגן געטאָ־יידן קענען באַקומען אַ בוך צום לייענען און דורכדעם אַביסל פאַרטרייבן די שווערע מחשבות. געפונען האָט זיך די ביבליאָטעק אין איינעם פון די קליינע בלאָקן אויף וואַרניו גאַס. אַלס ביבליאָטעקאַרן זיינען געווען הרב אַ ש ר י און ג ע ר ש ט ײ ן.

פון צייט־צו־צייט פלעגן אויך אָרגאַניזירט ווערן לעקציעס, פאָרטראַגן, פייע־רונגען א.א. וו. הגם די דאָזיקע אומלעגאַלע קולטור־פאַראַנשטאַלטונגען פלעגן אַראַנזשירט ווערן בעיקר פאַר די מענטשן, וואָס זיינען געשטאַנען נאָענט צו די

*) די ביבליאָטעק איז געוואָרן ליקווידירט בעת דער ביכער „אַקציע" אין פעברואַר 1942.

געז. גרופּירונגען, האָבן זיי דאָך אינעם פאַרוואָרלאָזטן קולטור־לעבן פון געטאָ געהאַט אַן אַלגעמיין־דערציִערישן באַדייט. בפרט דאַרף דערמאַנט ווערן די כ׳תמוז־אַקאַדעמיע פון יאָר 1943, וואָס האָט צוגעצויגן אַ גרויסן עולם און האָט אי־בערגעלאָזן אַ שטאַרקן רושם. איינדרוקספול איז אויך געווען די פייערונג, וואָס איז פאָרגעקומען אין יוני 1943, בשייכות מיטן איין־יאָריקן יובל פון דער פאַך־שול. אחוץ דעם שול־יום־טוב איז דאַן געווען אָרגאַניזירט אַן אויסשטעלונג פון די אַרבעטן פון די פאַך־שול־תלמידים.

אַ קינסטלערישע אויסלעבונג פלעגט דער געטאָ־ייד געפינען אין די מוזי־קאַליש־וואָקאַלישע קאָנצערטן, וואָס דער אָרקעסטער ביי דער ייד. געטאָ־פּאָליציי האָט אַ געוויסע צייט אַ פּאָר מאָל אין וואָך געגעבן פאַר דער געטאָ־באַפעלקערונג. די דאָזיקע קאָנצערטן האָבן ביים עולם געהאַט גרויס דערפאָלג.

* * *

אַלס לייטער פון שול־אַמט איז געווען דר. ח י י ם ־ נ ח מ ן ש אַ פּ י ר אַ, אַ זון פון קאָוונער רב הרב אַ ב ר ה ם ־ ד ו ב ־ ע ר ־ כּ ה נ א ש אַ פּ י ר אַ, וואָס איז געשטאָרבן אין געטאָ אין מערץ 1943. דר. שאַפּירא איז, ווי באַוווסט, געווען פּרי־וואַט־דאָצענט פאַר סעמיטאָלאָגיע אין קאָוונער אוניווערסיטעט און דער מחבר פון קאַפּיטאַלן ווערק „תולדות הספרות העברית החדשה“.

שוין אין די ערשטע חדשים פון געטאָ־קיום האָט דער עלטעסטן־ראַט גע־האַט באַאויפטראַגט דר. שאַפּיראָן צו זאַמלען און טיילווייז אויך צו באַאַרבעטן די דאָקומענטן און מאַטעריאַלן צו דער געשיכטע פון קאָוונער געטאָ. צו דעם צוועק איז געוואָרן איינגעאָרדנט אַ געהיימער אַרכיוו פון עלטעסטן־ראַט. שפּעטער־צו האָט מיט די אַרכיוו־ענינים זיך פאַרנומען דער סעקרעטאַר פון עלטעסטן־ראַט אַדוו. גאָלוב. וועגן גורל פון אַרכיוו איז נאָך דער באַפרייאונג געווען אַ רייד, אַז אדוו. גאָלוב זאָל האָבן דעם גאַנצן אַרכיוו אָדער נאָר אַ טייל פון אים איבערגע־געבן אין רשות פון די סאָוועטישע מאַכט־אָרגאַנען.

אויך די געטאָ־פּאָליציי האָט געהיים געפירט אַ פאַרצייכענונג פון די געטאָ־געשעענישן. אַ טייל פון אָט די פאַרשרייבונגען איז אַריינגעפאַלן אין די הענט פון אַ געוויסן געטאָ־ייד ליפּמאַן און וואָס מיט דעם איז געוואָרן, איז אומבאַוווסט. ווערטפולע פאַרצייכענונגען פון געטאָ־לעבן האָט אויך געפירט דער באַקאַנטער קאָוונער געז. עסקן א ב א ב אַ ל אָ ש ע ר *). אַ געוויסע צייט האָט אויך געשריבן וועגן די געטאָ־געשעענישן דער געוו. גענעראַל־סעקרעטאַר פון אגודת־הרבנים אין ליטע ד ו ד א י צ י ק אָ וו י ט ש (פּיידע אומגעקומען אין דאַכאַו).

*) זיינע כתבים האָט ער געהאַט באַהאַלטן ערגעץ־ווו אין שטאָט ביי באַקאַנטע קריסטן.

ווען ס'איז געגרינדעט געוואָרן דאָס שול־אַמט, האָט דר. שאַפּיראַ איבער־גענומען די אָנפירונג פונעם אַמט, און ער האָט זייער פיל זיך אָפּגעגעבן מיט די פּעדאַגאָגישע פּראָבלעמען. נאָכן ליקווידירן די שולן איז ער געוואָרן דער לייטער פון רעסאָרט פאַר פאַך־אויסבילדונג ביים ייד. אַרבעטס־אַמט *).

אַן אָנגעזעענעם אָרט האָט דר. שאַפּיראָ אויך פאַרנומען אין ציוניסטישן לעבן אין געטאָ. גרויס איז אויך געווען זיין מיטווירקונג ביי דער אָרגאַניזירונג פון קולטור־פאַראַנשטאַלטונגען, וווּ ער פלעגט תמיד זיין איינער פון די ראשי־המדברים.

אנהויב־דעצעמבער 1943 איז דר. שאַפּיראָ צוזאַמען מיט זיין משפּחה גאַנץ אומגעריכט אַרעסטירט געוואָרן מצד געשטאַפּאָ. דער אַרעסט זאָל האָבן געשען בשייכות מיט דעם, וואָס אין בערלין זאָל מען האָבן אַנגעפּרעגט דורכן אינטער־נאַציאָנאַלן רויטן קרייץ וועגן גורל פון הרב שאַפּיראָס משפּחה. די אָנפראַגע זאָל האָבן געווען אין נאָמען פון קרובים אָדער פון אַ ייד. אָרגאַניזאַציע אין די פאַר־אייניקטע שטאַטן. דר. שאַפּיראַ, זיין פרוי און קינד ווי אויך זיין מוטער — די קאָוונער רביצין — זיינען דאַן אַלע דערשאָסן געוואָרן אויפן 9־טן פאָרט. גלייך נאָך דער עקזעקוציע האָט מען זיי אַלעמען פאַרברענט אויף די זעלבע שייטער־הויפנס, אויף וועלכע מ'האָט צו יענער צייט געהאַלטן אין פאַרברענען די אויס־געגראָבענע הרוגים, כדי צו פאַרווישן די שפּורן פון די נאַצישע גרויל־טאַטן.

אַלס וויצע־לייטער פון שול־אַמט איז אַ געוויסע צייט געווען דער אויבנדער־מאַנטער איציקאָוויטש. אַלס סעקרעטאַרין — פר. סניעג (אומגעקומען אין אַן אַרבעטס־לאַגער אין דייטשלאַנד).

אין די קינדער־שולן האָבן געאַרבעט אַלס לערער: קאַפּיט, קיזעל, זשופּאָוויטש, סמאָקאָל, גורוויטש, וואָלפּאָוויטש (אַלע אומגעקומען בעת דער געטאָ־ליקווידאַציע אָדער אין די דאַכאַוער אַרבעטס־לאַגערן); פר. צרפת (געשטאָרבן אין געטאָ זומער 1943); ראָזענבלאַט (פאַרשלעפּט געוואָרן קיין עסטלאַנד) א. א.

אַלס קינדער־גאָרטן־לערערינס זיינען געווען טעטיק: פר. דר. סעגאַל, פר. סאָבאָלעוויטש, פר. לעווין (אַלע באַפרייט געוואָרן אין די אַרבעטס־לאַגערן אין דייטשלאַנד) א. א.

אַלגעמיינע לימודים אין פאַך־שול האָבן, אַחוץ די לערער פון די געשלאָסענע קינדער־שולן, אויך געלערנט: א. מלמד (באַפרייט געוואָרן אין דאַכאו); י. שאַפּיראָ (אומגעקומען בעת דער געטאָ־ליקווידאַציע) א. א.

*) די פאַך־שול האָט זיך געפונען אין רשות פון דער פאַך־אָפּט. ביים ייד. אַרבעטס־אַמט.

געטאָ־געריכט

אנטשטייאונג פון אַ ייד. געריכט־וועזן אין געטאָ. — טעטיקייט פון געטאָ־געריכט און זיין ליקווידאַציע. — פּאָליציי־געריכט.

I

שוין אין די ערשטע טעג פון איר גרינדונג אין אויגוסט 1941 האָט די געטאָ־פּאָליציי גענומען אנווענדן כלפּי דער באַפעלקערונג פאַרשיידענע אַדמיניסטראַטיווע שטראָפן. אַזוי, למשל, האָט די פּאָליציי גענומען באַשטראָפן פאַרן עובר־זיין אויף די באַשטימונגען פון אַרבעטס־פליכט, פאַרן ניט אויספירן די פאַראָרדנונגען פון די זיך־פאָרמירנדיקע געטאָ־אינסטיטוציעס, פאַרן ניט אָפּהיטן די כללים פון עפנטלעכער אָרדנונג א. א. וו.

אינעם שטורמישן אָנהויב פון געטאָ־קיום, ווען די מורא פאַרן מה יולד יום איז ביי דער געטאָ־באַפעלקערונג געווען באַזונדערס גרויס, פלעגט זעלטן־ווען קומען צו ערנסטע סכסוכים בין אדם לחברו. פלעגט יאָ ווען־ניט־איז אויסברעכן אַ קאָנפליקט צווישן איין געטאָ־ייד און צווייטן, פלעגן די נוגע בדבר זיך מיען דעם סכסוך צו דערליידיקן צווישן זיך גופא, אָן דער אינטערווענץ מצד דער נאַר־וואָס־געשאַפענער ייד. געטאָ־אַדמיניסטראַציע. נאָר אין די פאַלן, ווען די צדדים פלעגן ניט קענען געפינען צווישן זיך אַ וועלכע ס'איז פשרה, פלעגן זייערע תביעות אנקומען צום עלטעסטן־ראַט, וואָס פלעגט זיך ווענדן צו זיין יורידישער קאָמיסיע אויפצוקלערן דעם ענין.

די יורידישע קאָמיסיע, וואָס איז ביים עלטעסטן־ראַט געווען טעטיק זינט די ערשטע טעג פון געטאָ־קיום, פלעגט זיך אויך באַשעפטיקן מיט אַזעלכע ענינים, ווי פעסטשטעלן די קאָמפּעטענץ פון די ניי־געשאַפענע געטאָ־אינסטיטוציעס, באַהאַנדלען אָנקלאַגעס פון דער באַפעלקערונג קעגן אומגעזעצלעכע האַנדלונגען מצד די געטאָ־מוסדות א. א. וו. פון דער דאָזיקער יורידישער קאָמיסיע איז טאַקע שפּעטער צו א.טשטאַנען דאָס געטאָ־געריכט.

ווען די אָקופּאַציע־מאַכט האָט וואָס אַ טאָג ווייטער אַלץ מער גענומען פאַר־לאַנגען פון געטאָ ייד. אַרבעטס־קרעפטן, בפרט פאַר די אַעראָדראָם־אַרבעטן, האָט

מען גענומען שטרענגער פאַרפאָלגן די אַרבעטס=דעזערטירן. די מענטשן, וועלכע פלעגן סיסטעמאַטיש זיך אַרויסדרייען פון אַרבעטס=פליכט, פלעגן געשטעלט ווערן פאַר אַ ספּעציעלן שנעל=געריכט, וואָס פלעגט, נאָכן אַדורכפירן אַ געהעריקע געריכטס=פּראָצעדור, אַרויסטראָגן אַן אורטייל קעגן די אָנגעקלאָגטע.

אַלס ריכטער פון די שנעל=געריכטן פלעגן ס׳רוב זיין העכערע באַאַמטע פון אַרבעטס=אַמט און פון דער געטאָ=פּאָליציי — די צוויי וויכטיקסטע געטאָ=אינסטיטוציעס, וואָס האָבן געדאַרפט זאָרגן וועגן נאָכקומען די פאָדערונגען מצד די מאַכט=אָרגאַנען אין פּרט פון צוואַנגס=אַרבעט. די פאַראורטיילטע פלעגן — אַלס שטראָף — דאַרפן גיין אַ לענגערע צייט אַרבעטן אין אַ שווערער אַרבעטס=שטעלע, אויף וועלכער ס׳פלעגן ניט זיין קיין פּריווילעגיע בעלנים.

כדי די באַשטראָפונגען זאָלן מאַכן אַ גרעסערן עפעקט אויף דער אַרבעטס=פליכטיקער באַפעלקערונג, פלעגן די אורטיילן קעגן די אַרבעטס=דעזערטירן פּובליקירט ווערן אין פאָרם פון עפנטלעכע מעלדונגען אין די גאַסן. שפּעטער=צו זיינען, ווי באַקאַנט, אַזעלכע מיני באַשטראָפונגען אַריבער צו דער קאָמפּעטענץ פון דער מאָביליזאַציע=און שטראָף=אָפּט. ביים ייד. אַרבעטס=אַמט.

אין אַ קורצער צייט אַרום נאָך דער גרויסער אַקציע, ווען ס׳איז בהדרגה׳דיק אויפגעשטעלט געוואָרן אַ ברייט=פאַרצווייגטע נעץ פון ייד. געטאָ=מוסדות, איז אויך רייף געוואָרן די אידעע צו שאַפן אַ סטאַבילן ייד. געטאָ=געריכט. אַזאַ געריכט איז טאַקע געשאַפן געוואָרן סוף=יאָר 1941.

די יורידיקציע פון געטאָ=געריכט איז געווען לפי=ערך די זעלבע, וואָס האָט געגאָלטן אין דער ליטווישער רעפּובליק ביז צום אַריינמאַרש פון די סאָוועטן קיין ליטע אין יאָר 1940. צו דער קאָמפּעטענץ פון געטאָ=געריכט האָבן געהערט ציווילע און קרימינעלע ענינים. אַ קאַסאַציע קעגן אורטייל פון געטאָ=געריכט פלעגט מען קענען אָנגעבן דירעקט צום עלטעסטן=ראַט. די געריכטס=אורטיילן פלעגן אַרויסגעטראָגן ווערן אין נאָמען פון עלטעסטן=ראַט — די העכסטע „מלוכה׳=שאַפטלעכע“ אינסטאַנץ פון געטאָ=ישוב.

ס׳רוב געריכט=ענינים פלעגן זיין צוליב פאַרשיידענע געלט=סכסוכים, גניבות, שווינדלעריען, שלעגערייען א. א. וו. ווי ס׳איז שוין מערערע מאָל דערמאָנט געוואָרן, האָט דאָס אייגנטום פון די יעניקע יידן, וועלכע זיינען אוועק בעת דער גרויסער אַקציע ניט איבערלאָזנדיק אין געטאָ קיין נאָענטע קרובים, געדאַרפט אַריבערגיין אין רשות פון סאָציאַל=אַמט צו פאַרטיילן פאַר די אומבאַמיטלטע עלעמענטן. זיינען אָבער יאָ געווען קרובים פון די אַרויסגעפירטע, פלעגן זייער אָפט אַנטשטיין צווישן זיי סכסוכים צוליבן ירשענען די זאַכן און די באַלעבאַ=

טישקייט פֿון די דערמאָרדעטע. די דאָזיקע „ירושה“=פּראָצעסן האָבן לכתחילה געבילדעט דעם חוט=השדרה פֿון געריכטעלעכער טעטיקייט אין געטאָ.

דעם געטאָ=געריכט פֿלעגט אָבער אויסקומען צו באַהאַנדלען אויך אַנדערע ענינים. אַזוי, למשל, פֿלעגט אָפֿט פּאַסירן, אַז איין ייד פֿלעגט געבן אַ צווייטן ייד צו פֿאַרקויפֿן אין שטאָט ביי דער אַרבעט אַ חפֿץ אָדער אַ בגד, און דערנאָך פֿלעגט אַנטשטיין אַ סכסוך צוליב דעם דאָזיקן מסחר. מאַטעריעלע תּביעות פֿלעגן אַנטשטיין אויך דאַן, ווען בעת דער קאָנטראָל ביי די געטאָ=טויערן אָדער אין שטאָט גופֿא פֿלעגט מען ביי אַ יידן קאָנפֿיסקירן אַ קעגנשטאַנד, וואָס ער האָט גענומען ביי עמיצן צו פֿאַרקויפֿן. געווען אויך בעלנים צו סימולירן אַ קאָנפֿיסקאַציע און אויף אַזאַ אופֿן ווילן מאַכן עטלעכע רובל אויף יענעמס חשבון. ניט ווייניק סכסוכים פֿלעגן אויך אַנטשטיין פֿון פֿאַרשיידענע בשותּפֿותדיקע „האַנדלס=אָפּעראַציעס“ אין געטאָ אָדער אויפֿן אַרבעטס=פּלאַץ אין שטאָט.

דאָס געטאָ=געריכט האָט אייניקע מאָל געהאַט צו משפּטן אויך קהל'שע פֿאַרברעכער, ד. ה. אומערלעכע מיטאַרבעטער פֿון געטאָ=אַפּאַראַט. די דאָזיקע אומגעווייסנהאַפֿטע נפֿשות פֿלעגן באַגיין פֿאַרשיידענע אומגעזעצלעכקייטן ביים דערפֿילן זייערע פֿליכטן. אַזוי, אַ שטייגער, האָט זיך געטומלט מיטן פּראָצעס קעגן ייד. קצבֿים, וואָס זיינען געווען באַשעפֿטיקט ביים פֿאַרטיילן פֿלייש פֿאַר דער געטאָ=באַפֿעלקערונג און זיינען דערביי באַגאַנגען גרויסע שווינדלערייען. געווען אויך משפּטים צוליב גניבֿות אין די קליידער=מאַגאַזינען פֿון סאָציאַל=אַמט, צוליב פֿאַרשווענדונגען אין די שפּייז=פֿאַרטיילונגס=געשעפֿטן א. א. וו.

כדי דאָס געטאָ=געריכט זאָל קענען ווי געהעריק אויספֿירן זיינע פֿונקציעס, פֿלעגט עס שטיין אין אַן ענגן קאָנטאַקט מיט דער ייד. געטאָ=פּאָליציי, בפֿרט מיט דער קרימינאַל=פּאָליציי, וואָס פֿלעגט זיך בעיקר פֿאַרנעמען מיטן אויפֿדעקן פֿאַרברעכנס. צו די פֿליכטן פֿון דער געטאָ=פּאָליציי האָט דערייבער אויך געהערט דאָס אויספֿירן די אורטיילן פֿון געטאָ=געריכט. פֿלעגט אַ באַשולדיקטער פֿאַרמשפּט ווערן אויף תּפֿיסה, פֿלעגט ער זיין שטראָף אָפּקומען אין איינער פֿון די צוויי געטאָ=תּפֿיסות, וואָס האָבן זיך געפֿונען אין רשות פֿון דער פּאָליציי.

אין אויגוסט 1942, ווען ס'איז געשען די ליקווידירונג פֿון שול=אַמט און ס'זיינען אַרויסגעגעבן געוואָרן אַנדערע געטאָ=גזירות, איז אויך אויפֿגעלייזט געוואָרן דאָס געטאָ=געריכט. די דאָזיקע אינסטיטוציע האָט אין געטאָ עקזיסטירט האַלב=אָפֿיציעל, ד. ה. די מאַכט=אָרגאַנען האָבן ווייניק געוווסט וועגן דער טעטיקייט פֿון געטאָ=געריכט.

צו יענער צייט האָט דער עלטעסטן=ראַט געהאַט באַקומען אַ פֿאַראָרדנונג צו רעדוצירן די צאָל פֿון זיינע מוסדות און חוצדעם אויך שטאַרק צו פֿאַרקלענערן די צאָל מיטאַרבעטער אין געטאָ=אַפּאַראַט. דער דאָזיקער באַפֿעל איז געקומען בשייכות מיט דער שטרעבונג פֿון שטאָט=קאָמיסאַריאַט צו פֿאַרגרעסערן די צאָל

ייד. אַרבעטנדיקע אין די שטאָטישע אַרבעטס־פּלעצער. אין די געטאָ־אַמטן האָבן פאַרמעל געדאַרפט בלייבן אַרבעטן די מער־עלטערע און פיזיש־שוואַכערע מענטשן. דאָס געטאָ־געריכט איז דאַן אויפגעליזט געוואָרן ווי אַן „איבעריקער״ געטאָ־מוסד.

די פונקציעס פונעם ליקווידירטן געטאָ־געריכט זיינען דאַן אַריבער אין רשות פון געריכט ביי דער ייד. געטאָ־פּאָליציי. דאָס דאָזיקע פּאָליציי־געריכט האָט איבערגענומען אין זיין קאָמפּעטענץ כמעט אַלץ, וואָס האָט לכתחילה געהערט צום געטאָ־געריכט.

* * *

פּאָרזיצער פון געטאָ־געריכט איז געווען פּראָפ. ש. ב ע ל אַ צ ק י ן, וואָס איז אין דער פאַרמלחמה'דיקער ליטע געווען אַ באַוווּסטער אַדוואָקאַט און איז חוצדעם געווען פּראָפעסאָר פון יורידישן פאַקולטעט ביים ליטווישן אוניווערסיטעט. נאָכדעם, ווי זיינער אַ זון איז אומגעקומען בעת דער אַקציע אויף דער אינטעליגענץ גלייך נאָכן אָפּשליסן דאָס געטאָ, איז ער פאַרבליבן אַליין, אָרעם און אָן משפּחה. צוליב די שווערע געטאָ־באַדינגונגען איז ער אַראָפּ פון זינען און איז דערנאָך מגולגל־געוואָרן אין משוגעים־הויז. בעת דער אַקציע אויף קינדער, אַלטע און קראַנקע איז ער צוזאַמען מיט אַלע חולאים פון משוגעים־הויז אַרויסגעפירט געוואָרן אויף פאַרניכטונג.

וויצע־פּאָרזיצער פון געטאָ־געריכט איז געווען אַדוו. י. אַ ב ר אַ מ אָ וו י ט ש*). שפּעטער־צו איז ער געוואָרן וויצע־שעף פון דער ייד. געטאָ־פּאָליציי און האָט חוצדעם געהאַט אין זיין רעסאָרט דאָס פּאָליציי־געריכט. צולעצט אַרויס פון דער פּאָליציי און איז אַריבער אין די גרויסע געטאָ־וואַרשטאַטן.

פּראָקוראָר פון געטאָ־געריכט איז געווען אַדוו. ב ו ך. נאָכדעם אַריבער אין פּאָליציי־געריכט. ווען ס'איז געשאַפן געוואָרן דער ייד. אַרבעטס־לאַגער אין שאַנץ, איז ער דאָרט אַ געוויסע צייט געווען לאַגער־עלטעסטער. בעת דער קינדער־אַקציע האָט ער זיך געריסן מיטצוגיין מיט זיין קינד און איז אין אַ שרעקלעך־צעמיתטן צושטאַנד אַריינגעוואָרפן געוואָרן אין לאַסט־אויטאָ צוזאַמען מיט די פאַרכאַפּטע קינדער.

אין געריכט זיינען אויך געווען טעטיק: אַדוו. ר ו ט ע נ ב ע ר ג — פּאַרטיידיקער (אומגעקומען אין דאַכאַו); אַדוו. ז אַ ק**) — ריכטער; פּר. אַדוו. ל ו ר י ע — געריכטס־סעקרעטאַריין (זיך געראַטעוועט אין אַ געטאָ־בונקער); אַדוו. ש י נ־ב ע ר ג***) א. א.

*) ז. „ייד. געטאָ־פּאָליציי״.

**) ז. „ייד. געטאָ־פּאָליציי״.

***) ז. „עלטעסטן־ראַט״.

געטאָ־פייערלעשער

פייערלעשער־קאָמאַנדע און אירע ווייטיקע פליכטן.

אין דער אנטשטייאונגס=תקופה פון ס'רוב געטאָ=אינסטיטוציעס, ד. ה. אָנהויב=הארבסט 1941, איז אויך געגרינדעט געוואָרן אַ פייערלעשער=קאָמאַנדע, וואָס האָט געדארפט פארהיטן דאס געטאָ פון שריפות.

ווען דער תחום פון געטאָ איז געווען לפי=ערך גרויס, זיינען געווען איינגעאָרדנט דריי פייערלעשער=פונקטן: 1) אין ראיאָן פון אלט=געטאָ, אויף לינקעווער גאַס, 2) בשכנות פון די בלאָקן — אויף וויטעניאָ גאַס און 3) אין די גרויסע געטאָ=ווארשטאטן. נאָכן רוימען דעם ראיאָן פון אלט=געטאָ זיינען געבליבן טעטיק נאָר די צוויי לעצטע פייערלעשער=פונקטן. דער „אינווענטאר" פון די פייערלעשער איז באשטאנען פון עטלעכע פורלעך צו פירן די פעסלעך וואַסער, אַ פּאָר האנט=שלויכן א. א. פייערלעשער=מטלטלים.

די געטאָ=פייערלעשער האָבן במשך דעם דריי=יאָריקן געטאָ=קיום קיין סך ארבעט ניט געהאט, ווייל קיין גרעסערע שריפות זיינען אין געטאָ ניט געווען. כדי איינצולעשן די פּאָר שריפות, וואָס זיינען פאר דער צייט יאָ אויסגעבראָכן, איז נויטיק געווען ארויסצורופן די... שטאָטישע פייערלעשער, ווייל אַניט וואָלט דאָס פייער פארכאַפּט אַ גרעסערע צאָל געטאָ=הייזער.

ביי דער געלעגנהייט איז נויטיק צוצוגעבן, אַז די געטאָ=באפעלקערונג האָט זיך אליין געהיט, ס'זאָל ניט קומען צו קיין שריפות. בפרט האָט מען געדארפט שטארק אויפפּאַסן אויף די „געטאָ=פּליטקעס" ד. ה. אויף די בלעכענע אויוועלעך, וואָס פלעגן פּראָדוצירט ווערן אין געטאָ און זיי פלעגן גלייכצייטיק אי וואַרעמען, אי קאָכן עטלעכע טעפּ מיטאמאָל. צוליבן מאנגל אין האָלץ און מחמת דעם, וואָס מערערע משפחות האָבן געלעבט אין איין דירה, זיינען די דאָזיקע אויוועלעך=פּליטקעס געווען זייער פארשפּרייט.

לכתחילה האָבן די געטאָ=פייערלעשער געציילט קרוב 50 פערזאָן. בשייכות מיט די אָפטע רעדוצירונגען פון געטאָ=אַפּאַראַט, זיינען צולעצט געבליבן בסך=הכל אַ 15—20 פייערלעשער. ענלעך צו דער געטאָ=פּאָליציי א. א. העכערע

פונקציאָנערן פון די געטאָ־מוסדות, האָבן אויך די פייערלעשער געטראָגן אוני־פאָרמירטע היטלען און אָרעם־בינדעס — די סימבאָלן פון „מלכות" אין געטאָ...

אַחוץ זייערע דירעקטע פליכטן האָבן די פייערלעשער אויסגעפירט אויך פאָלגנדיקע זייטיקע פונקציעס:

ערשטנס, פלעגן זיי אין דער ערשטער געטאָ־תקופה מיטהעלפן דער געטאָ־פּאָליציי און דעם ארבעטס־אמט מאָביליזירן מענטשן צו דער ארבעט. ווי גאָר ס'פלעגט נויטיק זיין צונויפצוכאַפּן אַ געוויסע צאָל יידן אויף צוואנגס־ארבעט, בעיקר פארן אעראָדראָם, פלעגן די פייערלעשער זיך מיטבאַטייליקן אין דער דאָזיקער ארבעט. זיי פלעגן אויך מיטהעלפן דער געטאָ־פּאָליציי אין אירע אנדערע ארבעטן. אין דעם פּרט זיינען זיי געווען אַ מין הילפס־פּאָליציי.

צווייטנס, איז געווען זייער פליכט אויפצופּאַסן, דער געטאָ־צוים זאָל זיין אין אָרדנונג. ווען אין געטאָ איז אָנגעגאַנגען אַ שמוגל פון שפּייז־פּראָדוקטן דורכן געטאָ־צוים, פלעגט כמעט יעדן טאָג נויטיק זיין צו פאררירכטן די צעשטערטע שטאכל־דראָטן פון צוים ארום געטאָ. אגב, איז דאס פאר די פייערלעשער גופא געווען אַ גוטער שאנס אליין צו מסחרן ביים געטאָ־צוים אין דער צייט פון די „רעמאָנט־ארבעטן".

אַ געוויסע צייט האָבן די פייערלעשער אויך געהאַט אַ בעקעריי, וואָס איז אין די הונגער־חדשים פון געטאָ, ד. ה. פון הארבסט 1941 ביז פרילינג 1942, געווען זייער פּאָפּולער ביי די געטאָ־יידן. הגם זייער ברויט איז כמעט שטענדיק געווען אַ ניט־אויסגעבאַקענער, קוואַטשיקער טייג, האָט די הונגעריקע געטאָ־באַפעלקערונג ניט בראָקירט אפילו מיט אַזאַ ברויט, וואָס האָט אנטהאַלטן מער וואַסער, ווי מעל...

בעת דער ליקווידאַציע פון די ייד. געטאָ־מוסדות אין געקעם צייטן האָט די דייטשע לאַגער־פאַרוואַלטונג די פייערלעשער־קאָמאַנדע ניט אויפגעלייזט, און זי איז געבליבן עקזיסטירן ביז צו דער דעפּאָרטאַציע פון געטאָ.

אָנגעפירט מיט די געטאָ־פייערלעשער האָבן: אַבראַמאָוויטש (באַפרייט געוואָרן צוליבן אוועקגיין פון געטאָ); אינזש. אָזשינסקי, פינקעלשטיין, ליפשיץ (אַלע פריי געוואָרן אין דאַכאַו) א. א.

צייכן־ און מאַלעריי־וואַרשטאַט

אויספּאַרטיקונג פון פאַרשיידענע גראַפישע אַרבעטן.

כדי צו דערגאַנצן דאס סכעמאטישע בילד פון די געטאָ־מוסדות, איז נויטיק אויך צו זאָגן עטלעכע ווערטער וועגן צייכן־און מאַלעריי־ווארשטאט, וואָס איז געשאפן געוואָרן סוף־יאָר 1941 און האָט עקזיסטירט ביז צו דער ליקווידאציע פון געטאָ.

די טעטיקייט פון צייכן־און מאַלעריי־ווארשטאט איז באשטאנען אין פארטיק מאַכן פּלאַקאַטן פון די עפנטלעכע באַפעלן, באַקאַנטמאכונגען און מעלדונגען, וואָס דער עלטעסטן־ראט אָדער אנדערע ייד. אינסטיטוציעס פלעגן דארפן פּובּליקירן פאר דער באפעלקערונג. דאָרטן פלעגט מען אויך צוגרייטן די כלעריי שילדן פאר די געטאָ־אנשטאלטן, ווי אויך די אויפשריפטן אויף די אָרעמבינדעס פאר דער ייד. פּאָליציי, פייערלעשער, בריגאַדירן און קאָלאָנען־לייטערס, העכערע באַאַמטע א. א. וו.

אינעם מאַלעריי־ווארשטאט פלעגט מען אויך צייכענען פאַרשיידענע דיאַגראַמעס וועגן דער טעטיקייט פון די געטאָ־מוסדות, בפרט פונעם עלטעסטן־ראט און פון ייד. ארבעטס־אמט. אַ טייל גראַפישע ארבעטן פלעגט צוזאמען מיט באריכטן איבערגעשיקט ווערן צו די אָפיציעלע מאכט־אינסטאנצן, וואָס האָבן געהאט צו טאָן מיטן געטאָ. מ'פלעגט דאָרטן אויך אויספארטיקן מוסטערן פאר ארבעטס־קארטעס א. א. דרוק־זאַכן, וואָס מ'פלעגט דערנאָך אויף אַ פרימיטיוון אופן מולטיפּליצירן אין דער נויטיקער צאָל עקזעמפּלאַרן.

גאָר גיך איז אָבער אויך די דייטשן שטארק געפעלן געוואָרן די פאַכמענישע צייכן־ארבעטן פונעם מאַלעריי־ווארשטאט, און זיי האָבן אָנגעהויבן דאָרטן צו מאכן באַשטעלונגען פאר זייערע אנשטאלטן. דאָס אָנזען פון צייכן־און מאַלעריי־ווארשטאט איז ביי די נאצישע געטאָ־מושלים געוועזן גרויס ניט נאָר אין די צייטן, ווען דאָס געטאָ האָט זיך געפונען אין רשות פון שטאָט־קאָמיסאריאט, נאָר אויך אין דער געקע־תקופה. אַזוי, למשל, פלעגט זייער אָפט געקע אליין דאָרטן אָפּזיצן גאַנצע שעהן און פירן מיטן לייטער פון ווארשטאט שמועסן וועגן מאַלעריי אד"גל.

אין די גרויסע געטאָ=ווארשטאטן האָט, ווי באַקאַנט, עקזיסטירט אן אָפּטיילונג אויסצוארבעטן פּאָפּקעס א. א. קינדער=שפּילצייג. די דאָזיקע אויסארבעטונגען פלעגן געשיקט ווערן פאר די נאצישע קינדער אין דייטשלאנד. די מאָדעלן פאר אָט די שפּילצייג=אויסארבעטונגען פלעגן אויסגעפּארטיקט ווערן אונטער דער קינסטלערישער אויפזיכט פונעם לייטער פון מאַלעריי=ווארשטאט.

אָנגעפירט מיטן צייכן=און מאַלעריי=ווארשטאט האָט דער באגאבטער גראַפיקער גאַדיעל (באפרייט געוואָרן אין דאַכאַו); אלס מיטארבעטער זיינען געווען: אינזש. מישעלסקי, פּרל. קאַגאַן, פּרל. גורוויטש (אלע דערלעבט די באַפרייאונג); שמידט, ראָזנבוים, ראָזין (אַלע אומגעקומען) א. א.

הוספה = נאָטיצן

1. ציוניסטישע טעטיקייט אין געטאָ.

2. מוסטערן פון געטאָ - פאָלקלאָר.

ציוניסטישע טעטיקייט אין געטא

צווישן די באַזונדערע געז. גרופּירונגען, וואָס האָבן אין געטאָ אַנטוויקלט אַ מער-ווייניקער אַקטיווע טעטיקייט, האָבן די ציוניסטישע שטרעמונגען פאַרנומען אַ זייער-אָנגעזעענעם אָרט.

נאָכן אַריינמאַרש פון די סאָוועטן קיין ליטע אין יוני 1940 זיינען, ווי באַקאַנט, ליקווידירט געוואָרן אַלע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס, און ס'רוב ציוניסטישע פּאַרטיי-פירער זיינען האַרט פאַרן מלחמה-אויסברוך צווישן דייטשלאַנד און סאָוועטן-פאַרבאַנד דעפּאָרטירט געוואָרן אין די אַזיאַטישע געביטן פון רוסלאַנד. די ציוניסטישע טעטיקייט, וואָס איז אין די סאָוועטישע צייטן געפירט געוואָרן אין אומלעגאַלע באַדינגונגען, האָט אין די ד' אמות פון געטאָ פונדאָסניי באַקומען „פרייע“ אַנטוויקלונגס-מעגלעכקייטן.

אין נאָוועמבער 1941 האָט אין געטאָ זיך גענומען פאָרמירן די ערשטע און באַדייטנדיקסטע ציוניסטישע יוגנט-אָרגאַניזאַציע „אַ. ב. צ.“ (ארגון ברית-ציון). אידעאָלאָגיש איז זי געשטאַנען צווישן די אַלגעמיינע ציונים און צ. ס. אָנגעפירט מיט „אַ. ב. צ.“ האָבן: יצחק שאַפּיראָ, אריה כהן, אברהם מלמד, שלמה פרענקעל, ראָזנבערג א. א.

אין דער זעלבער צייט זיינען אויך געמאַכט געוואָרן פּרווון צו באַנייען די העברעאישע צייטשריפט „נ צ ו ץ“, וואָס האָט אָנגעהויבן אומלעגאַל צו דערשיינען אין קאָוונע נאָך אין דער סאָוועטישער תקופה. אחוץ די פּאָר נומערן „נצוץ“ זיינען אין געטאָ אויך דערשינען עטלעכע נומערן פונעם בלעטל „ש ל ה ב ת“ — אַן אויסגאַבע, געווידמעט ווידערשטאַנד-פּראָבלעמען. צו קיין גרעסערן לייענער-קרייז זיינען די דאָזיקע אויסגאַבעס ניט דערגאַנגען.

אין אַפּריל 1942 איז געגרינדעט געוואָרן דער „מ צ ו ק“ (מרכז ציוני ווילימפּלה, קובנה), אין וועלכן ס'זיינען געווען אריין, אַחוץ דעם פּאָרזיצער און וויצע-פּאָרזיצער פון עלטעסטן-ראַט דר. עלקעס און אדוו. גאַרפונקעל, אויך פּאָרשטייער פון אַלג. ציונים א' (דר. ח. נ. שאַפּירא), אַלג. ציונים ב' (א. גאָלוב),

רעוויזיאָניסטן (הירש לעווין) און צ. ס. (סרעבניצקי). פּאָרזיצער פון „מצוק“ איז געווען דר. שאַפּיראָ.

שוין ביז דער גרינדונג פון „מצוק“ האָבן די ציוניסטישע עסקנים, וואָס האָבן פאַרנומען פאַראַנטוואָרטלעכע פּאָסטנס אין געטאָ־אַפּאַראַט, זיך געמיט צו שיצן זייערע געוו. פּאַרטיי־חברים. דאָס איז געקומען צום אויסדרוק אויף פאַרשיידענע אופנים, ווי למשל, ביים באַקומען „יאָרדאַן־שיינען“, בעסערע אַר־בעטס־פּלעצער א. א. וו.

ווי ס'איז שוין דערמאָנט געוואָרן, האָט דער „מצוק“ זיך פאַרמאָסטן אויסצואיבן זיין השפּעה אויך אויף דער טעטיקייט פון עלטעסטן־ראַט און זיינע מוסדות. אזוי, אַ שטייגער, פלעגן אַלע וויכטיקסטע באַשלוסן פון עלטעסטן־ראַט ביים אויספירן די פאַראָרדנונגען פון דער מאַכט און ביים באַשטימען און אָפּזאָגן די באַאַמטע פון געטאָ־אַפּאַראַט אַדורכגיין דעם פילטער פון „מצוק“.

אין מאַי 1942 איז געגרינדעט געוואָרן „א ש ל“ (ארגון שמירה לאילנות). דער ציל פון „אשל“ איז געווען אַ דאָפּלטער: היטן די געטאָ־גערטנער און אָר־גאַניזירן די ציוניסטישע יוגנט. בראש פון אָט דער יוגנט־אָרגאַניזאַציע זיינען געשטאַנען דר. שאַפּיראָ (פון דער ציוניסטישער זייט) און דר. יעפים ראַבינאָ־וויטש (פון ווירטשאַפטס־אַמט). מצד די אָנפירנדיקע יוגנטלעכע דאַרף מען דערמאָנען: יצחק שאַפּיראָ („אַ. בּ. צ.“) און לייב איפּ (רעוויזיאָניסטן). די השפּעה האָט געהאַט „א. בּ. צ.“. „אשל“ האָט געציילט אַ דריי־פיר הונדערט יוגנטלעכע אין עלטער פון 8 ביז 14 יאָר.

אַחוץ „א. בּ. צ.“, וואָס איז געווען די אָנגעזעענסטע ציוניסטישע יוגנט־גרופּירונג, זיינען אויך געווען טעטיק אַנדערע ציוניסטישע יוגנט־שטרעמונגען, ווי „השומר־הצעיר“ (אָנפירנדיקע חברים: ראַזוק, וואַסקאָבאָיניק); „ביתר“ (איפּ, ניישטאָט, באַרישניק); „החלוץ־הצעיר“ — „דרור“ (קאַפּטשעווסקי א. א.).

די צאָל מיטגלידער פון די יוגנט־אָרגאַניזאַציעס איז געווען, לפי־ערך, ניט קיין צו גרויסע. אַזוי, למשל, האָט די גרעסטע יוגנט־אָרגאַניזאַציע „א. בּ. צ.“ זומער 1943 געציילט אַ 150 אַקטיווע חברים און אַ פּאָר הונדערט אין פּעריפּעריע. „ביתר“ האָט געהאַט בעיקר אַקטיווע חברים. איר פּעריפּעריע איז געווען קליין.

„א. בּ. צ.“ האָט געלייגט דעם טראָפּ אויף קולטור־דערציערישער טעטיקייט צווישן אירע מיטגלידער. צו דעם צוועק פלעגן אָרגאַניזירט ווערן סעמינאַרן פאַר יוגנטלעכע (אָנגעפירט פון ראָזנבערג) און פאַר דערוואַקסענע (דר. שאַפּיראַ). „ביתר“, דאַקעגן, פלעגט זיך מער אָפּגעבן מיטן שאַפן סאָציאַלע הילף פאַר די חברים, פאַרנעמען וויכטיקע פּאָזיציעס אין געטאָ־אַפּאַראַט, בפרט אין דער פּאָליציי. „השומר־הצעיר“ און החלוץ־הצעיר“ האָבן געהאַט געגרינדעט דעם איינציקן קיבוץ אין געטאָ.

די עלטערע ציונים האָבן זיך גרופּירט ארום פאָלגנדיקע ציוניסטישע שאַטירונגען: א) צ. ס. (מעשקויץ, סרעבניצקי, אינזש. סאַדאָווסקי, ב. כהן, ש. גאָלדשטיין, א. כהן); ב) רעוויזיאָניסטן (ה. לעווין, מ. לעווין, בוקאנץ, גאָטשטיין); ג) יידנשטאַטלער (חייטין, שמערקאָוויטש, אינזש. גאָלדבערג); ד) „מזרחי" (מלמד, שוב); ה) אלג. צ י ו נ י ם א' (דר. שאַפּיראָ, ח. קאַגאַן, דר. לעוויטאַן, אַלעקסאנדראָוויטש); ו) אלג. צ י ו נ י ם ב' (גאָלוב, דר. קאַץ, ב. טקאַטש, קלאָץ). די לעצטע פיר ציוניסטישע שטרעמונגען האָבן געהאט געבילדעט אַ מין איינהייטס־פראָנט א. נ. „ק אָ אָ ר ד י נ א צ י ע".

די אָנפירנדיקע פערזאָנען פון דער „קאָאָרדינאציע" זיינען געווען ח. קאַגאַן, און א. גאָלוב. אונטער דער השפעה פון אלג. ציונים א' און „הפועל־המזרחי" איז אין זומער 1943 געשאפן געוואָרן די אָרגאַניזאציע „ב. צ." (ברית־ציון). פאָרזיצער פון „ב. צ." איז געווען דר. שאפּיראָ. נאָך זיין אומקום האָט דאס דאָזיקע אמט פארנומען ח. קאַגאַן.

„ב. צ." האָט פּרעטענדירט צו ווערן די „פאראייניקטע ציוניסטישע אָרגאַניזאציע" אויך נאָך דער באפרייאונג. ביי דער געלעגנהייט איז אינטערעסאַנט צוצוגעבן, אַז שוין דאן האָט אָט די אָרגאַניזאציע פאָרויסגעזען אין איר פּראָגראַם די פּראָקלאמירונג פון אַ ייד. מדינה אין ארץ־ישראל (פארשטייט זיך, לחלוטין ניט וויסנדיק וועגן אַן ענלעכן באשלוס אויף דער בילטמאָרער קאָנפערענץ).

הגם „א.ב.צ." איז אידעאָלאָגיש געשטאַנען נאָענט צו „ב.צ.", איז דאָך „א.ב.צ." געווען פיל פּראָגרעסיווער. איר פּראָגראַם איז ניט געווען שטרענג סאָציאַליסטיש, אָבער מיט אַ בולטער סאָציאַלער באַפאַרבונג. וועגן אידעאָלאָגישן מהות פון „א. ב. צ." האָט א. כהן ארויסגעלאָזן אַ בראָשור. נאָכדעם, ווי אין פעברואר 1943 איז אויסגעארבעט געוואָרן די פּלאַטפאָרם פון „א. ב. צ.", איז דעם 10־טן און 11־טן אַפּריל 1943 צונויפגערופן געוואָרן אַ ספּעציעלע מועצה, וואָס האָט אָט די פּלאַטפאָרם באשטעטיקט.

אין יולי 1943 האָבן „א. ב. צ." און „השומר־הצעיר" געשאפן דעם „איגוד ארגוני הנוער הציוניים". „בית"ר" איז צו דעם „איגוד" ניט צוגעשטאַנען.

נאָך דער שליסונג פון די קינדער־שולן איז געלונגען צו שאפן ציוניסטישע יוגנט־קרייזלעך ביי דער פאַך־שול, וווּ אויסער פארשיידענע מלאכות האָט מען אומאָפיציעל אויך געלערנט אלגעמיינע לימודים. די יוגנט־גרופּירונגען פלעגן פון צייט־צו־צייט אויך אָרגאַניזירן קולטור־פאראנשטאַלטונגען, צו וועלכע ס'פלעגט קומען אַ היפשער עולם.

סוף 1942 זיינען געוואָרן געז. אַקטיוו אויך פיל מיטגלידער פון די געוו. סטודענטישע אָרגאַניזאציעס, בפרט פון די בירגערלעכע גרופּירונגען.

אַחוץ דער קולטור־געז. טעטיקייט פלעגן די יוגנט־גרופּירונגען זיך אינטעַ־רעסירן צו פאַרשאַפן זייערע מיטגלידער בעסערע אַרבעטס־פּלעצער אין די שטאָ־טישע בריגאַדעס, אין די געטאָ־וואַרשטאַטן און אין געטאָ־אַפּאַראַט. אינדערצייט פון רעקרוטירן די אַרבעטס־לאַגערן, פלעגן זיי זיך מיען צו שיצן די אינטערעסן פון די אייגענע חברים.

וואָס ס׳איז שייך דער קאָנספּיראַציע פון דער ציוניסטישער טעטיקייט מוז מען זאָגן, אַז לכתחילה איז מען אין דעם פּרט געווען זייער שטאַרק אָפּגעהיט. ערשט אָנהויבנדיק פון זומער 1942, ווען די לאַגע אין געטאָ איז געוואָרן מער־ווייניקער סטאַביליזירט, האָט די קאָנספּיראַציע אָנגעוואָרן איר פריערדיקן שטרענגן כאַראַקטער.

ווען אין געטאָ־לעבן פלעגט אָנקומען אַן אויפטרייסלונג, ווי אַ שטייגער, אַן אַקציע אָדער אַן אַנדער גזירה, פלעגט די געז. אַרבעט צייטווייליק פּאַראַלי־זירט ווערן.

אויך אין דער באַוועגונג אוועקצוגיין אין וואַלד צו די פּאַרטיזאַנער האָבן די ציוניסטישע יוגנט־גרופּירונגען, ווי באַוווּסט, פאַרנומען אַ וויכטיקן אָרט.

אַ ציוניסטישע אַרבעט איז געפירט געוואָרן ניט נאָר אין געטאָ־ישוב, נאָר אויך אין די אַרבעטס־לאַגערן. צוליב אָביעקטיווע טעמים פלעגט דאָרטן די אַר־בעט געפירט ווערן אין אַ פיל־באַגרענעצטערן מאַסשטאַב, ווי אין געטאָ גופא.

נאָך דער קינדער־אַקציע איז דער „מצוק" פון זיך אַליין געוואָרן אויפגעַ־לייזט, אָבער די יוגנט־גרופּירונגען האָבן זייער אַרבעט ניט אָפּגעשטעלט. ווען נאָך דער ליקווידאַציע פון עלטעסטן־ראַט איז דר. עלקעס באַשטימט געוואָרן אַלס „אָבער־יודע", איז ווידער איינגעשטעלט געוואָרן אַ קאָנטאַקט צווישן אים און די ציוניסטישע גרופּירונגען. די דאָזיקע פאַרבינדונג האָט אָנגעהאַלטן ביז צו דער געטאָ־דעפּאָרטאַציע.

היות די ייד. געטאָ־פּאָליציי איז געווען ליקווידירט און די פּערזאָנען, וואָס האָבן געפירט די פאַרשרייבונגען פון די געטאָ־פּאַסירונגען זיינען אומגעבראַכט געוואָרן אויפן 9־טן פּאַרט, האָט א. כהן, אין אויפטראַג פון די ציוניסטישע גרופּירונגען, איבערגענומען די דאָזיקע אַרבעט, און ער האָט עס געטאָן במשך די לעצטע חדשים פון געטאָ־קיום.

כמעט אַלע אָנפירנדיקע פּערזאָנען פון די ציוניסטישע יוגנט־גרופּירונגען האָבן בעת דער דעפּאָרטאַציע געהאַט זיך אויסבאַהאַלטן אין די געז. מאַלינעס, און דער גרעסטער טייל פון זיי איז אומגעקומען אין די פלאַמען פון די אויפגעַ־ריסענע און פאַרברענטע הייזער בעת דער ליקווידאַציע פון געטאָ *).

*) ס׳רוב אינפאָרמאַציעס פאַר דער דאָזיקער נאָטיץ באַקומען פון ח׳ ש. פרענקעל.

מוסטערן פון געטאָ־פאָלקלאָר

ווי אין יעדן אַנדער געטאָ=ישוב איז אויך אין קאָוונער געטאָ במשך דעם דריי=יאָריקן קיום אַנטשטאַנען אַ פאָלקלאָר=שאַפונג, ווי פאָלקס=לידער, גלייכווערטלעך, וויצן אדג"ל, אין וועלכע ס'איז אָפגעשפּיגלט די באַציאונג פונעם עמך=ייד צו די פאַרשיידענע אַספּעקטן פון דער טראַגישער געטאָ=ווירקלעכקייט.

דעם אויבנאָן אינעם דאָזיקן פאָלקלאָר פאַרנעמען די געטאָ=לידער, וואָס זיינען געשאַפן געוואָרן פון פאָלקס=דיכטער מיט דער כוונה צו „פאַראייביקן" די וויכטיקסטע דערשיינונגען אין געטאָ=לעבן. פיל פון די דאָזיקע לידער זיינען טאַקע גאָר גיך געוואָרן אַ קנין פונעם גאַנצן געטאָ=קיבוץ.

מיט פשוטע אָבער האַרציק=רירנדיקע ווערטער האָבן די געטאָ=דיכטער באַקלאָגט די רוצחישע מאָסטיטלען מצד דער אָקופּאַציע=מאַכט לגבי דער הילפלאָזער יידישער באַפעלקערונג, ווי מאַסן=שחיטות, איבערזידלונגען, צוואַנגס=אַרבעט, פיזישע און מאָראַלישע באַליידיקונגען א. א. וו.

שטאַרק פאָפולער זיינען אויך געווען די יעניקע געטאָ=שאַפונגען, אין וועלכע ס'זיינען אויף אַ סאַרקאַסטישן אָדער הומאָריסטישן אופן קריטיקירט געוואָרן די „פאַראַנדקעס" אינעם עפנטלעכן געטאָ=לעבן, ווי ווילקיר, פּראָטעקציאָניזם א. א. שרייאיקע עוולות און אומיושרדיקייטן מצד דער ייד. געטאָ=אַדמיניסטראַציע כלפי דער מערהייט געטאָ=יידן, די אייגנאַרטיקע געז. דיפערענצירונג אין געטאָ=לעבן אדג"ל. מחמת דעם קען מען זייער אָפט פון אַ וועלכן ס'איז פאָלקס=ליד אָדער גלייכווערטל פיל מער אַרויסהאָבן די ליידן און „פריידן" פונעם געטאָ=מענטש, ווי פון באַריכות'דיקע אָפּהאַנדלונגען.

דער ציל פון דער דאָזיקער נאָטיץ איז ניט צו געבן קיין מער=ווייניקער אויספירלעכע אָפּשאַצונג וועגן פאָלקלאָר אין קאָוונער געטאָ, נאָר צו ברענגען אייניקע כאַראַקטעריסטישע מוסטערן פון פאָלקלאָר=שאַפונג, אויף ווי ווייט זיי זיינען מסוגל אין אַ געוויסער מאָס צו דערגאַנצן דאָס מאַטעריאַל, וואָס ווערט געבראַכט אינעם בוך.

א. פאָלקס־לידער

ס'איז שוין באַלד א יאָר אַוועק ...

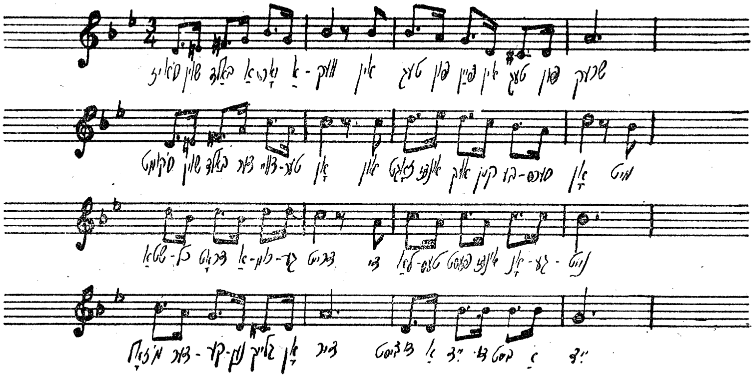

א.

ס'איז שוין באַלד אַ יאָר אַוועק,
אין טעג פון פּיין, אין טעג פון שרעק;
ס'קומט שוין באַלד דער צווייטער אָן
און זאָגט אונדז אויך קיין בעסערס אָן.
מיט שטאַכל־דראָט אַרומגעדרייט,
די לאַטעס פעסט אונדז אָנגענייט;
מ'זאָל דערקענען גלייך אָן דיר:
דו ביסט אַ ייד! דו ביסט אַ ייד!...

געקומען זיינען זיי פון ווייט,
מיט שווערדן שאַרפע ביי דער זייט;
מיט הערצער דורשטיקע נאָך בלוט,
מיט אַ רציחה, מיט אַ ווּט.
געקאָסעט האָבן זיי אונדז באַלד,
געשניטן יונג, געשניטן אַלט;
פון פרוי ביז קינד קיין אונטערשייד:
דו ביסט אַ ייד! דו ווערסט געטויט!...

מחבר — אומבאַקאַנט.
געשאַפן אין יאָר 1942
ס'איז איינס פון די
פּולצאָליקע פּרימיטי=
ווע חורבן=לידער, וו=
ס'ווערט באַוויינט דער
בלוטיקער גורל = ווענ
פונעם געטאָ=ייד אונ=
טער דער נאַצישער

ג.

די חיה איז געוואָרן זאַט,
די שווערדן אָנגעשאַרפט און גלאַט;
דער חורבן גרויס, פון וועלט אַ תל —
דער רעשט איז נישטיק, גאָר אַ גרויל.

פון שטאָט, פון מענטש אונדז אָפּגעטיילט,
געפיל פון מענטש אונדז אָפּגעטויט;
פאַרקנעכט, פאַרשקלאַפט, פון אַלץ פאַריאָגט,
דאָס לעבן פאַראומערט און פאַרפלאָגט!...

ד.

אַ קורצע צייט איז נאָר אַוועק,
מען נעמט שוין מענטשן אָן אַן עק;
מ׳שלעפּט ביינאַכט אויף דאָ= און דאָרט,
ס׳איז ניט ווייט דער נייגטער פאָרט.

מען פליקט, מען רייסט אונדז גליד נאָך גליד,
די חיה ווערט נאָך אַלץ ניט מיד;
ווען וועט שוין נעמען דאָ אַן עק?
פון קלערן כאַפּט אונדז אָן אַ שרעק!...

ה.

קיין כוח איז שוין מער ניטאָ,
ס׳איז אונדז שווער אַיעדע שעה;
ס׳וואָלט שוין לאַנג געוועזן צייט,
פון געטאָ ווערן גאָר באַפרייט.

נאָר מוטיק, ברידער, ניט געטראַכט,
ס׳וועט פאַרשווינדן פאַר אונדז די נאַכט;
און שיינען וועט פאַר אונדז די זון
און רופן וועט אונדז: „קום=שוין, קום!“...

טויט=ממשלה. דער אַנאָ= נימער אויטאָר פאַר= ענדיקט זיין איכה= געזאַנג מיט נחמו= נחמו = ווערטער, וואָס רופן צו אויסדויער און האָפענונג אויף בע= סערע צייטן.

יידישע בריגאַדעס

אַ נייע צייט פאַר אונדז געקומען —
אַ צייט פון יאָמער, נויט און פּיין;
אַוועק פון אונדז די זון און בלומען —
געבליבן נאָר אַן אַרבעטס־שיין.

יידישע בריגאַדעס, אויסגעפּוצט אין לאַטעס,
מאַרשירט טאָג־איין, טאָג־אויס
און האַלט די צרות מוטיק אויס!

איר האָט פאַר אונדז געטאָס געשאַפן —
און אויסגעפירט אַקציאָנען פיל;
געמאַכט פון אונדז קנעכט און שקלאַפן —
און אונדז פאַרניכטן איז אייער ציל.

יידישע בריגאַדעס, אויסגעפּוצט אין לאַטעס...

מיר אַרבעטן פאַר אייך און בויען —
און צאָלן צאָלט איר אונדז מיט קלעפּ;
שטרענג באַוואַכט פון פיינדס קאָנוואָיען —
צו פּראָטעסטירן האָבן מיר קיין רעכט.

יידישע בריגאַדעס, אויסגעפּוצט אין לאַטעס...

מיר בעטן נים ביי אייך רחמנות —
נים אייער מיטלייד, איר האַלט קיין וואָרט;
מיר קענען גוט אייערע כונות —
די „שיינע מעשים" פון נייַנטן פאָרט.

יידישע בריגאַדעס, אויסגעפּוצט אין לאַטעס...

מיר קלאָגן נים פאַר אייך און וויינען —
אַפילו, ווען איר שלאָגט און שמייסט;
דערפאַר זאָלט איר אָבער נים מיינען —
מיט דעם צעברעכן אונדזער גייסט.

יידישע בריגאַדעס, אויסגעפּוצט אין לאַטעס...

מיר וועלן נאָך דערלעבן, ברידער,
אונדזער פרילינג, אונדזער זיג;
דאַן אויסגלייכן וועלן מיר די גלידער —
און זינגען אַ נייעם פרייהייטס־ליד.

יידישע בריגאַדעס, אויסגעפּוצט אין לאַטעס,
מאַרשירט, ס'איז נאָענט די צייט —
דער פרילינג קומט, ער איז נים ווייט!...

מעלאָדיע פון פּיל־סודסקי־מאַרש: „מיר די ערשטע בריגאַדע". טעקסט — אַברהם אַקסעל־ראָד. געשאַפן סוף־יאָר 1941. אויך אין דער דאָזיקער פאָלקלאָר־שאַפונג ווערט געבראַכט צום אויסדרוק דאָס ענוים'פולע ייד. „לעבן" אין געטאָ און ס'ווערט אַרויסגעזאָגט די איבערצייגונג, אַז דער רוצחישער היטלעריזם מוז פאַרשווינדן און טאַקע גאָר בקרוב.

דער אַעראָדראָמשטשיק

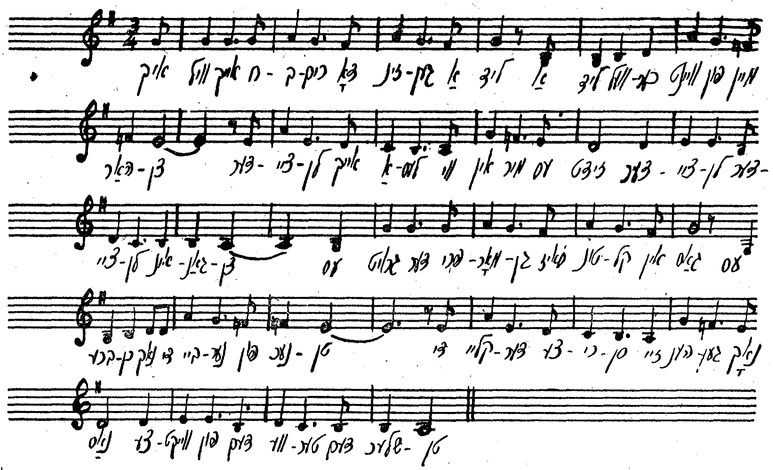

איך וויל אייך, חברים, דאָ זינגען אַ ליד,
אַ ליד, וועלכער ווייגט פון מיין האַרצן;
דערציילן אייך אַלעס, ווי אין מיר עס זידט,
דערציילן, דערציילן אינגאַנצן...

עס גרויט דער פרימאָרגן, ס'איז טונקל און נאַס,
עס ברעכן נאָך די ביינער פון נעכטן;
די קליידער צעריסן, זיי הענגען נאָך נאַס,
צעווייקט פון דעם וועטער דעם שלעכטן.

ווייכינקע הענטעלעך קנעטן דעם ליים,
ריינע נשמות עס ליידן;
גענוג דער גיהנום, מיר ווילן אַהיים,
די צרות, ווי מעסערס זיי שניידן...

קליינינקע יינגעלעך טראָגן דעם זשוויר,
עס גייען שוין אוים אָט די כוחות,
דער מייסטער ער גיט מיטן רוט נאָך אַ שמיר,
דערצו נאָך אַ קללה מיט רוחות.

טעקסט — אַברהם ציפקין. געשאַפן אין 1942. וועגן די אַעראָדראָם־אַרבעטער, די „פּאַריער" פון קאָוונער געטאָ־ישוב, איז אינעם בוך געלעגנהייטלעך ניט ווייניק גערעדט געוואָרן. אויך ציפקינס

און עסן? — וואָס עסן, ווען עסן מען ניט,
וואַסער מיט קרויט נאָר צום זופּן;
און זוכנדיק שטאַרק ליגט אַ גרויס אינדערמיט,
אַרויסגיין פון טאָפּ דאַרף מען רופן...

די הענט שוין צעדאַרט און דער קערפּער שוין מיד,
דאָס לעבן שוין מיאוס געוואָרן;
מען וויל ניט, מען קען שוין מער זינגען קיין ליד —
עס דוכט זיך, אַז אַלץ שוין פאַרלאָרן.

נאָר האַלט זיך, נאָר שטאַרק זיך, דו אייביקער ייד,
פאַרליר ניט דיין האָפענונג און גלויבן;
ניט אייביק איז שלעכט און ניט אייביק איז קנעכט,
ניט אייביק זיינען אויך דיינע ליידן!...

„דער אַעראָדראָמשטשיק" אילוסטרירט די אומ־מענטשלעכע באַדינגונגען פון דער דאָזיקער עבודת־פּ״ך, ביי וועלכער ס'האָבן יורך טאָג און דורך נאַכט געאַרבעט טויזנטער יידן.

ביים געטאָ־טויערל

ביים געטאָ־טויערל
ברענט אַ פייערל
און די שרעק איז גרויס;
ס'גייען יידעלעך
פון די בריגאַדעלעך
און ס'גיסט זיך פון זיי שווייס.

צי זאָל איך ווייטער גיין?
צי זאָל איך בלייבן שטיין?
כ'ווייס ניט, ווען און ווו;
דער קאָמענדאַנטעלע
אין גרינעם מאַנטעלע
נעמט דאָך אַלעס צו.

האָלץ אַ שייטעלע,
געלט פון בייטעלע,
אוי, געוואַלד, ער נעמט:
מילך פון פענדעלע,
שפּעק פון קענדעלע,
יידעלעך, מען ברענט!..

חבר מיטן שטרייף*),
כ'בין איינגאַנצן „טריף"
העלפט מיר די קאָנטראָל;
כ'גיב אייך צו דעם צוועק

טעקסט — א. אַקסעלראָד. מעלאָדיע — „אויפן פּריפּעטשאָק ברענט אַ פייערל". ס'דאָזיקע לידל שילדערט די קאָנטראָל ביים געטאָ־טויער, ווען יידן קערן

היינט אַ קילאָ שפּעק
און מאָרגן — נאָכאַמאָל.

„שטעלט זיך אויס צו פיר,
דו שטיי לעבן מיר,
לויפט ניט אָן אַ זייט!
גיי צום רעכטן גוי —
„שיטאַס יאַו טוואַרקאָי" —**)
פאַרדינט אַ לאַבן ברויט...

צוריק פון דער אַר־
בעט אין שטאָט.

*) געמיינט אַ יידישן פונקציאָנער ביים געטאָ־טויער.
**) אין ליטוויש: „דער איז שוין אין אָרדנונג".

דער קאָמיטעטשיק

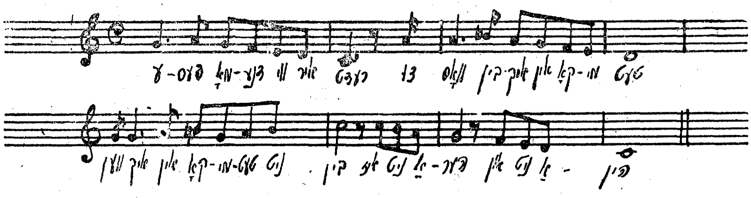

עפּעס מאָדנע ווי איר רעדט —
צו וואָס בין איך אין קאָמיטעט?
ווען איך אין קאָמיטעט ניט בין —
איז ניט אַהער און ניט אַהין...

אָט, למשל, איז אַ ריי;
ביי „פּאַראַמאַ" שטעהן שטיי.
דאָס איז אָבער ניט פאַר מיר;
מיך פירט מען דורך דער הינטער־טיר...

בולבעס גיט מען אָד־און ווי —
נאַס, צעפוילט און פול מיט שטרוי;
איך בין אָבער קיין דוראַק —
מיר גיט מען פון אַן אַנדער זאַק...

אָדער האָלץ טיילט מען ביים טייך;
נאַס און ווייניק — דאָס פאַר אייך!
פאַר מיר איז גאָר אַן אַנדער זאַך —
פאַר מיר איז טרוקן און אַ סך...

אויפן פלוג פלאַץ מוז מען גיין —
דאָס פאַרשטייט איר דאָך אַליין;

טעקסט — נאַטאַן מאַרקאָווסקי. געשאַפן אין 1942. די מיטאַרבעטער פון ייד. אַפּאַראַט האָבן נענאָסן אַ ריי פּריווילעגיעס, וואָס האָבן נורם נעוועז אַ געזעלשאַפטלעכן אַנטאַגאָניזם צווישן די „קאָמיטעטשיקעס" און דער מערהייט געטאָ־יידן. אַ שטיקל השגה וועגן דעם קען דער לייענער

ווען איז דאָס אָבער געערדט —
ווען איר זייט ניט אין קאָמיטעט...

אַ בריגאַדע שוין מיט גליק —
איז פאַר זיי די „גרינע בריק"*);
דאָס איז אָבער נאָר פאַר „זיי" —
פאַר מיר איז „אָרדנונגס־פּאָליציי"**)...

זעקס פּערזאָנען אין אַ קיך —
כאָטש אין פּליטע שלאָפן קריך;
ביי מיר גייט דאָס אָבער ניט אָן —
פאַר מיר איז צימער פּראָ פּערזאָן...

איצטער וועט איר שוין פאַרשטיין,
וואָס געוועזן איז מיין מיין:
„אַז איך אין קאָמיטעט ניט בין,
איז ניט אַהער און ניט אַהין"...

נאָר דעם אמת זאָג איך אייך:
אין קאָמיטעט איז אויך ניט גלייך;
איינער — וואָס ער וויל דאָס האָט;
דער צווייטער — בלייבט אַ דאָן קיכאָט...

אויך באַקומען פון אַט דעם ליד.

*) אַ זייער־שווערע אַרבעטס־שטעלע ביים רעמאָנטירן די קאָוונער אייזנבאַן־בריק, וווּ ס'האָבן געאַרבעט עמך־יידן.

**) איינע פון די בעסטע שטאָט־ברי־גאַדעס דאָרטן האָבן געאַרבעט די „אַריס־טאָקראַטישע" מענער און פרויען פון געטאָ.

יעלה'ס...

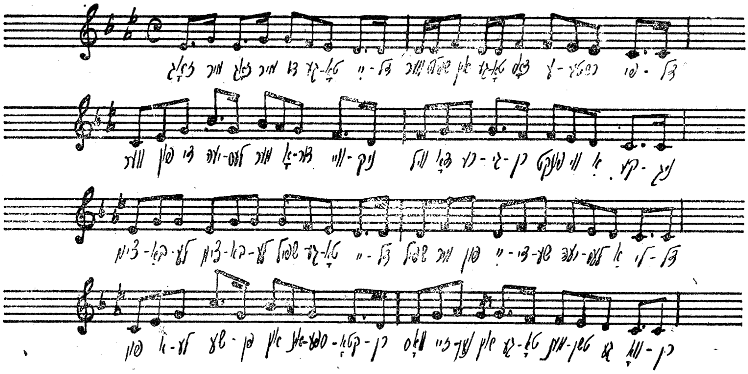

זאָג מיר, זאָג מיר דו געטאָ־יידל,
ווער שפּילט אין געטאָ דאָס ערשטע פידל?
ווער פון די יעלה'ס מער אָדער ווייניק
וויל דאָ רעגירן פונקט ווי אַ קעניג?...

צימבאַלע, צימבאַלע, שפּיל געטאָ־יידל,
שפּיל מיר פון יידישע יעלה'ס אַ לידל —
פון אַלע „שעפן" און „אינספּעקטאָרן",

טעקסט — א. אַקסעל־ראָד. געשאַפן אין 1942. אויך אין דאָזיקן פאָלקס־ליד איז אַלס אָביעקט פון דער סאָ־

וואָס זיינען אין געטאָ מענטשן געוואָרן...
ווער פון די יעלה'ס קען אַ קאַרטע געבן
און אַ שיין צום בלייבן לעבן?
און וויפל דאַרף מען דערפאַר באַצאָלן,
כדי אַ בריגאַדע אַ גוטע צו האָבן?...
צימבאַלע, צימבאַלע, שפּיל געטאָ־יידל...
פאַרוואָס עסן יעלה'ס ווייסע געבעקס,
וואַרעמע בייגעלעך, בולקעס און קעקס?
און פאַרברענגען געמיטלעך ביי מוזיק און ביי קאָרטן,
און פייערן „יום־טובים" ביי די אמתע טאָרטן?...
צימבאַלע, צימבאַלע, שפּיל געטאָ־יידל...
צי האָבן ווען יעלה'ס געאַרבעט אויפן אַעראָדראָם
מיט אַ האַק, מיט אַ לאָפּעטע אָדער מיט אַ לאָם?
אפשר וואָלטן זיי פאַרשטאַנען אונדזערע יעלה'ס,
פאַרוואָס די אָרעמע מאַסע שטעלט אַזעלכע שאלות?...
צימבאַלע, צימבאַלע, שפּיל געטאָ־יידל...
ווער דאַרף די קאָנצערטן, ווען דער טרויער איז גרויס
און ס'פּישטשעט דער הונגער אין דעם אָרעמען הויז?
פאַרזאָרגט זיי בעסער מיט „יושניק" אַ טעלער
און הערט אויף צו פראַווען די יעלה'שע בעלער...
צימבאַלע, צימבאַלע, שפּיל געטאָ־יידל...

ציאַל־געזעל. קריטיק דער סאַמע פּריווילעגירטער עלעמענט אין געטאָ — די יעלה'ס.

ניט אייער מזל...

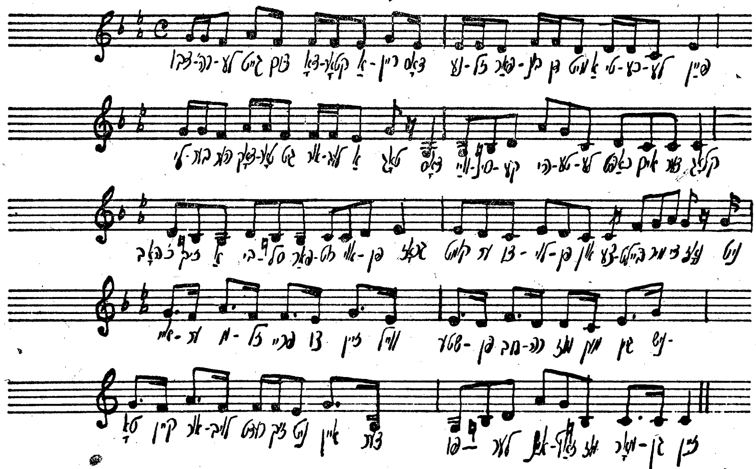

...דבורה'לע גייט צום דאָקטאָר אריין —
דאָס נעזל פאַרבונדן מיט אַ טיכעלע פיין:

„ליבער העך דאָקטאָר, גיט אורלויב אַ טאָג,
דאָס ווייסינקע היטעלע*) — כאַפּט אים דער קלאָג...
כ'האָב זיך אַ ביסל פאַררוט אויפן גראָז,
קומט ער צולויפן און צעביילט מיר די נאָז...“

„גיט אייער מזל פריי צו זיין,
ווייל שטעפּן, חברה, דאַרף מען גיין;
נישטאָ קיין אורלויב, רעדט זיך ניט איין —
דער פולער איינזאַץ**) מוז מאָרגן זיין“.

— — — — — — — — —
— — — — — — — — —

צום זעלבן מישל גייט צו אַ מאַדאַם —
זי וויים נאָך געווים ניט פון פלוגפּלאַץ דעם טעם;
די אויגן זיי בלישטשען, די ליפּן — ווי בלוט,
זי רעדט צום אינספּעקטאָר אויף רוסיש מיט מוט:

„ק וואַם יאַ יאַווילאַס סעוואָדניאַ אָפּיאַט,
דייטע מניע אָטפּוסק נאַ דניעי דוואַדצאַט
פּיאַט“ ***)

„איר האָט מזל, איר זייט פריי,
איר קריגט אַן אורלויב פונדאַסניי;
מיט אַזעלכע אויגן, ליפּן און ציין
קענט איר אוראי צום פלוגפּלאַץ ניט גיין...“

טעקסט און מוזיק — שאול שענקער. פראַגמענט פון אַ ליד וועגן „יושר“ פון ייד. באַאַמטן ביים געבן אַן אורלויב פאַר דער אַרבעטנדיקער פרוי און פאַר דער א.ג. געטאָ-מאַדאַם...

*) אַ דייטשער אַעראָ-דראָם-אויפזעער, וואָס פלעגט שלאָגן די יידן.

**) „אַרבעטס-איינזאַץ“ — געמיינט די געפאָדערטע צאָל יידישע אַרבעטער פאַר די צוואַנגס-אַרבעטן.

***) „צו איך האָב איך היינט ווידער זיך געמאָלדן, גיט מיר אַן אורלויב אויף 25 טעג“.

הויכער מאַן!

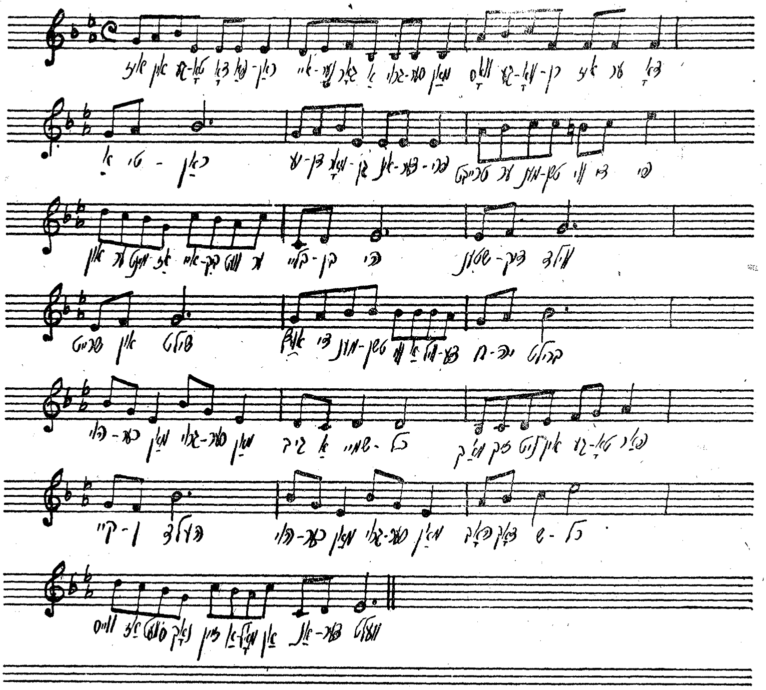

איז אין געטאָ דאָ פאַראַן
איינער גאָר אַ גרויסער מאַן,
וואָס געוואָרן איז ער דאָ אַ טיראַן.

יעדן מאָרגן אינדערפרי
טרייבט ער מענטשן, ווי די פי;
און ער מיינט, אַז אייביק וועט ער בלייבן הי.

שטענדיק ווילד,
שרייט און שילט;
אויף די מענטשן, ווי אַ ווילדע חיה ברילט.

הויכער מאַן, גרויסער מאַן, גיב אַ שמייכל;
מאַך זיך ניט אין געטאָ פאַר קיין העלד.
הויכער מאַן, גרויסער מאַן, האָב דאָך שכל;
וויים, אַז ס'וועט נאָך זיין אַמאָל אַן אנדער וועלט.

טעקסט — נ. מאַר־קאָווסקי. געשאַפן אין 1942. אין פּרט פון ברוטאַלער באַנע־מונג לגבי דעם געטאָ־עולם האָט, ווי באַוווּסט באַזונדערס זיך אויס־געצייכנט וו. לוריע, דער לייטער פון אַעראָדראָם־אָפּטייל.

איך פאַרשטיי ניט, וואָס ער טראַכט,
וואָס האָט אים דערצו געבראַכט —
וואָס גענומען האָט אליין ער זיך די מאַכט.
שרייט, אַז ערלעך איז נאָר ער;
אויסער אים — ניט קיינער מער.
נאָר מיר ווייסן דאָך, אַז ערלעך זיין איז שווער...

איינער זאַלץ,
איינער שמאַלץ,
אָבער ברענגען פאַר אים ברענגט מען דאָך פון אַלץ...

הויכער מאַן, גרויסער מאַן, גיב אַ שמייכל;
דאָ איז פאַר דיקטאַטאָרס ניט קיין אָרט.
הויכער מאַן, גרויסער מאַן, האָב דאָך שכל;
ווייס, אַז ס'איז נאָך ניט געזאָגט דאָס לעצטע וואָרט...

לונג ביים ייד. אַרבעטס־אַמט. אין זיין פאָלקס־ליד (דאָ ווערט געבראַכט נאָר אַ פראַגמענט פון ליד) שילדערט דער מחבר די „דיקטאַטאָרישע" מאַניערן פונעם דאַזיקן בייזן יידישן געטאָ־מושל.

יידיש טאַנגאָ

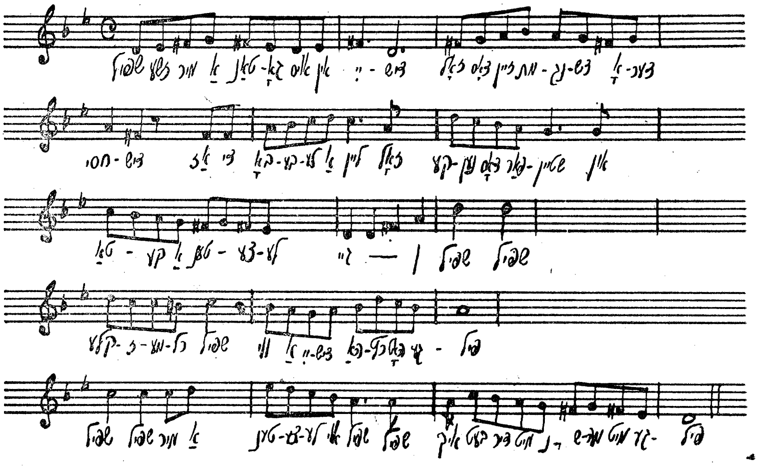

שפּיל־זשע מיר אַ טאַנגאָ אויס אין יידיש,
זאָל עס זיין מתנגדיש אָדער חסידיש —
אַז די באָבעלע אליין

זאָל קענען עס פארשטיין
און טאַקע אַ טענצעלע גיין!

שפּיל, שפּיל, קלעזמערל, שפּיל,
ווי אַ יידיש האַרץ האָט געפיל;
שפּיל, איך בעט דיר, מיט נשמה, מיט געפיל.
שפּיל מיר אַ טענצעלע, אוי שפּיל,

שפּיל־זשע מיר אַ טאַנגאָ וועגן פּליטים,
פון דעם פאָלק צעזייטן און צעשפּרייטן,
אַז קינדער גרויס און קליין
זאָלן קענען עס פארשטיין
און טאַקע אַ טענצעלע גיין!

שפּיל, שפּיל, קלעזמערל, שפּיל...

שפּיל־זשע מיר א טאַנגאָ, נאָר ניט אַרויש;
זאָל עס זיין ניט אַריש, ניט באַרבאַריש,
אַז די שונאים זאָלן זען,
אַז איך נאָך טאַנצן קען —
און טאַקע אַ טענצעלע מיט ברען!

שפּיל, שפּיל, קלעזמערל, שפּיל...

שפּיל־זשע מיר אַ טאַנגאָ וועגן שלום,
זאָל עס זיין אַ שלום ניט קיין חלום,
אַז היטלער מיט זיין רייך
אוי, די כפּרה גלייך...
אוי, וועט עס זיין אַ טענצעלע פאר אייך!

שפּיל, שפּיל, קלעזמערל, שפּיל...

טעקסט פון ר א ו ב ן צ ר פ ת. אין דער פאַר־מלחמה׳דיקער יידישער ליטע איז דער אויטאָר געווען אַ באַקאַנטער פען־מענטש, וואָס האָט זיך קונה־שם געווען מיט זיינע געלונגענע פערזן ־ פעליעטאָנען. „יידיש טאַנגאָ“, וואָס איז פיל מער ווי אַ גע־וויינלעכע פאָלקלאָר־שאַפונג, איז מחמת דעם טאַקע געווען פּאָ־פולער ווייט איבער די גרענעצן פון קאָוונער געטאָ־ישוב. דער מחבר איז אומגעקומען אין ד אַ כ אַ ו ע ר אַרבעטס־לאַגערן.

ב. פאָלקס־ווערטלעך, וויצן אד״גל.

י ע ל ה (יאַלע)

די „געשיכטע“ פונעם דאָזיקן געטאָ־ווערטל איז אַזאַ: אין הארבסט 1941 זיינען ביי די צוואַנגס־ארבעטן אויפן קאָוונער אַעראָדראָם געווען באַשעפטיקט טויזנטער יידן. די באַציאונג צו די ייד. ארבעטנדיקע מצד די מייסטערס און פּאָסטנס איז געווען אַ ביז־גאָר הארבע. ווען אַ שומר אָדער מייסטער פלעגט אויף אַ ווייל אוועקגיין פון ארבעטס־פּלאַץ, פלעגן יידן אָפּכאַפּן דעם אָטעם און ניט ארבעטן. אין אַזאַ פאַל פלעגט מען אָבער דארפן שטארק זיך היטן, ס׳זאָל אומגעריכט ניט אָנקומען אַן אויפזעער, וואָס פלעגט פאר אַזאַ „פאַרברעכן“ ממיתן מכות־רצח. אין איינעם אַ טאָג איז צווישן די ארבעטנדיקע אויך געווען קאַר־מעליטער רב הרב ב ר ו י ד אָ*). דערזעענדיק בעת אַ מאָמענט פון אָפּרו אן אָנ־קומענדיקן דייטשן פּאָסטן, האָט ער אָנגעהויבן שרייען: „י ע ל ה ו י ב ו א“. געמיינט האָט ער דערמיט צו וואָרנען די יידן, אַז ס׳קומט אָן אַ דייטש. פון יעמאָלט אָן איז ביי דער ארבעט דאס וואָרט „י ע ל ה“ געוואָרן אַ פּאַראָל, אַז ס׳קומט אָן ווער־ניט־איז פון די אויפזעערס. שפּעטער־צו איז „יעלה“ געוואָרן אַ סינאָנים ניט נאָר פון אַ ניט־יידישן שררה, נאָר אויך פון אַ יידישן געטאָ־„טשינאָווניק“. מיטן ווערטל „יעלות“ פלעגן באַצייכנט ווערן די העכערע פונק־ציאָנערן פון דער ייד. געטאָ־אדמיניסטראציע.

ו י ט אַ מ י ן „פּ ע“

ביים שילדערן די טעטיקייט פון די ייד. געטאָ־מוסדות איז צוו. אנד. געווען אויך באַרירט די מגפה פון פּראָטעקציאָניזם, וואָס האָט פארכאַפּט אלע געביטן פון עפנטלעכן געטאָ־לעבן. כמעט שטענדיק פלעגן בלייבן אָן דערפאָלג די באַמיאונגען פונעם פשוטן ייד, וואָס האָט ניט געהאט קיין באַקאַנטשאַפט אָדער אַ צוטריט צו עמיצן פון די אָנפירנדיקע ייד. געטאָ־באַאַמטע און האָט געוואָלט עפּעס דערגרייכן אין אַ געטאָ־אינסטיטוציע. אין געטאָ־לעבן האָט אין דעם פרט געהערשט דער „פּרינציפּ“: שמור לי ואשמור לך, ד. ה. דו טו מיר אַ טובה, וועל איך דיר מיט עפּעס אָפּדינען. בפרט האָט דער פּראָטעקציאָניזם געוועלטיקט אינעם יידישן ארבעטס־אַמט, וואָס פלעגט, ווי אַ כלל, די בעסערע ארבעטס־פּלעצער פארטיילן בעיקר פאר די פּערזאָנען, וואָס זיינען צוליב די אָדער יענע סיבות געווען פּראָטעזשירט מצד אַ „יעלה“. אין אַזאַ פאַל האָט עס געהייסן, אַז דער

---

*) פאַרשלעפּט געוואָרן קיין רינע בעת דער ערשטער איבערזידלונגס־אַקציע אין פעברואַר 1942 און איז אומגעקומען אין אַן אַרבעטס־לאַגער.

ייד פארמאָגט אַ וויטאַמין „פּע" (אַ וויטאַמין פון פּראָטעקציאָניזם). פאַר־קירצט פלעגט מען עס רופן „וויטאַמין". למשל, „ער האָט אַ וויטאַמין פון דעם אָדער יענעם"; „ער איז אַ וויטאַמינשטשיק"; „דאָרט איז נאָר אן אָרט פאר די, וואָס האָבן אַ וויטאַמין" אד'גל.

ניט אייער מזל

פלעגט אן עמך־ייד דאָך וועלן זיך דערשלאָגן צו עפּעס אַ בעסערן ארבעטס־פּלאַץ אָדער צוקומען צו עפּעס אַזוינס, וואָס איז געווען צוטריטלעך נאָר פאר די „העכערע" שיכטן אין געטאָ, און זיינע באַמיאונגען פלעגן ניט ברענגען קיין פּאָזיטיווע רעזולטאַטן, פלעגט עס הייסן: „ניט אייער מזל איז עס צו דערגרייכן"; „ס'איז ניט דיין מזל'ע צו דעם צוצוקומען" א. א. וו.

מאַכן אַ פּעקל

איינע פון די אָנגעווייטיקסטע פּראָבלעמען אין געטאָ־לעבן איז (אחוץ פאר־ניכטונגס־אקציעס, פארשלעפּונגען א. א. גזירות) געווען די פראגע פון מה נאכל. כדי צו באַזאָרגן פאר דער משפּחה אַ שטיקל ברויט און עפּעס צום ברויט, פלעגט דער ייד מוזן ריזיקירן מיט זיין לעבן און אָפטמאָל אויך מיט די לעבנס פון זיינע משפּחה־מיטגלידער, ווייל געשטאַפּאָ פלעגט פארן אומלעגאַלן זיך איינשאַפן שפּייז־פּראָדוקטן זייער האַרב באַשטראָפן, אָפטמאָל אויך מיטן טויט. דער דראנג צום שטילן דעם הונגער פלעגט אָבער קיינעם ניט אָפּהאַלטן זיך צו באַזאָרגן ביי דער ארבעט מיט אַ ביסל לעבנסמיטל. „מאַכן אַ פּעקל" האָט געהייסן איינקויפן ביי קריסטן שפּייז־פּראָדוקטן צו צוטריטלעכע פרייזן און דערנאָך עס אריינשמוגלען אין געטאָ.

קאָמפּרעס

כדי דורכצושמוגלען די אומלעגאַל־איינגעקויפטע שפּייז־פּראָדוקטן בעת דער קאָנטראָל ביים געטאָ־טויער, פלעגט מען מוזן אויף פארשיידענע אופנים מאַס־קירן די לעבנסמיטל. איינער פון די פּילצאָליקע מינים מאסקירונגען איז געווען דאס „מאַכן אַ קאָמפּרעס", ד. ה. ארומבינדן דאס ביסל מעל, דאס שטיקל פלייש, פּוטער א. א. וו. אויפן לייב ארום זיך, ווי אַ קאָמפּרעס. בעיקר פלעגן עס טאָן פרויען. ניט אלעמאָל פלעגן די קאָנטראָליארן באַווייזן אַזוי גרינטלעך אדורכצונישטערן יעדן ייד. אויף אַזאַ אופן פלעגט מיט אַ קאָמפּרעס ס'רוב גע־לינגען אָפּצונאַרן די טויער־באַאמטע.

אָפּבּרענען

פלעגן אָבער די טויער־קאָנטראָליאָרן יאָ דערטאַפּן בײַם ייִדן זײַן ביסל שפּײַז, פלעגן זיי עס קאָנפיסקירן און אָפטמאָל חוצדעם נאָך באַשטראָפן מיט קלעפּ אָדער שמיץ. אין פאַל פון אַ קאָנפיסקאַציע האָט עס געהייסן, אַז מ׳האָט בײַם טויער אָפּגעבּרענט. בעת אַ זייער־שטרענגער קאָנטראָל פלעגן די ייִדן בײַם טויער איינע די אנדערע זיך וואָרנען מיטן פּאַראָל: „מען ברענט!"

אָרגאַניזירן

האָט געהייסן פּשוט צו לקחנען עפּעס־וואָס פון דעם, ביי וואָס מ׳אַרבעט, ווי למשל, תבואה, גרינס, פאַבריק־אויסאַרבעטונגען אד׳גל. ניט ווייניק געטאָ־ייִדן האָבן פאַר אַן אומגעלונגענעם פּרוּוו עפּעס צו „אָרגאַניזירן" באַצאָלט מיט זייערע לעבנס, ווען זיי זײַנען פאַר אַזעלכע חטאים איבערגעגעבן געוואָרן געשטאַפּאָ. בכלל דאַרף געזאָגט ווערן, אַז די אוממענטשלעכע לעבנס־באַדינגונגען אין געטאָ און בפרט אין קאַצעט האָבן בײַם מענטשן לויז־געמאַכט אַלע מאָראַלישע העמונגען און מ׳פלעגט מיט אַ לײַכטן האַרצן זיך דערלויבן צו מאַכן פאַרשיידענע „היתר׳ס"...

מאַלינע

דאָס דאָזיקע ווערטל האָט געהאַט מערערע באַדײַטונגען: א) אַ בּונקער אָדער אַזוי אַ באַהעלטעניש, וווּ זיך אויסצובאַהאַלטן עד יעבור זעם בעת אַן אַקציע אָדער אַנדערע געטאָ־פּורעניות; ב) אַ גוטע אַרבעטס־שטעלע, ווו די אַרבעטס־באַדינגונגען זײַנען געווען גינסטיקע און ג) אַן אָרט, וווּ מ׳קען זיך אײַנשאַפן לעבנסמיטל צו ניט־טײַערע פּרײַזן. אין אַזאַ פאַל פלעגט מען טאַקע זאָגן: „כ׳האָב געכאַפּט די אמת׳ע מאַלינע"; „דאָס איז שוין איינמאָל אַ מאַלינע" אד׳גל.

יושניק

אַ געקעכטס אָן פלייש אָדער פעטס. אַ זופּ, וואָס איז באַשטאַנען פון וואַסער מיט אַ ביסל קרויט־בלעטער און עטלעכע קאַרטאָפל. אַזאַ „זופּ" פלעגן ייִדן באַקומען צו מיטאָג אויפן אַעראָדראָם א. א. אַרבעטס־פּלעצער ווי אויך אין קיך פון סאָציאַל־אַמט. דאָס עצם־וואָרט „יושניק" באַדײַט אַן אכילה, וואָס מ׳גיט פאַר חזירים.

מלאך

אַ מאַטעריעל־פאַרמעגלעכער ייִד אָדער איינער אַזאַ, וואָס האָט געהאַט אַ גוטן ארבעטס־פּלאַץ און ער פלעגט מוזן גיין אַ טאָג־צוויי אַרבעטן אויפן אעראָדראָם אָדער אין אַן אנדער שווערער ארבעטס־שטעלע, פלעגט דינגען אַ ניט־אַר־בעטספליכטיקן יוגנטלעכן אָדער עלטערן מענטשן, ער זאָל פאַר אים אָפּקומען זיין ארבעטס־פליכט. אַזאַ פאַרבייטער האָט געהייסן „מלאך".

שטעפן, טירחה׳נען

האָט געהייסן ארבעטן, טראָגן דעם שווערן עול פון צוואנגס־ארבעט, פון עבודת־פרך אויפן אעראָדראָם אָדער אין אַ שווערער שטאָטישער בריגאַדע.

וואָס פאַרא פאַרפלעגונג, אַזאַ באַוועגונג

די נאַציס האָבן, ווי באַקאַנט, פאַר די ייִדן געהאַט באַשטימט אַ הונגער־פאַרפלעגונג און גלייכצייטיק פאַרלאַנגט פון די ייִדן, זיי זאָלן טאָן די שווערסטע צוואַנגס־ארבעטן. ווען אַ דייטשער מייסטער אָדער פּאָסטן פלעגט נעמען אנטרייבן די ייִדן, זיי זאָלן טיכטיקער ארבעטן און פלעגט דערביי נאָך שרייען: „בעוועגונג!", פלעגן די ייִדן מורמלען מער צו זיך, ווי צום דייטשן: „וואָס פאַרא פאַר־פלעגונג, אַזאַ באַוועגונג"...

יעדער יעלה האָט זיין כלה

ס'איז שוין געלעגנהייטלעך באַטאָנט געוואָרן, אַז געוויסע העבערע פונק־ציאָנערן פון ייִד. געטאָ־אַפּאַראַט פלעגן פון צייט־צו־צייט זיך דערלויבן צו מאַכן „בעלער" א. א. פאַרווײַלונגען פאַר „אייגענע מענטשן". אויסערדעם פלעגן די דאָזיקע עלעמענטן שטארק עובר־זיין אויפן לא תחמד און אויך אויף אנדערע לאו׳ן... פיל פון זיי האָבן געהאַט „געליבטע", וועלכע פלעגן אויסאיבן אַ שטאַרקע השפּעה אויף זייערע „פאַרערער". די דאָזיקע „בעלער אינדערצייט פון אַ מגפה" א. א. הפקרות־אויסברוכן זיינען דערגאַנגען אַזוי ווייט, אַז דער געטאָ־עולם האָט אויף דעם רעאַגירט אויף זיין שטייגער מיט אַ גלייכווערטל אָדער מיט אַ פאָלקס־לידל:

יעדער יעלה
האָט זיין כלה,
און פּאָליציי — — —
האָט צו צוויי...

דאָס ברוינע הויז

די געביידע פון וואַרניו 49, וווּ ס'האָט זיך געפונען דער עלטעסטן־ראַט, דאָס יידישע אַרבעטס־אַמט א. א. וויכטיקע געטאָ־אינסטיטוציעס, איז צופעליק געווען אָפּגעפאַרבן אויף ברוין. סאַרקאַסטיש חוזק'נדיק פון דער ייד. געטאָ־„מלכות", פלעגן יידן די קוואַרטיר פון עלטעסטן־ראַט אָנרופן „דאָס ברוינע הויז" — אַ רמז אויף היטלערס ברוינעם הויז...

יידן זיינען פאַרט מענטשן

אין געטאָ פלעגן זייער אָפט קומען פאַרשיידענע דייטשע קאָמיסיעס און אינספּעקציעס, וואָס פלעגן אָפּהאַלטן באַראַטונגען וועגן גורל פון דער געטאָ־באַפעלקערונג. זעלבסטפאַרשטענדלעך, אַז יידן פלעגן דאַן ממש שלינגען יעדן מינדסטן קלאַנג וועגן די באַשלוסן פון דער קאָמיסיע. פרילינג 1944, ווען דאָס געטאָ איז שוין געווען ערב דער ליקווידאַציע, איז אין געטאָ געווען געקומען אַ קאָמיסיע פון הויכע נאַציס. אויף דער פראַגע, וואָס האָט די קאָמיסיע באַשלאָסן וועגן געטאָ, איז געווען אין אומגאַנג צווישן יידן פאָלגנדיקע תשובה: די קאָמיסיע האָט איינגעפונען, אַז די יידן זיינען פּאַרט־מענטשן, ד. ה. מענטשן, וועלכע דאַרפן אומגעבראַכט ווערן אויפן פּאָרט... (אין קעגנזאַץ צו דער מעגלעכער אויסטייטשונג אין דעם זין, אַז אויך די יידן זיינען פאָרט [דאָך] מענטשן).

דער טייטש פון דבר־אחר

אין געטאָ־ייד פרעגט ביים צווייטן: „זאָג מיר, וואָס איז דער טייטש פון וואָרט „דבר־אחר"? ענטפערט אים דער צווייטער ייד: „דאָס וואָרט „דבר־אחר" האָט, איינגנטלעך, מערערע טייטשן, נאָר דער בעסטער טייטש איז אַ חזיר...

די גאולה אויף דער נאָז, דער חלף אויפן האַלדז

אין יולי 1944, ווען צוליב דער דערנענטערונג פון דער פראָנט־ליניע איז געוואָרן אַקטועל די דעפּאָרטאַציע אָדן ליקווידאַציע פון געטאָ, האָבן יידן די יעמאָלטיקע סיטואַציע כאַראַקטעריזירט מיטן שאַרפזיניקן גלייכוואָרטל: „די גאולה ליגט אויף דער נאָז, און דער חלף ליגט אויפן האַלדז" ד. ה. פון איין זייט, איז גאָר־נאָענט די באַפרייאונג און, פון דער אַנדער זייט, באַשטייט די סכנה, אַז די נאַציס וועלן אומברענגען דעם רעשט לעבנגעבליבענע יידן.

זוכצעטל פון פּערזאָנען

א.

אַבראַמאָוויטש, אַדוו. יעקב, 311, 390
אַבראַמאָוויטש, דר., 370
אַבראַמאָוויטש, 392
אָגוז, 323
אולמאַן, 356
אויער, ס. ס.=שאַרפירער, 346
אָזשינסקי, אינזש., 392
איגדאַלסקי, ד., 370
אידעלסאָן, 332
אינגעל, 370
אינדורסקי, 349
איסערלים, 251
איסערלים, 342
אייזנשטאַט, דר., 370
איילבערג, 332
איפּ, דר., 370
איפּ, לייב, 398
איציקאָוויטש, דוד, 385
אירענע, 146
אַלאַיז, מאַנאַך, 170
אַלטמאַן, 332
אַלייסקי, אַגר. יעקב, 334
אַליצקי, צאַן=ד׳רין, 370
אַלעקסאַנדראָוויטש, 342, 399
אָסאָווסקי, הרב, 38
אַקאַבאַס, צאַן=דר., 369
אַקסעלראַד אברהם, 404, 406, 408
אַראַנאָווסקי, 252
אַראַנאָווסקי, 311, 342
אַרבעטער, דאַרע, 259
אַרליאַנסקי, דר., 369
אַרליוק, 281
אַרנשטאַם, ט., 218, 293, 311, 340, 342
אַרעטשקין, באַריס, 136, 332
אַשרי, הרב, 384

ב.

באַביאַליס, פאַלקאָווניק, 34, 41
באַלאַשער, אַבאַ, 385
באַלקין, 349
באַרגמאַן, אינזש., 320, 338
באַר=ווישטאַנעצקי, דר., 369
באַר=קופּריץ, 310
באַרוכאָוויטש, אַלטע, 193
באַרישניק, 398
באַרשטיין, ברידער, 309
בוך, אַדוו., 390
בונים, 347
בוקאַנץ, 311
בוקאַנץ, 399
בורשטין, מיכאל, 247, 252, 379
בורשטין, דניאל, 247
בורשטיין, 251
בלאַט, 332
בייקאָוויטש, 357
בירגער, 311
בליאַכער, 358
בלאָך, ש., 352
בליאַסבערג, דר., 369
בלומבערג, דר., 369
בלומענטאַל, אינזש. ט., 252, 332
בלומענטאַל, 332
בעל=מחשבות, 21
בעלאַצקין, פּראָפ. שמעון, 368, 390
בענצקאַ, לאַגער=פירער, 178, 224, 240
בערמאַן, ר., 143, 191
בערמאַן, דר., 281, 369
בערניקער, פ., 379
בערנשטיין, אַדוו. ישראל, 346,298, 377
בערנשטיין, פּריץ, 329
בערנשטיין, 356
בערעגאָווסקי, 323
בערקמאַן, 332
בראַונז, דר., 369
בראַז, 332
בראַמסאָן, מ., 193, 252, 311, 348
בראַקאיטיטע, אַנאַ, מאַנאַכין, 170
ברוידאַ, הרב 414
בריק, ה., 110

ג.

גאַדיעל, 394
גאַטשטיין, 399

גאָלאָך, פּר. דר., 369
גאָלדבערג, אַדוו. יעקב, 47, 219, 279, 284, 297, 298, 320
גאָלדבערג, אינזש., 332, 399
גאָלדבערג, דר., 337
גאָלדמאַן, אינזש., 329
גאָלדשטיין, דר., 252, 369
גאָלדשטיין, ש., 374, 399
גאָלדשמידט, אינזש. פּ., 266, 347
גאָלוב, אַדוו. אברהם, 284, 299, 385, 397, 399
גאָץ, פּר., 370
גאַר י., 266, 332
גאַרבער, סאָניע, 266
גאָרדאָן, 332
גאַרפונקעל, אַדוו. לייב, 47, 219, 252, 279, 284, 296, 297, 397
גוטמאַן, 100
גורוויטש, ל, 357
גורוויטש-עליאַשקעוויטש, דר., 369
גורוויטש, דר., 369
גורוויטש, פּר. דר., 266
גורוויטש, 386
גורוויטש, פּרל., 394
גירשאָוויטש, אַדוו. נ., 332, 364, 374
גירשאָוויטש, אגר., 351
גלאַגאָווסקי, ר., 370
גלאַדשטיין, 309
גלאַזמאַן, יוסף, 114
גלאַט, ש., 374
גליקמאַן, 332
גליקמאַן, צאָן-דר., 369
געמעליצקי, 110, 281, 346
געמפּל, 90
געקע, ס. ס.-אָבערשטורמבאַנפירער, 110, 116, 150, 151, 152, 153, 155, 157, 158, 161, 166, 173, 180, 181, 185, 186, 187, 189, 200, 201, 203, 204, 205, 212, 213, 218, 219, 221, 222, 223, 224, 225, 228, 232, 233, 234, 237, 238, 241, 244, 286, 294, 295, 309, 344, 355, 356
גערבער, דר., 90
גערשטיין, דר., 369
גערשטיין, 384
גראָסמאַן, 311
גריליכעס, 323
גריליכעס, צאָן-דר., 369
גרינבערג, דר., 332, 369
גרינבערג, 334
גרינבערג, יצחק, 99, 192, 206, 311
גרינהויז, דר. שמואל, 252, 320
גרינפעלד, 251

ד.

דאַווידאָוויטש, פּר., 323
דאַווידאָוויטש, 329
דאַווידאָוויטש, 335
דוואָרעצקי, 353
דוקשטולסקי, פּר., 309
דייטש, א., 323
דינער, אַדוו., 266

ה.

האַוער, געאָרג, 111
האַיד, פּערסי, 309
האַלפּערן, דימע, 190
האַפּמעקלער, מישאַ, 309
הירש, 332
הערמאַן, ס. אַ.-הויפּטשטורמפירער, 105, 106, 141, 343, 344

ו.

וואָלסאָנאָק, דר. רודאָלף, 191, 328, 379
וואָלפע, 379
וואָלפערט, 251
וואָלפאָוויטש, 386
וואָלפבערג, 309
וואָלף, דר. גריגאָרי, 47, 281, 298
וואָלף, דר., 332
וואָסקאָבויניק, 398
וואַראַנץ, 347
וואַשטשין, דר., 370
ווידוטשינסקי, דר., 370
ווידעמאַן, געטאָ-רעפערענט, 285
וויינטרויב, 364
וויינער, 308
ווילענסקי, 351
ווינדסבערג, דר., 337
וויניק, 323
וויניק, 332
ווערבאָווסקי, יאַנקל, 171, 342

ז.

זאַכאַרין, דר., 249, 369
זאַלצבערג, דר., 369
זאַק, אַדוו., 311, 332, 390
זאַקס, יעקב, 310
זאַקס, 326
זונדעלעוויטש, 323
זילבערמאַן, 377

זילבערקוויִט, אַדוו., 205, 311
זימאַן, ה., 226
זעלצער, 311
זשופּאָוויטש, יודל, 206, 311
זשופּאָוויטש, 342
זשופּאָוויטש, 386

ח.

חייטין, 399

ט.

טאַמשע, ד., 332
טאַנקעל, פּר. דר., 369
טאָרנבוים, פּאָליציי=הויפּטמאַן, 57, 76
טאַרקאָ, י., 342
טוּביאַליס, ליטוו. פּרעמיער=מיניסטער, 295
טינט, ז., 370
טעלזאַק, ברידער, 358
טעפּער, דוד, 266
טקאַטש, ב., 308, 399
טרעגער, ד., 347, 374

י.

יאַטקונסקי, מרדכי, 37
יאַטקונסקי, צאָן=ד'רין, 38
יאָבעלסאָן, י., 346
יאָבעלסאָן, פּרל. דר., 369
יאַסוואָן, 332
יאָעלס, 357
יאַצקאַן, 333
יאָרדאַן, געטאָ=רעפּערענט, 46, 56, 59, 61, 62; 76, 78, 84, 94, 95, 96, 107, 121, 285
יוּטקאָווסקי, 344
יעגלין, 374
יעגער, ס. אַ.=שטאַנדאַרטנפירער, 279
יעלין, חיים, 145, 190, 225, 226, 227, 228
יעלין, ל., 234, 358
יעלין, אינזש., 266, 332
יעלין, 309
יעלין, פּר., 266
יעשורין, 332
יצחק=אלחנן, הרב הגאון, ר', 21, 106

כ.

כאַצקעלס, העלענע, 266
כאַראַשטשעניִשאָק, 332
כוואָלעס, 311, 342
כהן, אריה, 397, 399, 400
כהן, בערל, 266, 399
כייקין, אַדוו., 377, 379
כספּי=סערעבראָוויטש, 113, 114, 286

ל.

לאַזערסאָן, פּראָפ., 369
לאַפּידוס, 356
לובעצקי, 332
לונץ, פּר. אַדוו., 390
לוריע, אַדוו. וואָלף, 293, 328, 340
לוריע, 332
לוריע, י., 342
לוריע, 347
לוריע, צאָן=דר., 369
לייבאָוויטש=גאָלדשמידט, צאָן=ד'רין, 370
לייבאָוויטש, ח., 370
לייבזאָן, 332
לייבענזאָן, י., 379
לינט, 309
לינט, 332
ליפּמאַן, 385
ליפּצער, בענאָ, 89, 114, 115, 116, 117, 143, 211, 216, 286, 311, 370
ליפּשיץ, 332
ליפּשיץ, 334
ליפּשיץ, ר., 370
ליפּשיץ=ווינער, 370
ליפּשיץ, 392
לעווין, הירש, 192, 266, 298, 346, 398, 399
לעווין, מאָניע, 196
לעווין, 205
לעווין, משה, 156, 192, 206, 311, 399
לעווין, רפאל, 266, 323
לעווין, פּראָוויזאָר, 350
לעווין, 370
לעווין=אַבראַמאָוויטש, 266
לעווין, 386
לעווין, פּר. דר., 244
לעוויטאַן, 309
לעוויטאַן, דר., 337, 399
לעוונער, 205
לעווענשטיין, 342
לעמכען, 100

מ.

מאַטיס, דר. משה, 369
מאַטיס, דר. (זון) 369

מאַטעמאַטיק, חיים, 117
מאַפּו, אברהם, 21
מאַץ, דר. שמואל, 36
מאַקאָווסקי, אדוו., 332
מאַרגאָליס, פּ., 156, 293, 325, 340
מאַרגאָליס, צאָן־ר'רין, 370
מאַרקאָווסקי, נ., 156, 338, 407, 411
מאַרקאָווסקי, 326
מודריק, 351
מיאַ, לאַגער־פירער, 176, 177
מזרח, 332
מייזעל, אָליאַ, 193
מיכלעס, ברידער, 110
מיל, אינזש., 316, 332
מילער, געטאָ־רעפערענט, 133, 285
מילשטיין, 349
מישעלסקי, אינזש., 394
מלמד, אברהם, 386, 397, 399
מעלאַמדאָוויטש, 308
מעלאַמדאָוויטש, 326
מעלאַמדאָוויטש, 344
מענדעלסאָן, 326
מעק, 130, 132, 133
מערים, 344
מעשקויץ, 364, 399

נ.

נאַבריסקי, דר., 370
נאַטקין, 342
נייווידל, 348
נאַבומאָווסקי, דר., 337
נאַפּטאַל, 332
נאַקאַן, דר., 369
נחומזאָן, 332
נוסנבוים, 332
נייזשטאַט, 398
נעכמאַד, 310
נעמענטשיק, צאַן־ד'רין, 370

ס.

סאַבאַלעוויטש, פּר., 386
סאַדאָווסקי, אינזש., 334, 399
סאַלאָמין, 266
סאַפּאָזשניקאָוו, מנשה, 191
סודאַק־קאַץ, 370
סוקעניק, 320
סווירסקי, 364
סטאָקאָל, 386
סטאַראָוואָלסקי, א., 332
סטופעל, אבראשא, 309
סטראַשון, פרידע, 266
סטרעליץ, א., 370
סלאָווע, ר., 370
סלאָנימסקי, אינזש., 332
סלאָנימסקי, 342
סמעטאָנאַ, אַנטאַנאַס, 19, 24, 46
סניעג, הרב, 47, 279, 298
סניעג, פּר., 386
סעגאַל, דר., 369, 374
סעגאַל, פּר. דר., 386
סעגאַל, ר., 349
סעגאַלאָווסקי, 347
סעגאַלסאָן, מ., 110
סעגאַלסאָן, פּראָוו., 350
סעלעצקי, 350
סעניאָר, לאה, 193
סראַלאָוויטש, 332
סרעבניצקי, פּראָוו., 350, 398, 399
סרעבניצקי, 347

ע.

עדלשטיין, 357
עלקעס, דר. אלחנן, 47, 53, 73, 80, 106, 131, 158, 166, 202, 218, 219, 233, 283, 284, 286, 294, 295, 296, 97, 370, 397, 400
עלקעס, דר. ג., 369
עלשטיין, 299
עפּשטיין, 349
עפּשטיין, ר., 370

פּ.

פּאַדיסאָן, 311
פּאַוקשטיס, גלח, 170
פּאַטרוך, 346
פּאַל, גענעראַל, 279
פּאַלעצקיס, יוסטאַס, 25
פּאַמעראַנץ, 309
פּאַנעמונסקי, 311
פּאַרטנוי, דר., 182
פּילאָווניק, אײדל, 193
פּילאָווניק, טוביה, 193
פּילגראַם, ס. ס.־שאַרפירער, 198, 234, 244
פּיקערט, 332
פּערציקאָוויטש, דר., 369
פּערקול, 342
פּריסמאַן, 326

פֿ.

פֿין, 357
פֿינקעל, 309

פינקעלשטיין, דר. ח., 337
פינקעלשטיין, 392
פלײשמאַן, שעף פון געטאָ־וואַך, 130, 132
פלינק־יאָסעלעוויטש, 370
פליער, 329
פעלדשטיין, דר., 369
פעלמאַן, 334
פענצטער, 357
פרידמאַן, ב., 110
פרידמאַן בנימין, 266
פרידמאַן, ברידער, 332
פרידמאַן, דר., 337
פרידמאַן, 332
פרענקעל, אינזש., 319
פרענקעל, הערמאַן, 320
פרענקעל, שלמה, 397, 400
פרענקעל, וו., 332
פרענקעל, ש., 334

צ.

צײטעל, דר. 369
צינדלער, 335
ציפין, 332
ציצעס, 332
ציפקין, אברהם, 332, 405
צרפת, פר., 386
צרפת, ראובן, 413

ק.

קאַגאַן, ח., 110, 281, 379, 399
קאַגאַן, דר., 369
קאַגאַן, צאָן־דר־ין, 369
קאַגאַן, אלחנן, 193
קאַגאַן, 394
קאַגאַן, 332
קאַדושין, פר. 350
קאַופמאַן, דר., 369
קאָוואַרסקי, 357
קאָזיאַל, אַדוו., 374
קאָזלאָווסקי, שעף פון געטאָ־וואַך, 64, 131
קאַלוואַריסקי, 308
קאַמבער, פר. דר., 369
קאַמינסקאַס געטאָ־רעפערענט, 45, 54, 61, 285, 375
קאַנטאָראָוויטש, 353
קאַניוכאָווסקי, 332
קאַפּטשעווסקי, 326
קאַפּטשעווסקי, 398
קאַפּיט, 386
קאַפּלאַן, פר דר., 369
קאַפּלאַן, 353
קאָפּעלמאַן, 281, 311
קאַץ, דר. 369, 399
קאַץ, 364
קאַריסקי, 309
קאָרעטשינסקי, 311
קאַרפוס, 332
קובּיליוּנאַס, גענעראַל, 34
קופּריץ, 310
קיזעל, 100, 386
קיטעל, יידן־רעפערענט אין געשטאַפּאָ, 117, 161, 192, 196, 205, 211, 216, 218, 222, 227, 228
קירקילאַ, ליטוו. אָפיצער, 42
קלאָמפּוס, 332
קלאָץ, 399
קליבאַנסקי, דר., 369
קלעבאַנאָוו, דר., 369
קעלזאָן, אַגראָנאָם, 110, 351
פאָן־קעפּען, געטאָ־רעפערענט, 124, 285
קראַמער, האַנס, קאָוונער שטאָט־קאָמיסאַר, 45, 68, 70, 94, 149, 309
קראָם, 351
קראָק, 370
קראַקינאָווסקי, פינע, 182
קראַקינאָווסקי, 320
קרעווע־מיצקעוויטשיוס, פּראָפ., 24

ר.

ראַבינאָוויטש, דר יעפים, 47, 279, 398
ראַבינאָוויטש, דר. יצחק, 106, 344
ראַבינאָוויטש, פר., 344
ראַבינאָוויטש, ב., 335
ראַבינאָוויטש, 348
ראָגינסקי, אינזש., 281
ראַוקאַ, געשטאַפּאָ־באַאַמטער, 55, 72, 73, 76, 77, 78, 84, 163, 294
ראַוזוק, 398
ראַזין, דר., 349
ראָזין, 394
ראָזמאַרין, 309
ראָזענבערג, אַלפרעד, רײַכס־לײַטער, 100
ראָזענבערג, 397, 398
ראָזענטאַל, ש., 384
ראָזענבלאַט, 386
ראָזענבוים, 394
ראָזענבלום, פר. דר., 369
ראַטניקאַס, ליטוו. פּאָליצײַ־באַאַמטער, 135
ראָטנער, אינזש. ש., 156, 190, 334

ראַטנער, דוד, 156, 191
ראָכלזאָן, 357
ראָסטאָווסקי, 299
ראַפּאַפּאָרט, 356
רובינסאָן, 311
רוטנבערג, אַדוו., 390
ריכמאַן, דר., 370
רינג, ס.ס.־הויפּט־שטורמפירער, 110
ריין, 333
רייגעס, אינזש., 332
רעבעלסקי, פּראָפ., 266
רעזניק, 358

ש.

שאַבאַשעוויטש, 332
שאָובעט, 374
שאָכאַט, אינזש., 332
שאַכנאָווסקי, אינזש 332
שאַליט, 358
שאַליטאַן, ז. 342
שאַפּיראָ, הרב, 73, 279, 294, 385
שאַפּיראָ, דר. חיים־נחמן, 298, 385, 386, 397, 398, 399
שאַפּיראָ, ר., 370
שאַפּיראָ, יצחק, 386, 397, 398
שאַפּראַנסקי, 332
שאָר, 309
שוב, 399
שוואַרץ, י., 110
שוואַרץ, ש., 342
שטיץ, יידן־רעפּערענט אין געשטאַפּאָ 115, 117, 128, 136
שטיין, 332
שטיין, צאָן־ד'רין, 370
שטיינבערג, 357
שטרייכמאַן, 281
שינבערג, אַדוו., 299, 357, 390
שלאַפּאָבערסקי, דר., 344
שמוקלער, הרב, 47, 279, 208
שמוקלער, פּר. דר., 310
שמוקלער, 299
שמידט, דר., 350
שמידט, 394
שמערקאָוויטש, 374, 399
שעוויץ, 370
שענקער, שאול, 410
שערמאַן, משה, 191, 266
שפּעגעל, 251
שקירפּאַ, פּאָלקאָווניק, 34

תיקון־טעות

פון די וויכטיקערע דרוק־פעלערן

זייט	שורה	געדרוקט:	דאַרף זיין:
26	1 (פון אונטן)	ידוסות	יסודות
38	4 (פון אויבן)	גמרָה	גמרא
74	16 „ „	נאָג־יקער	נאָגנדיקער
79	18 „ „	אורדנונגס	אָרדנונגס
86	1 (פון אונטן)	מלבשים	מלבושים
122	11 (פון אויבן)	אויף	פון
197	9 „ „	אוף	אויף
214	23 „ „	און	אין
230	3 „ „	האָבן	האָט
247	5 „ „	צו דער	ביז צו דער
291	5 „ „	הונדערטעד	צענדליקער
366	18 „ „	אויגוסט	מאַי

זייט	שורה	געדרוקט:	דאַרף זיין:
5	11 (פון אונטן)	אינדוווידועלער	אינדיוווידועלער
6	8 „ „	מזרח־פּרייסישע	פּרייסישע
9	2 (פון אויבן)	ארץ־שראל	ארץ־ישראל
10	3 „ „	ליטווישע	ליטווישער
413	שורות 5 און 6 (פון אויבן) זיינען פּאַבּיטן		

אונטערן בילד פון די ייִדיש, פּאַרטיזאַנער ראַבֿי בן־אליעזר ראַבי בן־אליעזר